

ΤΟ ΙΕΡΟ
ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
III
ΤΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

ISSN 1105-7785

ISBN 960-8145-36-8

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΤΟ ΙΕΡΟ
ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
ΙΙΙ
ΤΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Στὴ Μαρία καὶ τὴν Πόλυ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	XI-XII
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3-12
1. Τὸ ἱερὸ	3-5
2. Μέθοδος μελέτης	5-8
3. Ἡ στάθμη τῆς ἔρευνας	8-12
II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	13-27
III. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	29-157
< A > ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΕΣ	29-32
< B > ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ	32-157
α. Μινωικά	32-49
β. Μεταβατικῆς περιόδου	50-56
γ. Πρωτογεωμετρικά	57-74
δ. Γεωμετρικά	74-97
ε. Πρώιμα ἀρχαϊκά	98-137
στ. Ἀρχαϊκά	137-142
ζ. Αὐστηροῦ ρυθμοῦ	143-150
η. Ἑλληνιστικά	150-157
IV. ΤΕΧΝΙΚΗ	158-176
V. Η ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ	177-184
VI. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ	185-192
VII. ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ	193-267
1. Οἱ λάτρεις	193-209
2. Οἱ ὅπλοφόροι	209-214
3. Τὸ σύνταγμα τῶν κρανοφόρων	214-219
4. Ὁ κυπελλοφόρος	219-222
5. Οἱ τοξότες	223-228
6. Ὁ αὐτομαστιγούμενος	228-229
7. Αὐλητῆς καὶ φορμικτῆς	229-234
8. Ὁδηγὸς ταύρου	234-239
9. Οἱ κριοφόροι	239-240
10. Οἱ κοῦροι	240-247
11. Ἡ ἀνδρική καθιστὴ μορφή	247-251
12. Ὁ κένταυρος	251-255
13. Ἑρμῆς νεανίη ἀνδρὶ ἑοικώς	255-258

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

---

14. Διπλὸς Ἑρμῆς	259-264
15. Ἡ γυναικεία μορφή	264-267
VIII. ΟΙ ΑΝΑΘΕΤΕΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ	269-282
IX. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ	283-296
1. Οἱ ἀρχές	283-285
2. Ἡ παράδοση	285-287
3. Οἱ ἰδιοτυπίες	288-290
4. Ἡ ἀκμή	290-294
5. Ἡ παρακμή	294-296
X. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ	297-314
SUMMARY	315-357
Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία	359-386
Εύρετήρια I-II	387-397
Προέλευση εικόνων καὶ πινάκων	398

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μὲ ἀργὸ ρυθμὸ πραγματοποιεῖται τὸ πρόγραμμα τῆς δημοσίευσης τοῦ πολυάριθμου ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης στὴν Κρήτη, τοῦ ὁποῖου ἡ παρουσίαση μὲ τὴ μορφή μονογραφιῶν κατὰ κατηγορίες ἀναθημάτων ἢ τελετουργικῶν σκευῶν ἄρχισε τὸ 1985. Τὰ 41 χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια – ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικά διατηρημένα – ποὺ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ἕως καὶ τὴ μέση ἑλληνιστικὴ, ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο μελέτης αὐτοῦ τοῦ τόμου· τοῦ τρίτου τῆς σειρᾶς γιὰ τὸ ἱερὸ ποὺ ἐκδίδει ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὡς ἐποπτεῦον ἴδρυμα τῶν ἀνασκαφῶν.

Πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἐκφράζονται εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς δημοσίευσης τοῦ τόμου, ὅπως καὶ στὸ *Institute for Aegean Prehistory* τῆς Ν. Ὑόρκης γιὰ τὴν κάλυψη μέρους τῆς δαπάνης. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ γιὰ τὴ γενναιοδωρὴ προσφορὰ φωτογραφιῶν, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς συγκριτικὸ ὑλικό, τίς διευθύνσεις τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης, καθὼς καὶ τῶν Μουσείων τοῦ Λούβρου καὶ τῶν Συρακουσῶν. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ φωτογραφιῶν εὐχαριστῶ τίς διευθύνσεις τοῦ Μουσείου *Ashmolean* τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου. Στὴν προθυμία τῶν ἀρχαιολόγων J. Thimme, Fr. Glaser, M. Maaß, I. Pini, V. La Rosa, † M. Popham, C. Renfrew, M. Κουτρομπάκη Shaw καὶ E. French ὀφείλω τὴν προσφορὰ φωτογραφιῶν ἀπὸ μοναστεῖα, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ CMS τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Mainz, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τους ἀρχεῖο.

Πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ νέοι συνάδελφοι ποὺ μοῦ ἔδωσαν πληροφορίες γιὰ εἰδώλια στὰ μουσεῖα τῆς ἀρμοδιότητάς τους, ὅπως οἱ Ε. Γραμματικάκη, Ν. Δημοπούλου, Ρ. Κολώνια, Μ. Βιγλάκη, Μπ. Ἰντζεσίλογλου, Αἰμ. Καραπασχαλίδου καὶ Φ. Δακορώνια.

Στὴ δεξιότητα τοῦ παλαιμάχου φωτογράφου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Γ. Ξυλούρη ὀφείλονται πολλὲς ἀπὸ τίς φωτογραφίες, ποὺ ἀφοροῦν ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ οἱ περισσότερες τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς πίνακες. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ποιότητά τους μερικὲς λήψεις τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖες εἶναι ἔργο τοῦ φωτογράφου G. Hellner. Στοὺς φωτογράφους Στ. Ἀλεξάνδρου, Γ. Πατρικιάνο καὶ Ἡ. Ἡλιάδη ὀφείλονται λίγες, ἀλλὰ ἀπαραίτητες φωτογραφίες γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, καὶ στὸν φωτογράφο Γ. Παπαδάκη οἱ διαφάνειες τοῦ πίν. Α. Τὰ σχέδια τῶν εἰδωλίων καὶ οἱ προτεινόμενες ἀποκαταστάσεις τους ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ζωγράφους Κ. Ἡλιάκη, Μ. Σκουλούδη καὶ Π. Στεφανάκη, ἐνῶ ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς Ν. Ζαρίφης ἐκπόνησε τὰ σχέδια τῶν φάσεων καὶ τῆς θέσης ἀνεύρεσης τῶν εἰδωλίων στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ μελέτη τῶν εἰδωλίων στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου δὲν θὰ ἦταν ἐφικτὴ χωρὶς τὴ φιλικὴ ἀνοχὴ τοῦ πρώην διευθυντῆ Χ. Κριτζᾶ καὶ τῆς διαδόχου του Ἀ. Καρέτσου. Οὐσιαστικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐργαστηρίου μετάλλων τοῦ Μουσείου Ἀ. Φουντουλάκη τόσο γιὰ τὴ συντήρηση τῶν εἰδωλίων, ὅσο καὶ γιὰ τὶς συζητήσεις μας σχετικὰ μὲ τὴ χύτευσή τους. Ἡ ὑπὸ προθεσμίᾳ παράδοση τοῦ δακτυλόγραφου στὸ Γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ, χωρὶς τὴν ἐπίπονη καὶ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια τοῦ συνεργάτη τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης Γ. Παπασάββα γιὰ τὴ σύνταξη τῆς βιβλιογραφίας. Ἡ μετάφραση τῆς περίληψης ἔγινε ἀπὸ τὸν ἔμπειρο μεταφραστὴ D. Hardy, ἀλλὰ τὴν τελικὴ της μορφὴ ὀφείλω στὴ φίλη συνανασκαφέα Πολύμνια Muhly. Ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τοῦ τόμου σταματᾷ τὸ 1999 μὲ τὴν παράδοση τοῦ δακτυλόγραφου καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπόρεσα νὰ ἐπωφεληθῶ μεταγενέστερων βασικῶν δημοσιευμάτων, ὅπως π.χ. τῶν J. W. Shaw and M. C. Shaw (ἐκδ.), *Kommos IV. The Greek Sanctuary, Part 1* (Princeton, University Press 2000), τῆς A. L. D'Agata, *Statuine minoiche e post-minoiche dai vecchi scavi di Haghia Triada* (Creta). *Haghia Triada II, Monographie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XI* (Padova 1999), τῶν J. A. MacGillivray, J. M. Driessen and L. H. Sackett, *The Palaikastro Kouros. A Minoan Chryselephantine Statuette and its Aegean Bronze Age Context*, *BSA Studies 6* (Nottingham 2000).

Τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε ἡ Ἠλέκτρα Ἀνδρεάδη. Τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἀκούραστη φροντίδα καὶ τὴν ὅλη συμπαράστασή της κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἐκτύπωσης, ὅπως καὶ γιὰ πολλὰς ὑποδείξεις της, ποὺ συνέβαλαν στὴν καλύτερη, κατὰ τὸ δυνατόν, παρουσίαση τῶν εἰδωλίων.

30. MH 3142. Υ 0.121 μ.

35. MH 3143. Υ 0.084 μ.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τò ιερό

Πληροφορίες για τή θέση και τή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ, ὅπως καὶ γιὰ τὸ τιμώμενο κατὰ τὴν 1η χιλιετία θεϊκὸ ζεῦγος τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἔχουν δοθεῖ στὴν εἰσαγωγή τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου τόμου τῆς σειρᾶς¹. Ὡστόσο, ἐπισημαίνονται καὶ πάλι κάποια καίρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱεροῦ, γιὰ τὸ τόσο ἡ τοπογραφία, ὅσο καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τῶν γνώσεών μας μὲ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα² διαφωτίζουν τὴ σημασία τῆς διαχρονικῆς ἱεροπραξίας ποὺ ἀποτελεῖ ἡ ἀνάθεση χάλκινων ἀνθρωπινων εἰδωλίων στὸ ἱερό κατὰ τὶς δύο προχριστιανικὲς χιλιετίες τῆς λειτουργίας του.

Καίριο χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖ ἡ θέση του, ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 1.130 μ., μακριὰ ἀπὸ τὰ μινωικὰ οἰκιστικὰ κέντρα ἐξουσίας καὶ ἀπὸ τὶς κρητικὲς πόλεις τῆς 1ης χιλιετίας. Γιὰ τὴν ἵδρυσή του σὲ θέση ἐπ' ἐσχατιῆς τῶν οἰκισμῶν³ ἐπιλέχθηκε στενὸ κατωφερὲς καὶ ἐπιβλητικὸ κατὰ τὴ γεωμορφολογία πλάτωμα στὶς νότιες πλαγιὲς τῆς ὄροσειρᾶς Δίκτη, ἀνάμεσα στὸν βιαννίτικο Ὀμαλὸ καὶ τὸ χωριὸ Κάτω Σύμη τῆς ἐπαρχίας τῆς Βιάννου. Προφυλαγμένη ἡ θέση ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς βορειοανατολικοὺς ἀνέμους χάρη στὶς βραχώδεις, κάθετες σχεδὸν πλευρὲς τοῦ καρστικοῦ βυθίσματος ποὺ δημιουργήσε τὸ πλάτωμα, ἀνοίγεται πρὸς τὰ ΝΔ. μὲ ἐλεύθερη θέα στὸ Λιβυκὸ Πέλαγος. Οἱ ἀναδιπλούμενες δασωμένες πλαγιὲς καὶ ἡ πηγὴ (πίν. Β) στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου μὲ τὸ ἄφθονο ἀκόμη καὶ σήμερα νερὸ ἀποτελέσαν τὸν πρωταρχικὸ, μυστηριακὸ πόλο ἑλξης τῶν πιστῶν γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἱεροῦ.

Ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις ὀρίζουν τὴν ἔκταση τοῦ ἱεροῦ στὰ 17.000 τ.μ. περίπου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν ἀνασκαφεῖ 3.400 τ.μ. στὸ κέντρο τῆς λατρείας, ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν πηγὴ. Ἡ παλαιότερη ἀνθρώπινη παρέμβαση μὲ τοιχία ἀντιστήριξης τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους στὸ ΝΔ. τμήμα τῆς ἀνασκαμμένης ἔκτασης εἶναι πιθανὸ νὰ χρονολογεῖται στὴν πρώτη παλαιοανακτορικὴ, ἂν ὄχι στὴν προανακτορικὴ ἐποχὴ⁴, γιὰ αὐτὲς οἱ ὑπαίθριες

1. Λεμπέση 1985, 17-20 καὶ Schürmann 1996, 1-3.

2. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς βλ. προσωρινὲς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ 1972, 193-203· 1973, 188-199· 1974, 222-227· 1975, 322-329· 1976, 400-407· 1977, 403-418· 1981, 380-396· 1983, 348-366· 1984, 440-463· 1985, 263-285· 1987, 269-289· 1988, 244-263· 1989, 296-303· 1990, 300-308· 1991, 306-330· 1992, 211-230· καθὼς καὶ 1993, 209-230, ὅποτε καὶ σταμάτησε τὸ κυρίως ἀνασκαφικὸ ἔργο χωρὶς νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ.

Ἀπὸ τὸ 1994 ἕως καὶ τὸ 1997 συντελοῦνται ἐργασίες συντήρησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύπτουν συνεχῶς ἀναθήματα καὶ παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ἱερό: ΠΑΕ 1994, 239-244· 1995, 245-260· 1996, 303-317· 1997, 191-208.

3. Ὁδ. ε 238, ὅπου ἡ λέξις ἀφορᾷ θέσεις μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐκπολιτισμένο περιβάλλον.

4. Στὰ ὀρθογώνια Ζ52 καὶ Θ/Ι53 τοῦ σχεδίου (πίν. Β): ΠΑΕ 1992, 224 πίν. 138· 1993, 226 πίν. 141β.

κατασκευές επικαλύπτονται από το έκτεταμένο και πολυτελές κτίριο V της MM II περιόδου⁵, που αντιπροσωπεύει την πρώτη ακμάζουσα περίοδο της λειτουργίας του ιεροῦ. Τῆς ἴδιας περιόδου εἶναι καὶ τὸ έκτεταμένο κτίριο U, γιὰ τὸ ὁποῖο υἱοθετήθηκε ὁ ἀρχιτεκτονικός σχεδιασμός τοῦ προγενέστερου κτιρίου V καὶ χρησιμοποιήθηκε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ δομικὸ ὑλικό του⁶. Ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ συντελεῖται στὴν πρώτη νεοανακτορικὴ περίοδο, ὅποτε καὶ ἐμφανίζονται τὰ αὐτοτελὴ χάλκινα ἀνθρώπινα εἰδώλια.

Τὰ τρία παλαιοανακτορικὰ οἰκοδομήματα V, U καὶ Ub μὲ τὴν περιορισμένη σχετικὰ, ἀλλὰ ἀρχιτεκτονικὰ διαρθρωμένη, ἔκταση γιὰ τὴν ὑπαίθρια λατρεία καὶ μὲ τὰ πολλὰ στεγασμένα δωμάτια, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας, επικαλύπτονται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ μία μνημειακὴν διαστάσεων καὶ σύνθετου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ ὑπαίθρια κατασκευή: μεγαλεπήβολος Ἱερὸς Περίβολος μὲ κρηπίδωμα στὸ κέντρο καὶ μὲ πλακόστρωτη πομπικὴ ὁδὸ περιμετρικά, ἡ ὁποία θὰ ὀδηγοῦσε ἀπὸ ἄγνωστο σημεῖο πρὸς τὴν πηγὴ καὶ τὸ ἀντίθετο, ὀριοθετεῖ τὸν χώρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας⁷.

Τὸ δίπτυχο στεγασμένοι χώροι καὶ ὑπαίθρια ἀρχιτεκτονικὰ διαμορφωμένη ἔκταση ἀποτελεῖ διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἕως καὶ τὸν 4ο αἰ., ὅπως δείχνουν τὰ ἔξι μεταγενέστερα τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου οἰκοδομικά προγράμματα, στὰ ὁποῖα διαγράφεται ἄλλοτε ἡ συρρίκνωση καὶ ἄλλοτε ἡ ἔξαρση τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Ἀλλὰ καὶ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας, ποὺ περιελάμβανε σπονδές, θυσίες ζώων, τελετουργικά δειπνα καὶ προσφορές, παραμένει ἴδιο ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸν 4ο αἰ. Μοναδικὴ παρέκκλιση ἐπισημάνθηκε κατὰ τὴ σύντομη μεταβατικὴ ἀρχιτεκτονικὴ φάση μεταξὺ τῆς παλαιο- καὶ νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ μικρὸς περίβολος τοῦ κτιρίου Ub⁸ (πίν. Β).

Ἄν καὶ τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας παραμένει ἴδιο ἐπὶ αἰῶνες, τὸ εἶδος τῶν προσφορῶν προδίδει τὴ διαφορετικὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τῶν πιστῶν τῆς 2ης ἀπὸ τῆς 1ης χιλ. Τὸ πλῆθος τῶν τελετουργικῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν – πήλινων ἢ λίθινων – μειώνεται στὴ μετανακτορικὴ ἐποχὴ καὶ συρρικνώνεται στὴν 1η χιλιετία σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα πήλινων ἀρχαϊκῶν κέρνων. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο αὐξάνεται προοδευτικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτομικῶν ἀναθημάτων καὶ ἀνατίθενται νέες κατηγορίες ἔργων, ἐνῶ εἶναι ἐλάχιστα τὰ χρηστικά ἀγγεῖα σὲ σύγκριση μὲ τῆς 2ης χιλιετίας⁹. Μόλις στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τροποποιεῖται τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς ἀπὸ τὸ ὑπαίθριο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνιστικοῦ-ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D καὶ τὴν κατάρ-

⁵ Ἡ χρονολόγησή τους εἶναι ἐπισφαλής, γιὰτὶ λείπει ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς.

5. Βλ. ΠΑΕ 1996, 314 γιὰ τὴ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ τους.

6. Πὰ μία πρώτη ἐκτίμηση τῶν κτιρίων V καὶ U σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνεύρεση ἱερογλυφικῆς πινακίδας: Lebessi, Muhly and Olivier 1995, 63-77. Πὰ πρόσθετα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ κτιρίου V: ΠΑΕ 1996, 304-312.

7. Πὰ τὸν Ἱερὸ Περίβολο: Lebessi and Muhly 1990, 315-336. Πὰ πρόσθετα τμήματα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ: ΠΑΕ 1991, 315-318· 1992, 227-228 καὶ 1997, 196 εἰκ. 1 γιὰ τὴ συνέχισή της πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξη τοῦ ἱεροῦ.

8. Ὅπου οἱ στάχτες ἀπὸ τὶς πυρὲς μὲ ἀποθέσεις τελετουργικῶν ἀγγείων δὲν περιέχουν κατάλοιπα τελετουργικῶν δειπνῶν: ΠΑΕ 1993, 216-219 εἰκ. 4.

9. Λεμπέση 1991, 162.

γηση τῶν δαπανηρῶν θυσιῶν, παρόλο πὺν τὸ τιμώμενο θεϊκὸ ζεῦγος τοῦ Ἑρμῆ *Κεδρίτη* καὶ τῆς Ἀφροδίτης δὲν ἀλλάζει.

Βαθιά θρησκευτικὴ-ἰδεολογικὴ ρήξις, ἐκδηλῆ στὴ χρῆσις τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, ἐπέρχεται κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Δύο μονόχωρα καμαροσκεπὴ ναῦδρια κτίζονται στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρῃ τῆς ἀνασκαμμένης ἔκτασις, μὲ τὸ νεότερο ἐγκλωβισμένο στὸ παλαιότερο, χωρὶς νὰ παρουσιάζουν κάποια σύνδεσις μὲ τὴν πηγὴ (πίν. Β), ὅπως τὰ ἐπάλληλα οἰκοδομικὰ προγράμματα τῶν δύο προχριστιανικῶν χιλιετιῶν. Καὶ ἂν τὸ τυπικὸ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπέβαλε αὐτὴ τὴν παρέκκλισις, ἢ συμβατὴ γιὰ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία ταφὴ μιᾶς γυναίκας σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ νεότερου ναῦδρίου¹⁰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεσις μὲ τὴ μινωικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ παράλληλῃ χρῆσις τοῦ ἴδιου χώρου ὡς τόπου λατρείας καὶ ταφῆς θνητῶν ἦταν ἀδιανόητη. Ἐπομένως ἡ χριστιανικὴ λατρεία συνδέεται μόνον τοπογραφικὰ μὲ τὸ παρελθὸν τοῦ ἱεροῦ, καθὼς περιορίζεται στὶς ἀποθέσεις μερικῶν λύχνων στὴν πηγὴ¹¹ καὶ ἀρκεῖται στὴ χρῆσις νεοανακτορικοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴν ὀριοθέτησις τοῦ τάφου.

Ἡ συνεχὴς χρῆσις τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ 26 αἰῶνες, τὰ ἀλλεπάλληλα οἰκοδομικὰ προγράμματα, ἡ βαθιὰ θεμελίωσις πολλῶν κτιρίων πάνω σὲ παλαιότερα κτίσματα καὶ σὲ προϋπάρχοντα στρώματα ὑπαίθριας λατρείας, καθὼς καὶ ἡ χρησιμοποίησις προγενέστερου δομικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὰ νεότερα κτίρια καὶ λάσπης γιὰ τὸ ἀρμολόγημά τους μὲ χῶμα ἀπὸ τὸν γῶρὸ τοῦ ἱεροῦ¹² δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γίνεταί λόγος γιὰ ἀδιατάρακτὴ στρωματογραφία, ἰδιαίτερα στοὺς χώρους τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Μάταιος κόπος ἦταν νὰ ξεχωρίσουν στρώματα ὁποτεδήποτε ἐντοπιζόταν τὸ μαῦρο λιπαρὸ χῶμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ κόκαλα ζῶων, ἐξανθρακωμένα ξύλα, τελετουργικὰ ἢ χρηστικὰ ἀγγεῖα καὶ ἀναθήματα, ὥστε μάλιστα ἀπὸ τὴ συνέυρεσις τοῦ χάλκινου λάτρη 6 (πίν. 4-5) μὲ πῶμα πίθου τοῦ 7ου αἰ.¹³ Ἡ προσπάθεια ὁμως συνεχιζόταν σὲ κάθε ἀνασκαφικὴ περίοδο, γιὰ νὰ ἐπαληθεύεταί ὅτι τελετουργικὰ σκεύη καὶ ἀναθήματα δὲν συνοδεύονται ἀπὸ στρωματογραφημένη κεραμικὴ, ὥστε νὰ τεκμηριώνεταί ἡ χρονολόγησίς τους.

2. Μέθοδος μελέτης

Ὅλα τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια βρέθηκαν στὸ μαῦρο, λιπαρὸ στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ τὰ περισσότερα ἐντοπίζονται στὰ ΝΑ. τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ-γεωμετρικοῦ βωμοῦ¹⁴ (εἰκ. 1). Ἐξαίρεσις ἀποτελεῖ τὸ εἰδῶλιο 41 τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, πὺν προέρχεται ἀπὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα νότια τοῦ ἑλληνιστικοῦ-ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D. Ἡ ἔκκεντρος φαινομενικὰ θέσις τῶν 5, 8 καὶ 39 δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεσις, γιὰτὶ ἡ ἔκτασις ΒΑ. τοῦ

10. Πὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ναῦδριῶν καὶ τάφου κατὰ τὶς ἐργασίαις συντήρησις τοῦ 1997: ΠΑΕ 1997, 191-195.

11. ΠΑΕ 1992, 215 πίν. 91.

12. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1996, 314-317 γιὰ ἀναθήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ 16 καὶ 1997,

207-208 πίν. 120β.

13. ΠΑΕ 1988, 261-262 πίν. 173δ· 174-175.

14. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ περίτμητα ἐλάσματα (Λεμπέσις 1985, παρ. πίν. II) καὶ τὰ χάλκινα ζῶδια (Schürmann 1996, εἰκ. 1).

κτιρίου S της δεύτερης νεοανακτορικής φάσης χρησιμοποιήθηκε για την υπαίθρια λατρεία, μετά από την καταστροφή του Ίερού Περιβόλου. Από τα διαταραγμένα στρώματα της λατρείας προέρχονται και ὅσων ειδωλίων δὲν ἀναφέρεται ἡ θέση στὸν Κατάλογο, γιατί βρέθηκαν κατὰ τὸ κοσκίνισμα τοῦ μαύρου λιπαροῦ χρώματος ποὺ παρέσυρε ὁ ἐκσκαφέας διανοίγοντας δρόμο ἀπὸ τὸ χωριὸ Κάτω Σύμη πρὸς τὸν βιαννίτικο Ὀμαλό¹⁵. Μὲ αὐτὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἡ ἀναγνώριση τοῦ ρυθμοῦ τῶν ειδωλίων ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησή τους.

Τὰ κριτήρια τοῦ ρυθμοῦ, ὡς μέσο προσδιορισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν ειδωλίων, εἶναι ἡ σχέση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος πρὸς τὰ μέλη καὶ τὸ κεφάλι, ἡ ἄρθρωση τῶν ὀγκῶν καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν περιγραμμάτων, ὁ βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς πλάγιας διάστασης καὶ ὁ τρόπος ποὺ στήνεται ἡ μορφή. Σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά μὲ τεκμηριωμένη τὴ διαχρονικὴ ἀξία τους καὶ τὴ μεταλλαγὴ τους κατὰ τὸν τρέχοντα ρυθμὸ ἐντάσσονται στὰ τεχνοτροπικὰ κριτήρια. Ὁχι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὕφους ἐνὸς τεχνίτη ἢ ἐργαστηρίου¹⁶, ἀλλὰ μὲ τὴν εὐρύτερη τῶν γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς Κρήτης, τῆς ὁποίας τὸ κατακερματισμένο ἀνάγλυφο¹⁷ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατάτμηση τῶν κέντρων ἐξουσίας ἀπὸ τὴ μετανακτορικὴ ἐποχὴ εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τοπικῶν τεχνοτροπιῶν. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν δύο παραγόντων εἶναι ἡ πολυμορφία τῶν κρητικῶν ειδωλίων τῆς πρώιμης 1ης χιλ., ποὺ δυσχεραίνει τὴ συγκριτικὴ τους παράθεση μὲ τὰ σχετικὰ χρονολογημένα ἐξωκρητικὰ παράλληλα. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῶν μινωικῶν ειδωλίων δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχη δυνατότητα, καθὼς ἡ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα ἀγνόησε τὴν εἰδωλοπλαστικὴν στὸν χαλκό.

Σὲ αὐτὲς τὶς ἐνδογενεῖς δυσκολίες ἐφαρμογῆς τῆς συγκριτικῆς μεθόδου χρονολόγησης προστίθεται καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ ὀρισθεῖ τὸ χρονικὸ διάστημα κάθε ἐξελικτικῆς περιόδου παλαιότερης τοῦ 600, καθὼς οἱ μεταβολὲς τῶν ρυθμῶν δὲν ἀκολουθοῦν τὸ ἀσφαλῶς χρονολογημένο μὲ πυκνὸ δίκτυο ἐξωτερικῶν χρονολογήσεων ἐξελικτικὸ διάγραμμα τοῦ ἀρχαῖκου καὶ κλασικοῦ ρυθμοῦ, ὥστε νὰ εἶναι προσδιορίσιμη ἀναλογικὰ ἡ διάρκεια τῶν μεταβολῶν τῶν παλαιότερων ρυθμῶν¹⁸. Ἐνδογενὴ ἀδυναμία παρουσιάζει καὶ ἡ σύγκριση τῶν περιοπτῶν μορφῶν μὲ μορφὲς τῶν ἀσφαλέστερα χρονολογημένων ἀγγείων¹⁹. Ἐργαστήρια τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὸν ἴδιο τόπο, ποὺ λειτουργοῦσαν γιὰ τὴν κάλυψη διαφορετικῶν ἀναγκῶν, δὲν ἀνταποκρίνονταν κατ' ἀνάγκη ὁμοιότροπα στὶς νέες τάσεις ἔκφρασης, γιατί ἐκάλυπταν διαφορετικὲς ἀνάγκες. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια ἀποτελοῦν διαφορετικὲς κατηγορίες ἔργων καὶ ὑπόκεινται σὲ διαφορετικοὺς κανόνες παραγωγῆς, καθοριστικοὺς καὶ γιὰ τὴ διαφορετικὴ πελατειακὴ σχέση μεταλλοτεχνιτῶν καὶ κεραμῶν. Ἰδιαί-

15. ΠΑΕ 1972, 193.

16. Εὐδιάκριτο σὲ κατηγορίες ειδωλίων ποὺ ἀντιπροσωπεύονται μὲ πολλὰ παραδείγματα καὶ ἀλύπτουν μικρὸ σχετικὰ χρονικὸ διάστημα (Schmaltz 1980, 15-19 καὶ Schürmann 1996, 4· 191) ἢ καὶ ἔργων δύο διαστάσεων: Λεμπέση 1985, 82.

17. Kirsten 1938, 312-314. Πρβ. Φαράκλα κ.ἄ. 1998, ἰδιαίτερα εἰκ. 1-22 γιὰ τὴ χαρτογράφηση τοῦ ἀναγλύφου κατὰ τὶς πιθανὲς ἐπικράτειες τῶν πό-

λεων.

18. Himmelmann-Wildschütz 1964, 20 σημ. 46. Schachermeyer 1964, 39-40.

19. Kunze 1944, 105· τοῦ ἴδιου 1967, 219-220. Rolley 1969, 8-16 καὶ 1977, 20-21, ὅπου ὁ συγγραφέας, ἐνῶ ἐπισημαίνει τὶς ἀδυναμίες αὐτῆς τῆς μεθόδου γιὰ νὰ ἀσκήσει κριτικὴ, τὴ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ στηρίξει τὴ χρονολόγηση χάλκινων ειδωλίων.

τερα έπισηφαλής είναι αὐτή ή μέθοδος χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ, όταν συγκρίνονται άγγεϊα καϊ εϊδώλια άπό διαφορετικές περιοχές, γιατί στον παράγοντα της κατηγορίας που έπηρεάζει τον ρυθμό των μορφών²⁰ προστίθεται καϊ ό παράγων της τεχνοτροπίας. Άλλωστε δέν ύπάρχουν ένδείξεις ότι οϊ έναλλασσόμενοι ρυθμοϊ καϊ των δύο χιλιετιών έμφανίζονται συγχρόνως σέ όλες τις κατηγορίες των έργων²¹.

Π' αὐτούς τους λόγους οϊ χρονολογικές συγκρίσεις των εϊδωλίων της Σύμης στηρίζονται άποκλειστικά σέ παράλληλα της πλαστικής καϊ κατὰ προτίμηση της κρητικής τέχνης, ένώ άναφορές στην κεραμική γίνονται μόνο όταν οϊ κοινές σέ άγγεϊα καϊ εϊδώλια γενικές τάσεις του ρυθμοῦ βοηθοῦν στή χρονολογική ένταξη των εϊδωλίων. Για τους ίδιους λόγους ή έποχή που έμφανίζεται ένα θέμα στην κεραμική δέν είναι δεσμευτική για τον συγχρονισμό του εϊδωλίου με το άγγεϊο, όπου συμβαίνει νά εικονίζεται το ίδιο θέμα.

3. Ή στάθμη της έρευνας

Ή χρονολογική κατάταξη των εϊδωλίων άπό το ιερό της Σύμης όφείλει πολλά στο βιβλίο της U. Naumann, *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta* (1976), όπου για πρώτη φορά ξεχώρισαν με σαφήνεια τὰ μετανακτορικά άπό τὰ πρωτογεωμετρικά εϊδώλια της Κρήτης²². Ή ίδια με παλαιότερο άρθρο της άνέσυρε άπό την άφάνεια το γεωμετρικό εϊδώλιο 2065 του Μουσείου Ήρακλείου²³ (είκ. 2), για νά καταδείξει ότι ή κρητική μεταλλοπλαστική της γεωμετρικής έποχής δέν είναι «περιφερειακή» ούτε άνάξια λόγου²⁴.

Ή μέθοδος της U. Naumann δέν έφαρμόστηκε σέ δύο μεταγενέστερα βιβλία, που στοχεύουν στή διερεύνηση των άρχων της μινωικής μεταλλοπλαστικής καϊ των περιόδων της άκμής της, συμπεριλαμβάνοντας καϊ όλα τὰ γνωστά μετανακτορικά/ύπομινωικά εϊδώλια. Το βιβλίο της C. Verlinden άποτελεί σημαντική προσφορά²⁵. Για πρώτη φορά συγκεντρώνονται τὰ διάσπαρτα άνά την ύφήλιο μινωικά εϊδώλια, έλέγχεται μεθοδικά ή γνησιότητα όλων των παραδειγμάτων με άγνωστη προέλευση, δίνεται πλήρης βιβλιογραφία καϊ ταυτίζονται σωστά με άναθέτες. Το βιβλίο της Efi Sarpouna-Sakellarakis προ-

20. Ohly 1953, 110. Herrmann 1964, 39 σημ. 111 για τό "Gattungsstil".

21. Biesantz 1954, 57-59. Homann-Wedeking 1950, 12-13 για την όψημη εμφάνιση του πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στα πήλινα εϊδώλια τάφων του Κεραμεικοῦ.

22. Μειονέκτημα του βιβλίου είναι ό άτυχής όρισμός των μετανακτορικών εϊδωλίων ως ύπομινωικών (αὐτόθι 13· 46-47), σύμφωνα με την άποψη που δέχεται την έξίσωση μινωικός πολιτισμός = άνακτορικός.

23. Υ 0.16 μ.: Naumann 1969, 114-120.

24. Αὐτή ή άποψη διαμορφώθηκε άπό τον ύστερο 19ο αϊ. με το έπισηφαλές κριτήριο της άντι-

παραβολής της κρητικής τέχνης προς τη μινωική ή μυκηναϊκή κατὰ τον A. J. Evans (A "Town of Castles", *Academy* No 1259, June 20, 1896, 512-513) καϊ έξακολουθεί νά δεσμεύει μελετητές της κλασικής άρχαιολογίας του 20οῦ αϊ.: Pfuhl 1923, 86. Homann-Wedeking 1950, 38. Floren 1987, 26.

25. Verlinden 1984, 10-12 με βιβλιογραφία για τη στάθμη της έρευνας. Πρόσθεσε Δαβάρα 1992, 243-257 καϊ Κατάλογο προσωρινής έκθεσης: 7000 χρόνια έλληνικής τέχνης άπό τη Συλλογή Γ. Τσολοξίδη (Θεσσαλονίκη 1997) 32-34 για πέντε εϊδώλια άπό τον Κόφινα (:).

Εἰκ. 2. Ἡράκλειο, χ. 2065, Υ 0.16 μ., ΚΡΗΤΗ.

σφέρει τὴν καταλογογράφηση τῶν εἰδωλίων κατὰ τὶς θέσεις τῆς ἀνεύρεσής τους καὶ τὴν παρουσίαση ἀδημοσίευτων παραδειγμάτων, ἐλάσσονος σημασίας²⁶.

Ὡστόσο, δὲν δίνεται ἓνα καθαρὸ ἐξελικτικὸ διάγραμμα τῶν εἰδωλίων καὶ στὰ δύο βιβλία, καθὼς τὰ καθοριστικὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρυθμῶν γνωρίσματα συγχέονται μὲ τὰ τυπολογικά, μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τὰ κατασκευαστικὰ ἀκόμη στοιχεῖα ποὺ ἔχουν διαχρονικὴ ἀξία, συχνὰ πολλῶν αἰώνων. Πὰ τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς μεθόδου εἶναι ἐνδεικτικὸς ὁ πίνακας ἀντιστοιχίας τῶν ἀριθμῶν τῶν δύο καταλόγων, ποὺ δίνει ἡ Efi Sapouna-Sakellarakis, σ. 151. Οἱ χρονολογικὲς διαφορὲς γιὰ πολλὰ εἰδώλια

26. Sapouna-Sakellarakis 1995. Λανθασμένα ἀναφέρονται τέσσερα εἰδώλια τῆς Σύμης ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ Ἐρναίου (αὐτόθι 36),

τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν Πατσὸ τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου.

Εἰκ. 3. Ἡράκλειο, χ. 4783, 4781, Υ 0.02, 0.07 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

εἶναι συχνὰ ἀγεφύρωτες καὶ θὰ μπορούσαν νὰ δικαιολογηθοῦν ὡς θεμιτὲς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις. Ὡστόσο, ἓνα παράδειγμα φθάνει γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀδυναμία αὐτῆς τῆς μεθόδου χρονολόγησιν. Τὰ δύο τμήματα ἑνὸς εἰδωλίου ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²⁷ (εἰκ. 3) ἀποδίδονται σὲ δύο διαφορετικὰ εἰδώλια. Ἡ C. Verlinden τὰ ἐντάσσει στὴν ὁμάδα τῶν “fragments indatables”²⁸, ἐνῶ κατὰ τὴν Efi Sapouna-Sakellarakis ἡ ἐσωτερικὴ ἔνταση τοῦ ἀνδρικοῦ κορμοῦ καὶ ἡ “Gestecktheit” θυμίζουν πῆλινα παλαιοανακτορικά εἰδώλια ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο ἢ εἰδώλιο ἀπὸ τὸν Μαζᾶ. Ἀντίθετα τὸ κεφάλι «σὲ ἐπίπεδη βάση» ἐκτιμᾶται ὡς ἔργο τῆς ΥΜ Ι περιόδου²⁹. Μία ἀπλὴ κίνηση ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀνατρέψει αὐτὲς τὲς ἐκτιμήσεις: ἂν τὸ κεφάλι μὲ τὸν κριό, ποὺ ἐπικαλύπτει τοὺς ὤμους τῆς ἀνδρικής μορφῆς, τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὸν κορμό, ἀποκαθίσταται ἓνα ἀποτυχημένο κατὰ τὴ χύτευση εἰδώλιο κριοφόρου τοῦ 7ου αἰ.³⁰ (εἰκ. 4).

Τὰ συνεξεταζόμενα μορφολογικά, εἰκονογραφικά καὶ κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τῶν εἰδωλίων βοήθησαν τὴν C. Verlinden νὰ συγκροτήσῃ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες νεοανακτορικῶν εἰδωλίων, ἀλλὰ συσκότισαν τὴν ἐξέλιξη τοῦ ρυθμοῦ τοὺς ἀπὸ τὴ μετανεκτορικὴ περίοδο καὶ μετὰ. Ἔτσι ἡ πρόθεσή της νὰ τεκμηριώσῃ “les jalons

de l'évolution après la période minoenne proprement dite” ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. μένει μετέωρη, γιὰτὶ δὲν διευκρινίζεται ἂν ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναθημάτων ἀφορᾷ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ρυθμοῦ τῶν εἰδωλίων ἢ τὴν τεχνικὴ τους³¹. Χωρὶς νὰ διαχωρίζονται μὲ σαφήνεια τὰ γνωρίσματα ἐποχῆς ἀπὸ τὰ διαχρονικά χαρακτηριστικά τοῦ τεχνοτροπικοῦ ὅφους, δύσκολα τεκμηριώνεται καὶ ἡ ὁμαδοποίηση τῶν μινωικῶν εἰδωλίων κατὰ ἐργαστήρια, ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ Efi Sapouna-Sakellarakis³².

27. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4781 καὶ 4783, “Υψ. 0.07 μ. καὶ 0.02 μ. ἀντίστοιχα.

28. Verlinden 1984, 224-225 Annexe I,1 καὶ 4, πίν. 98 καὶ 99.

29. Sapouna-Sakellarakis 1995, 75-76 ἀρ. 129 πίν. 37· 76-77 ἀρ. 131 πίν. 32.

30. Πὰ τὴ χρονολόγησή του, τὴ συνήθεια νὰ

σφυρηλατεῖται ἡ σπασμένη ἐπιφάνεια ἀχρηστευμένων εἰδωλίων καὶ τὸν τύπο του βλ. σ. 129 σημ. 355· σ. 188-189· σ. 239-240.

31. Verlinden 1984, 11. Ἀντίθετα μὲ Naumann 1976, 41-42.

32. Sapouna-Sakellarakis 1995, 121-137.

Είκ. 4. Μετά τη σύνδεση των 4783+4781.

Χωρίς τεκμηρίωση παραμένει και η χρονολόγηση των αρχών αυτής της κατηγορίας ἀναθημάτων στην παλαιοανακτορική εποχή, που ὑποστηρίζουν οἱ δύο μελετήτριες³³, γιατί στηρίζεται στο κριτήριο τῆς προέλευσης τῶν ὑποτιθέμενων παλαιοανακτορικῶν εἰδωλίων ἀπὸ ἱερὰ κορυφῆς, ὅπως τοῦ Βρύσινα, τοῦ Τραόσταλου, τοῦ Πούχτα καὶ τοῦ Κόφινα³⁴. Πρόσφατες ἀνασκαφές στὸν Πούχτα καὶ τὸν Κόφινα ἀνασκευάζουν τὴν ἀποψη ὅτι ὅλα τὰ ἱερὰ κορυφῆς ἀκμάζουν μόνο στὴν παλαιοανακτορική ἐποχή³⁵. Ἄλλωστε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐκτεθειμένα στὰ μουσεῖα συνευρήματα τῶν ἀδημοσίευστων χάλκινων εἰδωλίων τοῦ Βρύσινα καὶ τοῦ Τραόσταλου τεκμηριώνουν τὴ συνέχεια τῆς λειτουργίας

33. Verlinden 1984, 63-68. Sapouna-Sakellarakis 1995, 6-8.

34. Πούχτα: Karetsoy 1981, 137-153. Κόφινα: Καρέτσου καὶ Ρεθεμιωτάκης 1990, 429-430· τῶν ἰδίων 1991/93, 289-292. Πρόσθεσε *Κρητ'Εστία* Δ7, 1999, 311 γιὰ ΥΜ Ι κεραμικὴ σὲ ἀδιατάρακτα τμήματα ἕως καὶ τὰ βαθύτερα στρώματα. Τραόσταλου: Verlinden 1984, 183-184 ἀρ. 2-5 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸ σωζόμενο ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Βρύσινα δὲν τεκμηριώνει τὴν ταύ-

τισή του μὲ ἡμίτομο καὶ συνακόλουθα τὸν συγχρονισμό του μὲ τὰ πῆλινα παλαιοανακτορικά ἡμίτομα (Sapouna-Sakellarakis 1995, 79 ἀρ. 137· σ. 150 διόρθωσε ἀρ. 136 σὲ 137), γιατί τὸ σπάσιμο τῶν ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων στὴ λεπτὴ μέση συμβαίνει συχνὰ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες· πρβ. ἀρ. 7, 22 καὶ 23 (πίν. 6, 21, 22-23).

35. Lebessi and Muhly 1990, 333-334 μὲ κριτικὴ παράθεση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Εἰκ. 5. Ἡράκλειο, χ. 5416, Υ 0.081 μ., KOMMOΣ.

τῶν δύο ἱερῶν καὶ στὴ διάρκεια τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση τῶν εἰδωλίων ποὺ ἐκτιμήθηκαν ὡς παλαιοανακτορικά σὲ μαῦρα στρώματα ὑπαίθριας λατρείας δὲν ἐγγυᾶται τὸν στρωματογραφικὸ διαχωρισμὸ τῶν παλαιοανακτορικῶν ἀναθημάτων ἀπὸ τὰ νεοανακτορικά. Μόνο γιὰ τὸ ἀνδρικό εἰδώλιο 4192 ἀπὸ τὸν Πούχτα εἶναι πιθανὴ ἡ χρονολόγησή του στὴ ΜΜ II-III φάση, ποὺ προτείνει ἡ ἀνασκαφείας³⁶, ἂν βέβαια τὸ στρῶμα τοῦ εἰδωλίου εἶναι κλειστό. Τὰ ἄλλα δύο εἰδώλια ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό, ποὺ ἐκτιμοῦν ὡς παλαιοανακτορικά οἱ δύο μελετήτριες, βρέθηκαν σὲ ἐπιφανειακά στρώματα καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἱερό τοῦ Πούχτα ἔχει δώσει ἀναθήματα καὶ τῆς 1ης χιλιετίας³⁷.

Νεοανακτορικά καὶ μετανακτορικά-ὑπομινωικά εἶναι ὅλα τὰ χάλκινα εἰδώλια ἀπὸ τὰ σπήλαια, καὶ νεοανακτορικά εἶναι τὰ ἐλάχιστα στρωματογραφημένα παραδείγματα λά-

τρεων³⁸, ἐνῶ ἀπὸ τὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. μόνο τὸ ἀνδρικό τοῦ Κομμοῦ (εἰκ. 5) βρέθηκε σὲ πρωτογεωμετρικὸ στρῶμα, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. ἕως τὸ 810 μὲ βάση τὴν κεραμική³⁹. Ἐπομένως τὸ κριτήριο τοῦ ρυθμοῦ, ὅπως καθορίστηκε στὴ μέθοδο μελέτης, παραμένει τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴ χρονολογικὴ κατὰταξη τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν δύο χιλιετιῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μινωικῆς εἰδωλοπλαστικῆς στὸν χαλκό.

36. ΠΑΕ 1980, 342 πίν. 207β-γ. Verlinden 1984, 64-67· 185 ἀρ. 11bis πίν. 3 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 51 ἀρ. 89 πίν. 2.

37. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3837 καὶ 4180: ΠΑΕ 1974, 229 πίν. 175α, δ γιὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα καὶ 232 γιὰ τὴ θέση τῆς ἀνεύρεσής τους σὲ σχέση μὲ τὸ «βάθρο»· Verlinden 1984, 65 ἀρ. 9-10 πίν. 2· Sapouna-Sakellarakis 1995, 48-49 ἀρ. 81-82 πίν. 1. Πρόσθεσε Karetso 1981, 146 εἰκ. 15. Τὸ πρόσωπο τοῦ 3837 παραβάλλεται μὲ τὸ πρόσωπο πῆλινου πρωτο-

γεωμετρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Σύμη (ΠΑΕ 1983, 356 πίν. 238α δεξιά), ἐνῶ οἱ φόρμες τοῦ 4180 εἶναι παρεμφερεῖς μὲ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ εἰδωλίου ἀρ. 757 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα: Naumann 1976, 95 P11 πίν. 22.

38. Verlinden 1984, 71-73.

39. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 5416, Υ 0.081 μ.: Koutroumbaki-Shaw 1987, 371-382, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν.

II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Η αρίθμηση τῶν εἰδωλίων στὸν κατάλογο ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογική τους κατά-
ταξη. Τὸ εἰδώλιο τοῦ αὐλητῆ **13** ἐντάσσεται στὰ αὐτοτελῆ εἰδώλια, παρόλο ποὺ
ἀνήκει κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴ μετόπη τετράπλευρου ὑποστάτη λέβητα⁴⁰ (πίν. 13),
γιὰ τρεῖς λόγους: γιατί συνδέεται ἄμεσα κατὰ τὸ θέμα μὲ τὸ αὐτοτελές εἰδώλιο **22** (πίν.
21) καὶ διαφωτίζει τὴν ἐρμηνεία του (βλ. σ. 229-234)· γιατί ἀποδεικνύει ὅτι εἰδώλια καὶ
ὑποστάτες χυτεύονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους μεταλλοτεχνίτες καὶ γιατί ἡ χρονολογική κατά-
ταξη τῶν εἰδωλίων βοηθαίει τὴ χρονολογική προσέγγιση τῶν κρητικῶν ὑποστατῶν.

Τὸν αὖξοντα ἀριθμὸ τοῦ καταλόγου συνοδεύει ὁ ἀριθμὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μου-
σείου τοῦ Ἡρακλείου (= ΜΗ) μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη (= ΑΕ), ποὺ περιλαμβάνει
κατὰ σειρὰ ἀναγραφῆς τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: τὴ θέση τῆς ἀνεύρεσης κάθε εἰδωλίου,
ποὺ ὀρίζεται στὸν ἀνασκαφικὸ κᾶνναβο μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ καταλόγου (εἰκ. 1), τὸν ἀριθ-
μὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος, τὸν αὖξοντα ἀριθμὸ τῆς ἐνιαίας αρίθμησης γιὰ ὅλα τὰ
μικροαντικείμενα κάθε ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ τὴ χρονιὰ τῆς ἀνεύρεσής του. Ὁρι-
σμένα εἰδώλια ἔχουν δύο ἢ καὶ περισσότερες ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις, ὅπως καὶ περισσό-
τερους ἀπὸ ἓναν ἀριθμοὺς μουσείου. Αὐτὸ συμβαίνει, γιατί θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο
εἰδώλιο βρέθηκαν σὲ διαφορετικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἄλλα τῆς ἴδιας ἀνασκα-
φικῆς χρονιᾶς ἀναγνωρίσθηκαν ὡς συνανήκοντα μετὰ ἀπὸ τὴν καταχώρησή τους στὸν
κατάλογο τοῦ μουσείου. Ὅσα εἰδώλια δὲν συνοδεύει ἡ ἔνδειξη τῆς θέσης καὶ τοῦ στρώ-
ματος τῆς ἀνεύρεσης προέρχονται ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ποὺ παρέσυρε ὁ
ἐκσκαφέας, ὅταν πέρασε μέσα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τὸ 1972 κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ
δρόμου πρὸς τὸν Ὀμαλὸ τῆς Βιάννου. Π' αὐτὰ τὰ εἰδώλια δίνεται ἡ ἔνδειξη διάσπαρτο
μὲ τὸν αὖξοντα ἀριθμὸ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀνεύρεσής του⁴¹.

Γιὰ λόγους συντομίας χρησιμοποιοῦνται στὸν κατάλογο οἱ ἀκόλουθοι συντομογρα-
φίες: ἀρ. = ἀριστερό (-ή) καὶ δ. = δεξιό (-ιά) ὡς πρὸς τὴ μορφή. Δ = διάμετρος. Διαστ. =
διαστάσεις. Μ = μῆκος. Π = πᾶχος. Σ = σωζόμενο. Συν. = συνολικό. Υ = ὕψος. Χροξ =
χρῶμα ὁξείδωσης.

1. Ἀρ. ΜΗ 3697. ΑΕ Μ48. 11. 529. 1973 (πίν. 1).
Συν. Υ 0.104 μ. Υ μορφῆς 0.084 μ. Μ ἄκρου ἀρ. ποδιοῦ

0.016 μ. Ἀναλογία Μ ἄκρων ποδιῶν πρὸς Υ μορφῆς =
1:5.25. Διαστ. πλακιδίου στήριξης 0.021×0.016×0.0035-

40. Ἡ σύνδεση τοῦ **13** μὲ τὸν ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο
ὁμοιοῦ τύπου ὑποστάτες ὀφείλεται στὸν συνεργάτη
τῆς ἀνασκαφῆς Γ. Παπασάββα, ὑπόλογο γιὰ τὴ
δημοσίευσή τους. Γιὰ κάποιες ἐπιφυλάξεις, ἐνδει-
κτικὲς περισσότερο τῆς ἄμεσης σχέσης ὑποστατῶν
καὶ αὐτοτελῶν εἰδωλίων, παρὰ γιὰ τὴν ἀποσύνδεση

τοῦ **13** βλ. σ. 71-74.

41. Στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς φέρουν τὴν
ἐνδειξη «ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων», τὸ ὁποῖο
ὀλοκληρώθηκε τὸ 1974. Γιὰ τὸν δρόμο: ΠΑΕ 1972,
192-193.

0.0045 μ. Διαστ. γόμφου 0.012×0.005×0.0045 μ. Βαθιά διαβρωμένο. Χροξ καστανοπράσινο. Χημικός καθαρισμός πίσω όψης.

Λάτρης χειρονομεί κατά τὸ σχῆμα τοῦ «σεβίζοντος». Στέκει μὲ ἄκαμπτα, ἐλαφρῶς διεσταλμένα σκέλη σὲ συμφυῆς πλακίδιο, μὲ σύμφυτο τὸν γόμπο/ἄγωγό τῆς χύτευσης καὶ στρέφει ἐλάχιστα τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἄρ. Περιορισμένη ἢ ἔνταση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ πίσω. Τὰ ἄκρα χέρια καταλήγουν σὲ γροθιά μὲ ἀναδιπλωμένη τὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη τοῦ ἄρ. στραμμένου πρὸς τὰ πίσω καὶ τοῦ δ. πρὸς τὰ πάνω, στὸ ὁποῖο μόλις ξεχωρίζει τὸ περίγραμμα τοῦ ἀντίχειρα. Περίζωμα ὀρθογώνιου τύπου περιβάλλει τὸν κορμὸ καὶ τὸ ἄνω τμήμα τῶν μηρῶν. Ἡ ἐλεύθερη πτέρυγὰ του ἀναδιπλώνεται γύρω ἀπὸ τὸ δ. ἰσχίον καὶ ἀνασύρεται ἐλαφρὰ γιὰ νὰ στερεωθεῖ στὴν ἐπιπεδόκυρτη, ἄνισου πλάτους ζώνη. Κόμη κοντὴ ὡς ἐνιαία μάζα, διογκώνεται ἐλάχιστα κατὰ τὸν αὐχένα καὶ προεξέχει τοῦ ἀνύπαρκτου σχεδὸν μετώπου. Αὐτιά ὡς ἐκφύσεις ἄνισου μεγέθους. Περίγραμμα προσώπου ἀσαφές. Ἀπὸ τὴ μάζα του ἀποσπῶνται ἀδιάθροστα παχιά χεῖλη, μικρὸ στρογγυλὸ πηγούνι καὶ ἡμισφαιρικὴ μύτη ἀνάμεσα στὶς ρηχὲς βαθύνσεις τῶν ματιῶν. Περίγραμμα ἄκρων ποδιῶν ἐξίσου ἀσαφές.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευμένο μὲ τὴν ἄμεση μέθοδο τοῦ χαμένου κεριοῦ ἀπὸ τὰ πόδια καὶ μὲ τὸ καλούπι ἀνάστροφα τοποθετημένο. Βαθιά διάβρωση ἔχει προκαλέσει τὴ μείωση τοῦ ὄγκου τοῦ δ. μηροῦ, τῆς ζώνης, τμημάτων τοῦ περιζώματος στὴν πίσω ὄψη καὶ τῶν ἄκρων ποδιῶν. Καθαρισμένο μετὰ τὸ σπάσιμο τοῦ καλουπιοῦ. Ἐλάχιστα ἐκχειλίσματα τοῦ μετάλλου στὸ ἐσωτερικὸ περίγραμμα τοῦ ἄρ. χεριοῦ. Κατακόρυφη κοιλότητα ἀπὸ συνεχόμενες φουσαλίδες στὴν πίσω ὄψη καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δ. χεριοῦ μὲ παράλληλο ἐπίμηκες ἐξόγκωμα. Ἐγκοιλὴ ἀκανόνιστη συρραφὴ γύρω ἀπὸ τοὺς βραχίονες, χαμηλότερα στὸν ἄρ. καὶ ὑψηλότερα στὸν δ. Ἐκτροπὴ τοῦ πλακιδίου τῆς στήριξης ἀπὸ τὴν ὀριζόντιο.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1973, 195. Δαβάρας 1977, 114 ἄρ. 68. Verlinden 1984, 204 ἄρ. 116 μὲ λανθασμένη πληροφορία γιὰ τὴ συνένευσή του μὲ δύο ἄλλα εἰδώλια λάτρων (αὐτόθι 135 ἄρ. 115 καὶ ἄρ. 117). Sapouna-Sakellarakis 1995, 37 ἄρ. 57.

2. Ἄρ. ΜΗ 4304. ΑΕ Λ50. 1. 35. 1976 (πίν. 2).

Συν. Υ 0.071 μ. Υ μορφῆς 0.0575 μ. Διαστ. γόμφου

0.0135×0.008×0.008 μ. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη. Χροξ μαυροπράσινο.

Λάτρης χειρονομεί κατὰ τὸ σχῆμα τῶν «σεβίζοντων». Στέκει μὲ ἄκαμπτα συμπτυγμένα σκέλη σὲ γόμπο/ἄγωγό, σχήματος κόλουρης πυραμίδας. Ἐλάχιστη στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δ. τοῦ θεατῆ. Τὸ ἄκρο δ. χέρι ἀποδίδεται ὡς διογκωμένη ἔκφυση καὶ τοῦ ἄρ. μόλις διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς ἀναδιπλωμένης ἀπόληξης. Τὰ ἄκρα πόδια συγχωνεύονται μὲ τὸν γόμπο. Τοῦ ὡοειδοῦς προσώπου δὲν ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικά. Τῆς κόμης μόλις ξεχωρίζουν τρεῖς πλόκαμοι: ἓνας ἀναδένεται κατὰ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καὶ πέφτει στὴ ράχη· ἄλλος φέρεται ἐμπρὸς στὸ δ. πλάι τοῦ στέρνου καὶ τρίτος περιβάλλει ἐγκάρσια τὸ κεφάλι ἕως τὸν ἄρ. κρόταφο. Ζώνη ἡμικυλινδρική ἐμπρὸς καὶ ταινιωτὴ πίσω. Ἡ θέσι τοῦ αἰδοίου ὑπαινίσσεται αἰδοιοθύλακα.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τοῦ 1. Ἐπιδερμίδα μετάλλου ὁμοιόμορφα πορώδης. Κοιλότητα στὸν ἄρ. κρόταφο ἀπὸ ἐγκλωβισμένη φουσαλίδα καὶ κωνικὴ διόγκωση στὴ θέσι τοῦ ἄρ. ματιοῦ. Ἀνάβαθι ἐσοχὴ στὸ στέρνο καὶ ἀντίστοιχο χαμηλὸ ἔξαρμα στὴν ὁμοπλάτη τοῦ δ. ἀνυψωμένου χεριοῦ.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Ἔργον 1976, 181 εἰκ. 156. ΠΑΕ 1976, 403 πίν. 222β μὲ λανθασμένη χρονολόγηση. BCH 101, 1977, 648 εἰκ. 319. Δαβάρας 1977, 114 ἄρ. 69. Verlinden 1984, 193-194 ἄρ. 51 πίν. 26 (ὅπου διόρθωσε τὸ 53 σὲ 51). Sapouna-Sakellarakis 1995, 37 ἄρ. 58 πίν. 19, ὅπου εἰκονίζεται ὡς εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Τύλισο (= ἄρ. 111).

3. Ἄρ. ΜΗ 4305. ΑΕ Λ50. 1Α. 78. 1976 (πίν. 2).

Συν. Υ 0.0545 μ. Υ μορφῆς 0.043 μ. Διαστ. γόμφου 0.009×0.0054×0.0054 μ. Ἐπιφάνεια κατὰ τόπους διαβρωμένη. Χροξ καστανόφαιο.

Λάτρης χειρονομεί κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ «σεβίζοντος». Εὐθυτενής, μὲ συνεπτυγμένα σκέλη, στέκει σὲ σύμφυτο γόμπο/ἄγωγό, ἀκανόνιστου κυλινδρικοῦ σχήματος μὲ πλάγια γλωσσοειδῆ ἔκφυση. Πρόσωπο καὶ κεφάλι ὡς ἔκφυση, ἐμπρὸς ὡοειδοῦς σχήματος καὶ πίσω σφαιρικοῦ. Ἄνισα διογκωμένη ἢ ἐπιφάνεια τῆς ράχης (= κόμη). Ἐλάχιστα διογκωμένο τὸ ἄκρο δ. χέρι· τὸ ἄρ. δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν πήχη. Ἡ θέσι τοῦ αἰδοίου ὑπαινίσσεται αἰδοιοθύλακα.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τῶν 1-2. Κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φουσαλίδες στὸ κεφάλι καὶ πά-

νω από τους γλουτούς. Σφυρηλατημένη ή πλάγια έκφυση του στομίου της χύτευσης μετά την αποκοπή του.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1976, 403 με λανθασμένη χρονολόγηση. Δαβάρας 1977, 114 άρ. 70. Verlinden 1984, 204 άρ. 117. Sapouna-Sakellarakis 1995, 37 άρ. 59 με λανθασμένη πληροφορία για την αποκοπή του επάνω τμήματος της κεφαλής.

4. Άρ. ΜΗ 3154. ΑΕ γ. 193. 1972 (πίν. 3).

Συν. Υ 0.062 μ. Μ άκρων ποδιών 0.031 μ. Υ άνω γού χύτευσης 0.03 μ. και Δ 0.012 μ. Διαστ. στομίου χύτευσης 0.039-0.049 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη. Χροξ μαύρο καμένο.

Συνεπτυγμένα άκρα πόδια ανδρικής μορφής, σύμφυτα με ύψηλο κυλινδρικό άνω γού και κωνικό στόμιο χύτευσης. Άστράγαλος ανάγλυφος με άσαφές περίγραμμα. Φτέρνες γωνιώδεις και δάκτυλα μόλις διαχωριζόμενα με ανάβαθες έγκοπες στο λοξότμητο περίγραμμά τους. Το άρ. προεξέχει ελάχιστα στην κύρια όψη.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-3. Έπιδερμίδα μετάλλου ομοιόμορφα πορώδης. Μικρές κοιλότητες από έγκλωβισμένες φυσαλίδες στα σπασμένα άκροκνήμια και ανάμεσα στις φτέρνες. Έγκοιλη ή κάτω έπιφάνεια του στομίου από το σούρωμα του μετάλλου.

5. Άρ. ΜΗ 3696. ΑΕ Λ48. 9. 400. 1973 (πίν. 7, εικ. 137, 150).

Συν. Υ 0.093 μ. Υ μορφής 0.078 μ. Μ άκρων ποδιών 0.01 μ. Υ στομίου και άνω γού χύτευσης 0.02 μ. Πορώδης διάβρωση κατά τόπους. Χημικός καθαρισμός.

Λάτρης με άκαμπτα διεσταλμένα σκέλη και συνεπτυγμένα άκρα πόδια στέκει σε σύμφυτο άνω γού και κωνικό στόμιο χύτευσης. Ίσχυρή προς τα πίσω είναι ή ένταση του επάνω κορμού και της κεφαλής. Χειρονομία του τύπου του «σεβίζοντος». Από το περίγραμμα των κλειστών σε γροθιά άκρων χειρών ξεχωρίζει ο αντίχειρας. Το άρ. χέρι προσκολλάται στο ίσchio και ή συνεισπραμμένη προς τα έξω γροθιά του δ. έφάπτεται με το μέτωπο. Φορεί περίζωμα άμφιπέταλο, αιδιοιοθύλακα και κυλινδρική ζώνη, όπου στερεώνεται «κόμβος». Η άμφίση συμπληρώνεται με περιδέραιο κυκλικής διατομής, με περιβραχιόνια και περικάρπια της ίδιας διατομής. Δύο από τους πέντε όφιοειδείς πλοκάμους της κόμης πλαισιώνουν το πρόσωπο

και πέφτουν στον θώρακα με άνόμοιο κυματισμό, ενώ τρεις αναδένονται στην κορυφή της σφαιρικής κεφαλής και με συμμετρικό κυματισμό πέφτουν στη ράχη, εκτός του μεσαίου διπλού που φθάνει ως τον αυχένα. Δισκίο με κοιλότητα στον άριστερό κρόταφο άποδίδει βόστρυχο άσύνδετο με τους πλοκάμους. Από τη δισκοειδή μάζα του προσώπου άποσπάται δυνατό πηγούνι και ήμισφαιρική κοντή μύτη ανάμεσα στις πλατιές κοιλότητες των ματιών, ενώ από την άνατομία του σώματος άποδίδονται τά όστά του θώρακα και ή σπονδυλική στήλη.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-4. Έλάχιστα έκχειλίσματα του μετάλλου στην έσωτερική όψη του δ. βραχίονα. Τμήμα του περιδεραίου στον άρ. ώμο δέν έχει βγει στο μέταλλο. Έγκοιλη ή κάτω έπιφάνεια του στομίου από το σούρωμα του μετάλλου.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1973, 119 εικ. 113. ΠΑΕ 1973, 195 πίν. 202. BCH 98, 1974, 707 εικ. 292. Lebessi 1976, 10 εικ. 1. Δαβάρας 1977, 114 άρ. 67. Verlinden 1984, 203 άρ. 115 πίν. 53. Coulomb 1978, 216. Lebessi and Muhly 1987, 110 εικ. 12. Λεμπέση 1991, 162-163 εικ. 4. Sapouna-Sakellarakis 1995, 36-37 άρ. 56.

6. Άρ. ΜΗ 5065. ΑΕ Κ47. 14. 92. 1988 (πίν. 4-5, εικ. 11).

Συν. Υ 0.165 μ. Υ μορφής 0.145 μ. Υ κεφαλής 0.024 μ. Μ άκρου δ. ποδιού 0.0215 μ. και άρ. 0.0205 μ. Άναλογία Μ άκρων ποδιών προς Υ μορφής = 1:6.74 ή 1:7. Διαστ. πλακιδίου στήριξης 0.0305×0.032×0.003 μ. Διαστ. άνω γού χύτευσης 0.018×0.008×0.008 μ. Πατίνα σκούρα μαύρη με φαιοπράσινη απόχρωση, καλής ποιότητας.

Άνδρική μορφή στέκει όρθια με διεσταλμένα σκέλη σε λεπτό σύμφυτο πλακίδιο με συμφυή γόμφο/ άνω γού. Η ένταση του κορμού προς τα πίσω περιορίζεται στους ώμους, το κεφάλι κάμπτεται προς το στέρνο και οί πήχεις των λυγισμένων χειρών φέρονται λοξά προς το στήθος, άγγιζοντάς το με τα σφιγμένα σε γροθιά άκρα τους, που κάμπτονται προς τα κάτω. Από τα δάκτυλα ξεχωρίζει μόνον ο πλατύς αντίχειρας. Φορεί περίζωμα με πεταλόσχημη πτέρυγα πίσω και τραπεζιόσχημη έμπρός, και αιδιοιοθύλακα μόλις διαγραφόμενο. Της ζώνης άποσπάται από τη λεπτή μέση ή κάτω παρυφή. Κόμη ως τριγωνική μάζα στον αυχένα και τρεις πλοκάμους: δύο πλάγιοι έκφύονται από ισάριθμες σπείρες του μετώπου, πλαισιώνουν το κranίο με παράλληλο κυματισμό και φέρονται

έμπρος γύρω από τη βάση του λαιμού σαν περιλαίμιο, άνοικτο στη σφαγή· ό μεσαίος έκφύεται από δισκίο με κοιλότητα στο κέντρο, διατρέχει τó σφαιρικό κεφάλι και συνεχίζει τη φιδίσια διαδρομή του κατά μήκος τής ράχης, καταλήγοντας στη μέση με φυλλόσχημη άκρη. Από τόν ύψηλό κυλινδρικό λαιμό μόλις αποχωρίζεται τó μικρό συμπίεμένο πηγούνι και τó ώοειδές περιγράμμα των παρειών. Από τά διογκωμένα ζυγωματικά αποσπάται κοντή εϋθύγραμμη μύτη με διευρυμένα πτερύγια, πού σκιάζουν τó εϋσαρκο επάνω χεΐλος και τó κάτω στενό με τη βαθιά, εϋκαμπτη έγκοπή του στόματος. Πίσω από τούς έγκοιλους κροτάφους αποσπώνται τά πτερύγια των αυτιών, μετασχηματισμένα σε όρθό άγκιστρο. Τά τόξα των φρυδιών σκιάζουν τόν όγκο του βολβού των ματιών, άρθρωμένο με τη γραμμή του βλεφάρου. Εϋρύτατοι ώμοι με λοξότμητο στέρνο, μυώδεις βραχίονες και πήχεις άντιπαράτιθενται σε ισχνό, κυλινδρικό επάνω κορμό. Τά βαριά σκέλη με εϋδιάκριτο γόνατο, κνήμη και γάμπα συγχωνεύονται με τó διευρυμένο ισχίο. Τά άκρα πόδια αποδίδονται συνοπτικά και αποσπώνται ελάχιστα από τó πλακίδιο τής στήριξης.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-5. Πολλά σφάλματα παραμόρφωσαν τόν βολβό στο άρ. μάτι και τη ζώνη, προκάλεσαν τήν έκτροπή του στησίματος από τήν κατακόρυφο, δημιούργησαν σπηλαιώδεις κοιλότητες στον δ. βραχίονα και μικρότερες στον άρ. άγκώνα. Διάσπαρτες ανάβαθες έγκοπές από προσμείξεις τής έσάρπας. Έπιδερμίδα μετάλλου μερικώς λειασμένη, χωρίς έξομάλυνση του κατάλοιπου από τόν έξαεριστήρα στον δ. άγκώνα.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1988, 153 εικ. 125. ΠΑΕ 1988, 262 πίν. 174. BCH 113, 1989, 686-688 εικ. 221. ΑΡ 1988-89, 100-101 εικ. 138. Lebessi and Muhly 1990, 324 εικ. 14. Δαβάρας 1992, 245.

7. Άρ. ΜΗ 3138. ΑΕ 4. 243. 1972 (πίν. 6).

Συν. ΣΥ 0.121 μ. ΣΥ μορφής 0.097 μ. Μ άκρων ποδιών: άρ. 0.0185 μ. δ. 0.016 μ. Διαστ. πλακιδίου 0.0285×0.027×0.0025 μ. Διαστ. άγωγού χύτευσης 0.021×0.01×0.006 μ. Όπες στο πλακίδιο από τη διάβρωση. Χροξ μαύρο.

Ό κάτω κορμός άνδρικής μορφής με διεσταλμένα άκαμπτα σκέλη, σύμφυτα με τó πλακίδιο τής στήριξης και τόν άγωγό τής χύτευσης. Φορεΐ κυλινδρική ζώνη, αΐδοιοθύλακα και μονοπέταλο περι-

ζωμα, πού μόλις καλύπτει τούς λιπόσαρκους γλουτούς. Άκρα πόδια συνοπτικά αποδοσμένα, μόλις αποσπώνται από τó πλακίδιο.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-6. Έπιδερμίδα μετάλλου όμοιόμορφα διαβρωμένη. Πλήρης καθαρισμός.

8. Άρ. ΜΗ 5055. ΑΕ Η47. 4β. 89. 1987 (πίν. 8).

Υ 0.062 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη. Χροξ σκούρο μαυροπράσινο.

Λάτρης με άναγερτή κεφαλή, διεσταλμένα σκέλη και χειρονομία του τύπου του «σεβίζοντος». Όξύληκτα άκρα χέρια με απομακρυσμένο τó άρ. από τó ισχίο. Λεπτός πλόκαμος με δυσδιάκριτο σημείο έκφυσης προσκολλάται στήν άρ. πλευρά του λαιμού. Η ύποτυπώδης άνάκαμψη του δ. άκρου ποδιού ελαχιστοποιείται στο άρ. με διευρυμένο, άσαφές περίγραμμα. Όξύληκτος αΐδοιοθύλακας.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-7. Έκχειλίσματα μετάλλου κατά μήκος τής έσωτερικής όψης των σκελών. Έπιδερμίδα όμοιόμορφα πορώδης.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1987, 132 εικ. 165. ΠΑΕ 1987, 288-289 πίν. 198β. ΑΡ 1988-9, 100 εικ. 136. BCH 112, 1988, 684-5 εικ. 131. Lebessi and Muhly 1990, 336 εικ. 25.

9. Άρ. ΜΗ 3700. ΑΕ Λ48. 11. 415. 1973 (πίν. 9).

Υ 0.066 μ. Μέγιστο άνοιγμα στους άγκώνες 0.028 μ. Δ άσπίδας 0.013 μ. Άποκομμένο τó άκρο δεξί πόδι. Έπιφάνεια διαβρωμένη κατά τόπους. Πατίνα πράσινη σκούρα.

Εϋθυτενής, γυμνός όπλοφόρος με διεσταλμένα σκέλη και άνακαμπτόμενα άκρα πόδια. Χέρια άναδιπλωμένα στο ύψος του στέρνου με τó δόρυ έμφυτευμένο στο δ. και τη στρογγυλή άσπίδα προσκολλημένη στο άρ. Βαρύ κωνικό κράνος, με επίθετο μεγάλο δίσκο στήν κύρια όψη, επικάθεται στο πτηνόμορφο πρόσωπο με τά δισκοειδή μάτια. Του αΐδοίου ξεχωρίζουν οΐ όρχεις από τó πένος σε στύση.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-8. Βαθιά έγκοπή από συνεχόμενες φυσαλίδες στη δ. πλευρά του κράνους και άτελής μεταφορά στον χαλκό του δισκοειδούς φύματος του δ. ματιού. Έπιδερμίδα μετάλλου πλήρως καθαρισμένη και κατά τόπους λειασμένη.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1973, 191 με λανθασμένη χρονολόγηση.

Verlinden 1984, 217 άρ. 207. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ: Λεμπέση 1991, 163. Byrne 1991, 238 άρ. 87. Lebessi 1992, 3-5.

10. Άρ. ΜΗ 4959. ΑΕ Τομή άνδρήρου Ι. 2. 54. 1984 (πίν. 10, είκ. 152).

Συν.Υ 0.072 μ. Υ κεφαλής 0.022 μ. Δ άσπίδας 0.024 μ. Έπιφάνεια έλάχιστα διαβρωμένη. Πατίνα σκούρα πράσινη, κατά τόπους μαυροκάστανη.

Εϋθυτενής, γυμνός όπλοφόρος, με διεσταλμένα σκέλη και ανακαμπτόμενα άκρα πόδια, προβάλλει τὰ χέρια σε ήμικύκλιο έγκάρσιο πρὸς τὸ σῶμα. Στὸ άρ. προσκολλάται στρογγυλή άσπίδα. Πέντε έγκάρσιες έγκοπές στην δξύληκτη συρραφή τοῦ κράνους άποδίδουν τὸν λόφο, μία μεγαλύτερη άποχωρίζει τὸ κράνος άπό τὸ μέτωπο και άνά μία βαθύτερη ξεχωρίζει τή μύτη άπό τήν επάνω γνάθο και όρίζει τὸ στόμα. Άπό τὰ μάτια έχει μεταφερθεῖ στὸν χαλκὸ μόνο τὸ άρ. με τήν ήμικυκλική γύρω του βάθυνση. Αἰδοῖο ὅμοιο με τοῦ 9. ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-9. Δύο μικρότατες κοιλότητες στην άκρη τοῦ δεξιοῦ του χεριοῦ άπό έγκλωβισμένες φυσαλίδες. Πλήρης καθαρισμός άπό τὰ εκχειλίσματα τοῦ μετάλλου. Άτελῶς λειασμένη ή άσπίδα.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1984, 99 είκ. 133. ΠΑΕ 1984, 450 πίν. 224β. ΒСН 109, 1985, 845-846 είκ. 189. Λεμπέση 1991, 163 είκ. 6.

11. Άρ. ΜΗ 4300. ΑΕ Λ/Μ50. 1В. 97. 1976 (πίν. 11).

Υ 0.087 μ. Άνοιγμα χεριῶν 0.061 μ. Υ κεφαλής 0.02 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη στην πίσω ὄψη και τις πλάγιες. Πατίνα μαυροπράσινη.

Όρθια, γυμνή άνδρική μορφή με διεσταλμένα σκέλη και ανακαμπτόμενα άκρα πόδια· προβάλλει μακριά χέρια με αναδιπλωμένα έλασμάτινα άκρα σε άνοικτὸ ήμικύκλιο, έγκάρσιο πρὸς τὸ σῶμα. Λαιμός ύψηλός, μικρὸ κεφάλι με επίπεδη θόλο και τριγωνικὸ πρόσωπο, άπό τὸ ὁποῖο άποσπᾶται ή σφαιρική μύτη και τὰ μάτια με χαμηλὸ ήμιελλειψοειδές ανάγλυφο. Άνάβαθη αὐλάκωση ξεχωρίζει τὸ πρόσωπο άπό τήν άσπιδόμορφη θόλο τῆς κεφαλῆς.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-10, άπό τὸ κεφάλι. Σφυρηλατημένα τὰ άκρα πόδια και τὰ άκρα τῶν χεριῶν. Ίχνη σφυρηλάτησης στὸ κεφάλι και μικρὴ κοιλότητα στὸ κέντρο του. Στὴ θέση τοῦ αἰδοῖου μεγαλύτερη κοιλότητα άπό έγκλωβισμένη

φυσαλίδα. Πλήρης καθαρισμός τῶν εκχειλίσμάτων τοῦ μετάλλου.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1976, 181 είκ. 157. ΠΑΕ 1976, 403 πίν. 222γ. ΒСН 101, 1977, 648 είκ. 321. Verlinden 1984, 217 άρ. 206 πίν. 82. Lebessi 1996, 147, πίν. 52 C-D.

12. Άρ. ΜΗ 3136. ΑΕ 25. 956. 1972 (πίν. 12).

Συν. Υ 0.114 μ. Υ κεφαλῆς 0.025 μ. Διαστ. άγωγοῦ 0.02×0.011×0.0075 μ. Άποκομμένος ὁ πήχης τοῦ δεξιοῦ. Έπιφάνεια έλάχιστα διαβρωμένη. Πατίνα καλῆς ποιότητας πράσινη με κιτρινωπές και καστανόμαυρες κηλίδες.

Όρθια, γυμνή γυναικεία μορφή με συνεπτυγμένα σκέλη στέκει σε συμφυῆ γόμφο/άγωγό, σχήματος άνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας. Τὰ χέρια προβάλλονται σε ήμικύκλιο και σε επίπεδο λίγο ύψηλότερο τῶν ὤμων. Μεγάλα αὐτιά, με τὸ περὺγιο τοῦ δ. μετασχηματισμένο σε ὄρθια έλικά και τοῦ άρ. σε έλλειψοειδές φύμα, προσκολλῶνται πίσω άπό τὸ αἰχμηρὸ περιγράμμα τοῦ ήμιελλειψοειδοῦς δίσκου τοῦ προσώπου, άπό τὸν ὁποῖο άποσπᾶται μεγάλη τριγωνική μύτη πλαισιωμένη άπό τις βαθιές κοιλότητες τῶν ματιῶν. Τέσσερις σχοινοπλόκαμοι ανισου πλάτους εκφύονται άπό τρεῖς άβακωτοὺς βοστρύχους τοῦ μετώπου και συγκλίνουν στὸν αὐχένα, ὅπου σχηματίζουν δξύ-κόρυφο τρίγωνο.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-10. Κοιλότητες άπό έγκλωβισμένες φυσαλίδες στὸ δ. πλευρὸ και τὸν δ. βραχίονα, στην άκρη τοῦ άρ. χεριοῦ και στὰ αὐτιά. Συρραφή γύρω άπό τὸν άριστερὸ βραχίονα και γύρω άπό τοὺς μαστοὺς.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 199 πίν. 189β. ΒСН 97, 1973, 398 είκ. 322. Λεμπέση 1973, 108 είκ. 6 με άναφορὰ στὰ πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά ὄστρακα τοῦ ανάμεικτου στρώματος τοῦ εἰδωλίου και ὅχι στὴ χρονολόγησή του. Mitten 1975, 22-23 σημ. 8. Verlinden 1984, 218 άρ. 216 πίν. 86. Böhm 1990, 21 В18, 154 (γεωμετρικό). Byrne 1991, 237 άρ. 73.

13. Άρ. ΜΗ 3147. ΑΕ διάσπαρτο 1114. 1972 (πίν. 13, είκ. 163).

ΣΥ 0.085 μ. Υ κεφαλῆς 0.022 μ. Άποκομμένα τὸ δ. σκέλος άπό τήν κνήμη και τὸ άκρο άρ. πόδι. Μηχανικά παραμορφωμένος ὁ σπασμένος στὴ μέση διάυλος. Διαβρωμένη έπιφάνεια κατά τόπους. Πατίνα μαυροπράσινη.

Αὐλητής σε ὄρθια στάση με έλαφρὰ λυγισμένα σκέλη, διογκωμένη κοιλιά, άνορθωμένο πέος και

προτεταμένους γλουτούς παίζει διάνυλο, κρατώντας τους *βόμβυκες* με υπέρμετρα μακριά χέρια⁴². Τέσσερις ανάβαθες καλεμίες ξεχωρίζουν τα δάκτυλα του δ. χεριού. Από στενό ισχίο αναπτύσσεται τριγωνικός κορμός με ευρύτατους ώμους. Φακοειδή φύματα για τις θηλές του στήθους και τα μάτια. Ίδιαίτερα μακρὺ ὠσειδὲς πρόσωπο και μικρότατο ἡμισφαιρικό κρανίο με δισκοειδή κορύφωση. Μύτη σμῆ και φουσκωτά μάγουλα. Κοίλη ή πίσω ὄψη του σώματος.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὁμοια με τῶν 1-12, ἀπὸ τὸ κεφάλι, ὅπου τὸ δισκοειδὲς ἀποτύπωμα του ἄγωγου. Ἐξόγκωμα στην πλάγια ἐξωτερική ὄψη του ἄρ. σκέλους ἀπὸ ἀεραγωγό (:). Ἰχνη λίμας στην ἀντίστοιχη ὄψη του δ. μηρού. Πλήρης καθαρισμός τῶν ἐκχειλισμάτων του μετάλλου και λείανση τῆς ἐπιδερμίδας, ἐκτὸς τῶν δυσπρόσιτων σημείων (λαιμοῦ, στέρνου, βουβώνων) και τῆς ἐγκοιλῆς πίσω ὄψης. Ἀκανόνιστη γλυφή κατὰ μήκος του δ. βραχίονα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Λεμπέση 1989. Τῆς ἴδιας 1991, 163.

14. Ἄρ. ΜΗ 4301. ΑΕ Θ48/49. 5. 13. 1976 (πίν. 14). ΣΥ 0.049 μ. Υ κεφαλῆς 0.0175 μ. Διαβρωμένο στη δεξιὰ κυρίως πλευρὰ και στὸν αὐχένα. Λεῖπει ὁ κάτω κορμός με τὰ σκέλη. Χροῖ μαῦρο.

Ἐπάνω κορμός, τὸ κεφάλι και τὰ χέρια ἀνδρικής μορφῆς. Φορεῖ κυλινδρικό τελαμώννα, πορπωτὸ στὸ ἄρ. πλευρὸ και κυλινδρική ζώνη που περιβάλλει χαλαρὰ τὴ λεπτή μέση του κυλινδρικοῦ, τεντωμένου πρὸς τὰ πίσω κορμοῦ. Ἀπὸ ὑψηλὸ κυλινδρικό λαμὸ ἀποσπᾶται τριγωνικὸ αἰχμηρὸ πρόσωπο με φουσκωτὸ μέτωπο, μεγάλα φακοειδῆ μάτια, γαμπή μύτη, αἰχμηρὸ πηγούνι και μισάνοιχτο στόμα με λεπτὰ χεῖλη. Του περιγράμματος του προσώπου προεξέχουν ἐλάχιστα τὰ μεγάλα φύματα τῶν αὐτιῶν, με τὸ ἄρ. σὲ σχῆμα ὀρθῆς ἑλικας και με τὸ δ. σὲ σχῆμα τόξου. Κυλινδρικά εὐκαμπτα χέρια, καμπυλώνονται σὲ δύο λοξά, ἐπάλ-ληλα ἐπίπεδα ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὸ ἄρ. φέρεται πρὸς τὸ δ. πλευρὸ με τὴν παλάμη ἀνοιχτή και ἀνεστραμμένη, ἐνῶ τὸ δ. ἀνυψώνεται ὡς τὸ πηγούνι, κρατώντας σφιχτὰ τὴ μία ἄκρη εὐκαμπτου

κυλινδρικοῦ στελέχους, που πέφτει στην ἄρ. ὠμο-πλάτη. Του ἄρ. χεριοῦ ἀποχωρίζεται ὁ ἀντίχειρας και τὰ τέσσερα δάκτυλα διαχωρίζονται με ἀνάβα-θες χαράξεις.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὁμοια με τῶν 1-13 ἀπὸ τὸ κε-φάλι, ὅπου τὸ δισκοειδὲς ἀποτύπωμα του ἄγωγου. Κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυσαλίδες κάτω ἀπὸ τὸ δ. μάτι και στὰ ἀποκομμένα δάκτυ-λα του δ. χεριοῦ. Ὅμοιομορφα πορώδης ή ἐπιδερ-μίδα του μετάλλου.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Ἔργον 1976, 183 εἰκ. 159. ΠΑΕ 1976, 406 πίν. 226ε με χαμηλὴ χρονολόγηση. BCH 101, 1977, 648 εἰκ. 320. AR 1977-78, 64 εἰκ. 114. Verlinden 1984, 221 ἄρ. 231 πίν. 90. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ: Lebessi 1991, ἰδιαίτερα 104-107 εἰκ. 1-3.

15. Ἄρ. ΜΗ 3137. ΑΕ Λ49. 1. 82. 1972 (πίν. 15). Υ μεγαλύτερης μορφῆς 0.076 μ., μικρότερης 0.064 μ. Διαστ. πλακιδίου 0.043×0.018×0.003 μ. Πατίνα καλῆς ποιότητας μαῦρη με φαιοπράσινη ἀπόχρωση.

Δύο γυμνοὶ κρανοφόροι ἄνισου ὕψους και σὲ ὀρθια στάση παρατάσσονται σὲ κοινὸ σύμφυτο πλακίδιο στήριξης. Χέρια προβαλλόμενα ὁμοιό-μορφα διαγράφουν ἡμικύκλιο στὸ ἐπίπεδο τῶν ὤμων. Ὁ δ. πῆχης του μικρότερου ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὸν ἄρ. του μεγαλύτερου. Σῶμα σανιδόσχημο, σκέλη ἐλαφρὰ λυγισμένα, λιπόσαρκοι γλουτοὶ και πέος σὲ στύση. Ὑψηλὸς λαμὸς ἀπολήγει σὲ πρό-σωπο τριγωνικῆς διατομῆς και σὲ συμπίεσμένη κεφαλή για τὸν σχηματισμὸ του κράνους. Οἱ ἐπου-σιώδεις διαφορές τους περιορίζονται στὰ πρόσω-πα: ἐγκοπὴ ἀποχωρίζει τὸ μέτωπο ἀπὸ τὸ λοφί-ο του κράνους στην ὑψηλότερη μορφῇ, μεγαλύτερη ἐγκοπὴ ὀρίζει τὸ στόμα της και πιὸ εὐσαρκες εἶναι οἱ παρειές της. Πανομοιότυπα εἶναι τὸ αἰχμηρὸ πηγούνι, ή μεγάλη τριγωνικὴ μύτη, τὰ φύματα τῶν ματιῶν και τὰ ἡμελλειψοειδῆ φύματα τῶν αὐτιῶν με κοιλότητα στὸ κέντρο.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὁμοια με τῶν εἰδωλίων 1-14, ἀπὸ τὸ πλακίδιο τῆς στήριξης με τὸ σφυρηλατη-μένο ἀποτύπωμα του ἄγωγου στην κάτω ἐπιφά-νεια. Σφυρηλατημένα ἄκρα χέρια. Στῖς ἐπιφάνειες του σώματος και τῶν μελῶν εὐδιάκριτα ἀποτυ-

42. Τὸ ἀρχικὸ μήκος τους ἔχει μειωθεῖ λόγω τῆς μηχανικῆς παραμόρφωσης που ἔχουν ὑποστεί τὰ

χέρια ὕστερα ἀπὸ τὸ σπάσιμο του διαύλου.

πώματα από τη γλυφίδα στο κερί. Διάσπαρτες ανάβαθες έγκοπες από προσμείξεις του πηλού της έσάρπας.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 199 πίν. 188δ. Λεμπέση 1973, 108 και 1991, 163 εικ. 5. Lebessi 1976, 4 εικ. 4 (με χαμηλή χρονολόγηση). Levi 1978, 304. Verlinden 1984, 219 άρ. 219 πίν. 87. Koehl 1986, 107 σημ. 49. Schmaltz 1980, 23 σημ. 85. Padgett 1995, 396. Stewart 1997, 28 εικ. 15.

16. Άρ. ΜΗ 5501. ΑΕ Τομή C-D 1996. 19. 31. 1996 (πίν. 14).

ΣΥ 0.038 μ. Υ κεφαλής 0.022 μ. Έπιδερμίδα μετάλλου πολὺ διαβρωμένη. Χροξ πράσινο σκούρο.

Κεφάλι άνδρικής μορφής με ύψηλὸ κυλινδρικό λαμὸ καὶ καμπύλη τῇ δ. πλάγια ὄψη του. Ἡ πίσω ἐπίπεδη ὄψη διευρύνεται ἐλάχιστα πρὸς τῇ λοξό- τητη θόλο τῆς κεφαλῆς. Αἰχμηρὸ πηγούνι καὶ μεγάλη τριγωνική μύτη ἀποσπώνται ἀπὸ τὸ ἡμιελ- λειψοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου. Κυκλικὴ βάρυνση ὁρίζει τὰ φύματα τῶν ματιῶν. Ἡμικυ- κλικὴ νεύρωση με κοιλιότητα στὸ κέντρο ἀποδί- δουν τὸ πτερύγιο με τὸν ἀκουστικὸ πόρο τοῦ δ. αὐτιοῦ, ἐνῶ τὸ άρ. ἔχει βγεῖ στὸ μέταλλο ὡς ἄμορ- φη μάζα. Στόμα με εὐσαρκο κάτω χεῖλος καὶ λεπτότερο τὸ ἐπάνω.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-15 ἀπὸ τὸ κε- φάλι, ὅπου τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἀποκομμένου ἄγω- γοῦ. Έπιδερμίδα μετάλλου ὁμοιόμορφα πορώδης.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1996, 315.

17. Άρ. ΜΗ 4357. ΑΕ Λ51/52. 5. 49. 1977 (πίν. 16, εικ. 136).

Υ μορφῆς 0.117 μ. Υ κεφαλῆς 0.024 μ. Μ ἄκρων ποδιῶν 0.017 μ. Ἀναλογία Μ ἄκρων ποδιῶν πρὸς Υ μορφῆς = 1:6.88. Διαστ. πλίνθου 0.029×0.031×0.005 μ. Διαβρω- μένο στὴν κύρια ὄψη. Χροξ μαυροπράσινο.

Γυμνὴ άνδρική μορφὴ με ἑλαφρὰ λυγισμένα σκέ- λη, στέκει σὲ συμφυεὲς ὀρθογώνιο πλακίδιο με ἐσώκοιλες κάθετες πλευρές. Κρατεῖ καὶ προβάλ- λει κύπελλο με τὸ λυγισμένο σὲ ὀρθὴ γωνία δ. χέρι· τὸ άρ. λιγότερο λυγισμένο καὶ σὲ χαμηλό- τερο ἐπίπεδο συγκλίνει με τὴν ἀνοιχτὴ παλάμη πρὸς τὸ σῶμα. Ἀπὸ στενὸ ἰσχίό με προτεταμέ- νους γλουτοὺς ἀναπτύσσεται εὐρύτερονος κορ- μὸς με πλατεῖς ὦμους. Μικρὰ κωνικά φύματα γιὰ τὶς θηλὲς τοῦ στήθους καὶ πέος σὲ στύση. Στι- βαρὸς λαιμὸς καὶ ὀγκῶδες κεφάλι. Ἀπὸ ταινία

διπλὴ στὸ μέτωπο καὶ μονὴ πίσω ἐξαρτώνται παχεῖς σχοινοπλόκαμοι, ποὺ ἀφήνουν γυμνὴ τὴν ἐπίπεδη θόλο τῆς κεφαλῆς καὶ καλύπτουν τὸν αὐχένα. Δυνατὸ κυρτὸ πηγούνι, τρίπλευρη γαμψή μύτη, ἀνάγλυφα ὀρθογωνισμένα μάτια καὶ προε- ξέχοντα λεπτὰ χεῖλη ἐντάσσονται στὸ ἡμιελλειψο- ειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου. Ἡ πλάγια ὄψη του ἔχει σχῆμα ἰσοσκελοῦς ἀνεστραμμένου τρι- γώνου. Ἡμικυκλικὴ νεύρωση ἀποδίδει τὰ πτερύ- για τῶν αὐτιῶν, βαθιὰ αὐλάκωση ὁρίζει τὴ σπον-δυλικὴ στήλη, ἄβαθεῖς ἐγκοπὲς ξεχωρίζουν τὰ δά- κτυλα καὶ με ἐλάχιστη διόγκωση μορφοποιοῦνται οἱ ἀστράγαλοι.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-16, ἀπὸ τὸ κε- φάλι. Σφυρηλατημένα τὰ κατάλοιπα τοῦ ἄγωγου. Ἴχνη τοῦ καλεμοῦ μεταφερμένα ἀπὸ τὸ σκληρὸ κερί ἀνάμεσα στοὺς πλοκάμους, στὰ δάκτυλα καὶ στὴ σπονδυλικὴ στήλη. Ἴχνη ἀπὸ μαχαίρι ἢ γλυ- φίδα στὴν πλάγια ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν σκελῶν. Ἐλάχιστα ἐκχειλίσματα τοῦ μετάλλου στὸ άρ. πλευρὸ καὶ ἀνάμεσα στὰ σκέλη. Λειασμένη ράχη.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Έργον 1977, 178 εικ. 117. ΠΑΕ 1977, 407- 408 πίν. 215α. BCH 102, 1978, 754, εικ. 240. AR 1978-79, 38 εικ. 50. Platon 1979, 103 πίν. 9.2. Verlinden 1984, 221 άρ. 233 πίν. 91. Dietrich 1983, 87-90. Koehl 1986, 107. Säflund 1987, 229 εικ. 9. Lebessi and Muhly 1987, 108 εικ. 11. Λεμπέση 1991, 164 εικ. 7.

18. Άρ. ΜΗ 4360. ΑΕ Μ/Ν51-52. 7. 306. 1977 (πίν. 17, εικ. 56).

Συν. Υ 0.106 μ. Υ μορφῆς 0.0861 μ. Υ κεφαλῆς 0.02 μ. Υ γόμφου 0.0195 μ. Δ γόμφου 0.013 μ. Διαστ. βάσης 0.0175×0.014×0.004 μ. Συγκολλημένο στοὺς ἀστραγά- λους. Ἐπιφάνεια πολὺ διαβρωμένη. Χροξ μαῦρο με καστανὴ ἀπόχρωση.

Ὀρθία γυμνὴ άνδρική μορφὴ, με ἄδρανὴ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, παλάμες προσκολλη- μένες στὸ ἰσχίό καὶ ἐλάχιστα διεσταλμένα ἄκαμ- πτα σκέλη, στέκει σὲ σύμφυτη ὀρθογώνια βάση, συμφυὴ με γόμφο/ἄγωγό. Ὀριζόντια νεύρωση περιβάλλει τὴ βάση. Ἀπὸ τοὺς διευρυμένους ὦ- μους τοῦ ἰσχνοῦ σώματος με τοὺς λιπόσαρκους γλουτοὺς καὶ τὴ διπλὴ ζώνη ἀναπτύσσεται παχὺς λαιμὸς καὶ ὑπέρμετρα μεγάλη κεφαλή. Πρόσωπο στενὸ, ὠοειδές, με ἔντονα προεξέχουσα μύτη, λε- πτὰ χεῖλη καὶ μάτια ὡς κωνικά φύματα. Κόμη πυ- κνὴ καὶ ὀγκῶδης ἐπιστέφει τὸ πρόσωπο, ἐνῶ πίσω συρρικνώνεται σὲ λεπτοὺς σχοινοπλοκάμους με

τριγωνική κατάληξη. Στενή ταινία, διαγραμμι-
σμένη στο μέτωπο, περιδένει την κόμη στο ύψος
των αυτιών. Δισκοειδή φύματα με κοιλότητα στο
κέντρο αποδίδουν τὰ αυτιά. Τρεις λεπτότατες
αύλακώσεις διαχωρίζουν τὰ δάκτυλα των χειρών
και των ποδιών.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-17. Σπηλαιῶδες
“ὄρυγμα” στον γόμφο/ἄγωγό συνεπέφερε στην
ἄρ. πλευρὰ τῆς βάσης τῇ ρηγμάτωση καὶ στο ἄρ.
αὐτὶ με τὸ ἄρ. μάτι τὴν ἀτελῇ μεταφορὰ τους στο
μέταλλο. Ἐλάχιστα ἀκαθάριστα ἐκπλαστήματα
μετάλλου ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ τὴν ἐσωτερικὴ
ἐπιφάνεια τῶν χειρῶν. Ἰχνη ἀπὸ μαχαίρι ἢ γλυ-
φίδα στὴν πίσω ὄψη.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1977, 409-410 πίν. 215γ.

19-20. Ἄρ. ΜΗ 4358-4359. ΑΕ Μ/Ν51-52. 7. 271
καὶ 269. 1977 (πίν. 18-19, εἰκ. 55, 143).

Υ 19 = 0.06 μ. 20 = 0.064 μ. Λεῖπουν τὰ ἄκρα χέρια τῆς
20 με τὰ ἄκρα τῶν σκελῶν καὶ τῶν δύο, ἐκτὸς τοῦ σωζό-
μενου δ. τῆς 20. Πολὺ διαβρωμένη ἢ ἐπιδερμίδα τοῦ
μετάλλου. Χροῖ μαυροπράσινο σκοῦρο.

Δύο ὅμοιες, αὐτοτελεῖς γυμνές ἀνδρικές μορφές
με ἄκαμπτα σκέλη κινοῦνται ἔντονα πρὸς τὰ
δεξιὰ. Τὸ δ. χέρι κάμπτεται στὸν ἄγκωνα με τὸν
βραχίονα στο ἐπίπεδο σχεδὸν τοῦ ὤμου, τὸν πῆχη
ἀναδιπλωμένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στήθος καὶ τὰ
δάκτυλα κλεισμένα σὲ γροθιά. Τὸ ἄρ. χέρι ἐλαφρὰ
λυγισμένο ἀνυψώνεται πρὸς τὰ πλάγια με τὴν
παλάμη ἀνοιχτὴ καὶ στραμμένη πρὸς τὰ κάτω. Τὸ
κεφάλι τῆς 19 στρέφει πρὸς τὰ ἄρ. τοῦ θεατῆ καὶ
τῆς 20 πρὸς τὰ δ. Ἀπὸ τὰ διεσταλμένα σκέλη τὸ
δ. φέρεται λίγο πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀπέχει περισ-
σότερο ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ σώματος
σὲ σχέση με τὸ ἄρ. Τὸ ἄθικτο ἀπὸ τὴ φθορὰ δ.
σκέλος τῆς 20 καταλήγει σὲ σφαιρίδιο με διαμπερῇ
ὀπὴ ὀριζόντιας φορᾶς, ἀνοιγμένη ἀπὸ τὰ πλάγια.
Ζώνη κυρτεπίπεδη στὴ 19 καὶ ταινιωτὴ στὴν 20.
Οἱ μύες τοῦ στέγνου ἀποδίδονται πλαστικὰ καὶ
τὸ θωρακικὸ τόξο με ἔγκοιλη ὀξυκόρυφη γωνία.
Ἐγκοιλη ἀνάβαθη αὐλάκωση – εὐθύγραμμη στὴ
19 καὶ ἐλάχιστα καμπυλούμενη στὴν 20 – ὀρίζει
τὴ σπονδυλικὴ στήλη. Πρόσωπο εὐσαρκο, στρογ-
γυλό, με λεπτὰ χεῖλη, κυρτὴ στὴν ἄκρη μύτη καὶ
μεγάλες στρογγυλές κοιλότητες γιὰ τὰ ἔνθετα
μάτια. Κεφάλι με ἡμισφαιρικὴ θόλο, πὺ καλύ-
πτεται πίσω ἀπὸ λεπτοὺς σχοινοπλοκάμους –
κατακόρυφους στὴν 20 καὶ σὲ ἐνᾶλληλες γωνίες

στὴ 19. Ἐγκοιλη γραμμὴ γιὰ τὴ χωρίστρα τῆς
κόμης καὶ ὅμοια ὀριζόντια γιὰ τὸ κορδόνι τῆς
πρόσδεσης ταινιωτοῦ διαδήματος (:) με ἀκανόνι-
στα χι στὴ 19 καὶ με κατακόρυφες τοξωτὲς γραμ-
μὲς στὴν 20. Οἱ μετρήσιμες διαφορὲς κατὰ τὸ μέγε-
θος τῆς κεφαλῆς, τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τοῦ ἄρ.
βραχίονα εἶναι στὴ 19 = 0.0103 μ., 0.011 μ., 0.009
μ. καὶ στὴν 20 = 0.0105 μ., 0.012 μ., 0.012 μ. ἀντί-
στοιχα. Ἡ 19, μικρότερη κατὰ 4 χιλ., ἔχει εὐρύτερη
μέση (= 0.006 μ.) ἀπὸ τῆς 20 (= 0.005 μ.).

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-18, πιθανότατα
ἀπὸ τὰ πόδια. Ἀτυχῆς διάνοιξη τῆς κοιλότητος
στο ἄρ. μάτι τῆς 20. Στὸ κερὶ ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ ἡ
κόμη.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1977, 409 πίν. 215β. Byrne 1991, 68 σημ.
67.

21. Ἄρ. ΜΗ 3699. ΑΕ Κ51. 4. 191. 1973 (πίν. 20,
εἰκ. 135).

Υ 0.074 μ. Μ στελέχους ἄκρου ἄρ. ποδιοῦ 0.005 μ. Ἐπι-
φάνεια διαβρωμένη κατὰ τόπους. Πατίνα μαυροπρά-
σινη.

Γυμνή, σὲ ὀρθια στάση, ἀνδρική μορφή με διε-
σταλμένα καὶ ἐλαφρὰ λυγισμένα σκέλη. Τὰ χέρια
προτείνονται συμμετρικὰ με τοὺς πήχεις σὲ ὀρι-
ζόντιο ἐπίπεδο καὶ με τὰ ἄκρα τους πρὸς τὰ
πάνω. Τμῆμα ἀποκομμένου σύρματος στὴ μία
ἄκρη καὶ με αἰχμηρὴ ἀπόληξη προσκολλημένη
στον πῆχη, εἶναι ἐγκλειστο στὴ σωληνωτὴ χούφτα
τοῦ δ. χειροῦ, ἐνῶ ἡ παλάμη τοῦ ἄρ. διαμορφώ-
νεται ὡς προχυτικὴ φιάλη. Σὲ διαμπερῇ ὀπὴ ἀπὸ
τὸν θώρακα ἕως τὴ ράχη εἶναι σφηνωμένο ἄγκι-
στρο, ἀποκομμένο ἐμπρὸς. Στὴ θέση τῆς κοιλιᾶς
πεταλόσχημη ἐγκοπὴ. Κωνικὰ φύματα γιὰ τὶς
θηλές τοῦ στήθους ἀσύμμετρα τοποθετημένα στο
στέρνο. Περίγραμμα προσώπου ἡμιελλειψοειδές,
μάτια κριθαρόσχημα, ὀριζόμενα με λεπτὴ νεύ-
ρωση, σχισμὴ εὐθύγραμμη ἀνάμεσα στὰ φου-
σκωτὰ χεῖλη. Ἀπὸ τὸ δισκοειδὲς λιπόσαρκο πρό-
σωπο ἀποσπᾶται μεγάλη μύτη με ἐπίπεδη ράχη
καὶ με περίγραμμα διακλαδιζόμενο στὰ τόξα τῶν
φρυδιῶν, πὺ καταλήγουν στὰ ἡμικυκλικά πτε-
ρύγια τῶν αυτιῶν. Κεφάλι ἡμισφαιρικὸ με δισκο-
ειδὴ κορυφωση. Κόμη ὡς ἐνιαία μάζα ὀρθογώ-
νιου σχήματος καλύπτει τὸν αὐχένα.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-20, ἀπὸ τὸ
κεφάλι. Λεπτὸ στέλεχος/γόμφος στο πέλμα τοῦ
ἄρ. ποδιοῦ ἀπὸ τὸν ἀεραγωγό. Ἰχνη σφυρηλάτη-

σης στο πέλμα του δ. ποδιού. Ίχνη καλεμοῦ στὶς πλάγιες ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν σκελῶν καὶ τὴν κόμη ἐπάνω ἀπὸ τὴ ράχη. Ἀποτύπωμα μαχαιριοῦ ἢ γλυφίδας μεταφερμένο ἀπὸ τὸ κερὶ στὴν πίσω ὀψη τοῦ σώματος καὶ τὴν κόμη. Μὲ καλέμι ἀνοιχθῆκε ἡ ἐγκοπὴ τῆς κοιλιάς, μετὰ τὴ χύτευση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1973, 190 πίν. 188β. Verlinden 1984, 222 ἄρ. 240 πίν. 94.

22. Ἄρ. ΜΗ 3139. ΑΕ 1. 16 καὶ 12. 566. 1972 (πίν. 21, εἰκ. 68, 140).

ΣΥ 0.173 μ. Υ κεφαλῆς 0.038 μ. Συγκολλημένο στὴ μέση. Λεῖπουν τὰ ἄκρα πόδια καὶ τμήμα τῆς φόρμιγγας μὲ τοὺς πῆχεις. Σφυρηλατημένη ἡ μία ἀπὸ τὶς σπασμένες ἐπιφάνειες κάθε θραύσματος. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη ἐκτὸς τῆς ράχης καὶ τῆς κόμης. Πατίνα μαυροπράσινη. Ὁρθία ἀνδρική μορφή μὲ ἐλαφρὰ λυγισμένα γόνατα κρατεῖ στὸ ὕψος τοῦ στήθους τριχορδὴ ἢ πεντάχορδὴ φόρμιγγα. Μὲ τὸ ἄρ. χέρι περιβάλλει τὸ ἡγεῖο, ἐπικαλύπτοντας μὲ τὰ δάκτυλα τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ζυγοῦ, ἐνῶ μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ δ. χεριοῦ ἀγγίζει τὶς χορδές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο ἀκριανὲς συμπίπτουν μὲ τὸ περίγραμμά του. Φορεῖ κοντὸ περίζωμα μὲ κυρτεπίπεδη ζώνη. Ζώνη καὶ παρυφή τοῦ περιζώματος κοσμοῦνται μὲ κατακόρυφες κεραῖες. Ἰσχνὸς κυλινδρικός κορμὸς μὲ λιπόσαρκους γλουτοὺς ἀντιπαρτίθεται σὲ κνήμες διογκωμένες καὶ ὑπέρμετρα μεγάλο κεφάλι μὲ ὑψηλὸ κυλινδρικὸ λαιμό. Μεγάλα ἄκρα χέρια μὲ λεπτὸς πῆχεις καὶ βραχίονες. Κατακόρυφὴ ἐγκοιλὴ γραμμὴ διακλαδίζεται στὶς ὠμοπλάτες. Οἱ πλατιοὶ ἐπίπεδοι σχοινοπλόκαμοι τῆς κόμης καλύπτουν τὸν αὐχένα καὶ μετασχηματίζονται σὲ διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ πυκνὲς κατακόρυφες γραμμὲς στὸ μέτωπο καὶ γύρω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ὁμοιομοτίβο καὶ στὰ ἀνάγλυφα τόξα τῶν φρυδιῶν, ὅπου διακλαδίζεται τὸ περίγραμμα τῆς πλατιάς γαμπῆς μύτης. Πλατὺς ἀνάγλυφος δακτύλιος περιβάλλει τὸ ἀμυγδαλόσχημο φύμα τῶν ματιῶν. Ἀπὸ τὶς εὐσαρκὲς παρειές καὶ τὸ μικρὸ στρογγυλὸ πηγούνι ἀποσπῶνται παχιά χεῖλη. Στὸ ἄρ. αὐτὶ ξεχωρίζουν ὁ λοβὸς ἀπὸ τὸ ἡμιελλειψοειδὲς πτερύγιο καὶ τὸν ἀκουστικὸ πόρο.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τῶν 1-21, ἀπὸ τὸ κεφάλι μὲ τὴν ἐπίπεδη κορυφώση. Πλήρης καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ ἐκχειρίσματα τοῦ μετάλλου. Ἐπιμελημένη λείανση στὴ ράχη, τὴν κόμη καὶ τὴ θόλο τῆς κεφαλῆς.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 200 πίν. 189γ. Verlinden 1984, 223 ἄρ. 244. Λεμπέση 1991, 163.

23. Ἄρ. ΜΗ 3140, 3150, 3152, 3627. ΑΕ 1. 279 (= κεφάλι μὲ κορμό)· Ν59. 1. 149 (= κορμὸς μὲ μηρούς)· διάσπαρτο 154 (= πλίνθος μὲ ἄκρα πόδια)· 2. 229 (= δ. κνήμη)· 1. 60 (= ἄρ. κνήμη) / 1972 (πίν. 22-23, εἰκ. 77, 132, 141).

Συν. Υ 0.182 μ. Υ μορφῆς 0.1738 μ. Υ κεφαλῆς 0.026 μ. Διαστ. πλίνθου $0.035 \times 0.042 \times 0.0082$ μ. Μ ἄκρων ποδιῶν: ἄρ. 0.024 μ., δ. 0.027 μ. Ἀναλογία Μ ἄκρων ποδιῶν πρὸς Υ μορφῆς = 1:6.44 ἢ 1:7.24. Ἀναλογία Υ δ. κνήμης (= 0.03 μ.) πρὸς Υ μορφῆς = 1:5.793. Συγκολλημένο στὴ μέση, στὰ γόνατα καὶ τὰ σφυρά. Σφυρηλατημένες οἱ σπασμένες ἐπιφάνειες τῶν θραυσμάτων. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητος μαυροπράσινη καὶ κατὰ τόπους καστανοκίτρινη.

Ἀνδρική μορφή σὲ ὄρθια μετωπικὴ στάση στέκει μὲ ἄκαμπτα σκέλη καὶ μόλις προβαλλόμενο τὸ ἄρ. σὲ σύμφυτὴ ὀρθογώνια πλίνθο, ποὺ ἔχει ἀποστρογγυλεμένες γωνίες καὶ ἀνώμαλες ἄνισου πάχους κατακόρυφες πλευρές. Ἄκρα πόδια συνοπτικά ἀποδοσμένα. Τὰ χέρια, λυγισμένα σὲ ὀρθή γωνία, προσκολλῶνται στὰ πλευρὰ μὲ τοὺς βραχίονες καὶ τοὺς πῆχεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σφιγμένα σὲ γροθιά ἄκρα τους ποὺ προεξέχουν τοῦ στήθους. Στενὴ ταινιωτὴ ζώνη καὶ ἐφαρμοστὸ περίζωμα ἀρθρώνουν τὴ λεπτὴ μέση καὶ τὸν ἔντονα διευρυνόμενο κάτω κορμό. Ἀνάγλυφες νευρώσεις σὲ πυκνὴ ὀριζόντια σύνταξη γύρω ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς καὶ τὸ ἰσχίον, ποὺ συγκλίνουν πρὸς τοὺς βουβῶνες, κοσμοῦν τὸ περίζωμα. Ὁμοιὲς ὀριζόντιες ἀρθρώνουν τὴ μάζα τῆς κόμης, ποὺ διευρύνεται ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν αὐτιῶν ἕως τὸν αὐχένα. Πρόσωπο τριγωνικὸ μὲ λιπόσαρκες παρειές, δυνατό πηγούνι, παχιά χεῖλη, πλατιά τριγωνικὴ μύτη καὶ στενὸ μέτωπο. Οἱ ἀνισοῦψεις ἀκμὲς τῶν φρυδιῶν ὀρίζουν τοὺς μεγάλους, ἀμυγδαλόσχημους βολβούς τῶν ματιῶν. Ἀσύμμετρα τοποθετημένα εἶναι καὶ τὰ λεπτὰ ἡμιελλειψοειδῆ πτερύγια τῶν αὐτιῶν.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τῶν 1-22, ἀπὸ τὸ κεφάλι μὲ τὴν ἐπίπεδη, σφυρηλατημένη ἐπιφάνεια τῆς θόλου. Ἐγκοιλὴ ὀριζόντια γραμμὴ διαχωρίζει τὸ στέγνo ἀπὸ τὸ στήθος, περιβάλλει τοὺς βραχίονες καὶ συνεχίζεται στὴ ράχη. Πολλὲς μικρὲς κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυσαλίδες στὴν κόμη, τοὺς γλουτοὺς καὶ τὰ σκέλη. Βαθιὰ αὐλά-

κωση στην κάτω επιφάνεια της πλίνθου από συνε-
χόμενες φυμαλίδες. Ίχνη λίμας στο δ. άκρο πόδι.
Πλήρης καθαρισμός. Λείανση επιμελημένη.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 200. Verlinden 1984, 224 άρ. 252.
Lebessi and Muhly 1987, 108 εικ. 11.

24. Άρ. ΜΗ 3151, 3703. ΑΕ 8α. 596. 1973· διά-
σπαρτο 158. 1972 (πίν. 24).

Συν. ΣΥ 0.068 μ. Μ άκρων ποδιών 0.017 μ. Διαστ.
πλίνθου 0.033×0.031×0.025 μ. Διαστ. γόμφου 0.0145×
0.0105×0.007 μ. Συγκολλημένη ή κνήμη στα σφυρά.
Έπιφάνεια διαβρωμένη. Χροξ μαυροπράσινο.

Άκρα πόδια και άρ. κνήμη ανδρικής μορφής, με
προβαλλόμενο το άρ. σε συμφυές ορθογώνιο πλα-
κίδιο. Άστράγαλοι ως κωνικά έξογκώματα και
δάκτυλα συνοπτικά αποδοσμένα με λοξόμητο
περίγραμμα. Σύμφυτος με το πλακίδιο άγωγός
ορθογωνίας διατομής, διακλαδιζόμενος στην απο-
κομμένη άκρη του.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-23. Μικρές κοι-
λότητες από έγκλωβισμένες φυμαλίδες στα σπα-
σίματα των άκρων ποδιών και της κνήμης. Μεγα-
λύτερη μακρόστενη κοιλότητα στην κατάληξη της
γάμπας. Ίχνη λείανσης στο άντικνήμιο.

25. Άρ. ΜΗ 3153. ΑΕ 23. 844. 1972 (πίν. 24, εικ.
139).

ΣΥ ποδιών 0.029 μ. Μ 0.022-0.023 μ. Διαστ. βάσης
0.062×0.042-0.036×0.0075 μ. Πατίνα καλής ποιότητας
καστανόμαυρη με πράσινες κηλίδες. Έπιφανειακή κατά
τόπους διάβρωση.

Άκρα πόδια ανδρικής μορφής με το κατώτερο
τμήμα της κνήμης του άρ. προβαλλόμενου σκέ-
λους σε σύμφυτη ορθογώνια βάση. Κυρτά και
κοίλα επίπεδα άρθρώνουν τον όγκο των ποδιών,
που αποδίδονται συνοπτικά. Δύο διαμπερείς όπες
προσήλωσης προς το κέντρο των στενών πλευρών
της βάσης.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-24. Δακτυλικά
άποτυπώματα στο κέντρο της κάτω επιφάνειας
της βάσης. Μεταφερόμενα από το κερὶ ἴχνη μαχαι-
ριοῦ ἢ γλυφίδας στο μετατάρσιο καὶ τὸ ἀκροκνή-
μιο τοῦ δ. ποδιοῦ. Πολλές, ἄνισου μεγέθους, κοι-
λότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυμαλίδες στὴ βάση
καὶ τὰ σπασίματα τῶν ἄκρων ποδιῶν. Ίχνη καλε-
μιοῦ στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Έπιφάνεια λει-
ομένη.

26. Άρ. ΜΗ 3148. ΑΕ γ. 155. 1972 (πίν. 25).

ΣΥ 0.083 μ. Έπιφάνεια κατά τόπους διαβρωμένη. Χροξ
μαυροκάστανο με πράσινη απόχρωση.

Όρθια γυμνή ανδρική μορφή, άποτυχημένη στη
χύτευση. Χέρια, κεφάλι, άκρα πόδια και αἰδοῖο
δὲν ἔχουν βγει στο μέταλλο. Παραμορφωμένα
εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ δ. ὤμου με τὸ σωζόμενο μι-
κρὸ τμήμα τοῦ βραχίονα καὶ τὸ ἀσύμμετρα καμ-
πυλούμενο ἰσχίο με τοὺς μετατοπισμένους γλου-
τοὺς ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ
θεατῆ, ὅπως καὶ τὸ δ. σκέλος. Κοντὸς καὶ ἀδύνα-
τος ἐπάνω κορμὸς σὲ σχέση με τὸ διευρυμένο
ἰσχίο, με τοὺς προτεταμένους γλουτοὺς καὶ τοὺς
ὀγκῶδεις μηρούς.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση άποτυχημένη, ὅμοια με τῶν
1-25. Έκβλαστήματα μετάλλου στο δ. πλευρὸ καὶ
τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς άρ. γάμπας. Στόμωση σὲ
ὅλα τὰ άκρα.

27. Άρ. ΜΗ 4106. ΑΕ Κ48/49. 4. 86. 1974 (πίν. 24,
εικ. 142).

Μέγιστο ΣΥ ποδιών 0.024 μ. Μ άρ. 0.043 μ. δ. 0.04 μ.
Διαστ. πλίνθου 0.0405×0.0525×0.005 μ. Έπιφανειακή
πορώδης διάβρωση. Πατίνα πράσινη.

Άκρα πόδια συμμετρικά συνεπτυγμένα σε σύμ-
φυτη ορθογώνια πλίνθο. Χαμηλή αναγλυφική δια-
βάθμιση αποχωρίζει στην πλάγια ὄψη τὸν ταρσὸ
ἀπὸ τὸ πέλμα καὶ τὴ φτέρνα, καταλήγοντας στὰ
τριγωνικὴς διατομῆς σφυρά. Βαθιὲς αὐλακώσεις
αποχωρίζουν τὰ καλοσχηματισμένα δάκτυλα με
τὶς μαλακὲς ἀρθρώσεις καὶ τὸ ἀνάβαθο ἔγκοιλο
περίγραμμα τῶν νυχιῶν.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-26, από την
πλίνθο. Στην κάτω επιφάνειά της σφυρηλατημένα
κατάλοιπα από μεγάλο κυλινδρικό άγωγό (Δ
0.03-0.035 μ.). Κοιλότητες στα σπασμένα τμήματα
τῶν σκελῶν ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυμαλίδες. Λεί-
ανση επιμελημένη.

28. Άρ. ΜΗ 3698. ΑΕ διάσπαρτο 707. 1973 (πίν.
26).

ΣΥ 0.054 μ. Υ κεφαλῆς 0.023 μ. Παραμορφωμένα τὰ
αὐτιά ἀπὸ τὴ διάβρωση. Έλάχιστα διαβρωμένη ἡ ἐπι-
δερμίδα τοῦ μετάλλου. Πατίνα καλής ποιότητας, μαυ-
ροπράσινη σκούρα.

Άνδρικής μορφῆς ὁ ἐπάνω κορμὸς με τὸ κεφάλι
καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν βραχιόνων. Κόμη ὁ-

μοια με λεπτή επίστρωση ορίζει το μέτωπο, περιβάλλει σε ανοιχτή καμπύλη το περύγιο των αυτιών και με μόλις συγκλίνουσες τις κατακόρυφες πλευρές της καλύπτει τον αυχένα και την αρχή της ράχης, όπου διευρύνεται ελάχιστα. Μάτια αμυγδαλόσχημα, λοξά τοποθετημένα, περιγράφονται με λεπτότατη νύρωση και επιστέφονται από τα μαλακά τόξα των φρυδιών. Μεγάλο στόμα με εκφραστικά χείλη και μικρό στρογγυλό πηγούνι που εισέχει από την κατακόρυφο της καλλίγραμμης τριγωνικής μύτης. Τα παραμορφωμένα από τη διάβρωση περύγια των αυτιών διαταράσσουν το ωσειδές περίγραμμα του προσώπου με τις καμπυλόγραμμες παρειές και τα προεξέχοντα ζυγωματικά. Κορμός λιπόσαρκος, με πλατείς ώμους, αναπτύσσεται σαν ισοσκελές τρίγωνο από τη λεπτή μέση που θα την περιέσφιγγε ζώνη, της οποίας σώζεται τμήμα από την επάνω παρυφή. Από το μόλις διογκούμενο στήθος αποχωρίζεται με όξυ-κόρυφη τριγωνική βάθυνση ή στομαχική χώρα, της οποίας τη λευκή γραμμή αποδίδει έγκοιλη αὐλάκωση· ευρύτερη ορίζει τη σπονδυλική στήλη και ἀρθρώνει την ελαφρά διογκωμένη ράχη.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-27, ἀπὸ τὸ κεφάλι. Ἡ σφυρηλάτηση δὲν ἔσβησε τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τὶς κοιλότητες. Πλήρης καθαρὸς καὶ τέλεια λείανση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1973, 191. Verlinden 1984, 224 ἀρ. 251.

29. Ἀρ. ΜΗ 3155. ΑΕ 38. 1108. 1972 (πίν. 27, εἰκ. 138).

Συν. ΣΥ 0.03 μ. Μ ἄκρων ποδιῶν: ἀρ. 0.015 μ. δ. 0.017 μ. Δ βάσης 0.028 μ. Π 0.007 μ. Δ ἀγωγοῦ 0.014 μ. Υ 0.007 μ. Δ στομίου χύτευσης 0.037 μ. Π 0.008 μ. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη κατὰ τόπους. Πατίνα σκούρα φαι-οπράσινη.

Ἄκρα πόδια ἀνδρική μορφῆς σὲ σύμφυτη δυσκοιδή βάση, με συμφυῆ κυλινδρικό ἀγωγὸ καὶ κωνικό στόμιο χύτευσης. Τὸ ἀρ. προβαλλόμενο συγκλίνει ελάχιστα πρὸς τὸ δ. Ταρσός, σφυρὰ καὶ φτέρνα ἀποδίδονται με χαμηλὴ ἀναγλυφικὴ διαβάθμιση.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-28. Ξεχειλίσματα τοῦ μετάλλου ἀνάμεσα στὰ ἄκρα πόδια. Μικρὲς κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυσαλίδες παραμορφώνουν τὸ ἐμπρόσθιο περίγραμμα τῶν ποδιῶν, ἰδιαίτερα τοῦ ἀρ. Ἐγκοιλὴ ἢ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ στομίου ἀπὸ τὸ σούρωμα τοῦ μετάλλου.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Lebessi 1989, 60 πίν. 12.6-7.

30. Ἀρ. ΜΗ 3142. ΑΕ 12. 547· 23. 867. 1972· I 48/49. 3. 125. 1974 (πίν. Α, 28-29, εἰκ. 131, 160-161).

ΣΥ 0.121 μ. Λείπουν τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἄκρα πόδια. Συγκολλημένο τὸ ἀρ. χέρι στὸν καρπὸ καὶ ἡ δ. κνήμη στὸ γόνατο. Σφυρηλατημένη ἢ σπασμένη ἐπιφάνεια στὰ ἀκροκνήμια. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητος πρασινό-φαι καὶ τῆς δ. κνήμης καστανοπράσινη.

Κυνηγὸς με ἄκαμπτα πόδια καὶ σὲ πλατὺ διασκελισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ γέρνει τὸν κορμὸ πρὸς τὰ ἐμπρός, προβάλλοντας τὰ χιαζόμενα καὶ ἀνόμοια λυγισμένα στοὺς ἀγκῶνες χέρια. Ἡ ἀνοιχτὴ ἀνεστραμμένη παλάμη τοῦ δ. ἐπικαλύπτει τὸν πήχη τοῦ ἀρ., τοῦ ὁποίου τὰ κλειστὰ σὲ γροθιά δάκτυλα ἀφήνουν κενὸ γιὰ τὴν ἔνθεση κυλινδρικοῦ στελέχους. Κοντὸ περικόρμιο ἀναδιπλώνεται ἐμπρός, ἀφήνοντας ἀκάλυπτους τοὺς γλουτοὺς καὶ τὸ αἰδοῖο. Μεγάλῃ φαρέτρα κρέμεται κατὰ μῆκος τῆς ράχης ἀπὸ πλατεῖς τελαμῶνες, πού χιάζονται στὸ στήθος καὶ συγκρατοῦνται με ὀρθογώνια πόρπη. Ρόδακας φυλλόσχημος με κοῖλο κέντρο καὶ περιμετρικὴ ζώνη ἀπὸ στιγμὲς κοσμοῦν τὸ πῶμα τῆς φαρέτρας. Στικτὲς ζῶνες ἀποδίδουν τὶς δεσιὲς κατὰ τὶς ἄκρες τοῦ κυλίνδρου τῆς καὶ στικτὸς ρόδακας σὲ κύκλο ποικίλλει τὸν δίσκο τοῦ πυθμένα. Με χαμηλὴ ἀναγλυφικὴ διαβάθμιση ἀποδίδονται ἡ ἐπιγονατίδα τῶν σκελῶν, ρομβοειδῆς στὸ ἀρ. καὶ ἑλλειψοειδῆς στὸ δ., καὶ τὰ καλοσηματισμένα δάκτυλα τοῦ ἀρ. ἄκρου χεριοῦ με τὸ ἐγκοῖλο περίγραμμα τῶν νυχιῶν, ἐνῶ τὰ δάκτυλα τοῦ δ. διαχωρίζονται μόνον στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς ἀνεστραμμένης παλάμης. Ὅπῃ κατακόρυφης φορᾶς στὴν ἄρθρωση τοῦ δείκτη με τὴν παλάμη τοῦ ἀρ. ἄκρου χεριοῦ καὶ ὅμοια στὴν ἐσωτερικὴ ἄρθρωση τοῦ μεσαίου δακτύλου με τὴν παλάμη τοῦ δ. χεριοῦ· μεγαλύτερη ὀριζόντιας φορᾶς διαμπερῆς ὅπῃ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸν ἀναδιπλωμένο ἀντίχειρα καὶ τὴν παλάμη τοῦ ἴδιου χεριοῦ. Στὸν λαμὸ ἔχει ἀνοιχθεῖ τετράπλευρη κοιλότητα, βάθους 0.013 μ., με ἀνώμαλη ἐπιφάνεια καὶ λείο περιχέλωμα. Ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα ἀποδίδει τὴν ἀρχὴ τοῦ «ἀδαμιαίου μήλου». Ἡ ὅπῃ στὴ σφυρηλατημένη ἄκρῃ τῆς ἀρ. κνήμης ἀποτελεῖ σύγχρονη ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἔκθεση τοῦ εἰδωλίου.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια με τῶν 1-29, ἀλλὰ χωριστὰ χυτευμένο κεφάλι. Ἐλάχιστες κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες φυσαλίδες διακρίνονται στὴν πα-

ρυφή του τελαμώννα και δίπλα στη σφαγή του λαιμού. Ή κοιλότητα στο κέντρο του ρόδακα της φαρέτρας δεν έσβησε με τη σφυρηλάτηση του αποκομμένου αεραγωγού. Έντυπη ακανόνιστη κοιλότητα από έγκλεισμα του πηλού της έσάρπας στο πλάι του δεξιού μηρού. Ίχνη καλεμιού στα δυσπρόσιτα γυρίσματα ανάμεσα στη φαρέτρα και τη ράχη ή στον τελαμώννα και το στήθος. Χρήση χειροκάλεμου (;) για τον ρόδακα της φαρέτρας. Τέλεια λείανση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 200. Verlinden 1984, 224 αρ. 253 με λανθασμένη χρονολόγηση.

31. Άρ. ΜΗ 5200. ΑΕ Λ47/48. 3. 30. 1991 (πίν. 27). ΣΥ 0.035 μ. Μέγ. Δ 0.015 μ. Έλάχιστα διαβρωμένη. Πατίνα πολύ καλής ποιότητας μαυροπράσινη σκούρα.

Κνήμη δεξιού σκέλους ανδρικής μορφής. Σφυρηλατημένη ή σπασμένη επιφάνεια λίγο επάνω από τα σφυρά.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-30.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1991, 324.

32. Άρ. ΜΗ 4007. ΑΕ Μ48. 12. 576. 1973 (πίν. 27, είκ. 130).

ΣΥ 0.034 μ. Μέγ. Δ 0.015 μ. Π τοιχωμάτων 0.001-0.0038 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη. Χροξ σκούρο πράσινο και καστανόμαυρο σε ένα σημείο. Μηχανικά παραμορφωμένες οι σπασμένες παρυφές των τοιχωμάτων.

Τμήμα της έξωτερικής όψης από την κνήμη κοίλου ανδρικού ειδωλίου, σπασμένη κάτω από το γόνατο και στην κατάληξη της γάμπας.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση κοίλη. Πολλές κοιλότητες από έγκλωβισμένες στα λεπτά τοιχώματα φυσαλίδες.

33. Άρ. ΜΗ 3149. ΑΕ 4α. 361. 1972 (πίν. 27).

Συν. ΣΥ 0.029 μ. Μ άκρων ποδιών: άρ. 0.021 μ. δ. 0.0208 μ. Διαστ. βάσης 0.043×0.035×0.005 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη. Πατίνα μέτριας ποιότητας μαυροπράσινη.

Άκρα πόδια ανδρικής μορφής με προβαλλόμενο το άρ. σε σύμφυτη ορθογώνια βάση. Άνά μία όπη προσήλωσης στις δύο διαμετρικά αντίθετες γωνίες της βάσης. Το άρ. προβαλλόμενο πόδι σώζει τμήμα της κνήμης. Λεπτές έγκοπές διαχωρίζουν τα δάκτυλα. Λεπτότατα σφυρά με άσαφές περίγραμμα, ταρσός διογκωμένος και διευρυμένη φτέρνα.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-31, από τη βάση. Δακτυλικά αποτυπώματα στην κάτω ανώμαλη επιφάνειά της και μικρές ακανόνιστες κοιλότητες από προσμείξεις του πηλού της έσάρπας. Συγκεντρωμένες κοιλότητες στα σπασίματα των κνημών από έγκλωβισμένες φυσαλίδες. Καλεμές κατά μήκος του περιγράμματος των πελμάτων. Έπιφάνεια λειασμένη.

34. Άρ. ΜΗ 3141. ΑΕ διάσπαρτο 124. 1972 (πίν. 30).

Υ 0.058 μ. Μ 0.06 μ. Άποκομμένο το έμπρὸς άρ. άκρο πόδι. Έπιφάνεια έλάχιστα διαβρωμένη κατά τόπους. Πατίνα πολύ καλής ποιότητας καστανόφαιη και κατά τόπους πράσινη.

Κένταυρος με το ζωικό σώμα και τα σκέλη σε κατατομή προς τα δεξιά του θεατή και με τον ανθρώπινο κορμό και το κεφάλι στραμμένα κατά τα 2/3. Το άρ. χέρι, έντονα λυγισμένο, φέρεται προς τα πίσω και άντιστηρίζεται στη μέση με κλειστά δάκτυλα σε γροθιά· το δ. χέρι, λυγισμένο σε όρθη γωνία, άκουμπά στο πλάι του άλογίσσιου σώματος με άνοιχτή παλάμη. Μεγαλύτερος ό διασκελισμός των ανθρώπινων σκελών από των λυγισμένων ζωικών. Τριγωνικό πρόσωπο με σιμή μύτη, συνεστραμμένη σαν έλατήριο γενειάδα, με μισάνοιχτο στόμα και άμυγδαλόσχημα μάτια, λοξά τοποθετημένα, σφηνώνεται στο διογκωμένο στέρνο και τους άνυψωμένους ώμους. Πυκνή κόμη ως ένιαία μάζα στη θόλο με λεπτό περιχείλωμα επάνω από το μέτωπο, άρθρώνεται πίσω σε όριζόντιες ανάγλυφες ραβδώσεις και καλύπτει τη ράχη. Όμοια άρθρωμένοι στενοί πλόκαμοι πλαισιώνουν το πρόσωπο. Άνάβαθη ρομβοειδής αὐλάκωση όρίζει τα γόνατα, έγκοιλες γραμμές διαχωρίζουν τα δάκτυλα του δ. χεριού και τρεις κοιλότητες αποδίδουν τα δάκτυλα του σωζόμενου άκρου ποδιού.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-31 και 33, από το κεφάλι και τα νῶτα του ζωικού σώματος. Ίχνη λίμας στο πλάι του προβαλλόμενου ανθρώπινου σκέλους και καλεμιού στις καμπύλες συνδέσεις του ανθρώπινου με το ζωικό σώμα και της γενειάδας με το στήθος. Έλάχιστα έκχειλίσματα του μετάλλου στις πλευρές του επάνω κορμού. Τέλεια λείανση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 200 πίν. 188γ. Λεμπέση 1973, 108 είκ. 7. BCH 97, 1973, 398 είκ. 321. Lebessi 1976, 5 είκ. 7. Schiffler 1976, 84 KR-S3, 145. Laffineur 1978, 68 σημ. 9.

Verlinden 1984, 228 Annexe III.5 πίν. 100. Floren 1987, 142. Lebessi 1996, 149-150 πίν. 53C. Marangou 1997, 676 άρ. 38.

35. Άρ. 3143. ΑΕ διάσπαρτο 131. 1972 (πίν. Α, 31, είκ. 105).

ΣΥ 0.084 μ. Υ κεφαλής 0.017 μ. Άποκομμένα τὰ άκρα πόδια. Έπιφάνεια ελάχιστα διαβρωμένη κατά τόπους. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητας, καστανή καὶ κατά τόπους πράσινη.

Κοῦρος. Κόμη μακριά καλύπτει ὡς ένιαία μάζα τὸν ἡμισφαιρικό ὄγκο τῆς κεφαλῆς, ἐπιστέφει τὸ μέτωπο σάν στεφάνη καὶ διασπᾶται πίσω κατά τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ αὐχένα σὲ λείους σχοινο-πλοκάμους: πέντε τριγωνικῆς τομῆς πέφτουν στὴ ράχη καὶ ἀνὰ δύο ταινιωτοὶ στὸ στέρνο. Στενὴ ταινία ὀρίζει τὴν ἔκφυση τῶν πλοκάμων. Ταινιωτὴ ζώνη ἀποχωρίζει τὸν ἐπάνω λιπόσαρκο κορμὸ ἀπὸ τὸ ἔντονα καμπυλούμενο ἰσχίον καὶ τοὺς εὐ-σαρκούς γλουτούς. Μὲ χαμηλοὺς ὄγκους καὶ ἀνά-βαθα ἔγκοιλα περιγράμματα ἀποδίδονται οἱ ἐπὶ μέρους φόρμες τοῦ ελάχιστα διογκωμένου στή-θους καὶ τοῦ θωρακικοῦ τόξου, τῶν φρυδιῶν καὶ τῶν εὐσαρκῶν χειλῶν, καθὼς καὶ ὁ διαχωρισμὸς τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν ἀπὸ τὸ βλέφαρο, τῆς τρι-γωνικῆς μύτης καὶ τῶν ἡμιελλειψοειδῶν πτερυ-γίων τῶν αὐτιῶν. Ἀπὸ τὰ σφιγμένα σὲ γροθιά δάκτυλα ξεχωρίζει μόνο ὁ ἀντίχειρας.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τῶν εἰδωλίων 1-31, 33-34, πιθανότατα ἀπὸ τὸ κεφάλι. Μικρὴ κοιλό-τητα ἀπὸ ἐγκλωβισμένη φυσαλίδα στὴν ἄκρῃ τῆς μύτης καὶ δύο στὴν κνήμη τοῦ προβαλλόμενου σκέλους. Πλήρης καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ ἐκχειρίσμα-τα τοῦ μετάλλου καὶ τέλεια λείανση τῆς ἐπιδερμί-δας του. Ἰχνη ἀπὸ λεπτὴ λίμα στὸ καλάμι τῆς δ. κνήμης καὶ στὸ ἄρ. πλευρό.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 200. Λεμπέση 1983, 303-322 είκ. 2-3· 5. Verlinden 1984, 224 άρ. 254. Floren 1987, 140. Croissant 1988, 92 σημ. 4.

36. α-δ. Θραύσματα ἀπὸ σύμπλεγμα ὁδηγοῦ τε-τράποδου (πίν. 32, είκ. 134, 164).

α. Άρ. ΜΗ 4361. ΑΕ Μ/Ν50-51. 3. 5. 1977.

Μ κεράτου 0.047 μ. Μέγ. Δ 0.015 μ. Μ χεριοῦ 0.028 μ. Έπιφάνεια ελάχιστα διαβρωμένη. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητας, πράσινη σκούρα καὶ κατά τόπους καστανό-μαυρη.

Άκρο ἄρ. χέρι ἔντονα λυγισμένο στὸν καρπὸ

κρατεῖ τὸ ἄρ. κέρατο βοοειδοῦς μὲ τὸν ἀντίχειρα νὰ πιέζει τὴν πίσω κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ κεράτου καὶ μὲ τὰ τέσσερα δάκτυλα νὰ περιβάλλουν τὴν κοίλη. Ἡμιελλειψοειδῆς αὐλάκωση ὀρίζει τὰ νύ-χια στὰ τέσσερα δάκτυλα. Ἡ ἔκφυσή τους τονί-ζεται μὲ καλεμιά.

β. Άρ. ΜΗ 3701. ΑΕ Ξ49. 7. 70. 1973.

ΣΥ 0.068 μ. Έπιφάνεια ελάχιστα διαβρωμένη κατά τό-πους. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητας, πράσινη σκούρα καὶ σὲ σημείο τῆς γάμπας καστανόμαυρη.

Άρ. κνήμη ἀνδρική μορφῆς, σπασμένη κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ ἀπὸ τὰ σφυρά, ποὺ ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸν ἀχίλλειο τένοντα μὲ ἀναγλυφικὴ διαβάθ-μιση.

γ. Άρ. ΜΗ 3803. ΑΕ Λ48. 11. 410. 1973.

ΣΥ 0.041 μ. Μέγ. Δ ὀπλῆς 0.062 μ. Δ κνήμης 0.0155 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη. Χροὺς πράσινο.

Όπλῃ μὲ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς κνήμης ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιο δ. σκέλος βοοειδοῦς. Πλατιά, βαθιά αὐλάκωση ἀποχωρίζει τὸν ποδαστράγαλο ἀπὸ τὸ μεθόπλιο καὶ τρεῖς βαθιὲς ἔγκοπες ἀποδίδουν τὴ χελιδώνα τοῦ πέλματος.

δ. Άρ. ΜΗ 3620. ΑΕ 6. 459. 1972.

Υ 0.035 μ. Π 0.022 μ. Πατίνα πολὺ καλῆς ποιότητας, πράσινη σκούρα.

Όρχεις τετράποδου μὲ ἀσύμμετρο περίγραμμα καὶ περισσότερο κυρτὴ τὴ μία ἐπιφάνεια.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὅμοια μὲ τῶν 1-31 καὶ 33-35. Στὸ α: ἶχνη ἀπὸ συνεχόμενες καλεμιὲς ἀνάμεσα στὸν ἀντίχειρα καὶ τὴν παλάμη καὶ ἀπὸ κόκαλο σουπιᾶς (;) στὸν ἀντίχειρα. Κατάλοιπο ἀπὸ πυρό-χωμα ἐκάλυπτε τὸ ἔγκοιλο περίγραμμα στὸ νύχι τοῦ δείκτη καὶ δύο μικρὲς κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλω-βισμένες φυσαλίδες ὑπάρχουν στὸν ἀντίχειρα. **β:** Ἀνώμαλη ἢ ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου στὴν πί-σω καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς γάμπας. **γ:** Ἀκα-θάριστα ἐκχειρίσματα στὴν ἐμπρόσθια ὄψη τῆς ὀπλῆς. Έπιμελημένη λείανση τῶν προσιτῶν στὰ ἐργαλεῖα ἐπιφανειῶν καὶ στὰ τέσσερα θραύσματα.

ΑΝΑΦΟΡΑ: Λεμπέση 1992, 12 είκ. 4 σημ. 49.

37. Άρ. ΜΗ 4201. ΑΕ Ν49/50. 5α. 146. 1975 (πίν. 33).

Υ 0.066 μ. Διαστ. ὑποποδίου 0.027×0.022×0.005 μ. Έπι-φάνεια ελάχιστα διαβρωμένη. Πατίνα πράσινη ἀνοιχτή.

Άνδρική μορφὴ περιτυλιγμένη στὸ ἱμάτιο κάθε-

ται με συνεσταλμένα σκέλη σε χαμηλή έδρα με καμπύλη την πίσω πλευρά και σύμφυτο, λεπτό ορθογώνιο υποπόδιο. Το ίμάτιο αφήνει ακάλυπτα τα άκρα πόδια και το άρ. χέρι, που προσκολλάται στο σώμα, λυγισμένο σε ορθή γωνία. Η παρυφή του λείου ίματίου περιβάλλει χαλαρά τον λαμό και αναδιπλώνεται στον αυχένα, ενώ ή μία πτέρυγά του επικαλύπτει τον άρ. ώμο και πέφτει στη ράχη. Τα γόνατα και το δ. πόδι, όπως και το δ. έντονα λυγισμένο χέρι, που στηρίζεται στον μηρό, διαγράφονται κάτω από το πυκνούφασμένο ίμάτιο. Δεν ξεχωρίζει ο λείος, αδιάρθρος όγκος της ήμισφαιρικής κεφαλής από την ήμιελλειψοειδή μάζα του προσώπου και μόλις προεξέχουν τα ασύμμετρα τοποθετημένα φύματα των αυτιών. Στά συγκλίνοντα κατά την κατακόρυφο επίπεδα των παρειών μόλις διαγράφεται το περίγραμμα των ματιών, έλλειψοειδές για το δ. και κυκλικό για το άρ., που δεν είναι ευθυγραμμισμένα.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-31 και 33-36, από το υποπόδιο. Πλήρης καθαρισμός των έκχειλισμάτων του μετάλλου και έπιμελημένη λείανση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1975, 329.

38. Άρ. ΜΗ 3156 και 3702. ΑΕ διάσπαρτο 462. και 2. 212. 1972 (πίν. 33).

ΣΥ 0.059 μ. και 0.049 μ. Μ άκρων ποδιών: άρ. 0.0285 μ. δ. 0.0275 μ. Έπιφάνεια έλαφρά διαβρωμένη. Πατίνα πράσινη και καστανή στην έσωτερική όψη του δ. σκέλους.

Κνήμες με τα άκρα πόδια ανδρικής μορφής. Γάμπες έντονα διογκωμένες. Η απόδοση των άκρων συνοπτική. Άδρή διόγκωση στη θέση του αντίκοιλου του άρ. πέλματος και ανώμαλη βάθυνση στο αντίστοιχο σημείο του δ. θηλυκώνουν με προβαλλόμενο το άρ. σκέλος.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των ειδωλίων 1-31 και 33-37, από τα πόδια με διφυή άγωγή. Σφυρηλατημένα ίχνη του στίς φτέρνες και των δύο σκελών. Κοιλότητες από έγκλωβισμένες φυσαλίδες στα σπασίματά τους. Έντονη κάμψη των κνημών, λόγω μηχανικής (;) παραμόρφωσης. Πλήρως λειασμένα, εκτός από την έσωτερική τους όψη.

39. Άρ. ΜΗ 4105. ΑΕ Κ48/49. 4. 73. 1974 και Ι47. 7. 77. 1985 (πίν. 34-35, είκ. 166).

Συν. Υ 0.098 μ. Διαστ. βάσης 0.045×0.047×0.012 μ. Συγ-

κολλημένο στα σφυρά. Άποκομμένη ή μία γωνία της βάσης. Έπιφάνεια έλαφρά διαβρωμένη στην έμπρόσθια όψη. Πατίνα καλής ποιότητας μαυροπράσινη.

Γυμνή ανδρική μορφή στέκει με άκαμπτα διεσταλμένα πόδια και προβαλλόμενο το άρ. σε χαμηλό αναβαθμό σύμφυτης ορθογώνιας βάσης. Του άρ. χεριού προτείνεται ο πήχης με λυγισμένο τον καρπό προς τα κάτω και με συγκλίνοντα προς την παλάμη δάκτυλα, που αφήνουν κενό για την ένθεση κυλινδρικού στελέχους. Διαφορετικό αντίκειμενο θα προσαρμοζόταν στο αντίστοιχο κενό του δ. άκαμπτου κατά μήκος του σώματος χεριού με τη συνεστραμμένη παλάμη προς τα έξω και τα αποκομμένα δάκτυλα. Κόμη κοντή ως ένιαία μάζα διογκώνεται επάνω από τον αυχένα και μετασχηματίζεται σε ανάγλυφο κορδόνι γύρω από το μέτωπο και τους κροτάφους. Από τον στρογγυλό όγκο του προσώπου μόλις αποσπώνται τα άσφαή τόξα των φρυδιών, οι κριθαρόσχημοι βολβοί των ματιών, ή σφαιρική απόληξη της μύτης και ή σχισμή του μικρού στόματος. Όμοπλάτες και στέρονο όρίζονται με φρεστονωτό ανάγλυφο περίγραμμα, οι θηλές του στήθους με έντυπους κύκλους, τα γόνατα με χάραγμα, ήμιελλειψοειδές στο άρ. και τριγωνικό στο δ., και τα δάκτυλα των ποδιών με ευθύγραμμες χαράξεις. Έπιγραφή: Έπάνωρ ξθηκε ό του Βροτού χαραγμένη στο πλατύ περιχέλωμα της βάσης, της οποίας οι ταινιωτοί τένοντες με όπη στη μέση εισέχουν από τις πλάγιες πλευρές.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με των 1-31, 33-38. Έγκοιλη όριζόντια συρραφή γύρω από το ανώτερο τμήμα των βραχιόνων και τη σύνδεση του πήχη με τον βραχίονα στο δ. χέρι. Μικρές κοιλότητες από έγκλωβισμένες φυσαλίδες στο άρ. πόδι, τον άρ. ώμο, το κεφάλι και στο δ. παραμορφωμένο μάτι. Ίχνη από καλέμι στους ώμους, τη ράχη και τον λαμό. Έπιφάνεια λειασμένη. Όλες οι χαράξεις στο μέταλλο.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1974, 227 πίν. 168β· 1985, 276-277 σημ. 31-35, με λανθασμένη ανάγνωση του πατρωνυμικού.

40. Άρ. ΜΗ 4107. ΑΕ Κ49. 5. 30. 1974 (πίν. 35).

ΣΥ 0.063 μ. Δ μηρού 0.018 μ. και κνήμης 0.012 μ. Έπιφάνεια διαβρωμένη κατά τόπους. Πατίνα πράσινη.

Κνήμη με το κατώτερο τμήμα του μηρού από το άριστερό σκέλος ανδρικής μορφής. Έλάχιστα λυγισμένο γόνατο. Σφυρηλατημένη ή κάτω σπασμένη έπιφάνεια.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση όμοια με τών **1-31** και **33-39**. Παραμορφωμένο το αντικνήμιο από έγκλεισμα του πηλού της έσάρπας. Μόλις όρατς ανάβαθες κοιλότητες στη γάμπα. Έπιφάνεια λειασμένη.

41. Άρ. ΜΗ 3144. ΑΕ 15. 707. 1972 (πίν. 36).

Υ μορφής 0.09 μ. Διαστ. γόμφων/άγωγών χύτευσης 0.012×0.01×0.003 μ. Άποκοιμένο το δεξι χέρι από τόν άγκώνα. Πατίνα πολν καλής ποιότητας, πράσινη.

Έρμης σέ όρθια στάση, με έκφυόμενα φτερά από τὰ σφυρά τών γυμνών άκρων ποδιών, προβάλλει τὸ άρ. σκέλος. Φορεϊ πέτασο, κοντὸ χειριδωτὸ χιτώνα, ζωσμένο με στενή ταινιωτὴ ζώνη δεμένη εμπρός σέ θηλειά. Μακριά χλαμύδα, πού στερεώνεται με στρογγυλὴ πόρπη στὸν δ. ώμο, καλύπτει τὸν άρ. με τὸ αντίστοιχο χέρι καὶ πέφτει πίσω ελεύθερα, σχηματίζοντας τέσσερις ὀξυκόρυφες πτυχές ανισου ύψους. Τὸ κινημένο δ. χέρι αντιστοιχεί στὸ προβαλλόμενο άρ. άνετο σκέλος, ένῶ πρὸς τὸ στάσιμο δ. σκέλος στρέφεται τὸ κεφάλι με άνεπαίσθητη πρὸς τὰ κάτω κλίση. Ὁ έπάνω

κορμός συμπαρασύρει με τὴν αντίθετη πρὸς τὸ κεφάλι στροφή του τὸ άρ. χέρι, λυγισμένο σέ ὀρθὴ γωνία, ὅπως καὶ τὴν παρυφὴ τῆς χλαμύδας πού τὸ επικαλύπτει. Τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο, με τὰ εὐτραφὴ μάγουλα, τὸ πλατὺ μέτωπο, τὰ εὐσαρκα χείλη, τὶς μικρὲς βαθιὲς κοιλότητες τών ματιών καὶ τὴν κοντὴ μύτη, εἶναι παιδικοῦ τύπου, ὅπως καὶ ἡ κόμμωση με τοὺς ἑλλειψοειδεῖς βοστρύχους καὶ τὴν άραιὴ παράθεση στὸ μέτωπο.

ΤΕΧΝΙΚΗ: Χύτευση ὁμοια με τών **1-31** καὶ **33-40**, από τὰ σκέλη με διφυὴ άγωγό. Κοιλότητες από ἐγκλωβισμένες φυσαλίδες στὴν άποκοιμένη άκρη τοῦ δ. χεριοῦ καὶ στὸν άρ. κρόταφο. Έπιμήκης κοιλότητα από συνεχόμενες φυσαλίδες ανάμεσα στὸν δείκτη καὶ τὸν αντίχειρα τοῦ άρ. χεριοῦ. Ἰχνη από καλέμι στὶς πτυχές τῆς χλαμύδας καὶ τὴ σύνδεση τῆς ἐσωτερικῆς παρυφῆς της με τὸν χιτώνα. Έπιμελημένη λείανση.

ΑΝΑΦΟΡΑ: ΠΑΕ 1972, 197 πίν. 185β. Lebessi and Muhly 1987, 106 εἰκ. 3.

III. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

<Α> ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Ἐφόσον ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν χάλκινων ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης βασίζεται μόνο στὸν ρυθμὸ (κεφ. I.2), χρειάζεται νὰ προαναφερθοῦν τὰ προβλήματα καὶ οἱ ἐπιλογές μου γιὰ τὰ χρονολογικὰ συστήματα τῶν δύο προχριστιανικῶν χιλιετιῶν καὶ τὴν ὁρολογία τῶν ρυθμῶν τους, ὥστε νὰ εἶναι κατανοητὴ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση τῆς ἐποχῆς τῶν εἰδωλίων.

Ἐπειδὴ τὰ μινωικὰ εἰδώλια δὲν προσφέρονται γιὰ τὴν ἐπίλυση τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὴν “παραδοσιακὴ” καὶ τὴ “νέα” χρονολόγηση τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ συνεξετάζει τοὺς ρυθμοὺς τῆς κεραμικῆς μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἀρχαιομετρίας καὶ ὑπόκειται ἀκόμη σὲ ἔλεγχο⁴³, ἐπιλέγεται ἡ παραδοσιακὴ χρονολόγηση γιὰ τὴν κατάταξη τῶν εἰδωλίων τῆς Σύμης. Οἱ διιστάμενες ἀπόψεις συγκλίνουν ὅσον ἀφορᾷ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας (= ΥΕ ΙΙΓ, ΥΜ ΙΙΓ). Ὑπάρχουν ὅμως σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων αὐτῆς τῆς περιόδου, γιὰ τὴ διάρκειά τους καὶ τὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ τέλους της στὸ 1070/1050⁴⁴. Γιὰ τὴν ὥρα, ἔχει τύχει τῆς ἀποδοχῆς ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῆς ὕστερης φάσης τῆς ΥΕ ΙΙΓ, ὅτι εἶχε σύντομη διάρκεια καὶ ὅτι τὸ τέλος της χρονολογεῖται στὸ 1015⁴⁵.

Στρωματογραφημένη ὑπομινωικὴ κεραμικὴ δὲν ἔχει δώσει ἡ Κρήτη. Τὸ ἀσφαλὲς δεδομένο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου στὴ Φορτέτσα τῆς Κνωσοῦ εἶναι ἡ σύντομη διάρκεια τῆς ὑπομινωικῆς καὶ ἡ παρατεταμένη τῆς πρωτογεωμετρικῆς⁴⁶. Μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τέλους τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας καὶ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς στὸν ὕστερο 11ο αἰ. χαμηλώνει κατὰ 50 χρόνια καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἀττικὴ. Κατ’ ἀκολουθίαν καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ κεραμικὸς πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς διαμορφώθηκε στὴν Κρήτη μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀττικοῦ, τὰ κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα πρέπει νὰ ἐμφανίζονται στὸν ὕστερο 10ο αἰ.⁴⁷

Γιὰ τὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδώλια τῆς Σύμης προτείνεται ἡ ἀποδέσμευση τῆς χρονολόγησής τους ἀπὸ τὴν ὀψιμὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀττικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὰ κρητικὰ ἀγγεῖα⁴⁸. Ἄν τὰ κρητικὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια χρειάσθηκαν τοὺς ἐρεθισμοὺς τῶν

43. Πρόσφατη σύνοψη τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων μὲ κριτικὴ παράθεση: Mountjoy 1999, 16-18.

44. Hankey 1987, 39-59.

45. Warren and Hankey 1989, 92-93, 167-168. Mountjoy 1999, 16-18 Table I.

46. Brock 1957, 142-145· 213-219. Πρβ. κριτικὴ

Willemsen 1958, 615. Πρόσθεσε Catling 1996, 305-309. Γιὰ τὴ δυσκολία νὰ ξεχωρίσει ἡ ΥΜ ΙΙΓ ἀπὸ τὴν ὑπομινωικὴ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη: Gesell, Day and Coulson 1988, 282 σημ. 19.

47. Coldstream 1996, 409-412.

48. Γιὰ λόγους μεθοδολογίας (βλ. σ. 7-8). Τὴ σύγ-

είσηγμένων άττικων πρωτογεωμετρικων άγγείων για να ανανεώσουν σχήματα και κόσμηση, δεν μπορεί να υποστηριχθεί τὸ ἴδιο και για τὴ μεταλλοπλαστική τῆς Κρήτης. Οὔτε ἡ Ἀττική οὔτε καμία ἄλλη περιοχή τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου διέθετε τὸ παρελθὸν ποὺ εἶχε ἡ Κρήτη στὴ χύτευση ἀνθρώπινων μορφῶν και στὴ συνεχὴ ἀνάθεσή τους ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ. Ἀλλωστε φορεῖς τοῦ νέου ρυθμοῦ δὲν ἦταν μόνο τὰ εἰσαγόμενα ἄγγεϊα⁴⁹ και ἡ Κρήτη δὲν θὰ ἦταν μόνο δέκτης τῶν νέων τρόπων ἔκφρασης, ἀφοῦ σὲ περίοδο ἐπικοινωνιακῆς ὕφεσης κάποια κρητικά ἄγγεϊα ἀποτελοῦν πρότυπα για τοὺς κεραμεῖς τῆς Ἀττικῆς στὴν ὑπομυκηναϊκή και στὴν πρώιμη πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ⁵⁰. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀποδέσμευση και μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ τέλους τῆς ὑπομυκηναϊκῆς/ὑπομινωικῆς περιόδου στὸν ὕστερο 11ο αἰ., ὀρίζονται ὁ 10ος και τὸ α' μισὸ τοῦ 9ου αἰ. ὡς τὸ κατὰ σύμβαση χρονολογικὸ πλαίσιο για τὰ πρωιμότερα ἑλληνικά εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Σύμη. Κατ' ἀκολουθία μεγάλο χρονικὸ διάστημα τοῦ 9ου αἰ. και ὁ 8ος ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἐξέλιξης τῶν γεωμετρικῶν εἰδωλίων.

Διάσταση ἀπόψεων ὑπάρχει και για τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση τῶν ρυθμῶν τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία και βασίζεται ἡ χρονολόγηση τῆς γεωμετρικῆς. Ὡστόσο τὸ χρονολογικὸ σύστημα τοῦ H. Payne, ποὺ δέχθηκε κριτικὴ ἢ και ἀπορρίφθηκε, ἐπικυρώνεται μὲ πρόσφατα ἀνασκαφικά δεδομένα ἀπὸ θέσεις στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἰσραήλ⁵¹. Αὐτὸ τὸ σύστημα χρησιμοποιεῖται για τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν εἰδωλίων τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὴ Σύμη και για δύο εἰδικοὺς λόγους: ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς στὰ 95 περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀνταποκρίνεται πλήρως στὶς ἐξελικτικὲς φάσεις τοῦ Payne⁵² και τὰ πρώιμα ἀρχαϊκά εἰδῶλια τῆς Σύμης παρουσιάζουν κοινὰ μορφολογικά χαρακτηριστικά μὲ τὶς ἀνδρικές μορφές τῶν ἐλασμάτων τοῦ 7ου αἰ.

Ἡ ἀντιπροσώπευση τοῦ 6ου και τοῦ 5ου αἰ., καθὼς και τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὰ χάλκινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Σύμη και τὴν Κρήτη γενικά εἶναι τόσο φτωχὴ, ὥστε ἡ χρονολογικὴ τους κατάταξη βασίζεται στὸ γενικὰ ἀποδεκτὸ χρονολογικὸ πλαίσιο για τὰ ἀντιστοιχα ἔργα ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα.

Διάσταση ἀπόψεων ὑπάρχει και για τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν χρονικῶν περιόδων, ἰδιαίτερα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ τριμερὲς σχῆμα διαίρεσης τῆς χαλκοκρατίας σὲ πρώιμη, μέση και ὕστερη περίοδο μὲ τὶς ἀντίστοιχες ὑποδιαίρεσεις κάθε περιόδου ποὺ εἰσήγαγε ὁ A. Evans, βασιζόμενος στοὺς ρυθμοὺς τῆς κεραμικῆς, τὸ ἀντικατέστησε ὁ N. Πλάτων μὲ νέο σύστημα, ποὺ στηρίχθηκε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀνακτόρων και ἀρθρώθηκε σὲ τέσσερις ἐποχές: στὴν προανακτορικὴ, τὴν παλαιο- και νεοανακτορικὴ, και τὴ μετανακτορικὴ ἐποχὴ⁵³. Οἱ προτάσεις για τὴν τροποποίηση και αὐτοῦ τοῦ συστήματος

χρὸνὴ ἐμφάνιση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἀττικὴ και τὴν Κρήτη δέχεται ὁ Müller-Karpe 1962, 75-77.

49. Snodgrass 1971, 251.

50. Bohlen 1988, 13-16.

51. Πὰ μία κριτικὴ παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἀπόψεων και τὴν ἀποδοχὴ τοῦ συστήματος τοῦ Payne μὲ κάποιες τροποποιήσεις: Amyx 1988, 397-434.

Πρβ. κριτικὴ Tiverios 1991, 630-634 για ἐπὶ μέρους ἀντιπροτάσεις. Bowden 1991, 49-59 για τὴν ἀπόρριψή του. Waldbaum and Magness 1997, 23-40 και Morris 1996, 51-59 για τὴν ἀποδοχὴ του.

52. Λεμπέση 1985, 82.

53. Platon 1956, 505-512. Πλάτων 1961-62, 127-136.

περιορίζουν τὸν ὅρο μετανακτορικός (-ή) στὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο καὶ τὴν ὑπομινωική⁵⁴. Στὸν ἀντίποδά τους βρίσκεται ἡ υἰοθέτηση τοῦ ὅρου “ὑπομινωική τέχνη” γιὰ ὅλα τὰ χάλκινα εἰδώλια ποὺ χυτεύθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν ἀνακτόρων ἕως τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχή⁵⁵.

Τόσο ἡ συρρίκνωση, ὅσο καὶ ἡ διεύρυνση τῆς χρονικῆς διάρκειας τοῦ ὅρου μετανακτορικός (-ή) ὀφείλεται στὴν ἐξίσωση μινωικός πολιτισμός = ἀνακτορικός, σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν τὰ ἀνάκτορα τοὺς μοναδικούς συντελεστὲς διαμόρφωσης τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ οἰκοδόμηση, ἡ καταστροφή, ἡ ἀνοικοδόμηση καὶ ἡ ὀριστικὴ καταστροφή τῶν ἀνακτόρων ἀποτελοῦν σημαντικούς σταθμούς στὴν ἱστορία τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων δὲν ἦταν καθοριστικὴ γιὰ ὅλους τοὺς τομεῖς ἔκφρασης σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τῶν ἀνακτόρων. Μὲ τὴν ἀνεξέλεγκτὴ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ὁρολογίας σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες ἔργων ἐγκυμονεῖ ὁ κίνδυνος ποὺ ὑπάρχει σὲ κάθε γενίκευση, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι κινδυνεύει ἡ πολυσχιδῆς μινωικὴ κοινωνία νὰ συμπτυχθεῖ σὲ δύο μόνον κοινωνικά στρώματα διαμόρφωσης τοῦ πολιτισμοῦ της.

Ἡ τάση ἀντίθετα τῶν νεότερων μελετητῶν νὰ ἐντάξουν τοὺς ρυθμούς τῆς κεραμικῆς σὲ μικρότερες χρονικὲς περιόδους καὶ νὰ τὶς χαρακτηρίσουν μὲ ὅρους ποὺ ἐξηγοῦν τὶς μεταβολὲς τοῦ ρυθμοῦ, ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἂν καὶ χρειάζονται πρόσθετες ἐνδείξεις γιὰ νὰ τεκμηριωθοῦν οἱ σχετικὲς ἀπόψεις. Ἀντίστοιχη δυνατότητα δὲν προσφέρει ἡ μινωικὴ εἰδωλοπλαστικὴ στὸν χαλκό· γι’ αὐτὸ ἐπιλέγονται κατὰ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν μινωικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴ Σύμη οἱ μεγάλης διάρκειας χρονολογικὲς περίοδοι ποὺ εἰσήγαγε ὁ Ν. Πλάτων μὲ βάση τὰ ἀνάκτορα, χωρὶς τὴν σημασιολογικὴ διάσταση τῶν ὅρων ποὺ τὶς χαρακτηρίζει. Οἱ ὑποδιαίρεσεις τῆς παραδοσιακῆς χρονολόγησης χρησιμοποιοῦνται μόνο ὡς ἐνδεικτικοὶ σταθμοὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ τῶν εἰδωλίων.

Σὲ παλαιὰ ἐρωτήματα τῆς ἔρευνας ὅπως, ἂν ὁ ὅρος “ὑπομινωικός” προσδιορίζει χρονικὴ ἢ πολιτιστικὴ περίοδο, ἂν ὁ πρωτογεωμετρικός ρυθμὸς ἀντιπροσωπεύει τεχνοτροπία ἢ συγκεκριμένη ἐποχή⁵⁶, ἀπάντηση δίνει γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τάφους τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ⁵⁷. Ἡ ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος ἀποτελεῖ ἀρχαιολογικὴ πραγματικότητα, ἀπαντᾶται σὲ περισσότερες ἀπὸ μία περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, καὶ διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ κατὰ τὸν ρυθμὸ καὶ τὴν ἐποχή. Ἄν ἡ ἴδια εὐκρινὴς διάκριση τῆς ὕστερης ΥΜ ΙΙΙΓ φάσης ἀπὸ τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Κρήτη, ἀποτελεῖ ἐρώτημα χωρὶς ἀπάντηση γιὰ τὴν ὥρα⁵⁸. Π’ αὐτὸ τὸν λόγο ἐπιλέγεται ὁ ὅρος “μεταβατικός (-ή)” γιὰ τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴ Σύμη, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ρυθμούς αὐτῶν τῶν περιόδων.

54. Bl. Niemeier 1992 σ. XXVII-XXVIII μὲ κριτικὴ παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἀπόψεων.

55. Naumann 1976, 46-48 μὲ τὴ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

56. Pendlebury 1967, 308-309· 312. Desborough 1948, 260-261. Ἀλεξίου 1950, 314. Boardman 1961, 129. Snodgrass 1971, 177-197.

57. Mountjoy 1988, 1-33. Σύνοψη τῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα στὴν κυρίως Ἑλλάδα βλ. Morgan 1999, 254-258.

58. Τὸ σχετικὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς Κνωσοῦ, χωρὶς νὰ ἔχει ἐπιλυθεῖ: Catling 1996, 295-297· 305-309· 639-649· Coldstream 1996, 414.

Πά τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ρυθμῶν μετὰ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ ὑπάρχει γενικὰ ὁμοφωνία, χωρὶς νὰ λείπουν οἱ ἐνστάσεις ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὅρους “ἀνατολίζων” καὶ “δαιδαλικός”, πού δὲν καλύπτουν ὅλα τὰ ἔργα τοῦ 7ου αἰ. Ὁ ὅρος “πρώμος (-η) ἀρχαῖκος (-ή)” μοιάζει πιὸ ἀκριβής, γιατί δὲν ἀποχωρίζει τὴν ἔννοια τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καὶ δικαιολογεῖται ἡ χρῆση του, γιατί οἱ κανόνες μορφοποίησης τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. Ἡ ἐφαρμογὴ του εἶναι θεμιτὴ καὶ γιὰ τὴν κατηγορία τῶν εἰδωλίων⁵⁹, καθὼς ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις δὲν ὑπάρχουν στὰ κρητικὰ εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ. καί, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ὑπακούουν στοὺς κανόνες τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ, ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχές του (πίν. 28-30).

<B> ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

α. Μινωικά

ΤΟ ΠΛΑΣΙΜΟ ΤΟΥ ΛΑΤΡΗ 1 (πίν. 1) εἶναι χαμηλῶν τόνων καὶ οἱ φόρμες ἀναπτύσσονται περισσότερο κατὰ πλάτος, παρὰ σὲ βάθος. Αὐτὴ ἡ σχέση δὲν ἀποβαίνει σὲ βάρος τοῦ ὄγκου τῆς μορφῆς, ὅπως στὰ μεταναστορικὰ εἰδώλια μὲ τὰ συμπιεσμένα, συχνὰ σανιδόσχημα, σώματα⁶⁰, ἀλλὰ δὲν φθάνει καὶ τὴν ἐκρηκτικὴ διόγκωση τῶν μελῶν καὶ τοῦ σώματος στὰ εἰδώλια τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς⁶¹. Τὸ ἄνετα καὶ λοξὰ πρὸς τὸ κεφάλι ἀνυψωμένο χέρι ὑποβάλλει τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους, χωρὶς ἡ σύνδεση κεφαλῆς-χειριοῦ νὰ ἔχει τὴν ἀκαμψία πού παρουσιάζει τὸ ἴδιο μοτίβο στοὺς μεταναστορικοὺς λάτρεις⁶². Ἡ ἐξισορροπημένη σχέση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος πρὸς τὰ πόδια, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ συγκρατημένη διαστολὴ τους στὸ στενὸ πλακίδιο τῆς στήριξης προσδίδουν ἀρκετὴ εὐστάθεια στὸ στήσιμο. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ λάτρη 1 μειώνει τὴν πιθανότητα τῆς χρονολόγησής του στὸ τέλος τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, στὴν ὁποία τὸν ἐνέταξε ἡ C. Verlinden⁶³. Δηλαδή σὲ μία φάση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ὑπέρμετρη ἐπιμήκυνση τῶν σκελῶν προαναγγέλλει τὸ ἀσταθὲς στήσιμο τῶν μεταναστορικῶν εἰδωλίων⁶⁴.

Τὸ εὐσταθὲς στήσιμο τοῦ λάτρη 1 ἔχει ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴ στατικότητα τῶν πῆλινων παλαιοναστορικῶν εἰδωλίων⁶⁵, χάρις στὴ συγκρατημένη πρὸς τὰ πίσω κλίση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ, πού δὲν παρουσιάζει οὔτε τὴν ἐλαστικότητα τοῦ τόξου, ὅπως στὰ εἰδώλια τῆς ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν ἀκαμψία τοῦ ἴδιου σχήματος στοὺς μεταναστορικοὺς λάτρεις⁶⁶. Τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας του σὲ σχέση μὲ τὸν γεγερτὸ

59. Πά τὴν ἐφαρμογὴ του στὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερό καὶ τὶς σχετικὲς ἀπόψεις γιὰ ἄλλες κατηγορίες ἔργων: Λεμπέση 1985, 83 σημ. 128-132.

60. Naumann 1976, 21-22 = Verlinden 1984, πίν. 60-64.

61. Ἐνδεικτικὰ πρβ. Verlinden 1984, ἀρ. 27 πίν. 12· ἀρ. 30 πίν. 14.

62. Naumann 1976, 20 S3 πίν. 3.

63. Verlinden 1984, 135 ἀρ. 116.

64. Naumann 1976, 17-18 S1, S2 πίν. 1· ἀρ. 2054, πίν. 2 καὶ Verlinden 1984, ἀρ. 110· 111· 113 πίν. 51-52 καὶ ἀρ. 134 πίν. 60.

65. Rutkowski 1991, πίν. 5· 9· 11· 15.

66. Πά τὴ διαφορὰ πρβ. Verlinden 1984, ἀρ. 26-27

πρὸς τὰ πίσω ἄξονα τοῦ ἐπάνω κορμοῦ δημιουργεῖ ἓνα μαλακὸ ἐλικοειδὲς σχῆμα κίνησης στὴν πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, ποὺ εἶναι ἰσοδύναμο μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς κύριας καὶ πίσω ὄψης. Τὴν χωρὶς ἀντίρροπα ρεύματα εὐκίνησια του συνοδεύουν οἱ ὁμαλές, ἰσοδύναμες μεταβάσεις τοῦ λαιμοῦ πρὸς τοὺς ὤμους, τοῦ ἐπάνω πρὸς τὸν κάτω κορμό, τῶν βραχιόνων πρὸς τοὺς πήχεις καὶ τῶν μηρῶν πρὸς τὶς κνήμες.

Στὰ καθαρὰ, ἀλλὰ ρευστὰ περιγράμματα τοῦ λάτρη 1 ἀντιπαρατίθενται τὰ ἀσαφῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ὅπου τὰ προεξέχοντα σημεῖα τῆς στρογγυλῆς μάζας γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς μύτης, τοῦ στόματος, τοῦ πηγουνιοῦ καὶ τῶν αὐτιῶν συγχέονται μὲ τὰ ὅρια τῶν ρηχῶν βαθύνσεων ποὺ ἀποδίδουν τὰ μάτια καὶ τοὺς κροτάφους. Ἡ ἴδια ἀσάφεια χαρακτηρίζει καὶ τὴν κοντὴ κόμη μὲ τὸ περιγράμμα τῆς νὰ χάνεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως καὶ τοὺς μύες τῶν χειρῶν, τῶν ὁποίων ἡ διόγκωση δὲν διασπᾷ τὴ στρογγυλὴ φόρμα τους, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν λάτρων τῆς ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου⁶⁷. Ἀλλὰ οὔτε καὶ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ μύες ἀποτελοῦν πρόσθετα στοιχεῖα χωρὶς συνοχή, ὅπως στὸν μετανακτορικὸ λάτρη 10518 τοῦ Βερολίνου⁶⁸.

Ἡ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ λάτρη 1 μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο χάλκινα εἰδώλια. Στὸν λάτρη 4192 ἀπὸ τὸν Πούχτα, ποὺ χρονολογεῖται κατὰ τὰ ἀνασκαφικὰ του δεδομένα στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν παλαιο- στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο⁶⁹, καὶ τὸν λάτρη Br 4294 τοῦ Λούβρου ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 6), τοῦ ὁποῖου ἡ ἐνταξὶς σὲ πρῶμην φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου εἶναι πιθανή⁷⁰.

Τὸ συμπαγὲς πλάσιμο ποὺ παρουσιάζουν οἱ φόρμες τοῦ λάτρη 1, οἱ σύμμετρες ἀναλογίες του, τὸ ἀρκετὰ εὐσταθὲς στήσιμο καὶ ἡ λοξὴ πρὸς τὸ κεφάλι θέση τοῦ ἀννυωμένου χειροῦ χαρακτηρίζουν καὶ τὸν λάτρη 4192 ἀπὸ τὸν Πούχτα. Ὡστόσο, ἡ εἰκόνα τῶν κοινῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν ἔχει μεταβληθεῖ αἰσθητὰ στὸν λάτρη 1 μὲ τὴν πιὸ ραδινὴ ἀνάπτυξή του καὶ μὲ τὴν ἐλάχιστη πρὸς τὰ πίσω κάμψη τοῦ ἐπάνω κορμοῦ. Στὴ συμβατικὴ κίνηση τοῦ λάτρη 4192, ποὺ ὑποβάλλεται μὲ τὴν προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ του σκέλους, καὶ στὰ εὐδιάκριτα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του ἀντιπαραθέτει ὁ λάτρης 1 τὴ μαλακὴ ἐλικοειδὴ κίνηση, ποὺ τὸν διαπερνᾷ ἀπὸ τὸ κεφάλι ὡς τὰ ἄκρα πόδια, ὅπως καὶ τὴν ἀσάφεια τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου.

Ἀνάλογες διαφορές, ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμὸ, ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸν λάτρη 1 καὶ τὸν Br 4294 τοῦ Λούβρου, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη εἶναι συγκριτικὰ πιὸ ραδινὴ καὶ ἡ ἐλικοειδὴς κίνηση ἔχει μεγαλύτερη ἐνταση, καὶ ἐμφανέστερη εἶναι ἡ ἀσάφεια τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ τοῦ περιζώματος. Στὸν λάτρη Br 4294 προαναγγέλλονται οἱ δύο βασικὲς ἀρχὲς μορφοποίησης, ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν περίοδο τῆς νεοανακτορικῆς

πίν. 11 καὶ 12 μὲ ἀρ. 137 πίν. 61, ἀρ. 140 πίν. 63 καὶ ἀρ. 152 πίν. 67.

67. Πρβ. αὐτόθι ἀρ. 24· 26-27 πίν. 10-12.

68. Neugebauer 1931, 3 ἀρ. 3 πίν. 2 καὶ Naumann 1976, 28-29 S24 πίν. 11 γιὰ τὴ σωστὴ ἐνταξὶς του μεταξὺ τῶν μετανακτορικῶν εἰδωλίων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς φαινομενικῆς ἢ πραγματικῆς γυμνότητάς του. Ἡ Verlinden (1984, 64-66 ἀρ. 11 πίν. 2) τὸ ἐντάσσει στὰ παλαιοανακτορικὰ εἰδώλια, ἐνῶ ἡ

Sapouna-Sakellarakis (1995, 81-82 ἀρ. 140 πίν. 29) παρὰκάμπτει τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής καὶ ἐξηγεῖ τὶς ἰδιομορφίες του ὡς χαρακτηριστικὰ ἀλλοδαποῦ, σύμφωνα μὲ παλαιότερη ἄποψη.

69. ΠΑΕ 1980, 342 πίν. 207β-γ.

70. Υ 0.18 μ.: Verlinden 1984, 75-76 ἀρ. 20 πίν. 7, μὲ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία = Sapouna-Sakellarakis 1995, 34-35 ἀρ. 53 πίν. 17, ὅπου διόρθωσε Louvre ἀντὶ Herakleion.

Είκ. 6. Παρίσι, Br 4294, Υ 0.18 μ., ΨΥΧΡΟ.

ἀκμῆς⁷¹. Δηλαδή ἡ παλίνδρομη κίνηση ποὺ δὲν ἔχει ἀποκτήσει τὴν ἐκρηκτικὴ διάσταση τοῦ στροβίλου καὶ ἡ ἀσάφεια τῶν ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικῶν στοιχείων ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἐμφατικὴ, ὅσο στὰ νεοανακτορικὰ εἰδώλια τῆς ἀκμῆς.

Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ μινωικὴ τέχνη ἐξελίσσεται ἀπὸ τὴ συγκρατημένη πρὸς τὴν ἐλεύθερη μορφοποίηση στὴ διάρκεια τῆς παλαιο- πρὸς τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο⁷² καὶ ὅτι ὁ λάτρης 4192 ἀπὸ τὸν Πιούχτα ἀνήκει στὴ μετάβαση αὐτῶν τῶν δύο περιόδων⁷³, ἐνῶ ὁ

71. Matz 1935, 187.

72. Biesantz 1954, 63.

73. Ὁ λάτρης 4192 ἔχει ἀποβάλει τὴν ἀσάφεια

καὶ τὴ στατικότητα τῶν πηλίνων παλαιοανακτορικῶν εἰδωλίων, ὅπως καὶ τὸ χαλαρὸ πλάσιμο ποὺ ἔχουν οἱ στρογγυλὲς φόρμες τους (πρβ. Rutkowski 1991, πίν. 4

λάτρης Br 4294 του Λούβρου από το Ψυχρό προαναγγέλλει την περίοδο της άκμης, τότε είναι πιθανό ότι και ο λάτρης 1 ανήκει σε κάποια από τις πρώιμες νεοανακτορικές φάσεις.

Η βαθμίδα της εξέλιξης του λάτρη 1 απαντάται σε δύο χάλκινα γυναικεία ειδώλια, με πιθανή προέλευση τη σπηλιά στη θέση Τραπέζα του Μαλεβυζίου⁷⁴ και το ιερό κορυφής του Κόφινα⁷⁵. Η ένταξή τους σε πρώιμη φάση της νεοανακτορικής περιόδου από την C. Verlinden είναι πιθανή, καθώς πρόσφατη συστηματική ανασκαφή στο ιερό έδωσε ένα ακόμη γυναικείο ειδώλιο από καθαρό νεοανακτορικό στρώμα⁷⁶. Παρά τις εικονογραφικές διαφορές που συνεπάγεται το διαφορετικό φύλο, οι αναλογίες του επάνω προς τον κάτω κορμό με τα σκέλη ή τη φούστα είναι ίδιες στον λάτρη 1 και στα δύο γυναικεία ειδώλια. Ειδικότερα η συγκρατημένη ραδινή ανάπτυξη του λάτρη 1 χαρακτηρίζει και τη γυναικεία μορφή από την Τραπέζα, όπως και ο βαθμός της κλίσης του επάνω κορμού προς τα πίσω. Ακόμη και η χαλαρή περιέδεση της ζώνης λίγο πιο κάτω από τη μέση αποτελεί κοινό μορφοπλαστικό χαρακτηριστικό των δύο γυναικείων μορφών και του λάτρη 1. Η ποιότητά τους, που δεν ξεπερνά τη μέση στάθμη της τρέχουσας παραγωγής, διευκολύνει την αναγνώριση των κοινών μορφολογικών γνωρισμάτων τους. Αντίθετα ή πολύ καλή ποιότητα του λάτρη Br 4294 από το Ψυχρό δυσκολεύει τον χρονολογικό συσχετισμό του με τον λάτρη 1. Η ποιοτική ακριβώς ανισότητά τους αφήνει χωρίς απάντηση το ερώτημα, αν ο πρωτοποριακός τεχνίτης, που δημιούργησε το ειδώλιο του Ψυχρού, ήταν σύγχρονος με τον τεχνίτη του λάτρη 1 ή νεότερός του.

ΤΟΝ ΛΑΤΡΗ 2 (πίν. 2) χαρακτηρίζουν ή μέτρια ποιότητα και ή συνοπτική διατύπωση των επί μέρους εικονογραφικών στοιχείων, που δυσκολεύουν την ένταξή του στο εξέλικτικό διάγραμμα κάποιας περιόδου. Ειδώλια ύψηλης ποιότητας, όπως ο λάτρης Br 4294 του Λούβρου (είκ. 6) σε σύγκριση με τον γνωστό ως “αδύνατο” λάτρη 1831 του Μουσείου Ήρακλείου από την Τύλισο⁷⁷ (είκ. 7), δείχνουν καθαρά τη μεταβολή του ρυθμού από τις πρώιμες φάσεις της νεοανακτορικής περιόδου στην περίοδο της άκμης της. Το χαρακτηριστικό της έλικοειδοῦς κίνησης του λάτρη Br 4294 έχει φθάσει στον λάτρη 1831 το ανώτατο όριο ανάπτυξης, όπως και η συνακόλουθη σχέση αυτής της κίνησης με τον χώρο. Η προτίμηση των πρώιμων νεοανακτορικών φάσεων προς τις συμμετρικές αναλογίες των μορφών, παραγκωνίζεται από την τάση της έντυπωσιακής αντίθεσης των επί

κέ.), ενώ το στρογγυλό κεφάλι του δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της παλαιοανακτορικής περιόδου. Οι συμπαγείς και δυναμικές φόρμες του, ή ευθύτηνής στάση του επάνω κορμού με τη λεπτή μέση, ή ευκρινής διατύπωση των στρογγυλών όγκων και το σταθερό στήσιμό του άπληχούν τη μορφοπλαστική αντίληψη των πήλινων ειδωλίων από το Πισοκέφαλο, που ανήκουν κατά κύριο λόγο σε πρώιμη φάση της νεοανακτορικής περιόδου: Πλάτων 1951, 124-140 πίν. Ζ1· Η1-2· ΣΤ1-2. Ρεθεμωτάκης 1998, 52.

74. Γενεύη, Συλλογή G. Ortiz, Υ 0.0475 μ.: Verlinden 1984, 185 άρ. 13 πίν. 4 = Sapouna-Sakellarakis

1995, 64-65 άρ. 110 πίν. 3.

75. Ήράκλειο, Συλλογή Ν. Μεταξά άρ. 327, Υ 0.048 μ.: Verlinden 1984, 185, άρ. 17 πίν. 6 (πρώιμο νεοανακτορικό) = Sapouna-Sakellarakis 1995, 43 άρ. 71 πίν. 4 (ΥΜ Ι).

76. Την πληροφορία για την ανεύρεση του ειδωλίου σε καθαρό νεοανακτορικό στρώμα όφειλω στον συνάδελφο Γ. Ρεθεμωτάκη.

77. Πιθανή προέλευση ή Τύλισος: Verlinden 1984, 188 άρ. 26, πίν. 11, με την παλαιότερη βιβλιογραφία = Sapouna-Sakellarakis 1995, 60-61 άρ. 101 πίν. 7.

Εἰκ. 7. Ἡράκλειο, χ. 1831, Υ 0.165 μ., ΤΥΛΙΣΟΣ.

μέρους χαρακτηριστικῶν. Γι' αὐτὸ ἐπιμηκύνονται τὰ σκέλη καὶ διευρύνεται ἐντυπωσιακὰ τὸ ἰσχίον, ἐνῶ συμπιέζεται ὁ ἐπάνω κορμὸς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μεταφορὰ τῆς ζώνης πρὸς τὸ στέρνον⁷⁸. Ἔτσι μετατοπίζεται καὶ τὸ κέντρο βάρους τοῦ σώματος, ὅσο τὸ δυνατόν ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἄκρων ποδιῶν, γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἐντύπωση τῆς στιγμιαίας δυναμικῆς στάσης τῆς μορφῆς.

Ὁ νέος κανόνας ἀναλογιῶν τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς καθορίζει τὸ πλάσιμο καὶ τῶν εἰδωλίων μέτριας ποιότητος, ὅπως τοῦ λάτρη 331 τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ (εἰκ. 8)⁷⁹ ἢ τοῦ λάτρη 2, τὸν ὁποῖο ἐνέταξε σωστὰ ἡ C. Verlinden στὴν περίοδο τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς⁸⁰. Παρὰ τὸν ἄτονο δυναμισμό τοῦ στησίματος, τὰ ὑψηλὰ πόδια τους

78. Ἀντίθετα μὲ τοὺς Coulomb (1978, 205-206 ἰδιαιτέρα 213) καὶ Sapouna-Sakellarakis (1995, 105-120-121) ποὺ ἀποδίδουν αὐτὰ τὰ γνωρίσματα στὴν παθολογία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, λὲς καὶ ἡ “φυσιοκρατία” τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς

ἀντέγραφε τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς.

79. Υ 0.072 μ.: Verlinden 1984, 194 ἀρ. 54 πίν. 27 = Sapouna-Sakellarakis 1995, ἀρ. 104 πίν. 16.

80. Verlinden 1984, 193-194 ἀρ. 51 πίν. 26 (διόρθωσε 51 ἀντὶ 53) = Sapouna-Sakellarakis 1995, 37 ἀρ. 58

και τὸ διευρυμένο ἰσχίον μὲ τὸν συμπιεσμένο ἐπάνω κορμὸ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τῆς σωματικῆς ἀνάτασης, στὴν ὁποία δίνεται κάποια κίνηση μὲ τὴν ἔστω καὶ ἐλάχιστη στροφή τῆς κεφαλῆς. Τὸ μικρὸ τοῦς μέγεθος μειώνει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ δυναμικὴ τῆς ἔντασης, ἐνῶ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς στιγμιαίας στάσης ὑπεραπλουστεύεται. Ὡστόσο μὲ τὴν ἐλαφρὰ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ καὶ μὲ τὴν παράλληλη κλίση τῆς πρὸς τὸ ἀνυψωμένο χέρι, ὅπως καὶ μὲ τὴν κάμψη τοῦ ἐπάνω κορμοῦ πρὸς τὰ πίσω καὶ μὲ τὴν ὀφιοειδῆ αὐτὴ ἀνάμεσα στὰ συνενωμένα σκέλη πετυχαίνει ὁ τεχνίτης νὰ προσδώσει περισσότερη κίνηση στὸν λάτρη 2, ἀπὸ ὅσο ὁ ὁμότεχνός του στὸν λάτρη 1 τῆς πρώιμης νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 1-2).

Γνώρισμα τοῦ ρυθμοῦ τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς εἶναι καὶ ἡ ἐπαυξημένη τάση πρὸς τὴν ἀσαφεῖ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, πού στοχεύει στὴν ἐμφατικὴ μορφοποίηση μὲ τὴ βοήθεια τῶν εἰκαστικῶν ἀντιθέσεων⁸¹, ὅπως μὲ τὴν ἀπόδοση ἑνὸς προσώπου χωρὶς χαρακτηριστικὰ ἢ μόλις διαγραφόμενα, πού ἀντιπαράτιθεται στὴν περίτεχνη κόμωση (εἰκ. 7). Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ εἰκαστικὲς ἀντιθέσεις σὲ εἰδῶλια μέτριας ποιότητος καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ λάτρη 2 ἢ τοῦ 331 τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ μειώνονται στὸ ἐλάχιστο, καθὼς ἡ ἀσαφὴς διατύπωση ἐπεκτείνεται σὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦς.

Ἡ γενικευμένη ἀσάφεια δὲν ἀποτελεῖ ἀδυναμία τῶν τεχνιτῶν νὰ ἀποδώσουν τὶς λεπτομέρειες, γιατί συμβαίνει λάτρες κακῆς ποιότητος νὰ δίνουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἔνδυση ἢ τὴν κόμωσή τοῦς, ἀπὸ ὅσο ὁ καλύτερός τοῦς κατὰ τὴν ποιότητα λάτρη 2⁸². Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀσάφειας ὀφείλεται πιθανότατα σὲ ἐξωκαλλιτεχνικοὺς παράγοντες, ἐπειδὴ ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα σὲ εἰδῶλια μικροῦ μεγέθους τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς. Ἴσως πρόκειται γιὰ μία σκόπιμη ἀπλοποίηση, ὥστε νὰ μειωθεῖ τὸ κόστος τοῦ εἰδωλίου/ἀναθήματος, ὅχι μόνο μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς ποσότητος τοῦ μετάλλου, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου ἐργασίας. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀφαίρεσης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέεται μὲ τὶς ἀφαιρετικὲς τάσεις τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ, πού ὀφείλονται στὴν καταπονημένη νεοανακτορικὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη⁸³.

Εἰκ. 8. Ἡράκλειο, Συλλ. Ν. Μεταξᾶ 331, Υ 0.072 μ., ΤΥΛΙΣΟΣ (:).

καὶ στὸν πίν. 19 μὲ ἀρ. 111, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει καταχωρηθεῖ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Τύλισο.

81. Ὁ Matz 1935, 187-189 ἐπισημαίνει αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ τὶς ἐκτιμᾷ ὡς δεῖγμα πρωτογονισμοῦ, ἴσως γιατί τὶς ἀξιολόγησε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς

ἐλληνικῆς τέχνης.

82. Πρβ. Verlinden 1984, ἀρ. 49 πίν. 25 καὶ ἀρ. 58 πίν. 29.

83. Naumann 1976, 40.

ΣΤΟΝ ΛΑΤΡΗ 3 (πίν. 2) τὰ ἐξωκαλλιτεχνικά χαρακτηριστικά τῆς σκόπιμης ἀπλούστευσης καὶ τοῦ μικροῦ μεγέθους εἶναι ἐπαυξημένα, σὲ σύγκριση μὲ τοῦ 2. Μία ἔκφυση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ὤμων, ποὺ συμπιέζεται ἐμπρὸς καὶ διογκώνεται πίσω, ὑποκαθιστᾷ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ κεφάλι ἀντίστοιχα, χωρὶς νὰ ξεχωρίζουν τὰ ὄριά τους⁸⁴. Καὶ τὰ χέρια παρουσιάζουν τὴν ἴδια συγχώνευση τῶν ἀνατομικῶν μορφῶν, καθὼς παραλείπεται ὥς καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῶν διογκωμένων ἄκρων τους. Ἀβέβαιο εἶναι, ἂν ὑπῆρχε ἔστω καὶ ἡ πρόθεση νὰ ἀποδοθεῖ ἡ κόμη. Ἡ ὑπεραπλούστευση ἔχει ἀπογυμνώσει τὸν λάτρη 3 καὶ ἀπὸ τὸ ἔνδυμα. Μόνο ἡ θέση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ αἰδοίου, ποὺ ἀνακαλοῦν τὸν αἰδοιοθύλακα, ἀποκλείουν τὴν γυμνότητά του.

Ἡ ὑπεραπλουστευμένη μορφοποίηση τοῦ λάτρη 3 καὶ ἡ συνένωσή του μὲ τὸν 2 στάθηκαν αἰτία γιὰ μία πρώτη, λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς ἐποχῆς του⁸⁵. Ὡστόσο, τὸ πλάσιμο καὶ τῶν δύο εἰδωλίων ἀκολουθεῖ τὸν κανόνα τῶν ἀναλογιῶν ποὺ παρουσιάζουν ὅσα εἰδώλια ἐντάσσονται κατὰ γενικὴ ἀποδοχὴ στὴ ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ περίοδο. Ἡ ἀνύψωση τοῦ κέντρου βάρους τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐλικοειδὴς κίνησή του προσγράφονται στὰ χαρακτηριστικά ἐποχῆς, γιατί δὲν ὀφείλονται στοὺς ἐξωκαλλιτεχνικοὺς παράγοντες ποὺ καθόρισαν τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὴν ὑπεραπλουστευμένη ἀπόδοσή του. Ἡ ὀφιοειδὴς μάλιστὰ αὐλάκωση γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν σκελῶν, ποὺ βυθίζεται στὴ μάζα τῆς ἀπλοποιημένης φόρμας τους, εἶναι τόσο ὅμοια στοὺς δύο λάτρες ὥστε, ἂν δὲν ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη λόγω τοῦ διαφορετικοῦ τύπου τῆς κεφαλῆς, σίγουρα ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς τοῦ λάτρη 3, ποὺ μοιάζει νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν “πηνόσχημο” σχεδὸν τύπο κεφαλῆς τοῦ ἀσημένιου λάτρη ἀπὸ τὸν Πούχτα⁸⁶, παρέσυρε γιὰ τὴν ἐνταξὴ του σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῆς νεοανακτορικῆς. Ὡστόσο, ἡ σύγκρισή τους μὲ τὸν πτηνόσχημο ἐπίσης τύπο κεφαλῆς σὲ μετανακτορικὰ εἰδώλια⁸⁷ φανερώνει μία ἐντελῶς διαφορετικὴ πλαστικὴ ἀντίληψη. Στὸν ἀσημένιο λάτρη τὰ ἔγκοιλα καὶ προεξέχοντα στοιχεῖα τοῦ προσώπου συγχωνεύονται μὲ τὸ περιγράμματά του, τὸ ὁποῖο ἐνοποιεῖται μὲ τὴ μάζα τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἴδια συγχώνευση προσώπου-κεφαλῆς στὴν πιὸ ἀπλουστευμένη διατύπωσή της χαρακτηρίζει καὶ τὸν λάτρη 3, ἐνῶ στὰ μετανακτορικὰ εἰδώλια τὸ πρόσωπο ἐξαφανίζεται καὶ χάνεται ἡ συνοχὴ του μὲ τὸ κεφάλι, καθὼς προβάλλονται μόνο τὰ χαρακτηριστικά του ὡς ἐπίθετα, αὐτοτελῆ στοιχεῖα.

Ἡ σχέση τοῦ ἀσημένιου λάτρη μὲ τὸν λάτρη 3 ἴσως ἀντιπροσωπεύει δύο διαδοχικὲς βαθμίδες ἐξέλιξης τοῦ νεοανακτορικοῦ ρυθμοῦ. Σὲ πρώιμη φάση τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς χρονολογεῖ ἡ ἀνασκαφῆς τὸν ἀσημένιο λάτρη. Μὲ τὴν πρότασή της ταιριάζει ἡ συμμετρικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐπάνω κορμοῦ πρὸς τὸν κάτω καὶ τὰ σκέλη, ποὺ χαρακτηρίζει εἰδώλια τῆς πρώιμης νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 1). Ἀντίθετα στὸν

84. Sapouna-Sakellarakis 1995, 37 ἀρ. 59, μὲ λάθος πληροφορία γιὰ ἀποκομμένο τμήμα τῆς κεφαλῆς.

85. ΠΑΕ 1976, 403 = Verlinden 1984, 204 ἀρ. 117.

86. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. ἀργ. 150, Υ 0.044 μ.: ΠΑΕ 1975, 337 πίν. 265γ. Karetsoy 1981, 147 εἰκ. 25 (ἀρχὴ νεοανακτορικῆς περιόδου). Verlinden 1984, 125 ἀρ. 94 πίν. 43 (τέλος τῆς ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ).

Sapouna-Sakellarakis 1995, 47-48 ἀρ. 79 πίν. 19 (= ἀπὸ ἀσῆμι).

87. Π.χ. Ὁξφόρδης, Ashmolean Μ. ΑΕ14 ἀπὸ τὸ Ψυχρό: Naumann 1976, 90 S4 πίν. 3 (ἀρχὴ μετανακτορικῆς περιόδου). Verlinden 1984, 207 ἀρ. 136 πίν. 61. Sapouna-Sakellarakis 1995, 18· 20 ἀρ. 15 πίν. 31 (νεοανακτορικό, χωρὶς τεκμηρίωση).

λάτρη 3 τὸ μετατοπισμένο κέντρο βάρους τοῦ σώματός του σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο μὲ τὴ συμπίεση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καθ' ὕψος, ποὺ ἀπαντᾶται στὰ εἰδώλια τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς, τὸν ὀρίζουν ὡς μεταγενέστερο, ὑπεραπλουστευμένο καὶ χαμηλοῦ κόστους ἀνάθημα, σὲ σύγκριση μὲ τὸν λάτρη τοῦ Πούχτα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο.

ΤΟ ΘΡΑΥΣΜΑ 4 (πίν. 3) ἐντάσσεται στὰ μινωικὰ εἰδώλια μὲ βάση τὰ ἐλάχιστα τυπολογικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ἀκόμη λιγότερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διασώζει. Ἡ σχέση τοῦ κωνικοῦ στομίου τῆς χύτευσης μὲ τὸν πανύψηλο κυλινδρικό ἀγωγὸ ἀπαντᾶται πανομοιότυπα σὲ λάτρη τῆς Συλλογῆς G. Ortiz, μὲ πιθανὴ προέλευση τῆς Ἀρχάνες⁸⁸. Τὰ ἴδια κατασκευαστικὰ στοιχεῖα μὲ τροποποιημένο τὸ σχῆμα τοῦ στομίου ὑπάρχουν καὶ στὸν λάτρη Br 4294 τοῦ Λούβρου ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 6), ὅπως καὶ σὲ δύο ἀκόμη λάτρες μὲ ἄγνωστη προέλευση τῆς Συλλογῆς G. Ortiz⁸⁹. Οἱ κάποιες παρεκκλίσεις τῶν κατασκευαστικῶν στοιχείων τοῦ θραύσματος 4 ἀπὸ τὰ μινωικὰ του παράλληλα μπορεῖ νὰ ὀφείλονται στὸ μεγαλύτερο μέγεθος τῆς χαμένης μορφῆς, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος ὑπολογίζεται στὰ 17-18 ἐκ. περίπου μὲ βάση τὸ μήκος (3.1 ἐκ.) τῶν ἄκρων ποδιῶν τῆς⁹⁰.

Ὅλα τὰ κατασκευαστικὰ παράλληλα καλύπτουν τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τῆς νεοανακτορικῆς καὶ τῆς μετανεκτορικῆς περιόδου καὶ στηρίζουν ἀποκλειστικὰ ἀνδρικές μορφές. Σὲ ἀνδρική μορφή θὰ ἀνῆκαν καὶ τὰ ἄκρα πόδια τοῦ θραύσματος 4, τὰ ὁποῖα στὰ παράλληλά του ἄλλοτε εἰσέχουν τῆς ἐλάχιστα διευρυμένης ἀπόληξης τοῦ ἀγωγοῦ, ἄλλοτε καλύπτουν πλήρως τὸ πεδίο τῆς καὶ ἄλλοτε μόλις προεξέχουν. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ σχέση τῶν ἄκρων ποδιῶν μὲ τὸν σύμφυτο ἀγωγὸ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐνταξὶ τοῦ θραύσματος 4 στὰ μινωικὰ εἰδώλια, γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς μινωικῆς τέχνης νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπιφάνεια τῆς στήριξης τῶν μορφῶν ὡς ἐφαλτήριο σημεῖο γιὰ τὴν ἀνακυκλούμενη κίνησή τους ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλιετίας.

Ἡ μερική στήριξη τῶν ἄκρων ποδιῶν στὴν ἀπόληξη τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ θραύσματος 4 εὐνοεῖ τὴν πιθανότητα νὰ εἶχε τὸ σῶμα τῆς ἀνδρικής μορφῆς τὴν ἐνταση τόξου. Δηλαδή, τὴ μία ἀπὸ τῆς βασικῆς ἀρχῆς τῆς μινωικῆς μορφοπλαστικῆς ἀντίληψης, ποὺ ἀποκτᾶ ἐκρηκτικὴ διάσταση στὰ ὑψηλῆς ποιότητος εἰδώλια τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς. Ἄμεσα μορφολογικὰ παράλληλα γιὰ τὰ συμπτυγμένα ἄκρα πόδια τοῦ θραύσματος 4 δύσκολα βρίσκονται, καθὼς καὶ τὸ μοτίβο τῆς σύμπτυξής τους δὲν ἀπαντᾶται σὲ λάτρες μὲ ἄκρα πόδια ποὺ προεξέχουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τὸ μεγάλο μέγεθος τῆς χαμένης μορφῆς 4 δὲν εἶναι ἰδιαίτερα συχνό⁹¹. Πάντως, οἱ φυσιοκρατικῆς τάσεις τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς διαγράφονται στὴν ἀνάβαθμὴ αὐλάκωση ποὺ διαχωρίζει τὰ πόδια⁹², στίς μόλις ὀρατὲς ἐγκοπὲς τοῦ περιγράμματός τους ποὺ ὑπαινίσσονται τὰ δάκτυλα καὶ στὴν ἐκτροπὴ τῆς φτέρνας ἀπὸ τὴν κνήμη μὲ

88. Verlinden 1984, 200 ἀρ. 97 πίν. 44 = Ortiz 1994, 61.

89. Verlinden 1984, 195 ἀρ. 59 πίν. 29 καὶ 200 ἀρ. 98 πίν. 45 = Ortiz 1994, 52 καὶ 51.

90. Καὶ μὲ τὴν σχέση 1:6.74 ἢ 1:7 τοῦ μήκους τῶν ἄκρων ποδιῶν πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἀκέραιης ἀνδρικής μορφῆς 6 (γιὰ τῆς μετρήσεις βλ. σ. 15 ἀρ. 6), ποὺ προ-

υποθέτει ὁ ρυθμὸς καὶ ὄχι ἡ ἐφαρμογὴ μετρικοῦ συστήματος: Weingarten 1995, 249-261.

91. Σωστὰ χρησιμοποιεῖται τὸ μέγεθος ὡς ἔνα ἀπὸ τὰ κριτήρια γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν μινωικῶν εἰδωλίων: Verlinden 1984, 35-36.

92. Πρβ. αὐτόθι ἀρ. 48 πίν. 24.

τὸ γωνιώδες περίγραμμά της⁹³. Ἀκόμη καὶ τὰ σφυρὰ μὲ τὰ ἀσαφῆ ὅριά τους δὲν ἔχουν τὴν καθαρότητα, πού παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἀνατομικὸ στοιχεῖο στὸ ἐλεφάντινο σκέλος ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης⁹⁴. Βέβαια, ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκει τὸ ἀπότμημα τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς 4 στὴν περίοδο τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς εἶναι μικρή, γιατί τὰ μορφοπλαστικὰ χαρακτηριστικὰ πού διασώζει εἶναι ἐλάχιστα.

Ἡ ἈΝΔΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ 6 (πίν. 4-5) ξεχωρίζει μὲ τὸ μέγεθος, τὸ ἰδιαίτερα ἐκφραστικὸ πρόσωπο καὶ τὴν πολὺ καλὴ ποιότητα. Τὰ σφάλματα τῆς χύτευσης δὲν θίγουν τόσο τὸ τέλει πλάσιμό της στὸ κερί, ὅσο τὴ στάση της, πού ξέφυγε ἀπὸ τὴν κατακόρυφο κατὰ τὸ ἀδέξιο περιτύλιγμα τῆς ἐσάρπας.

Τὸ στήσιμο τῆς μορφῆς 6 στὸ εὐρύχωρο πλακίδιο τῆς στήριξης χαρακτηρίζει ἡ σταθερότητα καὶ ἡ ἔνταση. Ἡ ἐναρμόνιση τῶν δύο χαρακτηριστικῶν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ πλατὺ ἀνοιγμα τῶν δυνατῶν καὶ ὑψηλῶν σκελῶν καὶ μὲ ἓνα πλέγμα ἀπὸ ἀντίρροπα ρεύματα κίνησης, πού ἔχουν γιὰ ἀφετηρία τὸ δυναμικὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας καὶ διατρέχουν τοὺς πλατεῖς ὤμους, γιὰ νὰ συμβληθοῦν στὶς ὠμοπλάτες καὶ νὰ ἀνακυκλωθοῦν στὸ κεφάλι μὲ τὴν ἀντίθετη κάμψη του πρὸς τὸ ἐπικλινὲς στέρνο. Μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν ἀμφίδρομων κινήσεων στὸν ἐπάνω κορμὸ, τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι, πού ἀντιπαρατίθενται στὸν σταθερὸ κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη, συντελεῖται σὲ αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο ἓνα πρῶτο βῆμα ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὶς μορφές τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς. Ἡ ἐνιαία ἐλικοειδὴς κίνηση τῶν παλαιότερων μορφῶν (εἰκ. 7, πίν. 2) ἔχει διασπασθεῖ στὴ μορφή 6.

Τὸ δεύτερο μορφοπλαστικὸ χαρακτηριστικὸ ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τοὺς νεοανακτορικοὺς λάτρεις τῆς ἀκμῆς εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῆς “διακοσμητικῆς φυσιοκρατίας” τοῦ παλαιότερου ρυθμοῦ ἀπὸ μία πιὸ πραγματικὴ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν στὴ μορφή 6. Ἀρκεῖ ἡ σύγκρισή της μὲ τὸ πρόσωπο τῆς “μπαγιαντέρας” τοῦ Βερολίνου⁹⁵, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ ρυθμοῦ τῶν δύο εἰδωλίων. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εὔσαρκου γυναικείου προσώπου μόλις ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴ μάζα του μὲ τὰ ἀσαφῆ ὅριά τους, ἐνῶ στὴ μορφή 6 ξεχωρίζουν μὲ τοὺς εὐκρινεῖς ὄγκους καὶ τὰ περιγράμματά τους ἀπὸ τὸ λιπόσαρκο πρόσωπο, ὅπως ξεχωρίζει καὶ ὁ σκελετὸς τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων. Ἡ ἐκφραση τῆς αὐτοσυγκέντρωσης μὲ τὸ ὁμόρροπο πρὸς τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς χαμηλωμένο βλέμμα εἶναι ξένη πρὸς τὴν ὄνειρικὴ, σχεδὸν φευγαλέα περισυλλογὴ τῆς γυναικείας μορφῆς μὲ τὸ γερτὸ πρὸς τὸ πλάι κεφάλι. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν “μπαγιαντέρα” στὸν λάτρη ἀντιπροσωπεύει μία νέα τάση, τὴν ὁποία ὀρίζω ὡς ἰδεαλιστικὸ ρεαλισμὸ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν “διακοσμητικὴ φυσιοκρατία” τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς⁹⁶. Λόγω αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν πλοκάμων τῆς

93. Πρβ. αὐτόθι ἀρ. 26 πίν. 11 καὶ ἀρ. 24 πίν. 10.

94. *Έργον* 1982, 57 εἰκ. 138· *ΠΑΕ* 1982, 517-518 καὶ 521-527 γιὰ τὸ στρῶμα τῆς ἀνεύρεσης τοῦ ποδιοῦ μὲ κεραμικὴ θαλάσσιου καὶ φυτικοῦ ρυθμοῦ.

95. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. 8092, Υ 0.184 μ.: Verlinden 1984, ἀρ. 33 πίν. 16 μὲ

τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Καλὴ φωτογραφία στὸν κατάλογο *Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz. Antikenmuseum* (Berlin 1980) 18-19.

96. Ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ παρουσιάζει καὶ ἡ κόσμησις τῶν ἀγγείων τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης: Popham 1967, 339.

Είκ. 9. Ἡράκλειο, χ. 612, Υ 0.105 μ., ΓΟΥΡΝΙΑ.

κόμης ἔχει ἀποκτήσει κρυστάλλινη διαύγεια καὶ οἱ εὐχυμες, εὐδιάκριτες σπεῖρες τῶν βοστρύχων δὲν σκιάζουν τὸ μέτωπο, ὅπως στήν “μπαγιαντέρα”.

Πόσο παραπλανητικά εἶναι τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικά μοτίβα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ρυθμοῦ, δείχνει ἡ σύγκριση τῆς μορφῆς 6 μὲ τὸν λάτρη τοῦ Μουσείου τοῦ Leyden, πὺν ἐντάσσεται στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου κατὰ γενικὴ ἀποδοχή⁹⁷. Ἡ κατακόρυφη βαθιὰ αὐλάκωση, πὺν δηλώνει τὴ λευκὴ γραμμὴ στὸν θώρακα, εἶναι ἴδια στὰ δύο εἰδῶλια καὶ ἴδιο εἶναι τὸ μοτίβο τῆς κεφαλῆς τοὺς πὺν κάμπτεται πρὸς τὸ στέρνο. Ὡστόσο στὸν λάτρη τοῦ Leyden ἡ μερικὴ ἀπόκρυψη τῆς αὐλάκωσης ἀπὸ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας ἢ τὸ μοτίβο τῆς κάμψης τῆς κεφαλῆς, πὺν συνδυάζεται μὲ τὰ ἀσαφῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὴν ὁμοία μὲ τόξο στάση τοῦ κορμοῦ, συνθέτουν μιὰ εἰκόνα δυναμικὴ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ὄνειρικὴ μὲ τῆς “μπαγιαντέρας” καὶ ὅπωςδήποτε ξένη πρὸς τὴν πιὸ πραγματικὴ μορφή 6.

Ἡ πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ λάτρη ἀπὸ τὰ Γουρνιά (εἰκ. 9) στὴν ΥΜ ΙΒ φάση⁹⁸ δίνει κατὰ προσέγγιση τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ρυθμοῦ, πὺν ἀντιπροσωπεύει

97. Rijksmuseum van Oudheden ἀρ. Ι 1904 - 2.1, ΣΥ 0.139 μ.: Verlinden 1984, 187 ἀρ. 22 πίν. 9 μὲ πλήρη βιβλιογραφία = Sapouna-Sakellarakis 1995, 77-78 ἀρ. 133

πίν. 5.

98. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 612, Υ μορφῆς 0.105 μ.: Verlinden 1984, 201 ἀρ. 101 πίν. 46 μὲ βιβλιογραφία

ή μορφή 6. Τόσο για τη μορφή 6, όσο και για τα ειδώλια της ομάδας που συγκρότησε ή C. Verlinden με βάση τον λάτρη από τα Γουρνιά⁹⁹, ισχύει ένας νέος κανόνας αναλογιών. Η επιμήκυνση του επάνω κορμού, χωρίς την παράλληλη σύντμηση του κάτω ή τη μείωση του ύψους των σκελών, έχει επιφέρει τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του σώματος σε χαμηλότερο επίπεδο, από όσο στα ειδώλια της περιόδου της νεοανακτορικής άκμης (εἰκ. 7, πίν. 2). Η αλλαγή ακριβώς του κανόνα των αναλογιών σε συνδυασμό με το διευρυνόμενο άνοιγμα των σκελών και τη συνακόλουθη διεύρυνση του πλακιδίου της στηρίξης δίνουν στο στήσιμο όλων των ειδωλίων την ευστάθεια πραγματικών μορφών, που επιτείνεται από τα βαριά σκέλη και την ελάχιστη έως ανύπαρκτη κλίση του επάνω κορμού προς τα πίσω. Προσαρμοσμένη στον ιδεαλιστικό ρεαλισμό της εποχής είναι και η απόδοση του λαιμού που γίνεται πιο χοντρός, όπως και το επανυξημένο μέγεθος της κεφαλής προς το σώμα, της οποίας η αναλογία κυμαίνεται από 1:6 για τη μορφή 6 σε 1:5.5 για τον λάτρη από τα Γουρνιά¹⁰⁰. Κοινό χαρακτηριστικό της μορφής 6 και των ειδωλίων της ομάδας του λάτρη από τα Γουρνιά είναι και η ευκρινής διατύπωση των χαρακτηριστικών του προσώπου, όπως και των πλοκάμων της κόμης, των οποίων ο αριθμός μειώνεται σε σύγκριση με τις νεοανακτορικές κομμώσεις των ειδωλίων της άκμης, για χάρη της ευκρίνειας που απαιτεί η ανανεωμένη εικαστική έκφραση.

Η τάση προς την καθαρή διατύπωση των επί μέρους χαρακτηριστικών επέφερε και τη μερική χρήση εργαλείου για τη μορφοποίηση του κέρινου προπλάσματος, όπως και τη λείανση τμημάτων των μορφών μετά από τη χύτευση, με αποτέλεσμα το πλάσιμό τους να αποκτά κάποια απόχρωση “έγκεωμετρισμού”. Παρόλο που η σπάτουλα ή το μαχαίρακι χρησιμοποιήθηκαν λιγότερο στα ειδώλια της ομάδας του λάτρη από τα Γουρνιά από όσο στη μορφή 6 (πίν. 4-5), ο “έγκεωμετρισμός” της 6 είναι λιγότερο αισθητός. Αν αυτή η διαφορά είναι εποχής και προϋποθέτει χρονολόγηση προγενέστερη της YM IB φάσης για τη μορφή 6 ή αν οφείλεται στην πολύ καλή ποιότητα ή στην τεχνοτροπία της, δύσκολα τεκμηριώνεται. Τό βέβαιο είναι ότι και στην κεραμική της YM IB φάσης συνυπάρχουν παλαιά και νέα μοτίβα και ότι οι διαδοχικοί ρυθμοί δεν έχουν σύννορα¹⁰¹.

Για την επανεκτίμηση του ρυθμού των ειδωλίων της ομάδας του λάτρη από τα Γουρνιά προσφέρεται η μορφή 6 λόγω της πολύ καλής ποιότητας, την οποία δεν φθάνει ούτε ο λάτρης της Νέας Ύδρας¹⁰² (εἰκ. 10), που είναι το καλύτερο ποιοτικά παράδειγμα αυτής της ομάδας. Η κακή ή μέτρια έως καλή ποιότητά τους στάθηκε η αιτία ώστε ή C. Verlinden να αξιολογήσει αρνητικά τη μεταλλοπλαστική της YM IB φάσης. Στον ρυθμό

και σ. 71 για την εκτίμηση των ανασκαφικών του δεδομένων. Sapouna-Sakellarakis 1995, 14-15 άρ. 10 πίν. 22.

99. Verlinden 1984, 127-131.

100. Αυτόθι 127.

101. Warren and Hankey 1989, 78. Πρβ. την ανδρική μορφή του σφραγίσματος των Χανίων (Hal-lager 1985, 12: YM IB/II με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα), που δεν παρουσιάζει το χαρακτηριστικό

του “έγκεωμετρισμού”, ενώ ο κανόνας των αναλογιών είναι ίδιος με της μορφής 6, όπου οι δυναμικά διογκωμένες φόρμες των χειρών συνυπάρχουν με τον γεωμετρικό σχηματισμό του στέρνου ή οι στρογγυλοί όγκοι των μηρών με τις έγκεωμετρισμένες κνήμες.

102. Metropolitan Museum of Art, άρ. 1972.118.45, Y 0.173 μ.: Verlinden 1984, 202 άρ. 108 πίν. 49 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 96 άρ. 169 πίν. 23.

Εἰκ. 10. Νέα Ύορκη, 1972.118.45, Υ 0.173 μ., ΚΡΗΤΗ.

τῶν εἰδωλίων εἶδε νὰ παρακμάζουν οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς¹⁰³. Ἀλλὰ εἰδώλια τῆς ποιότητος τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς 6 δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γίνεταί λόγος γιὰ ὕφεση στὸν τομέα τῆς μεταλλοπλαστικῆς. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν ποιοτικὴ ὑποβάθμιση τῶν ἔργων ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύουν. Ἀπὸ τὸν γνωστὸ ὡς “ἀδύνατο” λάτρη τῆς Τυλίσου (εἰκ. 7) στὴ μορφῇ 6 (πίν. 4-5) μπορεῖ νὰ γίνεταί λόγος μόνο γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ τρόπου ἀπεικόνισης τῶν μορφῶν, ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείπει τὴ “διακοσμητικὴ φυσιοκρατία” γιὰ μία ἰδεαλιστικὴ πάντα, ἀλλὰ πιὸ πραγματικὴ ἀπόδοση.

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν τάσεων καὶ ἡ ἀνακύκλησή τους ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀποτελεῖ ἓνα δυσερμήνευτο φαινόμενο τῆς τέχνης¹⁰⁴ ποὺ ὁδηγεῖ συχνὰ σὲ παρεμφερεῖς εἰκαστικὸ ἀποτέλε-

103. Verlinden 1984, 138-139 “style B”.

104. Λεμπέση 1985, 95 σημ. 175.

Είκ. 11. Ἡράκλειο, λάτρης 6, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 12. Ἡράκλειο, προσωπεῖο, πήλ. 26535, Υ. 0.09 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

σμα, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση τοῦ προσώπου τῆς μορφῆς 6 μὲ πήλινο προσωπεῖο τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰⁵ (εἰκ. 11-12). Οὐτε ἡ ἐπιβίωση οὔτε ἡ ἀναβίωση τῆς μινωικῆς τέχνης ἐρμηνεύει τὴ συγγενικὴ ἔκφραση τῶν δύο προσώπων, τῶν ὁποίων ἡ μορφοποίηση ὑπόκειται σὲ διαφορετικοὺς κανόνες. Τὸ παρεμφερὲς εἰκαστικὸ ἀποτέλεσμα δικαιολογεῖται ἴσως μὲ τὴν κοινὴ ἐντοπιότητα τῶν δύο ἔργων καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς τάσης πρὸς τὸν ἰδεαλιστικὸ ρεαλισμὸ σὲ δύο χρονικὰ ἀπομακρυσμένες περιόδους τῆς κρητικῆς εἰδωλοπλαστικῆς.

Στὸ πλαίσιο τοῦ φαινομένου τῆς ἀνακύκλησης τῶν ἰδίων τάσεων ἔκφρασης ἀνὰ τοὺς αἰῶνες χρειάζεται νὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ ἡ ΑΝΔΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ 7 (πίν. 6), καθὼς ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρησή της ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ χάλκινα ἀνδρικὰ εἰδώλια, τὰ προσαρτημένα στὶς λαβὲς τῶν τριποδικῶν λεβήτων τοῦ ὕστερου 8ου αἰ., τοῦ ἀττικοῦ ἰδιαίτερα ἐργαστηρίου ποὺ ἔχει δώσει μορφές ὑπέρμετρα ραδινές, σχεδὸν ὑπερβατικές¹⁰⁶. Οἱ κάποιες μορφοπλαστικὲς διαφορὲς τῆς εὐκόλα θὰ αἰτιολογοῦνταν μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῆς διαφορετικῆς ἐργαστηριακῆς προέλευσης καὶ τὸ περιζῶμα δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο, μὰ καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀναβιώνει στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία τῆς 1ης χιλ.¹⁰⁷ Ἄν ὅμως τὰ παράλληλα τῆς μορφῆς 7 ἀναζητηθοῦν στὸν δικό της γεωγραφικὸ χῶρο, ἡ ἀπόσπασή της ἀπὸ τὰ κρητικὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. εἶναι εὐκόλη. Ἀρκεῖ νὰ συγκριθεῖ ἡ μορφή 7 μὲ τὰ σωζόμενα πόδια τῆς 24 τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου¹⁰⁸ (πίν. 24), γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ἀμβλύνονται οἱ διαφορὲς τοῦ ρυθμοῦ ποὺ παρουσιάζουν ἔργα χρονικὰ ἀπομακρυσμένα, ἀλλὰ τῆς ἴδιας κατηγορίας¹⁰⁹, ὅταν οἱ ἴδιες τάσεις τῆς εἰκαστικῆς ἔκφρασης ἀνακυκλώνονται στὸν ἴδιο τόπο.

105. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πήλ. 26535, ΣΥ 0.09 μ.: ΠΑΕ 1988, 262 πίν. 176α.

106. Herrmann 1964, 55-60 εἰκ. 53-54.

107. Λεμπέση 1985, 141-142 καὶ στὰ εἰδώλια 22

καὶ 23 (πίν. 21-23).

108. Πὰ τὴ μορφή 24 βλ. σ. 107-110.

109. Πὰ ἔργα τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰ. ποὺ μινωίζουν:

Λεμπέση 1985, 209-218.

Οί μινωικές τάσεις “έκγεωμετρισμού”, πού μόλις διαγράφονται στην ΥΜ ΙΒ φάση (πίν. 4-5, είκ. 9-10) καί έκδηλώνονται σαφέστερα στη μορφή 7, είναι έντελώς διαφορετικές από τή μορφοπλαστική αντίληψη τής ύστερης γεωμετρικής/πρώιμης άρχαϊκής τέχνης, ή όποία άποδίδει τή μορφή ως όργανικό σύνολο, άκόμη καί όταν φθάνει στο άπώτατο όριο τής έξιδανίκευσης μέ τή ραδινότητα. Οί έξίσου ραδινές κνήμες τών μορφών 7 καί 24 διαφέρουν κατά τόν όγκο τής γάμπας, πού στη μορφή 24 άρθρώνεται πρós τήν κλείδωση μέ τήν άνιση διεύρυνσή της. Στην κατά πολλούς αιώνες νεότερη μορφή ή τομή τών δύο έπιπέδων πού συγκλίνουν για τόν σχηματισμό τής αντικνήμης έχει τό καθαρό σχήμα του τριγώνου καί ή άκμή του δέν σβήνει πρós τό γόνατο, όπως στη μορφή 7, όπου τά γόνατα ως ανατομικό στοιχείο δέν υπάρχουν. Τό ίδιο ισχύει καί για τά άκρα πόδια της, τά όποια άπλώνονται σαν φύλλο δέντρου επάνω στο έλασματίνο σχεδόν πλακίδιο τής στήριξης. Άκόμη καί ή προβολή του άριστερου σκέλους τής 7 είναι φαινομενική, καθώς προκύπτει μέ τήν επιμήκυνση κατά 2.5 χιλ. του άκρου ποδιού καί γι’ αυτό τόν λόγο δέν είναι όρατή στην πλάγια όψη, σέ αντίθεση μέ τό διστακτικά προβαλλόμενο σκέλος τής μορφής 24.

Η πλαστική αντίληψη τής μορφής 7, πού τή διαφοροποιεί από τήν 24, τή συνδέει μέ δύο ειδώλια μινωικών λάτρεων, του άνακτόρου τής Κνωσού (είκ. 13) καί του Μουσείου τής Βιέννης, πού έχουν χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙ/ΥΜ ΙΙΑ1 φάση¹¹⁰. Οί πολλή ραδινές αναλογίες τών σκελών τής μορφής 7 σέ σχέση μέ τό στενό ισχίο, τή συρρίκνωση του κάτω κορμού καί τους ισχνούς γλουτούς χαρακτηρίζουν καί τά δύο ειδώλια, όπως καί ένα τρίτο από τό Ίδαίο άντρο πού σώζεται τό ίδιο άποσπασματικά¹¹¹ μέ τή μορφή 7. Η μεγάλη όμοιότητα τών λάτρεων Κνωσού - Βιέννης όδήγησε σωστά τήν C. Verlinden στην έργαστηριακή σύνδεσή τους, αλλά ή προέλευση του ένός από τό άνάκτορο τής Κνωσού δέν δικαιολογεί τόν έπισφαλή χαρακτηρισμό του ρυθμού τους μέ τόν όρο “style du Palais”. Οί λάτρες από τό Ίδαίο καί από τό ιερό τής Σύμης δείχνουν ότι ή έμβέλεια αυτού του

Είκ. 13. Ήράκλειο, χ. 704, Υ 0.115 μ., ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΚΝΩΣΟΥ.

110. α) Ήράκλειο, Άρχ. Μ. άρ. χ. 704, Υ 0.115 μ.
β) Βιέννη, Kunsthistorisches Museum άρ. VI 2552 (922)
Υ 0.11 μ.: Verlinden 1984, 131-133 άρ. 110-111 πίν. 51-
72-73 (ανάλυση τών ανασκαφικών δεδομένων του
110) = Sapouna-Sakellarakis 1995, 52-53 άρ. 90- 54 άρ.
94. Πά τά άσαφή όρια μεταξύ ΥΜ ΙΙ καί ΥΜ ΙΙΑ1

στην κεραμική: Warren and Hankey 1989, 83-88.

111. Ήράκλειο, Άρχ. Μ. άρ. χ. 1641, ΣΥ 0.07 μ.:
Sapouna-Sakellarakis 1995, 66 άρ. 112 πίν. 28 (= περίο-
δος τής νεοανακτορικής άκμής). Verlinden 1984, 195-
196 άρ. 64 (άναφορά χωρίς σύνδεση μέ τά άρ. 110 καί
111 τής ομάδας, γιατί δέν μπόρεσε νά τό δει).

ἐργαστηριακοῦ ὕφους ἴσως δὲν ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὡς ἀποκλειστικοῦ κέντρου παραγωγῆς στὴν εὐρύτερη κνωσιακὴ περιοχὴ¹¹².

Τὴ σύνδεση τῆς μορφῆς 7 μὲ τοὺς λάτρες Κνωσοῦ - Βιέννης ἐνισχύουν καὶ κάποια κοινὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ τύπος τῆς κυλινδρικήσ ζώνης, τοῦ αἰδοιοθύλακα καὶ τοῦ μονοπέταλου περιζώματος ποὺ μόλις καλύπτει τοὺς ἰσχνοὺς γλουτοὺς. Παρεμφερές εἶναι καὶ τὸ ὕψος τους, ποὺ κυμαίνεται στοὺς δύο λάτρες ἀπὸ 11 ἕως 11.5 ἐκ. καὶ γιὰ τὴ μορφή 7 ὑπολογίζεται στὰ 12.46-12.95 ἐκ. περίπου¹¹³. Ἡ παρουσία ἑνὸς ἀναθήματος κνωσιακοῦ ἐργαστηρίου στὴν ἀπόμακρη θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης δὲν εἶναι παράδοξη, γιὰτὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἱερὸ μὲ τὴν εὐρύτερη ἀκτινοβολία του στὸ νησί βρέθηκαν καὶ τρία ξίφη κνωσιακοῦ ἐπίσης ἐργαστηρίου τῆς YM IIIA1 φάσης τὸ ἀργότερο¹¹⁴.

Μὲ τὴ μορφή 7 καὶ τὸν λάτρη ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἐμπλουτίζεται ἡ φυσιογνωμία αὐτοῦ τοῦ κνωσιακοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖο διέθετε ἴσως περισσότερους τοῦ ἑνὸς μεταλλοτεχνίτες, μιὰ καὶ τὰ δύο εἰδῶλια δὲν μοιάζουν μὲ ἔργα τοῦ τεχνίτη τῶν λάτρων Κνωσοῦ - Βιέννης¹¹⁵. Ἄν ὁ λάτρης ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἀντιπροσωπεύει ἕναν δεύτερο τεχνίτη, ἡ μορφή 7 μοιάζει μὲ ἔργο ἑνὸς τρίτου, τὸ ὁποῖο διευρύνει τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου, ἐπεὶδὴ παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν YM IB φάση στὴν YM II περίοδο.

Ἡ ραδιονότητα τῶν σκελῶν τῆς μορφῆς 7 δὲν παρουσιάζει τὴ σχοινοτενὴ μορφοποίηση ποὺ ἔχουν τὰ πόδια τῶν λάτρων Κνωσοῦ - Βιέννης - Ἰδαίου. Οὔτε ἡ σχηματοποίηση τῶν μηρῶν καὶ τῶν κνημῶν τῆς ἔχει τὴν ξηρότητα τοῦ μανιερισμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς τρεῖς παρεμφερεῖς λάτρες. Οἱ φόρμες τῶν σκελῶν τῆς σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῆς μορφῆς 6 (πίν. 4-6) ἀντιπροσωπεύουν τὴν “ἀκαδημαϊκὴ” ἀπόδοση τοῦ ἰδεαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ ποὺ ὁρίσθηκε ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς YM IB φάσης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν προγενέστερη βαθμίδα ἐξέλιξης διατηρεῖ ἡ μορφή 7 τὸ σταθερὸ στήσιμο μὲ τὰ διεσταλμένα σκέλη καὶ τὴ διευρυμένη κατ’ ἀκολουθία πλάκα τῆς στήριξης, ποὺ λείπει ἀπὸ τοὺς λάτρες Κνωσοῦ - Βιέννης - Ἰδαίου.

Τὸν βαθμὸ τῆς χρονικῆς προσέγγισης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπόστασής της ἀπὸ τὰ εἰδῶλια τῆς YM IB περιόδου δείχνει ἡ σύγκρισή της μὲ τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὰ σκέλη τοῦ χρυσελεφάντινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο¹¹⁶. Ὁ ὄγκος τοῦ ἰσχίου καὶ τῶν μηρῶν στὴ μορφή 7 ἔχει συρρικνωθεῖ σὲ σχέση μὲ τὶς ἀντίστοιχες φόρμες τοῦ εἰδωλίου τοῦ Παλαίκαστρο, ποὺ δείχνουν πιὸ πραγματικές, ὅπως καὶ στὴ μορφή 6. Ἀλλὰ τὰ εὐκαμπτα πόδια τῆς μορφῆς 7 μὲ τὴν ἐξίσου διογκωμένη γάμπα στὰ πλάγια καὶ τὰ ἀμφίκοιλα περιγράμματα, ποὺ ξεχωρίζουν τὴν κνήμη ἀπὸ τὸν μηρὸ χωρὶς νὰ ἀρθρώνεται τὸ γόνατο, προσεγγίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἀντίστοιχες φόρμες τοῦ χρυσελεφάντινου εἰδωλίου.

112. Πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὸν Πόρο τοῦ Ἡρακλείου ἔφεραν στὸ φῶς σημαντικότερες ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις ἐντὸς οἰκισμοῦ, ποὺ ἐπανατοποθετοῦν σὲ νέα βάση τὸ πρόβλημα “προμήθεια - παραγωγή - διάθεση”: Dimoroulou 1997, 433-438.

113. Ἐφόσον ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους τῶν ἄκρων ποδιῶν πρὸς τὸ συνολικὸ ὕψος της εἶναι 1:6.74 ἢ 1:7,

ὅπως τῆς ἀκέραιης μορφῆς 6 (πίν. 4-5).

114. Papasavvas, Muhly and Lebessi 1999, 641-650.

115. Verlinden 1984, 131-132.

116. Σητεία, Ἀρχ. Μουσ. ΑΕ 8506, Υ 0.54 μ. Mac Gillivray et al. 1989, 424-435· Sackett and MacGillivray 1989, 26-31· MacGillivray et al. 1991, 141-144 εἰκ. 18-19 πίν. 9.

Ἀπὸ τὸν ἰδεαλιστικὸ ρεαλισμὸ αὐτοῦ τοῦ ἀσύγκριτου κατὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ μέγεθος ἔργου διασώζεται στὴ μορφὴ 7 ἡ σχηματικὴ μεγαλόγραμμη μορφοποίηση¹¹⁷, ποὺ κατέληξε στὴ μανιεριστικὴ διατύπωση τῶν λάτρων Κνωσοῦ - Βιέννης. Ἄν ὁ *terminus ante quem* αὐτῶν τῶν δύο λάτρων εἶναι ἡ δύσκολα ὀριζόμενη μετάβαση ἀπὸ τὴν YM II στὴν YM IIIA φάση, τότε ἡ μορφὴ 7 ἀντιπροσωπεύει ἴσως ἓνα πρῶμο στάδιο ἐξέλιξης τῆς YM II περιόδου, καθὼς δὲν ἔχει ἀποκοπῇ πλήρως ἀπὸ τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῶν εἰδωλίων τῆς YM IB φάσης.

Ο ΛΑΤΡΗΣ 5 (πίν. 7) χρονολογήθηκε στὴ μετάβαση τῆς νεοανακτορικῆς πρὸς τὴ μετανακτορικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν C. Verlinden καὶ ἀξιολογήθηκε ὡς ἔργο παρακμῆς¹¹⁸. Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ μινωικὴ τέχνη ἔχει περισσότερες ἀπὸ μία μεταβατικὲς περιόδους καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ λάτρη 5 σὲ περίοδο παρακμῆς δὲν πείθει, κρίθηκε σκόπιμο ἡ ἀναγνώριση τῆς μεταβατικῆς φάσης του νὰ συζητηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ ρυθμοῦ τῶν νεοανακτορικῶν εἰδωλίων 1-4 καὶ 6-7 (πίν. 1-6), ἡ ὁποία βασίστηκε σὲ καθαρὰ στυλιστικὰ κριτήρια.

Ὡς παλαιὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λάτρη 5 ἐκτιμήθηκαν τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας καὶ ἡ θέση τοῦ ἀνυψωμένου χεριοῦ σὲ σχέση μετὰ τὸ κεφάλι, ὁ τύπος τοῦ στομίου τῆς χύτευσης, τὰ κοσμήματα καὶ ὁ κόμβος, ἐνῶ στὰ νέα ἐντάχθηκαν ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ μετὰ τὴν παράλληλη σύντμηση τοῦ μήκους τῶν σκελῶν, τὰ κυλινδρικὰ μέλη, ὁ περιορισμὸς τῆς κόμης σὲ πέντε πλοκάμους καὶ ἡ διαφάνεια τοῦ περιζώματος. Ἡ ὁμάδα ὁμῶς τῶν παλαιῶν χαρακτηριστικῶν δὲν ἔχει ἀξία γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ρυθμοῦ τοῦ λάτρη 5, γιὰτὶ ἀφορᾷ εἰκονογραφικὰ καὶ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα, ἐνῶ ἡ ὁμάδα τῶν νέων ὑπάρχει σὲ εἰδῶλια τὰ ὁποῖα χρονολογεῖ ἡ C. Verlinden πρὸς τὸ τέλος τῆς MM III/YM IA περιόδου. Πὰ παράδειγμα σὲ λάτρη τῆς Συλλογῆς G. Ortiz¹¹⁹ τὰ πόδια εἶναι κοντὰ σὲ σχέση μετὰ τὸν ἐπάνω κορμὸ καὶ κυλινδρικὰ εἶναι τὰ μέλη, ἐνῶ ἡ κόμη περιορίζεται σὲ λιγότερους ἀπὸ πέντε πλοκάμους. Ἀλλωστε τὸν λάτρη 5 δὲν χαρακτηρίζουν οὔτε οἱ ὑπέρμετρα ραδινὲς ἀναλογίαι οὔτε ὁ βαθμὸς ἀπίσχνανσης τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, ποὺ ἔχουν τὰ εἰδῶλια τῆς πρῶμης μετανεκτορικῆς φάσης τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὡς παράλληλά του¹²⁰.

Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ λάτρη 5 εἶναι ἡ ἀποξήρανση τῆς “διακοσμητικῆς φυσιοκρατίας” τῆς MM III/YM IA περιόδου καὶ ὁ ἄτολμος προσανατολισμὸς πρὸς τὸν “ἰδεαλιστικὸ ρεαλισμὸ” τῆς YM IB φάσης. Τὸ σφαιρικὸ κεφάλι καὶ τὰ ἀσαφῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του ἀπαντῶνται σὲ πολλὰ νεοανακτορικὰ εἰδῶλια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποιότητα ἢ τὸ μέγεθός τους¹²¹. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἐλικοειδὲς σχῆμα τῆς κίνησής του ποὺ δίνει κάποια αἴσθηση τοῦ βάθους, καθὼς τὸ λοξὰ ἀνυψωμένο πρὸς τὸ κεφάλι χέρι ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ὤμων στὸν λάτρη 5 τόσο, ὅσο καὶ σὲ λάτρες τοῦ τέλους τῆς MM III/YM IA περιόδου¹²². Ἀντίθετα στὸν μετανεκτορικὸ λάτρη 332 τῆς Συλλογῆς

117. Τὴν ἴδια μεγαλόγραμμη σχεδίαση παρουσιάζουν καὶ τὰ κοσμήματα τῶν ἀγγείων: Popham 1967, 343 πίν. 82a· 83a.

118. Verlinden 1984, 135 ἀρ. 115 πίν. 53 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 36-37 ἀρ. 56.

119. Verlinden 1984, 195 ἀρ. 59 πίν. 29 = Ortiz

1994, 52.

120. Verlinden 1984, 135 ἀρ. 137-138 πίν. 61-62.

121. Ἐνδεικτικὰ βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 31 πίν. 15· ἀρ. 41 πίν. 21· ἀρ. 45 πίν. 23.

122. Π.χ. αὐτόθι ἀρ. 45 πίν. 23· ἀρ. 98 πίν. 45.

Εἰκ. 14. Ἡράκλειο, Συλλ. Ν. Μεταξᾶ 326, Υ 0.073 μ., ΚΟΦΙΝΑΣ.

Ν. Μεταξᾶ, πού ἀναφέρεται ὡς χονδροειδῆς παραλλαγή τοῦ λάτρη 5¹²³, τὸ ἀνυψωμένο χέρι του εὐθυγραμμίζεται μὲ τοὺς ὤμους. Σίγουρα ἡ ἐλικοειδῆς κίνηση ἔχει χάσει στὸν λάτρη 5 τὴν παλίνδρομη ἐλαστικότητα τοῦ τόξου, πού ἀπαντᾶται στὰ εἰδώλια τῆς ἀκμῆς, ἀλλὰ ὁ βαθμὸς τῆς δυσκαμψίας καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ἔντασης τοῦ ἐπάνω κορμοῦ, ὅπως καὶ τοῦ ἀνυψωμένου χεριοῦ εἶναι ἴδια στὸν λάτρη 326 τῆς Συλλογῆς Ν. Μεταξᾶ (εἰκ. 14), μὲ πιθανὴ προέλευση τὸ ἱερὸ τοῦ Κόφινα. Ἡ χρονολόγησις τοῦ λάτρη 326 σὲ νεότερη φάσις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς, κατὰ γενικὴ ἀποδοχή¹²⁴, ἐπιτρέπει νὰ προσγραφεῖ ἡ παλαιότερη ὁμάδα τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ λάτρη 5 στὴν ἴδια φάσις.

Κοινὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λάτρεων 5 καὶ 326 εἶναι οἱ ἐξίσου προεξέχουσες μύτες τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ ἡ ἐγκοπὴ πού τὰ ἀποχωρίζει ἀπὸ τὸν ἐξίσου χοντρὸ ἀγωγὸ τῆς χύτευσης, ὅπως καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν πλευρῶν τοῦ θώρακα καὶ ὁ τονισμὸς τῶν παρυφῶν τοῦ περιζώματος. Διαφέρει μόνον ὁ τρόπος πού ἀποδίδονται, καθὼς ἡ μάζα τῶν στρογγυλῶν ὄγκων στὸν λάτρη 326 ἔχει ἀντικατασταθεῖ στὸν λάτρη 5 ἀπὸ τὴ γραμμικὴ, σχεδιαστικὴ ἀπόδοσή τους. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ δίνει στὴν ἀνατομία τοῦ θώρακα ἢ τῆς ράχης, στὴν παρυφὴ τοῦ περιζώματος, στὰ κοσμήματα καὶ στοὺς πλοκάμους τῆς κόμης μεγαλύτερη εὐκρίνεια στὸν λάτρη 5, ἀπὸ ὅσο στὸν 326. Τὴν εὐκρινῆ ἀκριβῶς διατύπωση τῶν γλουτῶν καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα στὸν λάτρη 5 ὑπηρετεῖ καὶ ἡ διαφάνεια τοῦ περιζώματός του μὲ τὴν ἰδιότυπη κυλινδρική παρυφὴ, πού ἔχει ἓνα καὶ μοναδικὸ παρᾶλληλο: τὸ περιζῶμα τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τίς δύο μορφές στὸ κύπελλο τῆς “ἀναφορᾶς” ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα¹²⁵, στὴν ὁποία καὶ ἡ ἀνατομία τοῦ θώρακα εἶναι ἐξίσου εὐκρινῆς μὲ τοῦ λάτρη 5 καὶ ὅμοια εἶναι ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἀμφισβητούμενη ἀκόμη χρονολόγησις τοῦ κυπέλλου¹²⁶, οἱ ὁμοιότητες τοῦ λάτρη 5 μὲ τὴ μεγαλύτερη μορφὴ δίνουν κάποιες πιθανότητες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου του, ὅπως καὶ τοῦ λάτρη 326, στὸ νότιο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς κεντρικῆς Κρήτης.

Ἄν κάποια κοινὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα συνδέουν τοπικὰ τοὺς λάτρες 5 καὶ 326, ὁ κανόνας τῶν ἀναλογιῶν καὶ τὸ στήσιμό τους τοὺς ἀποχωρίζει χρονικά. Ἡ ἀνάπτυξη

123. Ἡράκλειο, Υ 0.039 μ.: αὐτόθι 147 ἀρ. 137 πίν. 61.

124. Ἡράκλειο, Υ 0.073 μ.: Δαβάρας 1977, 113· 121-122 ἀρ. 65 πίν. 26ε-η = Verlinden 1984, 194 ἀρ. 52 πίν. 26 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 43 ἀρ. 70 πίν. 19.

125. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. λ. 341: Kaiser 1976, 140-142· 181 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Καλὴ ἀπεικόνισις: Marinatos und Hirmer 1973, πίν. 100-102.

126. Kilian-Dirlmeier 1985, 207.

του ἑπάνω κορμοῦ ποὺ τείνει νὰ ὀρθογωνισθεῖ στὸν λάτρη 5, ἡ διευρυμένη μέση ποὺ δὲν ἔχει πιά τὴ δυναμικὴ τοῦ δαχτυλιδένιου σχήματος καὶ ὁ ὀρθογωνισμένος ἀριστερός του ὦμος, ποὺ δὲν τὸν συμπαρᾶσῦρει ἡ κίνηση τοῦ γεροῦ πρὸς τὰ πίσω ἑπάνω κορμοῦ, συνθέτουν μία μορφὴ πιὸ πραγματικὴ σὲ σύγκριση μὲ τὸν λάτρη 326. Πιὸ σταθερὴ, καὶ συνακόλουθα πιὸ πραγματικὴ, εἶναι καὶ ἡ στάση τοῦ λάτρη 5, ἔστω καὶ ἂν ἡ εὐστάθειά του παραμένει ἀτελής. Ἀτελής εἶναι καὶ ἡ μείωση τοῦ μήκους τῶν σκελῶν του, καθὼς τὴ σύντμησή τους ἐπιφέρουν οἱ μύτες τῶν ἄκρων ποδιῶν ποὺ προεξέχουν μόνο στὴν κύρια ὄψη, ἐνῶ στὴν πλάγια καὶ πίσω διατηροῦν τὴ ραδιονότητά τους, καθὼς συγχωνεύονται μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 7). Καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν σκελῶν στὸν λάτρη 5 ἔχει διευρυνθεῖ σημαντικά, χωρὶς νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη διεύρυνση τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ τὴ στήριξή τους σὲ διευρυμένη πλάκα, ὅπως στὶς μορφές 6 καὶ 7 (πίν. 4-6). Ἔτσι καὶ τὸ στήσιμό του παραμένει δέσμιο τοῦ ἀγωγοῦ τῆς χύτευσης, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ παραδοσιακὸ σημεῖο στήριξης καὶ ἐκτίναξης τῆς ἀνακυκλούμενης κίνησης τῶν μορφῶν στὴν περίοδο τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς. Αὐτὴ ἡ κίνηση ἔχει χάσει τὴν ἐλαστικότητα τῆς στὸν λάτρη 5, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποκτήσει τὴ δυναμικὴ εὐστάθεια τῆς μορφῆς 6, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸν ἰδεαλιστικὸ ρεαλισμὸ τῆς YM IB φάσης. Ἀκόμη καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὴ τὴ φάση εὐκρίνεια τῶν ἐπὶ μέρους εἰκονιστικῶν στοιχείων δὲν συμπειλαμβάνει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ λάτρη 5, ποὺ διατηροῦν τὴν ἀσάφεια τῶν εἰδωλίων τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς.

Δύσκολα τεκμηριώνεται στὸν τομέα τῆς μεταλλοπλαστικῆς ἂν ἡ ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸν λάτρη 5 στὴ μορφὴ 6 ἀπηρεῖ τὴ δουλειὰ δύο σύγχρονων τεχνιτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας μένει προσκολλημένος στὴν εἰκαστικὴ ἔκφραση τῆς MM III/YM IA περιόδου, ἐνῶ ὁ ἄλλος δημιουργεῖ σύμφωνα μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς YM IB φάσης¹²⁷. Ἡ σκλήρυνση ποὺ ἔχουν ὑποστῇ οἱ φόρμες στὸν λάτρη 5 ὀφείλεται περισσότερο στὴν ἀποστέωση τοῦ ρυθμοῦ τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς, παρὰ στὴν ἀδυναμία τοῦ τεχνίτη, τοῦ ὁποίου οἱ δυνατότητες ἀντανακλῶνται στὴν ἀρμονικὴ ἐναλλαγὴ τῶν σφαιρικῶν ὄγκων τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κάτω κορμοῦ μὲ τὴν ὀρθογωνισμένη φόρμα τοῦ ἑπάνω.

Πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ποιοτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ λάτρη 5, ἡ δυναμικὴ τῆς στάσης του καὶ ἡ ἔντονη πρὸς τὰ πίσω κάμψη τοῦ ἑπάνω κορμοῦ δὲν προαναγγέλλουν τὴ διάλυση καὶ τὴν ἄτονη συμβατικότητα, ποὺ χαρακτηρίζουν ἀντίστοιχα τὶς φόρμες καὶ τὸ στήσιμο ἀκόμη καὶ τῶν καλύτερων κατὰ τὴν ποιότητα μετανακτορικῶν εἰδωλίων¹²⁸. Ὡς καὶ ἡ διακοσμητικὴ τάση, ποὺ προσιδιάζει στὴ φυσιοκρατία τῆς περιόδου τῆς νεοανακτορικῆς ἀκμῆς καὶ ἐπέφερε στὸν λάτρη 5 τὴ μορφολογικὴ ἐξομοίωση τῶν πλοκάμων τῆς κόμης μὲ τὰ κοσμήματα, μὲ τὴ ζώνη καὶ μὲ τὴν παρυφὴ τοῦ περιζώματος, στηρίζει τὴν ἔνταξή του στὸ μεταβατικὸ στάδιο τῆς ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴ MM III/YM IA στὴν YM IB περίοδο.

127. Καὶ στὴν κεραμικὴ αὐτῆς τῆς φάσης ὁ θαλάσσιος ρυθμὸς συνενερίζεται μὲ τὸν προγενέστερό του φυτικό: Warren and Hankey 1989, 78-80.

128. Ἐνδεικτικὰ βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 137 πίν. 61· ἀρ. 138 πίν. 62· ἀρ. 140 πίν. 63.

β. Μεταβατικής περιόδου

Ἡ βαθμιαία διάλυση καὶ ἡ συρρίκνωση τῶν μορφῶν, ποὺ παρουσιάζει ἡ μεταλλοπλαστική ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΑ περίοδο καὶ μετὰ, δὲν ἀντιπροσωπεύεται μὲ χάλκινα εἰδώλια στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Ἡ ἀπουσία τους εἶναι μᾶλλον τυχαία, γιατί τὰ στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας δὲν ἔχουν ἐξαντληθεῖ ἀνασκαφικά στὸν ἀνασκαμμένο χώρο τοῦ ἱεροῦ.

Ο ΛΑΤΡΗΣ 8 (πίν. 8) ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα δείγματα τῆς ἐξαντλημένης μετανακτορικής μεταλλοπλαστικής. Ἀπὸ τοὺς λάτρες 1-3 καὶ 5 διαφοροποιεῖται μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ χειροῦ ἀπὸ τὸ ἰσχίον. Ἐνα μοτίβο ποὺ δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸ ἐποχῆς, γιατί ἀπαντᾶται σὲ νεοανακτορικά καὶ μετανακτορικά εἰδώλια, ἂν καὶ ἀρκετὰ σπάνια σὲ σύγκριση μὲ τὸ καθιερωμένο μοτίβο τῆς προσκόλλησης τοῦ χειροῦ στὸ ἰσχίον¹²⁹. Τὸ εἰδώλιο λάτρη μὲ ὅμοιο μοτίβο χειρονομίας ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες (εἰκ. 15) καὶ ἀπὸ διαταραγμένο στρώμα μὲ κεραμικὴ τῶν ΥΜ ΙΙΑ-ΙΙΒ περιόδων¹³⁰ δίνει γιὰ τὸν λάτρη 8 ὡς *terminum ante quem* τὴν ἀρχὴ τῆς ΥΜ ΙΙΓ περιόδου τὸ ἀργότερο, ἐφόσον ἡ διάλυση τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ ἐπιτείνεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας. Ὁ λάτρη 8 εἶναι μεταγενέστερος τοῦ λάτρη τῶν Ἀρχανῶν, γιατί τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας του ἔχει ἀποξηρανθεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, ὁ ἀριστερός του ὤμος εἶναι πιὸ γωνιώδης καὶ ἡ κίνηση τοῦ ἀντίστοιχου χειροῦ ἔχει ἀπορυθμισθεῖ.

Σὲ νεοανακτορικά καὶ μετανακτορικά εἰδώλια ὑπάρχει καὶ τὸ σχῆμα τῶν διεσταλμένων σκελῶν τοῦ λάτρη 8, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ ἄκρα πόδια τους ἢ εἶναι σύμφυτα μὲ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῆς χύτευσης ἢ εἶναι πλήρως διαμορφωμένα καὶ πατοῦν μὲ ὅλο τὸ πέλμα¹³¹. Ἀνακαμπτόμενα καὶ ἐλεύθερα ἄκρα πόδια ἀπὸ κάθε εἶδος στήριξης

Εἰκ. 15. Ἡράκλειο, χ. 4351, Υ 0.042 μ., ΑΡΧΑΝΕΣ.

Εἰκ. 16. Ὁξφόρδη, ΑΕ620, Υ 0.076 μ., ΨΥΧΡΟ.

129. Verlinden 1984, 201 ἀρ. 103 πίν. 47· 202 ἀρ. 110 πίν. 51· 205 ἀρ. 129 πίν. 57· 207 ἀρ. 140 πίν. 63.

130. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4351, ΣΥ 0.042 μ.: Λεμπέση, ΑΔ 31, 1976, Β2, 350 πίν. 273α = Sapouna-

Sakellarakis 1995, 47 ἀρ. 78 πίν. 37, ὅπου ἀναφέρεται λανθασμένα ὅτι λείπει τὸ ἓνα χέρι.

131. Πὰ παραδείγματα γνωστῆς προέλευσης μὲ διεσταλμένα στὰ πλάγια σκέλη βλ. Verlinden 1984, ἀρ.

ἐμφανίζονται σποραδικά σὲ λάτρες τῆς τελευταίας φάσης τῆς μετανακτορικῆς περιόδου καὶ ἀποτελοῦν τὸν κανόνα γιὰ τὰ εἰδώλια τῆς πρώιμης 1ης χιλιετίας¹³².

Τὸ εὐρὺ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ λάτρη 8, πού ὀρίζουν τὰ διαχρονικὰ μορφολογικὰ σχήματά του, περιορίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ρυθμοῦ του στὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ ἢ στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο. Ἐπισημαίνονται ὁ ἐκφυλισμένος πλόκαμος τῆς κόμης καὶ τὸ δύσκαμπτο μοτίβο τῆς ἀναγερτῆς κεφαλῆς, πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη διόγκωση τῆς ράχης καὶ τοὺς προτεταμένους γλουτούς, μὲ τοὺς ὁποίους ἀναπαράγεται ἡ ψευδαίσθηση τῆς ἔντασης τῶν μινωικῶν λάτρων. Μιᾶς ἔντασης σχηματικῆς καὶ κατακερματισμένης, πού δὲν διασώζει οὔτε ἵχνος ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐλικοειδῆ κίνηση. Ἡ συμπιεσμένη σφαίρα τῆς κεφαλῆς γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ διεδρικοῦ προσώπου του καὶ ἡ σύνδεσός της, χωρὶς λαιμό, μὲ τὸν τραπεζιόσχημο ἐπάνω κορμὸ ἀποτελοῦν μορφοπλαστικὰ χαρακτηριστικὰ δύο λάτρων τῆς Ὀξφόρδης ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 16-17), πού ἀνήκουν πιθανότατα στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο¹³³. Ἡ κίνηση ὅμως τοῦ σχήματος τῆς χειρονομίας στὸν λάτρη 8 ἔχει πλήρως ἀπορυθμισθεῖ, καθὼς τὸ ἀριστερὸ του χέρι ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ σώματος ἀντὶ νὰ συγκλίνει, ὅπως στοὺς λάτρες τῆς Ὀξφόρδης.

Ἀπὸ τὰ δύο χρονολογικὰ παράλληλα τῆς Ὀξφόρδης διαφέρουν καὶ οἱ φόρμες τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν τοῦ λάτρη 8, στὸν ὁποῖο εἶναι πιὸ διογκωμένες, περισσότερο συμπιεσμένες καὶ συμπαγεῖς συγκριτικὰ μὲ τὶς ὁμοιες κατὰ τὸ σχῆμα ἀλλὰ ἱσχνές καὶ ἐπιμήκεις κατὰ τὸ πλάσιμο φόρμες τῶν δύο λάτρων. Περισσότερες ἔδρες παρουσιάζει καὶ ὁ ὄγκος τῆς κεφαλῆς του, καθὼς συμπιέζεται στὴν πίσω ὀψη γιὰ νὰ ξεχωρίσει ὁ αὐχένος ἀπὸ τὴ θόλο καὶ στὴν ἐμπρός, γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ἡ μύτη μὲ τὸ πηγούνι ἀπὸ τὰ συγκλίνοντα ἐπίπεδα τῶν παρειῶν. Ἡ τάση πρὸς τὴ διόγκωση μὲ ἐκγεωμετρισμένες φόρμες εἶναι προφανὴς καὶ στὸ πυραμιδικὸ αἰδοῖο, πού δὲν ἔχει ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο τῆς ἀπόδοσης τοῦ αἰδοιοθύλακα.

Εἰκ. 17. Ὀξφόρδη, ΑΕ20, Υ 0.085 μ., ΨΥΧΡΟ.

26 πίν. 11· ἄρ. 54 πίν. 27· ἄρ. 93 πίν. 43· ἄρ. 101 πίν. 46· ἄρ. 107 πίν. 49· ἄρ. 113 πίν. 52· ἄρ. 131 πίν. 58· ἄρ. 134 πίν. 60· ἄρ. 145 πίν. 65.

132. Naumann 1976, 91-92 S10-11, S14, S21 πίν. 6, 7, 9· 94-97 P1-2, P5, P7-10, P14, P24, P27 πίν. 19-23 καὶ 30.

133. Ὀξφόρδη, Ashmolean M., ΑΕ620, Υ 0.076 μ. καὶ ΑΕ20, Υ 0.085 μ.: Naumann 1976, 91-92 S14 καὶ S21 πίν. 7 καὶ 9, τὰ ὁποῖα ἐντάσσει στὸ τέλος τῆς ὑπομινωικῆς περιόδου καὶ τὸν S21 πρὸς τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ = Verlinden 1984, 209-210 ἄρ. 155-156 πίν. 68.

Είκ. 18. Ἀθήνα, χ. 8914, Υ 0.07 μ., ΚΡΗΤΗ.

Ἀμφίσημα εἶναι καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ λάτρη 8, ὅπως καὶ τῶν ὄψιμων μετανακτορικῶν/ὑπομινωικῶν εἰδωλίων, στὰ ὅποια δύσκολα ξεχωρίζει ἡ πρόθεση ἀπὸ τὸν τυχαῖο σχηματισμό. Στὸν λάτρη 8 δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ ἐγκοπὴ στὴ θέση τοῦ μηριαίου ὅστού ἀποδίδει τὴν αὐλάκωση ἀνάμεσα στοὺς γλουτοὺς ἢ ἂν προέκυψε ἀπὸ κάποια πρόσμειξη τοῦ πηλοῦ τῆς ἐσάρπας· ἂν ἡ διόγκωση τοῦ δεξιοῦ ἰσχίου εἶναι συνειδητὴ ἐπιλογή ἢ ὀφείλεται στὴν ἀδέξια προσθήκη τοῦ σκέλους κατὰ τὴ μορφοποίηση τοῦ κέρινου πρὸ-πλάσματος· ἂν κάποιες προεξοχές τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μετάλλου κάτω ἀπὸ τὴ μύτη δηλώνουν τὸ στόμα ἢ εἶναι κατάλοιπα τῆς χύτευσης· ἂν ὁ ἀνάγλυφος δακτύλιος στὸν λαίμῳ ὑπαινίσσεται περιδέραιο ἢ τὸν προκάλεσε τὸ προσθετικὸ πλάσιμο στὸ κερί· ἂν ἡ ἄνιση ἀνάκαμψη τοῦ ἄκρου τῶν σκελῶν ἀποδίδει τὰ ἄκρα πόδια ἢ σχηματίσθηκε τυχαῖα μὲ τὴ σφυρηλάτηση τῶν καταλοίπων τοῦ ἀποκομμένου διφυοῦς ἀγωγοῦ τῆς χύτευσης. Ἀβέβαιο εἶναι ἐπίσης, ἂν ἡ ἐπίπεδη ἄκρη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ δηλώνει τὴν παλάμη ἢ ἂν προέκυψε ἀπὸ τὴ σφυρηλάτηση τῶν καταλοίπων τοῦ ἀεραγωγοῦ.

Ἡ ἀμφισημία ἀκριβῶς τῶν ἐπὶ μέρους εἰκονιστικῶν στοιχείων τοῦ λάτρη 8 δυσκολεύει τὴν ἔνταξή του σὲ ἓνα ἐξελικτικὸ διάγραμμα μὲ τὴν ἔννοια τῆς χρονικῆς διαδοχῆς. Ἐξίσου ἐπισημὰς χρονολογικὸ κριτήριον εἶναι καὶ οἱ διογκωμένες φόρμες του σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἰσχυρότατες φόρμες τῶν δύο λάτρων ἀπὸ τὸ Ψυχρό. Τὰ λιπόσαρκα καὶ ἐπιμήκη μέλη μὲ τὸ σανιδόμορφο σῶμα στοὺς λάτρεις τοῦ Ψυχροῦ συνεχίζουν τὴν παράδοση τῶν ραδινῶν λάτρων τῶν πρώιμων φάσεων τῆς μετανακτορικῆς περιόδου¹³⁴ σὲ μία πιὸ συρρικνωμένη διατύπωση, ἐνῶ ἡ προβαθμίδα τοῦ λάτρη 8, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη τῶν ὀγκων, βρίσκεται σὲ μετανακτορικὸ λάτρη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, μὲ ἄγνωστη προέλευση¹³⁵ (εἰκ. 18).

134. Ἐνδεικτικὰ βλ. Naumann 1976, 17 σημ. 14 πίν. 2.1· 90 S3 πίν. 3.

135. Ἀρ. 8914, Υ 0.07 μ.: Σακελλαρίου 1967, 247-249 πίν. ΜΗ' = Sapouna-Sakellarakis 1995, 92 ἀρ. 158

Τους λάτρες 8 καὶ Ἐθνικοῦ Μουσείου συνδέει ἡ τεχνοτροπία, πὺν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν λάτρη 527 τῆς Συλλογῆς Παμαλάκη¹³⁶ (εἰκ. 19). Οἱ στρογγυλές φόρμες καὶ τὰ ρευστὰ περιγράμματα τοῦ λάτρη 527 δὲν ἔχουν θιγεῖ ἀπὸ τὶς τάσεις ἐκγεωμετρισμοῦ τῆς μετανακτορικῆς περιόδου, οἱ ὁποῖες εἶναι εὐδιάκριτες στὸν λάτρη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ κυριαρχοῦν στὸν λάτρη 8. Οἱ ἐπίσης στρογγυλές φόρμες στὸν λάτρη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι διογκωμένες στὸν ἴδιο περίπου βαθμὸ μὲ τὶς πολυεδρικές τοῦ λάτρη 8, ἀλλὰ διατηροῦν ἀκόμη κάποια ἐλαστικότητα, πὺν διασφαλίζει μιὰν ἀρκετὰ ἰσορροπημένη σχέση τοῦ ἐπάνω πρὸς τὸν κάτω κορμὸ καὶ τὸν διαχωρισμὸ τους μὲ τὸ ἀμφίκωιλο περίγραμμα τῆς μέσης. Τὸ μοτίβο ἐξάλλου τῆς ἀναγερετῆς κεφαλῆς δὲν ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν, ἔστω καὶ μειωμένη, ἔνταση τοῦ σώματος, καθὼς ἡ ἑλικοειδὴς κίνηση τοῦ σχήματος τῆς χειρονομίας μεταβιβάζεται στὰ σκέλη καὶ τὸ σῶμα μὲ τὰ συγκλίνοντα στὸ στόμιο τῆς χύτευσης ἄκρα πόδια.

Χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ κοινὰ μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά τῶν λάτρων Παμαλάκη - Ἐθνικοῦ Μουσείου - Σύμης 8 δὲν εἶναι χαρακτηριστικά ἐποχῆς. Ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια τεχνοτροπία, πὺν φθάνει ἐξαντλημένη πιά στὸν λάτρη 8, ὅπως ἐξαντλημένη ἔχει φθάσει καὶ ἡ διαφορετικὴ τεχνοτροπία στοὺς δύο λάτρες τῆς Ὁξφόρδης (εἰκ. 16-17) ἢ στὴν ὁμάδα τῶν λάτρων ἀπὸ τὴ σπηλιά τῆς Φανερωμένης¹³⁷ (εἰκ. 20-21). Ὁ βαθμὸς τῆς συρρίκνωσης καὶ ἡ διάλυση, πὺν χαρακτηρίζει τὶς φόρμες τοῦ λάτρη 8, ἡ σχηματικὴ ἔνταση τοῦ σώματός του καὶ ἡ ἀστάθεια τῆς στάσης, σὲ σύγκριση μὲ τὰ παλαιότερα τεχνοτροπικά παράλληλά του, ἀντιπροσωπεύουν τὸ διαφορετικὸ, ἐξαντλημένο ὕφος ἑνὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ τοπικά ἐργαστήρια πὺν διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΑ2/ΙΙΒ περίο-

Εἰκ. 19. Ἡράκλειο, Συλλ. Παμαλάκη 527, Υ 0.10 μ., ΚΡΗΤΗ.

πίν. 21. Ἀντίθετα ἡ Verlinden (1984, 123, 199 ἀρ. 88 πίν. 40) τὸ ἐντάσσει στὰ νεοανακτορικά εἰδῶλια τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς, μὲ κριτήριό τὰ εἰκονογραφικά κυρίως χαρακτηριστικά του. Ἀλλὰ τὸ μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κοντῶν σκελῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν γωνιώδη σχηματισμὸ τοῦ προεξέχοντος ἀρτεροῦ ὤμου, τὴν ἐλάχιστη πρὸς τὰ πίσω ἔνταση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ κέντρου βάρους

πρὸς τὸ ἰσχίον ὁρίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια (206 ἀρ. 132 πίν. 59) ὡς γνωρίσματα μετανακτορικῶν εἰδωλίων.

136. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 527, Υ 0.10 μ.: Verlinden 1984, 117 ἀρ. 47 πίν. 24 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 16 ἀρ. 12 πίν. 20.

137. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2960-2961, Υ 0.09 μ. καὶ 0.06 μ.: Naumann 1976, 91 S15-S16 πίν. 7.

Εἰκ. 21. Ἡράκλειο, χ. 2961, Υ 0.06 μ., ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ.

Εἰκ. 20. Ἡράκλειο, χ. 2960, Υ 0.09 μ., ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ.

δο¹³⁸ καὶ ἴσως συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἐστὶ δικαιολογεῖται νὰ ἔχει ἐπηρεάσει ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τὸ πλάσσιμο τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν γλουτῶν τοῦ λάτρη 8, καθὼς οἱ συμπαγεῖς ὄγκοι τοὺς ἀποτελοῦν καίριο γνῶρισμα τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων¹³⁹. Ἄν οἱ συμπαγεῖς φόρμες τοῦ λάτρη 8 δὲν παρερμηνεύονται, εἶναι πιθανὴ ἡ ἀπόδοσή του στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο, δηλαδὴ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰ.

Ο ΟΠΛΟΦΟΡΟΣ 9 (πίν. 9) εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τοὺς λάτρες τῆς 2ης χιλ. κατὰ τὸ θέμα καὶ τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη ὥς ἓναν βαθμό. Ὡς μόνος συνδετικὸς κρίκος παραμένει ἡ ἐξάρτηση λάτρων καὶ ὀπλοφόρου ἀπὸ τὴν πηλοπλαστικὴ.

Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ ὀπλοφόρου 9 μὲ τὰ πῆλινα εἰδῶλια διαγράφεται καθαρὰ στὶς ἀσαφεῖς συνδέσεις τῶν μελῶν μὲ τὸ σῶμα, στὰ μαλακὰ τόξα τοῦ ἰσχίου καὶ τῶν σκελῶν, στὰ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα πόδια καὶ χέρια καὶ τὸ κυριότερο στὰ ὅπλα, μὲ τὶς μαλακὰ διογκωμένες ἐπιφάνειες καὶ τὶς καμπύλες ἀκμές τοὺς. Ἀκόμη καὶ τὸ κοντάρι τοῦ δόρατος προσκολλᾶται στὸ σῶμα, σὰν νὰ ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ εὐπλαστο ὕλικό. Ὁ τρόπος μάλιστα πού προσαρμόζεται τὸ ὄπλο στὸ μαλακὸ καὶ ρευστὸ περίγραμμα τοῦ σώματος ἔχει γιὰ ἄμεσο παράλληλο τὸ προσκολλημένο στὸ σῶμα χέρι τοῦ πῆλινου ἀνδρικοῦ

138. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὴν κεραμικὴ: Haskell 1997, 187-193.

139. Naumann 1976, 76.

είδωλιον της ΥΕ ΙΙΑ2 (;) φάσης από την “οικία Πέτσα” των Μυκηναίων¹⁴⁰ (εἰκ. 22). Σὲ μυκηναϊκὰ πήλινα εἰδώλια ἱππέων τῆς ἴδιας περιόδου παραπέμπει καὶ ὁ κυλινδρικός κορμός, ποὺ συνεχίζεται στὸν κύλινδρο τοῦ λαμποῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, διευρυνόμενος μόνο στὴ ράχη, λόγω τῆς προσθήκης τῶν διπλωμένων χειρῶν σὲ ὀριζόντιο ἐπίπεδο¹⁴¹.

Τὸ σῶμα τοῦ ὀπλοφόρου 9 ἔχει ἀποβάλλει τὸν ἐπίπεδο σχηματισμὸ τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν “οἰκία Πέτσα” καὶ εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ κυλίνδρου, σὲ σύγκριση μὲ τὸ σῶμα τῶν μυκηναϊκῶν ἱππέων. Ὁ συμπαγὴς κύλινδρος τοῦ σώματός του σὲ σχέση μὲ τὸ σχῆμα τῶν χειρῶν προσεγγίζει περισσότερο τὰ κυλινδρικά σώματα τοῦ μετασχηματισμένου σὲ σταυρὸ τύπου τῶν εἰδωλίων Ψῖ καὶ Ταῦ τῆς ὀψιμης ΥΕ ΙΙΓ φάσης¹⁴². Σὲ μυκηναϊκὰ εἰδώλια αὐτῆς τῆς φάσης ἀπὸ τὴν Τίρυνθα ἀναγνωρίζεται καὶ τὸ πτηνόμορφο πρόσωπο τοῦ ὀπλοφόρου 9¹⁴³, ἰδιαίτερα τὸ ὑψηλὰ τοποθετημένο γωνιώδες περίγραμμα τῆς μύτης σὲ σχέση μὲ τὸ βαρὺ κράνος, ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸν “πόλο” τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, λόγω τοῦ θέματος.

Ὁ ὀπλοφόρος 9 καὶ τὰ παράλληλά του ἀνήκουν σὲ ἓνα χρονικὸ πλαίσιο, κατὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις στὴν Κρήτη γιὰ νὰ οἰκειοποιηθοῦν οἱ μεταλλοτεχνίτες μυκηναϊκοὺς τρόπους μορφοποίησης. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια δὲν εἶναι τόσο σπάνια ὅσο πιστεύαμε παλαιότερα¹⁴⁴, καὶ ἡ ντόπια πηλοπλαστικὴ ἀφομοίωσε στοιχεῖα τοὺς ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ φάση, ἰδιαίτερα τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Ψῖ¹⁴⁵. Χάρη στὴ συνεχῆ παραγωγή τῆς πηλοπλαστικῆς ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ., μυκηναϊκὰ στοιχεῖα πέρασαν καὶ στὰ πήλινα πρωτογεωμετρικὰ εἰδώλια¹⁴⁶ καὶ ὁ μυκηναϊκὸς ἀπὸηχος δὲν λείπει ἀπὸ ὁμάδα χάλκινων πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων¹⁴⁷.

Ὁ ἀπὸηχος τοῦ μυκηναϊκοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη¹⁴⁸ εἶναι αἰσθητὸς καὶ στὸν ὀπλοφόρο 9, ἀλλὰ προφανὴς εἶναι καὶ ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὰ τοπικὰ μέσα ἔκφρασης, ὅπως δείχνει ἡ σύγκρισή του μὲ τὸν λάτρη ἀπὸ τὸν Ἀζυμο τῶν Μαλίων¹⁴⁹ (πίν. 9, εἰκ. 23). Παρὰ τὴ θεματικὴ καὶ τὴν τυπολογικὴ διαφορὰ τῶν δύο εἰδωλίων, ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ

Εἰκ. 22. Ναύπλιο, ΑΕ 20, Υ 0.06 μ., ΜΥΚΗΝΕΣ.

140. French 1971, 167 σημ. 128 πίν. 29a, στὴν ὁποία καὶ χρωστῶ τὴ φωτογραφία.

141. Πρβ. αὐτόθι 164-165 πίν. 27d, e.

142. Πρβ. αὐτόθι 134-142, ἰδιαίτερα 140 πίν. 22a. Δημακοπούλου 1982, 50· 51-53 ἀρ. 64 πίν. 23. Πὰ τὸν σταυροειδῆ τύπο στὰ εἰδώλια τῆς ΥΜ ΙΙΓ ἀπὸ τὴν Κρήτη: Ρεθεμιωτάκης 1988, 86 πίν. 57α-β.

143. Weber-Hiden 1990, 44-47 (χρονολόγηση)· 51 ἀρ. 53 πίν. 40.60 (παράλληλο τοῦ 9)· 53-55.

144. Ρεθεμιωτάκης 1998, 95-98 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

145. French 1971, 138 ὁμάδα c. Γιὰ τὴν πρόσμειξη μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν στοιχείων στὰ ὄψιμα πήλινα εἰδώλια: Ρεθεμιωτάκης 1998, 98-99.

146. Naumann 1976, 63-64 σημ. 90 πίν. 26.2-3.

147. Αὐτόθι 60-61· 63-64· 87 P15-P18 πίν. 24-26.

148. Popham 1994, 89-102 γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Μυκηναίων στὴν Κρήτη. Desborough 1964, 180· 190-195.

149. Naumann 1976, 92 S22 πίν. 9 = Verlinden 1984, ἀρ. 187 πίν. 76.

Εἰκ. 23. Ἡράκλειο, χ. 2958, Υ 0.071 μ.,
AZYMOΣ ΜΑΛΙΩΝ

τὴν πηλοπλαστικὴ μορφοποιεῖται ὁμοιότροπα: μὲ τὰ μαλακὰ τόξα τοῦ ἰσχίου καὶ τῶν σκελῶν, μὲ τὸ ρευστὸ περίγραμμα τοῦ σώματος καὶ μὲ τὴν προσθετικὴ συγκρότησή του. Μόνον ἡ κυλινδρική φόρμα τοῦ σώματος τοῦ ὄπλοφόρου 9 καὶ τὸ πτηνόσχημο πρόσωπό του ἀντιπαρατίθενται στοὺς πιὸ εὐπλαστοὺς ὄγκους τοῦ σώματος τοῦ λάτρη μὲ τὸ πιὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Ὅμοιότητες καὶ διαφορὲς φανερῶνουν ὅτι τὰ δύο κρητικὰ εἰδῶλια ἀντλοῦν ἀπὸ ἰσάριθμες τάσεις τῆς μετανακτορικῆς εἰδωλοπλαστικῆς: ὁ λάτρης ἀπὸ τὴν ἀμιγῆ μινωικὴ, ποὺ διανύει τὸ στάδιο τῆς συρρίκνωσης καὶ τῆς προοδευτικῆς διάλυσης, καὶ ὁ ὄπλοφόρος 9 ἀπὸ τὴ δεκτικὴ σὲ μυκηναϊκοὺς ἐρεθισμοὺς, ποὺ τοὺς προσαρμόζει στὴν παραδοσιακὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη¹⁵⁰.

Ἡ ἔνταξη τοῦ λάτρη ἀπὸ τὸν Ἄζυμο στὴ μέση βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ¹⁵¹ ἐνισχύεται μὲ τὸν ὄπλοφόρο 9. Οἱ φόρμες τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ὄπλοφόρου εἶναι λιγότερο καθαρές, καὶ ἡ στάση του πιὸ ἀσταθής, ἀλλὰ δὲν ἔχει φθάσει τὸν βαθμὸ τῆς διάλυσης καὶ τῆς συρρίκνωσης τῶν ὑπομινωικῶν λάτρεων ἀπὸ τὴ σπηλιά τῆς Φανερωμένης (εἰκ. 20-21). Ἡ μορφὴ τοῦ ὄπλοφόρου διατηρεῖ τὴ δυναμικὴ τοῦ ἐγχειρήματος ἑνὸς τεχνίτη ποὺ προσπαθεῖ νὰ μορφοποιήσῃ ἕνα νέο θέμα χρησιμοποιώντας φόρμες τῆς ἐποχῆς του, χωρὶς νὰ ἀποποιεῖται τὴν παράδοση. Ἴσως ὁ ὕστερος 12ος ἢ ὁ 11ος αἰ., δηλαδὴ ἡ δυσκαθόριστη φάση τῶν ὀψιμων μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ χυτεύθηκε ὁ ὄπλοφόρος 9.

Ὁ χρονολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ ὄπλοφόρου 9 μὲ τὸν λάτρη 8 (πίν. 8-9) εἶναι ἀνέφικτος, γιὰ καὶ τὰ δύο εἰδῶλια εἶναι ἔργα τῆς περιόδου, ποὺ διανύει στάδιο ἐξάντλησης τῶν παραδοσιακῶν ἐκφραστικῶν μέσων καὶ δέχεται ἐρεθισμοὺς ἀπὸ πηγὲς διαφορετικῆς προέλευσης: ἀπὸ τὸ ἐγκαταστημένο στὴν Κρήτη μυκηναϊκὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν ὄπλοφόρο 9 καὶ ἀπὸ τὸ δωρικὸ ἴσως γιὰ τὸν λάτρη 8¹⁵². Μόνον ἐπειδὴ ἡ διαδοχικὴ παρουσία τῶν ἐκπροσώπων αὐτῶν τῶν δύο πολιτισμῶν ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα, εἶναι πιθανὸν ὁ λάτρης 8 νὰ ἀκολουθεῖ χρονικὰ τὸν ὄπλοφόρο 9, παρόλο ὅτι ἐξαρτᾶται περισσότερο ἀπὸ τὰ μετανακτορικὰ εἰδῶλια κατὰ τὸν τύπο καὶ τὴν τεχνοτροπία.

150. Πὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὰ πῆλινα εἰδῶλια: Ρεθεμιωτάκης 1998, 95-99.

151. Naumann 1976, 20· 24-26· 43.

152. Catling 1996, 639-649 γιὰ τὰ συμπτώματα τῶν ἀλλαγῶν στοὺς ὑπομινωικοὺς τάφους τοῦ Βόρειου

Νεκροταφείου τῆς Κνωσοῦ, ποὺ δύσκολα ἐξημενούνται, καὶ 307 γιὰ τὴν ἐπικάλυψη τῆς τελευταίας ὑπομινωικῆς φάσης ἀπὸ πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Πρόσθεσε Coldstream 1996, 414.

γ. Πρωτογεωμετρικά

Ἔχουν ἐπισημανθεῖ οἱ κανόνες μορφοποίησης καὶ οἱ διαφορὲς τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς μετανακτορικῆς/ὑπομινωικῆς εἰδωλοπλαστικῆς στὸν χαλκό¹⁵³. Γενικά, ὁ νέος ρυθμὸς ἐπιδιώκει τὴν πλαστικὴ ἀνάδειξη τῶν ὄγκων καὶ τὴν ὑπαγωγή στους ὄγκους κάθε εἰκονογραφικοῦ στοιχείου· δίνει ἔμφαση στὸ κεφάλι σὲ βάρος τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, καὶ ἀποδίδει διεξοδικὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῶν μορφῶν. Τὰ πρωτογεωμετρικὰ ἀνθρώπινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Σύμη βοηθοῦν νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ἡ τομὴ ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ τὸν νέο ρυθμὸ δὲν εἶναι τόσο βαθιά, ὥστε νὰ χάνονται οἱ συνδετικοὶ κρίκοι· παρὰλλήλα ἀφήνουν νὰ φανεῖ ὅτι ἡ πολυμορφία τῶν κρητικῶν εἰδωλίων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς “ἱστορικῆς” πραγματικότητος, πού ἐπενεργεῖ στὴ διαμόρφωση τοῦ ρυθμοῦ. Γι’ αὐτὸ τὸν λόγο τὸ νέο ὕλικό συνεξετάζεται μὲ τὰ ἤδη γνωστὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια.

Ο ΟΠΛΟΦΟΡΟΣ 10 (πίν. 10) εἶναι ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ μετανακτορικὰ/ὑπομινωικά εἰδῶλια κατὰ τὸν ρυθμὸ, ἀλλὰ παραμένει ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴν πηλοπλαστικὴ, ὅπως καὶ ὁ ὄπλοφόρος 9 τῆς ὕστερης ΥΜ ΠΙΓ περιόδου (πίν. 9). Τοῦ ὄπλοφόρου 9 ἀναπαράγεται στὸν 10 τὸ σχῆμα διασκελισμοῦ καὶ ἡ ἐμφατικὴ ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου¹⁵⁴, ἐνῶ γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἀσπίδας χρησιμοποιεῖται μετανακτορικὸ μοτίβο χειρονομίας¹⁵⁵. Ἡ ρήξη τοῦ μὲ τὴν παράδοση εἶναι προφανὴς στὸ κεφάλι. Ὅχι τόσο γιὰ τὴν ἔμφαση πού τοῦ προσδίδεται μὲ τὴν ἐπαύξηση τοῦ μεγέθους σὲ σχέση πρὸς τὸ σῶμα¹⁵⁶, ὅσο γιὰ τὴν ὑπαγωγή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου στὸν βαρὺ, ὠοειδῆ ὄγκο του: τῆς τριγωνικῆς μύτης καὶ τοῦ ἀνακαμπτόμενου πηγουνιοῦ, τῶν ματιῶν καὶ τῶν τριῶν ἐγκοπῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες μία ὀρίζει τὸ στόμα, ἄλλη ξεχωρίζει τὸ ἐπάνω χεῖλος ἀπὸ τὴ μύτη καὶ ἡ τρίτη τὸ μέτωπο ἀπὸ τὴν παρυφὴ τοῦ κράνους. Ὡς καὶ τὸ κράνος προσαρμόζεται στὴ φόρμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ ἀσπίδα ἐντάσσεται στὸ νοητὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο, πού προκαθορίζει τὸ πλάσιμο τῆς μορφῆς.

Ἡ ἴδια πλαστικὴ ἀντίληψη διέπει καὶ τὴ συγκρότηση τοῦ ὀρθογωνισμένου σώματος, στοῦ ὁποῖου τὸ πλαίσιο ἐντάσσονται τὰ διεσταλμένα σκέλη, ἐνῶ στὸν μετανακτορικὸ ὄπλοφόρο 9 ἡ τὸν ὑπομινωικὸ λάτρη 8 τὸ ἴδιο σχῆμα σκελῶν ξεφεύγει ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος. Ἄν καὶ εἶναι λιγότερο αὐξημένα σὲ ὄγκο τὸ σῶμα καὶ τὰ μέλη τοῦ ὄπλοφόρου 10 σὲ σύγκριση μὲ τοῦ λάτρη 8, ἡ στάση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ εἰδωλίου εἶναι πιὸ σταθερὴ· ἀτελὴς ἀκόμη, ἀλλὰ πιὸ πραγματικὴ ἀπὸ τοῦ “αἰωρούμενου” ὄπλοφόρου 9. Ἡ ἀστάθεια τοῦ 10 περιορίζεται στὴν πλάγια κυρίως ὄψη καὶ μοιάζει νὰ τὴν προκαλεῖ ἡ ἀσπίδα μὲ τὸ βάρος της, πού συμπαρᾶσσει τὸ σῶμα πρὸς τὰ ἐμπρός¹⁵⁷.

153. Naumann 1976, 76-85.

154. Αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο στὸν μετανακτορικὸ ὄπλοφόρο 9 ἐλέγχει ὡς λανθασμένη τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀνδρική γυμνότητα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἐποχῆς καὶ κριτήριό γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν μετανακτορικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικά: Naumann 1976, 84.

155. Ἐνδεικτικὰ βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 198

πίν. 80.

156. Ἡ ἴδια δυσαρμονία ἀπαντᾶται καὶ σὲ πῆλινα εἰδῶλια τῆς μέσης μετανακτορικῆς περιόδου: Ρεθεμωτάκης 1998, 71.

157. Γιὰ τὴν ὑποφώσκουσα ἀφηγηματικὴ τάση στὰ εἰδῶλια τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ: Naumann 1976, 78 σημ. 106.

Είκ. 24. Μήλος, SF 2015, Υ 0.153 μ., ΦΥΛΑΚΩΠΗ.

Ἡ παραβολή τοῦ ὄπλοφόρου **10** μὲ πῆλινο μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τῆ Φυλακωπῆ τῆς Μήλου (εἰκ. 24), χρονολογημένο στὸν 12ο αἰ. χάρι στα ἀνασκαφικὰ δεδομένα του¹⁵⁸, εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἀξία τοῦ σχήματος τοῦ διασκελισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ὑπαγωγή του στὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ. Παρὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ μοτίβου καὶ τὰ παρεμφερῆ σὰν ἐκπλαστήματα χέρια τους, ὁ ὄπλοφόρος **10** ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο μὲ τὸ συμπαγὲς σῶμα του, στὸ ὁποῖο δίνει βάθος ἢ προβολὴ τῆς ἀσπίδας, μὲ τὴν ἐξισορρόπηση τοῦ μήκους τῶν χειρῶν πρὸς τὰ σκέλη, μὲ τὴν πιὸ διεξοδικὴ διατύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ μὲ τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς. Τὸ μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο ἀντίθετα ἔχει σῶμα ἐπίπεδο, χωρὶς πλάγια ὄψη, πρόσωπο συρρικνωμένο στὰ μάτια καὶ τὴ μύτη, καὶ ἀνύπαρκτο σχεδὸν κεφάλι πρὸς χάρι τοῦ δισκοειδοῦς “πόλου”, ὅπως ἀκριβῶς ἐξαφανίζεται τὸ κεφάλι καὶ τοῦ ὄπλοφόρου **9** πρὸς ὄφελος τοῦ κράνους του.

Ἡ μεταγραφή σὲ δεκαετίες τῆς διαφορετικῆς μορφοπλαστικῆς ἀντίληψης ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ ὄπλοφόροι **9** καὶ **10** (πίν. 9-10) εἶναι κατ’ ἀνάγκη ὑποκειμενικὴ. Ἄν ἡ πρόταση τῆς ἔνταξης τοῦ ὄπλοφόρου **9** στὸν ὕστερο 12ο ἢ τὸν 11ο αἰ. εἶναι σωστή, τὸ α’ μισὸ τοῦ 10ου αἰ. ἀποτελεῖ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ ὄπλοφόρου **10**, ἀφοῦ ὁ τεχνίτης του παραμένει δέσμιος τῶν μετανακτορικῶν σχημάτων διασκελισμοῦ καὶ χειρονομίας καὶ βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς ἀναζητήσεως τῶν νέων τρόπων ἔκφρασης.

Τὸ παράλληλο τοῦ ὄπλοφόρου **10** κατὰ τὸν ρυθμὸ καὶ τὴν τεχνοτροπία βρίσκεται σὲ πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τῆ Φαιστό, τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ¹⁵⁹ (εἰκ. 25). Καὶ οἱ δύο μορφές, παρὰ τὶς διαφορὲς τοῦ φύλου καὶ τοῦ ὕλικου, παρουσιάζουν τὴν ἴδια δυσανάλογη σχέση τῆς μεγάλῃς κεφαλῆς πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ἴδια τραχιά ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ποὺ ἐντάσσονται στὸ ἴδιο βαρὺ ὡοειδὲς περιγράμματά του. Ἡ πιὸ “ὀργανικὴ” σύνταξη τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου στὸ πῆλινο εἰδῶλιο εὐνοεῖ ἴσως τὴ μεταγενέστερη χρονολόγησή του, σὲ σχέση μὲ τὸν ὄπλοφόρο **10**.

Πέρα ἀπὸ τὴ δυσκολία νὰ καθορισθεῖ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ χάλκινο καὶ τὸ πῆλινο εἰδῶλιο, τὸ ὅμοιο ὕφος τοῦ προσώπου τους εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ ὄπλοφόρου **10** στὸ νότιο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὴν Πατσό, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀκτὶνα ἐμβέλειας τῆς Φαιστοῦ, προέρχεται ἓνα

158. French 1985, 231· 234 SF 2015 εἰκ. 6.9 πίν. 38a.

159. Levi 1961-62, 500 δωμ. C, F 3570 εἰκ. 193, ἀπὸ ὅπου καὶ ἀναπαράγεται ἡ φωτογραφία, γιατί δὲν ἐντόπισα τὸ εἰδῶλιο στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Πή-

λινο εἰδῶλιο τοῦ ἴδιου τύπου (=F 2701), ἀλλὰ πιὸ ἐξελιγμένο καὶ ἀπὸ ἄλλο δωμάτιο, χρονολογεῖ ὁ Rocchetti (1974-75, 201 εἰκ. 44· 298) στὸ 850-800 μὲ βάση τὴν εἰσηγμένη κεραμική.

Εἰκ. 25. Ἡράκλειο (;),
Υ 0.08 μ., ΦΑΙΣΤΟΣ.

Εἰκ. 26. Ἡράκλειο, χ. 207, Υ 0.053 μ.,
ΠΑΤΣΟΣ.

Εἰκ. 27. Ἡράκλειο, χ. 2309+
2313, Υ 0.093 μ., ΚΑΒΟΥΣΙ.

πρώιμο πρωτογεωμετρικό ειδώλιο ἀνδρικής μορφῆς¹⁶⁰ (εἰκ. 26), στὸ ὁποῖο οἱ δυνατότητες μορφοποίησης εἶναι ἴδιες μὲ τοῦ ὄπλοφόρου **10**. Οἱ ἐπὶ μέρους φόρμες τους παρουσιάζουν παρεμφερῆ διόγκωση, τὸ σῶμα, ὁ λαιμὸς καὶ τὰ μέλη ἔχουν ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη, καὶ ἡ διατύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου εἶναι ἐξίσου λεπτομερειακὴ. Καὶ τὰ δύο ειδώλια χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο εἶδος τοῦ “πρωτογονισμοῦ”¹⁶¹, ποὺ ἀναζητᾷ νέους τρόπους ἔκφρασης γιὰ νὰ δώσει στὴν ἀνθρώπινη μορφή μιὰ πιὸ πραγματικὴ διάσταση, σὲ σύγκριση μὲ τῶν ειδωλίων τῆς ὕστερης 2ης χιλιετίας.

Ἀντίθετα, σὲ πρωτόλειο καὶ πάλι τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴ θέση Μάκελλος στὸ Καβούσι Ἱεράπετρας¹⁶² (εἰκ. 27) τῆς βορειοανατολικῆς Κρήτης, ὁ “πρωτογονισμὸς” ἀποδίδεται μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ ὕφος. Στους συμπαγεῖς, στρογγυλοὺς ὄγκους τοῦ ὄπλοφόρου **10** καὶ τοῦ ειδωλίου ἀπὸ τὴν Πατσὸ ἀντιπαραθέτει τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι τὴν ἄρρυθμὴ ἐπιμήκυνση τῶν ἀναλογιῶν καὶ τὰ γωνιώδη περιγράμματα. Προφανῶς γιὰ τὸ πλάσιμο κατευθυνόταν ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς ὀπτικοὺς τρόπους ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, οἱ ὁποῖοι ὀρίζονται ὡς “νότια τεχνοτροπία” γιὰ τὸν ὄπλοφόρο τῆς Σύμης καὶ τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὴν Πατσὸ, καὶ ὡς “βόρεια” γιὰ τὴ ραδινὴ μορφή ἀπὸ τὸ Καβούσι, μὲ κριτήριό τὴν προέλευση τῶν χρονολογικῶν παραλλήλων τοῦ ὄπλοφόρου **10**.

160. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 207, Υ 0.053 μ.: Naumann 1976, 94 P1 πίν. 19 = Κούρου καὶ Καρέτσου 1994, 118-145 ἀρ. 83 εἰκ. 95. Πὰ τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς Φαιστοῦ/Ἀγίας Τριάδας στὴν Πατσὸ ἀπὸ τὴν ΥΜ

IIIΓ περίοδο: Kanta 1980, 204.

161. Πὰ τὸν ὄρο: Naumann 1976, 82.

162. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2309+2313, Υ 0.093 μ.: Naumann 1976, 94 P5 πίν. 20.

Εἰκ. 28. Ἡράκλειο, χ. 746, Υ 0.09 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Τὸ στάδιο πειραματισμῶν τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἔχει ξεπεραστεῖ στὸ ἀνδρικό εἰδώλιο **11** καὶ τὸ γυναικεῖο **12** ἀπὸ τῆ Σύμη (πίν. 11-12), τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ρήξη μὲ τὴν παράδοση δὲν εἶναι τοῦ ἴδιου βαθμοῦ.

Χάρη στὴ θεματικὴ σχέση τῆς ἀνδρικής μορφῆς **11**¹⁶³ μὲ τὸν ὅπλοφόρο **10** εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀπεξάρτησή της ἀπὸ τὰ μετανακτορικά/ὑπομινωικά εἰδώλια. Υἱοθετοῦνται παραδοσιακὰ σχήματα διασκελισμοῦ καὶ χειρονομίας, ἀλλὰ ὁ τρόπος πού μορφοποιοῦνται στὸ κερὶ ἔχει ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴν πηλοπλαστική. Τὸ πρόπλασμα δὲν δουλεύτηκε μὲ τὸ χέρι οὔτε συγκροτήθηκε προσθετικά, ὅπως στοὺς ὅπλοφόρους **9-10**. Ἀπὸ ἓνα κομμάτι σκληροῦ κεριοῦ μὲ μαχαίρι καὶ γλυφίδα ἔχουν βγεῖ οἱ ὀρθογωνισμένες φόρμες τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν στὸν ὅπλοφόρο **11**, οἱ ἔδρες τοῦ λαμοῦ καὶ τοῦ τριγωνικοῦ προσώπου, τὰ χαρακτηριστικά του, ἀκόμη καὶ ἡ ἀνάβαθη αὐλάκωση πού ἀποχωρίζει τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τοὺς κροτάφους. Ἡ ἀνάγκη τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ νὰ ἐκφράζεται μὲ εὐκρινεῖς ὄγκους καὶ καθαρὰ γεωμετρικὰ περιγράμματα ἐπέβαλε προφανῶς αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο τῆς μορφοποίησης τοῦ προπλάσματος. Ἡ νέα τεχνικὴ ἐμφανίζεται διστακτικὰ σὲ ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴ σπηλιά τῆς Φανερωμέ-

163. Πὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ **11** μὲ ἔνθετα ὅπλα, δόρυ στὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἀσπίδα στὸ ἀριστερό, βλ. σ. 209.

νης του πρώιμου πρωτογεωμετρικού ρυθμού και εφαρμόζεται με τόλμη, όπως στον όπλοφόρο **11**, σε γυναικείο (εἰκ. 28) και ανδρικό ειδώλιο από την Ἀγία Τριάδα, που ἔχουν ἑνταχθεῖ στη μέση πρωτογεωμετρική βαθμίδα ἐξέλιξης¹⁶⁴.

Καὶ στὶς τρεῖς ὄψεις τοῦ όπλοφόρου **11** διαγράφεται τὸ σχῆμα καὶ ἡ εὐστάθεια, πού εἶχε τὸ προοριζόμενο γιὰ τὸ πρόπλασμα παραλληλόγραμμο κομμάτι τοῦ κεριοῦ. Τὴν ἀρκετὰ σταθερὴ στάση τοῦ όπλοφόρου διαταράζει μόνον ὁ ἐξωγενὴς παράγοντας τῆς ἀδέξιας συμπίεσης τοῦ πηλοῦ τῆς ἐσάρπας γύρω ἀπὸ τὸ δεξιὸ του σκέλος, πού προκαλεσε τὴ στρέβλωση. Στὴν τετράπλευρη, εὐθυτενὴ ἀπόδοση τοῦ σώματος ἀνταποκρίνονται τὰ μακριὰ ὀρθογωνισμένα μέλη, πού δὲν μοιάζουν πιά μὲ ἀτροφικὲς προεκτάσεις τοῦ σώματος, ὅπως στὸν όπλοφόρο **10**, ἐνῶ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ τοξωτοῦ ἀνοιγματος τῶν σκελῶν ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ὀξυκόρυφο τρίγωνο, λόγω τοῦ τετράπλευρου σχηματισμοῦ τους. Ἔτσι προκύπτει ἓνα νέο σχῆμα διαστολῆς, τοῦ όποίου τὸ τριγωνικὸ ἀνοιγμα ἑναρμονίζεται μὲ τὰ παρόμοιου σχήματος κενά, πού σχηματίζουν τὰ ἀνοικτὰ πρὸς τὰ πλάγια χέρια, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ σώματος.

Ἡ τάση τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικού ρυθμοῦ νὰ δίνει ἔμφαση στὸ κεφάλι μὲ τὸ μέγεθος βρὶσκει περίτεχνη λύση στὸν όπλοφόρο **11** μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ λαιμοῦ, ἀπὸ τὸν όποιο ἀποσπᾶται ὁ ὄγκος τοῦ μικροῦ τριγωνικοῦ προσώπου. Ὁ όπλοφόρος **11** ἔχει ξεπεράσει τὸ στάδιο τῶν πειραματισμῶν, πού ἀντιπροσωπεύει τὸ πρώιμο πρωτογεωμετρικὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι (εἰκ. 27), γιὰ τὸ όποιο χρησιμοποιεῖται τὸ ἴδιο μέσο προβολῆς τοῦ τριγωνικοῦ ἐπίσης προσώπου, ἀλλὰ ἡ σχέση τῆς ἄμετρης ἐπιμήκυνσης τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὸν κοντὸ κορμὸ καὶ τὰ ἀτροφικὰ μέλη ἀπορρυθμίζουν τὸ παλαιότερο ειδώλιο.

Ὁ βαθμὸς πού ἐξισορροπεῖται τὸ σῶμα πρὸς τὰ μέλη, τὸν λαιμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ στὸν όπλοφόρο **11** εἶναι ἀνάλογος μὲ τοῦ ειδωλίου 746 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (πίν. 11, εἰκ. 28) τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, πού συνδέεται μὲ τὸν όπλοφόρο **11** κατὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ προπλάσματος. Ὡστόσο, τὸ ὕψος τῶν δύο ειδωλίων εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ: τραχὺ καὶ πιὸ πραγματικὸ εἶναι στὸ ειδώλιο 746 μὲ τὶς βαριὲς ἐπὶ μέρους φόρμες του· περισσότερο ἰχνογραφικὸ καὶ ἐκλεπτυσμένο, μὲ τάση πρὸς τὴ ραδινότητα καὶ τὴν ἀφαίρεση ἐκδηλώνεται στὸν όπλοφόρο **11**. Καὶ τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ σχήματα τῶν δύο ειδωλίων διαφέρουν: στὴν κατακόρυφη στάση τοῦ όπλοφόρου **11** μὲ τὸν σανιδόσχημο καὶ χωρὶς γλουτοὺς κορμὸ, καθὼς καὶ στὸ μικρὸ κεφάλι μὲ τὰ ἐκλεπτυσμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ τριγωνικοῦ προσώπου, ἀντιπαραθέτει τὸ ειδώλιο 746 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα τὸν γερτὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς κορμὸ, τὰ ἔντονα λυγισμένα σκέλη, τοὺς προτεταμένους γλουτοὺς καὶ τὸ βαρὺ πρόσωπο, μὲ τὰ ἐμφατικὰ διατυπωμένα χαρακτηριστικὰ.

Τὰ γνωρίσματα τοῦ ειδωλίου 746 χαρακτηρίζουν περισσότερα τοῦ ἑνὸς πρωτογεωμετρικὰ ειδώλια, διαφορετικῆς βαθμίδας ἐξέλιξης, ἀλλὰ μὲ προέλευση τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 40) ἢ τὴν Πατσό (εἰκ. 26, 39), πού ὑπόκειται στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς Φαιστοῦ/Ἀγίας Τριάδας¹⁶⁵. Ἐχομε δηλαδὴ μία διαχρονικὴ κλιμάκωση τῶν ἰδίων γνωρισμάτων σὲ ειδώλια

164. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2964, Υ 0.088 μ.· ἀρ. χ. 746, Υ 0.09 μ.· ἀρ. χ. 744, Υ 0.09 μ.: Naumann 1976, 94-95, P2, P6, P7 πίν. 19, 20, 21· 86-87 (σχετικὴ χρονολόγηση).

165. Αὐτόθι P6, P7, P11 πίν. 20, 21, 22· P20 πίν. 25· P23 πίν. 28 (= ἀπὸ τὴν Πατσό Ἀμαρίου κατὰ τὶς Κούρου - Καρέτσου 1994, 119 ἀρ. 87 καὶ 89)· P24 πίν. 30.

Είκ. 29. Ήρακλειο, χ. 2286, Υ 0.069 μ., ΨΥΧΡΟ.

μέ προέλευση τὸ νότιο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ὅπου καὶ ἐντοπίσθηκαν τὰ τεχνοτροπικὰ παράλληλα τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ὅπλοφόρου **10** (πίν. 10), τοῦ ὁποίου ἡ τεχνοτροπία ὁρίσθηκε ὡς “νότια”.

Ἀντίθετα, τὰ ἄκαμπτα μέλη τοῦ ὅπλοφόρου **11**, τὸ σανιδόμορφο σῶμα του, ἡ εὐθυτενὴς στάση καὶ ἡ “ἰχνογραφικὴ” ἐπιμήκυνση τῶν μελῶν του ἀπαντῶται σὲ εἰδῶλια μέ προέλευση τὸ βόρειο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἡ ἄμεση τεχνοτροπικὴ προβαθμίδα τοῦ **11** βρίσκεται στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι (εἰκ. 27), ἡ βαθμίδα τῆς μετεξέλιξής του στὸ εἰδῶλιο 2286 τοῦ Μουσείου Ήρακλείου ἀπὸ τὸ Ψυχρό¹⁶⁶ (εἰκ. 29) καὶ ἡ ὀπτικὴ ἀντίληψη ἀπεικόνισης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς πού ἀντιπροσωπεύει ἔχει τὶς ρίζες της στοὺς ραδινοὺς ὑπομινωικοὺς λάτρεις μέ προέλευση τὸ Ψυχρό (εἰκ. 16-17) ἢ τὴ σπηλιά τῆς Φανερωμένης (εἰκ. 20-21). Στὴν ὁμάδα αὐτῶν τῶν ὀψιμων λάτρων ἐντάσσεται καὶ τὸ πολυσυζητημένο ἀνδρικό εἰδῶλιο τῆς Ὁξφόρδης 1946.113 μέ ἄγνωστη προέλευση (εἰκ. 30), πού ἀντιπροσωπεύει τὸ ἔσχατο στάδιο ἐκφυλισμοῦ τῆς μετανακτορικῆς μεταλλοπλαστικῆς¹⁶⁷. Τὸ σανιδόμορφο, χωρὶς ἔνταση σῶμα μέ τὰ ἄκαμπτα ἐπιμηκυσμένα σκέλη καὶ ἡ ἄτυπη ἀπόδοση τῆς παραδοσιακῆς χειρονο-

166. Υ 0.069 μ.: Naumann 1976, 95 P17 πίν. 25 καὶ 63, ὅπου ἐπισημαίνεται χωρὶς νὰ αἰτιολογεῖται ἡ σύνδεσή του μέ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι.

167. Ashmolean M., Υ 0.12 μ.: Boardman 1961, 119-121 ἀρ. 526 πίν. 44 (γεωμετρικὸ μέ συριακὲς ἐπιδράσεις). Kunze 1967, 214-215 (πελοποννησιακὸ προγεωμετρικόν). Verlinden 1984, 150 ἀρ. 146 πίν. 65 (μετανα-

κτορικό). Καὶ ἡ διατήρηση τῆς χοάνης τῆς χύτευσης στὴν κυλινδρική ἐκφυση τῆς κεφαλῆς ἔχει γιὰ παράλληλο μετανακτορικὸ κεφάλι τῆς Ὁξφόρδης ἀπὸ τὸ Ψυχρό τοῦ Ashmolean M., ἀρ. AE 619, ΣΥ 0.042 μ.: Naumann 1976, 93 S30 πίν. 15 = Verlinden 1984, 150 ἀρ. 147 πίν. 65.

Εἰκ. 30. Ὀξφόρδη 1946.113, Υ 0.12 μ., ΚΡΗΤΗ (·).

Εἰκ. 31. Ἡράκλειο, χ. 431, Υ 0.09 μ., ΨΥΧΡΟ.

μίας τῶν σεβιζόντων, ὅπως καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα χαρακτηρίζουν μετανакτορικὸ/ὑπομινωικὸ λάτρη ἀπὸ τὸ Ψυχρό¹⁶⁸ (εἰκ. 31).

Καθὼς οἱ τεχνοτροπικὲς προβαθμίδες καὶ οἱ βαθμίδες μετεξέλιξης τοῦ ὅπλοφόρου **11** βρίσκονται σὲ εἰδῶλια μὲ προέλευση τὸ βόρειο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ἡ τεχνοτροπία του ἐντάσσεται στὴ “βόρεια” σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ “νότια τεχνοτροπία”, πού ἀντιπροσωπεύει τὸ σύγχρονό του εἰδῶλιο 746 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 28). Τὰ δύο εὐδιάκριτα τεχνοτροπικὰ ἰδιώματα δείχνουν ὅτι οὔτε οἱ προτεταμένοι γλουτοὶ ἀποτελοῦν ἀποκλειστικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν εἰδωλίων τῆς ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ C. Renfrew¹⁶⁹, οὔτε ἡ ραδινότητα ὡς μεμονωμένο μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων ἀποτελεῖ χρονολογικὸ κριτήριον, ὅπως δέχεται ἡ U. Naumann¹⁷⁰. Καὶ τὰ δύο μορφολογικὰ σχήματα ἀποτελοῦν τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ πού ριζώνουν στὴν ὄψιμη 2η χιλ.¹⁷¹, γιὰ τὸ καθένα χωριστὰ ἐμφανίζεται μὲ συνέπεια σὲ εἰδῶλια ἀπὸ διαφορετικὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Ἡ τεχνοτροπία ἀκριβῶς τῆς ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΜΟΡΦΗΣ **12** (πίν. 12) τὴ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸν ὅπλοφόρο **11**, καθὼς στὴ ραδινὴ ἀνάπτυξη μὲ τὸ σανιδόσχημο σῶμα καὶ στὸ μικρο-

168. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 431, Υ 0.09 μ.: Naumann 1976, 43 S13 πίν. 6.

169. Πὰ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἐνταξὴ κρητικῶν εἰδωλίων μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα γλουτῶν στὸν πρωτογεωμε-

τρικὸ ρυθμό: Renfrew 1985, 406-407, ἰδιαιτέρα 423-424. 170. Naumann 1976, 57· 71· 76· 86-87.

171. Εὐδιάκριτα στὴν κεραμικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου: Haskell 1997, 187-193.

Εικ. 32. Έρετρια 8620, Υ 0.374 μ., ΛΕΥΚΑΝΤΙ.

σκοπικό τριγωνικό πρόσωπο του όπλοφόρου αντιπαρατίθενται οί συμπαγείς ὄγκοι με τούς προτεταμένους γλουτούς και τὸ μεγάλο κεφάλι με τὴν ἄδρῃ ἔκφραση τοῦ προσώπου τῆς γυναικείας μορφῆς. Τὰ δύο εἰδώλια διαφέρουν καὶ κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ κέρινου προπλάσματος¹⁷², γιατί τὸ παραδοσιακὸ πλάσιμο τοῦ μαλακοῦ κεριοῦ με τὸ χέρι συνδυάζεται στὴ μορφή **12** με τὴν καινοτόμο χρῆση ἐργαλείων σὲ σκληρὸ κερί, πὺν ἐφαρμόστηκε στὸν όπλοφόρο **11**. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν διαφορῶν, ἡ ἔνταξη τῶν δύο εἰδωλίων σὲ βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἐφικτή, ἂν τὰ εἰδώλια συσχετισθοῦν με παραδείγματα τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας.

Τὸ πανομοιότυπο ἐκλεπτυσμένο ὕφος καὶ οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ όπλοφόρου **11** (πίν. 11) καὶ τοῦ εἰδωλίου 2286 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 29) ὁρίζουν τὶς διαφορὲς τοὺς ὡς χρονολογικὲς. Τὸ σανιδόμορφο σῶμα τοῦ όπλοφόρου ἔχει ἀποκτήσει τὸν ὄγκο πεσσοῦ στὸ εἰδῶλιο 2286, στὸ ὁποῖο καὶ ἡ διατύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου εἶναι πιὸ διεξοδική. Πιὸ ἐξισορροπημένη παρουσιάζεται καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ λαμοῦ πρὸς τὸ σῶμα, ὅπως καὶ ἡ σχέση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς με τὸ πρόσωπο. Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι (εἰκ. 27), ὁ όπλοφόρος **11** καὶ τὸ εἰδῶλιο 2286¹⁷³, διαγράφουν ἀντίστοιχα τὴν ἐξέλιξη τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ἀπὸ τὴν πρώιμη στὴ μέση καὶ τὴν ὕστερη περίοδο τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

Ὑποστηρίχθηκε πρόσφατα ὅτι ἡ βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ κρητικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ εἰδωλίου 2286 εἶναι ἴδια με τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πῆλινου κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντί (εἰκ. 32), πὺν χρονολογεῖται στὸ 900 π.Χ. καὶ ὀφείλει τὶς καταβολὲς τοῦ στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστική¹⁷⁴. Με αὐτὸ τὸ ὕψηλῃς ποιοτικῆς στάθμης ἔργο ἐλέγχεται ὡς λανθα-

172. Ἡ Naumann (1976, 76-77), ἀποδίδοντας τὶς διαφορὲς στὴν πολυμορφία τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων, ἐπισημαίνει τὸ ἀποτέλεσμα ἀντὶ γιὰ τὴν αἰτία πὺν προκάλεσε τὴν πολυμορφία τοὺς.

173. Με τὸ σύγχρονό του γυναικεῖο εἰδῶλιο ΑΕ 17 τῆς Ὀξφόρδης ἀπὸ τὴν Καλαμαύκα Υ 0.071 μ.: Naumann 1976, 87-88, 96 Ρ18 πίν. 26.

174. Lebessi 1996, 146-154 πίν. 50-54.

Εἰκ. 33. Ἡράκλειο, πῆλ. 803, Υ 0.27 μ., ΚΑΛΟ ΧΩΡΙΟ ΠΕΔΙΑΔΑΣ.

σμένη ή εξίσωση πρωτογεωμετρικός ρυθμός = ἀδέξιοι πειραματισμοὶ καὶ κακή ποιότητα¹⁷⁵. Παράλληλα δικαιώνεται τόσο ή ἔνταξη τοῦ πολὺ καλῆς ποιότητας εἰδωλίου 2286 στὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμό, ὅσο καὶ ή χρονολόγηση τῆς ὕστερης περιόδου τῆς πρωτογεωμετρικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὸν ὕστερο 10ο/πρώιμο 9ο αἰ.¹⁷⁶ Ἐπομένως εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ή μέση πρωτογεωμετρικὴ περίοδος, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸν ὄπλοφόρο 11 τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”, νὰ καλύπτει τὸ β' μισὸ τοῦ 10ου αἰ.

Ἀντίθετα μὲ τὸν ὄπλοφόρο 11 ή γυναικεία μορφή 12 (πίν. 12) δὲν ἔχει ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τῆ μετανακτορικῆ/ὑπομινωικῆ παράδοσης. Ὁ τεχνίτης τῆς γιὰ νὰ δώσει ἔμφαση στὸ κεφάλι μοιάζει νὰ προσέφυγε στὴν πῆλινη τροχήλατη κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό (εἰκ. 33), τῆς ὁποίας ή ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ μετανακτορικὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς μὲ ὑψωμένα χέρια ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ ή χρονολόγησή τῆς στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ εἶναι ἀρκετὰ ἀσφαλῆς¹⁷⁷. Τὰ πρόσωπα τῶν δύο ἔργων ἔχουν τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἡμιελλειψοειδὲς σχῆμα, ποὺ παρουσιάζει μάλιστα καὶ τὸ ἴδιο συμπιεσμένο περίγραμμα στὴ δεξιὰ του παρειά. Ἰδια εἶναι καὶ ή προβολὴ τοῦ δίσκου τοῦ προσώπου στὸν ἀμφίκυκλον λαϊμό, ὁ τρόπος ποὺ προεξέχει τὸ βαρὺ πηγούνι καὶ ή μεγάλη τριγωνικὴ μύτη ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ προσώπου. Παρόμοια ἀποδίδεται τὸ κεφάλι τους στὴν πίσω ὄψη, καθὼς καὶ οἱ σχοινοπλόκαμοι τῆς κόμης εἶναι ὁμοίου τύπου καὶ στὸ ἴδιο ὠοειδὲς περίγραμμα ἐντάσσονται. Τὸ

175. Τὴν ποιότητα ὡς χρονολογικὸ κριτήριον τῶν χάλκινων εἰδωλίων ἐπικαλεῖται ὁ Rolley 1973, 516 ἀρ. 19 εἰκ. 22-24.

176. Naumann 1976, 62-63 γιὰ τὴν ποιότητά του 86-89 γιὰ τὴ χρονολόγηση.

177. Τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας, Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 803, Υ 0.27 μ.: Levi 1927-29, 619 εἰκ. 650a. Ἀλεξίου 1958, 214 πίν. Γ' εἰκ. 3 μὲ ἀναφορὰ στὰ ἀνασκαφικὰ τῆς δεδομένα. Ρεθεμωτάκης 1998, 90 ἀρ. 69 πίν. 74.

σχῆμα του αναπαράγεται δυναμικά στο σφαιρικό κεφάλι τοῦ πήλινου κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., τοῦ ὁποῖου καὶ τὰ δισκόμορφα πτερύγια τῶν αὐτιῶν μὲ τὸν ἀκουστικὸ πόρο παραπέμπουν στὰ αὐτιά της κεφαλῆς ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό¹⁷⁸.

Ἡ ἐπουσιώδης διαφορὰ τοῦ λιγότερο διογκωμένου περιγράμματος τῆς κεφαλῆς στὸ χάλκινο εἰδῶλιο **12** καὶ τῆς πιὸ στενῆς πλάγιας ὄψης του σὲ σύγκριση μὲ τῆς κοίλης κεφαλῆς τοῦ πήλινου εἰδώλου ὀφείλεται βέβαια στὴν τεχνικὴ τῶν πήλινων τροχήλατων εἰδώλων. Ἡ τροχήλατη ἀκριβῶς τεχνικὴ ἦταν καθοριστικὴ γιὰ τὴ σχέση τῶν μετανακτορικῶν εἰδώλων τῆς “θεᾶς” μὲ τὰ ἀνθρωπομορφικὰ κωνικά ρυτὰ ἀπὸ τὴν πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο ἕως καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς 1ης χιλ.¹⁷⁹, στοὺς ὁποῖους καὶ ἐντάσσεται τὸ πήλινο ἀνθρωπομορφικὸ τελετουργικὸ ἀγγεῖο τῆς Ὁξφόρδης ἀπὸ τὴν Κίσαμο¹⁸⁰: ἓνα κακότεχνο σκεῦος μὲ δισκοειδὲς πρόσωπο, ὅπως τῆς πήλινης κεφαλῆς ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό καὶ τῆς χάλκινης μορφῆς **12**.

Τὸ ἄμεσο τεχνοτροπικὸ καὶ χρονολογικὸ παράλληλο τῆς μορφῆς **12** εἶναι τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 5416 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὸν Κομμό (εἰκ. 5), ποὺ βρέθηκε σὲ πρωτογεωμετρικὸ στρῶμα μὲ κεραμικὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 9ου αἰ.¹⁸¹ Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν δύο εἰδωλίων εἶναι ἡ ἐμφατικὴ ἔκφραση τοῦ δισκοειδοῦς προσώπου καὶ ἡ λοξὴ τοποθέτηση τοῦ δίσκου του σὲ σχέση μὲ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τῆς κεφαλῆς. Ἡ διάσπαση προσώπου-κεφαλῆς, ποὺ ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο τῶν ἐξωκρητικῶν εἰδωλίων τοῦ 8ου αἰ.¹⁸², ἀποτελεῖ διαχρονικὸ μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ, καθὼς κατάγεται ἀπὸ τὰ μετανακτορικὰ ἀνθρωπομορφικὰ ἀγγεῖα, ἀπαντᾶται σὲ πήλινα εἰδῶλια, ὅπως τοῦ Παλαικάστρου τῆς ΥΜ ΙΙΒ περιόδου¹⁸³ (εἰκ. 34) καὶ μεταβιβάζεται μὲ τὴν τροχήλατη τεχνικὴ τῶν εἰδώλων τῆς “θεᾶς” (εἰκ. 33) στὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια τῆς Κρήτης (εἰκ. 5, 26).

Στὰ κοινὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν εἰδωλίων Σύμης **12** καὶ Κομποῦ 5416 συγκαταλέγονται καὶ τὰ ὅμοια μὲ ἐκβλαστήσεις χέρια τους, καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος ὡς κυλίνδρου, ὁ ὁποῖος διογκώνεται γιὰ νὰ σχηματισθοῦν οἱ προτεταμένοι γλουτοὶ καὶ διακλαδίζεται χαμηλὰ γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν τὰ κοντὰ πόδια, ποὺ διαφέρουν μόνο κατὰ τὰ ἄκρα τους. Τὰ ἄκρα πόδια ἀκριβῶς τοῦ εἰδωλίου 5416 ἀπὸ τὸν Κομμό μὲ τὸ ἐνιαῖο καμπύλο περίγραμμά τους τεκμηριώνουν τὴ δυνατότητα τῆς μεταβίβασης μορφολογικῶν σχημάτων ἀπὸ παλαιότερη σὲ νεότερη πολιτιστικὴ περίοδο. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς κατάληξη παρουσιάζουν καὶ τὰ πόδια πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου τοῦ 12ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ στῆ

178. Desborough, Nicholls and Popham 1970, 21-30. Desborough 1980, 344-345 πίν. 169 καὶ 251-252.

179. Σὲ ὀρισμένα μετανακτορικὰ εἰδῶλα ἢ δὲν ὑπάρχει ἡ θόλος τῆς κεφαλῆς καὶ στὸ περιχέλωμά της προστίθενται τὰ σύμβολα ἢ σχηματίζεται μικρῆς διαμέτρου στόμο: Gesell 1985, πίν. 181 εἰκ. 45 πίν. 182 εἰκ. 49b· πίν. 182 εἰκ. 48b. Γιὰ τὴν σχέση τῶν ἀνθρωπομορφικῶν ἀγγείων μὲ τὰ τροχήλατα εἰδῶλια: Ρεθεμωτάκης 1998, 76-81.

180. Boardman 1961, 89· 92 ἀρ. 382 πίν. 30 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία (8ος αἰ.).

181. Συν. Υ 0.081 μ.: Koutroumbaki-Shaw 1987, 372· 374, ὅπου τὰ ἀναφερόμενα εἰδῶλια ὡς χρονολογικὰ παράλληλα ἀντιπροσωπεύουν προγενέστερη βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ εἰδωλίου τοῦ Κομποῦ.

182. Πατὶ συνδέθηκε μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔπους, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἔκφραση κεφαλαί τε πρόσωπά τε (Ὀδ. υ 352): Himmelmann 1964, 13 σημ. 22· 16 σημ. 31.

183. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πηλ. 3904, Υ 0.19 μ.: Bosanquet-Dawkins 1923, 132 πίν. 29 = Naumann 1976, 27 πίν. 10 = Ρεθεμωτάκης 1998, 19 ἀρ. 2· 74 πίν. 33.

Εικ. 34. Ήρακλειο, πηλ. 3904, Υ 0.19 μ., ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ.

Φυλακωπή της Μήλου¹⁸⁴. σέ ειδώλια αὐτοῦ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ ἀπαντᾶται καὶ τὸ μοτίβο τῶν προτεταμένων γλουτῶν, ποὺ προσιδιάζει στὰ κρητικά πρωτογεωμετρικά ειδώλια τῆς “νότιας” τεχνοτροπίας. Μόνον ὁ τρόπος ποὺ μορφοποιοῦνται τὰ ἴδια μοτίβα διαφέρει στὰ ειδώλια τῶν δύο χιλιετιῶν. Μὲ τὴν εὐκρινέστερη ἀπόδοση τῆς καμπυλόγραμμης κατάληξης τῶν σκελῶν στὸ πρωτογεωμετρικὸ ειδώλιο 5416 καὶ μὲ τὴ διαχωριστικὴ ἀντάκωση ἀνάμεσά τους δίνεται μία πιὸ πραγματικὴ εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ κυκλαδίτικου ειδωλίου τῆς Φυλακωπῆς.

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ ειδωλίου 5416 στὸν γειτονικὸ τῆς Φαιστοῦ/Ἀγίας Τριάδας Κομμὸ καὶ τὰ κοινὰ μὲ τῆς γυναικείας μορφῆς **12** διαχρονικὰ χαρακτηριστικά του ἐντάσσουν καὶ τὰ δύο κρητικά ειδώλια στὴ “νότια τεχνοτροπία”, ἡ ὁποία παρουσιάζεται περισσότερο δεκτικὴ σὲ μυκηναϊκῆς καταγωγῆς μορφολογικὰ σχήματα, ἀπὸ ὅσο ἡ “βόρεια”, ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὴν ὑπομινωικὴ μεταλλοπλαστικὴ.

Τὰ ειδώλια **12** Σύμης καὶ 5416 Κομποῦ (πίν. 12, εἰκ. 5) συνδέονται καὶ μὲ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά ἐποχῆς. Μὲ τὴν ἴδια ἔμφαση ἀποσπῶνται ἀπὸ τὸν κύλινδρο τοῦ κορμοῦ τους οἱ μαστοὶ τῆς γυναίκας ἢ τὸ αἰδοῖο τοῦ ἀνδρα. Στὸν ἴδιο βαθμὸ διογκώνονται οἱ γλουτοὶ στὴν πλάγια ὄψη μὲ τὸ τοξωτὸ περίγραμμα τῶν σκελῶν γιὰ τὸ ἀνδρικό ειδώλιο καὶ μὲ τὸ κοιλόκυρτο γιὰ τὸ γυναικεῖο. Ἡ πιὸ φυσιοκρατικὴ διατύπωση τοῦ περιγράμματος στὴ γυναικεία μορφὴ **12** θὰ εὐνοοῦσε τὴ μεταγενέστερη χρονολόγησή της¹⁸⁵, ἀν ἄλλα χαρακτηριστικὰ δὲν ὀδηγοῦσαν στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα. Ἡ στάση μὲ τὰ συμπτυγμένα πόδια εἶναι ἴδια στὰ δύο ειδώλια, ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση τῶν τριῶν ὀψεων στὴ γυναικεία

184. French 1985, 223 SF 817 εἰκ. 6.11. Ὁ ἴδιος σχηματισμὸς τῶν σκελῶν ἀπαντᾶται καὶ σὲ πῆλινο κρητικὸ ειδώλιο ἀνδρική μορφῆς τῆς ΥΜ ΙΙΑ2-ΙΙΒ φάσης ἀπὸ τὸν Πόρο τοῦ Ἁρακλείου (Ρεθεμνωτάκης 1998, 163 ἀρ. 1 πίν. 84α-γ) καὶ σὲ χάλκινο ὑπομινωικό (;) τῆς Ὁξφόρδης ἀπὸ τὸ Ψυχρό (Ashmolean M., ἀρ. 1556, Υ 0.043 μ.), ποὺ χαρακτηρίζεται ἀναιτιολόγητα ὡς παιδικὴ μορφὴ ἀπὸ τὴν Verlinden (1984, 151·

211 ἀρ. 166 πίν. 70).

185. Γιὰ τὴ διαμορφωμένη γάμπα σὲ παραδείγματα τῆς μετάβασης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πρὸς τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ: Naumann 1976, 67 σημ. 95. Ἀλλὰ στὰ ειδώλια αὐτῆς τῆς περιόδου διαφοροποιεῖται καὶ ἡ κνήμη ἀπὸ τὸν μηρό, σὲ ἀντίθεση μὲ τῆς μορφῆς **12**.

Εἰκ. 35. Ρέθυμνο, 460, Υ 0.09 μ., ΠΑΤΣΟΣ.

Εἰκ. 36. Ἡράκλειο, πηλ. 22351, Υ 0.08 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

μορφή **12** εἶναι περισσότερο ἀνόμοια¹⁸⁶, ἀπὸ ὅσο στὴν ἀνδρική 5416, ὅπου οἱ ὄγκοι δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τοὺς κατακόρυφους καὶ τοὺς ὀριζόντιους ἄξονες τοῦ νοητοῦ πλαισίου ποὺ προϋποθέτει τὸ πλάσιμο κάθε ὄψης.

Ἡ συμμετρία τοῦ 5416, ποὺ ἔχει τὸ καθαρὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ¹⁸⁷, καὶ ὁ ἐπαυξημένος ὄγκος τῶν χειρῶν, ὅπως καὶ τοῦ δίσκου τοῦ προσώπου του σὲ σύγκριση μὲ τῆς γυναικείας μορφῆς **12**, ἴσως ἀπηχοῦν τὴ χρονικὴ διαφορὰ τῶν δύο εἰδωλίων, μιὰ καὶ εἶναι ἔργα τῆς ἴδιας περίπου ποιότητος, ἐξαρτῶνται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν πηλοπλαστικὴ καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἴδιο τεχνοτροπικὸ ὕφος. Πάντως καὶ τὰ δύο εἰδώλια, μὲ παλαιότερη ἢ σύγχρονη τὴ γυναικεῖα μορφή **12**, ἐντάσσονται στὴ μέση βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Τὴν ἴδια δηλαδὴ βαθμίδα ποὺ ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ὄπλοφόρος **11** τοῦ “βόρειου τεχνοτροπικοῦ ιδιώματος” καὶ τῆς ὁποίας τὴν κατ’ ἐκτίμηση χρονολόγησι στο β’ μισὸ τοῦ 10ου αἰ. ἐνισχύει ἡ παλαιότερη κεραμικὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος τοῦ εἰδωλίου 5416 τοῦ Κομμοῦ.

Τὰ εἰδώλια **12** καὶ 5416 συμπαρασύρουν στὴ μέση βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ πῆλινο σύμπλεγμα ζεύγους ἀπὸ τὴν Πατσό (εἰκ. 35)¹⁸⁸. Τὸ κεφάλι

186. Πὰ τὸν τρισδιάστατο ἐκγεωμετρισμὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν κρητικῶν εἰδωλίων καὶ τὴ διαφορὰ του ἀπὸ τὸν ἐκγεωμετρισμὸ τῶν ὑπομινωικῶν: Naumann 1976, 83.

187. Ἀντίστοιχο βαθμὸ συμμετρίας δὲν παρουσιάζει τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φανερωμένη, ποὺ

ἀνήκει στὸν πρῶτο πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ (= Naumann 1976, 86 P2 πίν. 19) καὶ ἀναφέρεται ὡς παράλληλο τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Κομμό: Koutroumbaki-Shaw 1987, 376.

188. Ρέθυμνο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 460, Υ 0.09 μ.: Boardman 1961, 77-78 εἰκ. 34c (ΥΜ III:). Kanta 1980, 205 εἰκ.

Εἰκ. 37. Ἡράκλειο, ἁ.ἁ., Υ 0.09 μ., ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ.

καὶ τὸ σῶμα τῆς ἀνδρικήs μορφῆs τοῦ συμπλέγματος βρῖσκει τὸ χρονολογικὸ του παράλληλο στὸ εἰδῶλιο 5416, ἐνῶ τὸ κυλινδρικό σῶμα τῆς γυναίκας μὲ τὴν ἐλαφρὰ διόγκωσή του ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἰσχίο καὶ τοὺς ἀναπτυγμένους κωνικοὺς μαστοὺς ἀποτελεῖ ἀδέξια παραλλαγή στὸν πηλὸ τῆς μορφῆs 12. Πέρα ἀπὸ τὴ χρονικὴ σύνδεσή τους, ἡ ἐμφατικὴ τραχιὰ ἔκφραση τοῦ ἀνδρικοῦ προσώπου καὶ οἱ συμπαγεῖς ὄγκοι καὶ τῶν δύο μορφῶν τοῦ ζεύγους χαρακτηρίζουν τὴ “νότια τεχνοτροπία” εἰδωλίων μὲ προέλευση τὴν Ἀγία Τριάδα/Φαιστό, στῶν ὁποίων τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆs βρῖσκονταν ἡ Πατσὸς καὶ ὁ Κομμός.

Ἡ προβαθμίδα τοῦ γυναικείου σώματος τῆς μορφῆs 12 καὶ τοῦ πῆλινου συμπλέγματος ἀναγνωρίζεται σὲ πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ πάλι¹⁸⁹ (εἰκ. 36). Ὁ ἐντελῶς ἀδιάθρητος, συμπιεσμένος κύλινδρος τοῦ κορμοῦ μὲ τοὺς ἀνόμοιου μεγέθους μαστούς, ἀποδοσμένους μὲ ἔμφαση κατὰ τὸ ἰδίωμα τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, ἀντιπροσωπεύει τὴν πρῶμῃ περίοδο τῶν ἀναζητήσεων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Τὴ μετεξέλιξη τοῦ γυναικείου σώματος ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ περίοδο δείχνει ἡ σύγκριση τοῦ εἰδωλίου 12 μὲ τὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο (εἰκ. 37) τοῦ τέλους τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ¹⁹⁰. Σὲ αὐτὸ τὸ παράδειγμα ξεχωρίζει σαφῶς ὁ ἐπάνω ἀπὸ τὸν κάτω κορμό, οἱ πῆχες ἀπὸ τοὺς βραχίονες, οἱ βραχίονες ἀπὸ τὰ ἄκρα χέρια καὶ οἱ μηροὶ ἀπὸ τίς κνήμες.

84.4-5 (ἴσως πρωτογεωμετρικό). Κούρου καὶ Καρέτσου 1994, 86 ἀρ. 3 εἰκ. 5α-δ καὶ 124 (πρωτογεωμετρικό, “ὑπομινωικῆς τεχνοτροπίας”).

189. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 22351, Υ 0.08 μ. Ἀδημοσίευτο. Ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη Halbherr 1911, HTR 205, Cassetta 72B, Magazzino Centrale. Τὴν ἀδεια

τῆς ἀπεικόνισης τοῦ εἰδωλίου καὶ τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔνδειξή του χρωστῶ στὸν καθηγητὴ V. La Rosa. Γιὰ ἓνα δεῦτερο ὅμοιο εἰδῶλιο: D'Agata 1998, 23 εἰκ. 1.7.

190. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἁ.ἁ., Υ 0.09 μ.: Naumann 1976, 96 P22 πίν. 29.

Εἰκ. 38. Ἡράκλειο, χ. 2316, Υ 0.105 μ., ΑΜΝΙΣΟΣ.

Εἰκ. 39. Ὀξφόρδη, G 392, Υ 0.061 μ., ΠΑΤΣΟΣ.

Ἄν τὰ νεότερα χαρακτηριστικά τοῦ εἰδωλίου τοῦ Βροκάστρου συσχετισθοῦν μὲ τὸν φτενὸ ὄγκο τοῦ σώματος καὶ τὰ γωνιώδη περιγράμμάτα του, μὲ τὴ μινωίζουσα ἔνταση τῆς στάσης καὶ τὶς ραδινὲς ἀναλογίες, ποὺ ἀντιπαρατίθενται στοὺς συμπαγεῖς στρογγυλοὺς ὄγκους τῆς γυναικείας μορφῆς 12, τὰ δύο γυναικεῖα εἰδώλια διαφέρουν καὶ κατὰ τὴν τεχνοτροπία: τὴ “βόρεια” μὲ τὶς μινωικὲς καταβολές της στὸ εἰδώλιο τοῦ Βροκάστρου καὶ τὴ “νότια” μὲ τὰ μυκηναϊζόντα μορφολογικὰ σχήματα στὸ εἰδώλιο τῆς Σύμης.

Δύσκολα συνοψίζεται ἡ ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων, καθὼς ἡ πολυμορφία τους, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διαμόρφωσης τοπικῶν τεχνοτροπιῶν, δὲν παρέμενε ἀμετάβλητη. Ἡ “βόρεια” καὶ ἡ “νότια τεχνοτροπία”, ποὺ διακρίνονται στὰ εἰδώλια τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ἐπηρεαζόμενες ἀπὸ τὸν ρυθμὸ θὰ ἐξελίσσονταν παράλληλα καὶ θὰ ἀλληλοεπηρεάζονταν, μὰ καὶ τὰ κλειστὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης, ποὺ ἐξέθρεψαν τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες, δὲν ἦταν ἀπομονωμένα. Ἀλλωστε αὐτὲς οἱ δύο τεχνοτροπίες δὲν θὰ ἦταν οἱ μόνες σὲ ὅλο τὸ νησί, ὥστε νὰ εἶναι ἐντάξιμα ὅλα τὰ γνωστὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδώλια στὴ “βόρεια” ἢ τὴ “νότια τεχνοτροπία”.

Γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν εἰδωλίων τῆς ὕστερης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εἶναι ὅτι οἱ φόρμες τους ἀποκτοῦν βαθμιαῖα μία πρὸ λεπτολόγο ἀπόδοση¹⁹¹ καὶ ἡ δυσαρμονία τῶν πρώιμων παραδειγμάτων (εἰκ. 26-27) μεταβάλλεται σὲ ἓνα εἶδος “ἐξπρεσιονισμοῦ”, πρόδηλου στὰ βίαια κινημένα σχήματα τῶν μελῶν καὶ στὴν ἔκφραση

191. Αὐτόθι 80.

τοῦ προσώπου, παρὰ τὴν ἀρκετὰ ἐξισορροπημένη σύνταξη τῶν χαρακτηριστικῶν του. Σὲ ὕστερα πρωτογεωμετρικά/πρώιμα γεωμετρικά εἰδώλια, ὅπως σὲ ἀνδρικό ἀπὸ τὴν Ἀμνισό¹⁹² (εἰκ. 38) καὶ στὸ γυναικεῖο ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο (εἰκ. 37), διαγράφονται καὶ οἱ ἀφομοιωτικὲς δυνατότητες τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”. Οἱ ραδινὲς ἀναλογίες καὶ ὁ λεπτὸς σανιδόσχημος ἐπάνω κορμὸς μὲ τὰ γωνιώδη περιγράμματα τῶν ὄγκων τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, ποὺ προσιδιάζουν στὴ “βόρεια τεχνοτροπία” (πίν. 11, εἰκ. 29), συννύπάρχουν μὲ χαρακτηριστικὰ τῆς “νότιας”, ὅπως τὰ ἔντονα λυγισμένα σκέλη, τοὺς προτεταμένους γλουτοὺς καὶ τὴν ἐμφατικὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου (εἰκ. 5, 28). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ γυναικεῖα μορφή τοῦ Βροκάστρου, τῆς ὁποίας ἡ ραδινὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἰσχυοῦ σώματος μὲ τὴ μινωίζουσα ἔνταση συνδυάζεται μὲ ὀγκώδη κεφαλὴ καὶ ἐμφατικὰ ἀποδοσμένο πρόσωπο. Τὴν ἴδια περίοδο ἡ “νότια τεχνοτροπία” δὲν διαθέτει ἀντίστοιχες δυνατότητες ἀφομοίωσης στοιχείων τοῦ “βόρειου τεχνοτροπικοῦ ἰδιώματος”. Τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Πατσό, ποὺ βρίσκεται στὸ κατώφλι τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ¹⁹³ (εἰκ. 39), παραμένει δέσμιον τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, ἐνῶ στὸ ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα¹⁹⁴ (εἰκ. 40) ὁ γωνιώδης ὄγκος τοῦ προσώπου δὲν ἔχει τὴν ἐκλεπτυσμένη ἀπόδοση τῶν εἰδωλίων τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” (πίν. 11, εἰκ. 29).

Εἰκ. 40. Ἡράκλειο, χ. 748, Υ 0.075 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Τὸ κλειδί γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς περιστασιακῆς σύγκλισης τῶν δύο τεχνοτροπιῶν ἀπὸ τὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ περίοδο προσφέρει ὁ ΑΥΛΗΤΗΣ 13 (πίν. 13), ποὺ προέρχεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπὸ τὴ ζωοφόρο τετράπλευρου διάτμητου ὑποστάτη, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ἡ ἀνδρική μορφή 5571¹⁹⁵ (εἰκ. 41), ἐνῶ ἡ 4870 (εἰκ. 42) ἐντάσσεται σὲ ἄλλη πλευρά του¹⁹⁶. Οἱ ἐνστάσεις μου ἢ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ συνεργάτη Γ. Παπασάββα γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ αὐλητῆ 13 μὲ τὸν ὑποστάτη δὲν λείπουν, ἀλλὰ ὁ σχετικὸς ἀντίλογος εἶναι περισσότερο ἐνδεικτικὸς γιὰ τὴ χύτευση τῶν αὐτοτελῶν εἰδωλίων καὶ τῶν ὑποστατῶν ἀπὸ τοὺς ἴδιους μεταλλοτεχνίτες, παρὰ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐπίμαχου εἰδωλίου 13 σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο κατηγορίες κρητικῶν ἔργων.

Ἐνδεικτικὰ ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ κοίλη ράχη τοῦ αὐλητῆ 13 δὲν ἔχει παράλληλο σὲ κρητικὸς ὑποστάτες, ἐνῶ ἡ ἐπίπεδη τῶν μορφῶν 5571 καὶ 4870, ποὺ ἀνήκουν σίγουρα στὸν ὑποστάτη, εἶναι ἐντελῶς ὅμοια μὲ τοῦ αὐτοτελοῦς εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο (εἰκ. 37). Τὰ μέλη ἐπίσης τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ἀπὸ τοὺς κρητικὸς ὑποστάτες πλά-

192. Αὐτόθι 87· 96 P21 πίν. 28 = Stürmer 1992, 248 D 1. b 1.

193. Τέλους πρωτογεωμετρικοῦ/πρώιμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὴ Naumann 1976, 96 P23 πίν. 28, ὅπου διόρθωσε Πατσός, σύμφωνα μὲ τὶς Κούρου καὶ Καρέτσου 1994, 119 ἀρ. 89.

194. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 748, Υ 0.075 μ.:

Naumann 1976, 96 P24 πίν. 30.

195. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 5571, Υ 0.11 μ.: *Ἔργον* 1997, 70· ΠΑΕ 1997, 207 πίν. 120β.

196. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4870, Υ 0.105 μ.: ΠΑΕ 1981, 394 πίν. 259β. Padgett 1995, 396 σημ. 17, ὅπου ἡ ἀνδρική μορφή ἀναφέρεται λανθασμένα ὡς περίοπτη, καὶ ἀπὸ σύνταγμα ὅμοιο μὲ τὸ 15 (πίν. 15).

Εἰκ. 41. Ἡράκλειο, χ. 5571, Υ 0.11 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 42. Ἡράκλειο, χ. 4870, Υ 0.105 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

θονται ὡς περίοπτα στοιχεῖα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῶν αὐτοτελῶν εἰδωλίων, ἐνῶ στοὺς κυπριακοὺς ὑποστάτες ὁλόκληρη ἢ πίσω ὅψη τῶν μορφῶν εἶναι ἐπίπεδη¹⁹⁷.

Οἱ ἐνστάσεις γιὰ τὴν προσάρτηση τοῦ αὐλητῆ 13 στὸν ὑποστάτη εἶναι τρεῖς. Κανένα σημεῖο τοῦ σώματος ἢ τῶν μελῶν του δὲν φαίνεται νὰ ἐφάπτεται μὲ τὸ πλαίσιο τῆς ζωοφόρου οὔτε μὲ τὸν παρακείμενο αἶγαγρο, ἐνῶ οἱ μορφές 5571 καὶ 4870 ἐφάπτονται σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς σημεία. Τὸ ἀποτύπωμα στὸ κεφάλι τοῦ 13 ἀπὸ τὸν κομμένο ἀγωγὸ τῆς χύτευσης δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τῶν δύο μορφῶν, στὶς ὁποῖες ἡ λοξό-μητη ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου προδίδει τὴν πρόνοια τοῦ μεταλλοτεχνίτη γιὰ τὴν προσαρμογὴ-στερέωσή τους στὴν ἐπάνω ταινία τῆς παράστασης. Ἡ ἐνταξὶ τοῦ αὐλητῆ 13 στὸν ὑποστάτη ἐπιφέρει ἀνισὴ πυκνότη-τα στὴ σύνταξη τῶν μορφῶν τῶν δύο ἡμμορίων τῆς ζωοφόρου, ἡ ὁποία δὲν ὀφείλεται στὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση τοῦ ἀριστεροῦ τμήμα-τός της, γιὰ τὸ κενὸ παραμένει μεγάλο, ἂν συμπληρωθεῖ μὲ γραμμικὸ/φυτικὸ θέμα καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ δεχθεῖ μία ἀκόμη ἀνθρώπινη μορφή, ὥστε νὰ πυκνώσει συμμε-τρικὰ ἢ παράστασι τῆς ζωοφόρου.

197. Ἐξαίρεση τοῦ κανόνα ἀποτελεῖ ὁ ὑποστάτης ἀπὸ τὴν Ἔγκωμη (Catling 1964, 204-205 ἀρ. 32 πίν.

33c) μὲ τὶς μορφές σὲ “παράθυρο”. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν Γ. Παπασάββα.

Βασική ένδειξη για την απόδοση του αὐλητῆ **13** στὸν ὑποστάτη εἶναι τὰ προεξέχοντα τμήματα τῆς κάτω ταινίας τοῦ πλαισίου στὸ σημεῖο τῆς ἔνταξής του (πίν. 13, εἰκ. 163), τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὰ ἄκρα πόδια ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ ταινιωτὴ ἀντιστήριξη τοῦ ἐνὸς σκέλους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῆς μορφῆς 5571. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ αὐτὴ τὴν ένδειξη καὶ τὸν “νόμο τῶν πιθανοτήτων” θὰ ἦταν παράξενο ὁ αὐλητῆς **13** νὰ μὴν ἀποδοθεῖ στὸν ὑποστάτη τῶν μορφῶν 5571 καὶ 4870, ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ δεκάδες διάσπαρτων θραυσμάτων στὸ ἐκτεταμένο στρῶμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας τοῦ ἱεροῦ¹⁹⁸. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ καὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι δύο τεχνίτες δούλεψαν γιὰ τὴν ἔγκαιρη παράδοση τοῦ ὑποστάτη, γεφυρώνεται ὅχι μόνον ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους ἀνάμεσα στὸν αὐλητῆ **13** καὶ τὶς μορφές 5571 καὶ 4870, ἀλλὰ κερδίζεται καὶ τὸ σημεῖο/χῶρος συνάντησης τῶν δύο τεχνοτροπιῶν, ποὺ διαφοροποιοῦν τὰ αὐτοτελῆ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια.

Τὸν αὐλητῆ **13** ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὶς μορφές 5571 καὶ 4870 τὰ πιὸ ἐκλεπτυσμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του, ὁ συρρικνωμένος ὄγκος τῆς κεφαλῆς, οἱ πλατιοὶ ὀρθογωνισμένοι ὦμοι του καὶ τὸ κυριότερο, τὰ ρευστὰ περιγράμματα ποὺ ἀμβλύνουν τὸν ὄγκο τῶν προτεταμένων γλουτῶν καὶ τῆς προεξέχουσας κοιλιᾶς του στὴν πλάγια ὄψη. Τὶς δύο ἄλλες μορφές τοῦ ἴδιου ὑποστάτη (εἰκ. 41-42) χαρακτηρίζουν ἀντίθετα ἡ τραχιὰ ἔκφραση τοῦ προσώπου μὲ τὴν ἀδρὴ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν, ὁ μεγάλος ὄγκος τῆς κεφαλῆς, οἱ στενοὶ ἀποστρογγυλευμένοι ὦμοι, τὰ δύσκαμπτα γωνιώδη περιγράμματα καὶ ἡ δυσαρμονία τῶν μελῶν πρὸς τὸ συμπαγὲς σῶμα.

Γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ αὐλητῆ **13** θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὀφείλονται στὸ μοτίβο τῆς αὐλῆς, ἂν δὲν ὑπῆρχαν καὶ σὲ εἰδῶλια τῶν ὁποίων τὸ θέμα δὲν δικαιολογεῖ τὴν παρουσία τους. Τὸ ὕστερο πρωτογεωμετρικὸ εἰδῶλιο 2316 ἀπὸ τὴν Ἀμνισό (εἰκ. 38), στὸ ὁποῖο ἔχει ἐπέλθει ἡ σύγκλιση τῆς “βόρειας” καὶ τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, ὅπως σημειώθηκε, προσφέρει τὸ ἄμεσο παράλληλο γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ ὕφος τοῦ αὐλητῆ **13**. Ὁ βαθμὸς τῆς συρρίκνωσης τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς σὲ σχέση μὲ τὸ πρόσωπο καὶ τῆς ρευστότητας τῶν καθαρῶν περιγραμμάτων ποὺ προσδίδει στὶς δύο μορφές ραδινὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἴδιος, παρόλο ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς διογκωμένης κοιλιᾶς στὸν αὐλητῆ **13** μειώνει τὴν ἐντύπωση τῆς ραδινότητάς του. Πανομοιότυπη στὶς δύο μορφές εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ὀρθογωνισμένων ὤμων, τῆς σιμῆς μῦτης, τοῦ λεπτοῦ ἐπάνω χεῖλους καὶ τῆς κάτω γνάθου μὲ τὸ ὀρθογωνισμένο περιγράμμα.

Τὸ ἄμεσο τεχνοτροπικὸ παράλληλο τῶν μορφῶν 5571 καὶ 4870 βρίσκεται σὲ εἰδῶλιο αὐτομαστιγούμενης ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 43), μὲ πιθανή

Εἰκ. 43. Λονδίνο, 1930.6-17.1, Υ 0.08 μ., ΚΑΛΑΜΑΥΚΑ (:).

198. Χάρη στὴν ὀξυδέρκεια καὶ τὴν ὑπομονὴ τοῦ ὑπόλογου γιὰ τὴ δημοσίευσή του Γ. Παπασάββα.

προέλευση τὴν Καλαμαύκα¹⁹⁹. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο μορφῶν τοῦ ὑποστάτη καὶ τοῦ αὐτοτελοῦς εἰδωλίου εἶναι ἡ τραχιά ἔκφραση τοῦ προσώπου μὲ τὰ στρογγυλοποιημένα περιγράμματα καὶ τὸ γερτὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς σῶμα μὲ τοὺς συμπαγεῖς ὄγκους, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ “νότια τεχνοτροπία”. Ἡ κάπως πρὸ σταθερὴ στάση τοῦ αὐτομαστιγούμενου, τὰ πρὸ βαριά σκέλη του καὶ ὁ περισσότερος ἀναπτυγμένος ἐπάνω κορμὸς ἴσως εἶναι χαρακτηριστικὰ ἐποχῆς, μεταγενέστερης τῶν μορφῶν τοῦ ὑποστάτη ἀπὸ τὴ Σύμη. Ὁ αὐτομαστιγούμενος ἴσως ἔχει περάσει τὸ κατώφλι τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πρὸς τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ, ἀφήνοντας πίσω του τὸν αὐλητὴ 13, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τίς “ἐξπρεσιονιστικὲς” τάσεις τῆς ὕστερης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

Ὁ ἐξπρεσιονισμὸς χαρακτηρίζει καὶ τὸν πρωτογεωμετρικὸ Β ρυθμὸ τῶν κνωσιακῶν ἀγγείων, ποὺ ἐμφανίζεται στὸ β' μισὸ τοῦ 9ου αἰ. καὶ ἡ διακοσμητικὴ ἰδιοτυπία του ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς ἐπίδραση ἀνατολικῶν ἔργων τῆς μεταλλοτεχνίας στὰ ἀγγεῖα²⁰⁰. Ἰδιαίτερη ἐπίδραση ἀνυποφέρει καὶ σὲ χάλκινο κρητικὸ εἰδῶλιο τοῦ Βερολίνου τῆς ὕστερης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ²⁰¹, ἐνῶ ἡ ραδιὴ ἀνάπτυξίς του, τὸ εὐθυτενὲς στήσιμο καὶ ἡ μινωίζουσα ἔνταση τοῦ ἰσχνοῦ κορμοῦ τὸ ἐντάσσουν στὴ “βόρεια τεχνοτροπία”, ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὴ μετανακτορικὴ/ὑπομινωικὴ μεταλλοπλαστική. Μὲ τὴ μεταλλοτεχνία νὰ ἐπηρεάζει τὸν “ἐξπρεσιονιστικὸ” πρωτογεωμετρικὸ Β ρυθμὸ τῶν ἀγγείων καὶ μὲ τὸ προβάδισμά της ἔναντι τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, ἡ κατὰ σύμβαση χρονολόγησις τοῦ αὐλητῆ 13 καὶ τῶν μορφῶν 5571 καὶ 4870 τοῦ ὑποστάτη τῆς Σύμης στὸ α' μισὸ τοῦ 9ου αἰ. εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

δ. Γεωμετρικά

Ἡ ἀναφορὰ στὰ γνωστὰ κρητικὰ εἰδῶλια τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ θὰ εἶναι περισσότερο διεξοδική ἀπὸ ὅσο χρειάζεται ἡ χρονολογικὴ κατάταξις τῶν εἰδωλίων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Ἡ διευρυμένη συγκριτικὴ παράθεσίς τους εἶναι χρήσιμη γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ δύο παραδείγματα δὲν εἶναι μόνον ἐποχῆς καὶ ὅτι ἡ πολυμορφία τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ χαρακτηρίζει καὶ τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ. Νὰ φανεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ ρυθμὸς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὁμοιογενοῦς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης, ὑπάρχει στὰ κρητικὰ εἰδῶλια γιατί ἐξελίσσεται μὲ συνέπεια, ἀρκεῖ ἡ ἐξέλιξίς του νὰ ἀναζητεῖται στὸ πλαίσιο τῶν τοπικῶν τεχνοτροπιῶν ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν Κρήτη.

Δύσκολα ξεχωρίζει ἡ πρώτη, σύντομη περίοδος τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ στὰ ἀγγεῖα²⁰² καὶ ἀκόμη δυσκολότερα στὰ χάλκινα εἰδῶλια, γιὰ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα (εἰκ. 37-38) εἶναι εὐλογηὴ ἡ διχογνωμία, ἂν ἀντιπροσωπεύουν τὸ τέλος τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἢ τὴν ἀρχὴ τοῦ γεωμετρικοῦ. Πάντως, ἂν ἡ ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ περίοδος καλύπτει ἓνα μέρος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 9ου αἰ., ἡ κατὰ σύμβαση χρονολόγησις τῆς ἀρχῆς τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ γιὰ τὰ χάλκινα εἰδῶλια ἴσως

199. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 1930.6-17.1, Υ 0.08 μ.: Verlinden 1984, 166-167 ἀρ. 211 πίν. 83. Πρόσθεσε Λεμπέση 1989, 57 πίν. 1γ-δ. Τῆς ἴδιας 1991, 107-108 εἰκ. 4-5. Τὸ χωριὸ Καλαμαύκα εἶναι εὐκόλου

προσιτὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

200. Brock 1957, 143.

201. Naumann 1976, 65-66· 78-79· 87 P19 πίν. 27.

202. Coldstream 1996, 417.

βρίσκεται γύρω στο 850. Ασφαλέστερος είναι ο όρισμός του τέλους του γεωμετρικού ρυθμού στη δεκαετία 720-710 το αργότερο, χάρη στα ανασκαφικά δεδομένα του ειδώλιου 3072 του Μουσείου Ήρακλείου από το Άφρατι της Πεδιάδας²⁰³ (είκ. 60). Σε αυτό το εύρύτατο χρονικό πλαίσιο επιχειρείται ή κατάταξη των οκτώ γεωμετρικών ειδωλίων από τη Σύμη (πίν. 14-20), με γνώμονα τον βαθμό της εξάρτησής τους από τα πρωτογεωμετρικά ειδώλια και της προσέγγισής τους στο ασφαλώς χρονολογημένο ύστερογεωμετρικό ειδώλιο 3072.

Ο βαθμός της εξάρτησης και της αυτόνομησης του ΑΥΤΟΜΑΣΤΙΓΟΥΜΕΝΟΥ 14 (πίν. 14) από τα πρωτογεωμετρικά ειδώλια ελέγχει την αρχική χρονολόγησή του στον ύστερο 8ο αϊ. ως πολύ χαμηλή²⁰⁴. Το κυλινδρικό σχήμα του σώματός του με τον συνεχόμενο κύλινδρο του ύψηλου λαιμού και τα χωρίς άρθρώσεις χέρια απαντάται σε κρητικά ειδώλια της πρώιμης, της μέσης και της ύστερης περιόδου του πρωτογεωμετρικού ρυθμού²⁰⁵, αλλά ή ίδια φόρμα έχει αποκτήσει την απόλυτη ακρίβεια του στερεομετρικού σχήματος στη μορφή 14. Η πλάγια όψη του προσώπου αναπτύσσεται σε βάθος με την τολμηρή απόσπασή του από τον λαιμό και την έγγραφη του σε ένα καθαρό όξυκόρυφο τρίγωνο, στο οποίο εντάσσεται και ο ισχνός όγκος της κεφαλής. Τα χέρια, με διαφοροποιημένο τον βραχίονα από τον πήχη μόνον κατά τη διάμετρό τους, έχουν αφήσει πίσω τις ατροφικές εκβλαστήσεις των ειδωλίων της μέσης πρωτογεωμετρικής περιόδου (πίν. 12, είκ. 5), αλλά δεν έχουν αποκοπεί από το πλάσιμο των χειρών του αὐλητή 13 (πίν. 13) της ύστερης περιόδου του πρωτογεωμετρικού ρυθμού. Ακόμη και ή μεγάλη επιμήκυνση του λαιμού, ή οποία στα πρωτογεωμετρικά ειδώλια απορρέει από τη δυσαρμονία των αναλογιών (πίν. 11, είκ. 27), στη μορφή 14 αποτελεί επιλεγμένη λύση για την ανάπτυξη του θέματος της αυτομαστίγωσης, καθώς χρειαζόταν χώρος για το ανυψωμένο δεξι χέρι με τη μαστίγα και για την κάμψη της μαστίγας κατά την αριστερή πλάγια όψη, που αποτελεί και την κύρια όψη της πράξης της αυτομαστίγωσης. Άρκει νά συγκριθεί με τον αυτομαστιγούμενο του Βρετανικού Μουσείου, που εκτιμήθηκε ως έργο μεταβατικό από τον πρωτογεωμετρικό στον γεωμετρικό ρυθμό (είκ. 43), για νά φανεί ή εξέλιξη και στην απόδοση του κοινού θέματος της αυτομαστίγωσης.

Η καθαρότητα και ή ακρίβεια που έχουν οι στρογγυλοί όγκοι του σώματος και του λαιμού στο ειδώλιο 14 χαρακτηρίζουν και το ειδώλιο 2308 του Μουσείου Ήρακλείου από την Αγία Τριάδα της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου²⁰⁶ (είκ. 44). Και στα δύο ειδώλια οί αναλογίες του σώματος πρὸς τὰ χέρια ή των χαρακτηριστικών του προσώπου πρὸς τὸ περίγραμμά του εξισορροποῦνται στον ίδιο βαθμό. Την ίδια βαθμίδα εξέλιξης παρουσιάζουν και τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεία των χειρών, ὅπως τὰ πλατιά δυνατά ἄκρα τους και ή διστακτική δήλωση του ἄγκωνα. Ὅμοια εἶναι και ή αντίληψη για τὴ φόρμα του σώματος και του λαιμού ὡς συνεχόμενου κυλίνδρου, που διευρύνεται ἐλάχιστα κατά τὸ ἀνώτερο τμήμα του για νά σχηματισθεῖ ὁ ὄγκος της κεφαλής.

203. Υ 0.103 μ.: Λεμπέση 1980, 87-96. Αὐθαίρετη εἶναι ή χρονολόγησή του στο 675 από τον Floren (1987, 137-138), γιατί παρακάμπτει τὰ ανασκαφικά δεδομένα.

204. ΠΑΕ 1976, 406 πίν. 226ε. Verlinden 1984, 221

ἀρ. 231 πίν. 90.

205. Ἐνδεικτικά παραδείγματα βλ. Naumann 1976, 94-96 P2, P5, P18 πίν. 19, 20, 26.

206. Υ 0.12 μ.: αὐτόθι 97 P28 πίν. 32.

Εἰκ. 45. Ἡράκλειο, χ. 199, Υ 0.05 μ., ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ.

Εἰκ. 44. Ἡράκλειο, χ. 2308, Υ 0.12 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Παρά τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά τῶν εἰδωλίων **14** καὶ 2308 ὑπάρχουν καὶ σημαντικές διαφορές πὺν θὰ ἀπέτρεπαν τὴ χρονική τους σύνδεση, ἂν συνέβαινε νὰ ἐκτιμηθοῦν ὡς διαφορές ἐποχῆς. Στὴν καλλιγραφική, σχεδιαστική τεχνοτροπία τῆς λεπτοφυοῦς μορφῆς **14** ἀντιπαραθέτει τὸ εἰδῶλιο 2308 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα ἓνα ὕφος ἄδρὸ καὶ ἄκομψο, πὺν ἐκφράζεται μὲ βαριές, στρογγυλές φόρμες καὶ ἔχει τὴν τεχνοτροπική προβαθμίδα του στὸ εἰδῶλιο 5416 ἀπὸ τὸν Κομμό (εἰκ. 5), τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”. Ἀντίθετα ὁ αὐτομαστιγούμενος **14** μὲ τοὺς ἰσχυροὺς γωνιώδεις ὄγκους, τὶς ραδινὲς ἀναλογίες καὶ τὴ μινωίζουσα ἔνταση τοῦ κορμοῦ συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” (εἰκ. 27, 29) σὲ μία πιὸ ἐξελιγμένη ἀπόδοση, καθὼς ἡ κίνηση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ ἀνακυκλώνεται μὲ τὴν παρεμβολή τοῦ μοτίβου τῆς χειρονομίας στὸ ἀναγεγνῶ κεφάλι του.

Ἡ πάριση μορφή κατὰ τὸν ρυθμὸ καὶ τὴν τεχνοτροπία τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** εἶναι ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος ἡνίοχος (;) τοῦ ὑποστάτη ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο²⁰⁷ (πίν. 14, εἰκ. 45). Ὅμοιο λεπτοφυῆ κυλινδρικό κορμὸ μὲ ὅμοια ἔνταση, ὅμοια ἀποσπασμένο γωνιώδες πρόσωπο ἀπὸ τὸν κυλινδρικό λαιμὸ καὶ ὅμοια πλασμένα χέρια μὲ διευρυμένα ἄκρα ἔχουν οἱ δύο μορφές, παρόλο ὅτι ἀνήκουν σὲ διαφορετικές κατηγορίες ἔργων. Μάλιστα τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῆς προεξέχουσας λείας κόμης πάνω ἀπὸ τὸ ἀνύπαρκτο σχεδὸν μέτωπο τοῦ ἡνίοχου ἔχει τὴν προβαθμίδα του στὸν πρωτογεωμετρικὸ ὄπλοφόρο **11** τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” (πίν. 11). Ὁ ὄγκος ὅμως τῆς κόμης στὸν ἡνίοχο δείχνει τὴν ἀποδέσμευσή του ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ στὸν ἴδιο βαθμὸ πὺν ἄλλα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικά προδίδουν τὴν ἀποδέσμευση καὶ τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14**.

207. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 199, Υ 0.05 μ.: Rolley 1977, 123 ἀρ. 14 εἰκ. 53.

Δύο ειδώλια σύγχρονα με τὸν αὐτομαστιγούμενο **14** εἶναι ἐνδεικτικά γιὰ τὶς καλύτερες δυνατότητες ἀφομοίωσης τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” σὲ σύγκριση μὲ τῆς “νότιας”. Ἡ καθιερωμένη χρονολόγηση τοῦ καθιστοῦ φορμικτῆ 2064 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (εἰκ. 46) στηρίχθηκε στὸ ἐπισφαλέςτατο κριτήριό τῆς ὀψιμῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἴδιου θέματος στὰ ἀττικά ὑστερογεωμετρικά ἀγγεῖα²⁰⁸. Τὰ ἄμεσα ὅμως παράλληλα γιὰ τὸ λεπτεπίλεπτο σῶμα τοῦ φορμικτῆ 2064 μὲ τὰ ἀδιάθροτα χέρια καὶ τὰ διευρυμένα ἄκρα τους, γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς ἔμφασης ποὺ δίνεται μὲ τὴν ἀντιπαράθεση τοῦ λεπτοφυοῦς σώματος πρὸς τὸ μεγάλο κεφάλι καὶ γιὰ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τῆς εἰκονιζόμενης πράξης βρίσκονται στὸ κρητικὸ εἶδωλό τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14**. Ἀκόμη καὶ ἡ ἔνταση τῆς ἔκφρασης τοῦ προσώπου τους μὲ τὰ μισάνοικτα χεῖλη εἶναι παρεμφερῆς, ἂν καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν διαφορετικὸ ψυχισμό τῶν δύο μορφῶν. Μόνον τὸ δισκοειδὲς πρόσωπο τοῦ φορμικτῆ 2064, ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ πρωτογεωμετρικά εἶδωλα τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”²⁰⁹ (πίν. 12, εἰκ. 39) διαφέρει ἀπὸ τὸ λιπόσαρκο, γωνιώδες πρόσωπο τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14**. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαφορὰ, καθὼς ἐναρμονίζεται μὲ τοὺς ἰσχνοὺς γωνιώδεις ὄγκους τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν καὶ μὲ τὴν ἀνακυκλούμενη κίνηση στὸ σχῆμα τῆς στάσης τοῦ φορμικτῆ 2064, προδίδει τὶς δυνατότητες τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” νὰ ἐπιλέγει καὶ νὰ ἀφομοιώνει φόρμες τοῦ “νότιου τεχνοτροπικοῦ ιδιώματος” γιὰ νὰ ἀπεικονίσει, ὅπως καὶ στὸν αὐτομαστιγούμενο **14**, ἐξίσου φυσιοκρατικὰ δύο διαφορετικὲς πράξεις ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν πλάγια ὄψη.

Ἀντίθετα, ἡ “νότια τεχνοτροπία” παρουσιάζεται τὴν ἴδια περίοδο στὸ εἶδωλό κρᾶνοφόρου μορφῆς ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²¹⁰ (εἰκ. 47) μὲ περιορισμένες δυνατότητες ἀφομοίωσης στοιχείων τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”. Παρὰ τὶς ὁμοιες μὲ τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** ἀναλογίες τοῦ λεπτοῦ ἐπάνω κορμοῦ πρὸς τὰ μακριὰ εὐκαμπτα χέρια καὶ τὰ διευρυμένα ἄκρα τους ἢ τὴν ὁμοία σχέση τοῦ λαμποῦ πρὸς τὸ πρόσωπο μὲ τὰ προεξέχοντα χαρακτηριστικά, ποὺ προδίδουν τὴ χρονολογικὴ σύνδεση τῶν δύο εἰδωλίων, ὁ τεχνίτης τῆς ὀπλοφόρου μορφῆς δὲν κατάφερε νὰ ἐναρμονίσει τὸν βαρὺ ὄγκο τοῦ προσώπου μὲ τὰ γωνιώδη χαρακτηριστικά· οὐτε νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ μορφολογικὰ σχήματα τῶν προτεταμένων γλουτῶν καὶ τῶν λυγισμένων σκελῶν τῆς “νότιας

Εἰκ. 46. Ἡράκλειο, χ. 2064, Υ 0.05 μ., ΚΡΗΤΗ.

208. Υ 0.05 μ.: Levi 1927-29, 542 εἰκ. 609. Wegner 1949, 134. Τοῦ ἴδιου 1968, U3. Padgett 1995, 397, ὅπου δὲν ἐλέγχεται ἡ καθιερωμένη χρονολόγηση οὔτε ἡ ἐπισφαλὲς γνησιότητα ἐνὸς ἀκόμη ὁμοίου φορμικτῆ στὴν ἰδιωτικὴ Συλλογὴ Leon Levy and Shelby White, New York.

209. Οἱ προβαθμίδες αὐτοῦ τοῦ τύπου προσώπου ἀποκλείουν τὴν ἀποψη τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ φορμικτῆ 2064 ἀπὸ τὴν Ἀνατολή (Dunbabin 1957, 36 πίν. 8.2 καὶ Moorey 1984, 75, ποὺ ἀμφισβητεῖ τὴ συριακὴ

προέλευση, ἀντιπροτείνοντας τὴν Κιλικία ἢ κάποια περιοχὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Τουρκίας), ὅπως καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων: Verlinden 1984, 220-221 ἀρ. 230 πίν. 90. Ἡ Vermeule (1968, 97-98 εἰκ. 40) βλέπει στὸ θέμα τὴν πολιτιστικὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ 2η στὴν πρώιμη 1η χιλ.

210. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἁ.ἁ., Υ 0.10 μ.: Naumann 1969, 118 σημ. 13d = Verlinden 1984, 221 ἀρ. 232 πίν. 91.

Εἰκ. 47. Ἡράκλειο, ἄ.ἄ., Υ 0.10 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Εἰκ. 48. Ὀλυμπία, Β 1671, Υ 0.085 μ.,
ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

τεχνοτροπίας”. Δανείζεται ἀπὸ τὴ “βόρεια τεχνοτροπία” τὸν ἰσχνὸ γωνιώδη ἐπάνω κορμὸ καὶ τὸ μινωίζον μοτίβο τῆς ἀναγερτῆς κεφαλῆς, ἀλλὰ δὲν ἀνακυκλώνει τὴν κίνηση στὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας ἢ τὴ στάση τοῦ σώματος, ποὺ διατηρεῖ τοὺς προτεταμένους γλουτοὺς πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 40).

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς στὰ κρητικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο προσφέρει ἀσφαλέστερη βάση γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ρυθμοῦ χάλκινων ἐξωκρητικῶν εἰδωλίων, ἀπὸ ὅσο ἡ σύγκρισή τους μὲ τὶς μορφές τῶν ἀττικῶν ἀγγείων. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ κριτήριο καὶ τὰ ὑπολογίσιμα κατὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ποικιλία ἔργα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας στὸ δελφικὸ ἱερό²¹¹, εἶναι πιὸ πιθανὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ τοξότη τῶν Δελφῶν στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο, ἀπὸ ὅσο στὸν ὕστερο 8ο αἰ. ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου²¹². Τὸ αἰχμηρὸ πρόσωπό του μὲ τὸν συρρικνωμένο ὄγκο τῆς κεφαλῆς, τὰ στρογγυλὰ φύματα τῶν ματιῶν, τὰ ἀδιάθροτα ἀλλὰ δυνατὰ χέρια μὲ τὰ διευρυμένα ἄκρα τους, ἀκόμη καὶ ἡ χαλαρὴ περιέλιξη τῆς ζώνης γύρω ἀπὸ τὴ μέση του, ἀποτελοῦν μορφοπλαστικὰ γνωρίσματα ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ τὸν αὐτομαστιγούμενο 14. Καὶ στὰ δύο εἰδώλια ἡ πράξη τῆς τόξευσης ἢ τῆς αὐτομαστιγώσεως ἀναπτύσσεται στὴν πλάγια ὄψη καὶ τὸ σχῆμα τοῦ διασκελισμοῦ τοῦ δελφικοῦ τοξότη βρίσκει παράλληλο στὸ εἰδῶλιο 2308 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 44) τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου. Ἡ μεγαλύτερη εὐκαμψία αὐτοῦ τοῦ σχήματος στὸν τοξότη τῶν

211. Maaß 1977, 34 σημ. 10.

μένο): Rolley 1969, 42-43 ἀρ. 24 πίν. 8.

212. Πανεπιστημιακῆς Συλλογῆς Würzburg (χα-

Δελφῶν καὶ ἡ πιὸ φυσιοκρατικὴ διατύπωσή του, χάρις στὴν ἀπόσπαση τοῦ δεξιοῦ σκέλους ἀπὸ τὴ βάση ὅπου πατάει μὲ τὰ δάκτυλα, ἴσως προδίδουν νεότερη βαθμίδα ἐξέλιξης σὲ σχέση μὲ τὸ κρητικὸ εἶδωλο. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ διαφορές, ἂν δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὸ θέμα τῆς τόξευσης, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ὀψιμη χρονολόγηση τοῦ τοξότη τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποίου τὸ ὕφος εἶναι ἐντάξιμο στὸ “βόρειο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα” τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς.

Τὴν ἔνταξη τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο ἐνισχύει καὶ ἡ πρότασις τῆς ἀπόδοσης στὴν ἴδια περίοδο τοῦ ἄρματος B 1671 τῆς Ὀλυμπίας μὲ ἡνίοχο καὶ παραβάτη, ἀποσπασματικὰ σωζόμενο²¹³ (εἰκ. 48). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παλαιὸ πτηνόσχημο πρόσωπο τοῦ ἡνίοχου, τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια του, καὶ οἱ ἀναλογίες τους πρὸς τὸν λαϊμὸ καὶ τὸ κεφάλι ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἴδιο βαθμὸ ἐξέλιξης μὲ τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14**. Ἡ σύγκρισή τους μάλιστα δείχνει ὅτι στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ ἐποχὴ οἱ μορφοπλαστικὲς δυνατότητες τοῦ Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη ἦταν κατὰ πολὺ ἀνώτερες τοῦ Πελοποννήσιου ὁμοτέχνου του, τοῦ ὁποίου ἡ ἀδυναμία εἶναι προφανὴς ὅχι μόνον στὸν συντηρητισμὸ τοῦ πτηνόσχημου προσώπου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ νέου θέματος τῆς ἄρματοδρομίας γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας.

Οἱ κρανοφόροι τοῦ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ **15** (πίν. 15) παρουσιάζουν τὸν ἴδιο βαθμὸ ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ μὲ τὸν αὐτομαστιγούμενο **14**. Σὲ ἐπίπεδο τεχνικῆς, ἡ καινοτομία τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση σκληροῦ κεριοῦ γιὰ τὸ πρόπλασμα καὶ τὴ μορφοποίησή του μὲ ἐργαλεῖο²¹⁴, ἐφαρμόζεται μὲ μεγάλη εὐχέρεια. Σὲ μορφολογικὸ ἐπίπεδο, οἱ ὄγκοι τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν τῶν κρανοφόρων βγαίνουν μὲ πολλὰ καὶ μικρῆς ἔκτασης ἐπιφάνειες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς λιγοστὲς τῶν εἰδωλίων τῆς μέσης (πίν. 11) καὶ τῆς ὕστερης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 41-42). Ὡστόσο, ἡ σύνδεσή τους δὲν ἔχει ἀποκτήσει οὔτε στοὺς κρανοφόρους τὴν αὐστηρὴ ὀργάνωση ἑνὸς γεωμετρικοῦ συνόλου ἀπὸ ἐπίπεδες φόρμες.

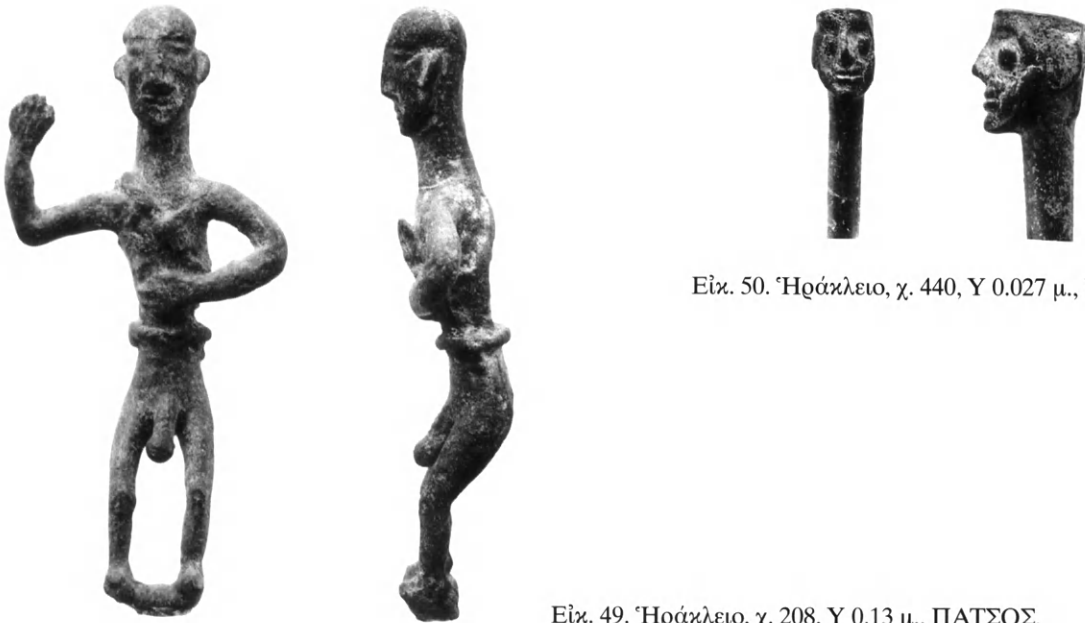
Οἱ κρανοφόροι τοῦ συντάγματος **15** παραβάλλονται μὲ τὸ ἀνδρικὸ εἶδωλο 748 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, τοῦ τέλους τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 40) μόνον κατὰ τὴν κάμψη τῶν σκελῶν, τὰ ἀδιάρθρωτα χέρια καὶ τὸν σχηματισμὸ τοῦ προσώπου ἀπὸ δύο συγκλίνοντα ἐπίπεδα. Τὸ στήσιμό τους ἔχει μεγαλύτερη εὐστάθεια, οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος πρὸς τὰ μέλη, τὸν λαϊμὸ ἢ τὸ κεφάλι εἶναι πιὸ συμμετρικὲς καὶ τὰ συγκλίνοντα κατὰ τὴν κατακόρυφο ἐπίπεδα τοῦ προσώπου τους ἔχουν διογκωθεῖ γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν ζυγωματικῶν. Γενικὰ δὲν ὑπερτονίζεται μία φόρμα σὲ βάρος τῶν ἄλλων καὶ ἔχει ἀμβλυνθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἐμφατικὴ δυσαρμονία τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων. Ἀκόμη καὶ τὸ λοφίον τοῦ κράνους ἔχει ἀναπτυχθεῖ καὶ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸν αὐχένα μὲ τὸν ἐπαυξημένο ὄγκο του σὲ σύγκριση, ὅχι μόνον μὲ τὸν πρώιμο πρωτογεωμετρικὸ ὄπλοφόρο **10** (πίν. 10), ἀλλὰ καὶ μὲ κρανοφόρο τῆς Ὀξφόρδης, ποὺ ἔχει ἐνταχθεῖ στὴ μετάβαση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ πρὸς τὸν γεωμετρικόν²¹⁵.

213. Ὀλυμπία, Ἀρχ. Μ., Υ 0.085 μ.: Kunze 1944, 109-110 εἰκ. 90 πίν. 34. Heilmeyer 1994, 196-198 ἀρ. 73 πίν. 73.2 (πρώιμο γεωμετρικὸ μὲ βάση τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἄρματος).

214. Βλ. σ. 60-61· 165-166.

215. Ashmolean M. ἀρ. 1928.15, Υ 0.098 μ.: Naumann 1974, 97 P27 πίν. 30 = Verlinden 1984, 219 ἀρ. 224 πίν. 88.

Εἰκ. 50. Ἡράκλειο, χ. 440, Υ 0.027 μ., ΨΥΧΡΟ.

Εἰκ. 49. Ἡράκλειο, χ. 208, Υ 0.13 μ., ΠΑΤΣΟΣ.

Οἱ ἀποκλίσεις τοῦ ζεύγους τῶν κρανοφόρων ἀπὸ τὰ ὕστερα πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια εἶναι αἰσθητὲς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν ὄγκων, στὸν βαθμὸ μάλιστα ποὺ ἀποκλίνει καὶ ὁ αὐτομαστιγούμενος **14** τῆς πρώτης γεωμετρικῆς περιόδου. Ἄν τὰ δύο ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶναι ἔργα σύγχρονα ἢ ἂν ἀποχωρίζονται μὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ δύσκολα τεκμηριώνεται, γιατί διαφέρουν κατὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ τεχνοτροπικὸ ὕφος.

Ὁ τεχνίτης τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** εἶναι πρωτοποριακός, καθὼς συνδυάζει ἔντεχνα τὶς ρευστὲς στρογγυλὲς φόρμες μὲ τὶς γωνιώδεις ἐπίπεδες γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴ δίνη μιᾶς ἱεροπραξίας. Ἀντίθετα ὁ τεχνίτης τοῦ συντάγματος **15** δὲν ξεπερνᾷ τὸ μέτρο τῆς ἐποχῆς του μὲ τὴν παρατακτικὴ σύνδεση τῶν δύο κρανοφόρων καὶ μὲ τὴν ἐμμονή του στὰ παραδοσιακὰ μορφολογικὰ σχήματα τοῦ γεροῦ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀδιάθροτου κορμοῦ, τῶν προτεταμένων γλουτῶν καὶ τῶν λυγισμένων σκελῶν, ποὺ προσιδιάζουν στὴ “νότια τεχνοτροπία” (εἰκ. 28, 42-43). Ἄν καὶ οἰκειοποιεῖται χαρακτηριστικὰ τοῦ “βόρειου τεχνοτροπικοῦ ἰδιώματος”, ὅπως τοὺς γωνιώδεις ὄγκους καὶ τὸν τριγωνικὸ σχηματισμὸ τοῦ προσώπου, ἢ τραχιὰ ἔκφραση ποὺ ἔχουν κατὰ κανόνα τὰ εἰδῶλια τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” σφραγίζει καὶ τὰ πρόσωπα τῶν κρανοφόρων. Μὲ αὐτὰ τὰ παράλληλα ἢ κατώτερη ποιότητα τοῦ συντάγματος **15** σὲ σύγκριση μὲ τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** τῆς ἴδιας περιόδου εἶναι πιθανότερο νὰ ὀφείλεται στὴν ἀφομοιωτικὴ ἀδυναμία τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, παρὰ στὶς μέτριες δυνατότητες τοῦ τεχνίτη του. Ἡ ἐμμονὴ αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας σὲ παραδοσιακὰ μορφολογικὰ σχήματα ἐκδηλώνεται μὲ ἕναν “ἐπαρχιωτικὸ” συντηρητισμὸ σὲ εἰδῶλια τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς Φαιστοῦ/Ἀγίας Τριάδας, ὅπως στὸ εἰδῶλιο 208 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Πατσοῦ (εἰκ. 49) τῆς πρώτης γεωμετρικῆς περιόδου²¹⁶.

216. Ἄρ. χ. 208, Υ 0.13 μ.: Naumann 1976, 96 P26 πίν. 31 (πρώτο γεωμετρικό) = Κούρου καὶ Καρέτσου

Ἡ παραδοσιακή γιὰ τὴ “νότια τεχνοτροπία” ἀπόδοση τοῦ προσώπου ὡς ἡμιελλειψοειδοῦς δίσκου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποσπᾶται ἡ μεγάλη τριγωνική μύτη καὶ τὸ δυνατό ἀνακαμπτόμενο πηγούνι, χαρακτηρίζει καὶ τὴ μορφή **16** (πίν. 16). Τὸ πρόσωπό της ἔχει ἀπομακρυνθεῖ αἰσθητὰ ἀπὸ τὰ τεχνοτροπικὰ παράλληλα τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 39) μὲ τὴν πιὸ ὀργανική σύνδεση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ δισκοειδοῦς προσώπου, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἐξισορροπημένη ἔνταξη τῶν χαρακτηριστικῶν στὸ περίγραμμά του. Ἀκόμη καὶ ἡ κάμψη τοῦ ὑψηλοῦ λαιμοῦ πρὸς τὸν ὦμο μοιάζει περισσότερο μὲ συνειδητὴ ἐπιλογή, ὅπως καὶ στὸν ὑψηλότερο κρανοφόρο τοῦ συντάγματος **15**, παρὰ μὲ τυχαῖο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸ ἀδέξιο περιτύλιγμα τοῦ προπλάσματος μὲ τὴν ἐσάρπα, ὅπως στὴ γυναικεία μορφή **12** (πίν. 12) τῆς μέσης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ κεφαλή **16** ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος **15** μὲ τὴν ἀνώτερη ποιοτική στάθμη καὶ μὲ τοὺς πλατιά πλασμένους ὄγκους τοῦ προσώπου, παρόλο ὅτι καὶ τὰ δύο ἀναθήματα ἀντιπροσωπεύουν τὴ “νότια τεχνοτροπία”. Ἐπειδὴ ἡ ἴδια διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ προσώπου ἀποχωρίζει τὴ μορφή **16** καὶ ἀπὸ τὸν ἰσότημο ποιοτικὰ αὐτομαστιγούμενο **14** τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” (πίν. 14), προσγράφεται στὰ χαρακτηριστικὰ ἐποχῆς. Πιθανὸν ἡ μορφή **16** νὰ εἶναι ἔργο τοῦ τέλους τῆς πρώτης γεωμετρικῆς περιόδου, γιὰ καὶ τὰ ἐνοποιημένα περιγράμματα τῆς μύτης μὲ τῶν μεγάλων κοιλοτήτων τῶν ματιῶν καὶ τὰ διογκωμένα χεῖλη ἔχουν ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τίς ἰσχνές φόρμες τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, πού παρουσιάζουν τὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια καὶ παραμένουν αἰσθητὲς στὰ πρόσωπα τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** καὶ τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος **15**. Ὁ τρόπος πού ἀποδίδονται οἱ ὄγκοι τοῦ προσώπου τῆς κεφαλῆς **16** ἀπαντᾶται καὶ στὸ κεφάλι τῆς ἀπόληξης μαχαιριοῦ ἀπὸ τὸ Ψυχρό²¹⁷ (εἰκ. 50). Ἡ ὁμοιότητά τους ἐκτιμᾶται ὡς χρονολογική, γιὰ τὴν παρουσιάζεται σὲ ἔργα ποιοτικὰ ἰσότημα, πού ξεχωρίζουν μόνον κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου: τὴν ἐκλεπτυσμένη τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” στὸ πρόσωπο τῆς κεφαλῆς τοῦ μαχαιριοῦ καὶ τὴν τραχιά τῆς “νότιας” στὸ μεγαλόσχημο δισκοειδὲς πρόσωπο τῆς κεφαλῆς **16**.

Ο ΚΥΠΕΛΛΟΦΟΡΟΣ **17** (πίν. 16), ὡς κορυφαῖο ποιοτικὰ ἔργο τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη τῆς κεφαλῆς **16** βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ὁ γερτὸς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κορμὸς τοῦ **17**, τὰ λυγισμένα πόδια μὲ τοὺς προτεταμένους γλουτοὺς καὶ ἡ τραχιά ἔκφραση τοῦ δισκοειδοῦς προσώπου, ἔχουν γιὰ ἀπώτατο τεχνοτροπικὸ παράλληλο τὸ εἰδῶλιο 746 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 28). Τὴν ἄμεση προβαθμίδα γιὰ τὸ δισκοειδὲς πρόσωπό του προσφέρει ἡ κεφαλή **16** (πίν. 14) πού ἀντιπροσωπεύει, ὅπως καὶ τὸ 746, τὴ “νότια τεχνοτροπία” τῆς πρώτης περιόδου τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου της μὲ τοὺς διευρυμένους ὄγκους προαναγγέλλει τὸ πλάτος τῶν στερεομετρικῶν ὀγκῶν τοῦ προσώπου τοῦ κυπελλοφόρου **17**, στοὺς ὁποίους ἔχουν πλήρως ὑπαχθεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν πυκνή, ἀπόλυτα συμμετρικὴ σύνταξή τους.

1994, 145 ἀρ. 84 εἰκ. 96· 118 (προηγμένης γεωμετρικῆς φάσης).

217. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 440, Υ 0.027 μ.:

Naumann 1976, 55 σημ. 76 πίν. 21 (ὕστερο πρωτογεωμετρικό).

Εἰκ. 51. Ἡράκλειο, χ. 209, Υ 0.105 μ., ΠΑΤΣΟΣ.

Πρόσωπο καὶ κεφάλι στὸν κυπελλοφόρο **17** συναποτελοῦν τυπικὸ παράδειγμα ἔκφρασης τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ σὲ βάθος ἀνάπτυξή τους εἶναι ἰσοδύναμη μὲ τὴν κατὰ πλάτος διεύρυνση τοῦ προσώπου του στὴν κύρια ὄψη, καὶ ὁ ὄγκος τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ στιβαροῦ λαιμοῦ ἔχει ἐπαυξηθεῖ, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀντίστοιχες φόρμες εἰδωλίων τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 44), ἐνῶ οἱ παχεῖς σχοινοπλόκαμοι τῆς κόμης μὲ τὶς βαθιὲς αὐλακώσεις παρουσιάζουν τὴν ἀπόλυτη συμμετρία τοῦ τριγλύφου²¹⁸. Ὁ περιορισμὸς τῆς κόμης πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά δὲν ἐπιτρέπει τὴ σύνδεσή της μὲ τὴ δαιδαλική κόμμωση, ποὺ ἐγκλωβίζει στὸν ὄγκο της τὸ πρόσωπο καὶ τὸν λαιμὸ τῶν μορφῶν, ἐξαφανίζοντας τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς. Ἄλλωστε ἡ κοντὴ κόμη ποὺ καλύπτει ὡς ἐπίθημα τὸν αὐχένα ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἐξωκρητικά εἰδώλια τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ²¹⁹. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἡ ὁμοίου τύπου κόμμωση στὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 209 τοῦ Μουσείου Ἡρα-

κλείου ἀπὸ τὴν Πατοό (εἰκ. 51) δὲν δικαιολογεῖ τὴν ὀψιμη χρονολόγησή του²²⁰. Αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο ἀποτελεῖ “ἐπαρχιώτικη” ἐκδοχὴ τῆς ἴδιας περιόδου καὶ τεχνοτροπίας μὲ τοῦ κυπελλοφόρου **17**. Ὁ ἀτάλαντος τεχνίτης τοῦ 209 δὲν ἔχει ξεπεράσει τὴ δυσαρμονία τῶν ἀναλογιῶν τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ὑπαγάγει τοὺς ὄγκους σὲ ἓνα αὐστηρὰ ὁργανωμένο σύνολο.

Ἐπαυξημένα σὲ ὄγκο εἶναι καὶ τὸ σῶμα μὲ τὰ μέλη τοῦ κυπελλοφόρου **17** σὲ σύγκριση μὲ τοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος **15** τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 15). Ἀκόμη καὶ τὸ στήσιμό του εἶναι πιὸ εὐσταθὲς καὶ οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος πρὸς τὰ μέλη ἔχουν ἐξισορροπηθεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμό. Στὶς κατακερματισμένες ἐπίπεδες φόρμες τῶν κρανοφόρων ἀντιπαραθέτει ὁ κυπελλοφόρος ὄγκους, ποὺ βγαίνουν μὲ ἐξίσου γωνιώδη ἐπίπεδα, ἀλλὰ συγκερασμένα σὲ ἓνα αὐστηρὰ ὁργανωμένο σύνολο.

Δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ ὁ κυπελλοφόρος **17** σὲ ὕστερη φάση τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, καθὼς δὲν ἔχει ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ μορφολογικὰ σχήματα τῶν κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος ὡς

218. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη διακοσμητικὴ ἀντίληψη ἀπὸ “μετόπες καὶ τρίγλυφα” στὰ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ: Kahane 1940, 473-478.

219. Γιὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ τύπου κόμης: Herrmann 1966, 94-97-100, ἰδιαίτε-

ρα 98.

220. Ἄρ. χ. 209, Υ 0.105 μ.: Verlinden 1984, 220 ἀρ. 228 πίν. 89 = Κούρου-Καρέτσου 1994, 119-145 ἀρ. 85 εἰκ. 97 (ὕστερογεωμετρικὸ/πρώιμο ἀνατολίτιον).

Εἰκ. 52. Ἡράκλειο, χ. 902+1416, Υ 0.09 μ., ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ.

ἐπίμηκες τραπέζιο, με τὴ μικρὴ ὀριζόντια πλευρὰ νὰ ὀρίζει τὸ ἰσχίον καὶ τὴ μεγαλύτερη τοὺς πλατεῖς ὤμους, ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν αὐλητὴ **13** τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 13). Ἡ διαφορὰ ἐποχῆς διαγράφεται στὴ μείωση τῆς ἀνισότητος τῶν δύο ὀριζόντιων πλευρῶν τοῦ τραπέζιου ἀπὸ τὸν αὐλητὴ στὸν κυπελλοφόρο, ἡ ὁποία συμβάλλει καὶ στὴ μεγαλύτερη εὐστάθειά του. Σὲ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια ἀπαντᾶται ἐπίσης ἡ ἀπόδοση τοῦ περυγίου τῶν αὐτιῶν μετὰ τὴ λεπτὴ γεωμετρικοῦ σχήματος νεύρωση (εἰκ. 29), τῶν θηλῶν τοῦ στήθους μετὰ κωνικὰ φύματα (εἰκ. 38) καὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης μετὰ τὴν κατακόρυφη ἔγκοιλη γραμμὴ²²¹.

Ἄν ἡ μέση γεωμετρικὴ περίοδος καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα 790-745, σύμφωνα μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν ἀγγείων²²², ὁ κυπελλοφόρος **17** ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρόωγα εἰδῶλια αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἴσως οἱ δεκαετίες 790-770 ἀποτελοῦν τὸ κατὰ σύμβαση χρονολογικὸ πλαίσιο του, ἐφόσον τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων τοῦ ρυθμοῦ συνεκτιμηθεῖ μετὰ τὴν ὑψηλὴ ποιητικὴ στάθμη του καὶ μετὰ τὸν συντηρητισμὸ τῆς “νότιας τεχντροπίας”, τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει.

Σύγχρονο τοῦ κυπελλοφόρου **17** κρητικὸ εἰδῶλιο εἶναι ἡ καθιστὴ ἀνδρική μορφή ἀπὸ τὸ Παλαίकाстро²²³ (εἰκ. 52). Μόνον οἱ διαφορὲς ποιότητος καὶ τεχνοτροπικοῦ ὕφους ἀποχωρίζουν τὰ δύο εἰδῶλια. Στὶς περιορισμένες μορφοπλαστικὰς δυνατότητες τοῦ “παλαίκαστρινου” (;) τεχνίτη, ἐξαρτημένου ἀπὸ τὴ “βόρεια τεχνοτροπία”, ποὺ ἐντοπίζεται στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ καὶ ἀκτινοβολεῖ πρὸς

221. Πρὸς τὴν ἴδια ἀπόδοση σὲ ἀνδρικό εἰδῶλιο κρανοφόρου στὴν Ὀξφόρδη τοῦ Ashmolean M., ἀρ. 1928.15, Υ 0.098 μ.: Naumann 1976, 97 P27· 87 πίν. 30.

222. Coldstream 1968, 242-244.

223. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 902+1416, Υ 0.09 μ.: Naumann 1969, 119 σημ. 14 (γεωμετρικό) = Verlinden 1984, 223 ἀρ. 248 πίν. 96 (δαίδαλικό).

Είκ. 53. Ἀθήνα, χ. 6182, Υ 0.105 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

τὰ ἀνατολικά²²⁴, ἀντιπαραθέτει ὁ τεχνίτης τοῦ κυπελλοφόρου **17** τὸ “νότιο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα” μὲ ἓνα ὑψηλῆς ποιητικῆς στάθμης ἔργο.

Ἐκτὸς Κρήτης, τὸ πάρισο χρονικὰ εἰδῶλιο τοῦ κυπελλοφόρου **17** (πίν. 17), εἶναι ὁ ὄπλοφόρος 6182 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (εἰκ. 53). Ἡ χρονολόγησή του στὶς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. ἀπὸ τὸν Fr. Willemsen²²⁵, συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνδρικής μορφῆς στὰ κρητικὰ εἰδῶλια καὶ δικαιώνεται μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς καθιστῆς ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὸ Καλαπόδι, ποὺ ἐλέγχουν τὴν παλαιὰ χαμηλὴ χρονολόγησι τῶν χάλκινων εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας ὡς ἐπισημασμένη²²⁶. Ὁ κυπελλοφόρος **17** καὶ ὁ ὄπλοφόρος 6182 παρουσιάζουν καίρια κοινὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀξιολογοῦνται ὡς γνωρίσματα ἐποχῆς, γιὰτὶ ἀπαντῶνται σὲ ἔργα ἀνόμοιας ποιότητος ἀπὸ δύο ἀπομακρυσμένες γεωγραφικὰ περιοχὲς μὲ διαφορετικὴ παράδοσι στὴ μεταλλοπλαστική. Ἡ στάσις τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ ἡ διστακτικὴ διαστολὴ τῶν σκελῶν, ὁ διαχωρισμὸς τῶν ὀγκῶν τοὺς μὲ γωνιώδεις ἀρθρώσεις καὶ ἡ ἰσοτιμὴ ἀνάπτυξι τοῦ ὕψους πρὸς τὴν κατὰ πλάτος καὶ σὲ βάθος διάστασι ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα τῶν δύο μορφῶν, στὶς ὁποῖες καὶ οἱ προτεταμένοι γλουτοὶ ἔχουν τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ τὰ κεφάλια ἔχουν ἐξίσου ἀνεπτυγμένη τὴν πλάγια διάστασι. Μόνον ὁ τρόπος ποὺ μορφοποιοῦνται τὰ κοινὰ γνωρίσματα ἐποχῆς στὸν ὄπλοφόρο 6182 προδίδει τὸν συντηρητισμὸ τοῦ Πελοποννήσιου τεχνίτη καὶ

224. Πὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀκτινοβολίας στὴν κεραμική: Coldstream 1968, 234· 255-257.

225. Υ 0.105 μ.: Willemsen 1954/55, 32. Herrmann 1964, 42 εἰκ. 22-24. Rolley 1969, 25-26. Τοῦ ἴδιου 1977, 106-113, ὅπου ἐπικρίνεται ἡ νέα τάσις τῶν μελετητῶν

τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τὴν ὑψηλὴ χρονολόγησι τῶν παλαιῶν ἀναθημάτων τοῦ ἱεροῦ.

226. Λαμία, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 6060, Υ 0.052 μ.: Felsch 1981, 126-127 εἰκ. 12 μὲ *terminum ante quem* τὸ 750.

Είκ. 54. Όλυμπία, Β 4600, Υ 0.144 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

τήν αδυναμία του να συγκεράσει ξενόφερτα μορφοποιητικά σχήματα με την τοπική παράδοση. Η έντονη κλίση του γερού προς τα εμπρός κορμού με την ελάχιστη ανυψωμένη κεφαλή και τους προτεταμένους γλουτούς συνθέτουν ένα σχήμα ασυνήθιστο για τα είδωλα της Όλυμπίας, αλλά τυπικό για τα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά κρητικά είδωλα της “νότιας τεχνοτροπίας” (είκ. 28, 40-43, 49). Το σφαιρικό κεφάλι με τα συγκλίνοντα κατά την κατακόρυφο της μύτης επίπεδα του προσώπου, τα κοίλα μάτια και το αίχμηρο πηγούνι αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά γεωμετρικών πελοποννησιακών εργαστηρίων²²⁷, αλλά άντλούν από τις αντίστοιχες φόρμες του πήλινου πρωτογεωμετρικού κενταύρου από το Λευκαντί (είκ. 32), που οφείλει τις καταβολές του στη μεταλλοπλαστική της Κρήτης²²⁸.

Μεταγενέστερο του κυπελλοφόρου 17 έξωκρητικό είδωλο και αντάξιο του κατά την ποιότητα είναι ο οδηγός αλόγου Β 4600 από λαβή τριποδικού λέβητα της Όλυμπίας (πίν. 17, είκ. 54). Το είδωλο έχει χρονολογηθεί γύρω στο 750 και αποδόθηκε σε αργίτικο έργα-

227. Πρβ. το κεφάλι του κενταύρου με το κρονοφόρου στο σύμπλεγμα του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης, αρ. 17.190.2072, Υ 0.11 μ.: Herrmann 1964, 42-43 σημ. 115 είκ. 21 (λακωνικού έργα-

στηρίου· γύρω στο 750). Αντίθετα Willemssen 1954/ 55, 26 παρ. πίν. 14 (αύστηρου προς ώριμο γεωμετρικό ρυθμό).

228. Lebessi 1996, 146-149. Ένδεικτική της έπικοι-

στήριο, αλλά ή ιδιοτυπία τής κεφαλής του, πού ξενίζει τούς μελετητές αὐτοῦ τοῦ πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου, ὁδήγησε ἄλλους στήν ἀμφισβήτηση τής ἀπόδοσής του στοῦ Ἄργου²²⁹. Ὁ ἐμφανής διακοσμητικός χαρακτήρας τῶν πλοκάμων τής κόμης του χαρακτηρίζει γενικά τίς κομώσεις τῶν γεωμετρικῶν εἰδωλίων τής Κρήτης (εἰκ. 45, 51, 55-56, 58-60) καί ή σύνταξή τους σέ κατακόρυφες κοσμημένες ταινίες εἶναι παρεμφερής μέ τῶν πλοκάμων τής κοντῆς κόμης πῆλινου εἰδωλίου τής πρώιμης δαιδαλικῆς περιόδου ἀπό τὸ ἱερὸ τής Σύμης²³⁰. Ἄν ή σχέση τῶν δύο κομώσεων εἶναι τυχαία, τὸ ἰδιότυπο γιὰ τὸ ἀργίτικο ἐργαστήριό πρόσωπο ἔχει ὡς ἄμεση τυπολογική προβαθμίδα τὸ πρόσωπο τοῦ κυπελλοφόρου 17. Τὸ κοινὸ ὕφος τής ἔκφρασης καί ή ἔνταξη τοῦ κυπελλοφόρου 17 σέ βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ προγενέστερη τοῦ ὁδηγοῦ ἀλόγου Β 4600, ἴσως δικαιολογοῦν τὸ ἰδιότυπο γιὰ τὰ πελοποννησιακὰ ἐργαστήρια κεφάλι του ὡς ἐπίδραση τής κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς²³¹.

Η ΑΝΔΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ 18 (πίν. 17) ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικά καί τὰ πρώιμα γεωμετρικά εἰδώλια σέ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅσο ὁ κυπελλοφόρος 17. Ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ ἔχει κληρονομήσει μόνο τὰ διαχρονικά γνωρίσματα τής “βόρειας τεχνοτροπίας”, ὅπως τούς ἀδύνατους σχοινοπλοκάμους τής κόμης (εἰκ. 29), τὰ ἄκαμπτα πόδια, τὸν λεπτὸ κορμὸ καί τὴν εὐθυτενὴ στάση, πού ξεφεύγει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο μόνο στήν πλάγια ὄψη, ἐξαιτίας τοῦ ἀδέξιου περιτυλίγματος τοῦ κέρινου προπλάσματος μέ τὴν ἐσάρπα.

Συγκριτικά μέ τὴν κρανοφόρο μορφή ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα τής πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 47), οἱ φόρμες τοῦ εἰδωλίου 18 εἶναι πιὸ ὀργανικὲς καί τὸ κοιλόκυρτο περίγραμμα τοῦ σώματος διαχωρίζεται μέ ζώνη (εἰκ. 56). Ὁ ἴδιος τρόπος σύνδεσης καί διαχωρισμοῦ τοῦ ἐπάνω ἀπὸ τὸν κάτω κορμὸ ὑπάρχει καί στοῦ εἰδωλίου 424 τοῦ Μουσειοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ Ψυχρό²³² (εἰκ. 57), πού ἐντάσσεται στή “βόρεια τεχνοτροπία”, καθὼς ή συμμετρία τοῦ ἐπάνω πρὸς τὸν κάτω κορμὸ καί ή ἰσχνή, σκιαγραφικὴ ἀπόδοσή τους ἀπαντῶνται σέ μορφές κνωσιακῶν ἀγγείων καί χρυσοῦ ἐλάσματος ἀπὸ τὸν Τεκὲ τής Κνωσοῦ τοῦ πρώιμου ἢ τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ²³³.

νωνίας Κρήτης-Εὐβοίας εἶναι ή εἰσηγμένη εὐβοϊκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ ἕως καί τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ II περίοδο τοῦ “Βόρειου Νεκροταφείου” τής Κνωσοῦ: Coldstream 1996, 403-404.

229. Ὀλυμπία, Ἀρχ. Μ. Συν. Υ 0.14 μ.: Kunze 1961, 145-151 πίν. 160-161. Herrmann 1964, 46 εἰκ. 31-32 (λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 750). Hiller 1979, 22-25 (ὕστερο γεωμετρικό). Τὸ ἐργαστήριό ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τοὺς Rolley (1969, 30 στὸν ἀρ. 9) καί Croissant (1992, 77-80-81 σημ. 76, χρονολόγηση στοῦ 700).

230. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πηλ. 21861: ΠΑΕ 1977, 413 πίν. 217.

231. Ἐπαφὲς Κρήτης-Ἄργους στὸν τομέα τής μεταλλοπλαστικῆς προδίδουν καί ἄλλες κατηγορίες ἐρ-

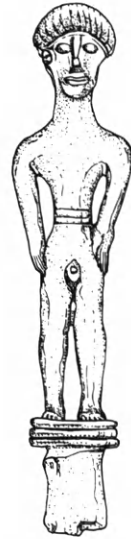
γων: Maaß 1977, 48-51· Zimmermann 1989, 293-296· Schürmann 1996, 39 ἀρ. 171-179 (800-775)· 167 ἀρ. 533 (750), παρόλο ὅτι ή εἰσηγμένη ἀργίτικη κεραμικὴ στήν Κρήτη σπανίζει: Coldstream 1996, 402.

232. ΣΥ 0.12 μ.: Naumann 1976, 33 σημ. 30· 45· 106 πίν. 14.2, ὅπου ή ἰσχνότητα τοῦ σώματος αἰτιολογεῖται μέ τὴν προσάρτηση τής μορφῆς 424 σέ σκεῦος, ἂν καί δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς ἐνδείξεις. Ἡ Verlinden (1984, 221 ἀρ. 235 πίν. 92) καί ὁ Byrne (1991, 220 ἀρ. 60 πίν. 6) τὸ χρονολογοῦν στὸν ὕστερο 8ο αἰ. μέ βάση τὸ ἐπισφαλέςτατο κριτήριο τής συνεύρεσής του μέ δύο ὕστερογεωμετρικά ὄστρακα σέ ἀνάμεικτο στρώμα λατρείας.

233. Τὸ σῶμα τοῦ εἰδωλίου ἀντιπροσωπεύει τὴ

Εἰκ. 55. Κόμμωση τοῦ 19, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 56. Κοῦρος 18, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Ἀπὸ τὰ εἰδώλια Ἀγίας Τριάδας-Ψυχροῦ εἶναι μεταγενέστερη ἡ μορφή 18 μὲ τοὺς ἐπαυξημένους ὄγκους τοῦ σώματος καὶ τῶν ποδιῶν καὶ μὲ τὸ σταθερὸ στήσιμό της. Καὶ τὸ πρόσωπό της, μὲ τὶς πιὸ εὐσαρκες παρειές, τὴ μακριὰ διογκωμένη στὴν ἄκρη μύτη καὶ τὸ στρογγυλὸ πηγούνι ποὺ εἰσέχει ἀπὸ τὰ προεξέχοντα χεῖλη τοῦ στόματος, ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ ὅμοιου τύπου ἰσχνότερο πρόσωπο τοῦ εἰδωλίου 424, προσεγγίζοντας τὸ ὅμοιο κατὰ τὸν τύπο λίθινο κεφάλι ἀπὸ τὴν Ἀμνισό²³⁴. Ἡ ἔντονη ἀνατολίζουσα χροιά τῆς λίθινης κεφαλῆς χαρακτηρίζει καὶ τὶς σφυρήλατες μορφές τῆς χάλκινης ζώνης καὶ τῆς χάλκινης φαρέτρας ἀπὸ νεκροταφεῖο στὴ Φορτέτσα τῆς Κνωσοῦ, τῶν ὁποίων τὰ συννευρήματα στηρίζουν τὴ χρονολόγησή τους στὸ διάστημα 800-750 τὸ ἀργότερο²³⁵.

Ὁ ἀκέραιος χρυσὸς μοσχοφόρος ἀπὸ τὴν Κνωσό²³⁶ (εἰκ. 58) ἢ ἡ ἀνδρική μορφή τῆς Ἀπολλώνιας Τριάδας ἀπὸ τὴ Δρῆρο²³⁷ (εἰκ. 59), ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. χάρις στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ εἰδωλίου 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί²³⁸ (εἰκ. 60), στηρίζουν τὴν ἔνταξη τῆς μορφῆς 18 σὲ βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ 750. Ὅλα ἔχουν τὸν ἴδιο τύπο προσώπου καὶ τὸ ἴδιο καμπυλόγραμμο σχῆμα κεφαλῆς, ὅπως καὶ τὸν ἴδιο τύπο πλοκάμων. Οἱ τυπολογικὲς ὁμοιότητές τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προέλευση τοῦ χρυσοῦ μοσχοφόρου ἀπὸ τὴν Κνωσό, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν προσγραφή τους στὴ “βόρεια τεχνοτροπία”, ἐνῶ ἡ ὑποδεέστερη ποιότητα

βαθμίδα ἐξέλιξης ἀνάμεσα στὶς μορφές ἀμφορέα ἀπὸ τὴ Φορτέτσα (Brock 1957, 36 ἀρ. 339 πίν. 24 καὶ 144 = αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ· Willemssen 1958, 615 = πρῶμου γεωμετρικοῦ) καὶ τοῦ χρυσοῦ διαδήματος ἀπὸ τὸν Χανιαλὴ Τεκὲ τῆς Κνωσοῦ (Boardman 1967, 59 ἀρ. 3 πίν. 12).

234. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. λ. 345, Υ 0.17 μ.: Λεμπέση 1980, 92-93 σημ. 23 πίν. 27α, 29α μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρόσθεσε Stürmer 1992, 233· 252-253 D, 1. d 1 πίν. 81, 1-3, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ εἰσαγωγή τῆς λίθινης κεφαλῆς ἀπὸ τὸν βορειοισυριακὸ ὥρο, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἡ σχέση μὲ τὸ ὅμοιου τύπου πρόσωπο τοῦ παλαιότερου εἰδωλίου 424 ἀπὸ τὸ Ψυχρό.

235. Brock 1957, 197-199 ἀρ. 1568-1569 πίν. 115-

116, 168-169. Πὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ εἰδωλίου 424 πρὶν ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Ἀμνισοῦ καὶ τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ χάλκινα ἀπὸ τὴ Φορτέτσα τῆς Κνωσοῦ: Λεμπέση 1980, 93 πίν. 28α-β.

236. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χρ. 671, Υ 0.047 μ.: Boardman 1967, 60-61 ἀρ. 47-48 πίν. 11· ὁ δεῦτερος χρυσὸς μοσχοφόρος δὲν εἶναι συγκρίσιμος, γιὰτὶ σώζεται ἀποσπασματικά.

237. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χρ. 2445, Υ 0.67 μ.: Richter 1960, 9 εἰκ. 12-13. Boardman 1967, 57-75, ἰδιαίτερα 61 γιὰ τὴ σωστὴ ἔνταξη τῆς Ἀπολλώνιας Τριάδας στὸν ὕστερο 8ο αἰ.

238. Λεμπέση 1980, 92 γιὰ τὴ χρονολογικὴ καὶ τυπολογικὴ σχέση τῶν τριῶν ἔργων.

Εἰκ. 58. Ἡράκλειο, χρ. 671, Υ 0.047 μ., ΚΝΩΣΟΣ.

Εἰκ. 57. Ἡράκλειο, χρ. 424, Υ 0.12 μ., ΨΥΧΡΟ.

Εἰκ. 59. Ἡράκλειο, χρ. 2445, Υ 0.67 μ., ΔΡΗΡΟΣ.

Εἰκ. 60. Ἡράκλειο, χ. 3072, Υ 0.103 μ., ΑΦΡΑΤΙ.

τῆς μορφῆς **18** προδίδει μέτριο τεχνίτη, πὺν θὰ εἶχε μαθητεύσει στὸ κνωσιακὸ περιβάλλον καὶ σὲ περίοδο προγενέστερη τοῦ χρυσοῦ μοσχοφόρου, πὺν ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ τρία ἔργα τῆς ομάδας τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ.

Ἡ διάσταση τοῦ βάθους στὴ μορφή **18** δὲν ἔχει ἀναπτυχθεῖ στὸν βαθμὸ πὺν παρουσιάζει ὁ χρυσὸς μοσχοφόρος καὶ οἱ ὄγκοι τῆς εἶναι πιὸ ἰσχυροί. Ἀκόμη καὶ τὸ καμπύλο περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τῆς δὲν ἔχει συγκερασθεῖ μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς πρόσωπο, ὅπως στὰ τρία εἰδώλια, στὰ ὁποῖα καὶ οἱ σχοινοπλόκαμοι τῆς ὁμοίου τύπου κόμης ξεχωρίζουν μὲ τὸν ὄγκο τους, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἰχνογραφικοὺς πλοκάμους τῆς μορφῆς **18**.

Ἄν τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς μορφῆς **18** μὲ τῆς ομάδας τῶν χρονολογημένων ἔργων στὸ διάστημα 750-710 προσφέρουν τὸν *terminum ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς, ἢ σύγκρισή τῆς μὲ τὸν κυπελλοφόρο **17** τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 16) δείχνει ὅτι τὰ δύο εἰδώλια ἀπὸ τὴ Σύμη δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης. Παρὰ τὴν ἄνιση ποιότητα καὶ τὸ διαφορετικὸ τεχνοτροπικὸ ὕφος τους, τὸ καθαρὰ γεωμετρικὸ σχῆμα τοῦ σώματος στὸν κυπελλοφόρο **17** ἔχει ἀμβλυνθεῖ στὴ μορφή **18**, καθὼς διογκώνεται τὸ ἰσχίον καὶ διαγράφεται ἡ κοιλιακὴ χώρα. Καὶ ἡ στάση τῆς εἶναι πιὸ σταθερὴ ἀπὸ τοῦ κυπελλοφόρου **17**, λόγω τῆς διευρυμένης διαστολῆς τῶν ἀκαμπτων σκελῶν τῆς καὶ τοῦ ἐπαυξημένου πάχους τοῦ πλακιδίου στηρίξης, πὺν λειτουργεῖ πιά ὡς βάση γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ὀρθῆς ἀδρανικοῦ ἀνδρικοῦ μορφῆς, ἐνῶ στὸν κυπελλοφόρο **17** τὰ ἄκρα πόδια μοιάζουν νὰ ἀγγίζουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλακιδίου, καθὼς μέρος ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ σώματος μεταφέρεται στὰ λυγισμένα γόνατα.

Ὅλοι οἱ χρονικοὶ συσχετισμοὶ τῆς μορφῆς **18** στηρίζουν τὴν ἔνταξή τῆς μεταξὺ τοῦ αὐστηροῦ καὶ τοῦ ὥριμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, πὺν δύσκολα μεταγράφεται σὲ δεκαετίες, ἀφοῦ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ φάση στὴν ὥριμη γεωμετρικὴ περίοδο εἶναι

δυσδιάκριτη ἀκόμη καὶ στὰ ἀπτικά ἀγγεῖα²³⁹. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση τοῦ κυπελλοφόρου **17** ἀπὸ τὴν ἀνδρική μορφή **18** (πίν. 17) ἴσως δὲν ξεπερνοῦσε τὶς δύο δεκαετίες, καθὼς οἱ πολλὲς διαφορὲς τοὺς ὀφείλονται στὴ διαφορετικὴ τεχνοτροπία καὶ στὴν ἄνιση ποιοτικὴ στάθμη τοὺς. Ἔτσι ἢ κατὰ σύμβαση χρονολόγησι τοῦ **18** γύρω στὸ 750 φαίνεται πιθανή.

Ἐφόσον ἡ ἐξέλιξι τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῶν κρητικῶν εἰδωλίων ἀναζητεῖται στὸ πλαίσιο τῆς τεχνοτροπίας ποὺ ἀντιπροσωπεύουν, εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι οἱ δύο πανομοιότυπες *ANAPIKES MORPHES* **19-20** (πίν. 18-19) ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη ἐξελικτικὴ βαθμίδα συγκριτικὰ μὲ τὴ μορφή **18** τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”. Στὴν ἴδια τεχνοτροπία ἐντάσσει τοὺς διδύμους **19-20** τὸ ἐκλεπτυσμένο καλλιγραφικὸ ὕφος καὶ τὸ εὐθυτενὲς στήσιμό τοὺς.

Ἡ μεταβολὴ τοῦ ρυθμοῦ εἶναι προφανὴς στὸ κεφάλι, τοῦ ὁποῖου τὸ περίγραμμα ἔχει συγκερασθεῖ στοὺς διδύμους **19-20** μὲ τοῦ στρογγυλοῦ προσώπου τοὺς στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τοῦ χρυσοῦ μοσχοφόρου ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 58). Πανομοιότυπη εἶναι καὶ ἡ σχέση τῶν στρογγυλῶν παρειῶν πρὸς τὶς μεγάλες κοιλότητες γιὰ τὰ ἐνθετα μάτια, ἡ ἀπόδοσις τῆς πλατιᾶς, κυρτωμένης στὴν ἄκρῃ μύτης πρὸς τὸ μικρὸ στρογγυλὸ πηγούνι καὶ τὸ ἐκφραστικὸ στόμα, ὅπως καὶ ἡ ἀπόσταση τοῦ περιχειλώματος τῆς ὁμοίας μὲ ἀνεστραμμένη φιάλη κεφαλῆς ἀπὸ τὰ μάτια, γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ μετώπου. Ἡ ἄμεση χρονικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ σχέση τῶν διδύμων καὶ τοῦ μοσχοφόρου εἶναι προφανὴς καὶ στὴν κόμη: λεπτοὶ σχοινοπλόκαμοι, περιορισμένοι πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, καὶ βόστρυχοι στὸ μέτωπο, μετασχηματισμένοι σὲ συνεχὲς κόσμημα στὸν μοσχοφόρο καὶ στὴ μορφή **20**: κοσμημένη ταινία (=διάδημα;) στὴ μορφή **19**²⁴⁰ (εἰκ. 55). Ἡ μεταβαλλόμενη σχέση αὐτοῦ τοῦ παραδοσιακοῦ τύπου κόμμωσης πρὸς τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴ χρονικὴ προσέγγισι τῶν διδύμων **19-20** στὸν χρυσὸ μοσχοφόρο. Καὶ στίς τρεῖς μορφὲς δὲν θίγεται ἡ φόρμα τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὴν ἐπικάλυψή της μὲ τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης, ἐνῶ στὴν μεταγενέστερή τοὺς ἀνδρική μορφή τῆς Ἀπολλωνίας Τριάδας ἀπὸ τὴ Δρῆρο (εἰκ. 59), καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ εἰδῶλιο 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (εἰκ. 60), ἡ κόμη ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ κεφάλι μὲ τὴ μάζα της καὶ πέφτει πλούσια στὴ ράχη, ἀντὶ νὰ προσαρμόζεται στὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς.

Ἡ μεταβολὴ τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τοὺς διδύμους **19-20** στὸν χρυσὸ μοσχοφόρο καὶ στὸ εἰδῶλιο 3072 εἶναι αἰσθητὴ καὶ στὸν ἐπαυξημένον ὄγκο τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου καὶ στὴν πρὸ ἀναπτυγμένη διάστασι τοῦ βάρους, ὅπως καὶ στὴ συγχώνευσι τῶν ὀγκῶν τοῦ ἐπάνω κορμοῦ, οἱ ὁποῖοι δὲν παρουσιάζουν τὴν εὐδιάκριτη παράθεσι ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς ὄγκους τῶν διδύμων. Μὲ τὴ χρονολόγησι τοῦ εἰδωλίου 3072 στὴ δεκαετία 720-710, χάρις στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα του, ὁ χρυσὸς μοσχοφόρος ἐντάσσεται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 8ου αἰ., μὲ παρεμβалλόμενο ἐξελικτικὸ κρίκο τὴν ἀνδρική μορφή τῆς Ἀπολλωνίας Τριάδας, ἐνῶ τοὺς διδύμους **19-20** δὲν ἔχει θίξει ὁ ὕστερος γεωμετρικὸς ρυθμός.

Καθὼς ἡ σύγκρισις τοῦ σώματος τῶν διδύμων **19-20** μὲ τοῦ χρυσοῦ μοσχοφόρου δὲν εἶναι ἐφικτή, λόγῳ τῶν παραμορφωμένων ὀγκῶν του ἀπὸ τὴ συμπίεσι τοῦ λεπτοῦ χρυσοῦ φύλλου, χρήσιμη εἶναι ἡ συγκριτικὴ παράθεσίς τοὺς μὲ τὴ μορφή **18** (πίν. 17). Ἡ ἀλλαγὴ

239. Kahane 1940, 473-475.

μοιο κόσμημα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: ΠΑΕ 1988, 262.

240. Βλ. χάλκινα ταινιωτὰ διαδήματα μὲ παρό-

του ρυθμού είναι προφανής και στη ζώνη, που από εικονογραφικό χαρακτηριστικό μεταβάλλεται στους διδύμους σε στοιχείο ἄρθρωσης του ἑπάνω με τὸν κάτω κορμό. Ἀντιστοιχα και οἱ ὄγκοι τοῦ σώματος και τῶν μελῶν τους εἶναι περισσότερο ἄρθρωμένοι ἀπὸ ὅσο τῆς μορφῆς **18**, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη συγκερασθεῖ στὸν βαθμὸ τοῦ εἰδωλίου 2065 (εἰκ. 2), στὸ ὁποῖο και ἡ ἐπιμήκυνση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος και τῶν μελῶν προαναγγέλλει τὴν ὑπέρμετρη ἀνάπτυξη τῶν ὑστερογεωμετρικῶν εἰδωλίων²⁴¹.

Τὴ χρονολογικὴ διαδοχὴ τῶν διδύμων **19-20** ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο 2065 τοῦ τέλους τοῦ ὥριμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ συσκοτίζει ἡ διαφορετικὴ τεχνοτροπία τους. Τὸ εἰδῶλιο 2065 ἀντιστρατεύεται τὸ “βόρειο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα” τῶν διδύμων **19-20** μετὰ τὸ μεγάλο μέγεθος τῆς κεφαλῆς σὲ σχέση πρὸς τὸ σῶμα και τὰ μέλη του, ὅπως και μετὰ τὴν ἄδρῃ ἔκφραση τοῦ προσώπου και τοὺς προτεταμένους γλουτούς, που χαρακτηρίζουν τὰ εἰδῶλια τῆς συντηρητικῆς “νότιας τεχνοτροπίας” ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ (εἰκ. 28, 40, 43). Ἀκόμη και τὸ κοινὸ εἰκονογραφικὸ στοιχείο τῆς ζώνης διατηρεῖ στὸ εἰδῶλιο 2065 μετὰ τὴ χαλαρὴ περιδέρση τὴν παραδοσιακὴ ἀντικειμενικὴ τῆς ἀξία, ὡς κατάλοιπο τοῦ μινωικοῦ ἐνδύματος, ἐνῶ στοὺς διδύμους **19-20** ἡ πρωτοποριακὴ “βόρεια τεχνοτροπία” ἀντιλαμβάνεται τὴ ζώνη ὡς συστατικὸ στοιχείο τοῦ σώματος, ὅπως εἶναι ἀντιληπτὴ και στὰ εἰδῶλια πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων τῆς ἴδιας ἐποχῆς (εἰκ. 55). Ἐφόσον τὰ παλαιομοδίτικα χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰδωλίου 2065 ὀφείλονται στὸν συντηρητισμὸ τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” και ὁ ρυθμὸς του ἀντιπροσωπεύει τὸ τέλος τῆς ὥριμης γεωμετρικῆς περιόδου, τὸ περισσότερο ἄρθρωμένο σῶμα τῶν διδύμων **19-20** τοὺς ἐντάσσει σὲ προγενέστερη βαθμίδα ἐξέλιξης τῆς ἴδιας περιόδου και τοὺς προτάσσει χρονικὰ τοῦ χρυσοῦ μοσχοφόρου.

Τὴν παράλληλη ἐξέλιξη τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Κρήτη και τὴν ἄλλη Ἑλλάδα δείχνει ἡ σύγκριση τῶν διδύμων **19-20** μετὰ τὸν ἡνίοχο τοῦ ἄρματος Β 1670 τῆς Ὀλυμπίας (πίν. 18-19, εἰκ. 61), τοῦ ὁποῖου ἡ ὕψιμη χρονολόγηση στὸ 725-700 δὲν εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ²⁴². Οἱ ἀναλογίες τοῦ ἑπάνω πρὸς τὸν κάτω κορμό, ἡ λειτουργία τῆς ζώνης ὡς διαχωριστικοῦ δακτυλίου, ἡ εὐκρινὴς παράταξη τῶν ὀγκῶν μετὰ τὶς γωνιώδεις συνδέσεις τους στὰ σκέλη και ἡ διόγκωση τῶν μυῶν τῶν χειρῶν μετὰ τοὺς ἄρθρωμένους ὤμους ἀποτελοῦν κοινὰ χρονολογικὰ γνωρίσματα τῶν διδύμων και τοῦ πελοποννησιακοῦ ἡνιόχου. Ἀκόμη και στὰ διαφορετικοῦ τύπου κεφάλια ὁ βαθμὸς τοῦ συγκερασμοῦ τῶν εὐθύγραμμων περιγραμμάτων τοῦ προσώπου μετὰ τὰ κοιλόκυρτα τοῦ κρανίου, τοῦ αὐχένα και τοῦ λαιμοῦ ἀπηχοῦν τὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης σὲ δύο περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπομακρυσμένες γεωγραφικὰ και μετὰ διαφορετικὴ παράδοση στὴ μεταλλοπλαστικὴ.

Στὸ καλλιγραφικὸ και κομπὸ ὕφος τῶν διδύμων **19-20**, μετὰ τὴν ἐκδηλῆ διακοσμητικὴ τάση στὴν κόμμωση και τὸν θώρακα, ἀντιπαράθετε ὁ Πελοποννήσιος τεχνίτης ρωμαλέα πλαστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ μορφοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Τὴν ἴδια που χαρακτηρίζει και τὸν συμπλεκόμενο κρανοφόρο μετὰ κένταυρο τῆς Νέας Ὑόρκης²⁴³, σὲ μία πιὸ

241. Naumann 1969, 117.

242. Υ 0.136 μ. Kunze 1944, 110-114 πίν. 35 (730-700). Willemsen 1954/55, 21-22 παρ. πίν. 2 (μετάβαση τοῦ αὐστηροῦ πρὸς τὸν ὥριμο γεωμετρικὸ ρυθμό).

Αὐτὴ τὴν πρῶμη χρονολόγηση ἀποδέχθηκε και ὁ Heilmeyer (1994, 197 πίν. 73) μετὰ βάση τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἄρματος.

243. Βλ. σ. 85 σημ. 227.

Εἰκ. 61. Ὀλυμπία, Β 1670, Υ 0.136 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

μικρογραφική απόδοση, ἐνῶ στήν Κρήτη ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τοὺς διδύμους **19-20** μὲ ἓνα διαφορετικό, ἀλλὰ ἐξίσου μικρογραφικὸ τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα· περισσότερο δεκτικὸ σὲ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, ἀπὸ ὅσο τὰ ἐξωκρητικὰ ἐργαστήρια τῆς μεταλλοπλαστικῆς τοῦ 8ου αἰ.²⁴⁴, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι λιγότερο γεωμετρικὸ στοὺς κρητικὸς διδύμους, ἀπὸ ὅσο στὰ σύγχρονα πελοποννησιακὰ εἰδώλια.

Ἡ **ΑΝΔΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ 21** (πίν. 20) ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα ἐπηρεασμοῦ τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν παράγοντα τῆς τεχνοτροπίας καὶ τοῦ ἀτόμου/τεχνίτη. Ἡ σύγκρισή της μὲ τὸν κυπελλοφόρο **17** (πίν. 16), ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ “νότια τεχνοτροπία” στήν περίοδο τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, δείχνει ὅτι ἡ μορφή **21** ἀποτελεῖ μία ἄτολμη ἐπανάληψη τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου του. Κοινὰ μορφολογικὰ σχήματα εἶναι τὰ λυγισμένα σκέλη καὶ ὁ γερτὸς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κορμός, τὸ σχεδὸν ὀρθογώνιο συμπαγὲς σῶμα καὶ ἡ κοντὴ περιορισμένη πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά κόμη, ποὺ μὲ τὴ λεία ἀπόδοση τῆς μάζας της ἀπαντᾶται καὶ στὴ σύγχρονη μὲ τὸν κυπελλοφόρο **17** καθιστῇ ἀνδρική μορφή ἀπὸ τὸ Παλαίकाстро (εἰκ. 52). Ὡς καὶ τὰ ἡμικυκλικὰ πτερύγια τῶν αὐτιῶν ἢ ἡ βαθιὰ σχισμὴ τοῦ στόματος μὲ τὰ λεπτὰ χεῖλη καὶ τὰ κωνικὰ φύματα τῶν θηλῶν τοῦ στήθους μοιά-

244. Himmelmann-Wildschütz 1964, 20.

Εἰκ. 62. Ἡράκλειο, χ. 747, Υ 0.075 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Εἰκ. 63. Ἡράκλειο, χ. 745, Υ 0.08 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

ζουν με ἀδέξια ἐπανάληψη τῶν ἀντίστοιχων χαρακτηριστικῶν τοῦ κυπελλοφόρου 17. Ὡστόσο ἡ ἀπόδοση τῶν κοινῶν μορφολογικῶν σχημάτων δὲν παρουσιάζει στὴ μορφή 21 τὸν δυναμισμό τῆς σύνταξης ποὺ ἔχουν οἱ καθαροὶ ὄγκοι τοῦ κυπελλοφόρου 17. Τὸ πλάσιμό της εἶναι χαλαρὸ καὶ ἀσαφὴ τὰ περιγράμματα τῶν ὀγκων. Τὰ ἄτονα διατυπωμένα χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου της ἔχουν χάσει τὴ συνοχή τους καὶ ἡ δυναμικὴ τοῦ παραδοσιακοῦ σχήματος τῆς ἐνιαίας καμπυλόγραμμης σύνδεσης τῶν χειρῶν με τοὺς ὤμους ἔχει διαλυθεῖ. Γενικὰ ὑπάρχει στὴ μορφή 21 ἡ ὑποφώσκουσα ἀνησυχία, ποὺ διαπερνᾷ τὶς φόρμες τῶν ὀψιμων εἰδωλίων τοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ²⁴⁵.

Τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ ὕστερογεωμετρικὰ εἰδώλια χαλάρωση τῆς συνοχῆς τῶν ὀγκων δείχνει καὶ ἡ σύγκριση τῆς μορφῆς 21 με τὸ εἰδώλιο 2065 τοῦ τέλους τοῦ ὥριμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ποὺ ἐντάχθηκε στὴ “νότια τεχνοτροπία” (εἰκ. 2). Ὁ τύπος τῶν ματιῶν, τὰ φρύδια με τοξωτὲς ἀκμές καὶ τὸ διευρυμένο μέτωπο ἀποτελοῦν κοινὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ ἐνῶ στὸ εἰδώλιο 2065 εἶναι συγκερασμένα με τὸν ὄγκο τοῦ προσώπου, στὴ μορφή 21 ὑπάρχουν ὡς ἐπίθετα στοιχεῖα στὸ παραδοσιακὸ γιὰ τὴ “νότια τεχνοτροπία” δισκοειδὲς πρόσωπο (πίν. 14, εἰκ. 5, 28, 39). Τὴ διαφορὰ ἐποχῆς τῶν δύο εἰδωλίων προδίδει καὶ ἡ μεγαλύτερη διάσταση τοῦ βάθους, ποὺ παρουσιάζει τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς 21.

Ἡ ἀγεφύρωτη ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ “βάνανσο” εἰδώλιο 21 καὶ τὸ ὕψηλης ποιοτικῆς στάθμης εἰδώλιο 2065 δὲν ἐπιτρέπει τὴ διεύρυνση τῶν συγκρίσεων, ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν ὥριμη στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο. Πιὸ πρόσφορη εἶναι ἡ σύγκριση τῆς μορφῆς 21 με εἰδώλια μέτριας ποιότητος τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας: με τὴ γυναικεῖα μορφή 747 (εἰκ. 62) καὶ τὴν ἀνδρική 745 (εἰκ. 63) τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα²⁴⁶. Γιὰ τὴν ἑνταξὶ τῆς 747 στὴν

245. Herrmann 1964, 57-60.

246. Υ 0.075 μ. καὶ 0.08 μ. ἀντίστοιχα: Naumann

Εικ. 64. Όξφορντ, ΑΕ16,
Υ 0.098 μ., ΛΑΣΙΘΙ.

Εικ. 65. Νέα Ύορκη, 26.31.494, Υ 0.076 μ., ΚΡΗΤΗ.

ώριμη γεωμετρική περίοδο ένδεικτικά μορφολογικά χαρακτηριστικά είναι ή περιορισμένη ανάπτυξη της διάστασης του βάθους και ή ισχνή μάζα της κόμης, που παρουσιάζουν τόν ίδιο βαθμό ανάπτυξης με του χρυσοῦ μοσχοφόρου από την Κνωσό του 750-725 (εικ. 58). Αντίθετα ή ανδρική μορφή 745 είναι συγκρίσιμη με τὸ ὑστερογεωμετρικὸ εἰδῶλιο 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (εικ. 60), καθὼς καὶ ή διάσταση του βάθους είναι ἀναπτυγμένη στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ ή διακοσμητικὴ σύνταξη τῶν πλοκάμων τῆς κόμης ἀναδεικνύει τὸν ὄγκο τῆς μάζας τῆς.

Ἀνάμεσα στὰ εἰδῶλια 747 καὶ 745 ἐντάσσεται ή μορφή 21 πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀνδρικὸ 745, στὸ ὁποῖο ή πιὸ ὀργανικὴ κατανομή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἀπὸ ὅσο τοῦ 21, ἴσως ἀπηχεῖ τις παρατεινόμενες ὑπογεωμετρικὲς τάσεις τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” στὸν πρῶμο 7ο αἰ.

Τῇ δυναμικὴ τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ἔναντι τῆς συντηρητικῆς “νότιας”, ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς διάλυσης τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, δείχνει τὸ εἰδῶλιο τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ΑΕ 16 τῆς Όξφορντ ἀπὸ τὴ θέση Ἀγίου Γεωργίου Παπούρα στὸ Λασιθί²⁴⁷ (εικ. 64). Στις βαριὲς φόρμες τοῦ εἰδωλίου 745 μετὴν τραχιὰ ἔκφραση τοῦ προσώπου ἀντιπαραθέτει ὁ μέτριων δυνατοτήτων τεχνίτης τοῦ εἰδωλίου ΑΕ 16 τὸ παραδοσιακὸ γιὰ τὴ “βόρεια τεχνοτροπία” λεπτεπίλεπτο καὶ καλλιγράμμο ὕφος. Ἡ χαλαρὴ ἐπιμήκυνση τῆς μορφῆς ΑΕ 16, ή συντηρημένη ἀπόδοση τοῦ κάτω κορμοῦ καὶ ή ἀστάθεια τοῦ

1976, 59 σημ. 79 πίν. 23.3 (γεωμετρικό) = Verlinden 1984, 223 ἀρ. 247 πίν. 96 καὶ ἀρ. 246 πίν. 96 (δαιδαλικά).

247. Ashmolean M., ἀρ. ΑΕ16, Υ 0.098 μ.: Board-

man 1961, 118-119 σημ. 2· 120-121 ἀρ. 523 (ἀνατολικὸ ἢ ἀνατολίζον, 8ου ἢ πρῶμου 7ου αἰ.) = Naumann 1969, 118 σημ. 13k (γεωμετρικό) = Verlinden 1984, 222-223 ἀρ. 243 πίν. 95 (δαιδαλικό).

στησίματος την έντάσσουν στην τελευταία φάση της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ίδιας φάσης είναι και η ανάπτυξη της πλάγιας ὀψης της κυβικής κεφαλής, πού παρουσιάζει την ίδια περίπου διεύθυνση με τοῦ χρονολογημένου στη δεκαετία 720-710 εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Ἀφρατί, στὸ ὁποῖο εἶναι ἐμφανὲς ὁ ἀπόηχος τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων πού δέχθηκε τὸ “βόρειο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα” ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. (εἰκ. 57, πίν. 17). Ὁ ἴδιος ἀκριβῶς ἀπόηχος στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ εἰδωλίου ΑΕ 16 στάθηκε ἴσως ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς ἔργο εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἀλλὰ τὸ κυβικὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς του μετὰ τὴν ἐπίπεδη θόλο καὶ μετὰ τὸ ξεχειλισμένο ἀπὸ τὴ σφυρηλάτηση περιχέλωμα, ὅπως καὶ τὸ ἡμικυκλικὸ πτερύγιο τῶν αὐτῶν, ἀποτελοῦν τυπικὰ γνώρισμα τῶν κρητικῶν εἰδωλίων τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς²⁴⁸.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀναπαραγωγῆς παρωχημένων εἰκονογραφικῶν προτύπων, πού ἐπισημάνθηκε γιὰ τὴ μορφή 21 τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, δὲν σχετίζεται μετὰ τὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδό της· ἀποτελεῖ πιθανότατα χαρακτηριστικὸ ἐποχῆς, γιὰτὶ ἀπαντᾷ καὶ στὸ ξεχασμένο ἀπὸ τὴν ἔρευνα γυναικεῖο εἰδῶλιο 26.31.494 τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης²⁴⁹ (εἰκ. 65), τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος εἶναι ξένο πρὸς τὴ “νότια τεχνοτροπία”. Σὲ αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο ἀναπαράγεται ὁ πεσσομορφος σχηματισμὸς τοῦ σώματος καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ προσώπου ἀπὸ δύο συγκλίνοντα ἐπίπεδα, ὅπως καὶ ὁ τύπος τῆς κόμης τοῦ εἰδωλίου 2286 τῆς ὕστερης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 29). Τὸ χρονικὸ χάσμα τοῦ αἵωνα πού ἀποχωρίζει τὴν ἀναπαραγωγή ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπό της εἶναι αἰσθητὸ στὴν κόμη, τῆς ὁποίας ὁ κάθε σχοινοπλόκαμος ξεχωρίζει μετὰ τὸν ὄγκο του καὶ ὅλοι μαζί σχηματίζουν μιὰ μάζα, ἀποδεσμευμένη ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς, πού πέφτει πλούσια στὴ ράχη, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς ὁμοίου τύπου κόμης στὸ ὑστερογεωμετρικὸ εἰδῶλιο 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (εἰκ. 60). Ἀντίστοιχη μεταβολὴ παρουσιάζει καὶ ἡ στενὴ ταινία πού στὸ ἀρχέτυπο 2286 ὑποκαθιστᾷ τὸ μέτωπο καὶ τὰ τόξα τῶν φρυδιῶν, ἐνῶ στὸ εἰδῶλιο 26.31.494 ἀντικαθίσταται ἀπὸ δύο εὐχυμες σπείρες πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐξίσου ἀναπτυγμένο μετὰ τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ εἰδωλίου 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί²⁵⁰.

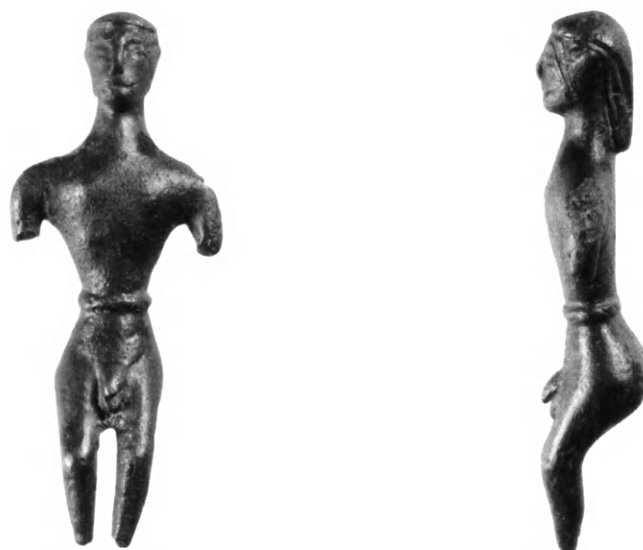
Ἄν τὰ κοινὰ διαχρονικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰδωλίων 2286 Ψυχροῦ καὶ 26.31.494 Νέας Ὑόρκης τεκμηριώνουν τὴν ἑντάξη τοῦ νεότερου στὴ “βόρεια τεχνοτροπία”, ἡ σύγκρισή του μετὰ μέτρια ἢ καλῆς ποιότητος εἰδῶλια τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” προσφέρεται γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἐποχὴ τῆς χύτευσής του. Ἡ διάσταση τοῦ βάθους τῆς γυναικείας μορφῆς 26.31.494 ἔχει ἐπαυξηθεῖ σὲ σύγκριση μετὰ τῆς γυναικείας 747 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα τῆς ὥριμης γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 62) καὶ ἡ ἀρραγῆς συνοχή, πού παρουσιάζουν τὰ ἔντονα τόξα τῶν φρυδιῶν μετὰ τὴ μύτη καὶ τὰ μάτια στὴν ἀνδρική μορφή 2065 τοῦ τέλους τῆς ἰδίας περιόδου (εἰκ. 2), ἔχει διασπασθεῖ στὸ εἰδῶλιο 26.31.494. Τὴ χαλαρὴ σύνταξη τῶν ὁμοίων κατὰ τὸν τύπο χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου μετὰ τοῦ

248. Ἐνδεικτικὰ βλ. πίν. 16 εἰκ. 29, 50.

249. Κληροδότημα Β. Seager 1926, Υ 0.076 μ.: Richter 1953, 23 σημ. 5.

250. Τὸ μοτίβο τῆς συσπείρωσης τῶν δύο πλοκάμων παραβάλλεται μετὰ τὴ σφενδόνη δακτυλιδιοῦ ἀπὸ

τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ἑνὸς γεωμετρικοῦ τύπου πού εἶχε εὐρύτατη τοπικὴ καὶ χρονικὴ διάδοση (ΠΑΕ 1981, 394 σημ. 6 πίν. 259γ), ἐνῶ ὁ ἐμπλουτισμὸς του σὲ μία πρὸς περὶτεχνη ἀπόδοση ἀπαντᾷ σὲ κρητικὸ μεσο-δαιδαλικὸ εἰδῶλιο (εἰκ. 96).

Εἰκ. 66. Λονδίνο, 1924.7-15-1, Υ 0.08 μ., ΚΡΗΤΗ.

2065 ἐπιτείνει τὸ πλάτεμα τοῦ δακτυλίου τῶν ματιῶν καὶ ἡ εὐρύτερη κοιλότητά τους, ἡ ἀσάφεια τῶν τοξωτῶν φρυδιῶν καὶ ἡ μετατόπιση τοῦ στόματος στὸ πηγούνι, ὅπως καὶ τῶν αὐτιῶν στὴν κάτω γνάθο. Πάντως καὶ στὴν περίοδο τῆς διάλυσης τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἡ “βόρεια τεχνοτροπία” παρουσιάζεται μετὰ τὸ εἰδῶλιο 26.31.494 νὰ ὑπερέχει κατὰ τὴν ποιότητα τῆς “νότιας”, πὺ ἀντιπροσωπεύεται μετὰ τὸ ὑστερογεωμετρικὸ/ὑπογεωμετρικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 745 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 63).

Μία ἄλλη πτυχή τῆς πολύφωνης “βόρειας τεχνοτροπίας” ἀποκαλύπτει τὸ κρητικὸ εἰδῶλιο 1924.7-15-1 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου²⁵¹ (εἰκ. 66). Ἡ ἄρτια χύτευση, ἡ τέλεια λειασμένη ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου καὶ οἱ καλοσχηματισμένοι ὄγκοι του τὸ ὀρίζουν ὡς ἔργο καλῆς ποιότητας. Ἡ διάσταση τοῦ βάθους, πὺ παρουσιάζει τὴν ἴδια ἀνάπτυξη μετὰ τοῦ εἰδωλίου 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (εἰκ. 60), τὸ παρεμφερὲς ὡσειδὲς περιγράμμα τοῦ προσώπου μετὰ τὰ ἀμυδρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ ταυτόσημη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς κόμης μετὰ τὸν ὄγκο τῆς μάζας τῆς συνδέουν χρονικὰ τὸ ἰδιότυπο εἰδῶλιο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου μετὰ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ἀφρατί τοῦ 720-710. Δηλαδή μετὰ τὴν περίοδο τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ διάλυση εὐνόησε νὰ ἐκδηλωθοῦν λαυθάνουσες παραδοσιακὲς τάσεις μορφοποίησης. Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ εἰδωλίου 1924.7-15-1 εἶναι πιθανὴ ἡ ἀναβίωση τοῦ μινωικοῦ παρελθόντος, γιὰτὶ καίριο χαρακτηριστικό, πὺ τὸ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ του παράλληλο 3072, εἶναι ἡ μινωικὴ πλαστικὴ ἀντίληψη ὡς πρὸς τὴ μορφοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος μετὰ τὴ μάζα καὶ τὸν ὄγκο του²⁵², κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ μεταναστορικοῦ λάτρη 26.31.490 τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου

251. Υ 0.08 μ.: Verlinden 1984, 223 ἀρ. 245 πίν. 95 (δαυδαλικό).

252. Ἡ Verlinden (1984, 173) ἀναζητᾷ τὴ μινωί-

ζουσα χροιά τοῦ εἰδωλίου στὰ εἰκονογραφικὰ του στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν προσδιορίζουν τὸν ρυθμὸ του.

Εἰκ. 67. Ἡράκλειο, ἁ.ἁ., Υ 0.067 μ., ΚΡΗΤΗ.

τῆς Νέας Ὑόρκης²⁵³. Ἐπειδὴ τὸ “μινωίζον” εἰδώλιο 1924.7-15-1 συνδυάζει τὶς καλλιγραμμές καὶ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν μὲ τὸ σχῆμα τῶν λυγισμένων σκελῶν καὶ τῶν προτεταμένων γλουτῶν, προσγράφεται στὴ “βόρεια τεχνοτροπία”, ποὺ ἔχει τὶς καταβολές τῆς στὰ εἰδώλια μεταναστασιακῶν λάτρων καὶ διέθετε τὴ δυναμικὴ νὰ ἀφομοιώνει μορφολογικὰ σχήματα τοῦ “νότιου τεχνοτροπικοῦ ιδιώματος”²⁵⁴.

Ἡ μινωίζουσα χροιά τοῦ εἰδωλίου 1924.7-15-1 δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο τοπικὰ καὶ χρονικὰ φαινόμενο, ὥστε νὰ ἀξιολογηθεῖ ὡς τυχαῖο. Ἀπαντᾶται καὶ σὲ ὑπογεωμετρικὸ εἰδώλιο τοξότη τῆς Συλλογῆς G. Ortiz μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν Ἀξό²⁵⁵, στὸ ὁποῖο δεσπόζει τὸ ὕφος τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, ὅπως δείχνει τὸ ὅμοιο σχῆμα τοῦ προσώπου τοῦ μὲ τοῦ κυπελλοφόρου 17 καὶ ἡ ἴδια τραχιὰ ἔκφραση.

Περισσότερο ξεκομμένες ἀπὸ τὴ μινωίζουσα χροιά τῶν εἰδωλίων 1924.7-15-1 καὶ Ortiz εἶναι οἱ καλοσχηματισμένες φόρμες ἑνὸς ἐξίσου ιδιότυπου εἰδωλίου καθιστῆς ἀνδρική μορφῆς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου μὲ ἄγνωστη προέλευση²⁵⁶ (εἰκ. 67). Ἐφόσον τὸ κριτήριο τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀνάπτυξης ποὺ παρουσιάζει ἡ πλάγια διάσταση τῶν περιόπτων μορφῶν εἶναι καθοριστικὸ γιὰ τὴ χρονολόγησή τους, ἡ καθιστὴ μορφή μὲ τὰ ὑπέροτρα ἐπιμηκυμένα πόδια ἀντιπροσωπεύει τὴ βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης τοῦ εἰδωλίου AE 16 τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 64). Στὰ δύο εἰδώλια εἶναι παρεμφερῆ καὶ ἡ σχέση τοῦ ὄγκου τοῦ προσώπου μὲ τῆς κεφαλῆς, παρὰ τὸν διαφορετικὸ τύπο τῆς, ὅπως καὶ ἡ σχέση τῶν ἀναπτυγμένων ὠμων πρὸς τὸν λαιμό. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ πρόσωπο τοῦ εἰδωλίου AE16 διαφυλάσσει τὸν ἀπόηχο τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχθηκε ἡ “βόρεια τεχνοτροπία” ἀπὸ τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 8ου αἰ. (εἰκ. 57, πίν. 18), τὸ ὕφος τῆς καὶ ὁ ρυθμὸς νοθεύονται στὴν καθιστὴ ἀνδρική μορφή τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ παραδοσιακοῦ περιζώματος, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ εἰδωλίου 1924.7-15-1 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

253. Υ 0.083 μ.: Verlinden 1984, 206 ἀρ. 133 πίν. 59 (μεταναστασιακὸ) = Sapouna-Sakellarakis 1995, 35-36 ἀρ. 54 πίν. 26 (τέλος τῶν νέων ἀνακτόρων, ἂν εἶναι γνήσιο).

254. Βλ. σ. 77, 78, 80.

255. Ortiz 1994, 87 (675-650). Floren 1987, 138 (700-675, δρομέας).

256. Ἀ.ἁ. Υ 0.067 μ.: Naumann 1969, 118 σημ. 13ε

ε. Πρώιμα ἀρχαϊκά

ΠΡΟΔΑΙΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ἄνεπαίσθητη εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὰ ὑστερογεωμετρικὰ εἰδώλια στὰ πρῶιμα τοῦ 7ου αἰ. καὶ εὐδιάκριτες παραμένουν οἱ τεχνοτροπίες, ποὺ ξεχώρισαν σὲ “βόρεια” καὶ “νότια” στὰ εἰδώλια τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Αὐτοὶ οἱ δύο τρόποι ἀπεικόνισης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἀντιστοιχοῦν πλήρως στὶς τεχνοτροπίες τῆς “πλαστικῆς γραμμικότητας” καὶ τῆς “ἐπιπεδικῆς καλλιγραφίας”, ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὰ ἔργα δύο διαστάσεων τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ., χωρὶς νὰ ἔχει κατανοηθεῖ ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τους²⁵⁷. Χάρη στὴ συνεχῆ χύτευση ἀνθρώπινων εἰδωλίων ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ. τεκμηριώνεται τώρα ὅτι ἡ “πλαστικὴ γραμμικότητα” καὶ ἡ “ἐπιπεδικὴ καλλιγραφία” ἀποτελοῦν τοπικοῦ χαρακτήρα τεχνοτροπίες, ταυτώσιμες μὲ τὴ “νότια” καὶ τὴ “βόρεια τεχνοτροπία” τῶν περιόπτων εἰδωλίων.

Ο ΦΟΡΜΙΚΤΗΣ 22 (πίν. 21) ἀντιπροσωπεύει ἀνανεωμένη πλαστικὴ ἀντίληψη σὲ σχέση μὲ τῶν ὑστερογεωμετρικῶν εἰδωλίων. Ἄν καὶ τὰ παραδοσιακὰ μορφολογικὰ σχήματα τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ δὲν ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ οὔτε καὶ ἡ μεγάλῃ ἐπιμήκυνση τῶν μορφῶν ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ὕστερη φάση τῆς διάλυσής του, διαγράφεται στὸ μεγάλο-σχημο πλάσιμο τοῦ φορμικτῆ 22 ἡ τάση πρὸς τὴ μνημειακὴ μορφοποίηση²⁵⁸. Οἱ κληροδοτημένοι τρόποι ἔκφρασης στὸν φορμικτῆ 22 ξεχωρίζουν μὲ τὴν πρώτη ματιὰ σὲ δύο ὁμάδες: στὰ παραδοσιακὰ τοπικοῦ ὕφους μορφολογικὰ σχήματα καὶ στὰ ἀνατολικῆς χροιάς εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα.

Ἡ κάμψη τῶν γονάτων μὲ τὸν ἐλάχιστο γερτὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐπάνω κορμό, τὰ μακριὰ ἀδύνατα χέρια μὲ τὰ διευρυμένα ἄκρα τους καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς σπονδυλικῆς στήλης μὲ ἔγκοιλη γραμμὴ ἀπαντῶνται σὲ κρητικὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴν ὄψιμη περίοδο τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ μετὰ²⁵⁹. Μάλιστα ἡ σχηματικὴ διακλάδωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης εἶναι περισσότερο γεωμετρικὴ ἀπὸ ὅσο στοὺς διδύμους 19-20 τοῦ ὠριμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 18-19), ὅπου ἡ ἔγκοιλη κατακόρυφη γραμμὴ συνδυάζεται μὲ τὴ διόγκωση τῶν δύο ἡμμορίων τῆς ράχης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν σχοινοπλοκάμων τοῦ παραδοσιακοῦ κρητικοῦ τύπου κόμης, ποὺ φέρονται πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, καλύπτουν τὸν αὐχένα καὶ ἐκφύονται ἀπὸ τὴ στενὴ ταινία τοῦ μετώπου μὲ πυκνὲς κατακόρυφες κεραῖες, κατὰ τὸ ἀρχέτυπο τῆς γυναικείας μορφῆς 12 τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 12) ἢ τῆς ἐπιβίωσής του στὴν ἀνδρική μορφή 20 τοῦ ὠριμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 143). Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ ἀμφίσημου εἰκονογραφικοῦ στοιχείου εἶναι ὅτι προβάλλεται στὸν φορμικτῆ 22 περισσότερο ἢ διακοσμητικὴ ἀπὸ τὴν τυχὸν ἀντικειμενικὴ ἀξία του, καθὼς ἡ διαγράμμιση τῆς ταινίας τοῦ μετώπου συνδυάζεται μὲ τὰ διαγραμμισμένα ἀνάγλυφα τόξα τῶν φρυδιῶν, μὲ τὸν ὅμοια διαγραμμισμένο πλόκαμο τῆς κόμης γύρω ἀπὸ τὸ περύγιο τῶν αὐτιῶν,

= Naumann 1976, 11 σημ. 1· 54 σημ. 75 (γεωμετρικό) = Verlinden 1984, 213 ἀρ. 178 πίν. 73 (μετανακτορικό).

257. Λεμπέση 1985, 87· 89· 91· 98-100· 201-203· 205.

258. Πρὸς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐμφανίζεται: Jenkins 1935, 21-22. Matz 1950, 164-165.

259. Ἐνδεικτικὰ βλ. εἰκ. 40 καὶ πίν. 18-19.

ἀκόμη και με τις πυκνές κατακόρυφες γραμμές της ζώνης και της παρυφής του περιζώματος (εικ. 68).

Ξεκομμένο το εικονογραφικό στοιχείο του επίπεδου διαγραμμισμένου πλοκάμου γύρω από τα αυτιά μπορεί να αποτιμηθεί ως ανατολικής προέλευσης, γιατί δεν απαντάται στην κρητική και γενικότερα την ελληνική εικονογραφία, ενώ με τροποποιημένη απόδοση υπάρχει σε δύο ιδιότυπα λίθινα κεφάλια από τη Nimrud, συριακής τεχνοτροπίας και επισφαλοῦς χρονολόγησης²⁶⁰. Ὡστόσο, ἡ σπανιότητά του στην εικονογραφία της ανατολικῆς τέχνης καὶ ἡ παλαιότητα τῶν δύο ανατολικῶν παραλλήλων, πὺν μπόρεσα νὰ βρῶ, δύσκολα τεκμηριώνουν τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὸν φορμικτὴ 22. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὰ διαγραμμισμένα φρύδια, πὺν ὑπάρχουν συχνότατα σὲ μορφές τῆς συριακῆς τέχνης ἢ σὲ κρητικὰ ἔργα ἐμφανῶς ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή²⁶¹, ἀλλὰ δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ πῆλινα μετανακτορικὰ/ὑπομινωικὰ εἰδῶλια²⁶². Οὔτε ὁ ἀνάγλυφος πλατὺς δακτύλιος τῶν βλεφάρων μετὸν ἐξόφθαλμο βολβὸ τῶν ματιῶν τοῦ φορμικτῆ 22, πὺν ἀπαντᾶται σὲ μορφές ἀνατολικῶν ἔργων ἀσσυριακῆς καὶ φοινικικῆς τεχνοτροπίας τοῦ 9ου αἰ.²⁶³, λείπει ἀπὸ τὴν μετανακτορικὴ καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴ πηλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης²⁶⁴. Μακρότατη παράδοση στὴν Ἀνατολὴ ἔχει καὶ τὸ ἡμισφαιρικό σχῆμα τῆς κεφαλῆς τοῦ φορμικτῆ 22²⁶⁵, ἀλλὰ ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ, ὡς ἀποδέκτης ἑνὸς πρώτου ρεύματος ἀνατολικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ²⁶⁶, ἔχει οἰκειοποιηθεῖ τὴν ἡμισφαιρικὴ ἀνατολικὴ φόρμα ἀπὸ τὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν τὰ εἰδῶλια 2308 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εικ. 44) καὶ 208 ἀπὸ τὴν Πατσό (εικ. 49). Τὴν ἐξοικείωση τῶν ντόπιων τεχνιτῶν μετὰ αὐτὴ τὴν φόρμα φανερώνει ἡ συχνὴ ἐμφάνισή της σὲ εἰδῶλια τοῦ 8ου αἰ., πὺν διαφέρουν κατὰ τὴν τεχνικὴ, τὸ ὕλικό καὶ τὸ μέγεθος (πίν. 18-19, εἰκ. 58-60), ὅπως καὶ ἡ διαχρονικὴ ἐναλλαγὴ της μετὸν ὀρθογωνισμένο τύπο κεφαλῆς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ.²⁶⁷ Ἔτσι, ἀκόμη καὶ ἂν τὰ πολλὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ προσώπου καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ φορμικτῆ 22 ἀπαντῶνται σὲ ἀνατολικά ἔργα, ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς θὰ ἀσκήθηκε ἔμμεσα, μετὰ τὴν μεσολάβηση πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων.

Εἰκ. 68. Φορμικτῆς 22, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

260. Barnett 1975, 44-46 εἰκ. 8a-b.

261. Boardman 1961, 82-83 ἀρ. 378 εἰκ. 35 πίν. 28.

262. Ρεθεμιωτάκης 1998, 89 ἀρ. 160 πίν. 81γ-δ· 92 ἀρ. 94 πίν. 36ζ. Πόσο ἀτελέσφορη εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῶν εἰκονογραφικῶν παραλλήλων σὲ διαφορετικὸς πολιτισμούς δείχνει τὸ κεφάλι πῆλινου παλαιοανακτορικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Μοναστηράκι τοῦ Ἀμαρίου (ἀδημοσίευτο, Ρέθυμνο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, Ἔκθεσις), τοῦ ὁποῦ τὰ φρύδια ἀποδίδονται ὅπως στὸν φορμικτὴ 22.

263. Ἐνδεικτικὰ βλ. Barnett 1982, 51 εἰκ. 46a-b.

264. Ρεθεμιωτάκης 1998, 77· 83 ἀρ. 91 πίν. 36· 89

ἀρ. 88 πίν. 72· 90 ἀρ. 79 πίν. 75· 95 ἀρ. 37 πίν. 77. Rizza 1968, 12 [10] ἀρ. 30-31 καὶ 34a-b εἰκ. 4.

265. Πλησιέστερο χρονικὰ παράλληλο εἶναι τὸ κεφάλι σφίγγας σὲ ἐλεφάντινο διάτμητο πλακίδιο ἀπὸ τὴ Nimrud: Mallowan 1966, 59 ἀρ. 22· 62 σημ. 1.

266. Naumann 1976, 70-71. Coldstream 1989, 90-91. Πὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο ἐκτὸς Κρήτης, Higgins 1980, 218-228. Popham, Touloupa and Sackett 1982, 242-245.

267. Βλ. ἐνδεικτικὰ πίν. 22-23, 30 καὶ εἰκ. 70, 83, 95. Πὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν δύο τύπων καὶ σὲ μορφές δύο διαστάσεων: Λεμπέση 1985, 87.

Ἡ μακροχρόνια διεργασία τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες διαγράφεται καὶ στὶς εὐσαρκες παρειές, τὰ διογκωμένα χεῖλη, καὶ τὸ μικρὸ εἰσέχον πηγούνι τοῦ φορμικτῆ 22, ποὺ συννύπάρχουν σὲ κρητικά εἰδώλια τοῦ ὠρμου καὶ ὕστερου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, τὰ ὁποῖα ἔχουν δεχτεῖ ἀνατολικές ἐπιδράσεις (πίν. 18-19, εἰκ. 58-60). Τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου προσώπου στὸν φορμικτῆ 22 προδίδει ὁ τρόπος ποὺ ὁ Κρητικὸς τεχνίτης βγάζει τὸν ὄγκο τῶν χειλιῶν μὲ λοξά, συγκλίνοντα ἐπίπεδα, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀδιάθροτους στρογγυλοὺς ὄγκους τῶν ἀνατολικῶν μορφῶν. Αὕτῃ ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴ ἀντίληψη τῶν ὄγκων εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀπεξάρτηση τοῦ φορμικτῆ 22 ἀπὸ ἀνατολικά πρότυπα, καθὼς τὰ ἄμεσα τοπικά καὶ χρονικά παράλληλά του βρίσκονται στὰ πρόσωπα πῆλινων πρωτοδαιδαλικῶν (εἰκ. 69) καὶ μεσοδαιδαλικῶν εἰδωλίων²⁶⁸.

Μὲ τὰ δεδομένα τῆς κρητικῆς εἰδωλοπλαστικῆς ἐλέγχεται ὡς ἐπισημασμένη ἡ ἀπόδοση σὲ ἐπὶ τεχνίτη τῆς Ἀνατολῆς ἢ παλαιότερη ἀπὸ τίς δύο ἀπολήξεις ἐλεφαντοστέινης περόνης μὲ δύο ἀντίκρυτα κεφάλια ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο²⁶⁹ (εἰκ. 70). Ὅχι μόνον τὰ χεῖλη στὰ πρόσωπα τῆς περόνης ἀποδίδονται ὅμοια μὲ τῶν πῆλινων κρητικῶν εἰδωλίων καὶ τοῦ φορμικτῆ 22, ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῆς κόμης ἀπαντᾶται σὲ προγενέστερα τῆς περόνης κρητικά εἰδώλια (εἰκ. 2), καὶ οἱ κοιλότητες γιὰ τὰ ἐνθετα μάτια ἔχουν μακρότατη παράδοση στὴν κρητικὴ εἰδωλοπλαστικὴ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ (πίν. 12). Ἀντίθετα ἄμεσα τεχνοτροπικά παράλληλα ἀνατολικῆς προέλευσης γιὰ τὴν περόνη δὲν ἐπισημάνθηκαν, ἐνῶ σὲ κρητικά εἰδώλια ὑπάρχουν καὶ τὰ δακτυλιόσχημα βλέφαρα (πίν. 18, 20, εἰκ. 65) καὶ ὁ ἴδιος βαθμὸς “ἐξοφθαλμίας” (εἰκ. 69).

Ὁ φορμικτῆς 22 ἐντάσσεται ἀβίαστα στὴ “νότια τεχνοτροπία”, καθὼς ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδεται τὸ σύνολο τῶν ἀνατολικῆς χροιάς εἰκονογραφικῶν στοιχείων του εἶναι ὅμοιος μὲ εἰδωλίων ἀπὸ τὴ Γόρτυνα τοῦ νότιου γεωγραφικοῦ διαμερίσματος τῆς κεντρικῆς Κρήτης. Τὴν ἀπόδοσή του στὴ “νότια τεχνοτροπία” στηρίζει καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὸ εἰδώλιο 208 ἀπὸ τὴν Πατσὸ τῆς πρώτης γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 49). Παρὰ τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀποχωρίζει τὰ δύο εἰδώλια, ἡ στάση τοῦ ἰσχυροῦ κυλινδρικοῦ σώματος καὶ οἱ ἐπὶ μέρους φόρμες, ὅπως τοῦ στιβαροῦ κυλινδρικοῦ λαμοῦ, τοῦ ὠοειδοῦς περιγράμματος τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ σχήματος τῆς κεφαλῆς, παρουσιάζουν τὴν ἴδια ἀντίληψη παράστασης τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς. Παρεμφερές εἶναι καὶ τὸ περίγραμμα τῆς πλάγας ὄψης τοῦ προσώπου μὲ τὴν προεξέχουσα ἐνιαία γραμμὴ τοῦ μετώπου ἕως τὴν ἄκρη τῆς μύτης καὶ τὸ μικρὸ πηγούνι, ποὺ μόλις προεξέχει ἀπὸ τὸν κυλινδρικό λαμό, προσδίδοντας στὰ δύο πρόσωπα τὴν ἴδια τραχιὰ ἔκφραση.

Ἡ ἄμεση χρονικὴ προβαθμίδα τοῦ φορμικτῆ 22 ἀναγνωρίζεται στὸ διαφοροετικὸ τεχνοτροπικοῦ ὕφους ὕστερογεωμετρικὸ ἀνδρικό εἰδώλιο AE16 τῆς Ὁξφόρδης (εἰκ. 64). Χαρακτηριστικὸ καὶ τῶν δύο μορφῶν εἶναι ἡ ραδιὴ ἀνάπτυξη τῶν μελῶν καὶ τοῦ σώματος, ποὺ κορυφώνεται στὸ ταλαντευόμενον ἀπὸ τὸ βάρος κεφάλι τους. Ὡστόσο, στὸν φορμικτῆ 22 ἡ ἐπιμήκυνση ἔχει ἀποβάλλει τὴν ἄμετρη, “ὑπερβατικὴ” σχεδὸν ραδιότητά ἐξωκρητικῶν εἰδωλίων τοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, καθὼς σῶμα καὶ σκέλη

268. α) Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 18502, Υ 0.36 μ. καὶ β) ἀρ. πῆλ. 11427, Rizza e Scrinari 1966, 217 ἀρ. 59 εἰκ. 278 πίν. 11· 229 εἰκ. 304-305 καὶ πίν. 18-19.

269. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. α) ἀρ. ἐλ. 708, Υ 0.024 μ. β) ἄ.ἀ.: Sakellarakis 1992, 116 πίν. 18b-d, 19a καὶ 19b-d. Τὶς φωτογραφίες χρῶσθαι στὸν ἀνασκαφέα.

Εἰκ. 69. Ἡράκλειο, πῆλ. 18502, Υ 0.367 μ., ΓΟΡΤΥΝΑ.

Εἰκ. 70. Ἡράκλειο, ἐλ. 708, Υ 0.024 μ., ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ.

ἀναπτύσσονται ισότιμα καὶ λείπει ἡ σύντμηση τοῦ κάτω κορμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ὑστερογεωμετρικὰ εἰδώλια, ὅπως καὶ τὸ ΑΕ16. Ἰδιαίτερα, τὸ εἰδικὸ βάρος ποὺ ἔχει τὸ κεφάλι τοῦ φορμικτῆ 22 σὲ σχέση μετὰ τὸ ἰσχνὸ σῶμα του ὑπερβαίνει ἀκόμη καὶ τὴ διαταραγμένη σχέση τοῦ σώματος πρὸς τὸ κεφάλι τῶν εἰδωλίων τοῦ ὕστερου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὑπέρβαση, ἀνταποκρίνεται στὶς τάσεις ἀνανέωσης τοῦ πρώτου μελανόμορφου ρυθμοῦ τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων καὶ χαρακτηρίζει κρητικὰ ἔργα ποικίλων κατηγοριῶν, ποὺ προαναγγέλλουν τὸν ὑπὸ διαμόρφωση δαιδαλικὸ ρυθμό.

Ὑπέρμετρα μεγάλο καὶ βαρὺ κεφάλι μετὰ σῶμα ἐπιμηκυμένο παρουσιάζει καὶ ἡ ἀνδρική μορφή Α1 στὸ παλαιότερο περίτμητο ἔλασμα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 700²⁷⁰. Ἀνάλογο εἰδικὸ βάρος ἔχει καὶ τὸ κεφάλι τῆς γυναικείας μορφῆς σὲ ἓνα

ἀπὸ τὰ παλαιότερα πῆλινα ἀνάγλυφα πλακίδια τοῦ ἀποθέτη τῆς Γόρτυνας²⁷¹, ὅπως καὶ στὸ περίοπτο πῆλινο Παλλάδιο ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποθέτη τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 69). Ἄν ἡ, ἔστω καὶ ἐπισφαλής, μεταγραφὴ σὲ συγκεκριμένες δεκαετίες τῶν χρονικῶν παράλληλων τοῦ φορμικτῆ 22 συνδυασθεῖ μετὰ τὸν βαθμὸ τῆς ἀπεξάρτησής του ἀπὸ τὰ κρητικὰ ὑστερογεωμετρικὰ εἰδώλια, ποὺ δὲν εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 710²⁷² (εἰκ. 60), ἡ χρονολόγησή του στὴ δεκαετία 710-700 εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

Τὴν παράλληλη ἐξέλιξη τῆς “νότιας” καὶ τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” δείχνει ἡ σύγκριση τοῦ φορμικτῆ 22 μετὰ τὴν κρανοφόρο γυναικεία μορφή ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, ποὺ θὰ ἦταν προσαρτημένη σὲ χάλκινο σκεῦος²⁷³ (εἰκ. 71). Τὸ σχῆμα καὶ ὁ ὄγκος τῆς κεφαλῆς σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πλάγιας ὀψης τοῦ προσώπου, ὁ ὑπέρμετρα ὑψηλὸς λαμὸς καὶ τὸ ἐπιμηκυμένο σῶμα ἀποτελοῦν κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ρυθμοῦ τῶν δύο εἰδωλίων. Ὅπως στὸν φορμικτῆ 22 τὸ κεφάλι μετὰ τὸν ὄγκο του καὶ τὰ μεγάλосχημα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου προδιαγράφουν τὴ νεωτερικὴ τάση ποὺ θὰ ὀδηγήσει πρὸς τὴ μνημειακὴ εἰκαστικὴ ἔκφραση, ἔτσι καὶ ἡ δομὴ τοῦ γυναικείου σώματος ἢ οἱ ἰσχνοὶ βαθμιδωτοὶ πλόκαμοι προαναγγέλλουν τὴ διάσταση τοῦ βάθους, ποὺ θὰ ἀποκτήσουν οἱ

270. Λεμπέση 1985, 84-85 Α1 πίν. 1 καὶ 53.

271. Rizza e Scrinari 1966, 216-217 ἀρ. 66b εἰκ. 277a-b.

272. Πὰ τὴ χρονολόγησή τους, ποὺ βασίζεται στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί, βλ.

σ. 75 σημ. 203.

273. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2448, Υ 0.17 μ.: Rizza e Scrinari 1966, 213-215 ἀρ. 18 εἰκ. 274a-b πίν. 6. Floren 1987, 141.

Εἰκ. 72. Ἡράκλειο, ΙΔΑΙΟ
ΑΝΤΡΟ.

Εἰκ. 71. Ἡράκλειο,
χ. 2448, Υ 0.17 μ.,
ΓΟΡΤΥΝΑ.

πρώιμες δαιδαλικές μορφές²⁷⁴. Ὁ τρόπος μόνον ποὺ ἀποδίδονται τὰ κοινὰ γνωρίσματα ἐποχῆς διαφέρει στὰ δύο εἰδώλια. Στὶς καμπυλόγραμμες φόρμες μὲ τὶς ἀσαφεῖς συνδέσεις καὶ τὴν ἀδρὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου τοῦ φορμικτῆ 22 τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”, τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀντιπαραθέτει ὄγκους βγαλμένους μὲ καθαρά τριγωνικὰ καὶ παραλληλόγραμμα ἐπίπεδα, τὰ ὅποια συντίθενται σὲ ἓνα κομψὸ καλλιγράμμο σύνολο, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σὲ πρωτογεωμετρικὰ ἢ γεωμετρικὰ εἰδώλια τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” (πίν. 11, εἰκ. 57).

Βλέμμα καὶ ἔκφραση στὰ πρόσωπα τῶν δύο σύγχρονων καὶ διαφορετικῆς τεχνοτροπίας χάλκινων εἰδωλίων ἀνοίγονται σὲ ἓναν καινούργιο κόσμο, τὸν ὁποῖο οἱ τεχνίτες τοὺς θέλουν νὰ κατανοήσουν, τὸν ἴδιο ποὺ ἀτενίζουν οἱ μορφές τοῦ ὕστερου 8ου/πρώιμου 7ου αἰ. ἐξωκρητικῶν ἐργαστηρίων, ὅπως τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Μενελάειο τῆς

Σπάρτης²⁷⁵ ἢ τὰ ἀττικὰ εἰδώλια τοῦ λογχοφόρου 6620 καὶ τοῦ νέου 6618 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη²⁷⁶. Αὐτὴ ἡ ἀναδυόμενη ἀνὰ τὸ Πανελλήνιο κοσμολογικὴ ἀντίληψη, ποὺ εἶναι ἀνοικτὴ σὲ ἓνα δεύτερο ἰσχυρὸ ρεῦμα ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων, ἐκφράζεται διαφορετικὰ στὰ κατὰ τόπους ἑλληνικὰ κέντρα, λόγω τῆς αὐτόνομης δυναμικῆς τῶν ἐργαστηρίων τοὺς καὶ τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου ποὺ ἀφομοιώνονταν τὰ ἀνατολικά ἐρεθίσματα.

Ἡ διάδοχη τοῦ φορμικτῆ 22 (πίν. 21) βαθμίδα ἐξέλιξης στὸ χρονικὸ πλαίσιο τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 7ου αἰ. ἀναγνωρίζεται στὰ δύο ἀντίνωτα κεφάλια μὲ ὑψηλὸ πόλο τῆς νεότερης ἐλεφαντοστέινης περόνης ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο (εἰκ. 72). Σὲ αὐτὸ τὸ τέλειο κατὰ τὴν ποιότητα ἔργο τῆς κρητικῆς ἐλεφαντουργίας ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐκλεπτυσμένο ὕφος τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ὁ ἴδιος τύπος προσώπου μὲ τοῦ φορμικτῆ 22. Ἡ τάση τῆς

274. Ἡ ἐξάρτηση τῆς κρανοφόρου μορφῆς ἀπὸ σκεῦος μειώνει τὴ διάσταση τῆς πλάγιας ὄψης, ἐνῶ οἱ ἐπίπεδοι ἀκόμη πλόκαμοι τῆς κόμης δὲν ἐγκλωβίζουν τὸ πρόσωπό της, ὅπως στὶς δαιδαλικές μορφές μὲ τοὺς ὅμοιου τύπου πλοκάμους τῆς κορινθιακῆς πηλοπλαστικῆς: Wallenstein 1971, 23 Π/Β1 πίν. 3, 3. 6.

275. Σπάρτη, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 1691, Υ 0.13 μ.: Herfort-Koch 1986, 19-21, 85-86 K25 πίν. 3 μὲ τὴν παλαιότερη

βιβλιογραφία. Καλὴ ἀπεικόνιση: *Olympia Bericht* VIII (1967) 228 εἰκ. 81-82.

276. ΣΥ 0.08 μ. καὶ 0.205 μ.: de Ridder 1896, 241 ἀρ. 694 εἰκ. 211· 246 ἀρ. 699 εἰκ. 216. Πὰ τὸ ἐργαστήριό τους: Herrmann 1964, 63· 66-68 εἰκ. 58-59. Ὁ Wallenstein (1971, 20 σημ. 36) ἐκτιμᾷ τὴν “ungeheueren Expressivität” ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ λακωνικοῦ μόνου ἐργαστηρίου.

ἐποχῆς του πρὸς τὴ μεγαλόσχημη μορφοποίηση ὑποβάλλεται στὰ μικροσκοπικὰ κεφάλια τῆς περόνης μὲ τὸν ὑψηλὸ πόλο καὶ μὲ τὴ δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀτέρμονος κοσμήματός του, ἐνῶ στὸν φορμικτὴ **22** δίνεται μὲ τὸ μέγεθος τῆς κεφαλῆς.

Παρὰ τὴ ἀνιση ποιότητα τῶν δύο ἔργων, ἡ ὁποία δίνει τὸ ποιοτικὸ προβάδισμα στὴν ἐλεφαντουργία ἔναντι τῆς μεταλλοπλαστικῆς, εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ εἰδῶλιο καὶ ἡ περόνη δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου στὰ κεφάλια τῆς περόνης ἀναπτύσσονται ἰσοδύναμα καὶ οἱ ὁμαλότερες διαβαθμίσεις τῶν ὄγκων τοὺς ἐπιφέρουν τὴ συμμετρία, ποὺ κρυσταλλώθηκε στίς μορφές τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ. Τὸν δαιδαλικὸ ρυθμὸ προσεγγίζει καὶ ἡ ἐπαυξημένη διάσταση τοῦ βάθους μὲ τὴ διεύρυνση τῆς κόμης στὴν πλάγια ὄψη, τῆς ὁποίας ἡ ἀπόδοση δὲν ἔχει τὴν ἰσχύνητα ποὺ παρουσιάζει ἡ ὁμοίου τύπου κόμμωση στὴν ἀπόληξη τῆς παλαιότερης περόνης ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο (εἰκ. 70) οὔτε καὶ ἡ διαφορετικοῦ τύπου κόμη στὸν φορμικτὴ **22**.

ΠΡΩΙΜΗΣ ΔΑΙΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Τὸ στάδιο τῆς ἀναζήτησης τῶν μέσων ἔκφρασης καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ ἔχει ξεπεραστεῖ **ΣΤΟΝ ΚΟΥΡΟ 23** (πίν. 22-23). Τὸ πλάσιμὸ του χαρακτηρίζει ἡ αὐστηρὴ μὲ μαθηματικὴ διαύγεια ἀπόδοση ποὺ ἐκφράζει τὸν δαιδαλικὸ ρυθμὸ, στοῦ ὁποίου τοὺς κανόνες ὑπάρχουν ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀνανεωτικὲς τάσεις τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. ποὺ περιορίζονται στὸ κεφάλι μὲ τὸ πρόσωπο, ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴ πυρῆνα τῆς ἀνθρώπινης ὄντοτητας²⁷⁷.

Οἱ συμπαγεῖς ὄγκοι τῆς κεφαλῆς, τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν τοῦ κούρου **23** ἔχουν ἀποβάλλει τὴν ἀσάφεια, ποὺ παρουσιάζουν στὸν φορμικτὴ **22**, καὶ ἀναπτύσσονται ἰσοδύναμα κατὰ τὴν κατακόρυφη καὶ τὴν ὀριζόντια διάσταση. Τὸν κατακόρυφο ἄξονα, ποὺ ὀρίζεται μὲ τὴν ἀπόλυτα μετωπικὴ στάση τῆς κεφαλῆς, τοῦ σώματος καὶ τῶν ἀκαμπτων σκελῶν, ὑπογραμμίζει καὶ τὸ κόσμημα τῶν ραβδώσεων τοῦ περιζώματος μὲ τὴ σύγκλισή τους κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τῆς κοιλιακῆς χώρας. Ἡ κλιμακωτὴ ἀνάπτυξη τῶν ὀριζόντιων ἁξόνων τοὺς ὁποίους ὀρίζουν τὰ ἐπίπεδα τῆς κεφαλῆς, τῆς κοντῆς κόμης, τῶν ὤμων, τῶν πῆχεων καὶ τῆς ζώνης, ὅπως καὶ ἡ περιέλιξη τῶν νευρώσεων τοῦ περιζώματος γύρω ἀπὸ τὸ δυναμικὰ καμπυλούμενο ἰσχίον καὶ τοὺς συμπαγεῖς γλουτούς, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ κοῦρος **23** ἦταν ἀντιληπτὸς ὡς μορφὴ περίοπτη. Ἀκόμη καὶ οἱ συμπαγεῖς ὄγκοι τῶν σκελῶν βγαίνουν μὲ κατακόρυφα ἐπίπεδα καὶ οἱ συμβαλλόμενες ἀκμὲς τῶν ἐπιπέδων κατευθύνουν τὸ βλέμμα ἀπὸ τὴν κύρια πρὸς τὴν πλάγια καὶ τὴν πίσω ὄψη. Ἡ ἴδια πλαστικὴ ἀντίληψη εἶναι αἰσθητὴ καὶ στὴ συνοχὴ τῶν ὄγκων τοῦ προσώπου του μὲ τῆς κόμης, τῆς ὁποίας ἡ μάζα ἔχει ἀποκτήσει τὴν πυκνότητα τῶν δαιδαλικῶν κομμώσεων, παρόλο ὅτι ὁ τύπος μὲ τὰ προεξέχοντα τριγωνικὰ πτερύγια ἀνάγεται σὲ γεωμετρικὰ εἰδῶλια (εἰκ. 2).

Ἡ σημαντικὴ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴ σχέση τοῦ κούρου **23** μὲ τὸν χῶρο, ἀποτελεῖ εἰκαστικὸ φαινόμενο ποὺ προετοιμάσθηκε καὶ συντελέσθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 650, κατὰ

277. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὴν πρώιμη πρωτογεωμετρικὴ περίοδο καὶ τὴ μέση μετανακτορικὴ βλ.

σ. 57-58 σημ. 156.

Εικ. 73. Ἡράκλειο, χ. 3158 = A2,
Υ 0.12 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εικ. 74. Ἡράκλειο, χ. 4196 = A3,
Υ 0.125 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εικ. 75. Ἡράκλειο, πῆλ.
11305 = 91A, Υ 0.145 μ.,
ΓΟΡΤΥΝΑ.

γενική αποδοχή²⁷⁸. Φαινόμενα ὅμως αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν συντελοῦνταν διὰ μιᾶς οὔτε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία ἢ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου, ὥστε ἡ κατὰ σύμβαση χρονολόγησή του νὰ καθορίζεται μόνον ἀπὸ τὸ κριτήριο τῆς σχέσης τῆς μορφῆς μὲ τὸν χῶρο. Ἡ δυναμικὴ συγκρότηση τοῦ κούρου **23** ἀπὸ ἐπάλληλους περιοπτους ὄγκους δείχνει ὅτι ὁ τεχνίτης του διέθετε μορφοπλαστικὲς δυνατότητες κατὰ πολὺ ἀνώτερες τοῦ παλαιότερου ὁμοτέχνου του, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει στὸν φορμικτὴ **22** διστακτικὰ καὶ μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ συντηρητισμὸ τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” τὴν ἀνανέωση τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο στὸν πρῶμο 7ο αἰ. (πίν. 21). Τὴν ἴδια τεχνοτροπία ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ κοῦρος **23**, ὅπως δείχνουν οἱ πλασμένοι μὲ ἔμφαση ὄγκοι του καὶ ἡ τραχιά ἔκφραση τοῦ προσώπου, πὺν ἀποτελοῦν παραδοσιακὰ γνωρίσματα τῆς ἐμφατικῆς, ἀκομψῆς καὶ συντηρητικῆς κατὰ τὴν ἐξέλιξή της “νότιας τεχνοτροπίας” σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ.

278. Jenkins 1935, 14-15· 21-22. Matz 1950, 164-165.

Εικ. 76. Δελφοί, ἀρ. 1666, ΙΕΡΟ ΔΕΛΦΩΝ.

Εικ. 77. Κεφάλι τοῦ 23, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Με δεδομένη τὴν καλὴ ποιότητα τοῦ κούρου 23 καὶ τὴν ἔνταξη τῆς δημιουργίας του στὸ πλαίσιο μιᾶς συντηρητικῆς τεχνοτροπίας διευκολύνεται ἡ ἀναζήτηση τοῦ ρυθμοῦ του μετὰ τὴ βοήθεια τῆς συγκριτικῆς μεθόδου. Ἀπὸ τὸν φορμικτὴ 22 τοῦ ὕστερου 8ου/πρώιμου 7ου αἰ. στὸν κοῦρο 23 ἔχει μεταβληθεῖ ἡ κλίμακα τῶν ἀναλογιῶν μετὰ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τοῦ σώματος σὲ σημεῖο πλησιέστερο πρὸς τὴν ἐπιφάνεια στήριξης, ὥστε τὸ σῶμα μετὰ τὰ σκέλη νὰ δείχνουν πιὸ συμπαγῆ καὶ τὸ στήσιμο νὰ εἶναι πιὸ εὐσταθές. Σταθερὴ στάση καὶ ἴδιες ἀναλογίες μετὰ τοῦ κούρου 23, ποὺ μειώνουν τὴ ραδινὴ ἀνάπτυξη τοῦ σώματος, ἔχουν καὶ οἱ σφυρήλατες ἀνδρικές μορφές στὰ ἐλάσματα Α2 καὶ Α3 ἀπὸ τὴ Σύμη (εἰκ. 73-74) τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας²⁷⁹, τῶν δεκαετιῶν 690-670. Ἡ χρονικὴ σύνδεσή τους μετὰ τὸν κοῦρο εἶναι προφανὴς τόσο στὴν ὅμοια ἀνάπτυξη τῆς πλάγιας διάστασης, ποὺ παρουσιάζει τὸ ὅμοιον σχήματος κυβικὸ κεφάλι τους, ὅσο καὶ στὴ σχέση τοῦ ἰσχυροῦ ἐπάνω κορμοῦ πρὸς τοὺς διογκωμένους γλουτούς.

Ἀπὸ τὸν τομέα τῆς πηλοπλαστικῆς προσφέρονται ὡς χρονικὰ παράλληλα τοῦ κούρου 23 τὰ ἀνάγλυφα πλακίδια Rizza 91A (εἰκ. 75) καὶ 111 ἀπὸ τὴ Γόρτυνα τῶν δεκαετιῶν 680-650²⁸⁰. Τὸ τριγωνικὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου τοῦ κούρου 23, ποὺ τείνει πρὸς τὸ ὠοειδὲς σχῆμα καθὼς ἀμβλύνεται μετὰ τὸ διευρυμένο πηγούνι, τὰ παχιά χεῖλη καὶ τὰ χωρὶς βλέφαρα μάτια του χαρακτηρίζουν καὶ τὶς γυναικεῖες μορφές τῶν δύο πλακιδίων. Ἡ πιὸ ἄμεση σχέση τοῦ κούρου μετὰ τὸ παλαιότερο παράδειγμα 91A προσφέρει κάποια ἔνδειξη γιὰ τὴν ἔνταξή του πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς πρώιμης δαιδαλικῆς περιόδου καὶ γιὰ τὴν κατὰ σύμβαση χρονολόγησή του στὴ δεκαετία 680-670. Δηλαδή στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ποὺ καλύπτουν καὶ τὰ ἐλάσματα Α2-Α3 ἀπὸ τὴ Σύμη, στὰ ὁποῖα τὸ σῶμα τῶν ἀνδρικών μορφῶν παρουσιάζει τὸν ἴδιο βαθμὸ ἐξέλιξης μετὰ τοῦ κούρου 23.

Τὴν ἐκτίμηση τοῦ κούρου 23 ὡς πρώιμου ἔργου τοῦ πρώιμου δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ ἐνισχύει ἔμμεσα καὶ ἡ σύγκριση τῆς κεφαλῆς του μετὰ τὴν προτομὴ τῆς λαβῆς 1666 ἀπὸ λέβητα τῶν Δελφῶν (εἰκ. 76-77), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 700 καὶ ἀποδόθηκε στὴ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ Ἀργούς²⁸¹. Μόνο ἡ πιὸ ἀναπτυγμένη διάσταση τοῦ βάρους

279. Λεμπέση 1985, 85-87 πίν. 2· 39· 52.

280. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πηλ. 11305, Υ 0.145 μ. καὶ 11345: Rizza e Scrinari 1966, ἀρ. 91A 221-222 εἰκ.

294a-b πίν. 15· 227 ἀρ. 111 πίν. 19.

281. Herrmann 1966, 102-104 ἀρ. 4 πίν. 35 (χρονολόγηση)· 107-109 (ἐργαστήριον).

Εἰκ. 78. Νέα 'Υόρκη, 17.190.73, Υ 0.137 μ.

στὸν κοῦρο **23** εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ μεταγενέστερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξής του στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. Τὰ παρόμοια χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, ἡ ἴδια σχέση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς πρὸς τὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ καὶ ὁ ἴδιος τύπος κόμμωσης μὲ τὸν σαφῆ διακοσμητικὸ χαρακτήρα ἐπαναθέτουν τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς μεταλλοπλαστικῆς τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Ἄργους, ποὺ ἐπισημάνθηκε σὲ εἰδώλια τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ἀφορμὴ ἀντίστοιχες ὁμοιότητες²⁸² (πίν. 16, εἰκ. 54).

Χάρη στὸν κοῦρο **23** ἐπαναπατρίζεται ὀριστικὰ τὸ πολυσυζητημένο γιὰ τὴν προέλευση, τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν ἐρμηνεῖα σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφῶν στὸ ἐλεφάντινο πλακίδιο τῆς πρώην Συλλογῆς Morgan²⁸³. Τόσο ἡ γενικὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη, ὅσο καὶ πολλὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν εἶναι πανομοιότυπα στὰ δύο ἔργα. Ὡς καὶ ἡ συνοφρωμένη ἔκφραση τοῦ προ-

σώπου τους εἶναι τόσο ἴδια, ὥστε πιὸ εὐγλωττὴ ἀπὸ κάθε λεκτικὴ τεκμηρίωση εἶναι ἡ παραβολὴ τῶν φωτογραφιῶν τῶν δύο ἔργων (εἰκ. 77-78). Ἡ ἀνώτερη ποιότητα τοῦ ἐλεφάντινου συμπλέγματος σὲ σύγκριση μὲ τοῦ κούρου **23**, ποὺ δίνει καὶ πάλι τὸ προβάδισμα στὴν ἐλεφαντουργία ἔναντι τῆς μεταλλοπλαστικῆς (πίν. 21, εἰκ. 72), δὲν ἐμποδίζει τὴ χρονολογικὴ σύνδεσή τους καὶ τὴν ἀπόδοσή τους στὴν ἴδια τεχνοτροπία. Διαφέρει μόνον ὁ τρόπος ποὺ σφηνώνεται ὁ κορμὸς στὸ ἰσχίό τῆς γυμνῆς γυναικείας μορφῆς τοῦ συμπλέγματος, ὁ ὁποῖος ἔχει γιὰ ἄμεσο παράλληλο τὴ γυμνὴ γυναικεῖα μορφή Rizza 91A ἀπὸ τὴ Γόρτυνα (εἰκ. 75). Δηλαδή τὸ ἴδιο ἔργο, ποὺ δίνει τὸ ἄμεσο χρονολογικὸ παράλληλο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ κούρου **23** καὶ δείχνει ὅτι ἡ διαφορετικὴ σύνδεση τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ ἰσχίον του προκύπτει ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ περιζώματος.

Χάρη στὸν κοῦρο **23** (πίν. 22-23) καὶ τὸ πῆλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο 3080 ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα²⁸⁴ (εἰκ. 79) πρέπει νὰ ἀποχωριστεῖ στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ μετανакτορικὸ ἐκθεσιακὸ περιβάλλον του. Οἱ στρογγυλοὶ ὄγκοι του μὲ τὸ δυναμικὸ πλάσιμο καὶ τὰ καθαρὰ περιγράμματα τῶν μηρῶν καὶ τῶν γλουτῶν, ἡ ἐναπόθεση τοῦ συμπαγοῦς ἐπάνω κορμοῦ στὸ ἔντονα καμπυλούμενο ἰσχίον μὲ τοὺς συμπαγεῖς γλουτούς, τὸ τριγωνικὸ ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα τῆς ἄρθρωσης στὸ γόνατο, οἱ ἐπίπεδοι ὦμοι καὶ τὸ ἰσχνὸ σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα χέρι ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα τῆς πῆλινης καὶ τῆς χάλκινης ἀνδρικής μορφῆς. Ὡς καὶ ἡ θέση τῆς ὀριζόντιας χάραξης, ποὺ ὀρίζει τὴν ἐπάνω παρυφῇ

282. Βλ. σ. 85-86 σημ. 231.

283. Metropolitan M. New York, ἀρ. 17.190.73, Υ 0.137 μ.: Richter 1945, 261-269 εἰκ. 1-10 = Blome 1982, 30-31· 77 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, ὅπου ὑποστηρίζεται σωστὰ ἡ κρητικὴ προέλευση τοῦ συμπλέγματος μὲ βάση τὸ κεφάλι πῆλινης ἀνθρώπινης μορ-

φῆς στὴν Ὁξφόρδη, τοῦ ὁποῖου ἡ κακὴ ποιότητα μειώνει τὴν ἀποδεικτικὴ του ἀξία.

284. ΣΥ 0.085 μ. Ἀνασκαφὴ Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς 1903. Ἀδημοσίευτο. Τὸ χέρι μὲ τὸν ἀριθμὸ ἀνασκαφῆς HTR 0413 (Halbherr) συγκόλλησε ὁ καθηγητὴς V. La Rosa (14. 2. 80).

Εἰκ. 79. Ἡράκλειο, πῆλ. 3080, Υ 0.085 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

τῆς ζώνης στὸ εἰδῶλιο 3080, συμπίπτει μὲ τὴ νεύρωση τῆς ὁμοίου τύπου ζώνης τοῦ κούρου 23. Οἱ τόσες ὁμοιότητες τῶν δύο εἰδωλίων στηρίζουν ὄχι μόνο τὴν ἀπόσπασή τοῦ πῆλινου 3080 ἀπὸ τὴ μεταναστορική εἰδωλοπλαστική καὶ τὴν ἀπόδοσή του στὴν πρῶμην δαιδαλική περίοδο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔνταξή τοῦ χάλκινου κούρου 23 στὴ “νότια τεχνοτροπία”, ἀφοῦ ὅλα τὰ τεχνοτροπικά παράλληλά του στὸν πηλὸ προέρχονται ἀπὸ τὴ Γόρτυνα καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα.

ΜΕΣΟΔΑΙΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Πρῶμην φάση. Τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ 24 καὶ 25 (πίν. 24), ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀνδρικό εἰδῶλιο, βοηθοῦν οἱ διαφορές τους ἀπὸ τὸν κοῦρο 23 τῆς πρῶμης δαιδαλικῆς περιόδου καὶ ἡ σύγκρισή τους μὲ μεταγενέστερα τοῦ κούρου 23 κρητικὰ ἔργα δύο διαστάσεων.

Χάρη στὴν ἀπεικόνισή τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς σὲ πολλὰ χάλκινα περίμνητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ὅπως καὶ στὶς ἐπιτάφειες στήλες ἀπὸ τὸν Πρινιά ποὺ καλύπτουν ὅλο τὸν 7ο αἰ., εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι ἡ ραδιὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἀποκτᾷ στὴν πρῶμην φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἐκρηκτικὴ διάστασή²⁸⁵. Ἡ ἀναχαίτιση τῶν φυσιολογικῶν τάσεων τοῦ πρῶμου 7ου αἰ. ἀπὸ τὸν ἔντονο ἰδεαλισμὸ τῶν φυτικῶν σχεδὸν μορφῶν τῆς πρῶμης μεσοδαιδαλικῆς περιόδου²⁸⁶ ἐπέφερε νέα μεταβολὴ στὸν κανόνα τῶν ἀναλογιῶν τους: τὸ κέντρο βάρους τοῦ σώματος μεταφέρεται σὲ

285. Λεμπέση 1985, 87-98 πίν. 3-6 καὶ 8-17. Τῆς ἴδιας 1976, B2, 46-47· 55-56 πίν. 16-17· A1, 50· 56-57 πίν. 2-3.

286. Πὰ τὴν ἐπανεμφάνισή τοῦ ἴδιου φαινομένου στὸν 6ο αἰ.: Λεμπέση 1985, 101 σημ. 193.

Εικ. 80. Ἀθήνα, χ. 6619, Υ 0.172 μ., ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ.

ἐπίπεδο ὑψηλότερο τῶν γλουτῶν καὶ ἡ μέση μετατοπίζεται πρὸς τὸν θώρακα, ἐνῶ ἡ ἐπιμήκυνση τῶν σκελῶν ξεπερνᾷ κάθε μέτρο πραγματικῆς διάστασης. Σὲ αὐτὴ τὴ βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἐντάξιμο τὸ θραῦσμα **24** μὲ τὴν ὑπέρμετρα ραδινὴ κνήμη καὶ τὰ ἐπιμηκυσμένα ἄκρα πόδια τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ δὲν σώθηκε²⁸⁷.

287. Πὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὴν ΥΜ II περίοδο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μοιάζει ἡ κνήμη **24** μὲ τὶς κνήμες τοῦ λάτρη **7** (πίν. 6) βλ. σ. 44-45. Ἀλλὰ στὶς ραδινὲς κνήμες τοῦ λάτρη, ποὺ δὲν ξεχωρίζει ἡ ἐμπρός ἀπὸ

τὴν πίσω ὄψη, ἀντιπαραθέτει ἡ ραδινὴ κνήμη τοῦ θραύσματος **24** τὴν ἀρραγὴ συνοχὴ τῆς γάμπας μὲ τὸ ἀντικνήμιο, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ περιοπτοῦ ὄγκου, ἀντὶ τοῦ ἀνάγλυφου, ὅπως στὸν λάτρη **7**.

Εἰκ. 81. Ἡράκλειο, πήλ. 22366, Υ 0.085 μ.,
ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Εἰκ. 82. Ἡράκλειο, πήλ. 3531, Υ 0.064 μ.,
ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιμήκυνσης τῶν ἄκρων ποδιῶν στὸ θραῦσμα **25** προϋποθέτει μορφή μὲ ραδινὲς ἀναλογίες, ὅπως καὶ γιὰ τὸ θραῦσμα **24**. Ἄν ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν ποδιῶν στὸ θραῦσμα **25** ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη βαθμίδα ἐξέλιξης ἀπὸ τὸ **24** τῆς πρώιμης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου, δὲν τεκμηριώνεται μὲ μόνον κριτήριον τὸν ὄγκο, γιατί ἀποτελεῖ μεμονωμένη ἀπόκλιση, πού μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴ διαφορετικὴ τεχνοτροπία τους ἢ καὶ στὴν πολὺ καλὺτερη ποιότητα τοῦ θραύσματος **25**.

Ἡ ἀποσπασματικὴ εἰκόνα, πού δίνουν τὰ θραύσματα **24** καὶ **25** γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς περιοπτῆς ἀνδρική μορφῆς στὴν πρώιμη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου, διευρύνεται μὲ χάλκινο κρητικὸ κοῦρο μέτριας ποιότητας ἀπὸ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Riehen²⁸⁸ καὶ τὸν ὑψηλῆς ποιτικῆς στάθμης κοῦρο 6619 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη²⁸⁹ (εἰκ. 80). Τὸν κρητικὸ κοῦρο 6619 ἀνέσυρε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια μὲ διεξοδική ἀνάλυση ὁ Blome, ἀλλὰ ἐπιχείρησε νὰ τὸν χρονολογήσει μὲ ἀμφισβητούμενα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία²⁹⁰. Ἡ ὑπέρμετρη, φυτικὴ σχεδὸν ραδινότητα τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν τοῦ κοῦρου 6619, ὅπως καὶ τοῦ κοῦρου τῆς Riehen, κατευθύνει τὴν ἔνταξή τους σὲ πρώιμη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνδρική μορφῆς στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία. Ἀρκεῖ ἡ σύγκριση τοῦ καλῦτερου κατὰ τὴν ποιότητα κοῦρου 6619 μὲ τὰ δύο ποιοτικὰ ἀντάξιά του πῆλινα εἰδῶλια 22366 καὶ 3531 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 81-82), ὅχι τόσο

288. Zazoff 1970, 48-50 B6 πίν. 16-17 (730 π.Χ.).
Πὰ τὴ χρονολόγησή του στὸν 8ο αἰ. ἔχει σημειωθεῖ ὅτι
δικαιολογεῖται μόνον ὡς τυπογραφικὸ λάθος: Κοντο-
λέων 1971, 137 σημ. 14.

289. ΣΥ 0.172 μ.: De Ridder 1896, 243-244 ἀρ. 696
εἰκ. 213. Kaulen 1967, 203 Varia B1 εἰκ. 1-3.

290. Blome 1982, 50-54 πίν. 21 μὲ τὴν παλαιότερη
βιβλιογραφία. Ἡ ἐκτὸς Κρήτης ἀξιολόγησή του ἀπὸ

για να καταδειχθεί ή οφθαλμοφανής κρητική προέλευσή του, όσο για να αποσπασθούν δύο ακόμη πήλινα ειδώλια από τη μινωική ειδωλοπλαστική²⁹¹.

Η ποιότητα του πήλου στα ειδώλια 22366 και 3531, τα ελάχιστα ίχνη του χρώματος και το κυριότερο ή συγκρότησή τους από κομμάτια πήλου πλασμένα χωριστά, τα συνδέουν άμεσα κατά την τεχνική με το πήλινο ειδώλιο 3080 της πρώιμης δαιδαλικής περιόδου. Ός προς τη μορφοπλαστική αντίληψη όμως αντιπροσωπεύουν νεότερη εξελικτική βαθμίδα από του 3080 και του κούρου 23 (πίν. 22-23, εικ. 79). Η ραδινή τους ανάπτυξη, ιδιαίτερα της μορφής 22366 με το μετατοπισμένο κέντρο βάρους του σώματος σε επίπεδο υψηλότερο από του πήλινου ειδωλίου 3080, διαγράφουν εξέλιξη αντίστοιχη με αυτή που έχει συντελεσθεί από τον κούρο 23 της πρώιμης δαιδαλικής περιόδου στον κούρο 6619 της πρώιμης μεσοδαιδαλικής φάσης. Η σύνδεση του συμπιεσμένου επάνω κορμού με το μαλακά καμπυλούμενο ισχίο και ή ελαστική συνοχή των ὀγκων των ραδινών σκελών αποτελούν κοινά γνωρίσματα ρυθμού για το πήλινο ειδώλιο 22366 και το χάλκινο 6619. Η πιό ὀργανική απόδοση της ἐπιγονατίδας στο ἄριστερό σωζόμενο σκέλος του πήλινου ειδωλίου 3531 σε σύγκριση με του κούρου 6619 είναι ἀμελητέα διαφορά για τη χρονολογική αποσύνδεσή τους. Πάντως το πέταλο του μινωικού περιζώματος δὲν ἐμποδίζει τὴν απόδοση και του 3531 στον δαιδαλικό ρυθμό, ἀφοῦ ὅμοιο εἶναι τὸ περίζωμα και του κούρου 6619 με τὴν ταινιωτή ζώνη, που εἶναι του ἴδιου τύπου και ἔχει τὴν ἴδια σφιχτή περιδεση στο ειδώλιο 22366.

Η πιό ἐμφατική απόδοση τῶν κοινῶν με του κούρου 6619 χαρακτηριστικῶν ἐποχῆς στα πήλινα ειδώλια 22366 και 3531 εὐνοεῖ τὴν ἔνταξή τους στή “νότια τεχνοτροπία”, τῆς ὁποίας οἱ παραδοσιακὲς στιβαρὲς φόρμες ἔχουν ἀμβλυνθεῖ ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάση του ρυθμού πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ ραδινότητα. Τὴν ἔνταξη του κρητικού κούρου 6619 ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν στή “βόρεια τεχνοτροπία” ἐνισχύει ἓνα μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ με διαχρονικὴ ἀξία. Οἱ ὀρίζοντες νευρώσεις τῆς δαιδαλικῆς κόμης του ἀποχωρίζονται με πλατιὲς αὐλακώσεις, ὅπως οἱ ἰσχυροὶ πλόκαμοι του πολὺ παλαιότερου γυναικείου ειδωλίου 2448 ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”²⁹² (εἰκ. 71).

Μιὰ κάποια ἰδέα για τὴν ἐξομάλυνση που ἐπέφερε ὁ δαιδαλικὸς ρυθμὸς στα τοπικὰ τεχνοτροπικὰ ἰδιώματα δίνει ἡ σύγκριση του κούρου 23 τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” με τὴν “Πότνια θηρῶν” ἐλεφάντινου πλακιδίου ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο²⁹³ (πίν. 22-23, εἰκ. 83), τῆς πρώιμης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου²⁹⁴. Η τεχνοτροπικὴ σύνδεσή τους εἶναι προφανὴς στήν ἐμφατικὴ ἐκφραστικὴ τῶν προσώπων με τοὺς μεγάλους βολβοὺς τῶν ματιῶν χωρὶς βλέφαρα και τὰ ἰδιαίτερα εὐσαρκα χεῖλη. Ὡστόσο, ἡ τραχύτητα του

τὸν Floren (1987, 139-140 σημ. 79) στάθηκε αἰτία για τὴ χρονολόγησή του στο 640-630 και τὴν αὐθαίρετη συμπλήρωσή του ὡς κομιστὴ τετράποδου.

291. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 22366, ΣΥ 0.085 μ. με ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη HTR 0223· ἀρ. πῆλ. 3531, ΣΥ 0.064 μ. με προέλευση ἀπὸ τὸν ἀποθέτη του ΒΑ. ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας: Savignoni 1903, 108-109 σημ. 1 εἰκ. 8· (μινωικὸ λόγω του αἰδοιοθύλακα)· Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 81 ἀρ. 191 εἰκ. 15 (νεοανακτορι-

κό). Kanta 1980, 103 εἰκ. 38: 1 (ΥΜ ΙΙΒ).

292. Ἰδιος διαχωρισμὸς τῶν πλοκάμων τῆς κόμης, τροποποιημένος ελάχιστα κατὰ τὸν ρυθμό, ὑπάρχει και στο μεταγενέστερο ειδώλιο του κενταύρου 34 (πίν. 30).

293. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. ἐλ. 709, Υ 0.053 μ.: Sakellarakis 1992, 117 σημ. 48.

294. Λεμπέση 1999, 153-154 εἰκ. 6. Floren 1987, 149 (ὑστεροδαιδαλικό, χωρὶς τεκμηρίωση).

Είκ. 83. Ἡράκλειο, ἐλ. 709,
Υ 0.053 μ. ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ.

Είκ. 84. Ἡράκλειο, χ. 211, Υ 0.12 μ.,
ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ.

προσώπου ἔχει μεταλλαχθεῖ ἀπὸ τὸν κοῦρο 23 ἢ τῇ γυναικεῖα μορφῇ τοῦ ἐλεφάντινου πλακιδίου Morgan (εἰκ. 78) σὲ μειλίχια ἔκφραση στὴν “Πότνια θηρῶν” καὶ ἡ ἰδεαλιστικὴ ραδινότητα τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἔχει περιβάλει τὸ σῶμα τῆς μὲ τὴν κομψότητα τοῦ ὕφους ποὺ διέθετε παραδοσιακὰ ἢ “βόρεια τεχνοτροπία”²⁹⁵.

Ὁ κανόνας ἀναλογιῶν ποὺ ἔχουν οἱ μορφές τῆς πρώιμης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου διαγράφεται καὶ στὸν ἀποτυχημένο κατὰ τὴ χύτευση ΚΟΥΡΟ (;) 26 (πίν. 25). Παρὰ τοὺς παραμορφωμένους ὄγκους τοῦ σώματός του, ἡ σχέση τοῦ συμπιεσμένου ἐπάνω κορμοῦ μὲ τὸ διευρυμένο ἰσχίον καὶ τὰ ὑπέρμετρα ἐπιμηκυσμένα πόδια δίνουν ἀναλογίες παρόμοιες μὲ τῆς “Πότνιας θηρῶν” τοῦ ἐλεφάντινου πλακιδίου. Μόνον τὰ ἐπαυξημένα σὲ ὄγκο πόδια του θὰ εὐνοοῦσαν τὴν ἔνταξή του σὲ πρὶ ἐξελιγμένη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἀπὸ τοῦ κούρου 6619 (εἰκ. 80)· ἴσως τῆς φάσης ποὺ διαδέχθηκε τὴν πρώιμη μεσοδαιδαλική, ὅταν οἱ ὄγκοι τῶν ραδινῶν ἀκόμη μορφῶν ἀποκτοῦν περισσότερη πληρότητα.

Τὸ ὀξύληκτο περίγραμμα τῶν γλουτῶν τοῦ εἰδωλίου 26 θὰ ἀποδιδόταν στὴν ἀποτυχημένη χύτευσή του, ἂν δὲν ὑπῆρχαν γλουτοὶ ὁμοίου σχήματος στὸν κοῦρο 211 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο²⁹⁶ (εἰκ. 84) καὶ ἰδιαίτερα σὲ ὁδηγὸ ἀλόγου ἀπὸ

295. Ἐνδεικτικὰ βλ. τὰ 11, 14, 19-20 καὶ εἰκ. 29, 59, 71.

296. Υ 0.12 μ.: Halbherr 1888, πίν. 12,1 = Levi 1927-29, 702 εἰκ. 666.

τήν Ὀλυμπία, πού εἶναι ἔργο πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ 650 περίπου²⁹⁷. Αὐτὸ τὸ κοινὸ μορφολογικὸ σχῆμα δὲν σημαίνει βέβαια καὶ τὴ σύγχρονη χύτευση τῶν τριῶν εἰδωλίων. Τὸ πρόσωπο μὲ τὰ ἀδέξια διατυπωμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ κούρου 211 παραβάλλεται μὲ τοῦ κούρου τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς στὴ Riehen, πού ἐντάχθηκε στὴν πρώτη μεσοδαιδαλική περίοδο, ἐνῶ ὁ ἰσχνὸς ἐπάνω κορμὸς μὲ τοὺς γωνιώδεις ὤμους βρίσκει τὸ μορφολογικὸ παράλληλό του στὸν κοῦρο 23, τῆς πρώτης δαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 22-23). Οἱ ἀναλογίες ὅμως τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ πόδια στὸν κοῦρο 211 δὲν ἔχουν οὔτε τὴ συμμετρικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κούρου 23 οὔτε τὴ ραδινότητα τοῦ κούρου τῆς Riehen, ἐνῶ οἱ συμπαγεῖς, συμπιεσμένες φόρμες τῶν μυῶν στὰ μέλη του χαρακτηρίζουν μορφὲς τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου (εἰκ. 101), στὴν ὁποία ἀνήκει ἴσως ὁ κοῦρος 211. Ὁ συμφυρμὸς παλαιῶν καὶ νέων μορφοπλαστικῶν χαρακτηριστικῶν θὰ ἦταν ἀναμενόμενος, ἂν σώζονταν κάποιες ἔνδειξεις χαρακτηριστικῆς γιὰ τὴ χύτευσή του μὲ κομματιαστὰ καλούπια²⁹⁸. Καθὼς ὅμως ἔχνη αὐτοῦ τοῦ τρόπου χύτευσης δὲν ὑπάρχουν λόγῳ τῆς διαβρωμένης ἐπιδερμίδας τοῦ μετάλλου, ἢ πρόσμειξη παλαιῶν καὶ νέων τρόπων ἔκφρασης μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν συντηρητισμὸ πού χαρακτηρίζει τὴ “νότια τεχνοτροπία” καὶ στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀτάλαντου τεχνίτη νὰ ἀποδεδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ ἐργαστηριακοῦ περιβάλλοντος πού τὸν ἐξέθρεψε.

Μέση φάση. Ἡ ἀπώλεια τῆς μορφῆς τοῦ ΘΡΑΥΣΜΑΤΟΣ 27 (πίν. 24), ὅπου σώζονται μόνο τὰ ἄκρα πόδια τῆς, ἀποτελεῖ δυσαναπλήρωτο κενὸ γιὰ τοὺς μελετητὲς τῶν δυνατοτήτων τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς τοῦ 7ου αἰ. Παράλληλα ἐξωκρητικὰ εἰδώλια τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεγέθους²⁹⁹, ὅπως καὶ τῆς ὑψηλῆς ποιοτικῆς στάθμης τῆς, δὲν εἶναι γνωστὰ γιὰ νὰ εἶναι πειστικὴ ἢ ἐνταξὴ τοῦ θραύσματος 27 σὲ κάποια ἐξελικτικὴ βαθμίδα τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ.

Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν εὐκαμπτων ποδιῶν εἶναι ἡ ραδινὴ ἐπιμήκυνσή τους καὶ οἱ μαλακὲς διαβαθμίσεις τοῦ ὄγκου τους, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μόλις ἀποσπῶνται οἱ ἀρθρώσεις στὸν ἀστράγαλο καὶ τὰ δάκτυλα. Μόνον ἡ ραδινότητά τους δίνει κάποια ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐνταξὴ τοῦ θραύσματος 27 στὴ μεσοδαιδαλική περίοδο· ἴσως σὲ μεταγενέστερη ἐξελικτικὴ βαθμίδα τῆς πρώτης φάσης, στὴν ὁποία ἐντάχθηκαν τὰ ἄκρα πόδια τῶν θραυσμάτων 24 καὶ 25 (πίν. 24). Ἡ συνοπτικὴ ὅμως ἀπόδοση τῶν ραδινῶν ἐπίσης ποδιῶν στὰ δύο παραδείγματα τὰ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ ἄκρα πόδια 27, ὅπου εἶναι εὐκρινὴς ἡ ἀνατομία τοῦ ἔγκοιλου περιγράμματος τῶν νυχιῶν, τοῦ ἐλαφρὰ διογκωμένου ταρσοῦ πού διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ κοῖλο μετατάρσιο καὶ τῆς πλατιᾶς φτέρνας, πού ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν πλάγιον ἐξωτερικὸ μῦ καὶ ἀπὸ τὸ εὐκαμπτο περίγραμμα τοῦ πέλματος.

Εἶναι ἐξίσου πιθανὸν ἡ ὑπαινικτικὴ ἀνατομία τῶν ποδιῶν τῆς μορφῆς 27 καὶ ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῶν 24 καὶ 25 νὰ ὀφείλεται στὴ διαφορετικὴ τεχνοτροπία τους, ὅσο καὶ στὴ διαφορετικὴ βαθμίδα ἐξέλιξης. Πάντως ἡ ἀνατομία τῶν ποδιῶν τοῦ θραύσματος 27 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πίεση τῶν πελμάτων στὴν ἐλαφρὰ κοίλῃ ἐπιφάνεια τῆς σύμφυτης

297. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 6166, Υ 0.119 μ.: Willemssen 1961, 192-193 εἰκ. 107-108.

298. Πὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα βλ. σ. 161-162.

299. Τὸ ὕψος τῆς, 32-33 ἐκ. περίπου, ὑπολογίσθη-

κε σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία 1:7.5 τοῦ μήκους τῶν ἄκρων ποδιῶν πρὸς τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ κούρου 23 (πίν. 22-23).

Εἰκ. 85. Ἡράκλειο,
χ. 3159 = A17,
Υ 0.148 μ.

πλίνθου, πού παράγει τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δυναμικῆς στιγμιαίας στάσης, προσεγγίζει τὴν ἀντίστοιχη στιγμιαία ἐπαφή μετὰ τῇ γραμμῇ ἐδάφους τῆς ἀνδρικής μορφῆς A17 σὲ περίμητο ἔλασμα τῆς δεκαετίας 650-640 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης³⁰⁰ (εἰκ. 85). Καὶ τῆς μορφῆς A17 τὰ ἄκρα πόδια εἶναι ἐξίσου ραδινὰ καὶ εὐκαμπτα μὲ τοῦ θραύσματος 27 καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ ἔχουν ἐμπλουτισθεῖ μὲ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, πού δὲν ὑπάρχουν ἢ σπανίζουν στὶς παλαιότερες μορφές τῆς ἴδιας σειρᾶς ἀναθημάτων³⁰¹, ὅπως δὲν ὑπάρχουν καὶ στὰ προγενέστερα τοῦ 27 θραύσματα 24 καὶ 25. Ἄν αὕτῃ ἡ ἀντιστοιχία εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ σπαράγματος 27 στὴ μέση δαιδαλικὴ περίοδο, ἔχει κερδίσει ἡ ἔρευνα μία, ἔστω καὶ ἀποσπασματικὴ, εἰκόνα τῶν ἀπαράμιλλων δυνατοτήτων τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς τοῦ 7ου αἰ., τῶν ὁποίων ὁ ἀπόηχος ἀνιχνεύεται στὸ θραῦσμα 27.

Ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος ΚΟΥΡΟΣ 28 (πίν. 26), πού ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἔργο ὑψηλῆς ποιτικῆς στάθμης, ἀποκαλύπτει μιὰν ἄλλη ὄψη τῶν πολυδιάστατων δυνατοτήτων τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς· τὴν παραδοσιακὴ ἀπὸ τῇ γεωμετρικῇ ἐποχῇ δυναμικὴ τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” νὰ ἀφομοιώνει ἐξωκρητικὰ ἐρεθίσματα, τὰ ὁποῖα τὸν 7ο αἰ. εἶχαν διαφορετικὴ πηγὴ προέλευσης ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τοῦ 8ου αἰ. (πίν. 17-19, εἰκ. 57-60).

Ἡ σχηματοποίησις τῆς λείας κόμης στὸν κοῦρο 28 θυμίζει ἀόριστα καλύπτρα τοῦ αἰγυπτιακοῦ βαλαντιόσχημου τύπου³⁰², ἡ ὁποία ὅμως ἔχει χάσει τὸν ὄγκο τῆς σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἡ σημειοθετικὴ ἀξία τῆς μεταξὺ ὑφασμάτινης καλύπτρας καὶ κόμμωσης νὰ εἶναι ἐξίσου πιθανὴ στὸ κρητικὸ εἰδῶλιο. Ἡ ἰδιότυπη ἐπιμήκυνσις τοῦ κρανίου τοῦ χαρακτηρίζει μορφές τῆς 18ης δυναστείας καὶ εἰδικότερα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀκενάτεν³⁰³, ἐνῶ σὲ μορφές τῆς αἰγυπτιακῆς μικροπλαστικῆς τῆς 25ης καὶ 26ης δυναστείας ἀναγνωρίζονται τὸ καθένα ἀπὸ τὰ αἰγυπτιάζουσας χροιάς χαρακτηριστικά, χωρὶς νὰ ὑπάρχει γιὰ ὅλα ἓνα αἰγυπτιακὸ πρότυπο. Ἡ δήλωσις τῆς λείας κόμης μόνο μὲ τὸ περίγραμμα, πού ἀποδίδει ξυρισμένο κρανίον κατὰ τὴ “ρεαλιστικὴ” σημειωτικὴ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης³⁰⁴, ἀπαντᾶται σὲ χάλκινη ὀκλάζουσα μορφὴ τοῦ Μουσείου Fitzwilliam³⁰⁵. Τὰ “γατίσια” μάτια μὲ τὰ λεπτὰ βλέφαρα καὶ τὸ χαμηλὸ ἀνάγλυφο τοῦ τόξου τῶν φρυδιῶν, ὅπως καὶ τὸ μεγάλο στόμα μὲ τὸ ἀνοικτὸ τοξωτὸ ἐπάνω χεῖλος καὶ τὸ εὐσαρκὸ κάτω παραβάλλονται μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους ἀπὸ χυτὸ γύψο τοῦ Μουσείου τοῦ Καίρου³⁰⁶. Ἀκόμη καὶ ἡ σχετικὰ μεγάλῃ ἀπόστασις τῶν βραχιόνων ἀπὸ

300. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3159, Υ 0.148 μ.: Λεμπέση 1985, 91-94 πίν. 13 καὶ 39.

301. Ἐνδεικτικά: Λεμπέση 1985, 85-91 Α3 πίν. 2· Α7, Α9 πίν. 3· Α6, Α8 πίν. 4· Γ5 πίν. 5.

302. Aldred 1981, 150 εἰκ. 273-274 (Beutelperücke).

303. Saleh und Sourizian 1986, ἀρ. 169.

304. Aldred 1981, 125-126.

305. Ἀρ. Ε.11.1937, Υ 0.052 μ.: Insley 1979, 167-169 πίν. 30 (7ος αἰ.).

306. Borchhardt 1934, εἰκ. 1185 (1085-332 π.Χ.).

τά πλευρά χαρακτηρίζει μορφές της αἰγυπτιακῆς μικροπλαστικῆς³⁰⁷, παρόλο πὺν δὲν λείπει ἀπὸ κρητικὰ εἰδῶλια (εἰκ. 80) τοῦ ἴδιου εἰκονογραφικοῦ τύπου μὲ τοῦ κούρου 28.

Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐπιδράσεων ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ αἰγυπτιακὰ εἰδῶλια ἔχουν εἰσαχθεῖ στὸ νησί³⁰⁸. Ἄν ἡ ἐπενέργεια τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης διαγράφεται στὴ μεταλλοτεχνία γύρω στὸ 650³⁰⁹, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπαυξημένες ἐπαφές τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν Κρήτη συνέπεσαν μὲ δυναμικὴ περίοδο τῆς κρητικῆς τέχνης, πρόσφορης νὰ ἀποδεχθεῖ τοὺς αἰγυπτιακοὺς ἐρεθισμοὺς καὶ νὰ τοὺς ὑπαγάγει στὸν τρέχοντα ρυθμὸ τοῦ δικοῦ της τεχνοτροπικοῦ ὕφους. Ἀντίστοιχη δυναμικὴ δὲν διέθετε ἡ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ 7ου αἰ. ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, παρόλο ὅτι οἱ ἐπαφές τους μὲ τὴν Αἴγυπτο ἦταν πιὸ ἄμεσες καὶ ἐξίσου πυκνές, ἂν ὄχι πυκνότερες ἀπὸ ὅσο τῆς Κρήτης³¹⁰.

Ὁ τρόπος πὺν ἀποδίδονται τὰ αἰγυπτιαζόντα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου στὸν κοῦρο 28 εἶναι τυπικὰ κρητικὸς καὶ ἔχει γιὰ προβαθμίδα τὸ πρόσωπο πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα τῆς πρώιμης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου³¹¹ (εἰκ. 86). Τὸ σχῆμα τῶν ματιῶν μὲ τὰ λεπτὰ βλέφαρα, τὰ δυναμικὰ τόξα τῶν φρυδιῶν σὲ σχέση μὲ τὸ στενὸ μέτωπο καὶ τὴν ἐγκοπὴ πὺν τὸ ἀποχωρίζει ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ μύτη ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη στὸ πῆλινο καὶ τὸ χάλκινο εἰδῶλιο. Ἀλλὰ καὶ τὸ πλάσιμο τοῦ ἀνδρικοῦ κορμοῦ ἔχει τὴν προβαθμίδα τοῦ στὸν κοῦρο 23 τῆς πρώιμης δαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 22-23). Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἰσχύνης καὶ οἱ ἐπίπεδοι ὀρθογωνισμένοι ὦμοι ἀποτελοῦν κοινὰ χαρακτηριστικὰ, ἐνῶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τους σὲ ὄγκο μὲ τὴ μαλακιὰ διαβάθμισή του στὸ στῆθος καὶ τὴ ράχη τοῦ κούρου 28 ἢ οἱ ἀποστρογγλυμένες γωνίες τῶν ὤμων του δείχνουν τὴ διαφορετικὴ βαθμίδα ἐξέλιξης τῶν δύο εἰδωλίων. Τὴν ἐξάρτηση τοῦ κούρου 28 ἀπὸ παλαιότερα μορφολογικὰ σχήματα δείχνει καὶ τὸ πρόστυπο σχεδὸν θωρακικὸ τόξο, πὺν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀπόδοσή του στοὺς γεωμετρικοὺς διδύμους 19-20 (πίν. 18-19) μόνον κατὰ τὸν μεγάλου γραμμὸ σχηματισμὸ του.

Πὰ τὸ αἰγυπτιακὸ μοτίβο τῶν λοξὰ τοποθετημένων ματιῶν σὲ ἔργα τοῦ νησιωτικοῦ-ἰωνικοῦ χώρου ὕστερα ἀπὸ μισὸ καὶ περισσότερον αἰῶνα: Kyrieleis 1996, 71.

307. Πρβ. ξύλινη ἀνδρική μορφή, Stockholm, Medelhavsmuseet ἀρ. MME 1980:1, Υ 0.31 μ.: Müller 1981, 7-14 (550 π.Χ.). Πὰ τίς ἀρχαῖστικες τάσεις πὺν παρουσιάζει ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη τῆς ὕστερης περιόδου: Wolf 1957, 619-626· Aldred 1981, 126-127· 136· 149-150.

308. Pendlebury 1930, 13 ἀρ. 15. Πρόσθεσε ἀδημοσίευτο χάλκινο εἰδῶλιο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀρ. χ. 2297, Υ 0.055 μ., τῆς σαΐτικῆς περιόδου (Κνωσός, παράδοση Hutchinson). Webb 1996, 604-607 πίν. 297-298 (φαγεντιανά). Davaras 1972, 20-23 (γλυπτική). Helck 1983, 81-92 (μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία). Γενικά: Boardman 1961, 120, 152. Πρόσθεσε

Sakellarakis 1990, 356 γιὰ τὴν ἀναφορὰ 17 εἰσηγμένων ἐλεφαντουργημάτων τοῦ 8ου αἰ.

309. Λεμπέση 1985, 117-119· 121-123· 125· 130· 149· 154. Schürmann 1996, 211-212. Hoffmann 1970, 113-114 πίν. 51b-d γιὰ τὸν κρητικὸ ἀρύβαλλο τοῦ Βερολίνου.

310. Boardman 1980, 129-189, ὅπου δὲν ἀναφέρονται παραδείγματα τῆς μεταλλοτεχνίας μὲ αἰγυπτιακές ἐπιδράσεις. Πρόσθεσε Kyrieleis 1996, 62-65· 68-69 γιὰ τὰ πολλὰ εἰσηγμένα αἰγυπτιακὰ ἔργα στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ τίς αἰγυπτιακές ἐπιδράσεις στὴν τοπικὴ μεγάλη πλαστικὴ τὸν 6ο μὸ-λις αἰῶνα.

311. Ἡράκλειο. Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 11382, Υ 0.16 μ.: Rizza e Scrinari 1966, ἀρ. 96, 226· 242 πίν. 16.

Εἰκ. 86. Ἡράκλειο, πῆλ. 11382, Υ 0.16 μ., ΓΟΡΤΥΝΑ.

Εἰκ. 87. Ἡράκλειο, πῆλ. 11385, Υ 0.07 μ., ΓΟΡΤΥΝΑ.

Σύγχρονο πήλινο ἔργο τοῦ κούρου **28** εἶναι ἡ κρανοφόρος κεφαλὴ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τοῦ μέσου 7ου αἰ.³¹² (εἰκ. 87). Τὸ πρόσωπό τους παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἐπιμηκυσμένο ὠοειδὲς περίγραμμα μὲ τὴ μαλακὴ διαβάθμιση τῶν ὄγκων τῶν εὐσαρκῶν παρειῶν, τὰ ἴδια ἀμυγδαλωτὰ καὶ λοξὰ τοποθετημένα μάτια μὲ τὴ λεπτὴ νεύρωση ποὺ δηλώνει τὰ βλέφαρα καὶ τὸ ἴδιο ἀνοικτὸ τόξο ποὺ περιγράφει τὸν ὄγκο τῶν χειλῶν. Ἰδια εἶναι καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸν χῶρο, παρόλο ὅτι ὁ διαφορετικὸς τύπος κόμμωσης καὶ τὸ πρόσθετο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ κράνους στὸ πήλινο εἰδῶλιο διαφοροποιοῦν τὴν πλάγια ὄψη τοῦ ἀπὸ τοῦ κούρου **28** μὲ τὴν ἰσχνὴ κόμη καὶ τὴν αἰγυπτιάζουσα διεύρυνση τοῦ κρανίου, στὴν ὁποία καὶ περιορίζεται ἡ ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης.

Μὲ τὸν κοῦρο **28** τεκμηριώνεται ἡ ἐπανένταξη τῆς σύγχρονης τοῦ κεφαλῆς τῆς Karlsruhe (πίν. 26, εἰκ. 88) ἀνάμεσα στὰ κρητικὰ ἔργα³¹³. Παρὰ τὶς διαφορὲς μεγέθους καὶ τεχνικῆς, τὸ μακρὺ ὠοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου τῆς μὲ τὶς μαλακὲς παρειὲς καὶ τὰ μόλις διογκωμένα ζυγωματικά, τὰ λοξὰ τοποθετημένα μάτια μὲ τὰ λεπτότατα βλέφαρα, τὸ μικρὸ στρογγυλὸ πηγούνι ποὺ εἰσέχει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τῆς τριγωνικῆς μύτης ἔχουν ἀποδοθεῖ, ὅπως καὶ στὸν κοῦρο **28**. Τὸ πρόσωπό τῆς δὲν “ἰωνίζει” περισσότερο ἀπὸ τοῦ κρητικοῦ κούρου καὶ τὸ πλάσιμο τῶν ὄγκων στὰ δύο πρόσωπα, ὅπως καὶ τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς, προϋποθέτει ἓνα νοητὸ ὁρθογώνιο πλαίσιο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σφαιρικὸ, ποὺ καθορίζει τὸ πλάσιμο τῆς κεφαλῆς τοῦ πήλινου σαμμακοῦ εἰδωλίου T 723, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς τὸ ἄμεσο παράλληλο τῆς κεφαλῆς Karlsruhe γιὰ τὴν προσ-

312. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 11385, Υ 0.07 μ.: Rizza e Scrinari 1966, ἀρ. 118, 226-228· 242 εἰκ. 308 πίν. 21.

313. Badisches Landesmuseum, ἀρ. F 1890, Υ 0.087

μ: Studniczka 1928, 245-254 εἰκ. 1-2 πίν. 20 μὲ τὶς καλὺτερες ἀπεικονίσεις. Πρόσφατη παρουσίαση μὲ βιβλιογραφία: Thimme 1986, 164-165, 236 ἀρ. 57.

Εἰκ. 88. Karlsruhe, F 1890, Y 0.087 μ., ΟΛΥΜΠΙΑ (;).

γραφὴ τῆς στὴ Σάμο³¹⁴. Τοὺς ὄγκους τῆς κοίλης κεφαλῆς καὶ τοῦ συμπαγοῦς κούρου **28** διαπερνᾷ ἡ ὑποφώσκουσα κίνησις, πού ἐνυπάρχει στίς περισσότερες μορφές τῆς κρητικῆς τέχνης³¹⁵, ἐνῶ στὸ σύγχρονό τους εἰδῶλιο T 723 τὸ πλάσιμο εἶναι πιὸ στατικό. Ἡ κάποια ὁμοιότητα τοῦ πήλινου εἰδωλίου μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Karlsruhe εἶναι ἐποχῆς καὶ ἴσως ὀφείλεται στὴν παρουσία κρητικῶν ἔργων ἢ τεχνιτῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου³¹⁶.

Τὴν ἀπόδοσις τῆς κεφαλῆς Karlsruhe στὴν κρητικὴ τέχνη στηρίζει καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς προβαθμίδας τῆς στὴν Κρήτη: στὸ ἀνάγλυφο πρόσωπο πήλινου πλακιδίου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, τῆς ὕστερης φάσης τῆς πρώιμης δαιδαλικῆς περιόδου³¹⁷ (εἰκ. 89). Παρὰ τὸ ὄξυ τριγωνικὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, πού καθορίζει ἡ ἐποχὴ τοῦ εὐτελοῦς ἀναθήματος, ἡ ἐγγραφή του στὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο πού σχηματίζουν οἱ κατακόρυφοι τριγωνικοὶ πλόκαμοι καὶ οἱ ὀριζόντιοι βόστρυχοι τοῦ μετώπου, τὰ διογκωμένα ζυγωματικά, τὸ μεγάλο στόμα μὲ τὰ λεπτὰ χεῖλη καὶ τὸ μικρὸ πηγούνι, πού εἰσέχει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τῆς τριγωνικῆς μύτης, ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα καὶ προσδίδουν τὸ ἴδιο ὕφος στὰ δύο πρόσωπα. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς Karlsruhe ἔχουν τὰ παράλληλά τους σὲ κρητικὰ ἔργα. Οἱ σταγονόσχημοι πλόκαμοι τῆς κόμης ὑπάρ-

314. Ohly 1941, 30 πίν. 26. Kyrieleis 1980, 96-97 σημ. 32 = "sicher samisches Bronzekopf in Karlsruhe". Jarosch 1994, 162 ἀρ. 924 πίν. 66.

315. Π' αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ, εὐδιάκριτο σὲ ἔργα ποιότητας: Λεμπέση 1983, 310· τῆς ἴδιας 1985, 88-89· 91-92.

316. Λεμπέση 1999, 148-157. Οἱ κάποιες ὁμοιότη-

τες τῆς κεφαλῆς μὲ λακωνικὰ ἔργα (Dörig 1980, 112) ὀφείλονται στὸν μεγαλύτερο βαθμὸ προσέγγισις τῆς κρητικῆς τέχνης πρὸς τὴ λακωνική, ἀπὸ ὅσο μὲ ἄλλων κέντρων τοῦ 7ου αἰ.: βλ. σημ. 328.

317. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πηλ. 26516, Y 0.063 μ.: ΠΑΕ 1981, 388 πίν. 256α-β.

Εἰκ. 89. Ἡράκλειο, πήλ. 26516, Υ 0.063 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

χουν στο κεφάλι από φύλλο χρυσοῦ, πού βρέθηκε στη σπηλιά τῆς Εἰλειθυίας Ἰνατίας³¹⁸, καὶ οἱ κατακόρυφοι ἀραχνοειδεῖς κυματιστοὶ πλόκαμοι στὴν πίσω ὄψη ἔχουν τὴν προβαθμίδα τους στὴν κόμη τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς τοῦ παλαιότερου περίτμητου ἐλάσματος Α1 ἀπὸ τὴ Σύμη³¹⁹. Ἔτσι δὲν χρειάζεται ἡ παρακινδυνευμένη σύγκριση τῶν πλοκάμων τῆς κόμης τῆς κεφαλῆς Karlsruhe μὲ τὶς πτυχῆς τοῦ χιτώνα (!) τῶν χιακῶν κορῶν γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἰωνικὴ προέλευσή της³²⁰. Οὔτε ἡ ἀνόργανη σύνδεση τῶν πλοκάμων πού πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο μὲ τὴν κόμη τῆς πίσω ὄψης ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἰωνικῶν ἔργων³²¹, ἀφοῦ ὑπάρχει καὶ σὲ χάλκινο κρητικὸ μεσοδαιδαλικὸ εἰδῶλιο τῆς Νέας Ὑόρκης³²² (εἰκ. 90). Δηλαδή σὲ ἀναμφισβήτητα “δωρικὸ” ἔργο, κατὰ τὴ φρασεολογία τοῦ φυλετικοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἔργων τῆς τέχνης. Στὸ ἴδιο εἰδῶλιο ὑπάρχει καὶ ὁ ἐπίπεδος σχηματισμὸς τῆς πίσω ὄψης τῆς κεφαλῆς Karlsruhe, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν δύο γυναικείων μορφῶν ὡς στηρίγματος περιρραντηρίου ἢ θυμιατηρίου ἢ ἀγγείου³²³.

318. Davaras 1972, 47 σημ. 323.

319. Λεμπέση 1985, 84-85 Α1 πίν. 1· 53 (γύρω στὸ 700).

320. Studniczka 1928, 248 καὶ Eckstein 1970, 55.

321. Walter 1959, 45. Eckstein 1970, 54 “unerklärlich wie und warum”. Καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς κόμης στὴν πίσω ὄψη ὡς ἐνιαία μάζα, πού ἐκτιμήθηκε ὡς ἀποκλειστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σαμιακῆς κοροπλαστικῆς (Ohly 1941, 30), ὑπάρχουν οἱ προβαθμίδες τῆς στὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ (εἰκ. 2, πίν. 20) καὶ τὸ παράλληλό της στὸν κοῦρο τῆς Riehen: βλ. σ. 109 σημ. 288.

322. Metropolitan M., ἀρ. 39.11.12, Υ 0.089 μ.:

Richter 1953, 33 πίν. 22i. Floren 1987, 141 (ὑστεροδαιδαλικό). Τὴ χρονολόγησή του στὴ μεσοδαιδαλικὴ περίοδο στηρίζει ἡ σύγκριση μὲ τὸ πρόσωπο πηλίνου πλακιδίου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα: Rizza e Scrinari 1966, 226-228 ἀρ. 116 πίν. 20.

323. Walter 1959, 45 (λεκανηφόρος). Dörig 1980, 110 σημ. 17 (ἀπὸ τριποδικὸ ραβδωτὸ ὑποστάτη). Bol 1985, 98 (προσαρμοσμένη σὲ σῶμα ἀπὸ ἄλλο ὕλικό). Eckstein 1970, 52-55 Β10 πίν. 20-21 μὲ τὴν πιὸ πιθανὴ ταύτιση ὡς τμήματος θυμιατηρίου. Ὁ γόμφος στὸν πόλο τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 90) προϋποθέτει τὴν προσαρμογὴ πρόσθετου στοιχείου, ἴσως λεκανίδας.

Είκ. 90. Νέα Ύορκη, 39.11.12, Υ 0.089 μ.

Είκ. 91. Klagenfurt, 1261, Υ 0.06 μ.

Είκ. 92. Ήράκλειο, Συλ. Ν. Μεταξά 881, Υ 0.044 μ., ΚΡΗΤΗ.

Τὴ μεταγενέστερη ἐξελικτικὴ βαθμίδα τῆς κεφαλῆς Karlsruhe ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχικὰ κοῖλο καὶ παρεμφερές κατὰ τὸ μέγεθος κεφάλι τοῦ τοπικοῦ Μουσείου στὸ Klagenfurt³²⁴ (εἰκ. 91). Παραδείγματα τῆς κοροπλαστικῆς ἀπὸ τὴ Γόρτυνα στηρίζουν τὴ χρονολόγησή του στὴ μετάβαση τῆς μέσης πρὸς τὴν ὕστερη δαιδαλικὴ περίοδο³²⁵. Ἄν καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὴν Κρήτη ἦταν γενικὰ ἀποδεκτὴ, ἡ πρόταση τῆς σύνδεσής του μὲ τὴν κεφαλὴ Karlsruhe³²⁶ εἴτε ἀγνοήθηκε εἴτε ἀντιπροτάθηκε ἡ ἀπόδοση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἔργου στὴν τέχνη τῆς Μιλήτου, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ σαμιακὴ προέλευση τῆς κεφαλῆς Karlsruhe³²⁷. Μὲ τὴν ἐντόπιση ὅμως τῆς προβαθμίδας τῆς στὴν Κρήτη (εἰκ. 89) τεκμηριώνεται ἀσφαλέστερα ἡ κρητικὴ προέλευση καὶ γιὰ τὸ κεφάλι τοῦ Klagenfurt, καθὼς καὶ ὁ ἀπόγονός του ἐντοπίζεται στὴν Κρήτη. Στὸ γυναικεῖο κεφάλι 881 τῆς συλλογῆς Ν. Μεταξά, ἀπὸ λαβὴ πρόχου τοῦ 550-525³²⁸ (εἰκ. 92), τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁμοιότροπα βγαίνουν οἱ ὄγκοι τους ποὺ ἔχουν ἀποβάλλει, λόγω ἐποχῆς, τὴν αὐστηρὴ σύνταξη τοῦ ὕστεροδαιδαλικοῦ προγόνου στὸ Klagenfurt.

324. Landesmuseum, ἀρ. 1261, Υ 0.06 μ. Στὸν Dr. Fr. Glaser, Univ. Doz. ὀφείλω τὴ φωτογραφία καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμφίβολη προέλευση τοῦ ἀποκτήματος ἀπὸ τὴν Κύπρο (ἴσως ἀπὸ τὴν Αἴγινα), ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀπώλειά του μετὰ ἀπὸ τὴν τελευταία φωτογράφηση τοῦ 1958. Ἀλλὰ φωτογραφίες ὅλων τῶν ὄψεων τῆς κεφαλῆς δημοσιεύονται τὸ 1980, γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀπόδοσή της σὲ λακωνικὸ ἐργαστήριο: Dörig 1980, 109-115 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

325. Πρβ. Rizza e Scrinari 1966, 228-230 ἀρ. 167 εἰκ. 311 πίν. 26 μὲ ἀρ. 207 εἰκ. 333 πίν. 30. Davaras 1970, 54 ἀρ. 20 χωρὶς τεκμηρίωση γιὰ τὴν ὑψηλὴ χρονολό-

γησή του.

326. Demargne 1947, 255.

327. Walter 1959, 46.

328. Ήράκλειο, Υ 0.044 μ. (ἀδημοσίευτο). Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης, τὸ σχῆμα τοῦ πόλου καὶ ὁ ρυθμὸς ἔχουν τὰ παράλληλά τους σὲ χάλκινη σφίγγα ἰδιωτικῆς συλλογῆς στὴν Ἑλβετία, ποὺ ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς κατωϊταλιωτικὸ ἔργο τοῦ 575-550 μὲ λακωνικὴ ἐπίδραση: Rolley 1984, 118 εἰκ. 104. Πὰ τὴ διείσδυση τῆς κρητικῆς τέχνης στὴν Κάτω Ἰταλία τὸν 7ο αἰ. καὶ τὶς σχέσεις τῆς κρητικῆς μὲ τὴ λακωνικὴ τέχνη: Jucker 1973, 58-61 σημ. 135-137.

Ο κοῦρος 28 καὶ ἡ σύγχρονή του κεφαλὴ Karlsruhe (πίν. 26, εἰκ. 88) ἀποτελοῦν τοὺς ἐνδιάμεσους κρίκους μιᾶς μικρῆς ομάδας κρητικῶν ἔργων τοῦ 7ου αἰ., με παλαιότερο παράδειγμα τὸ πῆλινο πλακίδιο ἀπὸ τῆ Σύμη (εἰκ. 89) καὶ νεότερο τὸ κεφάλι τοῦ Klagenfurt (εἰκ. 91). Ἀνάμεσά τους ἐντάσσεται ἡ μικρὴ ἀναθηματικὴ ἀσπίδα τοῦ Βερολίνου τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου, ποὺ ἔχει γιὰ ἐπίσημα ἔξεργο σφυρήλατο πρόσωπο³²⁹. Κοινὸ γνῶρισμα ὅλων τῶν ἔργων αὐτῆς τῆς ομάδας εἶναι ἡ λανθάνουσα κίνησις ποὺ διαπερνᾷ τὶς μαλακὲς διαβαθμίσεις τῶν ὄγκων, ἡ κρυστάλλινη διαύγεια τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἐκλεπτυσμένη ἔκφρασις. Δηλαδή τὰ παραδοσιακὰ γνωρίσματα τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”, ποὺ ἀντιπαράτιθενται στὸ ἐμφατικὸ καὶ ἀδρό “νότιο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα” τοῦ κούρου 23 (πίν. 22-23), τοῦ γυναικείου εἰδωλίου 39.11.12 τῆς Νέας Ὑόρκης (εἰκ. 90) καὶ τοῦ γνωστοῦ ὑστεροδαιδαλικοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99). Οἱ διαφορὲς τῶν δύο τεχνοτροπιῶν ἔχουν βέβαια ἐξομαλυνθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸν 7ο αἰ., ἀλλὰ ἡ διαφορὰ ὅπως παραμένει καὶ ὡς φαινόμενο δὲν ἐρμηνεύεται μετὰ τὸν φυλετικὸ διαχωρισμὸ τῶν εἰδωλίων σὲ “δωρικὰ” καὶ “ἰωνίζοντα”, καθὼς οἱ καταβολὲς τῶν δύο τεχνοτροπιῶν εἶναι προγενέστερες τῆς ἐγκατάστασις τοῦ δωρικοῦ στοιχείου στὴν Κρῆτη, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνάλυσις τοῦ ρυθμοῦ τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων.

Ὑστερὴ φάσις. Ο ΤΟΞΟΤΗΣ 30 (πίν. 28-29) ἐντυπωσιάζει μετὰ τὴν ὑψηλῆς στάθμης ποιότητά του καὶ μετὰ τὶς τεχνικὲς λύσεις ποὺ ἐπινοήθηκαν, ὥστε ἡ τόξευσις νὰ ἀποδοθεῖ μετὰ τόλμης σὰν νὰ συντελεῖται στὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς³³⁰. Μάταιη στάθηκε ἡ ἀναζήτησις παράλληλων εἰδωλίων τοῦ 7ου αἰ. σὲ ἐξωκρητικὰ ἐργαστήρια. Μόνον μετὰ τὴ βοήθεια τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του, στὰ ὁποῖα ἐνδημεῖ τὸ θέμα τοῦ τοξότη-κυνηγοῦ, εἶναι ἐφικτὴ ἡ προσέγγισις τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ πλάσιμο τῶν μελῶν καὶ τοῦ σώματος τοῦ τοξότη 30, ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν ἡ στιγμιαία στάσις, οἱ τολμηρὲς βραχύνσεις τοῦ στέρνου καὶ τοῦ δεξιοῦ χειροῦ μετὰ τὴ συνακόλουθὴ κάμψις τοῦ σώματος, ἀπαντῶνται καὶ στοὺς τοξότες μιᾶς χρονολογικῆς ομάδας ἀπὸ 22 περιτμητὰ ἐλάσματα τῆς ὕστερης φάσεως τῆς μέσης δαιδαλικῆς περιόδου³³¹. Εἰδικότερα οἱ κυνηγοὶ A16 (εἰκ. 93) καὶ A14 ἀπὸ τὸ ἱερὸ, οἱ Γ7 τῆς Ὁξφόρδης καὶ Γ8 τῆς Κοπεγχάγης (εἰκ. 94) ξεχωρίζουν γιὰ τὶς ὁμοιοτητές τους μετὰ τὸν τοξότη 30. Ὅμοια μορφοποιοῦνται τὰ σκέλη μετὰ τοὺς γυμνοὺς γλουτοὺς καὶ πανομοιότυπὴ εἶναι ἡ παχιά παρυφὴ τοῦ κοντοῦ ἐνδύματος, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν γλουτὸ στὸν τοξότη 30 καὶ

329. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikenabteilung, Misc. 7102, διάμ. 0.35 μ.: Gehrig 1980, 34-35 ἀρ. 10 (640, λακωνικὴ ἢ κρητικὴ). Τὴν ἐνταξί τῆς ἀσπίδας στὴ μέση φάσις τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου στηρίζει ἡ σύγκρισις τοῦ προσώπου τῆς μετὰ τὴν κριοφόρο κεφαλὴ πῆλινου εἰδωλίου ἀπὸ τῆς Γόρτυνα (εἰκ. 87), ἐνῶ τὸ τεχνοτροπικὸ ὕψος καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ ἀναγνωρίζονται σὲ σφίγγες ἀνάγλυφου κρητικοῦ πίθου τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου (Hornbostel 1970, 80 C21 πίν. 31) καὶ οἱ διευρυνόμενοι ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κροτάφων ἀστραγαλόσχημοι πλόκαμοι μετὰ τὴν σειρά τῶν σπειροειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου

ἔχουν γιὰ παράλληλο τὸ κεφάλι κρητικοῦ ἀκροκέραμου τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. (Hoffmann 1970 D25, 108-109 πίν. 45). Ἀκόμη καὶ “τὸ ἀκατάλληλο θέμα τοῦ προσώπου γιὰ ἐπίσημα ἀσπίδας” (= Gehrig π.) ὁδηγεῖ στὴν Κρῆτη, ὅπου ἐπιχωριάζουν οἱ ἀναθηματικὲς ἀσπίδες ποικίλων μεγεθῶν μετὰ διακοσμητικὰ θέματα (Kunze 1931 ἀρ. 36 κέ. πίν. 33 κέ.) καὶ δὲν λείπει ἡ παράστασις τῆς θεϊκῆς μορφῆς ἀπὸ ἀναθηματικὸ ἀσπίδιο (Λεμπέση 1985, 156 πίν. 55).

330. Βλ. σ. 160-161, 163 γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ σ. 225-228 γιὰ τὸ θέμα.

331. Λεμπέση 1985, 91-94 πίν. 8-10 καὶ 12-16.

Εἰκ. 93. Ἡράκλειο, χ. 3257 = A16,
Υ 0.10 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 94. Κοπεγχάγη, 4799 = Γ8,
Υ 0.142 μ., ΚΡΗΤΗ.

τὴν ἀνδρική μορφή A16. Τὸ συμβατικά διογκωμένο στέρνο τῶν A14 καὶ Γ8, ὁ γεῤῥὸς ἐπάνω κορμὸς καὶ τὰ ἐπιμηκυσμένα χέρια μὲ τὴ στρογγυλὴ ἄρθρωση τοῦ ὤμου καὶ τὸν αἰχμηρὸ ἀγκῶνα τῶν A14 καὶ Γ7 χαρακτηρίζουν καὶ τὸν τοξότη 30.

Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ τοξότη 30 μὲ τις μορφές αὐτῶν τῶν ἐλασμάτων εἶναι καὶ τεχνοτροπική. Τὰ ρευστὰ καλλίγραμμα περιγράμματα καὶ οἱ λεῖες ἐπιφάνειες τῶν ὄγκων, πού μένουν ἄθικτες ἀπὸ πρόσθετες εἰκονογραφικὲς ἢ ἀνατομικὲς ἐνδείξεις, ὅπως καὶ ἡ ρέουσα συνοχή τους μὲ τις μαλακὲς διαβαθμίσεις, ἀποτελοῦν κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἐποχῆς, πού προσιδιάζουν στὸ ὕφος τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ἢ τῆς “ἐπιπεδικῆς καλλιγραφίας”, κατὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς στὰ ἐλάσματα. Μάλιστα ἡ ἀπόδοσή τους εἶναι τόσο ὅμοια στὸν τοξότη 30 καὶ τὴ μορφή A16, ὥστε προβάλλεται τὸ ἐρώτημα, μήπως εἰδώλιο καὶ ἔλασμα ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη³³².

Τὰ ἔστω καὶ λίγα συγκρίσιμα τμήματα τοῦ τοξότη 30 μὲ τοῦ κούρου 28 (πίν. 26), λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησής τους, μαρτυροῦν τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ πού ἔχει συντελεσθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου. Τοὺς καλλίγραμμους, ὀρθογωνισμένους ὄγκους μὲ τοὺς ἀδιάρθρους βραχίονες καὶ τὸ ἰσχνὸ σῶμα τοῦ κούρου 28 διαδέχονται οἱ ἐμπλουτισμένες σὲ ὄγκο φόρμες τῶν ἀρθρωμένων χειρῶν καὶ τοῦ συντημημένου ἐπάνω κορμοῦ τοῦ τοξότη 30. Ἡ διαφορὰ ἐποχῆς διακρίνεται καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν ἐλάχιστων ἀνατομικῶν

332. Γιὰ τὸν τεχνίτη τοῦ ἐλάσματος A16: Λεμπέση 1985, 205-206 σημ. 653.

λεπτομερειών. Τὴν ἀκαμψία τοῦ θωρακικοῦ τόξου στὸν κοῦρο **28** διαδέχεται ἡ ἐλαστικὴ ἀπόδοση τῆς ἐπιγονατίδας στὸν τοξότη **30**. Ὁ τετρακέφαλος μῦς ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν δίσκο τῆς κατὰ τὸ ἀνάλογο σὲ πολεμιστὴ στήλης ἀπὸ τὸν Πριινιά, τοῦ 640 περίπου³³³. Μάλιστα τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τοῦ δίσκου ἀπὸ τὸ δεξιὸ στὸ ἀριστερὸ γόνατο τοῦ τοξότη δείχνει ὅτι ὁ τεχνίτης του γνῶριζε τὴ διαφορετικὴ συμπεριφορὰ τῶν μυῶν ἀνάμεσα στὸ προβαλλόμενον καὶ τὸ φέρον σκέλος καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὰ κατὰ σύμβαση διαφορετικὰ μοτίβα τῶν γονάτων προσγράφονται στὴν ἐπίνοιά του³³⁴.

Ἡ ἰδεαλιστικὴ ραδινότητα τῶν μορφῶν τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἔχει ἀποβάλλει στὸν τοξότη **30** τὴν ἀνόργανη, σχεδὸν βλαστικὴ ἀνάπτυξή της³³⁵, προαναγγέλλοντας τὶς πιὸ φυσιοκρατικὲς τάσεις τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου, ποὺ τείνουν πρὸς ἓναν συμβατικὸ “ρεαλισμὸ”, χωρὶς νὰ ἀγγίζουν τὸ περιεχόμενό του³³⁶. Οἱ ἐναλλασσόμενες κατὰ περιόδους τῆς τέχνης τάσεις ἰδεαλισμοῦ καὶ φυσιοκρατίας δύσκολα ὀριοθετοῦνται στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποιουδήποτε χρονολογικοῦ συστήματος, ὥστε νὰ εἶναι σίγουρη ἡ χρονολόγηση τοῦ τοξότη **30** γύρω στὸ 640 ἢ στὴ δεκαετία 640-630. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἀνήκει σὲ βαθμίδα ἐξέλιξης μεταγενέστερη τοῦ κούρου **28** καὶ ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, τῆς ὁποίας ἡ μεσοδαιδαλικὴ ἔκφραση ἔχει φθάσει στὸ ἀπὸγειό της³³⁷.

Ἡ σύγκριση τοῦ τοξότη **30** μὲ τὸν ἰσοτίμο κατὰ τὴν ποιότητα κρητικὸ κοῦρο τῶν Δελφῶν³³⁸ (πίν. 28-29, εἰκ. 95) εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ συνύπαρξη εἰδωλίων “ἀμιγῶς” δαιδαλικῶν μὲ εἰδῶλια ἀποδεσμευμένα ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ κανόνα τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ, παρόλο ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης. Ἡ συγκρίσιμη πλάγια ὄψη τοῦ τοξότη **30**, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν κύρια ὄψη ἀνάδειξης τῆς πράξης τῆς τόξευσης, μὲ τοῦ δελφικοῦ κούρου, ὅπως καὶ ἡ σύγκριση τῆς πίσω ὄψης τῶν δύο εἰδωλίων, φανερῶνει κοινὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοση τῶν ὀγκῶν καὶ τὴ σχέση τῆς κάθε μορφῆς μὲ τὸν χῶρο. Ὅμοια εἶναι καὶ κάποια ἀνατομικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἐπιγονατίδα καὶ ὁ μόλις διαγραφόμενος τετρακέφαλος μῦς τῶν μηρῶν ἢ ὁ βαθμὸς ποὺ ἀποσπῶνται οἱ γλουτοὶ ἀπὸ τοὺς μηρούς. Τὸν ἴδιο βαθμὸ διόγκωσης παρουσιάζουν καὶ οἱ βραχίονες καὶ ὅμοια μορφοποιεῖται ἡ ἄρθρωσή τους μὲ τοὺς ὤμους. Θὰ ἀρκοῦσε, γιὰ νὰ προκίψει τὸ κινημένο σχῆμα τοῦ θέματος τῆς τόξευσης, νὰ καμφθεῖ πρὸς τὰ ἐμπρὸς στὸ κέρινο πρόπλασμα ὁ ἐπάνω κορμὸς τοῦ κούρου τῶν Δελφῶν, νὰ προταθοῦν λίγο περισσότερο

333. Λεμπέση 1976 B4, 46-47· 58 πίν. 20-21.

334. Kyrieleis 1996, 71· 80· 82-83 γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ σχήματος τῶν γονάτων τοῦ μνημειακοῦ κούρου τοῦ Ἰσχῆ σὲ αἰγυπτιακὸ πρότυπο.

335. Πὰ τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο σὲ ἔργα δύο διαστάσεων τῆς μεταλλοτεχνίας: Λεμπέση 1985, 87-88, ἰδιαίτερα 91. Πὰ τὴν παρουσία του καὶ στὴν πηλοπλαστικὴ πρβ. Rizza e Scrinari 1966, ἀρ. 124 πίν. 21, ἀρ. 167 πίν. 26 μὲ ἀρ. 198, 199 πίν. 30.

336. Λεμπέση 1985, 95 σημ. 175 καὶ 101 σημ. 193 γιὰ τὴ δυσκολία νὰ καθορισθεῖ μὲ κοινωνικὰ κριτήρια ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ἰδεαλιστικῶν μὲ τὶς φυσιοκρατικὲς τάσεις στὴν πρόωμη τέχνη.

337. Πὰ τὴ δυσκολία τοῦ χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ τῶν μορφῶν αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου σὲ ἔργα δύο διαστάσεων: Λεμπέση 1985, 95 καὶ γιὰ τὴ συνύπαρξη ραδινῶν μορφῶν μὲ φυσιοκρατικὲς μορφές στὴν ὕστερη δαιδαλικὴ περίοδο, πρβ. Rizza e Scrinari 1966, ἀρ. 179 πίν. 28 μὲ ἀρ. 197 πίν. 30.

338. Δελφοί, Ἀρχ. Μ. 2527, Υ 0.19 μ.: Rolley 1969, 111-113 ἀρ. 172 πίν. 28-29. Πρόσθεσε Davaras 1972, 33-36· 54 ἀρ. 21 μὲ ἀναφορὰ καὶ στοὺς μελετητὲς ποὺ δὲν δέχονται τὴν ἐνταξὴ του στὴν κρητικὴ τέχνη. Πρόσθεσε Floren 1987, 159-160 πίν. 8.4. Φωτογραφίες ἀρχείου Α. Frantz.

Είκ. 95. Δελφοί, 2527, Υ 0.19 μ., ΙΕΡΟ ΔΕΛΦΩΝ.

τά λυγισμένα χέρια του και να διευρυνθεί ό διασκελισμός του, ώστε να αποδεσμευθεί ή μορφή του από τὸ μετωπικὸ σχῆμα τοῦ δαιδαλικοῦ ρυθμοῦ.

Συγκριτικὰ μετὸν τοξότη 30, τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο τοῦ νέου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου (εἰκ. 96) εἶναι ἀποδεσμευμένο σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ κούρου. Χάρη στὸ μοτίβο τῶν ἀναδιπλωμένων κνημῶν ἀποκαταστάθηκε τὸ εἰδῶλιο ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεύρεσή του ὡς προσαρτημένη μορφή κιθάρας³³⁹ καὶ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια περιπλάνηση στὰ κατὰ τόπους ἐργαστήρια ἀποδόθηκε τελικὰ στὴν κρητικὴ τέχνη³⁴⁰. Μὲ βάση τὸ ἐξελικτικὸ διάγραμμα τῆς ἀνδρικήs μορφῆs στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ 7ου αἰ. ἐπικυρώνεται ἡ ἀρχικὴ χρονολόγησις τοῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου γύρω στὸ 640³⁴¹ καὶ ἐλέγχεται ὡς χαμηλὴ ἢ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἔνταξή του στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου

339. Βαθύ, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 1665, Υ 0.145 μ.: Ohly 1959, 48-56 παρ. πίν. 87-93. Simon 1978, 66-69.

340. Λεμπέση 1983, 303-322 εἰκ. 1-21 μετὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Πὰ τὴν ἀποδοχή τῆς ἀπόδοσής του στὴν Κρήτη: Sinn 1982, 47 σημ. 57 καὶ Stam-

polidis 1992, 148, ἀντίθετα μετὸν Croissant (1988, 92 σημ. 4· 94-95), ποὺ ἐπανερχεται στὴν παλαιὰ ὑπόθεσις τῆς κορινθιακῆς προέλευσης, χωρὶς πειστικὲς συγκρίσεις.

341. Kopcke 1967, 102-107.

Είκ. 96. Σάμος, 1665, Υ 0.145 μ., ΗΡΑΙΟ ΣΑΜΟΥ.

Είκ. 97. Ἡράκλειο, χ. 3174 = A19, Υ 0.114 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

αι.³⁴² Ἡ πληρότητα πὺν ἔχουν οἱ ὄγκοι στοὺς μηρούς, τὸ ἰσχίο καὶ τοὺς γλουτοὺς εἶναι ἰσοδύναμη στὸν τοξότη **30** καὶ τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ διόγκωση τοῦ στέρνου, πὺν ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἔστω καὶ διαφορετικὸ μοτίβο τῆς κίνησης· παρεμφερὲς εἶναι καὶ ἡ σχέση τῆς ράχης μὲ τὴ φαρέτρα ἢ μὲ τὸν πήχη τῆς κιθάρας στὸν τοξότη **30** καὶ τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο τοῦ νέου. Οἱ διαφορὲς τοῦ ρυθμοῦ, πὺν παρουσιάζει ὁ τοξότης **30** ἀπὸ τὸν κοῦρο **28** τῆς μέσης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 26) παρατηροῦνται καὶ στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο. Τὸ θωρακικὸ τρίγωνο τοῦ κοῦρου ἔχει ἀποκτήσει στὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο τὸ ἐλαστικὸ σχῆμα τοῦ πετάλου καὶ τὸ διογκωμένο στέρνο του ἔχει ἐμπλουτισθεῖ μὲ πρόσθετα ἀνατομικὰ στοιχεῖα. Ἀντίστοιχη μεταβολὴ ἔχει ἐπέλθει καὶ στὸ πρόσωπο: τὸ ὠοειδὲς περιγράμμα ἀπὸ τὸ παλαιότερο χάλκινο εἰδῶλιο **28** ἔχει σχεδὸν ὀρθογωνισθεῖ στὸ νεότερο ἐλεφάντινο, κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου τῆς γυναικείας μορφῆς πῆλινου πλακιδίου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, πὺν ἐντάσσεται ἐξελικτικὰ στὸ τέλος τῆς μέσης δαιδαλικῆς περιόδου³⁴³.

Στὴν ὕστερη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἀνήκει καὶ τὸ περίτμητο ἔλασμα A19 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, πὺν εἰκονίζει γενειοφόρο κυνηγό³⁴⁴ (εἰκ. 97). Τὸ ὀρθογωνι-

342. Λεμπέση 1985, 93-94 μὲ νύξη γιὰ τὴ χαμηλὴ χρονολόγησή του. Ἡ ὀψιμη χρονολόγηση βασίστηκε στὰ συννευρεθέντα ἀγγεῖα τοῦ βόθρου ἀπορριμμάτων καὶ τὴ σφράγιση τοῦ 600: Walter und Viereisiel 1959, 10-34. Ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ τῶν ἀγγείων δὲν εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση παλαιῶν ἀναθημάτων, ἰδιαίτερα τῶν πολύτιμων πὺν θὰ φυλάγονταν

γιὰ πολλὰς δεκαετίες στὸ ἱερὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ εὐτελῆ εὐθραυστα χρηστικὰ ἀγγεῖα, πὺν ἀχρηστεύονταν γρήγορα καὶ ἡ συχνὴ ἐκκαθάρισή τους θὰ ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ.

343. Rizza e Scrinari 1966, 232-233 ἀρ. 167A εἰκ. 311 πίν. 26.

344. Λεμπέση 1985, 91-94 A19 πίν. 12 καὶ 50.

σμένο κεφάλι του τοξότη, ή πυκνότητα των βοστρύχων στο μέτωπο, ήγωνιώδης σύνδεση του μετώπου με τη μακριά μύτη, το εύρος της παρειάς, αλλά και ή λεπτομερειακή απόδοση των ματιών ή το άγκιστροειδές ρουθούνι μοιάζουν με μεταγραφή από την πλάγια όψη της κεφαλής του έλεφάντινου ειδωλίου στο δύο διαστάσεων κεφάλι του κυνηγού A19. Η άμεση σχέση των δύο μορφών είναι προφανής και στη στάση τους, που δίνει την έντύπωση της στιγμιαίας ανάπαυλας στον κυνηγό A19 και του αναμενόμενου ξεδιπλώματος των κνημών στον νέο του έλεφάντινου ειδωλίου. Προφανής είναι και ή όμοιότητα στις επί μέρους φόρμες του σώματος, όπως στους προτεταμένους γλουτούς, τη λεπτή μέση και το διογκωμένο στέρνο ή στη σχέση του σώματος με τον κατακόρυφο άξονα της φαρέτρας στον τοξότη A19 και στον περίοπτο τοξότη 30 ή του πήχη της κιθάρας στον νέο.

Μόνον ή ίδια εποχή δικαιολογεί μία τόσο μεγάλη όμοιότητα ανάμεσα σε δύο έργα, που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες. Και μόνο τὰ παραδοσιακά διαφορετικά τεχνοπλοπικά ιδιώματα της κρητικής τέχνης δικαιολογούν τις διαφορές ύφους ανάμεσα σε ειδώλια του ίδιου τόπου και της ίδιας βαθμίδας εξέλιξης. Η “βόρεια τεχνοτροπία”, φειδωλή στην απόδοση ανατομικών και εικονογραφικών λεπτομερειών, αντιλαμβανόταν την ανθρώπινη μορφή ως έκλεπτυσμένο καλλιγράμμο σύνολο, ενώ το παραδοσιακό έμφατικό ύφος της “νότιας τεχνοτροπίας” εκδηλώνεται τον 7ο αϊ. στο μέγεθος της κεφαλής των μορφών και στον πλούσιο υπομνηματισμό τους με λεπτομέρειες³⁴⁵. Με γνώμονα αυτούς τους δύο όπτικούς τρόπους παράστασης ό τοξότης 30 και οι μορφές των τεσσάρων σύγχρονών του έλασμάτων (πίν. 28-29, εικ. 93-94) αντιπροσωπεύουν τη “βόρεια τεχνοτροπία”, ενώ στο έλεφάντινο ειδώλιο του νέου, στον κοῦρο των Δελφών και στο παράλληλό του κατά τον ρυθμό έλασμα A19 (εικ. 95-97) διαφαίνεται ή “νότια τεχνοτροπία”.

Η άφομοίωση της “νότιας” από τη δυναμική πάντα “βόρεια τεχνοτροπία”³⁴⁶ έχει σχεδόν συντελεσθεί στην ύστερη φάση της μεσοδαιδαλικής περιόδου. Σε έργα όμως υψηλής ποιότητας στάθμης παραμένει αίσθητή ή διαφορά ύφους, όπως δείχνει ή σύγκριση του έλεφάντινου ειδωλίου του νέου με το ξύλινο ειδώλιο της λεγόμενης “Ηρας από το Ηραίο της Σάμου (εικ. 98), που κατακυρώθηκε στην κρητική τέχνη³⁴⁷. Οι δύο τεχνοτροπίες ξεχωρίζουν και στον πρωτοποριακό πράγματι τομέα της κρητικής έλεφαντουργίας ή ξυλογλυπτικής έναντι της μεταλλοπλαστικής, καθώς το έμφατικό ύφος του έλεφάντινου ειδωλίου του νέου αντιπαρατίθεται στο έκλεπτυσμένο του ξύλινου γυναικείου ειδωλίου της “βόρειας τεχνοτροπίας”, ή όποια είναι έκδηλη στις πιο μαλακές διαβαθμίσεις των όγκων.

ΟΙ ΚΝΗΜΕΣ 31-32 ΚΑΙ ΤΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ 33 ΚΑΙ 29 που σώζουν τὰ άκρα πόδια άνδρικής μορφής με τη σύμφυτη βάση (πίν. 27), είναι έντάξιμα στην ύστερη φάση της μεσοδαιδα-

345. Ένδεικτικά βλ. πίν. 21 και εικ. 73 και 77-78.

346. Βλ. σ. 100, 104, 110, 119 για τις άλληλεπιδράσεις των δύο τεχνοτροπιών και την ύπεροχή της “βόρειας τεχνοτροπίας”.

347. Βαθύ, Άρχ. Μ. άρ. 2613, Υ 0.267 μ.: Floren

1987, 369-370 πίν. 31.6 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρόσθεσε Λεμπέση (1999, 148-157) για την απόδοση του ειδωλίου στην τέχνη της Κρήτης, τη χρονολόγηση και την αποδέσμευσή του από το ξόανο της σαμιακής “Ηρας.

λικής περιόδου, με βάση τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ τοξότη 30 καὶ τοῦ κούρου τῶν Δελφῶν (πίν. 28-29, εἰκ. 95).

Ἡ κνήμη 31 εἶναι ὅμοια μὲ τὶς κνήμες τοῦ τοξότη 30 ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς διογκωμένης γάμπας, τὴ μείωση τοῦ ὄγκου τῆς πρὸς τὴν κλείδωση τοῦ γόνατου καὶ πρὸς τὰ σφυρά, ὅπως καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τῆς ἀκμῆς τοῦ ὁστοῦ, πού μόνις διαγράφει τὴν καμπύλη ἀνοικτοῦ τόξου πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ ἀστράγαλο. Πλάσσιμο καὶ ὑφή τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μετάλλου μοιάζουν τόσο πολὺ μὲ τοῦ τοξότη 30, ὥστε ἡ ἀνδρική μορφή ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε ἡ κνήμη 31 μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ ὡς ἓνα ἀκόμη εἰδώλιο μικρότερο τοῦ τοξότη, ἀλλὰ ἰσοτίμο τῆς ὑψηλῆς ποιτικῆς του στάθμης.

Καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε ἡ κοίλη κνήμη 32 εἶναι σημαντική, γιατί χάνεται ἡ δυνατότητα τῆς ἀντιπαράβολῆς τῆς μὲ τὴν κοίλη ἐπίσης κεφαλὴ τῆς Karlsruhe (εἰκ. 88), ὥστε νὰ φανοῦν καθαρά οἱ δυνατότητες τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴ χύτευση κοίλων ἀνθρώπινων μορφῶν. Μόνον ἐπειδὴ ἡ σχέση τοῦ ὄγκου τῆς γάμπας μὲ τὴ μόνις σωζόμενη ἐκφυση τῆς ἐπιγονατίδας ἀποδίδεται στὴν κνήμη 32 ὅμοια μὲ τῆς δεξιᾶς κνήμης τοῦ τοξότη 30, εἶναι πιθανὴ ἡ ἔνταξή της στὴν ὕστερη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου.

Στὸ τέλος τῆς ἴδιας περιόδου ἐντάσσονται καὶ τὰ ἄκρα πόδια 33 μὲ τὴ σύμφυτη ὀρθογώνια βάση, γιατί ἔχουν ὡς ἄμεσο μορφολογικὸ παράλληλο τὸν κούρο τῶν Δελφῶν. Κοινὰ γνωρίσματα ἐποχῆς ἀποτελοῦν τὰ κοντὰ δάκτυλα πού ξεχωρίζουν μὲ ἀνάβαθες ἐγκοπές, ἡ ἀρθρωμένη φτέρνα, ὁ ἀναπτυγμένος ταρσὸς σὲ βάρος τοῦ μεταταρσίου καὶ ἡ σαφὴς προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους.

Λίγες εἶναι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τοῦ θραύσματος 29 στὴν ὕστερη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου. Ὁ τύπος τῆς βάσης δὲν ἀποκλείει τὴ χρονολογικὴ σύνδεση μὲ τὸ γνωστὸ ὕστεροδαιδαλικὸ εἶδώλιο τοῦ κριοφόρου στὸ Βερολίνο³⁴⁸ (εἰκ. 99), ἐνῶ ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῶν ἄκρων ποδιῶν παραβάλλεται μὲ τὰ ἄκρα πόδια τοῦ σπαράγματος 24 (πίν. 24), πού ἐντάχθηκε στὴν πρῶμη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου. Ἡ σχέση τους ὅμως εἶναι τυπολογικὴ καὶ ὄχι χρονολογικὴ, καθὼς τὸ μῆκος τῶν ποδιῶν στὸ θραῦσμα 29 ἔχει μειωθεῖ καὶ ὁ ταρσὸς ἔχει διογκωθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπᾶται περισσότερο ὁ ὄγκος τους ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης, χωρὶς καὶ νὰ φθάνει τὸν βαθμὸ πού ἀποσπῶνται τὰ πόδια τοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου, τὰ ὁποῖα καὶ πιὸ κοντὰ εἶναι καὶ περισσότερο συμπαγῆ σὲ

Εἰκ. 98. Σάμος, 2613, Υ 0.267 μ., ΗΡΑΙΟ ΣΑΜΟΥ.

348. Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. Misc. 7477, Υ 0.181 μ.: Neugebauer 1931, 61-62 ἀρ. 158 πίν. 19. Zazoff 1970, 46-48 ἀρ. Β5 πίν. 18-19 μὲ τὴν παλαι-

ότερη βιβλιογραφία. Blome 1982, 55-56. Floren 1987, 138-139. Πὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης: Lebessi 1989, 59-64.

σύγκριση με τοῦ θραύσματος **29**. Ἡ βαθμιαία διόγκωση τῶν ἄκρων ποδιῶν μετὰ τὴν παράλληλη μείωση τοῦ μήκους ἀπὸ τὸ θραῦσμα **24** στὸ **29** καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ στὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου, ἐκτιμᾶται ὡς χρονολογικὸ χαρακτηριστικόν, γιὰτὶ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλλαγὴ ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἀναλογίαι τῶν μορφῶν ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη δαιδαλικὴ περίοδο.

ΥΣΤΕΡΗΣ ΔΑΙΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Οἱ τάσεις τῆς μέσης δαιδαλικῆς περιόδου πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ ραδινότητα, ἐξασθενημένες ἤδη στὸν τοξότη **30** (πίν. 28-29) καὶ στὸν κοῦρο τῶν Δελφῶν (εἰκ. 95), ἔχουν ἀντικατασταθεῖ στὸν κένταυρο **34** (πίν. 30) ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου³⁴⁹. Ἡ μεταβολὴ δὲν συντελέσθηκε διὰ μιᾶς, ὅπως δείχνει ἡ παράθεση τοῦ κενταύρου **34** στὸν τοξότη **30** ἢ τὸν κοῦρο τῶν Δελφῶν. Μετὰ τὴν παρεμβολὴ τοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99) καὶ τοῦ ἰδιότυπου κούρου τῆς Ὁξφόρδης³⁵⁰ (εἰκ. 100) διαφαίνεται ἡ πορεία τῆς ἀλλαγῆς ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ πρὸς τὴ φυσιοκρατία, ὅπως καὶ ἡ βαθμιαία ἐπαύξηση τῶν φυσιοκρατικῶν τάσεων στὴ διάρκεια τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου. Τὰ εἰδῶλια Βερολίνου-Ὁξφόρδης ἔχουν χρονολογηθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὸ 650 ἕως καὶ τὸν πρῶμο 6ο αἰ., ἴσως γιὰτὶ ἀντιμετωπίσθηκαν ὡς μεμονωμένα ἔργα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐξέλιξης ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνδρική μορφὴ στὴν κρητικὴ τέχνη τοῦ 7ου αἰ.

Τὸ σῶμα τοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ κούρου τῆς Ὁξφόρδης σὲ σύγκριση μετὰ τοῦ τοξότη **30** ἢ τοῦ κούρου τῶν Δελφῶν εἶναι πιὸ πραγματικόν, καθὼς τὸ ὕψος τοῦ λαίμου ἔχει μειωθεῖ αἰσθητὰ, ὁ ἐπάνω κορμὸς ἔχει συμπιεσθεῖ καὶ τὸ κέντρο βάρους τοῦ σώματος ἔχει μετατοπισθεῖ πρὸς τοὺς μηρούς, ποὺ δείχνουν πιὸ συμπαγεῖς, ἐξαιτίας καὶ τῆς μείωσης τοῦ ὕψους τῶν κνημῶν. Τὸν νέο κανόνα ἀναλογιῶν συνοδεύει ὁ ἐπαυξημένος ὄγκος τοῦ στέρνου ἢ τῶν γονάτων, ἡ πιὸ φυσικὴ ἀπόδοση τῶν ὤμων καὶ οἱ εὐκρινέστερες ἀρθρώσεις τῶν χειρῶν. Ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ διαγράφεται καὶ στὸ κεφάλι, ποὺ διευρύνεται κατὰ τὴν πλάγια ὄψη, ἔτσι ὥστε ὁ ὄγκος τοῦ νὰ ἐντάσσεται στὸ σχῆμα τοῦ κύβου, ἀντὶ τοῦ συμπιεσμένου παραλληλογράμμου ποὺ παρουσιάζει τὸ κεφάλι στὸν κοῦρο τῶν Δελφῶν.

Οἱ φυσιοκρατικὲς τάσεις ἔχουν ἐπαυξηθεῖ ἀπὸ τὸν κοῦρο τῆς Ὁξφόρδης ἢ τὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου ΣΤΟΝ ΚΕΝΤΑΥΡΟ **34**: τὰ ἀνθρώπινα στοιχεῖα, ὅπως τὸ στέρνο καὶ τὰ πόδια, εἶναι πιὸ συμπαγῆ, ὁ καθ' ὕψος ἄξονάς τοὺς ἔχει συμπιεσθεῖ ἀκόμη περισσότερο καὶ τὸ κεφάλι εἶναι πιὸ τετραγωνισμένο. Ἡ προοδευτικὴ ἐπαύξηση τῶν φυσιοκρατικῶν τάσεων τῆς ὕστεροδαιδαλικῆς περιόδου χαρακτηρίζει καὶ τοὺς κυνηγοὺς σὲ περίτμητα

349. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Λεμπέση 1985, 95-98. Αὐθαίρετη εἶναι ἡ ἀποψη τῆς προσάρτησης τοῦ κενταύρου **34** σὲ λέβητα καὶ τῆς χρονολόγησής του στὸν πρῶμο 6ο αἰ., ὅπως καὶ τῆς συλλήβδην χρονολόγησης τῶν περίτμητων ἐλασμάτων στὸ 630-600 ἀπὸ τὸν

Floren (1987, 145), ὅπου ἀντὶ Ἀπόλλων Δενδρίτης διόρθωσε Ἑρμῆς Κεδρίτης.

350. Ὁξφόρδη, Ashmolean M. ἀρ. 1933.1569, Y 0.075 μ.: Boardman 1961, 119-121 ἀρ. 527 πίν. 45. Zazoff 1970, 50-51 B7 πίν. 14a-b. Floren 1987, 140.

Εἰκ. 99. Βερολίνο, Misc. 7477, Υ 0.181 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 100. Ὁξφόρδη, 1933.1569, Υ 0.075 μ., ΦΑΙΣΤΟΣ.

ἐλάσματα μιᾶς ομάδας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, πὺν καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα 640-610³⁵¹. Χάρη στὰ πολλὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς ὁμοιογενοῦς κατηγορίας ἀναθημάτων, εὐκόλα ξεχώρισαν οἱ τρεῖς βαθμίδες τῆς ἐξέλιξης πὺν παρουσιάζει ἡ ἀνδρική μορφὴ στὴ διάρκεια τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου. Ἀπὸ τὸν κριοφόρο τοῦ ἐλάσματος A35 (εἰκ. 101) τῆς πρώτης ἐξελικτικῆς βαθμίδας, στὸν γενειοφόρο τοξότη A39 (εἰκ. 102) τῆς δεύτερης καὶ στὸν ἀγένειο A42 (εἰκ. 103) τῆς τρίτης, οἱ φυσιοκρατικὲς τάσεις ἔχουν ἐπαυξηθεῖ τόσο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου στὸν κένταυρο **34**. Μὲ βάση τὴν κατὰ σύμβαση χρονολόγηση τοῦ πρώτου ἐξελικτικοῦ σταδίου τῶν ὕστεροδαιδαλικῶν ἐλασμάτων στὴ δεκαετία 640-630, εἶναι πιθανὴ ἡ χρονολόγηση γύρω στὸ 630 καὶ τοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ κούρου τῆς Ὁξφόρδης³⁵². Τὸ χρονολογικὸ στίγμα τοῦ πὺν φυσιοκρατικοῦ κενταύρου **34** ἴσως βρισκῆται γύρω στὸ 620, καθὼς τὸ δεύτερο καὶ

351. Λεμπέση 1985, 94-98 πίν. 18-26.

352. Ἡ φόρμα τοῦ μικροῦ, διευρυμένου προσώπου τοῦ κούρου μὲ τὰ εὐσαρκὰ χεῖλη ἀπαντᾶται στίς

γυναικεῖες φτερωτὲς μορφὲς πλακιδίου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου: Rizza e Scrinari 1966, 234 ἀρ. 208a πίν. 31.

Εἰκ. 101. Ἡράκλειο, χ. 3183 = A35, Υ 0.093 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 102. Ἡράκλειο, χ. 3176 = A39, Υ 0.111 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 103. Ἡράκλειο, χ. 3160 = A42, Υ 0.158 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

τὸ τρίτο ἐξελικτικὸ στάδιο τῶν μορφῶν στὰ ἐλάσματα καλύπτει τὶς δεκαετίες 630-610.

Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου εἶναι καὶ ἡ ἀλλαγὴ στὴ σχέση τῆς μορφῆς πρὸς τὸν χῶρο³⁵³. Στὸν τοξότη **30** (πίν. 28-29) τῆς ὕστερης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου ἡ κίνησις ἀναπτύσσεται σὲ ἓνα ἐπίπεδο, ἔστω καὶ ἂν ἡ “ψευδοπροοπτικὴ”³⁵⁴ τῶν χειρῶν καὶ τοῦ στέρνου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ πράξις τῆς τόξευσης συντελεῖται στὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς. Ἀντίθετα, ἡ κίνησις τῶν ἀνθρώπινων ποδιῶν καὶ τὸ ζωικὸ σῶμα τοῦ κενταύρου **34** (πίν. 30) ἀναπτύσσονται σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπινου κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, πού στρέφουν πρὸς τὸν θεατὴ κατὰ τὰ 2/3. Σὲ ἓνα τρίτο ἐπίπεδο κινοῦνται τὰ ἀσύμμετρα λυγισμένα χέρια, καθὼς φέρονται πρὸς τὰ πίσω καὶ στηρίζονται μὲ τὰ ἄκρα τους στὸ σῶμα. Ἡ ὑπὸ γωνία συμβολὴ τῶν τριῶν ἐπιπέδων κίνησης δίνει στὸν κένταυρο **34** τὴ διάστασι τοῦ βάθους, ἀπελευθερώνοντάς τον ἀπὸ τὸ δύο διαστάσεων πλαίσιο, στὸ ὁποῖο εἶναι ἐγκλωβισμένη ἡ κίνησις τοῦ τοξότη **30**.

Χωρὶς νὰ ἔχει πλήρως κατακτηθεῖ ἡ τρίτη διάστασι στὸν χῶρο, ἔχει συντελεσθεῖ σημαντικὴ πρόοδος στὸν κένταυρο **34**, τῆς ὁποίας ἡ προβαθμίδα διαγράφεται στὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99). Ἡ ἐλαφρὰ κλίσις τῆς κεφαλῆς του πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὸ

353. Πὰ τὴν ἴδια ἀλλαγὴ στὶς παραστάσεις τῶν ἐλασμάτων: Λεμπέση 1985, 95 σημ. 175.

354. Πὰ τὴν παρουσίαν τῆς στὰ ἔργα δύο διαστά-

σεων τῆς μεταλλοτεχνίας: Λεμπέση 1985, 86· 92· 95· 97· 202.

ελάχιστα γεγρὸ πρὸς τὰ πίσω κριάρι σχηματίζουν δύο ὑπὸ ὀξεία γωνία συγκλίνοντα ἐπίπεδα κίνησης, ἐμφανῆ μόνο στὴν πλάγια ὄψη. Στὴν κύρια ὄψη ὁ κριοφόρος παραμένει δέσμιος τῆς “ψευδοπροοπτικῆς”, γιατί ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ λυγισμένα χέρια κινοῦνται σὲ ὀριζόντιο ἐπίπεδο διαφορετικὸ ἀπὸ τῶν ὤμων, ὑποβάλλεται μὲ τὴν ὑπέρομετρη διόγκωση τῶν ἄκρων τους πού κρατοῦν τὰ σκέλη τοῦ κριοῦ. Στὴν πραγματικότητα ὁ ὀριζόντιος ἄξονας τῶν χειρῶν συμπίπτει μὲ τὸν ἀντίστοιχο τῆς ζώνης, ὅπως δείχνει καθαρὰ ἡ πίσω ὄψη τοῦ κριοφόρου, ὅπου τὰ παράλληλα ἐπίπεδα τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κριοῦ ὀρίζουν τὸν κριοφόρο ὡς ἔργο προγενέστερο τοῦ κενταύρου **34**.

Τὸ κριτήριο τῆς σχέσης τῆς μορφῆς πρὸς τὸν χῶρο προσδιορίζει ὡς ἔργο παλαιότερο τοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου τὸν ἀποτυχημένο κατὰ τὴ χύτευση κριοφόρο 4781+4783 τοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, πού συγκροτήθηκε ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα³⁵⁵ (εἰκ. 3-4). Σὲ αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο ἡ σύνδεση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ τὸν κριὸ δὲν ἀποκλίνει οὔτε κατὰ χιλιοστὸ ἀπὸ τὸν κατακόρυφο καὶ τὸν ὀριζόντιο ἄξονα τῆς στάσης του, πού μένει ἐγκλωβισμένη σὲ ἓνα πλαίσιο δύο διαστάσεων, ὅπως καὶ ἡ κίνηση τοῦ μεσοδαιδαλικοῦ τοξότη **30** (πίν. 28-29). Ἄν ὁ κριοφόρος 4781+4783 εἶναι προγενέστερος ἢ σύγχρονος τοῦ τοξότη **30** δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ, γιατί ἡ ἀποτυχημένη χύτευση ἔχει παραμορφώσει τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Πάντως ἡ ὀφθαλμοφανὴς σύνδεση τῶν δύο τμημάτων ἀποκλείει τὴν ἀπόδοσή τους σὲ δύο διαφορετικὰ μινωικά ἢ ἀπροσδιόριστης ἐποχῆς εἰδῶλια, ὅπως ὑποστηρίχθηκε³⁵⁶, ἐνῶ ἡ σχέση τους μὲ τὸν κριὸ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἔνταξή του στὰ ἔργα τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου³⁵⁷.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ κενταύρου **34** γύρω στὸ 620 ἐπαληθεύει καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἐξέλιξης πού παρουσιάζει τὸ σύνολο τῶν ζωικῶν στοιχείων. Ὁ μακρὺς κυλινδρικός κορμὸς ἀπαντᾶται στὸν περίτμητο ἐλασμάτινο ταῦρο Β6 ἀπὸ τὴ Σύμη, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 640-630³⁵⁸. Ἀλλὰ μακρὺ, κυλινδρικό σῶμα ἔχει καὶ ὁ κένταυρος σὲ δυσκολεῖδη σφραγίδα ἀπὸ τὴ Σίφνο τοῦ 700-675³⁵⁹ καὶ σὲ ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὁρθίας, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολόγηση στὸ 640 ἀμφισβητήθηκε³⁶⁰. Ἄν ὅμως ἡ φόρμα τοῦ ζωικοῦ σώματος συσχετισθεῖ μὲ τὰ ζωικά πόδια, ὁ ἐλασμάτινος ταῦρος Β6 δείχνει ὅτι εἶναι ἔργο προγενέστερο τοῦ κενταύρου **34**, τοῦ ὁποίου τὰ πόδια παρουσιάζουν πιὸ συμπαγεῖς ἀρθρώσεις καὶ πιὸ συμπιεσμένες ἀναλογίες, ἀντίστοιχες μὲ τίς στιβαρὲς φόρμες τῶν ἀνθρώπινων σκελῶν του.

Τὰ μορφολογικά καὶ εἰκονογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ κενταύρου **34** χαρακτηρίζουν καὶ τὸν κένταυρο πού κοσμεῖ τὸν λαϊμὸ ἀνάγλυφου κρητικοῦ πίθου ἀπὸ τὴν Ἐλεύ-

355. Συν. ΣΥ 0.09 μ., χωρὶς ἀπόλυτη ἐπαφή, λόγω τῆς σφρηγιάτης τῶν σπασμένων ἐπιφανειῶν.

356. Βλ. σ. 10 σημ. 27-29. Καθ' ὑπόδειξή μου ἐκτίθεται ὡς ἓνα εἰδῶλιο στὴ νέα προθήκη ἀρ. 202, αἵθουσα 7 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

357. Ἡ συνεξέτασή του μὲ τὰ ὑστεροδαιδαλικά εἰδῶλια ἦταν ἀναγκαία γιὰ νὰ καταδειχθεῖ, ποιά εἶναι τὰ μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά τῆς ἐποχῆς ἐνὸς ἔργου, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἔνταξή του σὲ

ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ ἡ συνακόλουθη παρερμηνεία του.

358. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3712, Μ 0.084 μ.: Λεμπέση 1985, 97 πίν. 21.

359. Boardman 1970, 114· 120 ἀρ. 217 μὲ εἰκόνα. Schiffler 1976, V33, 157-158.

360. Marangou 1969, 54-57 ἀρ. 25 εἰκ. 41 (640). Schiffler 1976, 68 ἀρ. L-S 3 (625-600).

Εἰκ. 104. Ἡράκλειο, ἁ.ἁ., ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ.

θερνα³⁶¹ (εἰκ. 104) καὶ μοιάζει μὲ σύγχρονη ἀδέξια μεταφορὰ στὸν πηλὸ τοῦ χάλκινου εἰδωλίου. Τὰ ὑψηλότερα ζωικὰ σκέλη θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν προγενέστερη χρονολόγηση τῆς παράστασης τοῦ κενταύρου τοῦ πίθου. Ἀλλὰ ἡ ὑπερύψωση τῶν πίσω σκελῶν ἐκπίπτει ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐποχῆς ὡς μεμονωμένη ἔνδειξη, γιατί καθορίζεται ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς μετόπης καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ καλυφθεῖ τὸ πεδίο τῆς μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ κενταύρου.

Ἡ ἴδια δέσμευση ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἐξίσου ὑψηλὰ σκέλη μὲ τὸν συνεστραμμένο κατὰ τὰ 2/3 ἐπάνω κορμὸ τοῦ κενταύρου στὰ ὀρθογώνια σφυρήλατα πλακίδια ἀπὸ περιδέραιο τῆς Ρόδου³⁶². Τὸ πεδίο τοῦ πλακιδίου μὲ τὴ μικρότερη ὀριζόντια διάσταση ἐπέβαλε τὴ συμπίεση τοῦ ζωικοῦ σώματος, ἐνῶ ὁ μεγαλύτερος κατακόρυφος ἄξονάς του ἀπαιτοῦσε τὴν ἐπιμήκυνση τῶν ζωικῶν ποδιῶν. Ἐπομένως ἡ ἐκτίμηση τοῦ ροδιακοῦ κενταύρου ὡς ἔργου μεταγενέστερου ἢ σύγχρονου τοῦ περιοπτοῦ κενταύρου **34** μὲ μόνο κριτήριον τὸ ὕψος τῶν ποδιῶν εἶναι ἐπισφαλής³⁶³. Βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ μοτίβο τῆς στροφῆς τοῦ ἐπάνω κορμοῦ ἀποτελεῖ ἐπίνοια Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη, γιατί ἡ καινοτόμος ἐφαρμογή του στὸν κένταυρο **34** εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα χρόνιων πειραματισμῶν τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας στὴν “ψευδοπροοπτική”, πού ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.

361. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἁ.ἁ.: Schiffler 1976, 84-85· 283 KR-S2 μὲ τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

362. Διασκορπισμένα στὸ Βερολίνο, τὴ Βοστώνη, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο: Laffineur 1978, 66-68 πίν.

III 3· IV· XII2· XIII2.

363. Πὰ τὴ χρονολόγησή τους στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ.: Fittschen 1969, 98 R30 σημ. 492. Schiffler 1976, 96-97· 287 O-S1. Laffineur 1978, 74-78 (650-625).

σὲ παραστάσεις ἔργων δύο διαστάσεων³⁶⁴ καὶ ἐφαρμόζεται μὲ τόλμη στὰ εἰδώλια τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 28-29). Ἡ, ἔστω καὶ ἀδέξια, μεταφορὰ τῆς στροφῆς τοῦ ἐπάνω κορμοῦ τοῦ κενταύρου στὸν πίθο ἀπὸ τὴν Ἑλεύθερα καὶ ἡ ἀπουσία αὐτοῦ τοῦ μοτίβου σὲ ἑξωκρητικά ἔργα τοῦ 7ου αἰ. στηρίζουν πρόσθετα τὴν ἄμεση μεταβίβασή του ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Ρόδο, καθὼς δὲν ἔλειπαν οἱ ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὰ δύο νησιά³⁶⁵.

Τὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τοῦ μοτίβου τῆς στροφῆς τοῦ ἐπάνω κορμοῦ συνοδεύει στὸν κένταυρο **34** τὸ διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς παλίνδρομης κίνησης, ποὺ προσδίδει σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς κρητικῆς τέχνης τὸ γνῶρισμα τῆς στιγμιαίας στάσης. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ φυσιοκρατικὰ μοτίβα καὶ ἡ στιγμιαία ἀνάπαυλα τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου βρίσκουν παράλληλο μὲν ὕστερα ἀπὸ ἕνα αἰῶνα σὲ χάλκινο εἰδῶλιο κενταύρου τοῦ Μουσείου τῆς Μαδρίτης³⁶⁶, ποὺ δὲν ἔχει τὴ φρεσκάδα τῆς πρωτοποριακῆς δημιουργίας. Ἀντίθετα ὁ κρητικὸς κένταυρος **34** μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς δημιουργία, καθὼς ἡ ἀτομικὴ συμβολὴ τοῦ τεχνίτη του εἶναι προφανὴς στὴν ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ἀνθρώπινου μὲ τὸ ζωικὸ σῶμα, στὴν ἐναρμόνιση τῆς ζωηρῆς χειρονομίας του μὲ τὴ στρόφη τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, ὅπως καὶ στὸν συγχρονισμό τοῦ διαφορετικοῦ διασκελισμοῦ ζωικῶν καὶ ἀνθρώπινων ποδιῶν.

Παρὰ τὴ δημιουργικὴ δεξιότητα τοῦ τεχνίτη τοῦ κρητικοῦ κενταύρου εἶναι πρόδηλη ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἐργαστηριακὸ του περίγυρο, καθὼς ἡ συνεστραμμένη σὰν ἐλατήριο γενειάδα, τὸ ἐκλεπτυσμένο περίγραμμα τοῦ προσώπου του, τὸ σχῆμα τῶν ματιῶν καὶ ἡ διόγκωση τοῦ στέρνου ὑπάρχουν καὶ στοὺς κυνηγοὺς παλαιότερων του περὶ μνητων ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (εἰκ. 97). Τὰ “ἐργαστηριακά” του παράλληλα ἀντιπροσωπεύουν τὴ “νότια” καὶ τὴ “βόρεια τεχνοτροπία”³⁶⁷, ἀλλὰ στὸν μεταγενέστερό τους κένταυρο **34** οἱ διαφορὲς τῶν τεχνοτροπιῶν δὲν εἶναι διακριτές, γιατί ὁ συγχρωτισμὸς τῶν τεχνιτῶν ἐπέφερε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὸν συγκεκρισμὸ τῶν τοπικῶν τεχνοτροπιῶν.

ΜΕΤΑΔΑΙΔΑΛΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Οἱ φυσιοκρατικὲς τάσεις τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου παρουσιάζονται ἀνανεωμένες ΣΤΟΝ ΚΟΥΡΟ **35** (πίν. 31), στὸν ὁποῖο ἡ ἐκλεπτυσμένη ἀπόδοση τῶν ὄγκων τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς ραδινότητας. Τοῦ χαρακτηριστικοῦ, ποὺ μὲ τὴν πρώτη ματιὰ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἔνταξη τοῦ μικροσκοπικοῦ κούρου στὰ εἰδώλια τῆς τελευταίας φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου καὶ εἰδικότερα στὰ χρόνια τῆς δημι-

364. Λεμπέση 1985, 86-92. Ὁ Laffineur 1978, 179 διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ μοτίβο τῆς συστροφῆς, ἐπικαλούμενος τὴ μεσολάβηση τῆς Κύπρου.

365. Εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα κένταυρος βλ. τὸ θραῦσμα πίθου μὲ ἐντυπὴ παράσταση ἀνδρῶν καὶ κενταύρων τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ (Ἡράκλειο): ΑΔ

21, 1966, B2, 418 πίν. 449β = Schiffler 1976, 96, 288 O-S 3j.

366. Schiffler 1976, 154 V17 μὲ ἀπεικόνιση στὸν *Guidas de los Museos de España I*, Museo Arqueologico Nacional (1954) εἰκ. 11 πίν. 19.

367. Λεμπέση 1985, 87-89 Γ5 πίν. 5 καὶ 91 A18-

ουργίας του έλεφάντινου ειδωλίου του νέου από τη Σάμο (είκ. 96), λόγω και της στενής τυπολογικής σχέσης των δύο μορφών. Άλλα το χαρακτηριστικό της ραδιονότητας, επανερχόμενο με το ρεύμα των ιδεαλιστικών τάσεων προς το τέλος του 7ου αϊ., μετέχει κατ' ανάγκη του βαθμού της φυσιοκρατίας που κατακτήθηκε στην ύστεροδαιδαλική περίοδο. Γι' αυτό και ο τριγωνικός επάνω κορμός του κούρου 35, που εκφύεται από τον δακτύλιο της ζώνης, όπως και του νέου στο έλεφάντινο ειδώλιο, έχει συμπιεσθεί καθ' ύψος και ή ανατομία του στέρνου έχει εμπλουτισθεί σε όγκο, ενώ παράλληλα διευρύνεται και το τρίγωνο του εφηβαίου. Είναι προφανές ότι ή εποχή του κούρου 35 ενδιαφέρεται περισσότερο για την οργανική απόδοση του ανδρικού σώματος, από όσο του έλεφάντινου ειδωλίου. Αυτές οι διαφορές όρίζουν τον κοῦρο 35 ως έργο νεότερο όχι μόνο του έλεφάντινου ειδωλίου, αλλά και του κριοφόρου του Βερολίνου της πρώιμης ύστεροδαιδαλικής περιόδου (είκ. 99), όπως και του κενταύρου 34 (πίν. 30) του 620 περίπου, από του οποίου τη σκοπιά είναι προφανής ή ανανέωση του ρυθμού στον μικροσκοπικό κοῦρο.

Τή χρονολόγηση του κούρου 35 προς το τέλος του 7ου αϊ. ενισχύει και ή παραβολή της κεφαλής του με του κριοφόρου, που είναι του ίδιου τύπου όπως και ή κόμμωσή τους και ανάγονται σε ειδώλια του ύστερου 8ου αϊ. (είκ. 58-60). Από τα άρχετυπα, όπως και από τον κριοφόρο του Βερολίνου έως τον κοῦρο 35, έχει ολοκληρωθεί ή οργανική συνοχή του προσώπου με το κεφάλι, έχει άμβλυνθεί ή όξύτητα των περιγραμμάτων τους και έχει εμπλουτισθεί σε όγκο ή λεία επιφάνεια της κόμης. Η ανανέωση της μορφοπλαστικής αντίληψης διαγράφεται και στο τυπικό για τα κρητικά ειδώλια εικονογραφικό στοιχείο της ταινιωτής επίστεψης του μετώπου, που συνοδεύει κομμώσεις διαφορετικού τύπου³⁶⁸, καθώς το πλάτος της επίστεψης επαυξάνεται και ή λοξότμητη επιφάνειά της συνδέεται με το μέτωπο υπό γωνία, προσδίδοντας όγκο στη μάζα της κόμης του κούρου 35.

Και ή σύγκριση του προσώπου του με του κενταύρου 34 φανερώνει ανανεωμένη μορφοπλαστική αντίληψη. Το τριγωνικό σχήμα αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό, αλλά ή όξύτητα του περιγράμματος έχει μετριασθεί αισθητά από τον κένταυρο στον κοῦρο 35 με το αποστρογγλυμένο πηγούνι. Παράλληλα και το πιο βασικό είναι ότι οι όγκοι των παρειών, των ματιών και του μετώπου έχουν αποδεσμευθεί από τα όρια του τριγώνου, που λειτουργεί πια στον κοῦρο ως νοητός καμβάς συνοχής των μορφολογικών χαρακτηριστικών του. Οργανικό συνταίριασμα όγκου και εύκρινους περιγράμματος παρουσιάζουν και τα εύσαρκα χείλη, όπως και τα μάτια, στα όποια ή βολβός διαφοροποιείται από το βλέφαρο με χαμηλότερη αναγλυφική διαβάθμιση (είκ. 106), προσδίδοντας στο βλέμμα τον ίδιο βαθμό φυσιοκρατίας που παρουσιάζει και ή νεοανακτορικός λάτρης 6 (είκ. 11). Άλλα το ίδιο βλέμμα με τη διαφορετική στάση της κεφαλής άρκοῦσε για να μεταβληθεί ή συμβολισμός του ίδιου εικονογραφικού στοιχείου από ένοραματική προσέγγιση του θείου σε σεβάσμα ένατένιση.

A19 πίν. 12 (για τη γενειάδα και το σχήμα των ματιών)· 95 A35 πίν. 20 (για το πρόσωπο)· 91 A14 και Γ8 πίν. 8 και 10 (για το στέρνο). Βλ. σ. 98 για την αντιστοιχία των τεχνοτροπιών της "πλαστικής γραμμικότητας" στη "νότια τεχνοτροπία" και της "επιπεδικής

καλλιγραφίας" στη "βόρεια".

368. Βλ. ένδεικτικά πίν. 31 και είκ. 29, 70, 86, 88-89, 95, 100. Πρόσθεσε Kyrieleis 1980, 98 σημ. 47 για ξύλινα κρητικά ειδώλια του 7ου αϊ. από το Ηράιο της Σάμου.

Είκ. 105. Ἡράκλειο, χ. 4453 = A46,
Υ 0.017 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 106. Ἡράκλειο, κοῦρος 35, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Ὁ κοῦρος 35 ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸν δαιδαλικὸ ρυθμὸ, ἔστω καὶ ἂν ἀποχωρίζεται μὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν κένταυρο 34. Ἡ δυναμικὴ τῆς ἔκφρασης, ποὺ ἐνυπάρχει στὸ μικροσκοπικὸ μέγεθος, τοῦ προσδίδει μνημειακὸ ὕφος καὶ τὸν ἐντάσσει ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους μαρμάρινους κούρους τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 7ου αἰ.³⁶⁹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ μνημειώδης ἔκφραση χαρακτηρίζει καὶ τὶς μορφές τῆς μικροτεχνίας σὲ ἔργα δύο διαστάσεων, ὅπως δείχνει μία μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ περίτμητα ἐλάσματα, χρονολογημένη στὶς δεκαετίες 620-600³⁷⁰. Μάλιστα τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κεφάλι A46 αὐτῆς τῆς ὁμάδας³⁷¹ παρουσιάζει τόση ὁμοιότητα μὲ τὴν πλάγια συγκρίσιμη ὄψη τοῦ προσώπου τοῦ κούρου 35 (εἰκ. 105-106), ποὺ ξεπερνᾷ τὰ κοινὰ γνωρίσματα ἐποχῆς καὶ κοινῆς γεωγραφικῆς προέλευσης. Καὶ στὰ δύο πρόσωπα οἱ μαλακὲς παρειές, ἡ μακριὰ μύτη μὲ τὸ περιγεγραμμένο ρουθόφιν καὶ τὰ εὐσαρκὰ χεῖλη μὲ τὸ καθαρὸ περίγραμμα ἀποδίδονται πανομοιότυπα. Ἀκόμη καὶ ἡ φόρμα τῶν δύο πλοκάμων τῆς κόμης καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου εἶναι ἴδια, παρόλο ὅτι τὰ δύο ἔργα διαφέρουν κατὰ τὴν κατηγορίαν καὶ τὴν τεχνική. Ἡ ὁμοία καλλιγράμμη καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ ἐκλεπτυσμένη ἀπόδοση τῶν κοινῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν, ὅπως καὶ ἡ ὑψηλὴ ποιητικὴ στάθμη τῶν δύο ἔργων, προδίδουν ἄμεση ἐργαστηριακὴ σχέση καὶ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο τεχνίτη.

Στὸν τομέα τῆς ἐλεφαντουργίας τὸ καλύτερα διατηρημένο ἀπὸ τὰ ἐπίθετα πρόσωπα ποὺ βρέθηκαν στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἑλεύθερνας, εἶναι ἔργο λίγο μεταγενέστερο τοῦ κούρου 35 καὶ ὑψηλῆς ποιητικῆς στάθμης³⁷². Οἱ φόρμες τοῦ προσώπου, ποὺ μετέχουν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τοῦ μνημειακοῦ ὕφους, ἐκτιμῶνται ὡς διαφορὰ ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ λιπόσαρκη, περισσότερο γραμμικὴ ἀπόδοσή τους σὲ σύγκριση μὲ τοῦ κούρου 35 ἴσως ἀπηχεῖ

369. Walter-Καρούδη 1978, 172-183 γιὰ τὴ θέση τῆς ἔρευνας σχετικὰ μὲ τὴ γένεση τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς, τοὺς διαφορετικοὺς ὁρισμοὺς τοῦ μνημειώδους καὶ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ του. Πρόσθεσε Kyrieleis 1996, 59-65.

370. Λεμπέση 1985, 98-100 πίν. 27-28.

371. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4453, Υ 0.017 μ.

372. Stampolidis 1992, πίν. 1c, 2c· Σταμπολίδης 1993, 76 ἀρ. 5 εἰκ. 40.

τὸ ὕφος τοῦ ἐργαστηρίου τῶν ἐλεφαντουργημάτων τῆς Ἑλεύθερνας. Πάντως οἱ διαφορὲς τῶν χρυσελεφάντινων κεφαλιῶν ἀπὸ τὸν κοῦρο **35** δὲν εἶναι τόσο μεγάλες καὶ οὐσιαστικές, ὥστε οἱ μαλακὲς διαβαθμίσεις τῶν ὄγκων τους νὰ ἐκτιμῶνται κατὰ τὸ σύνθη-
 θες ὡς “ἰωνικὸ” χαρακτηριστικὸ καὶ νὰ ἐπιχειρεῖται ἡ ἐρμηνεία του μὲ ἐπισφαλεῖς παλίν-
 δρομες ἐπιδράσεις³⁷³, ὅταν μάλιστα οἱ ὅμοιοι μαλακοὶ ὄγκοι τῶν παρειῶν ἢ ἡ ὅμοια μὲ
 τοῦ κούρου **35** ἀπόδοση τοῦ στόματος χαρακτηρίζουν χάλκινα, πῆλινα καὶ ἐλεφάντινα
 κρητικά εἰδῶλια ἀπὸ τὴ μεσοδαιδαλικὴ περίοδο (πίν. 26, εἰκ. 87, 95-96).

Τὸ ἰσότιμο ποιοτικὸ ἐπίπεδο τοῦ κούρου **35** καὶ τῶν ἐλεφάντινων ἀπὸ τὴν Ἑλεύ-
 θερνα δείχνει τὶς παράλληλες ἀκμαῖες δυνατότητες τῆς ἐλεφαντουργίας καὶ τῆς μεταλ-
 λοπλαστικῆς στὴν Κρήτη τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. Πὰ νὰ ἀξιολογηθεῖ ὁμως ἡ ποιότητα
 τοῦ κούρου **35**, χρήσιμη εἶναι ἡ σύγκρισή του μὲ ὁμοίας κατηγορίας καὶ ὁμοίου τύπου
 ἐξωκρητικά ἔργα. Ὁ μολύβδινος κοῦρος τῆς Συλλογῆς Σταθάτου καὶ δύο χάλκινοι κοῦροι
 ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου τοῦ πρώτου βου αἰ.³⁷⁴ δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῶν δυνατοτή-
 των τῆς μικροτεχνίας οὔτε ἔχουν ἀποτινάξει τὴ δαιδαλικὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη.
 Μόνον ἀργότερα, στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ., ὁ μικρὸς χάλκινος κοῦρος 314 τῆς Στοκ-
 χόλμης³⁷⁵ συνδυάζει τὴν πολὺ καλὴ ποιότητα μὲ τὴ μνημειακὴ ἔκφραση, κατὰ τὸ ἀνάλογο
 τοῦ προγενέστερου κρητικοῦ κούρου **35**. Ἀλλὰ ὁ τεχνίτης τοῦ κούρου 314 μεταφέρει
 στὸν χαλκὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς σύγχρονης στὸν λίθο μεγάλης πλαστικῆς, ἐνῶ ὁ Κρη-
 τικὸς ὁμοτέχνος του κατορθώνει νὰ δώσει στὸ μικροσκοπικὸ μέγεθος τοῦ κούρου **35** τὴν
 αἴσθηση τοῦ μνημειώδους μὲ μόνον ἐφόδιο τὴν ἀκμαία δαιδαλικὴ παράδοση τοῦ τόπου
 του. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαφορὰ δείχνει ὅτι ὁ Κρητικὸς μεταλλοτεχνίτης ξεπερνᾷ τὰ ὅρια
 τῶν δυνατοτήτων τῆς μικροτεχνίας μὲ μία ἀτομικὴ δημιουργία ὑψηλῆς ποιοτικῆς στάθ-
 μης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 7ου αἰ.

Τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων τῆς μικροπλαστικῆς ξεπερνᾷ καὶ τὸ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ **36** (πίν.
 32), τοῦ ὁποῖου τὰ τέσσερα θραύσματα α-δ χρονολογοῦνται δύσκολα, γιατί ἀνήκουν σὲ
 μορφολογικὰ στοιχεῖα ἀνδρικής μορφῆς καὶ ταύρου³⁷⁶, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπόκεινται στὶς
 γρήγορες ἀλλαγὲς τοῦ ρυθμοῦ.

Κοινὸ γνώρισμα καὶ τῶν τεσσάρων θραυσμάτων εἶναι τὸ μνημειακὸ ὕφος, ποὺ ἀναδει-
 κνύει τὸν σκελετὸ μὲ τοὺς διευρυμένους, δυνατοὺς ὄγκους τῶν μελῶν τῆς ἀνδρικής
 μορφῆς καὶ τοῦ ταύρου. Μὲ σαφήνεια ἀποδίδονται οἱ ἀρθρώσεις καὶ τὸ περίγραμμα
 τῶν νυχιῶν στὰ δάκτυλα τοῦ χεριοῦ ποὺ κρατεῖ τὸ κέρατο, ὅπως καὶ ἡ ἄρθρωση τῆς

373. Stampolidis 1992, 146-149. Πὰ ναξιακὰ πρό-
 τυπα τοῦ κούρου **35** κάνει λόγο ὁ Floren (1987, 140)
 χωρὶς ἀναφορὰ στὰ πρότυπα.

374. α) Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχ. Μ. ἀρ. συλ. ΣΤ 307,
 Υ 0.037 μ. β) Κλεμμένα ἀπὸ τὰ σγρατεύματα κατοχῆς
 τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου, Υ 0.19 μ. καὶ 0.20 μ.:
 Richter 1960, 50-51· 55-56 ἀρ. 13 καὶ 22-23 εἰκ. 114-122.

375. Stockholm, National M. ἀρ. 314, Υ 0.16 μ.:
 Richter 1960, 56-57 ἀρ. 26 εἰκ. 123-125. Πρόσθεσε
 Kyrieleis 1996, 64 σημ. 229, ὅπου τὸν θεωρεῖ σύγχρονο

μὲ τοὺς δύο σαμιακοὺς κούρους τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου
 αἰ., λόγω τοῦ παρωχημένου σχήματος τῆς γραμμῆς
 κάτω ἀπὸ τὸ στήθος. Ἀλλὰ καίριο μορφοπλαστικὸ
 χαρακτηριστικὸ τοῦ κούρου 314 εἶναι ἡ ραδιὴ ἀνά-
 πτυξή του, ἡ ὁποία ὡς γνώρισμα ἐποχῆς ἐπανερχεται
 τὸν 6ο αἰ. σὲ ἀνδρικές μορφὲς δύο διαστάσεων, χρο-
 νολογημένες στὴν εἰκοσαετία 580-560: Λεμπέση 1985,
 101-102.

376. Πὰ τίς ἐνδείξεις ἀποκατάστασης τῶν θραυ-
 σμάτων σὲ σύμπλεγμα βλ. σ. 234-237.

όπλης με την κνήμη του ταύρου. Ἡ καλὰ ἀρθρωμένη, ἀλλὰ ραδινὴ ἀνάπτυξη τῆς κνήμης τοῦ ὀδηγοῦ συνυπάρχει μετὰ τῇ φυσιοκρατικῇ ἀπόδοση τοῦ σκέλους τοῦ ταύρου, ὅπου τὰ μεθόπλια κότσια καὶ ἡ χελιδόνα τῆς ὀπλῆς ἀποδίδονται μετὰ ἀκρίβεια. Ἡ ἴδια φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη ὑπαγορεύει καὶ τὸ ἀσύμμετρο περιγγραμμὰ τῶν ὄρχεων τοῦ δυνατοῦ τετράποδου, τῶν ὁποίων τὴν ἄνιση διόγκωση προκαλεῖ ὁ διασκελισμός του.

Πρόσθετη ἔνδειξη τῆς ἄμεσης κατὰ τὸν ρυθμὸ σχέσης τῶν τεσσάρων θραυσμάτων εἶναι ὅτι τὰ μετρήσιμα μεγέθη τους, ποὺ δίνουν τὶς ἀντίστοιχες μετὰ τῶν μορφῶν τοῦ 7ου αἰ. σταθερὲς ἀναλογίες τοῦ μέρους πρὸς τὸ συνολικὸ μέγεθος, δὲν ἀποκλείουν τὴν ἀποκατάστασή τους σὲ σύμπλεγμα ἀνδρική μορφῆς καὶ ταύρου³⁷⁷. Τὸ μῆκος τῆς ὀπλῆς γ (0.041 μ.) καὶ τὸ μῆκος τοῦ κέρατου στὸ θραῦσμα α (0.047 μ.) δίνουν τὴν σχέσιν 1:1.8, ποὺ διαφέρει μόνον κατὰ 5.2 χιλ. σὲ αὐτοτελὴ εἰδῶλια ταύρων τοῦ 675-650 ἀπὸ τὸ ἱερό³⁷⁸. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἀσήμαντη, ἂν ὑπολογισθεῖ ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κάμψη τῶν κεράτων καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν τετραπόδων, ποὺ δυσκολεύει κάθε μέτρηση ἀπόλυτης ἀκρίβειας. Τὸ μῆκος τοῦ κλειστοῦ γύρω ἀπὸ τὸ κέρατο ἄκρου χειροῦ στὸ θραῦσμα α (0.028 μ.) καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀριστερῆς κνήμης β (0.068 μ.) ἔχουν τὴν σχέσιν 1:2.43, ἡ ὁποία ἀποκλίνει ἐλάχιστα τῆς ἀντίστοιχης ἀναλογίας τοῦ 1:2.38 στὸν τοξότη 30 (πίν. 28-29)³⁷⁹. Καὶ αὕτῃ ἡ ἀπόκλιση τῶν 5 χιλ. δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν θραυσμάτων α καὶ β, καθὼς οἱ συντμήσεις ἢ οἱ ἐπιμηκύνσεις τῶν χειρῶν, ἀνάλογα μετὰ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας, προκαλοῦν κάποιες διαφορές. Μετὰ βάση τὸν ὁλόκληρο κοῦρο 23 (πίν. 22-23), ὅπου τὸ ὕψος τῆς κνήμης (0.03 μ.) ἀποτελεῖ τὸ 1/6 τοῦ συνολικοῦ ὕψους του (0.182 μ.), ὑπολογίζεται ὅτι ἡ κνήμη β μετὰ τὸ ὕψος τῶν 0.068 μ. θὰ ἀνῆκε σὲ εἰδῶλιο συνολικοῦ ὕψους 0.40 μ. περίπου. Λιγότερο ἀσφαλὴς εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ μήκους τοῦ ταύρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποκόπηκαν οἱ ὄρχεις δ καὶ ἡ ὀπλὴ γ, γιὰτὶ οἱ ὀπλὲς τῶν μικρῶν συμπαγῶν τετραπόδων ἀποδίδονται συνοπτικὰ καὶ τὸν 7ο αἰ. Πάντως, ἂν ἀρκεῖ ἡ σχέση 1:8.57 ποὺ δίνει τὸ μῆκος τῆς ὀπλῆς πρὸς τὸ μῆκος τοῦ σώματος σὲ αὐτοτελὲς εἰδῶλιο ταύρου τοῦ 700-650³⁸⁰, τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ταύρου στὸ σύμπλεγμα 36 θὰ ἔφθανε τὰ 0.35 μ.

Τὴν ἀποδέσμευση τοῦ συμπλέγματος 36 ἀπὸ τὸν δαιδαλικὸ ρυθμὸ δείχνει ἡ σύγκριση τοῦ θραύσματος γ μετὰ τὰ ζωικὰ πόδια τοῦ κενταύρου 34 τῆς μέσης φάσης τῆς ὑστεροδαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 30). Ἀπὸ τὴν συμπαγῆ, φυσιοκρατικὴ ἀπόδοσή τους στὸν κένταυρο 34 ἀποχωρίζεται τὸ ζωικὸ σκέλος γ μετὰ τὴν πιὸ ραδινὴ καὶ περισσότερο λεπτομερῆ μορφοποίησιν τῆς ἀνατομίας του. Ἡ χρονικὴ διαδοχὴ τοῦ κενταύρου 34 ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα 36 εἶναι προφανής, ἀλλὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀποχωρίζει τὰ δύο ἔργα δὲν εἶναι προσδιορισίμο.

377. Ἡ εὐρύτερη χρῆσις τῶν μονόλοβων καλουπῶν ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο αἰ. στὴν πηλοπλαστικὴν θὰ εὐνόησε τὴν ἐφαρμογὴν κάποιου ἐλαστικοῦ “μετριοῦ” συστήματος στὰ εἰδῶλια ποὺ πλάθονταν μετὰ τὸ χέρι. Γιὰ τὸ “ἀθέατο μέτρον” στὴν πλαστικὴν μετὰ τὶς παλαιότερες σχετικὰς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν ὕστερο 7ο αἰ.: Kyrieleis 1996, 38· 40-44.

378. Schürmann 1996, 153 ἀρ. 519 πίν. 57, στὸ ὁποῖο ἡ σχέση τοῦ μήκους τῆς ὀπλῆς (0.007 μ.) πρὸς τοῦ κέρατου (0.009 μ.) εἶναι 1:1.28.

379. Μῆκος τοῦ σφιγμένου σὲ γροθιά ἄκρου χειροῦ 0.016 μ. Ὑψος κνήμης 0.038 μ.

380. Schürmann 1996, 153 πίν. 57 μετὰ μῆκος ὀπλῆς 0.007 μ. καὶ μῆκος τετράποδου 0.06 μ.

Εἰκ. 107. Ἡράκλειο, χ. 3706 = A45, Υ 0.091 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Ἐάν ἀποχωρισθοῦν τὰ θραύσματα τοῦ ταύρου γ καὶ δ ἀπὸ τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς α-β, εἶναι πιθανὴ ἡ χρονολόγησις τοῦ συμπλέγματος 36 στὸ α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.³⁸¹ Ἐάν ὁμως συνεκτιμηθεῖ τὸ ζωικὸ πόδι γ μετὰ τὴν ἀνθρώπινη κνήμη β εἶναι πιθανότερον τὸ σύμπλεγμα 36 νὰ ἀποτελεῖ ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. Τὸ ὕψος ποὺ κατέχει τὸ διογκωμένον τμήμα τῆς γάμπας σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀρχὴν τῶν σφυρῶν ἀνταποκρίνεται πλήρως στὸν κανόνα τῶν ἀναλογιῶν ποὺ ἰσχύει γιὰ τὶς κνήμες τῶν μορφῶν τοῦ ὕστερου 7ου αἰ., ὅπως καὶ τοῦ κούρου 35 (πίν. 31). Ἀντίθετα στὰ εἰδώλια τοῦ πρώτου 6ου αἰ. οἱ συμπίεσμένες ἀναλογίαι τῶν κνημῶν ἐπιφέρουν τὴ μεγαλύτερη διόγκωσις τῆς γάμπας καὶ τὴν πιὸ χαμηλὴ τοποθέτησίν της σὲ σχέση μετὰ τὴν κλείδωσις³⁸². Ἡ πᾶρισις τῆς 36β κνήμης κατὰ τὶς ἀναλογίαις δίνει τὸ προβαλλόμενον σκέλος ἱματιοφόρου ἀνδρικοῦ μορφῆς στὸ περίτμητο ἔλασμα A45 τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. ἀπὸ τὴ Σύμη³⁸³ (εἰκ. 107).

Τὸ μέγεθος τῶν 40 ἐκ. περίπου τῆς ἀνδρικοῦ μορφῆς τοῦ συμπλέγματος 36 δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὸ γιὰ τὴ χρονολόγησίν του πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοσίν του σὲ Κρητικὸ μεταλλοτεχνίτη. Παρὰ τὴν κατὰ κανόνα χύτευση τῶν κρητικῶν εἰδωλίων σὲ μικρὸ μέγεθος, χυτεύονταν καὶ μεγάλου μεγέθους εἰδώλια τὸν 7ο αἰ.³⁸⁴, ὅταν βέβαια ὁ παραγγελιοδότης τὸ ἐπιθυμοῦσε καὶ μποροῦσε νὰ καλύψει τὴ σχετικὴ δαπάνη. Τὰ ἄκρα πόδια τοῦ θραύσματος 27 (πίν. 24) τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου θὰ ἀνῆκαν σὲ μορφὴ ὕψους 31 ἐκ. περίπου³⁸⁵ καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται τὰ δάκτυλά τους ἀναγνωρίζεται στὰ δάκτυλα τοῦ σωζόμενου χειροῦ α ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα 36 (πίν. 32). Αὕτῃ ἡ διαχρονικὴ ὁμοιότητα τεκμηριώνει τὴ χύτευση τοῦ συμπλέγματος ἀπὸ ντόπιον τεχνίτη, ἐνῶ τὸ πιὸ βαθὺ περίγραμμα τῶν νυχιῶν καὶ τὰ καλύτερα ἀρθρωμένα δάκτυλα στὸ θραῦσμα α, σὲ σύγκρισιν μετὰ τῶν ἄκρων ποδιῶν 27, ἀποτελοῦν διαφορὰς ἐποχῆς ἀνάμεσα σὲ δύο ἔργα ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιον ἐργαστηριακὸ κύκλον. Πρόσθετη ἔνδειξις γιὰ τὴ σύνδεσιν τοῦ συμπλέγματος 36 μετὰ ἄλλα χάλκινα ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀποτελεῖ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν “βραχύνσεων/ἐπιμηκύνσεων”, ποὺ παρουσιάζουν τὰ χέρια τῆς ἀνδρικοῦ μορφῆς μετὰ τετράποδο

381. Παρεμφερῆ πλαστικὴ ἀπόδοσις παρουσιάζουν ὀρισμένα εἰδώλια ταύρων ἀπὸ τὸ θηβαϊκὸ Καβίριο τοῦ 6ου αἰ.: Schmaltz 1980, 73-75 ἀρ. 243 καὶ 248 πίν. 13.

382. Πρβ. τὰ δύο ἀνδρικά χάλκινα εἰδώλια ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου τοῦ πρώτου 6ου αἰ.: σημ. 374.

383. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 3706, Υ 0.091 μ.:

Λεμπέση 1985, 98-100.

384. Ὁ κούρος 6619 ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (εἰκ. 80) μετὰ τὸ ὕψος τῶν 17.1 ἐκ. θὰ ἔφθανε ἢ θὰ ἔπερνοντο τὸ ὕψος τῶν 19 ἐκ. τοῦ κούρου τῶν Δελφῶν (εἰκ. 95), ἂν ἔσωζε τὴν πρόσθετη θόλον τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ ἄκρα πόδια.

385. Βλ. σ. 112 σημ. 299.

στις παραστάσεις τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων³⁸⁶. Ἀνάλογη βράχυνση/ἐπιμήκυνση ἐπέφερε στὰ χέρια τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ ταύρου καὶ ἡ σχεδιαστικὴ σύνδεση τῶν θραυσμάτων τοῦ συμπλέγματος 36. Μὲ αὐτὲς τίς, ἔστω καὶ πενιχρές, ἐνδείξεις εἶναι σχεδὸν σίγουρη ἡ ἀπόδοσή του σὲ Κρητικὸ μεταλλοτεχνίτη καὶ πιθανὴ ἡ χρονολόγησή του στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. Πέρα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἐπισηφαλὴ ἐκτίμηση τῆς ἐποχῆς ἐνὸς ἔργου, πρόσθετη ἀντικειμενικὴ ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἔνταξη τοῦ ἀναθήματος 36 στὰ ἔργα τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. εἶναι ὅτι ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ 6ου αἰ. δὲν ἔχει δώσει αὐτοτελὴ εἰδῶλια, ἀντάξια τῆς ὑψηλῆς ποιτικῆς στάθμης καὶ τοῦ μεγέθους του.

στ. Ἀρχαϊκὰ

Δραματικὴ καθίζηση κατὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ποιότητα παρουσιάζουν τὰ χάλκινα, αὐτοτελῆ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια τοῦ 6ου αἰ. στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες θέσεις λατρείας τῆς Κρήτης, ἐνῶ στὰ ἐξωκρητικὰ ἱερὰ τότε ἀκριβῶς πυκνώνει αὐτὴ ἡ κατηγορία ἀναθημάτων. Πὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἰδικότερα, τὸ φαινόμενο τῆς συρρίκνωσης εἶναι αἰσθητὸ καὶ στὴν κατηγορίαν τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων³⁸⁷, ἐνῶ ἡ βαθμιαία ὕφεση τῆς ὑπαίθριας λατρείας χαρακτηρίζει γενικὰ τὴ λειτουργία του.

Χαρακτηριστικὸ τῆς καθιστῆς μορφῆς 37 (πίν. 33) εἶναι ἡ μορφοπλαστικὴ ἀνεπάρκεια, ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια καὶ τοῦ ἀδέξιου πρωτόλειου. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή της εἶναι ἀνέφικτη, καθὼς καὶ τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἢ τῆς κόμης δὲν ἔχουν βγεῖ στὸν χαλκὸ. Ἴσως ἡ ἀπόδοσή τους νὰ ἦταν συνοπτικὴ καὶ στὸ κερί, ὅπως δείχνει ὁ πήχης τοῦ ἀριστεροῦ γυμνοῦ χειροῦ χωρὶς παλάμη καὶ δάκτυλα καὶ χωρὶς νὰ παρουσιάζει κάποιο σφάλμα τῆς χύτευσης, ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴν παράλειψή τους. Ἐξίσου ἀδέξιο εἶναι καὶ τὸ ἄτολμο περίγραμμα τῶν ματιῶν, τὰ ὁποῖα οὔτε ἴδιο σχῆμα ἔχουν οὔτε καὶ εἶναι εὐθυγραμμισμένα. Μόνον ἐξωκρητικὰ παραδείγματα ὁμοίου εἰκονογραφικοῦ τύπου ἐντάσσουν τὴ μορφή 37 στὸ εὐρὺ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ 6ου αἰ., γιὰ δύο λόγους: οἱ ἀπεικονίσεις τῆς καθιστῆς ἀνδρικής μορφῆς πυκνώνουν ἀνὰ τὸ πανελλήνιο σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς τέχνης ἀπὸ τὸν ὕστερο 7ο αἰ. καὶ μετὰ, ἐνῶ τὰ ἄμεσα τυπολογικὰ παράλληλα τοῦ εἰδωλίου 37 στὸν τομέα τῆς μεταλλοπλαστικῆς ἀνήκουν στὶς δεκαετίες 540-500³⁸⁸.

Καὶ τὰ ποδία 38 (πίν. 33) ἀπὸ εἰδῶλιο ἀνδρικής μορφῆς δίνουν ἀνεπαρκεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή τους. Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῶν ἄκρων, χωρὶς νὰ δηλώνονται ἐπὶ μέρους ἀνατομικὰ στοιχεῖα, ἀποτελεῖ γιὰ τὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῆς 1ης χιλ. διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ, ποὺ ριζώνει στὴ μινωικὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη³⁸⁹. Ἀλλὰ ὁ εὐδιάκριτος σκελετός τους μὲ τὸν ἐπαυξημένο ὄγκο τῆς σάρκας τὰ ἀποχωρίζει ἀπὸ τίς προβαθμίδες τους καὶ ἡ χαμηλὰ τοποθετημένη γάμπα σὲ σχέση μὲ τὴν κλείδωση

386. Ἐνδεικτικὰ βλ. Λεμπέση 1985, Α30 πίν. 36· Α36 πίν. 37· Α38 πίν. 38· Α40 πίν. 36.

387. Λεμπέση 1985, 100-105.

388. Πὰ τὸ θέμα καὶ τὸν τύπο βλ. σ. 247-271.

389. Βλ. 6, 7 (2ης χιλ.)· 15, 17, 21, 23-25, 29, 34 (1ης χιλ.).

Είκ. 108. Νέα Ύορκη 47.11.8, Υ 0.139 μ., ΚΝΩΣΟΣ (:).

Είκ. 109. Ήρακλειο, χ. 3175 = Α47, Υ 0.126 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

τὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ κρητικὰ εἰδῶλια τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. (πίν. 31). Ἀνάλογη σχέση τοῦ ὄγκου τοῦ ἄκρου ποδιοῦ πρὸς τὴν κνήμη ἀπαντᾶται σὲ ἀκέραια εἰδῶλια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸ Ήραϊο τῆς Σάμου³⁹⁰ ἢ στὰ σωζόμενα πόδια ἀπὸ ἀρχαῖο εἰδῶλιο τῶν Δελφῶν, στὰ ὁποῖα τὰ ἄκρα παρουσιάζουν τὴν ἴδια συνοπτικὴ ἀπόδοση³⁹¹.

Ἡ ὕφεση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς δὲν εἶναι τόσο ραγδαία, ὅσο δείχνουν τὰ παραδείγματα **37** καὶ **38** ἀπὸ τὴ Σύμη. Τὸ εἰδῶλιο τῆς ἀνδρική μορφῆς 47.11.8 τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης (εἰκ. 108), μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ³⁹², ἀνταποκρίνεται κατὰ τὴν ποιότητα σὲ κρητικὰ εἰδῶλια τοῦ 7ου αἰ., ἀλλὰ παραμένει ἐξαρτημένο ἀπὸ παρωχημένες φόρμες, προδίδοντας τὴν ἀδυναμία τοῦ τεχνίτη νὰ ἀνανεώσει τὰ μέσα τῆς ἔκφρασης. Ὁχι τόσο γιὰ τὴν ἐμμονή του στὸ περὶζωμα, ὅσο γιὰ τὸν τύπο τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου ἀναπαράγονται φόρμες, ποὺ προσοιδιάζουν σὲ μιὰ ὁμάδα κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ., μὲ προέλευση τὴν

390. Buschor 1960, 68 εἰκ. 275-277· τοῦ ἴδιου 1950, 143 εἰκ. 165-166.

391. Δελφοί, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 3006, Υ 0.105 μ.: Rolley

1969, 182 ἀρ. 215 πίν. 53.

392. Υ 0.139 μ.: Richter 1953, 33 σημ. 30 πίν. 22 c καὶ Floren 1987, 140 (ὕστερος 7ος αἰ.).

ευρύτερη περιοχή της Κνωσοῦ καὶ τῇ σφαίρᾳ τῆς ἀκτινοβολίας της³⁹³ (πίν. 18-19, εἰκ. 58-60). Μόνο τὸ νεωτερικὸ μοτίβο τῆς δεμένης σὲ κόμβο κατάληξης τῆς κόμης³⁹⁴ ἀπομακρύνει τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ μορφολογικὰ σχήματα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ ἐμπλουτισμένες σὲ ὄγκο φόρμες τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, ὅπως καὶ τοῦ ἀναπτυγμένου λαμποῦ, προδίδουν τὴν ἐποχὴν του. Ἐνα χάλκινο εἰδῶλιο κούρου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου, τῆς δεκαετίας 580-570³⁹⁵, ἀποτελεῖ τὸ χρονολογικὸ παράλληλό του, ἐνῶ ἄμεσο παράλληλο γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν τεχνοτροπία προσφέρει ἡ ἀνδρική μορφή στοῦ περίτμητο ἔλασμα Α47 ἀπὸ τὴ Σύμη (εἰκ. 109). Τὸ κρητικὸ παράλληλο ἀνήκει σὲ μία ὁμάδα ἐλασμάτων τοῦ 580-560 πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ καλὴ ποιότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπαράγωγή παλαιότερων εἰκονογραφικῶν τύπων ἢ μορφολογικῶν σχημάτων³⁹⁶, ὅπως καὶ τὸ εἰδῶλιο τῆς Νέας Ὑόρκης.

Τὸ εἰκαστικὸ ἀδιέξοδο τῶν μεταλλοτεχνιτῶν τῆς Κρήτης τὸν 6ο αἰ. διαγράφεται πιὸ καθαρὰ στὰ εἰδῶλια τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ κούρου. Σὲ κοῦρο τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 110), τῶν δεκαετιῶν 600-580³⁹⁷, οἱ φτενοὶ πλόκαμοι πού πλαισιώνουν τὶς παρειὰς καὶ τὸν λαμπὸ κατὰ τὸ δαιδαλικὸ σχῆμα, τὰ ἀποστεωμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὸ ἀδέξιο πλάσιμο τοῦ σώματος ἀπηχοῦν ἓνα γηρασμένο ὕψος ἔκφρασης, τὸ ὁποῖο συντηρεῖται ἐκφυλισμένο στοὺς μικροσκοπικοὺς κούρους 213 καὶ 216 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου³⁹⁸ (εἰκ. 111-112). Ἀρκεῖ ἡ σύγκριση τοῦ αἰγυπτιακῆς χροιάς κούρου 28 τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 26) μὲ τὸν αἰγυπτιάζοντα κοῦρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο³⁹⁹ (εἰκ. 113), γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ἡ κρητικὴ τέχνη τοῦ 6ου αἰ. ἀδυνατοῦσε νὰ ἀφομοιώσει δημιουργικὰ τοὺς ἐρεθισμοὺς τῆς αἰγυπτιακῆς.

Ἀντίστοιχη εἰκόνα εἰκαστικοῦ ἀδιεξόδου παρουσιάζει καὶ ὁ θωρακοφόρος Br 106 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (εἰκ. 114), μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν Κνωσό⁴⁰⁰. Ἡ W. Lamb σωστὰ ἐπισήμανε τὴ σχέση του μὲ τὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99), ἀλλὰ τὴν ἐκτί-

393. Ὁ Rudolph (1988, 87 ἀρ. 62, 650-600) ἀγνοώντας προφανῶς αὐτὴ τὴν ὁμάδα εἰδωλίων καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ περιζώματος στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία τοῦ 6ου αἰ., ταύτισε τοὺς παραδοσιακοὺς λεπτοὺς πλοκάμους τῆς κόμης τοῦ εἰδωλίου μὲ “φιλέ” (πρβ. εἰκ. 55) καὶ τὸ περίζωμα μὲ “μίτρα”. Ἐπισημὰλῃς εἶναι καὶ ἡ ταύτιση τοῦ εἰδωλίου μὲ πυγμάχο, καθὼς ἡ χειρονομία εἶναι ἴδια μὲ τοῦ χαμένου χάλκινου εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἡλία στοῦ Ἀφρατί τῆς Πεδιάδας (εἰκ. 165 = Verlinden 1984, 226 Annexe II, B 3) καὶ ἡ μετατόπιση τοῦ δεξιοῦ ἄκρου χειροῦ ὀφείλεται πιθανότατα σὲ μηχανικὴ παραμόρφωση.

394. Πρβ. τὸ παρόμοιο δέσιμο στὸν κοῦρο τοῦ Piombino (Richter 1960, 144-145 εἰκ. 534-535) τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., πού ἀντλεῖ ἀπὸ πρότυπα ὕστεροαρχαϊκὰ/πρώμου 5ου αἰ.: Ridgway 1967, 47-48.

395. Βαθύ. Ἀρχ. Μ. ἀρ. 1256, Υ 0.19 μ.: Buschor 1934, 13, εἰκ. 35, 37, 38 = Richter 1960, 71 ἀρ. 52 εἰκ. 187-189.

396. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3175, Υ 0.126 μ.: Λεμπέση 1985, 100-105 Α47, πίν. 29· 48. Ἀντίθετα ὁ Rudolph (1988, 87 ἀρ. 62) συνδέει τὸ εἰδῶλιο χρονικὰ μὲ τὸν κοῦρο τῆς Riehen (σ. 109, 112, σημ. 288) γιὰ τὸν “ἐπαρχιωτισμὸ” καὶ τῶν δύο, συγχέοντας προφανῶς τὴ μέτρια ποιότητα ἑνὸς ἔργου ἀκμαίας περιόδου μὲ τὸν συντηρητισμὸ τῶν περιόδων παρακμῆς, πού δὲν ἀποκλείει τὴν καλὴ ποιότητα.

397. Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. 10566, Υ 0.173 μ.: Neugebauer 1931, 62-63 ἀρ. 159 πίν. 20 = Richter 1960, 71 ἀρ. 53 εἰκ. 190-192.

398. α) Ἀρ. χ. 213 (προέλευση ἄγνωστη), Υ 0.077 μ. ἀδημοσίευτο. β) Ἀρ. χ. 216 (προέλευση ἄγνωστη), Υ 0.073 μ.: Levi 1927-1929, 704 εἰκ. 665.

399. Υ 0.16 μ.: Fabricius 1885, 65-66 μὲ εἰκ. στή σ. 59 ἀρ. 1 = Orsi 1888, 733 ἀρ. 2.

400. Παρίσι, Λούβρο, Br 106, Υ 0.11 μ.: De Ridder 1913, 22 ἀρ. 106 πίν. 12.

Εἰκ. 110. Βερολίνο, 10566, Υ 0.173 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 111. Ἡράκλειο, χ. 213, Υ 0.077 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 112. Ἡράκλειο, χ. 216, Υ 0.073 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 113. Αθήνα, χ. 11783, Υ 0.16 μ., ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ.

Εἰκ. 114. Παρίσι, Br 106, Υ 0.11 μ., ΚΝΩΣΟΣ (:).

Εἰκ. 115. Γενεύη, Συλλ. G. Ortiz, Υ 0.10 μ., ΜΕΣΣΑΡΑ(:).

μησε ως χρονική, προσγράφοντας και τὸ εἰδῶλιο τοῦ θωρακοφόρου στὸν 7ο αἰ.⁴⁰¹ Τώρα πὺν τὸ ὑλικὸ ἔχει πολλαπλασιασθεῖ, τεκμηριώνεται εὐκόλα ὅτι κάποια μορφολογικά χαρακτηριστικὰ ἔχουν σχετικὴ χρονολογικὴ ἀξία, λόγω τῆς ἀνακύκλυσής τους στὴ διάρκεια τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. Οἱ φυσιοκρατικὲς τάσεις μὲ τοὺς συμπαγεῖς ὄγκους καὶ τὶς εὐδιάκριτες ἀρθρώσεις παρουσιάζονται τόσο στὴν ὕστερη δαιδαλικὴ περίοδο, πὺν ἀντιπροσωπεύει ὁ κριοφόρος τοῦ Βερολίνου, ὅσο καὶ στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.⁴⁰², τοῦ ὁποῖου ἔργο εἶναι ὁ θωρακοφόρος Br 106 τοῦ Λούβρου. Τὸ πέρασμα τοῦ αἵωνα ἀπὸ τὸ παλαιότερο στὸ νεότερο εἰδῶλιο εἶναι αἰσθητὸ στὸ στήσιμο τοῦ θωρακοφόρου, πὺν ἔχει χάσει τὸν δυναμισμό τοῦ κριοφόρου. Τὰ ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἔχουν ἐκχυδαῖστει στὸ νεότερο εἰδῶλιο, οἱ ὅμοιες φόρμες τῆς κεφαλῆς ἢ τῶν μελῶν ἔχουν χάσει τὴν ἐλαστικότητά τους καὶ τὰ ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα γόνατα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀρθρώση τῶν σκελῶν.

Ἡ σπανιότητα τῆς καλῆς ποιότητος στὰ αὐτοτελῆ εἰδῶλια τοῦ 6ου αἰ. ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο τῆς παρερμηνείας τῶν ἐξωκρητικῶν ἐπιδράσεων, πὺν δὲν ἔπαψαν βέβαια νὰ ὑπάρχουν τὸν 6ο αἰ. Ἴσως αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὺν ὁ αὐλητὴς τῆς Συλλογῆς G. Ortiz τοῦ 530-520 (εἰκ. 115), μὲ πιθανὴ προέλευση τὴ Μεσσαρά, ἀποδόθηκε σὲ ἰωνικὸ ἐργαστήριον⁴⁰³. Ἄν ὁ αὐλητὴς ἐνταχθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς φθίνουσας κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, διαγράφεται καθαρὰ τόσο ἡ παθητικὴ ἀποδοχὴ ἐξωκρητικῶν ἐπιδράσεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε περιορίζονται στὸ πρόσωπο, ὅσο καὶ ἡ ἐμμονὴ σὲ παραδοσιακὲς φόρμες. Ὁ κοντὸς χιτωνίσκος, πὺν προσιδιάζει σὲ μορφὲς τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ.⁴⁰⁴, προδίδει τὴν ἐξάρτηση τοῦ Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ εἰκονογραφία καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἰσχυροῦ ἐπάνω κορμοῦ μὲ τὸ ἐντονα διευρυνμένο ἰσχίον τῆ δέσμευσή του ἀπὸ τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 28-29, εἰκ. 99, 102). Ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν κρητικὴ τέχνη γραμμικὴ-πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν ὀγκων, πὺν μεταβιβάσθηκε στὸν νέο 47.11.8 τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ πρῶμου 6ου αἰ. μὲ τὴν πιὸ μαλακιὰ σύνδεση τοῦ ἐπάνω πρὸς τὸν κάτω κορμὸ (εἰκ. 108), κατέληξε περισσότερο ὁμαλοποιημένη στὸν μεταγενέστερό του αὐλητὴ Ortiz, προσδίδοντάς του τὴν ἐπίφαση εἰσηγμένου “ἰωνικοῦ” ἔργου.

Καὶ οἱ προσαρτημένες μορφὲς σὲ χάλκινα ἀγγεῖα παρουσιάζουν εἰκόνα ἀντίστοιχη μὲ τῶν αὐτοτελῶν κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ 6ου αἰ. Ἡ σαφὴς κορινθιακὴ ἐπίδραση στὶς ἀνδρικές μορφὲς 214 καὶ 215 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου⁴⁰⁵ (εἰκ. 116-117) δὲν ἔχει ἀπαλεί-

401. Lamb 1969, 83-84 πίν. 25a = Floren 1987, 140-141. Τὸ δεύτερο εἰδῶλιο πολεμιστῆ ἀρ. 105 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν Κρήτη (Lamb 1969, 83-84 πίν. 25c), δὲν εἶναι συγκρίσιμο μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ γνωστὰ κρητικὰ εἰδῶλια, γιὰ νὰ εἶναι ἐπαληθεύσιμη ἡ πληροφορία τῆς προέλευσής του.

402. Λεμπέση 1985, 101· 104-105.

403. Υ 0.10 μ.: Schefold 1960, 39 ἀρ. IV 182· 178-179 = Ortiz 1994, ἀρ. 106 (ἀπροσδιόριστου ἐργαστηρίου). Οἱ φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ συλλογέα.

404. Λεμπέση 1985, A3, 85-87 πίν. 2 καὶ 39· Γ5, 87-92 πίν. 5.

405. Ἀπὸ λαβὲς κρατήρα λακωνικοῦ τύπου, Υ 0.055 μ. καὶ 0.081 μ. ἀντίστοιχα: Orsi 1888, 734-735 ἀρ. 4-5 = Halbherr 1888, πίν. 12,2 = Levi 1927-29, 704-705 εἰκ. 667-668 = Neugebauer 1931, 63 σημ. 1 = Wiegartz 1965, 52 πίν. 13,3, ὅπου τὸ 215 ἀναφέρεται ὡς ἀδημοσίευτο. Floren 1987, 141. Γιὰ τὴν προσάρτησή τους σὲ λαβὲς κρατήρα πρβ. Joffroy 1954, 26-27 πίν. 23,2. Γιὰ τὶς κορινθιακὲς ἐπιδράσεις στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ στέρνου τῶν 215 καὶ 214 πρβ. τὴ γυναικεῖα μορφὴ κατόπτρου ἀπὸ τὴ Θάσο (Wallenstein 1971, 78· 155 VII/B18 πίν. 21,2,3) καὶ χάλκινο συμποσιαστὴ ἀπὸ τὴ Δωδώνη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου

Εἰκ. 116. Ἡράκλειο, χ. 214, Υ 0.055 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 117. Ἡράκλειο, χ. 215, Υ 0.081 μ., ΚΡΗΤΗ.

Εἰκ. 118. Ἡράκλειο, χ. 1080, Υ 0.048 μ., ΛΥΤΤΟΣ.

ψει τὸν συντηρητισμό τους. Ἡ σύγκριση τοῦ γενειοφόρου 214 μὲ τὸν κένταυρο 34 (πίν. 30), ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλεῖται τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας, δείχνει τὸν βαθμὸ τῆς ἀποστέωσης ἑνὸς κρητικοῦ μοτίβου καὶ τῆς τυποποίησης τῆς ἔκφρασης, ἐνῶ ἡ κόμη τῆς μορφῆς 215 μὲ τὴν προεξέχουσα λοξότμητη ταινία στοὺς βοστρύχους τοῦ μετώπου καὶ τὴν περίτεχνη διευθέτηση τῶν σχοινοπλοκάμων ἀνακαλεῖ τὴν ἀπλούστερη, ἀλλὰ ἐξίσου ἐπιτηδευμένη κόμμιση τοῦ κούρου 35 (πίν. 31).

Οὐτε ἡ ἐπίδραση ἀργίτικου ἐργαστηρίου στὴ μικρὴ προτομὴ τῆς γυναικείας μορφῆς 1080 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴ Λύττο⁴⁰⁶ (εἰκ. 118) ἀναστέλλει τὸν συντηρητισμὸ τοῦ τεχνίτη της, καθὼς σὲ ἔργο τοῦ μέσου βου αἰ.⁴⁰⁷ οἱ πλόκαμοι τῆς κόμης διευθετοῦνται γύρω ἀπὸ τοὺς μαστοὺς κατὰ τρόπο πὺν ἀνακαλεῖ μοτίβο τοῦ μινωικοῦ παρελθόντος⁴⁰⁸. Ἡ παθητικὴ ἀποδοχὴ τῶν ἐξωκρητικῶν ἐπιδράσεων εἶναι πιὸ σαφὴς στὸ κεφάλι 881 τῆς συλλογῆς τοῦ Νικολάου Μεταξᾶ (εἰκ. 92), πὺν προσεγγίζει κατὰ τὸ ὕφος λακωνικὰ ἔργα⁴⁰⁹, ἀλλὰ δὲν ἀποποιεῖται τίς καταβολές του στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς ὑστεροδαδαιλικῆς περιόδου (εἰκ. 91).

ἀρ. 1954.10-18-1 (Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου 1975, 143 πίν. 38δ). Γενικά γιὰ τίς κορινθιακὲς ἐπιδράσεις στὴν τέχνη τῆς Κρήτης: Boardman 1961, 153-154.

406. Ἀγορὰ τοῦ 1900 (;) Υ 0.048 μ.: Floren 1987, 141. Ἡ ἐπίδραση τῆς μεταλλοπλαστικῆς τοῦ Ἀργους εἶναι ἐμφανὴς στίς συμπαγεῖς ὀρθογωνισμένες φόρμες τοῦ προσώπου μὲ τοὺς πυκνοὺς ἀστραγαλόσχημους βοστρύχους τοῦ μετώπου, γιὰ τὰ ὁποῖα πρβ. εἰδῶλιο κούρου: Παρίσι, Λοῦβρο, ἀρ. ΜΝΕ 686, Υ 0.17 μ.: Rolley 1984, 86-87 εἰκ. 64 (570-550).

407. Πὰ τὴν ἐποχὴ πρβ. χάλκινο γυναικεῖο εἰδῶ-

λιο “κυμβαλίστριας” λακωνικοῦ ἐργαστηρίου, Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 15890, Υ 0.112 μ.: Herfort-Koch 1986, 24-25· 27· 88-89 Κ 34 πίν. 4,9 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

408. Πρβ. νεοανακτορικὸ εἰδῶλιο τῆς Φρανκφούρτης, Μ. Liebieghaus, ἀρ. 440, Υ 0.063 μ.: Verlinden 1984, 187 ἀρ. 23 πίν. 8 = Sapouna-Sakellarakis 1995, 88-89 ἀρ. 152 πίν. 6.

409. Πρβ. τὴ γυναικεῖα μορφή κατόπτρου τῆς Ν. Ὑόρκης, Metropolitan Μ., ἀρ. 23.160.31, Υ 0.073 μ.: Herfort-Koch 1986, 100 Κ65 πίν. 9,3-4 (540-530).

ζ. Αύστηρου ρυθμού

Ἡ εἰκόνα ὕφησης τῆς μεταλλοπλαστικῆς ἐπιδεινώνεται ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 5ο αἰ.⁴¹⁰, καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδωλίων μειώνεται, καὶ ἡ ποιότητά τους ὑποβαθμίζεται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, καὶ αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν τεχνιτῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ αἰτήματα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Ἀδυναμία εἰκαστικῆς ἀνανέωσης μὲ παθητικὴ ἀποδοχὴ ἐξωκρητικῶν ἐπιδράσεων χαρακτηρίζει τὸ Εἰδωλίον 39 (πίν. 34-35), ποὺ ἀποτελεῖ ἀνάθημα τοῦ Ἐπάνωρος, γιοῦ τοῦ Βροτοῦ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης⁴¹¹.

Τὸ κρητικὸ ἀλφάβητο τῆς ἐπιγραφῆς, χαραγμένης μετὰ ἀπὸ τὴ χύτευση τοῦ εἰδωλίου, ὁρίζει τὸν ἀναθέτη ἢ τὸν τεχνίτη του ὡς κρητικῆς καταγωγῆς. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο χάραξε τὰ μεγάλα καὶ καλοσχηματισμένα γράμματα δὲν ἀποδεικνύεται. Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὁ ἀναθέτης τοῦ εἰδωλίου, πιὸ πιθανὴ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ νὰ προστέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ στὴ βάση ἀπὸ τὸν ἐξοικειωμένο μὲ τὴ χάραξη μεταλλοτεχνίτη. Τὴ δεύτερη πιθανότητα στηρίζει ἡ ποιότητα τοῦ χαραγματος, ποὺ εἶναι ἴδια στὴν ἐπιγραφὴ καὶ στὰ γόνατα ἢ τὰ δάκτυλα τῶν ποδιῶν τῆς μορφῆς 39. Ἀλλωστε μὲ χάραξη ἀποδίδονται πολλὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, κατὰ παρέκκλιση τοῦ κανόνα τῆς ἀπόδοσής τους στὸ κερί⁴¹². Ἡ παρέκκλιση δικαιολογεῖται, ἂν ὁ τεχνίτης ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς χάραξης στὰ σφυρήλατα ἐλάσματα, στὴν ὁποία καὶ προσέφυγε γιὰ νὰ βελτιώσει τὶς προφανεῖς μορφοπλαστικὲς ἀδυναμίες του.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἐντάσσει τὸ εἰδωλίον 39 στὸ εὐρὺ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ ὕστερου 6ου καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., καθὼς σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα πυκνώνουν τὰ ἐνεπίγραφα ἀνθρώπινα εἰδώλια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐλάχιστα σποραδικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ.⁴¹³ Στὸν ἴδιο εὐρὺ χρονικὸ ὀρίζοντα ἐντάσσεται καὶ ὁ τύπος τῆς βάσης τοῦ κούρου 39, τῆς ὁποίας οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰ ἐξωκρητικὰ παράλληλα προδίδουν τὴν αὐτάρκεια τοῦ Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη, ὅσον ἀφορᾷ στὶς κατασκευαστικὲς φόρμες⁴¹⁴. Τὴν ἀνεπάρκειά του ὅμως νὰ συμβάλει στὴν ἀνανέωση τοῦ τύπου τοῦ κούρου προδίδει ἡ προσφυγὴ του σὲ ἐξωκρητικὰ πρότυπα.

Ἡ μεταβολὴ τοῦ τύπου τοῦ κούρου ἀπὸ τὸν 6ο στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ.⁴¹⁵ ἀνακλᾶται στὴν αὐστηρότητα τοῦ προσώπου τοῦ εἰδωλίου 39 καὶ στὸ στήσιμο⁴¹⁶ μὲ τὸ ἐπαυξημένο βάρος τοῦ σώματος, στὴ σταθερὴ σύνδεση τῶν σκελῶν μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν οἰκείων στὴν κρητικὴ τέχνη κινημένων μοτίβων χειρονομίας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει

410. Ἀντίστοιχη εἰκόνα δίνει καὶ ἡ κατηγορία τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Λεμπέση 1985, 105-107 Α60-61 πίν. 33.

411. Τὴν ἐπιγραφὴ θὰ σχολιάσει ὁ συνάδελφος Χ. Κριτζᾶς, ποὺ εἶναι ὑπόλογος γιὰ τὴ δημοσίευση ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

412. Βλ. σ. 166-167.

413. Ἐνδεικτικὰ βλ. Jeffery 1961, 46-47 ἀρ. 1· 137 ἀρ. 6· 200 ἀρ. 37· 210-211· 215-216 ἀρ. 7, 8, 14, 39· 202 ἀρ. 67· 206 ἀρ. 1· 228 καὶ 230 ἀρ. 14· 253 καὶ 260 ἀρ. 7·

304 ἀρ. 11. Πρόσθεσε Johnston 1993, 42 σημ. 9 καὶ 10. 414. Βλ. σ. 181.

415. Thomas 1981, 1-17 γιὰ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ ὅρου “αὐστηρὸς ρυθμὸς” μὲ τὶς παραλλαγές του στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸν Winckelmann ἕως καὶ τὸν 20ὸ αἰ.· 20-28· 91-93· 99-126 καὶ 126-140 γιὰ τὸ θέμα τοῦ κούρου. Παράδοξα, τὸ εἰδωλίον 39 ἐντάσσεται στοὺς κρητικὸς κούρους τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸν Floren 1987, 141 σημ. 88.

416. Himmelmänn 1967a, 27-39.

και για τὸ σχῆμα τοῦ διασκελισμοῦ μὲ τὸ ἀπομακρυσμένο ἀριστερὸ σκέλος περισσότερο πρὸς τὰ πλάγια παρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ δεξιὸ σκέλος στὸν κοῦρο **39** μοιάζει μὲ στάσιμο, ἀλλὰ τὸ ἀριστερὸ δὲν ἔχει ἀνακουφισθεῖ ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ σώματος, καθὼς ἡ σύνδεση τοῦ ἄκρου ποδιοῦ μὲ τὴ βάση εἶναι τόσο σταθερή, ὅσο και τοῦ δεξιοῦ. Τὴν ἐντύπωση μιᾶς δῆθεν ἄνισης κατανομῆς τοῦ βάρους τοῦ σώματος δίνουν οἱ μὲν διαγραφόμενοι βουβῶνες καὶ τὸ ἀσύμμετρο διογκωμένο περίγραμμα τοῦ ἰσχίου, ἀλλὰ τὰ ἐπίπεδα τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τῶν ὤμων παραμένουν ἀμετακίνητα ἀπὸ τοὺς κατακόρυφους καὶ ὀριζόντιους ἄξονες πὺ καθόρισαν τὸ πλάσιμό του, καὶ ἡ στάση τῆς κεφαλῆς εἶναι αὐστηρὰ μετωπική.

Σωστά ὑποστηρίχθηκε ὅτι τὸ σταθερὸ στήσιμο τῶν κούρων-ἀθλητῶν τοῦ πρώιμου αὐστηροῦ ρυθμοῦ βασίζεται σὲ ἓνα πλέγμα μαθηματικῆς ἀκρίβειας ἀπὸ κατακόρυφους καὶ ὀριζόντιους ἄξονες, πὺ ἀνάγεται στοὺς κούρους τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου⁴¹⁷. Μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριον ἡ χρονολόγησις τοῦ **39** γύρω στὸ 490 εἶναι πιθανή, ἐφόσον βέβαια ἡ ἀρχὴ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ τέλος του γύρω στὸ 450 μποροῦν νὰ ὀρισθοῦν μὲ ἀπόλυτα χρονολογικὰ κριτήρια⁴¹⁸. Μάλιστα ἡ σχηματικὴ ἀπόδοσις τῶν ὄγκων στὸ στήθος καὶ τὶς ὠμοπλάτες τοῦ **39** θὰ εὐνοοῦσε τὴν πρώιμη χρονολόγησίν του, καθὼς ὁμοιότροπα ἀποδίδονται οἱ ἀντίστοιχοι ὄγκοι στοὺς ἀρχαίκοις κούρους τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς⁴¹⁹. Παράλληλα ὅμως ὑπάρχουν καὶ νεότερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως ὁ ἔστω καὶ ἐλάχιστος ἀσύμμετρος σχηματισμὸς τοῦ ἰσχίου ἢ τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὰ πλάγια τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους, τὸ ἀσύμμετρο σχῆμα τῆς χειρονομίας καὶ ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ στροφή, ἡ ὁποία ἀπορρέει ὅχι ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ σώματος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ λοξὴ τοποθέτησι τῶν ἄκρων ποδιοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ ὀρθογώνιον πλαίσιον τῆς βάσης. Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποτελοῦν ἀδέξιους, ἐξωτερικοὺς τρόπους ἀπόδοσις τῆς κίνησης πὺ εἰσάγει ὁ αὐστηρὸς ρυθμὸς καὶ χαρακτηρίζει εἰδῶλια καλῆς ποιότητος τῆς δεκαετίας 480-470 ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα⁴²⁰.

Εἶναι προφανὲς ἡ ἀδυναμία τοῦ Κρητικοῦ τεχνίτη νὰ δώσει στὴ μορφὴ **39** τὴν κίνηση πὺ διαφοροποιεῖ τὰ σκέλη σὲ στάσιμο καὶ ἀναπνέον, ἐπιφέροντας τὴν ἀντίστοιχον ζυγοστάθμισιν τοῦ ἰσχίου, τῶν βουβῶνων καὶ τῶν ὤμων. Ἀτελὴς εἶναι καὶ ὁ χιασμὸς τῶν μελῶν, καθὼς τὸ ἀριστερὸ κινημένο χέρι ἀνταποκρίνεται σωστά στὸ στάσιμο δεξιὸ σκέλος, ἀλλὰ ἡ χαλαρὴ στάσις λείπει ἀπὸ τὸ ἀριστερό, πὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὸ δεξιὸ ἀδρανὲς χέρι. Τὸ ἀσύμμετρο μοτίβο τῆς χειρονομίας τοῦ κούρου **39** καθορίζεται περισσότερο ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐνθετων ἀντικειμένων πὺ θὰ κρατοῦσε, παρὰ ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία ὀρίζεται μὲ ἐπιφύλαξιν, λόγῳ τῶν μορφολογικῶν ἀδυναμιῶν του, στὸ εὐρὺ χρονικὸ πλαίσιον τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.

Τὸ τετράγωνον, συμπαγὲς καὶ βαρὺ σῶμα τῆς μορφῆς **39** μὲ τὰ ἐξίσου συμπαγῆ σκέλη καὶ τὶς διογκωμένες κνήμες ἀπαντῶνται σὲ εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ ἐργαστή-

417. Thomas 1981, 145-147.

418. Πὰ τὶς διαφορετικὰς ἀπόψεις τὶς σχετικὰς μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ: Jung 1988, 253-268. Πρβ. Rolley 1984a, 342-346 πὺ κρίνει ὡς ὑψηλὴ τὴ χρονολόγησιν τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν R. Thomas.

419. Πρβ. Richter 1960, ἀρ. 3 εἰκ. 40-41· ἀρ. 33 εἰκ. 138-140· ἀρ. 40 εἰκ. 154-156· ἀρ. 94 εἰκ. 302-303· ἀρ. 144 εἰκ. 422· ἀρ. 154 εἰκ. 447-448.

420. Πρβ. Thomas 1981, 109 πίν. 40-42· 111-112 πίν. 63.2, 64.

ρια της ΒΑ. Πελοποννήσου και ειδικότερα του Ἀργους⁴²¹. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικά προσιδιάζουν και σὲ ἀρκαδικὰ εἰδώλια, πὺν εἶναι παρεμφερῆ με τὰ ἀργίτικα⁴²². Σὲ εἰδώλια ἀργίτικα ἢ ἀρκαδικὰ ἀπαντᾶται καὶ ἡ ἰδιάζουσα ἀπόδοση τῶν ματιῶν ὡς κριθαρόσχημων φυμάτων χωρὶς βλέφαρα⁴²³, ὅπως καὶ τοῦ στόματος με σχισμὴ πὺν ἐπαυξάνει τὴν αὐστηρὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου στο κρητικὸ εἰδῶλιο 39, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ εἰδωλίου τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα⁴²⁴. Ὡς καὶ ὁ εὐρύτατα διαδομένος τύπος τῆς κοντῆς κόμης, πὺν τυλίγεται σὲ ρολὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τὸν αὐχένα⁴²⁵, ἀποδίδεται στο κρητικὸ εἰδῶλιο 39 ὅπως σὲ εἰδώλια ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐργαστηριακοὺς κύκλους τῆς Πελοποννήσου. Ἡ πυκνὴ, ὅμοια με κορδόνη διαγράμμιση τῶν βοστρύχων στο μέτωπο καὶ τοὺς κροτάφους ἔχει καὶ πάλι γιὰ ἄμεσο παράλληλο τὸ εἰδῶλιο τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ παρέμβαση τοῦ Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη διαγράφεται στὴν ἀνόργανη σύνδεση τοῦ κυλίνδρου τῶν βοστρύχων με τὸ λοξόμητο περίγραμμα τῆς μάζας τῆς κόμης στὸν αὐχένα. Ἀλλὰ παρεκκλίσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὑπάρχουν καὶ σὲ εἰδώλια περιφερειακῶν ἐργαστηρίων τῆς Πελοποννήσου καὶ πάλι, ὅπως στο χάλκινο εἰδῶλιο σπένδοντος τοῦ 480-470 ἀπὸ τὸν Λογγᾶ τῆς Πυλίας⁴²⁶ (εἰκ. 119).

Δύσκολα ἀποδεικνύεται, ἂν τὰ πρότυπα τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου 39 ἦταν ἀργίτικα ἢ ἀρκαδικὰ, γιὰτὶ ἡ φυσιογνωμία καὶ τῶν πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων δὲν ξεχωρίζει τόσο καθαρὰ στο ἀ΄ μισὸ τοῦ 5ου αἰ., ὅσο στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ⁴²⁷. Γιὰ τὸν τεχνίτη τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου 39 εἶναι πιθανότερο νὰ εἶχε ὑπόψη του ἀργίτικα εἰδώλια, ἐπειδὴ τὸ Ἀργος παρεμβαίνει στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν κρητικῶν πόλεων τὸν 5ο αἰ.⁴²⁸ Τὰ πελοποννησιακὰ πρότυπα δὲν ἐξαλείφουν βέβαια τὰ παραδοσιακὰ χαρακτηριστικά τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, τὰ ὁποῖα ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ εἰδωλίου 39. Στο συμπίεσμένο, ἀλλὰ εὐσαρκὸ ἀνδρικό σῶμα τῶν ἀργίτικων εἰδωλίων με τὴν καμπυλούμενη κοιλία καὶ τὶς ἀσαφεῖς μεταβάσεις τῶν ὀγκων⁴²⁹, ὁ τεχνίτης τοῦ 39 ἀντιπαρθέ-

421. Βλ. ἐνδεικτικὰ εἰδῶλιο ἄλλη: Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 7404, Υ 0.11 μ. ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν (Thomas 1981, 28-29 πίν. 8.1 καὶ 9) ἢ εἰδῶλιο σεβίζοντος ἀπὸ τοὺς Δελφούς (Ἀρχ. Μ. ἀρ. 3311, Υ 0.066 μ.: Rolley 1969, 160-163 ἀρ. 200 πίν. 48 ἀρκαδικὸ 450 = Thomas 1981, 96 πίν. 52.1 ΒΑ. Πελοποννήσου 490-480 = Langlotz 1967, 62 ἀρ. 41 ἀργίτικο 480-460).

422. Γιὰ τὸ πρόβλημα προσδιορισμοῦ τῶν ἐργαστηρίων τους: Rolley 1969, 162 σημ. 5.

423. Βλ. ἐνδεικτικὰ Langlotz 1967, πίν. 28a-b. Γιὰ τὶς σχετικὲς με αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ παρατηρήσεις: Rolley 1969, 163 σημ. 8.

424. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. 7644, Υ 0.155 μ.: Neugebauer 1951, 22-23 ἀρ. 13 πίν. 14 = Thomas 1981, 156-157 σημ. 761, ο (ἀρκαδικὸ στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τοῦ Ἀργους).

425. Γιὰ τὸν τύπο, πὺν προσιδιάζει σὲ παιδιὰ ἢ ἐφήβους τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ: Trillmich 1975, 218-222 με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

426. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 14809, Υ 0.09 μ.:

Thomas 1981, 103-104 πίν. 55.2 = Herfort-Koch 1986, 107 ἀρ. K90 (490-480).

427. Γιὰ τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς ΒΑ. Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἀργους, σὲ εἰδώλια με προέλευση τὴ βόρεια Ἀρκαδίαν καὶ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ λακωνικοῦ ἐργαστηρίου στὰ εἰδώλια τῆς νότιας: Thomas 1981, 135-138, ἰδιαίτερα 156-157 σημ. 761-762 καὶ Rolley 1984a, 344 γιὰ τὴν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς διάκρισης.

428. Συνθήκη Τυλίσου-Κνωσοῦ με ἐγγυήτρια πόλη τὸ Ἀργος: IC I. VIII. 4. Βλ. Graham 1964, 15-16· 235-244 γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς σχέση μητροπόλης με ἀποικία. Τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῶν ἐπαφῶν τοῦ Ἀργους με πόλεις τῆς Κρήτης διευρύνουν οἱ κάποιες ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ Κνωσὸ γιὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα (Coldstream 1973, 53), ἢ χάλκινη προτομὴ ἀπὸ τὴ Λύττο τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. 118) καὶ ἡ παράδοση γιὰ τὴν Τύλισο ὡς ἀποικία τοῦ Ἀργους: Kirsten 1942, 16-17· τοῦ ἴδιου RE VII A2 (1948) 1722 στὴ λ. Τύλισος.

429. Thomas 1981, 155.

Εἰκ. 120. Ἡράκλειο, χ. 2442, Υ 0.034 μ.,
ΓΟΥΛΕΔΙΑΝΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ.

Εἰκ. 119. Ἀθήνα, χ. 14809, Υ 0.09 μ., ΛΟΓΓΑΣ ΠΥΛΙΑΣ.

τει λιπόσαρκο σῶμα καὶ ὄγκους μὲ εὐδιάκριτες συνδέσεις. Ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν κρητικὴ τέχνη πλαστικὴ γραμμικότητα ἐπεκτείνεται καὶ στὶς ἐπὶ μέρους ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, ὅπως στὰ γόνατα, τὴν κοιλία καὶ τὶς ἀρθρώσεις τῶν χειρῶν, ποὺ μοιάζουν μὲ ἰχνογράφημα, ἀπογυμνωμένο ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῶν ἔργων τοῦ 7ου αἰ.

Τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ΣΚΕΛΟΣ 40 (πίν. 35) ἀπὸ εἰδῶλιο ἀνδρική μορφῆς εἶναι ἴσως τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τοῦ κούρου 39, ἀλλὰ ὑπερέχει κατὰ τὴν ποιότητα. Τὸ ἐλαφρὰ λυγισμένο γόνατο ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ ἀναπαυόμενο ἀριστερὸ σκέλος, ποὺ θὰ πρόβαλλε κατὰ τὸ ἀνάλογο πελοποννησιακῶν εἰδωλίων, χρονολογημένων γύρω ἀπὸ τὸ 480⁴³⁰. Ὡστόσο ἡ ἴδια χρονολόγησις γιὰ τὸ σκέλος 40 εἶναι ἐπισηφαλὴς, γιατί σφάλμα τῆς χύτευσης παραμορφώνει τὸ ἀντικνήμιο. Μόνο σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς ἀρχαῖκὲς κνῆμες 38 (πίν. 33) καὶ μόνον ἐπειδὴ σπανίζουν γενικὰ τὰ χάλκινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. ἕως τὸ 350, εἶναι πιθανὴ ἡ ἔνταξις τοῦ σκέλους 40 στὸν αὐστηρὸ ρυθμό.

Ἡ φτωχὴ ἀντιπροσώπευση σὲ χάλκινα εἰδῶλια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ τὴ Σύμη συμπληρώνεται μὲ τὰ λίγα γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλες θέσεις τῆς Κρήτης, γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσαρτημένων ἢ αὐτοτελῶν εἰδωλίων, τὰ σπάνια παραδείγματα καλῆς ποιότητος καὶ ὁ συντηρητισμὸς τῶν μεταλλοτεχνιτῶν μὲ τὴν παθητικὴ ἀποδοχὴ ἐξωκρητικῶν προτύπων ἀποτελοῦν γενικότερο φαινόμενο στὸ νησί.

Στὸ μικρὸ γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ τὰ Γουλεδιανὰ τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης⁴³¹ (εἰκ. 120) ἡ καλὴ ποιότητα συνυπάρχει μὲ τὸν συντηρητισμό, ποὺ ἐκδηλώνεται στὴν παραδοσιακὴ

430. Πρβ. αὐτόθι 48-49 πίν. 20.2 καὶ 21.1.

431. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2442, Υ 0.034 μ.: ΠΑΕ 1955, 302 πίν. 114α. Ἔχει ὑποστει χημικὸ καθαρισμό. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ ἔχει σφρηλατημένο περιχέλωμα καὶ κοιλότητα γιὰ τὴ στερέωσις

τῆς κεφαλῆς σὲ σκεῦος. Μὲ τὴν πιθανὴ προσάρτησίν της σὲ πῶμα ἀγγείου ταιριάζουν ὁ ὑψηλὸς λαιμὸς καὶ οἱ δύο ἀνάγλυφοι δακτύλιοι ποὺ συγκλίνουν ἐμπρὸς γιὰ νὰ δεθοῦν σὲ κόμβο, σχηματίζοντας ἐπιφάνεια ἔδρασης.

Εἰκ. 121. Ἡράκλειο, γ. 1425, Υ 0.065 μ., ΗΡΑΚΛΕΙΟ.

για την κρητική τέχνη διακοσμητική απόδοση της κόμης⁴³² με τὸ περίτεχνο δέσιμο τῆς διπλῆς ταινίας της. Ἡ λανθασμένη ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ διαχρονικοῦ χαρακτηριστικοῦ ὡς ἔνδειξη ἐποχῆς, στάθηκε ἴσως ἡ αἰτία γὰ νὰ ἐνταχθεῖ τὸ κεφάλι στὰ ἔργα τοῦ ὕστερου 7ου αἰ.⁴³³ Ἀλλὰ τὸ βαρὺ, ὠοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου μὲ τὶς εὐσαρκες παρειὲς καὶ τὴ συνοφρυωμένη ἔκφραση, πὺν χαρακτηρίζουν πῆλινα εἰδώλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἢ τὰ κεφάλια γυναικείων μορφῶν ἀπὸ κάτοπτρα τοῦ πρώιμου 5ου αἰ.⁴³⁴, ἐντάσσουν καὶ τὸ κομψὸ κεφάλι ἀπὸ τὰ Γουλεδιανὰ στὸ ἴδιο χρονολογικὸ πλαίσιο.

Τὸν πρώιμο, αὐστηρὸ ρυθμὸ ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ μικροσκοπικὸς χάλκινος κοῦρος 1425 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου⁴³⁵ (εἰκ. 121), πὺν θὰ πρόβαλλε μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ ἐνθετο κυλινδρικό ἀντικείμενο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ εἶναι σφιγμένο σὲ γροθιά καὶ λυγισμένο χαλαρὰ στὸν ἀγκῶνα κατὰ τὸ μοτίβο τοῦ κρητικοῦ κούρου τῶν Δελφῶν τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 95). Ἡ βάση μὲ τὶς δύο ὁπές προσήλωσης διατηρεῖ ἀμετάβλητο τὸν πρώιμο ἀρχαϊκὸ τύπο της, ὅπως καὶ ἡ ὕστεροαρχαϊκοῦ τύπου κόμη του. Ἀλλὰ τὸ στήσιμο δείχνει στὴν πλάγια καὶ τὴν πίσω ὄψη τὴν πρόθεση νὰ διαφοροποιηθοῦν τὰ πόδια σὲ στάσιμο καὶ ἀναπνυόμενο καὶ γι' αὐτὸ οἱ γλουτοὶ δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος οὔτε εἶναι οἱ βουβῶνες ἀπόλυτα συμμετρικοί, ἐνῶ ἡ φτέρνα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ εἰσέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴ δεξιὰ τοῦ ἄνετου σκέλους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης.

Εἶναι προφανὲς ὅτι οὔτε ὁ τεχνίτης τοῦ κούρου 1425 οὔτε καὶ τοῦ 39, ἀντιλαμβάνονταν τὴν κίνηση τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ μιμηθοῦν μὲ τὸ νὰ

432. Ἐνδεικτικὰ βλ. εἰκ. 56, 58, 63, 96, 108, 117.

433. Floren 1987, 140 σημ. 83.

434. Πρβ. Poulsen 1937, 48-50 εἰκ. 29. Keene-Congdon 1981, 147 ἀρ. 28 πίν. 23 (490-480 λακωνικὸ) καὶ 158-159 ἀρ. 43 πίν. 38 (470-460 ἐργαστηρίου πα-

ρεμφεροῦς μὲ κορινθιακὸ).

435. Υ 0.065 μ. Ἀπὸ τὶς ἐκσκαφές τῶν θεμελίων τοῦ Μουσείου. Πατίνα μαύρη. Συμπληρωμένος στὰ σφυρά. Ἀναφέρεται ὡς ἔργο τοῦ 600-550: Neugebauer 1931, 63 σημ. 3.

Εἰκ. 122. Ἡράκλειο, χ. 981, Υ 0.088 μ., ΚΡΗΤΗ.

τοποθετοῦν τὰ ἄκρα πόδια λοξὰ σὲ σχέση μετὰ τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο τῆς βάσης. Αὕτῃ ἡ ἀδυναμία τῶν τεχνιτῶν δυσκολεύει τὸν χρονολογικὸ συσχετισμὸ τῶν δύο εἰδωλίων. Ἡ σύμπτυξη τῶν σκελῶν στὸν κοῦρο 1425, ὡς ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ διασκελισμοῦ τῶν ἀρχαϊκῶν κούρων, ἴσως εὐνοεῖ τὴ χρονικὴ πρόταξί του σὲ σύγκριση μετὰ τὸ εἰδώλιο 39. Πάντως οἱ εὐσαρκες στρογγυλὲς φόρμες τοῦ 1425 εἶναι τόσο συγγενικὲς μετὰ τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Λογγᾶ τῆς Πυλίας (εἰκ. 119), ὥστε εἶναι πιθανὸ οἱ πελοπονησιακὲς ἐπιδράσεις νὰ ἔφθαναν στὴν Κρήτη ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀκτινοβολίας τοῦ Ἄργους, ὅπως δείχνει τὸ εἰδώλιο 39, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ νότια Πελοπόννησο.

Δεῖγμα μορφοπλαστικῆς ἀδεξιότητος καὶ κατάφορου συντηρητισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ εἰδώλιο γενειοφόρου τοξότη μετὰ ἄγνωστη προέλευση⁴³⁶ (εἰκ. 122). Ἡ ἀπόδοση τῆς κόμης ἰδιαίτερα μετὰ τοὺς δύο στρεπτοὺς πλοκάμους νὰ πέφτουν στὸ στέρνο καὶ ἕναν τρίτο ἄμορφο στὴ ράχη εἶναι ἐκτὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ εἰδωλίου, τὸ ὅποιο ἀνήκει πιθανότατα στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., ὅπως δείχνει ἡ ἔντονη καμπύλη τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ ἰσχίου, πού χαρακτηρίζει εἰδώλια περιφερειακῶν ἐργαστηρίων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς⁴³⁷.

Ἡ ἀδυναμία τῶν ντόπιων μεταλλοτεχνιτῶν νὰ προσδώσουν στὶς μορφὲς τὴν κίνησι πού εἰσάγει ὁ αὐστηρὸς ρυθμὸς εἶναι πρόδηλη καὶ σὲ ἄλλους εἰκονογραφικοὺς τύπους.

436. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 981, Υ 0.088 μ. Ἀγορὰ ἀπὸ Λουκογιάννη. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη. Χρῶμα ὀξειδωσῆς μαυροπράσινο. Ἡ φαρέτρα δὲν ἔχει βγεῖ σὲ ὅλο τὸ μήκος της, λόγω τῆς ἀποτυχημένης χύτευσης.

437. Ἐνδεικτικὰ βλ. α) εἰδώλιο δισκοφόρου, Παρίσι, Λοῦβρο, ἀρ. Br. 160, Υ 0.076 μ. καὶ β) εἰδώλιο ἀθλητῆ, Συρακοῦσες, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 18729, Υ 0.085 μ.: Thomas 1981, 42-43 πίν. 16.2· 80-81 πίν. 38.1, στὰ ὁποῖα ἡ κίνησι ἀποδίδεται μετὰ περισσότερη συνέπεια.

Είκ. 123. Ήρακλειο, χ. 982, Υ 0.085 μ., ΚΡΗΤΗ.

Είκ. 124. Ἀθήνα, χ. 16728, Υ 0.046 μ., ΚΡΗΤΗ.

Στὸ κακῆς ποιότητος εἰδῶλιο 982 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ποὺ εἰκονίζει ἀνδρική μορφή στὸν τύπο τοῦ “ἐπιτιθέμενου” θεοῦ, ἥρωα ἢ θνητοῦ⁴³⁸ (εἰκ. 123), μπορεῖ ὁ τεχνίτης νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ κρητικὰ πρότυπα τοῦ 6ου αἰ. τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας (εἰκ. 114), ἀλλὰ ἀδυνατεῖ νὰ τὸ προσαρμόσει στὸν τρέχοντα ρυθμό. Τὸ ἀνυψωμένο χέρι καὶ τὸ δόρυ ποὺ θὰ κρατοῦσε δὲν ἑναρμονίζονται μὲ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς οὔτε ἡ κεφαλὴ συμπαρασύρει τὸ σῶμα στὴν ἐλαφρὰ διαγώνια στροφή τῆς, ὅπως στὰ ὅμοιου τύπου εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα⁴³⁹.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἓνα μικροσκοπικὸ, κακίστης ποιότητος ἀνδρικὸ εἰδῶλιο μὲ πιθανὴ προέλευση τῇ Μεσσαρὰ τῆς Κρήτης⁴⁴⁰ (εἰκ. 124). Γιὰ τὴ χρονολόγησή του λείπουν τὰ ἄμεσα παράλληλα καὶ μόνον ἡ γενικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὸ προβαλλόμενο, ἐλάχιστα λυγισμένο δεξιὸ του σκέλος, ἀπὸ τὴν ἀδέξια διόγκωση τῶν λαγόνων μυῶν καὶ ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ὠοειδοῦς προσώπου μὲ τὸ περίγραμμα τῆς κόμης, θυμίζει εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Στὴν κακοτεχνία τοῦ εἰδωλίου προστίθεται καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρησή του ποὺ παρεμποδίζει τὴ σίγουρη ἀποκατάσταση τοῦ τύπου, καθὼς ἡ χειρονομία τοῦ σωζόμενου χεριοῦ δὲν ταιριάζει στὸν αὐστηρορρυθμικὸν τύπο τοῦ “ἀποσκοποῦντος”, τὸν ὁποῖο προϋποθέτουν ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς του μὲ τὴν παράλληλη ἀνύψωσή της καὶ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας τοῦ ἀριστεροῦ, ἀποκομμένου χεριοῦ, ποὺ θὰ ἦταν ἀνυψωμένο⁴⁴¹.

438. ΣΥ 0.085 μ. Ἀγνώστη προέλευση. Πατίνα μαυροπράσινη. Σπασμένη ἢ διαμπερὴς ὅπῃ στὴν κομμένη ἄκρῃ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποὺ θὰ κρατοῦσε δόρυ.

439. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 5ο αἰ.: Καροῦζος 1930-31, 55-67 καὶ Thomas 1981, 91-92.

440. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 16728, Υ 0.046 μ. (παράδοση ἀπὸ Ε. Βαρούχα).

441. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. τὸ εἰδῶλιο νέου ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 13219, Υ 0.145 μ.: Langlotz 1967, 64 ἀρ. 47 πίν. 31 (ἀργίτικο).

Τὸ σύνολο τῶν κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. δείχνει ὅτι ἡ ἀδυναμία νὰ κατανοηθοῦν οἱ κανόνες μορφοποίησης τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ὀφείλεται στὴν παρακμὴ τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, καθὼς οἱ ἐκτροπὲς πλεονάζουν στὰ γνωστὰ εἰδώλια καὶ εἶναι ἀπίθανο καινούργιο ὕλικὸ νὰ ἀνατρέψει αὐτὴ τὴ γενικὴ εἰκόνα.

η. Ἑλληνιστικά

Τὸ εἰδώλιο τοῦ ΕΡΜΗ 41 (πίν. 36) σημειοθετεῖ τὴν ἐπανεμφάνιση καὶ τὸ τέλος τῆς κατηγορίας τῶν χάλκινων αὐτοτελῶν εἰδωλίων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

Ὁ τύπος καὶ τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ νεαροῦ θεοῦ⁴⁴² προδίδουν τὴν τάση ἐπιστροφῆς στὸ παρελθόν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη. Εἰδικότερα ὁ διασκελισμὸς του, μὲ τὸ ἄνετο ἀριστερὸ πόδι νὰ κάμπτεται ἐλαφρὰ στὸ γόνατο καὶ νὰ προβάλλεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ πλάγια, πατώντας μὲ ὅλο τὸ πέλμα, ἀνάγεται σὲ πρῶμα πολυκλείτεια σχήματα⁴⁴³, ἐνῶ τὸ μοτίβο τοῦ παραμερισμοῦ τῆς μιᾶς πτέρυγας τῆς χλαμύδας μὲ τὸν πήχη τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ χεριοῦ, γιὰ νὰ προβληθεῖ τὸ θεϊκὸ σύμβολο, ριζώνει στὴν τοπικὴ παράδοση· στὸ ξεχασμένο εἰδώλιο 392 τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου ἀπὸ τὰ Μουλιανὰ τῆς Σητείας⁴⁴⁴ (εἰκ. 125), τοῦ ὁποίου ἡ σύγκριση μὲ τὸν Ἑρμῆ 41 γεφυρώνει τὸ κενὸ σὲ χάλκινα εἰδώλια ἀπὸ τὸ 450 καὶ μετὰ, φανερώνοντας παράλληλα τὶς καταβολὰς τοῦ νεότερου εἰδωλίου. Ἡ ὀπτικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὴ βαριὰ πυκνοῦφασμένη χλαμύδα τῶν δύο εἰδωλίων εἶναι ὅμοια, καὶ παρεμφερὲς εἶναι ἡ διάταξη τῶν πτυχῶν τῆς στήν πίσω ὄψη καὶ ὅμοιος ὁ σχηματισμὸς κάθε πτυχῆς σὰν βέργα τριγωνικῆς διατομῆς. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ ἀντίθεση πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ γραμμικὴ πλαστικότητα τῆς χλαμύδας⁴⁴⁵ καὶ τὴ ζωγραφικὴ ἀπόδοση τῶν ὀγκῶν τοῦ γυμνοῦ σώματος στὸν νέο 392 ἢ τοῦ χιτωνίσκου στὸν Ἑρμῆ 41. Ἐξίσου συγγενικὸ εἶναι καὶ τὸ νεανικὸ πρόσωπο, ὅπου ἡ σχέση τοῦ διευρυμένου μετώπου πρὸς τὰ εὐσαρκα μάγουλα μορφοποιεῖται ὁμοίотροπα.

Τὸ εἰδώλιο τοῦ νέου 392 ἀντιπροσωπεύει μία ἀπὸ τὶς πολλὰς τοπικὰς παραλλαγὰς τῆς πολυκλείτειας σχολῆς τοῦ Ἄργους, πού διαμορφώθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. Πολυκλείτεια γνωρίσματα εἶναι τὸ βαρὺ ὀρθογωνισμένο σῶμα καὶ τὸ συμπαγὲς χοντρὸ κεφάλι, ἐνῶ τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος, πού φέρεται λίγο πρὸς τὰ πίσω καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δεξιὸ στάσιμο, ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς χαρακτηριστικὸ τῶν ὕστερων ἔργων τοῦ Πολυκλείτου καὶ τῶν διαδόχων του ἰδιαίτερα⁴⁴⁶. Τὸ πλησιέστερο χρονολογικὸ παράλ-

442. Βλ. σ. 256-257 γιὰ τὴν ἀναγωγή τοῦ τύπου τοῦ στὸν 5ο αἰ.

443. Πὰ τὴν ἀποδέσμευσή τους ἀπὸ τὰ αὐστηρορρυθμικὰ πρότυπα: Arnold 1969, 36-39.

444. Κατάσχεση 1899, Υ 0.085 μ. Πατίνα καλῆς ποιότητος πρᾶσινη. Κομμένο τὸ δεξιὸ του προβαλλόμενο χέρι λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸν καρπὸ καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ τοῦ πόδι πάνω ἀπὸ τὰ σφυρά. Ἀτέλεια τῆς χύ-

τευσης παραμορφώνει τὸ στόμα.

445. Ἡ κόσμησή της μὲ στιγμὲς ἀπαντᾶται σὲ χλαμύδες εἰδωλίων διαφορετικῶν ἐργαστηρίων ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. (Thomas 1981, 68· 162 πίν. 28.2), ἀλλὰ ὑπάρχει σὲ παραδείγματα καὶ τοῦ 4ου αἰ. καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μὲ πυκνότερη σύνταξη (Charbonnaux 1932, 33-40 πίν. 3 εἰκ. 1).

446. Linfert 1990, 269-270.

Εἰκ. 125. Ἡράκλειο, χ. 392, Υ 0.085 μ., ΜΟΥΔΙΑΝΑ ΣΗΤΕΙΑΣ.

ληλο τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου 392 βρίσκεται σὲ εἰδώλιο τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ τύπου τοῦ διαδουμένου, πού συνδέθηκε μὲ τὴ λυσιπικὴ σχολή καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 370-360⁴⁴⁷. Στὰ δύο εἰδώλια εἶναι ἴδια ἡ ἔνταση τῆς σιγμοειδοῦς καμπύλης τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου καὶ ὅμοια ἡ κατάτμηση τῶν μυῶν τοῦ σώματος σὲ χαμηλὰ ἐξάρματα καὶ ἀνάβαθες κοιλότητες, χωρὶς σαφῆ περιγράμματα. Στὸ κρητικὸ εἰδώλιο 392 εἶναι ἀσαφὲς καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν μηνοειδῶν βοστρύχων τῆς κόμης, πού μοιάζουν μὲ παχὺ σπογγῶδες περίβλημα τῆς σφαιρικῆς κεφαλῆς. Παρόμοια, ἐλεύθερη διευθέτηση παρουσιάζουν οἱ βόστρυχοι τῶν ἀνδρικῶν ἢ γυναικείων κομμώσεων σὲ μορφές ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων τῆς εἰκοσαετίας 380-360⁴⁴⁸, ὅπως καὶ ἡ ἀνδρική κόμμωση σὲ σειρὰ ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων μεταπολυκλείτειων πρωτοτύπων τοῦ πρώιμου 4ου αἰ.⁴⁴⁹ Σὲ ρωμαϊκὰ μαρμάρινα ἀντίγραφα μεταπολυκλείτειων ἔργων, πού εἰκονίζουν νέους ἢ τὸν Ἑρμῆ, ἀπαντᾶται καὶ ὁ πολυσυζητημένος τύπος τῆς μακριᾶς χλαμύδας μὲ τὶς ραβδωτὲς πτυχὲς στὴν πίσω ὄψη (=Folienmantel)⁴⁵⁰, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στὸ κρητικὸ εἰδώλιο 392 καὶ μεταβιβάζεται μὲ ἐπαυξημένο μῆκος στὸν χλαμυδοφόρο Ἑρμῆ 41. Τὰ δύο κρητικὰ εἰδώλια δείχνουν ἔστω καὶ ἔμμεσα, ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος χλαμύδας ἀποτελεῖ δημιουργία τῆς σχολῆς τοῦ Ἀργούς καὶ ὄχι τῶν Ρωμαίων ἀντιγραφέων.

447. Metropolitan M. ἀρ. 17.230.4: Richter 1953, πίν. 88d = Süsserott 1938, 145-146 πίν. 31.1 = Linfert 1990, 274 εἰκ. 145 = Arnold 1969, 198 σημ. 679 (κύκλος Ἀντιφάνους).

448. Diepolder 1965, 32 εἰκ. 27 καὶ Vierendeel und

Schlörb 1988, 19-25 ἀρ. 4 πίν. 7· 34-39 ἀρ. 7 πίν. 16.

449. Linfert 1990, 247-248.

450. Trillmich 1979, 349-354 πίν. 57-59. Πὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα: Linfert 1990, 266.

Εἰκ. 126. Ἀθήνα, χ. 13211, Υ. 0.095 μ., ΛΥΚΑΙΟ ΑΡΚΑΔΙΑΣ.

Οἱ ἐπιδράσεις τῆς μεταπολυκλείτειας σχολῆς στήν κρητική τέχνη πέρασαν ἀπὸ τοὺς ἀνοικτοὺς ἤδη διαύλους ἐπικοινωνίας Ἀργούς - Κρήτης, πού ἀνιχνεύονται ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., τεκμηριώνονται ἐπιγραφικὰ στὸ ἀ' μισό τοῦ 5ου αἰ. καὶ πυκνώνουν στὸν 4ο⁴⁵¹. Ὅσο γιὰ τὸν φορέα τῆς διάδοσης καὶ μεταβίβασης τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων τῆς μεγάλης πλαστικῆς στήν Κρήτη εἶναι προφανὴς ὁ παρεμβατικὸς ρόλος τῆς μικροτεχνίας, πού διαγράφεται στὴ σύγκριση τοῦ κρητικοῦ εἰδωλίου 392 μὲ τὸ πολυκλείτειο εἰδῶλιο τοῦ Ἑρμῆ ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας τοῦ ὕστερου 5ου αἰ.⁴⁵² (εἰκ. 126). Ἡ στάση καὶ τὸ μοτίβο χειρονομίας τοῦ δεξιοῦ τους χεριοῦ, ἡ στροφή μὲ τὴν παράλληλη κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὸ προτεινόμενο δεξιὸ χέρι, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ σώματος ὡς ὀρθογωνισμένου ὄγκου ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα. Οἱ διαφορὲς τῶν δύο εἰδωλίων περιορίζονται στὸν τύπο τῆς κόμης τοῦ νεότερου 392 καὶ στήν πιὸ μαλαkiά ἀπόδοση τῶν ὀγκων, πού ἀπηχοῦν τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Πολυκλείτου⁴⁵³. Στὶς διαφορὲς ἐποχῆς προστίθεται καὶ ἡ διαφορετικὴ τοπικὴ τεχνοτροπία, πού ξεχωρίζει τὸν κρητικὸ τυπολογικὸ ἀντίποδα τοῦ πελοποννησιακοῦ εἰδωλίου μὲ τὸ περισσότερο κομψό, σχεδὸν καλλιγραφικὸ ὕφος, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται μὲ εὐκίνητους ὄγκους, ὅπως καὶ στὸ μεταγενέστερο εἰδῶλιο τοῦ Ἑρμῆ 41.

Μὲ τὴν ἀναδρομὴ στὸν 4ο αἰ. διαγράφονται οἱ ὀφειλὲς τῆς ἀνάκαμψης τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς μετὰ ἀπὸ τὴν καθίζησή της στὸ ἀ' μισό τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Ἑρμῆ 41 δὲν μοιάζει μὲ ξεκομμένο ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση ἔργο. Τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα πού τὸ ἀποχωρίζει ἀπὸ τὸ εἰδῶλιο 392 εἶναι προφανὲς στὸ διαφορετικὸ στήσιμο τῶν δύο μορφῶν (πίν. 36, εἰκ. 125). Ὁ διασκελισμὸς τοῦ Ἑρμῆ ἔχει ἀποδεδειχθεῖ ἀπὸ τὴ μεταπολυκλείτεια στάση. Ἡ ὑπὸ ἀμβλεία γωνία σχέση τῆς φτέρνας τοῦ ἄνετου σκέλους πρὸς τοῦ στάσιμου δίνει στὴ μορφὴ του λοξὴ κατεύθυνση σὲ σχέση μὲ τὸν θεατὴ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ὑπὸ γωνία σχέση τῶν κατακόρυφων παρυφῶν τῆς χλαμύδας πρὸς τὸ σῶμα του, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται σὲ δύο παράλληλα ἐπίπεδα στὰ πῆλινα εἰδῶλια ἐφήβων καὶ μελεφήβων τόσο τοῦ 5ου, ὅσο καὶ τοῦ 1ου αἰ.⁴⁵⁴ Τὴν τρισδιάστατη σχέση τοῦ Ἑρμῆ 41 μὲ τὸν χῶρο ὑπογραμμίζει τὸ προβαλλόμενο δεξιὸ του χέρι,

451. Βλ. σ. 144-145 καὶ γιὰ τὴν κυκλοφορία νομισμάτων τοῦ Ἀργούς ἢ τοὺς ἀργίτικους τύπους πού υἱοθέτησαν ὀρισμένες κρητικὲς πόλεις: Le Ridder 1966, 9 ἀρ. 8-12· 178-179, 182-183 καὶ Jackson 1973, 104-105, 110.

452. Ἀθήνα, Ἑθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 13211, Υ 0.095 μ.:

Κουρουνιώτης 1904, 202-203 εἰκ. 21-22.

453. Συγκεκριμένα τὸν βαδίζοντα δισκοβόλο τοῦ Ναυκύδου, πού ἔχει ἀναγνωρισθεῖ σὲ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα: Linfert 1990, 271 εἰκ. 133.

454. Βλ. σ. 256.

πού συμπαρασύρει τὸν ἐπάνω κορμὸ μὲ τὸν ἀριστερὸ ὦμο πρὸς τὰ πίσω καὶ στὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ, ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ στάσιμου δεξιοῦ του σκέλους καὶ διασταυρώνεται μὲ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ ἴδια κίνηση διαπερνᾷ καὶ τὴ χλαμύδα του, μὲ τὰ κατακόρυφα περιγράμματά της νὰ δίνουν ἓνα εὐκαμπτο, κινημένο πλαίσιο ἀκόμη καὶ στὴν πίσω ὄψη. Τὸ ἀποκομμένο δεξί του χέρι, ὅπως καὶ τὸ κομμένο κηρύκειο τοῦ ἀριστεροῦ, ἀποβαίνουν σὲ βάρος τῆς αἰσθήσης τοῦ βάρους καὶ τῆς φυγόκεντρης κίνησης, πού εἶναι πολὺ πιὸ δυναμικὴ στὶς μορφές τοῦ περγαμηνοῦ μπαρόκ⁴⁵⁵.

Τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, χρονολογημένο στὸ β' μισό τοῦ 2ου αἰ.⁴⁵⁶ καὶ ὁ “ἐναγώνιος ἔρως” ἀπὸ τὸ νανάγιο στὴ Mahdia, πού χρονολογεῖται πρὸς τὸ 125 π.Χ.⁴⁵⁷, δίνουν μία κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση τοῦ Ἑρμῆ 41 γύρω στὸ 150 π.Χ. Μὲ τὸν Διόνυσο ἔχει κοινὰ χαρακτηριστικά τὸν ρυθμὸ τῆς κίνησης καὶ τὴν αἰσθήση τοῦ πυκνοῦφασμένου ἐνδύματος, ἐνῶ ἡ ἀποστασιοποιημένη ἀπὸ τὸ πάθος ἔκφραση τοῦ προσώπου τοῦ Ἑρμῆ, πού τὸν συνδέει μὲ τὸν “ἐναγώνιο ἔρωτα”, χαρακτηρίζει περισσότερο τὸν τύπο τοῦ προσώπου τους, παρὰ τὴ χρονολογικὴ σχέση τους. Βέβαια, ὁ χρονολογικὸς συσχετισμὸς τῶν δύο χάλκινων ἔργων μὲ τὸ μικρὸ, ἔστω καὶ καλῆς ποιότητος, κρητικὸ εἰδῶλιο 41 εἶναι ἐπισημάνει, λόγω τοῦ μεγάλου μεγέθους καὶ τῆς ὑψηλῆς ποιητικῆς στάθμης τους. Ἐξίσου ἐπισημάνει εἶναι καὶ ὁ χρονολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ Ἑρμῆ 41 μὲ μικρὰ πῆλινα εἰδῶλια νέων ἢ παιδιῶν τοῦ 150-100 π.Χ. ἀπὸ τὴν Πέργαμο⁴⁵⁸, στὰ ὁποῖα ἀποδίδονται ὅμοια τὸ πυκνοῦφασμένο ἔνδυμα, ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου καὶ οἱ βόστρυχοι τοῦ μετώπου ὡς μεμονωμένα φύματα. Παρεμφερῆς, ἀλλὰ πιὸ συγκρατημένη ἀπὸ ὅσο στὸν Ἑρμῆ, εἶναι ἡ κίνηση σὲ πῆλινα γυναικεῖα εἰδῶλια τοῦ 125-100 π.Χ. ἀπὸ τὴ Μύρινα⁴⁵⁹ καὶ αὐτὴ ἡ βασικὴ διαφορὰ εὐνοεῖ τὴ χρονολόγηση τοῦ χάλκινου κρητικοῦ εἰδωλίου 41 γύρω στὸ 150 π.Χ.

Ὁ καταιγισμὸς τῶν ἀντίρροπων κινήσεων ἔχει καταλαγιάσει ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ 41 (πίν. 36) στὸ εἰδῶλιο τοῦ Ἑρμῆ 7559 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, μὲ πιθανὴ προέλευση τὴν Κρήτη⁴⁶⁰ (εἰκ. 127). Παρὰ τὴ μέτρια ποιότητα καὶ τὸν διαφορετικὸ πολυκλείτειο τύπο καὶ σὲ αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο⁴⁶¹, ἡ τεχνοτροπικὴ σχέση του μὲ τὸν Ἑρμῆ 41 τεκμηριώνει τὴν κρητικὴ του προέλευση. Στὰ δύο εἰδῶλια εἶναι ὅμοια ἡ ἔκφραση τῶν φτερῶν ἀπὸ τὰ σφυρὰ τῶν γυμνῶν ποδιῶν, ἴδια ἡ ἀπόδοση τοῦ πετάσου καὶ τῶν βοστρύχων

455. Πὰ τὴ φυγόκεντρη κίνηση στὶς μορφές τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς ὡς χαρακτηριστικὸ ἐποχῆς: Krahmer 1923-24, 138-184· στὴ μικροτεχνία: τοῦ ἴδιου 1931, 130-149 καὶ Kleiner 1942, 207-221.

456. Ἀθήνα, Ἑθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 15209, Υ 0.47 μ.: Karusu 1975, 205-216 πίν. 40-43 = Rolley 1984, 196 εἰκ. 178.

457. Söldner 1997, 399-418.

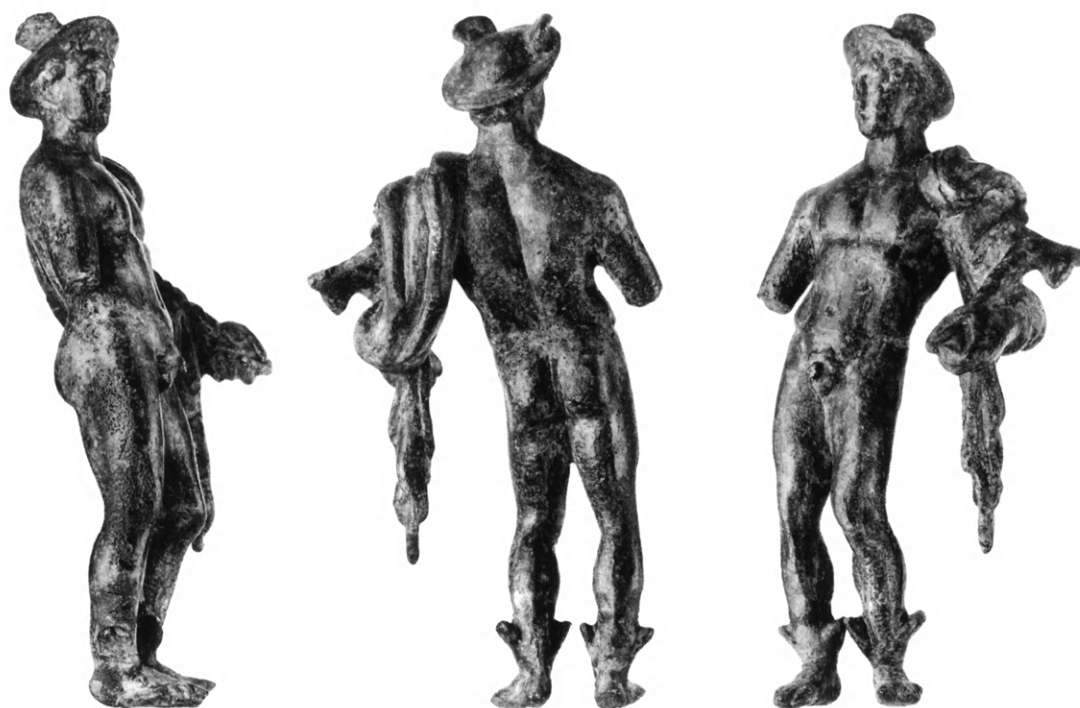
458. Töpferwein 1976, 91-95 ἀρ. 402-404 πίν. 58-59.

459. Kleiner 1942, 220 πίν. 45a.

460. Ἀγορὰ τοῦ 1884 τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολο-

γικῆς Ἑταιρείας, Υ 0.09 μ. Ἀποκομμένα τὸ δεξί του χέρι καὶ ἡ ἀπόληξη τοῦ κηρυκείου. Πατίνα μαυροπράσινη: De Ridder 1894 ἀρ. 836. Πὰ τὸν ἴδιο σπάνιο τύπο κηρυκείου καὶ τὸ ἴδιο μοτίβο διευθέτησης τῆς χλαμύδας πρβ. Faider-Feytmans 1979, 67 ἀρ. 49 πίν. 27.

461. Πρβ. τὸ χάλκινο εἰδῶλιο Ἑρμῆ ἀπὸ τὴ Malader (Chur): Leibundgut 1990, 663 ἀρ. 201 (1ου αἰ. μ.Χ.) ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν δισκοφόρο τοῦ Πολυκλείτου καὶ ὅτι τὸ μοτίβο τῆς ἀναρριχτῆς στὸν ὦμο χλαμύδας, πού περιτυλίγεται στὸ ἀριστερὸ του χέρι, ἀνάγεται σὲ πρότυπα τοῦ 4ου αἰ.

Εἰκ. 127. Ἀθήνα, χ. 7559, Υ 0.09 μ., ΚΡΗΤΗ (;).

καὶ τὸ κυριότερο, ὅμοιο εἶναι τὸ πλάσιμο τῶν ἄκρων ποδιῶν καὶ παρεμφερὲς ὁ σχηματισμὸς τῶν τριγωνικῆς διατομῆς πτυχῶν τῆς χλαμύδας.

Ἡ ἥρεμη κίνηση στὸν Ἑρμῆ 7559 ἔχει ἐπιφέρει καὶ τὸν ἐφησυχασμὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἀνατομικῶν καὶ μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν του. Αὕτῃ ἡ ἀλλαγὴ εἶναι περισσότερο αἰσθητὴ ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ 41 στὸ πολὺ καλῆς ποιότητος εἰδώλιο γενειοφόρου θεοῦ τοῦ Βερολίνου, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 2ο αἰ. καὶ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη⁴⁶² (εἰκ. 128). Ἡ σύγκρισή του μὲ τὸ εἰδώλιο τοῦ νέου 392 τοῦ 380-360 π.Χ. ἀπὸ τὰ Μουλιανά (εἰκ. 125) ἐπαληθεύει τὴν πληροφορία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ γενειοφόρου θεοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη. Παρὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀποχωρίζει τὰ δύο εἰδώλια, ἡ χαμηλῶν τόνων μορφοποίησις τῆς σάρκας καὶ τῶν μυῶν μὲ τὰ ἀποστρογγυλεμένα περιγράμματα τῆς κοιλιάς καὶ τοῦ στέρνου, οἱ γεμάτες φόρμες τῶν σκελῶν καὶ οἱ μαλακὲς διαβαθμίσεις τῶν μυῶν στὰ χέρια ἀπηχοῦν τὸ ἴδιο ὕφος ἔκφρασης. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ κοντὴ μύτη μὲ τὰ πλατιά ρουθούνια καὶ ἡ εὐθύγραμμη διόγκωσις τοῦ μετώπου ἐπάνω ἀπὸ τὰ μάτια, ποὺ σκιάζει τὴ λεπτὴ νεύρωση τῶν βλεφάρων.

Ὁ τεχνοτροπικὸς συσχετισμὸς τοῦ γενειοφόρου θεοῦ μὲ τὸν Ἑρμῆ 41 εἶναι λιγότερο εὐδιάκριτος, γιὰτὶ στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο εἶναι ἐπαυξημένες οἱ τάσεις

462. Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. 7478, Υ 0.153 μ.: Neugebauer 1951, 71-72 ἀρ. 63 πίν. 31.

Εἰκ. 128. Βερολίνο 7478, Υ 0.153 μ., ΚΡΗΤΗ (:).

ἐπιστροφῆς στὸ παρελθὸν σὲ σύγκριση μὲ τὴ μέση ἑλληνιστικὴ, στὴν ὁποία ἀνήκει πιθανότατα ὁ Ἑρμῆς 41. Καὶ αὐτὴ ἡ τάση εἶναι πιὸ ἐντονη στὸν γενειοφόρο θεό, ποὺ παρουσιάζει καὶ μία ποικιλία μορφοπλαστικῶν γνωρισμάτων ἀπὸ διαφορετικὲς σχολές: οἱ φλογόσχημοι βόστρυχοι τῆς κόμης τοῦ ἀνακαλοῦν κομμώσεις τοῦ ἑλληνιστικοῦ μπαρόκ, τὸ γυμνὸ ραδινὸ σῶμα καὶ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας χαρακτηρίζουν τὸ ὅμοιο τυπολογικὰ εἰδῶλιο τοῦ Διὸς (;) τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὴ Δωδώνη, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ λυσιπικὴ παράδοση⁴⁶³, ἐνῶ οἱ γεμάτες καὶ συμπαγεῖς φόρμες τῶν σκελῶν προσιδιάζουν στὴ μεταπολυκλείτεια σχολή. Στὸν ἐκλεκτισμὸ τοῦ γενειοφόρου θεοῦ ἀντιπαράθετε ὁ Ἑρμῆς 41 τὴν ὑπαγωγὴ τῶν ἐπιλεγμένων παλαιῶν μοτίβων σὲ ἐνιαῖο ρυθμὸ, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες ἔκφρασης τῆς ἐποχῆς του. Ἄν οἱ ἐντονες χιαστές κινήσεις τοῦ Ἑρμῆ 41 τὸν ἐντάσσουν πρὸς τὸ τέλος τῆς μέσης ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ συμβατικὸ ὁρόσημο τοῦ 150 π.Χ. γιὰ τὶς ἐντονα κινημένες μορφές τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὁ Ἑρμῆς 7559 ἀποτελεῖ μεταγενέστερο ἔργο καὶ ἀκόμη περισσότερο ὁ γενειοφόρος θεὸς τοῦ Βερολίνου, λόγῳ τοῦ ἐφησυχασμοῦ τῶν χιαζόμενων ἀξόνων τῆς κίνησης, τῆς κλασικίζουσας ἔκφρασης τοῦ προσώπου καὶ τοῦ συμβατικοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ ποὺ παρουσιάζουν οἱ βόστρυχοι στὴν κόμη καὶ τὸ γένι του.

Ἀπὸ τὸ ἀνώτερο κατὰ τὴν ποιότητα εἰδῶλιο τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Μονάχου τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁴⁶⁴ ξεχωρίζει ὁ γενειοφόρος θεὸς τοῦ Βερολίνου μὲ τὸν λιγότερο ἀκαδημαϊκὸ ἐκλεκτισμὸ του. Ἴσως γιὰ τὴν ἐπαφὴ τῆς περιφερειακῆς τέχνης τῆς Κρήτης μὲ τοὺς παρωχημένους ρυθμοὺς ἦταν ἔμμεση καὶ συνακόλουθα λιγότερο ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ συνδυασμὸς τῶν ρυθμῶν στὰ εἰδῶλια τῶν περιφερειακῶν κέντρων νὰ μοιάζει πιὸ πηγαῖος. Πάντως πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ἐκτίμηση τῶν τεχνοτροπικῶν διαφορῶν ποὺ παρουσιάζουν τὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὁ αὐθορητισμὸς στὸ πλάσιμο τοῦ Ἑρμῆ 41, τοῦ μέτριας ποιότητος Ἑρμῆ 7559 καὶ τοῦ ὑψηλῆς ποιτικῆς στάθμης γενειοφόρου θεοῦ τοῦ Βερολίνου τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ τυπολογικὰ τους παράλληλα τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ παγερὴ ἀπόδοση τῆς μίμησης⁴⁶⁵.

463. Staatliche Museen, Antikenabteilung, ἀρ. 10581, Υ 0.259 μ. Neugebauer 1951, 44-46 ἀρ. 33 πίν. 20-21.

464. Staatliche Antikensammlungen, ἀρ. Loeb 18, Υ 0.287 μ.: Krahmer 1923-24, 150 γιὰ τὴν ἀναγνώρισή του ὡς ἔργου ἑλληνιστικοῦ. Rolley 1984, 200 εἰκ. 181.

465. Ἐνδεικτικὰ ρωμαϊκὰ παράλληλα τοῦ τύπου τοῦ Ἑρμῆ 41: Kaufmann-Heinimann 1977, 33 ἀρ. 32 πίν. 23-26· τοῦ Ἑρμῆ 7559: Leibundgut 1990, 663 ἀρ. 201 καὶ τοῦ γενειοφόρου θεοῦ, αὐτόθι 420 σημ. 126· 672 ἀρ. 215.

Είκ. 129. Ἡράκλειο, χ. 1744, Υ 0.075 μ., ΚΡΗΤΗ.

Τὸ προφίλ τῆς ἐλληνιστικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴν Κρήτη τοῦ 1ου αἰ. τὸ δίνει τὸ κοῖλο ἄγαλμα τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα, πὺν συνδέθηκε σωστὰ μὲ τὴν ἀλεξανδρινὴ τέχνη⁴⁶⁶, καὶ τὸ ὑπογραμμίζει τὸ εἰδώλιο 1744 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (εἰκ. 129), πὺν εἰκονίζει χλαμυδοφόρο ἔφηβο ἢ τὸν Ἑρμῆ ὡς ἔφηβο⁴⁶⁷. Παρὰ τὴ διαφορὰ τοῦ μεγέθους, τὴ διαφορετικὴ ποιτικὴ στάθμη τῶν δύο ἔργων καὶ τὴ χρονικὴ ἀπόστασή τους ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ 41, ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους κοινὰ γνωρίσματα ὅφους. Ἡ πυκνοῦφασμένη χλαμύδα μὲ τὶς πτυχὲς τριγωνικῆς τομῆς, τὸ παρεμφερὲς μοτίβο τῆς διευθέτησής της γύρω ἀπὸ τὸν λαμὸ καὶ ὁ τρόπος πὺν διαγράφεται τὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὴ χλαμύδα συνδέουν τὰ τρία ἔργα κατὰ τὴν τεχνοτροπία. Μάλιστα ἡ μαλακιὰ ὕφῃ πὺν ἔχει ἀποκτήσει ἡ χλαμύδα στὸ παιδί τῆς Ἱεράπετρας χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο ἔνδυμα καὶ τῆς νεανικῆς μορφῆς 1744.

Τὸ ἐργαστήριο τοῦ παιδιοῦ τῆς Ἱεράπετρας ἐντοπίσθηκε στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη, πὺν ἦταν πιθανότατα ἀποδέκτης τῆς ἀκτινοβολίας τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης⁴⁶⁸, λόγω τοῦ

466. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2677, Υ 1.40 μ.: Raftopoulou 1975.

467. ΣΥ 0.075 μ. Ἀπὸ τὴν Ἀβδοῦ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας. Πατίνα πράσινη σκούρα. Ἀποκομμένα τὰ ἄκρα πόδια ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῶν κνημῶν, ὅπου οἱ σωζόμενοι λεπτοὶ δακτύλιοι δηλώνουν ὑψηλὴ ὑπόδηση. Ἡ κόμη ἀποδίδεται μὲ λεπτοῦς

ἔγκοιλους μνηοειδεῖς βοστρύχους σὲ ἐπάλληλες σειρὲς καὶ ἡ χλαμύδα φέρει πυκνὲς στιγμές (βλ. σημ. 445). Στὸ δεξιὸ τοῦ χέρι θὰ κρατοῦσε ἔνθετο δόρυ (:) ἢ κηρύκειο (:).

468. Raftopoulou 1975, 29 σημ. 7. Ὅπως ἀκριβέστερα τῆς ἀλεξανδρινῆς μικροτεχνίας, καθὼς ἡ μεγάλη πλαστικὴ τῆς Κρήτης δέχεται στὴν ἐλληνιστικὴ

παρεμβατικού ρόλου των Πτολεμαίων στις συγκρούσεις των κρητικών πόλεων και της μακρόχρονης ἐγκατάστασης πτολεμαϊκῆς φρουρᾶς στήν Ἰτανο⁴⁶⁹. Τῇ σχέσει τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης μέ τήν Ἱεράπετρα κατὰ τήν ἑλληνιστική περίοδο τῆς λειτουργίας του τεκμηριώνει ἐνεπίγραφο ὄστρακο ἀπό τὸ χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου, ποῦ ἀναφέρει ἱεραπύτνιο ἀναθέτη, ἐνῶ ἡ ἀνάθεση χάλκινων βελῶν μέ τὸ μονόγραμμα τῆς Βερενίκης Β', συζύγου τοῦ Πτολεμαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτου, προδίδει καί τὴ μετακίνηση Κρητῶν στήν Ἀλεξάνδρεια, οἱ ὅποιοι ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα ἴσως ἐπανῆλθαν ὡς ἀναθέτες στοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης⁴⁷⁰. Μὲ αὐτὲς τὶς ἔμμεσες ἐνδείξεις, ἡ ἀδρὴ ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου στὸν χιτωνίσκο καί τὰ μέλη τοῦ Ἑρμῆ 41 (πίν. 36), ποῦ ἀναδεικνύει τὴ μαλακιά καί ἀσαφῆ διατύπωση τῶν πτυχῶν, ὅπως καί οἱ μαλακὲς ἀρθρώσεις τῶν σκελῶν ἀποτιμῶνται ὡς ἐπίδραση τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς. Ἡ ἴδια ἐπίδραση εἶναι πιθανὴ καί γιὰ τὴ συγκρατημένη φυγοκεντρικὴ κίνηση τοῦ Ἑρμῆ 41, ποῦ δὲν ἀποκλείει τὴ χρονολόγησή του στὴ δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὸ 150 π.Χ., καθὼς οἱ μορφὲς τῆς πτολεμαϊκῆς πλαστικῆς εἶναι λιγότερο κινημένες σὲ σύγκριση μέ τῆς μικρασιατικῆς⁴⁷¹.

Ἐφόσον ὁ Ἑρμῆς 41 ἐντάσσεται στήν ἥπια, ἀλεξανδρινὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ μπαρόκ πρὶν ἀπὸ τὸ 150 π.Χ.⁴⁷², ὁ γενειοφόρος θεὸς τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 128) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸν ἐκλεκτισμὸ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ., ἐνῶ τὸ παιδί τῆς Ἱεράπετρας ἀντιπροσωπεύει τὶς αὐξημένες κλασικιστικὲς τάσεις τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἀπόηχος τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. διαγράφεται καθαρὰ στοῦ εἰδῶλιο τοῦ νέου 1744 (εἰκ. 129), ποῦ ἀναπαράγει τὸν τύπο, τὸν ρυθμὸ, ἀκόμη καί τὴν κόσμηση τῆς κατάστικτης χλαμύδας τοῦ μεταπολυκλείτειου κρητικοῦ εἰδωλίου 392 (εἰκ. 125). Οἱ ραδινὲς ἀναλογίες τοῦ σώματος καί τῶν μελῶν μέ τὸν ὑψηλὸ λαϊμὸ τῆς μορφῆς 1744 ἀνάγονται στὴ λυσιπικὴ παράδοση, ἀλλὰ τὸ ἡμισφαιρικὸ κεφάλι μέ τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο καί οἱ λεπτοὶ βόστρυχοι τῆς κόμης μέ τὴν κλασικίζουσα συμμετρικὴ τους διάταξη σὲ ἀντίρροπες ἐπάλληλες σειρὲς χαρακτηρίζουν εἰδῶλια, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγηση στοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου μ.Χ. δύσκολα τεκμηριώνεται⁴⁷³.

ἐποχὴ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, τὶς Κυκλάδες καί τὴ Ρόδο: Beschi 1986, 141-143.

469. Spyridakis 1970, 54-55· 69-103 καί Bagnall 1976, 117-123.

470. Λεμπέση 2000, 182.

471. Kyrieleis 1973, 133-146 γι' αὐτὰ τὰ δύο χαρακτηριστικὰ τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης.

472. Πὰ τὶς δυσκολίες μιᾶς χρονολογικῆς κατάταξης τῶν χάλκινων εἰδωλίων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.: Rolley 1984, 155· 190.

473. Πὰ τὸν δύσκολο διαχωρισμὸ τῶν ἑλληνι-

στικῶν ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ εἰδῶλια: Boucher 1979, 95-102 καί Braemer 1979, 31-42. Ἐπισημαίνονται χάλκινο εἰδῶλιο τραγοπόδαρου Πανὸς καί μία χάλκινη προτομὴ Ἡρακλῆ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας μέ πιθανὴ προέλευση τὴν Κρήτη (ἀρ. χ. 7619 καί 7561, ἀπὸ ἀγορὲς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας: De Ridder 1894, ἀρ. 843 καί 811 ὅπου διόρθωσε Ἡρακλῆς ἀντὶ Ζεύς), τὰ ὁποῖα εἶναι ρωμαϊκὰ καί γι' αὐτὸ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ πλαίσιο ἔρευνας τῶν εἰδωλίων τῆς Σύμης.

Εἰκ. 130. Ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς κνήμης **32**, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 131. Κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τοῦ **30**, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

IV. ΤΕΧΝΙΚΗ

Όλα τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια – μινωικά καὶ ἑλληνικά – ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔχουν χυτευθεῖ μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεριοῦ⁴⁷⁴. Ὅλα μοιάζουν νὰ εἶναι συμπαγῆ, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ θραῦσμα 32, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κνήμη κοίλου εἰδωλίου (πίν. 27, εἰκ. 130). Ὅλα ἐπίσης, ἀκέραια ἢ σωζόμενα κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τους, εἶναι μιᾶς χύτευσης. Μεμονωμένη καὶ πάλι ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ τοξότης 30, τοῦ ὁποίου τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμὸ χυτεύθηκαν χωριστὰ γιὰ νὰ προσαρμοσθοῦν μὲ τένοντα σὲ τόρμο, ἀνοιγμένο ἀνάμεσα στοὺς ὤμους (εἰκ. 131).

Ἡ τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεριοῦ, ποὺ ἐφαρμόσθηκε γιὰ τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια ἀπὸ τὴ 2η χιλ. στὴν Κρήτη, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή, ἔχει συζητηθεῖ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τόσο διεξοδικά, ὥστε μία ἀκόμη περιγραφὴ εἶναι περιττή. Διεξοδικὰ ἔχουν περιγραφεῖ καὶ οἱ διαφορὲς τῶν δύο μεθόδων ἐφαρμογῆς, οἱ ὁποῖες ξεχωρίζουν σὲ “ἄμεση”, ὅταν τὸ κέρινο πρόπλασμα μορφοποιεῖται μὲ τὸ χέρι ἢ μὲ ἐργαλεῖο, καὶ σὲ “ἔμμεση”, ὅταν βγαίνει ἀπὸ ἀρνητικὰ καλούπια⁴⁷⁵.

Χάρη στὴν ἔρευνα ποὺ ἔχει προηγηθεῖ καὶ εἰδικότερα στὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἴδιας τεχνικῆς σὲ 588 χάλκινα τετράποδα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης⁴⁷⁶, συζητοῦνται ἐδῶ ὅσες τεχνικὲς ἐνδείξεις δίνουν ἀπάντηση σὲ γενικότερα προβλήματα: ἂν καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ δείχνουν τὰ εἰδῶλια ὅτι μετέχει ἡ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης στὴν 1η χιλ. στὴν ἀνάπτυξη τῶν μεθόδων τῆς χύτευσης μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεριοῦ· κατὰ πόσο ἡ τεχνικὴ ἐπηρεάζει τὸν ρυθμὸ ἢ τὸ ἀντίστροφο καὶ ἂν ἡ τεχνογνώσις τῆς χύτευσης μεταβιβάσθηκε ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ. ἢ παρεμβαίνουν ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Αἴγυπτος γιὰ μία νέα ἀρχή. Σὲ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα προστίθεται καὶ ἡ ἀπορία, γιὰ τὴν Κρήτην εἰδῶλια παρουσιάζουν συχνὰ σφάλματα χύτευσης, ἀφοῦ ἡ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης διέθετε παράδοση αἰώνων. Τὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια προσφέρονται γιὰ νὰ διερευνηθοῦν τὰ σχετικὰ ἐρωτήματα, γιὰ τὴν ἀνάθεσή τους ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης⁴⁷⁷.

Ἡ συμπαγὴς σύσταση τοῦ κράματος στὰ εἰδῶλια τῆς Σύμης τεκμηριώνεται μὲ τὴ βοήθεια ὁρατῶν ἐνδείξεων, μιὰ καὶ ἡ ἀκτινογράφησή τους δὲν ἦταν ἐφικτή. Τὸ κριτήριον

474. Οἱ ξενόγλωσσοι ὅροι εἶναι: *cire perdue*, *lost wax*, *verlorene Form*. Ἐπιλέγεται ὁ ὅρος “τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεριοῦ” γιὰ τὰ εἰδῶλια, καθὼς τὸ μικρὸ μέγεθός τους δὲν θὰ ἔδινε συλλέξιμη ποσότητα ἀπὸ λυωμένο κέρι, γιὰ τὴν τυχόν ἐπαναχρησιμοποίησή του.

475. Verlinden 1986, 41-52 (μινωικά). Lucas-Harris 1962, 211-217 (αἰγυπτιακά). Seeden 1980, 34-39· 70-71· 85 (ἀνατολικά) μὲ κριτικὴ τοῦ Moorey 1984, 81-82. Bol 1985, 18-29 καὶ Haynes 1992, 24-56 (ἑλληνικά).

476. Schürmann 1996, 180-188.

477. Βλ. σ. 50-59.

Είκ. 132. Θραύσματα του κούρου **23** πριν από τη συγκόλληση.

για μια ομάδα ειδωλίων είναι το μικροσκοπικό τους μέγεθος⁴⁷⁸, που αποκλείει την πιθανότητα να είναι νοῦλα. Ειδικότερα οί βαθιές κοιλότητες για τὰ ἔνθετα μάτια, στη δεύτερη μετά τους γλουτούς ὀγκώδη φόρμα της πρωτογεωμετρικῆς μορφῆς **12** (πίν. 12) ἢ τῶν διδύμων **19-20** τοῦ 750 περίπου (πίν. 18-19), ἀφήνουν νὰ φανεῖ ἡ συμπαγῆς σύσταση τοῦ μετάλλου, ἀντὶ τῆς χωμάτινης καρδιάς (= τοῦ πυρήνα ἢ τῆς ψυχῆς) ποὺ θὰ περιέκλειαν, ἂν τὰ ειδώλια ἦταν κοῖλα. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ βαθιὰ πεταλόσχημη ἐγκοπὴ στὴ θέση τῆς κοιλιᾶς τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ειδωλίου **21** (πίν. 20), τῆς ὁποίας ἡ λάξευση μετὰ ἀπὸ τὴ χύτευση δὲν ἀποκαλύπτει χωμάτινο πυρήνα. Στὰ μεγαλύτερου μεγέθους ειδώλια οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ συμπαγὴ σύστασή τους περιορίζονται στὶς σπασμένες ἐπιφάνειες τοῦ σώματος⁴⁷⁹ (εἰκ. 132, 140) ἢ στὰ σφάλματα τῆς χύτευσης, ὅπως στὶς βαθιές κοιλότητες⁴⁸⁰, ἀκόμη καὶ σὲ κάποια κατασκευαστικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸν βαθὺ τόρμο (0.013 μ.) ἀνάμεσα στοὺς ὤμους τοῦ τοξότη **30**, ποὺ εἰσχωρεῖ ἕως τὸ διογκωμένο στέρνο του (εἰκ. 131), χωρὶς νὰ ἀποκαλύπτεται χωμάτινος πυρήνας.

Ἡ γάμπα **32** (εἰκ. 130) ἀποτελεῖ σίγουρο παράδειγμα τῆς 1ης χιλ. γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κοίλης χύτευσης σὲ ἀνθρώπινα ειδώλια⁴⁸¹, ἐνῶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν γνωστῶν μινωικῶν ειδωλίων ἔχουν ἐπισημανθεῖ τέσσερα παραδείγματα· ἀπὸ αὐτά, τὰ σωζόμενα ἄκρα πόδια μὲ τόρμο στὸ ἐπίπεδο τῶν σφυρῶν ποὺ βρέθηκαν στὸν Πιούχτα⁴⁸² ἀποδει-

478. Τῶν **2-3**, **8-12**, **14-15**, **18-20**, **35**.

479. Τῶν **7**, **14**, **16**, **22-23**, **28**, **38**. Τὰ σπασίματα στὰ χέρια ἢ τὰ πόδια δὲν εἶναι χαρακτηριστικά, γιατί ἡ καρδιά περιορίζεται κατὰ κανόνα στὸ σῶμα τῶν πρώιμων ειδωλίων. Τὸ **32** ἀποτελεῖ ἀποτυχημένη ἐξαίρεση.

480. Τοῦ **6** στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα, τοῦ **23** στοὺς γλουτούς.

481. Mattusch 1988, 16-17 γιὰ τὸ ἀνώμαλο ἀποτύπωμα τῆς καρδιάς στὸ μέταλλο ποὺ εἶναι ὁρατὸ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κνήμης.

482. Verlinden 1986, 41 σημ. 1. Γιὰ τοὺς ὅμοιους

κνύουν την τμηματική χύτευση, αλλά όχι αν η μορφή ήταν κοίλη ούτε αν χυτεύθηκε με την έμμεση μέθοδο. Βέβαιο είναι ότι η τμηματική χύτευση θα εφαρμοζόταν στην Κρήτη της 2ης και της 1ης χιλ., καθώς στο μεμονωμένο παράδειγμα του Γιούχτα αντιστοιχούν το ειδώλιο 745 από την Αγία Τριάδα με τα χωριστά χυτευμένα χέρια, της ύστερης γεωμετρικής/υπογεωμετρικής εποχής (είκ. 63) και ο τοξότης 30 της μεσοδαιδαλικής περιόδου. Βέβαιο είναι επίσης ότι η άμεση μέθοδος συνδυάζεται με παραλλαγή της κοίλης χύτευσης από τη νεοανακτορική έως και τη μετανεκτορική/υπομινωική εποχή στα γυναικεία ειδώλια που έχουν κοίλη φούστα⁴⁸³, με σκοπό τη μείωση του όγκου του μετάλλου.

Ο ίδιος συνδυασμός, που αποτελεί την προβαθμίδα των κοίλων ειδωλίων και ορίσθηκε ως “ψευδόκοιλη” μέθοδος, εφαρμόζεται από τον ύστερο 9ο αι. κατ’ αποκλειστικότητα σε κρητικά τετράποδα⁴⁸⁴. Το κενό των δύο αιώνων χωρίς κοίλα ή “ψευδόκοιλα” ειδώλια ανάμεσα στη 2η και την 1η χιλ. δεν σημαίνει κατ’ ανάγκη εισηγμένη τεχνογνωσία για μία τόσο απλή εφαρμογή, που και εύκολα έπινοείται και έφικτη θα ήταν ή αντιγραφή της από κατάλοιπα του μινωικού παρελθόντος. Το σίγουρο συμπέρασμα που βγαίνει από την αριθμητική υπεροχή των συμπαγών ειδωλίων είναι η επάρκεια σε μέταλλα και η εξοικονόμηση εργασίας, καθώς η συμπαγής χύτευση είναι λιγότερο χρονοβόρα, σε σύγκριση με την “ψευδόκοιλη” ή την κοίλη, που εφαρμόζονταν σπάνια στην Κρήτη και στις δύο προχριστιανικές χιλιετίες⁴⁸⁵.

Με αυτές τις προϋποθέσεις δεν υπάρχει κώλυμα για το κοίλο γυναικείο κεφάλι της Karlsruhe (είκ. 88) να ένταχθεί στην κρητική μεταλλοπλαστική και από τη σκοπιά της τεχνικής⁴⁸⁶, αφού και τα “ψευδόκοιλα” κρητικά τετράποδα είναι προγενέστερά της και η τμηματική χύτευση στα συμπαγή κρητικά ειδώλια ήταν συνήθης από την ύστερη γεωμετρική περίοδο (είκ. 63, πίν. 28-29) και το συμπιεσμένο ορθογώνιο σχήμα της είναι παρεμφερές με του κοίλου ανατολικού σείστρου της Σύμης⁴⁸⁷, αν υποθεθεί ότι ο Κρητικός μεταλλοτεχνίτης χρειαζόταν κάποιο πρότυπο. Ακόμη και η έπισηφαλής υπόθεση ότι η κεφαλή μπορεί να ανήκε σε σώμα από άλλο υλικό⁴⁸⁸ έχει για παράλληλο τον προγενέστερό της κρητικό κοῦρο από την Ακρόπολη των Αθηνών (είκ. 80), στον οποίο θα συνδυαζόταν με τον χαλκό διαφορετικό υλικό για το επίθετο πρόσωπο και τη θόλο της κεφαλής του⁴⁸⁹.

Και η έμμεση μέθοδος ήταν γνωστή στην Κρήτη του 7ου αι., όπως δείχνει ο κριοφόρος του Βερολίνου (είκ. 99), στον οποίο ο κριός έχει βγει σίγουρα από κομματιαστά καλούπια και τα χέρια του είναι πιθανό να έχουν βγει με τον ίδιο τρόπο⁴⁹⁰. Βεβαιότητα

τόρμους στα άκρα πόδια ειδωλίου κλασικών χρόνων: Hostetter 1986, 97 άρ. 63 πίν. 97d.

483. Ένδεικτικά παραδείγματα από κάθε περίοδο: Verlinden 1984, άρ. 33-34, 37, 67, 69, 109, 123, 125, 143, 173.

484. Schürmann 1996, 159-160· 180-181 σημ. 420 άρ. 509 πίν. 55· 181-182· 196-197.

485. Πά την έρμηγεία της μεταγενέστερης εφαρμογής της στα τετράποδα του θηβαϊκού Καβιρίου:

Zimmer 1990, 32.

486. Mattusch 1988, 38-39. Bol 1978, 7. Πά την ένταξη της με βάση τον ρυθμό και την τεχνολογία της βλ. σ. 115-117.

487. Ηράκλειο, Άρχ. Μ. άρ. χ. 3145, ΣΥ 0.085 μ.: ΠΑΕ 1972, 200· Lambropoulou 1999, 515-521.

488. Bol 1985, 98.

489. Kaulen 1967, 167-168.

490. Gehrig 1979, 547-558. Πρόσθεσε Bol 1985, 117·

και επιφύλαξη συνυπάρχουν γιατί ή συρραφή στην ράχη του κριοῦ εἶναι ανάγλυφη, ἐνῶ στοὺς βραχίονες τοῦ κριοφόρου εἶναι ἐγκοίλη, ὅπως καὶ στοῦ κούρου 23 τοῦ 670-660 (πίν. 22-23, εἰκ. 132). Στὸν κοῦρο ή ἐγκοίλη συρραφή συνεχίζεται ἀπὸ τὸ στήθος στὴ ράχη, σὲ κάπως ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ μόλις ὁρατὴ συρραφή τῶν βραχιόνων, ἐνῶ ἴχνη της ὑπάρχουν καὶ στὴ μέση ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ ζώνη, ὅπως καὶ στὴ βάση τοῦ λαίμου. Στὰ ἴδια σημεία ἔχουν ἐγκοίλες συρραφές καὶ τὰ παρεμφεροῦς μεγέθους αἰγυπτιακὰ ἀνθρώπινα εἰδῶλια τῆς σαΐτικῆς περιόδου, τὰ ὁποῖα εἶναι χυτευμένα μὲ τὴν ἔμμεση μέθοδο⁴⁹¹. Ἀλλὰ στὰ αἰγυπτιακὰ παράλληλα ὑπάρχουν καὶ οἱ χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἀρνητικῶν καλουπιῶν κυρτὲς συρραφές, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ κριοῦ στὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου, ἐνῶ στὸν κοῦρο 23 δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἐνδειξη. Ἔτσι δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν οἱ κυρτὲς συρραφές ἔσβησαν μὲ τὴν ἐπιμελημένη λείανση⁴⁹² ἢ ἂν τὸ κέρινο πρόπλασμα τοῦ κούρου δουλεύτηκε μὲ τὸ χέρι. Οὔτε οἱ ἐγκοίλες ὀριζόντιες συρραφές εἶναι ἀρκετὰ βαθιές, ὥστε νὰ εἶναι σίγουρο ὅτι προέκυψαν ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν κέρινων τμημάτων τοῦ προπλάσματος, πού βγῆκαν ἀπὸ ἀρνητικὰ καλούπια καὶ εἶχαν καλὰ καθαρισμένες παρυφές⁴⁹³. Π' αὐτὸ οἱ ἐγκοίλες συρραφές δὲν ἀποκλείουν τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τοῦ κέρινου προπλάσματος καὶ τὴν προσθετικὴ συγκρότησή του. Τὸ προσθετικὸ πλάσιμο, πού ἐπιφέρει τὴν ἐγκοίλη συρραφή στὸ στέρνο καὶ τὴ ράχη, εἶναι σίγουρο γιὰ τὸν αὐτομαστιγούμενο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ/πρώιμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 43), ὅπου τὴν ἀκανόνιστη ὀδευση τῆς συρραφῆς δικαιολογεῖ ἡ πρώιμη ἐποχὴ αὐτοῦ τοῦ εἰδωλίου.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἐνδείξεις παρόμοιες μὲ τοῦ κούρου 23 δίνει καὶ ἡ κρητικὴ πηλοπλαστικὴ τοῦ 7ου αἰ.⁴⁹⁴ Στὸ εἰδῶλιο 22366 τῆς πρώιμης φάσης τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου⁴⁹⁵ (εἰκ. 81, 133) ὁ σχηματισμὸς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς του ὡς ἐπίπεδης ἐλλειψοειδοῦς ἐπιφάνειας μὲ περιχέιλωμα προϋποθέτει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ προσκολλημένου στὸ σῶμα δεξιοῦ βραχίονα. Ὁ ὅμοιος σχηματισμὸς τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς, πού συνεπάγεται ὅμοια ἀποκατάσταση καὶ γιὰ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, βρῖσκει τὸ ἄμεσο παράλληλό του σὲ χάλκινα ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ εἰδῶλια, χυτευμένα μὲ τὴν ἔμμεση μέθοδο τῆς τεχνικῆς τοῦ χαμένου κριοῦ⁴⁹⁶. Αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴ μορφοποίηση τῶν χεριῶν τοῦ εἰδωλίου 22366 χωρὶς τὴ χρῆση καλουπιοῦ καὶ τὴν προσθήκη τῶν πλασμένων μὲ τὸ χέρι βραχιόνων στὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες ὑποδοχῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν λυγισμένο πρὸς τὸν ὦμο πήχη, πού θὰ προσαρμοζόταν στὸ κατακόρυφο αὐλάκι

Mattusch 1988, 17 σημ. 21· τῆς ἴδιας 1990, 129-131· Zimmer 1990, 34· Haynes 1992, 42-53 καὶ Hemelrijk 1982, 6-8, πού χαρακτηρίζει τὴν ἐφαρμογὴ της “πρωτόγονη” σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐξέλιξή της στὰ ἀγάλματα τοῦ 5ου αἰ.

491. Roeder 1933, 228-245. Πρόσθεσε καὶ Boucher 1976, 280-282 γιὰ τὴ συχνότατη σύνδεση τῶν χεριῶν λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τοὺς ὦμους.

492. Ἡ ἀπάλειψη τῶν κυρτῶν συρραφῶν μὲ τὴν ἀποκοπὴ καὶ τὴ λείανσή τους εἶναι πιὸ εὐκόλη ἀπὸ τὴν ἐξομάλυνση τῶν κοίλων.

493. Ἡ παρεμβολὴ συνεκτικοῦ ὕλικου, ἴσως λυωμένου κριοῦ, ἀνάμεσα στὶς ὀριζόντιες ἐπιφάνειες τῶν βγαλμένων ἀπὸ καλούπια κέρινων θετικῶν τμημάτων θὰ διασφάλιζε τὴ συγκρότηση τοῦ προπλάσματος ἀπὸ τὰ πόδια πρὸς τὸ κεφάλι.

494. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν κοροπλαστικὴ τοῦ 6ου αἰ.: Rohde 1968, 10-11.

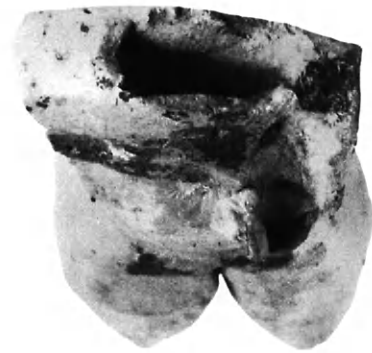
495. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὰ μινωικὰ εἰδῶλια βλ. σ. 109-110.

496. Hill 1982, 277-283. Haynes 1992, 92-98.

του ἀριστεροῦ ἡμιμορίου τοῦ ἐπάνω κορμοῦ, ὀρίζοντας τὴ μορφὴ ὡς αὐτομαστιγούμενο, κατὰ τὸ θεματικὸ παράλληλο τοῦ χάλκινου στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁴⁹⁷.

Ἐνα ἀκόμη κοινὸ κατασκευαστικὸ στοιχεῖο γιὰ πῆλινο καὶ χάλκινο εἰδῶλιο τοῦ 7ου αἰ. εἶναι ὁ τόρμος ὑποδοχῆς τοῦ ἐνθετοῦ λαμοῦ μὲ τὸ κεφάλι. Τὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιο σχῆμα τοῦ τόρμου στὸ πῆλινο εἰδῶλιο 22366 (εἰκ. 81, 133) προϋποθέτει τὴν ἐνθεση μιᾶς κεφαλῆς σὲ μετωπικὴ στάση μὲ κόμμωση δαιδαλικοῦ τύπου, παρόμοιου μὲ τοῦ προσώπου σὲ πῆλινο πλακίδιο τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (εἰκ. 89). Τοῦ πλακιδίου τὸ πρόσωπο ἔχει βγεῖ ἀπὸ μονόλοβη μήτρα καὶ φέρει κάτω ἀπὸ τὸν λαμὸ τετράπλευρο γόμφο ἐνθεσης σὲ ὀρθογώνιο τόρμο⁴⁹⁸. Ἐπομένως καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο τῆς πῆλινης μορφῆς 22366 μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκε μονόλοβη μήτρα καὶ νὰ πλάσθηκε μὲ τὸ χέρι ὁ ὄγκος τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀνάλογη ἐφαρμογὴ θὰ ἦταν ἀνέφικτη γιὰ τὸ ἐνθετο κεφάλι τοῦ τοξότη 30, λόγω τῆς ἀναγερτῆς καὶ τῆς κατὰ κρόταφο θέσης του, τοῦ ὁποῖου ἡ χωριστὴ ἀπὸ τὸ σῶμα χύτευση προσιδιάζει περισσότερο στὴν ἔμμεση ἀπὸ ὅσο στὴν ἄμεση μέθοδο, κατὰ μία ἄποψη⁴⁹⁹. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἔμμεσης μεθόδου ἴσως εἶναι πιὸ πιθανή, ὅπως καὶ γιὰ τὸν κοῦρο 23 (πίν. 22-23), ἐπειδὴ καὶ ἡ μονόλοβη μήτρα χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο αἰ. στὴν Κρῆτη⁵⁰⁰, καὶ πολλὰς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν τρέχουσα πρακτικὴ παρουσιάζουν τὰ πῆλινα ἢ χάλκινα κρητικὰ εἰδῶλια τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἡ γνώση τῆς ἔμμεσης μεθόδου χύτευσης τεκμηριώνεται μὲ τὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99).

Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς προηγμένης μεθόδου χύτευσης δὲν ἔλειπαν οἱ προϋποθέσεις, γιατί καὶ ἡ Κρῆτη ἦταν ἀνοικτὴ στὴν Αἴγυπτο (πίν. 26), ὅπου ἐφαρμοζόταν ἡ ἔμμεση χύτευση στὰ μικροῦ μεγέθους εἰδῶλια⁵⁰¹, καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μονόλοβη μήτρα στὰ κομματιαστὰ καλούπια θὰ ἦταν εὐκόλη ἀπὸ τεχνικὴ σκοπιά. Ἀκόμη καὶ ἡ αὐτόνομη ἐπινόηση τῆς ἔμμεσης μεθόδου θὰ ἦταν ἐφικτή⁵⁰², ἐφόσον πρακτικοὶ λόγοι συνέτρεχαν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ της. Στὴν Κρῆτη τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ. οὔτε τὸ μικρὸ κατὰ κανόνα μέγεθος τῶν εἰδωλίων, οὔτε ἡ ἀνάγκη μιᾶς μαζικῆς παραγωγῆς εἰδωλίων κατὰ τὸ

Εἰκ. 133. Ἡράκλειο, πῆλ. 22366, ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

497. Ἐπειδὴ τὸ αὐλάκι ὑποδοχῆς τοῦ ἐντονα λυγισμένου ἀριστεροῦ πῆχη σβῆνει χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ὤμου, τὸ ἄκρο χέρι θὰ ἦταν ἐλεύθερο γιὰ τὸ κράτημα τῆς μάστιγας, ὅπως ἀκριβῶς στὸν χάλκινο αὐτομαστιγούμενο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 43).

498. Βλ. σ. 116 γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὴν κεφαλὴ Karlsruhe.

499. Zimmer 1990, 14, σημ. 83.

500. Boardman 1961, 108.

501. Τὴ διάδοσή της ἀπὸ τὴ Σάμο στὴν ἄλλη

Ἑλλάδα ὑποστηρίζουν οἱ Kyrieleis 1990α, 15-30, Bianchi 1990, 72-77 καὶ Floren 1987, 137-138. Τὴν ἐμφάνισή της πρὸς τὸ τέλος τοῦ 8ου/ἀρχῆς 7ου αἰ. σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς κέντρα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου δέχονται σωστά οἱ Schmaltz 1980, 134 σημ. 273 καὶ Zimmer 1990, 31-33.

502. Οἱ βελτιώσεις ἢ παραλλαγές τῶν μεθόδων τῆς χύτευσης μπορούσαν νὰ διαμορφώνονται στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ βασικὴ τεχνογνωσία γύρω ἀπὸ τὰ μέταλλα, ποὺ εἶχε ἴσως ἐξωκρητικὴ πηγὴ προέλευσης: Muhly 1985, 109-141.

αίγυπτιακό μοντέλο⁵⁰³, ούτε ή χύτευση πολλαπλών ὁμοίων καὶ ἐλαφρῶν μορφῶν, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν προτομῶν τῶν γρυπῶν στοὺς λέβητες τῆς Σάμου, ἐπέβαλλαν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἔμμεσης μεθόδου. Ἡ τυχὸν ἐπιλογή τῆς γιὰ τὰ μεγάλα εἰδῶλια θὰ ἦταν σπάνια⁵⁰⁴ καὶ περιττὴ γιὰ τὰ μικρά, καθὼς εἶναι πιὸ χρονοβόρα ἀπὸ τὴν ἄμεση μέθοδο. Πιὶ αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἡ πῆλινη παλαιοανακτορικὴ μήτρα ἀπὸ τὴ Φαιστό, ποὺ προϋποθέτει τὴν ἔμμεση μέθοδο τῆς χύτευσης κάποιου ἔργου μεγάλης κλίμακας ἢ ἔστω τμημάτων του⁵⁰⁵, δὲν μπορεῖ νὰ παραμερίζεται ἢ καὶ νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἐποχὴ τῆς, γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ ἀπώλεια τῆς γνώσης αὐτῆς τῆς μεθόδου ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ.⁵⁰⁶ Ἄν καὶ ἀπομονωμένο τὸ φαιστιακὸ παράδειγμα, προσφέρει τὴ μαρτυρία ὅτι τὰ τεκμήρια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἔμμεσης μεθόδου χύτευσης σπανίζουν στὴν Κρῆτη τῆς 2ης χιλ., γιὰτὶ ἡ μινωικὴ τέχνη ἐκφραζόταν μὲ τὸ μικρὸ μέγεθος στὰ ἀναθήματα, ὅπως καὶ ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ α' μισοῦ τῆς 1ης χιλιετίας.

Μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἔμμεσης μεθόδου χύτευσης συνδέεται καὶ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν διπλότυπων χάλκινων εἰδωλίων ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ δίλοβη μήτρα⁵⁰⁷ ἢ ἀπὸ ἀρνητικὰ καλούπια⁵⁰⁸. Πὰ τίς δίδυμες μορφές **19-20** τοῦ μέσου 8ου αἰ. (πίν. 18-19) ἀποκλείεται ἡ δίλοβη μήτρα, γιὰτὶ τὸ ἔντονα λυγισμένο δεξιὸ χερὶ δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀπεγκλωβισθεῖ χωρὶς βλάβη. Ἐξίσου εὐκόλος δὲν εἶναι ὁ ἀποκλεισμός τῆς ἔμμεσης μεθόδου, καθὼς οἱ ὁμοιότητες τῶν μορφῶν **19-20** εἶναι πολλές καὶ οἱ κάποιες διαφορὲς θὰ μπορούσαν νὰ ὀφείλονται στὴν εὐκόλη μεταβολὴ τοῦ κέρινου προπλάσματος, βγαλμένου ἀπὸ τὰ ἀρνητικὰ καλούπια ἑνὸς κούρου⁵⁰⁹. Ὡστόσο, ὑπάρχουν μετρήσιμες διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο ὅμοια εἰδῶλια ποὺ ἀποκλείουν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἔμμεσης μεθόδου⁵¹⁰. Τὰ μεγέθη τῆς κεφαλῆς, τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦς βραχίονα διαφέρουν κατὰ χιλιοστά, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ διαφορετικὸ συνολικὸ ὕψος τῆς κάθε μορφῆς⁵¹¹. Ἡ μορφὴ **19** ἔχει εὐρύτερη μέση ἀπὸ τῆς **20**, παρόλο ὅτι εἶναι μικρότερη, καὶ γι' αὐτὸ μοιάζει πιὸ στιβαρὴ. Στὴν κύρια ὄψη διαφέρουν καὶ οἱ μηροὶ τοῦς, οἱ ὁποῖοι στὴ **19** ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν κάτω παρυφὴ τῆς ζώνης, ἐνῶ στὴν **20** παρεμβάλλεται τὸ βουβωνικὸ τρίγωνο ἀνάμεσα στὴ ζώνη καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν.

Ἡ διαφορετικὴ ὀπτικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ αὐτὲς τίς μετρήσιμες διαφορὲς δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴ χρονικὴ ἀποσύνδεση τῶν διδύμων **19-20**, γιὰτὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης. Μόνον τὸ διαφορετικὸ χερὶ δύο τεχνιτῶν, ποὺ δούλεψαν παράλληλα στὸ κερὶ τίς δύο μορφές, δικαιολογεῖ τὸ διαφορετικὸ ἀποτέλεσμα στὸν χαλκὸ. Ἄν τὰ προπλάσματα μορφοποιήθηκαν μὲ βάση κάποιον πρότυπο ἢ τὴ σχέση δασκάλου/μαθη-

503. Lucas-Harris 1962, 221.

504. Τὰ θραύσματα **27** (πίν. 24) καὶ **36** (πίν. 32) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ., τῶν ὁποίων οἱ μορφές ὑπολογίζεται νὰ εἶχαν ὕψος 0.32 καὶ 0.40 μ. ἀντίστοιχα, δὲν εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ χύτευσί τοῦς μὲ τὴν ἄμεση ἢ τὴν ἔμμεση μέθοδο.

505. Laviosa 1967-68, 499-510.

506. Zimmer 1990, 26-27.

507. Rolley 1969, 105-108.

508. Maaß 1984, 160-165. Bol 1985, 110-117.

Herrmann 1986, 748-751 γιὰ τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς σημασίας τῶν σχετικῶν ἐνδείξεων ἀπὸ τὴ Σάμο καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἄμεσης μεθόδου "aus Gründen eines hohen ästhetischen Anspruchs".

509. Hill 1958, 311-317 καὶ Boucher 1976, 280-284.

510. Πὰ τὸ ἴδιο κριτήριον στὰ μετάλλινὰ ζώδια: Schmaltz 1980, 5.

511. Πὰ τὰ ἀκριβῆ μέτρα τοῦς βλ. Κατάλογο σ. 20.

τευομένου δύσκολα αποδεικνύεται. Ἡ πρώτη ἐκδοχή μοιάζει λιγότερο πιθανή, καθὼς τὰ μοτίβα τῆς χειρονομίας καὶ τοῦ διασκελισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ιδιότυπα, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ πολυποίκιλο εἰκονογραφικὸ ρεπερτόριο τῶν ἀνδρικών εἰδωλίων ἀπὸ τῆς Σύμης. Περισσότερες πιθανότητες γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τῆς σχέσης “δάσκαλος/μαθητευόμενος” δίνουν οἱ κάποιες ἀδεξιότητες στὴ μορφή **20**: ἡ διαμπερὴς ὀπὴ στὴν κοιλότητα τοῦ ἐνὸς ματιοῦ, ποὺ προκάλεσε καὶ τὴν παραμόρφωση τοῦ ὄγκου τῆς κεφαλῆς, ἡ ἀτυχής ἀπόδοση τοῦ θωρακικοῦ τόξου καὶ ἡ ἀνόργανη σύνδεση τοῦ αἰδοίου μὲ τὴν τριγωνικὴ κοιλιακὴ χώρα.

Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ κρητικὰ εἰδώλια τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ. ἐστιάζεται στὸ πρόπλασμα ἀπὸ μαλακὸ ἢ σκληρὸ κερί⁵¹², τοῦ ὁποίου ἡ ποιότητα καὶ τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι ἢ μὲ ἐργαλεῖο μεταφέρεται στὸν χαλκὸ. Μαλακὸ κερί πλάσιμένο μὲ τὸ χέρι ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα γιὰ τὰ μινωικὰ εἰδώλια⁵¹³ καὶ εἶναι αἰσθητὸ στοὺς μαλακοὺς ὄγκους τοῦ λάτρη **1**, στὸ διαχωριστικὸ αὐλάκι τῶν σκελῶν τῶν λάτρων **2** καὶ **3** ἢ στοὺς εὐκαμπτοὺς πλοκάμους τῶν **5** καὶ **6**. Κατ’ ἐξαίρεση, καὶ σὲ περιόδους ποὺ ἀναπτύσσονται κάποιες τάσεις ἐκγεωμετρισμοῦ, χρησιμοποιεῖται ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν μία ἢ περισσότερες φόρμες (πίν. 4-5, εἰκ. 11), χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ εὐπλάστο κερί.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ὀπτικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ., καθὼς ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ σκληροῦ κεριοῦ ἀπὸ τὴ μέση πρωτογεωμετρικὴ περίοδο καὶ ἡ μορφοποίηση τοῦ προπλάσματος μὲ τὴ βοήθεια ἐργαλείου τὰ κάνει νὰ μοιάζουν λαξευμένα⁵¹⁴. Ἡ ἐντύπωση δὲν ἀλλάζει ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ χρῆση τοῦ ἐργαλείου περιορίζεται σὲ ὁρισμένες φόρμες, ὅπως στὸ κεφάλι καὶ τὰ χέρια τῆς μορφῆς **12** (πίν. 12), ποὺ ἔχουν δουλευτεῖ μὲ τὸ μαχαίρα καὶ οἱ κοιλότητες τῶν ματιῶν ἀνοίχθηκαν μὲ τρυπανάκι στὸ κερί⁵¹⁵. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα μένει ἴδιο, γιατί δὲν θίγεται ὁ πυρήνας τῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο κομμάτι τοῦ σκληροῦ κεριοῦ, ὅταν προστίθεται μαλακὸ γιὰ νὰ σχηματισθοῦν οἱ καμπύλες τοῦ γυναικείου σώματος καὶ τῶν σκελῶν ἢ ἡ εὐσαρκὴ κοιλία καὶ τὰ φουσκωτὰ μάγουλα τοῦ αὐλητῆ **13** (πίν. 13).

Ἐπισημάνθηκε ἡ ρήξη σὲ τεχνικὸ ἐπίπεδο ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ., μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸν ὄπλοφόρο **11** (πίν. 11) τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, στὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὰ μετανακτορικὰ/ὑπομινωικά⁵¹⁶. Εἶναι ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ποὺ ἐπέβαλε στὴν 1η χιλ.⁵¹⁷ τὸ σκληρὸ κερί γιὰ τὸ πρόπλασμα καὶ τὴ μορφοποίησή του μὲ ἐργαλεῖο⁵¹⁸, ἐπιφέροντας τὴν ἀπεξάρτηση τῆς μεταλλοπλαστικῆς ἀπὸ τὴν πηλοπλαστική.

512. Raven-Hart 1958, 87-91 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἀνάμεσα στὰ ὀνομαστὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κερία συγκαταλέγονται καὶ τῆς Κρήτης (Διοσκουρίδης II 105, ἔκδ. Gunter, Oxford 1934).

513. Verlinden 1986, 44.

514. Τὰ **11-15**, **17**, **23-25**, **28**, **30**, **34-35** καὶ **39**. Πρβ. Lucas-Harris 1962, 220 σημ. 4.

515. Τὸ ἀποτύπωμά του στὰ τοιχώματα εἶναι ὁρατὸ μὲ τὸ στερεομικροσκόπιο, ἐνῶ ὅμοια ἴχνη δὲν φάνηκαν στίς κοιλότητες τῶν ματιῶν τῶν **19-20**, ποὺ θὰ ἀνοίχθηκαν μὲ ξυλαράκι.

516. Πὰ τὴ ρήξη ἀνάμεσα στοὺς δύο τομεῖς βλ. σ. 60-61.

517. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν εἰδωλίων τῆς Σύμης ἐξαίρουνται τοῦ νέου τρόπου ἐπεξεργασίας τοῦ προπλάσματος τὰ μετριότατα κατὰ τὴν ποιότητα εἰδώλια **18** καὶ **37** τοῦ μέσου 8ου καὶ τοῦ ὕστερου 8ου αἰ. ἀντίστοιχα, γιὰ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκε μαλακὸ κερί καὶ ἐργαλεῖο μόνο στὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα.

518. Τὰ ἴχνη ἀπὸ σπάτουλα ἢ μαχαίρι μεταφερόμενα στὸν χαλκὸ διακρίνονται μὲ γυμνὸ μάτι σὲ

Καὶ εἶναι ὁ δαιδαλικὸς ρυθμὸς ποὺ προκάλεσε τὴν ἐπανασύνδεσίν τοις, ὅπως δείχνουν τὰ κοινὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα ἀνάμεσα στὰ χάλκινα καὶ τὰ πήλινα εἰδῶλια τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 131, 133). Ἡ ἀποδέσμευση τῶν χάλκινων ἀπὸ τὰ πήλινα τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὴν λείανση τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μετάλλου⁵¹⁹, γιὰ αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία μετὰ ἀπὸ τὴν χύτευση δὲν παράγει φόρμες, ἔστω καὶ ἂν συμβάλλει σὲ ἓνα ἄρτιο ἀποτέλεσμα⁵²⁰. Οὐτε καὶ ἡ ἐπικράτησις τῆς “λαϊκῆς” πηλοπλαστικῆς σὲ κρίσιμες ἐποχὲς δικαιολογεῖ τὴν ἐξάρτησιν τῶν μετανακτορικῶν χάλκινων εἰδωλίων ἀπὸ τὰ πήλινα⁵²¹. Μινωικὰ εἰδῶλια, ἐξαρημένα ἀπὸ τὴν πηλοπλαστικὴν κατὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὸ θέμα, εἶναι συχνὰ λειασμένα⁵²², καὶ ὅλα τὰ νεοανακτορικὰ εἰδῶλια τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς παραμένουν δέσμια τῆς πηλοπλαστικῆς, παρόλο ὅτι δέχονταν τὴν ἐπίδρασιν τῆς τέχνης τῶν ἀνακτόρων καὶ ὄχι τῶν ἀσθενῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, ποὺ ἀρκοῦνταν στὸν φθινὸ πηλό.

Ἐπακόλουθο τοῦ νέου τρόπου ἐπεξεργασίας τοῦ προπλάσματος ἦταν νὰ περιορισθεῖ βαθμιαία ἡ προσθετικὴ συγκρότησις τῶν μορφῶν στὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ χαρακτηριστικά τοις, ὅπως στὰ φύματα τῶν ματιῶν ἢ τὰ πτερύγια τῶν αὐτιῶν, στὸ αἰδοῖο ἢ τὶς θηλές τοῦ στήθους (πίν. 13-14, 16-17, 21). Σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὰ μινωικὰ ἀπὸ εὐπλάστο κερὶ εἰδῶλια, ὅπου ἡ προσθετικὴ συγκρότησις τοῦ προπλάσματος παραμένει ἐμφανής⁵²³, στὰ γεωμετρικὰ διαφαίνεται καὶ ἡ πρόθεσις νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ συνδέσεις, ἀκόμη καὶ σὲ μορφὰς στίς ὁποῖες χρειαζόταν νὰ προστεθοῦν τὰ χέρια στοὺς ὤμους, λόγῳ τῶν ιδιότυπων μοτίβων τῆς χειρονομίας τοις⁵²⁴. Αὐτὴ ἡ τάσις ἀποτέλεσε τὸν κανόνα ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ., ἴσως γιὰ τὴν εἰκαστικὴ ἔκφρασιν ἀντιλαμβανόταν πιά τὴν ἀνθρώπινη μορφή ὡς ἀδιάσπαστη ἐνότητα.

Ἄν ἡ ποιότητα τοῦ κεριοῦ καὶ ὁ τρόπος τῆς μορφοποίησης τοῦ προπλάσματος ἀποχωρίζει τὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῆς 2ης ἀπὸ τῆς 1ης χιλ., ἡ ἀπόδοσις κάθε λεπτομέρειας στὸ κερὶ ἀποτελεῖ τὸν κανόνα καὶ γιὰ τὶς δύο χιλιετίες. Ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ λεπτὲς γραμμὲς, ὅπως τῶν πλοκάμων τῆς κόμης στὰ εἰδῶλια **18** καὶ **19-20** (πίν. 17-19) ἢ οἱ πλατύτερες τοῦ περιζώματος καὶ τῆς κόμης στὸν κοῦρο **23** (πίν. 22-23), ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὸ κερὶ.

πρωτο- καὶ γεωμετρικὰ εἰδῶλια: **11** στὰ πόδια καὶ τὰ χέρια· **12** στὸ πρόσωπο καὶ τὸν γόμφο/ἄγωγό· **13** στὸ δεξιὸ χέρι, στὰ πόδια καὶ τοὺς γλουτούς· **14** στὸ πρόσωπο· **15** στὰ ἐπίπεδα τοῦ σώματος καὶ τῶν σκελῶν· **17** στίς πλάγιες ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν σκελῶν· **18** στὴν πίσω ὀψιν τῶν σκελῶν· **21** στὴν πίσω ὀψιν τοῦ σώματος καὶ τῆς κόμης· **25** στὸ μετατόριστο καὶ τὴν κνήμην τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ.

519. Rolley 1977, 133. Τοῦ ἴδιου 1984, 52 εἰκ. 28. Πρβ. Bol 1985, 173, ποὺ ἐπισημαίνει τὴν μορφολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ χάλκινα καὶ τὰ πήλινα εἰδῶλια, χωρὶς νὰ τὴν αἰτιολογεῖ.

520. Bol 1985, 81 γιὰ τὸ ὁπτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς “ἐν ψυχρῷ” ἐπεξεργασίας στὰ ἀγάλματα.

521. Naumann 1976, 76-77.

522. Βλ. ἐνδεικτικὰ Verlinden 1984, ἀρ. 11 bis πίν. 3· ἀρ. 67 πίν. 32· ἀρ. 113 πίν. 52.

523. Βλ. τὰ **1, 2, 3, 5** γιὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ δεξιοῦ τοις κεριοῦ μὲ τὴν ὠμοπλάτη ἢ τὸ **6** γιὰ τὴν ἐπικάλυψιν τῆς ἴδιας σύνδεσιν μὲ τὸ ἄπλωμα τοῦ μαλακοῦ κεριοῦ· τὸ **8** γιὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ λαμοῦ μὲ τὸν ὤμο καὶ τὸ **9** γιὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ δεξιοῦ τοις κεριοῦ μὲ τὸ δόρυ.

524. Στὸ **19** παραμένει ἡ ἐγκάρσια αὐλάκωσις τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα καὶ στὸ **20** ἡ τριγωνικὴ βάθυνσις μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ διόγκωσις τοῦ βραχίονα στὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη τοις.

Εἰκ. 134. Λεπτομέρεια τοῦ 36α, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

ἔγκοιλη γραμμὴ τους εἶναι πλατιά, ὅπως στους πλοκάμους τῆς κόμης, στὴ ραχοκοκαλιά καὶ τὰ δάκτυλα τοῦ κυπελλοφόρου 17 (πίν. 16) ἢ στὴ συμβολὴ τοῦ ἑξωτερικοῦ περιγράμματος τῶν ποδιῶν μὲ τὴ βάση τοῦ θραύσματος 27 (πίν. 24). Τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸ στερεομικροσκόπιο, γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸ κερί ὅλων τῶν λεπτομερειῶν τῶν μορφῶν, ἐπικυρώνει καὶ ἡ ἔνδειξη ποὺ ἔτυχε νὰ διασωθεῖ στὸ χέρι α τοῦ συμπλέγματος 36: ἡ ἔγκοιλη γραμμὴ γύρω ἀπὸ τὸ νύχι τοῦ δείκτη ἐπικαλυπτόταν ἀπὸ τὸ πυρόχωμα τῆς ἐσάρπας στὸ σημεῖο ποὺ μοιάζει τώρα μὲ παρανυχίδα⁵²⁸ (εἰκ. 134).

Ἡ ἀλληλεπίδραση ρυθμοῦ καὶ τεχνικῆς, μὲ τὸν ρυθμὸ νὰ ἔχει σχεδὸν πάντα τὸ προβάδισμα στὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ., διαγράφεται ὄχι μόνο στὸ πρόπλασμα, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσα ἀπὸ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῶν εἰδωλίων ἔχουν ἀποκοπεῖ. Ὁ καθαρισμὸς τους μὲ καλέμι, σκαρπέλο ἢ κοπίδι καὶ ἡ ἐξομάλυνση τῶν ἀποκομμένων ἐκβλαστημάτων μὲ ράσπα ἢ λίμα⁵²⁹ εἶναι περισσότερο ἐπιμελημένος στὰ εἰδῶλια τῆς 1ης χιλ., ἀπὸ ὅσο στὰ μινωικά⁵³⁰.

525. Δύο μόνο ἐξαιρέσεις ἐπισημαίνονται καὶ στὰ 588 παραδείγματα τετραπόδων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Schürmann 1996, 180 ἀρ. 391, 517.

526. Πὰ τὴν ἴδια ποιότητα τῆς χάραξης στὰ γόνατα καὶ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. σ. 143 καὶ γιὰ τὴ διαφορετικὴ τομὴ τῆς ὀδευσης τοῦ σφυροκάλεμου: Λεμπέση 1985, 60-61.

527. Οὔτε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ στερεομικροσκοπίου εἶναι σαφές, ἀν τὰ κοσμήματα τῆς φαρέτρας τοῦ τοξότη 30 ἀνοίχθηκαν στὸ κερί, γιὰ τὴ χάραξη ἔχει στομώσει μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς στὸ μέταλλο.

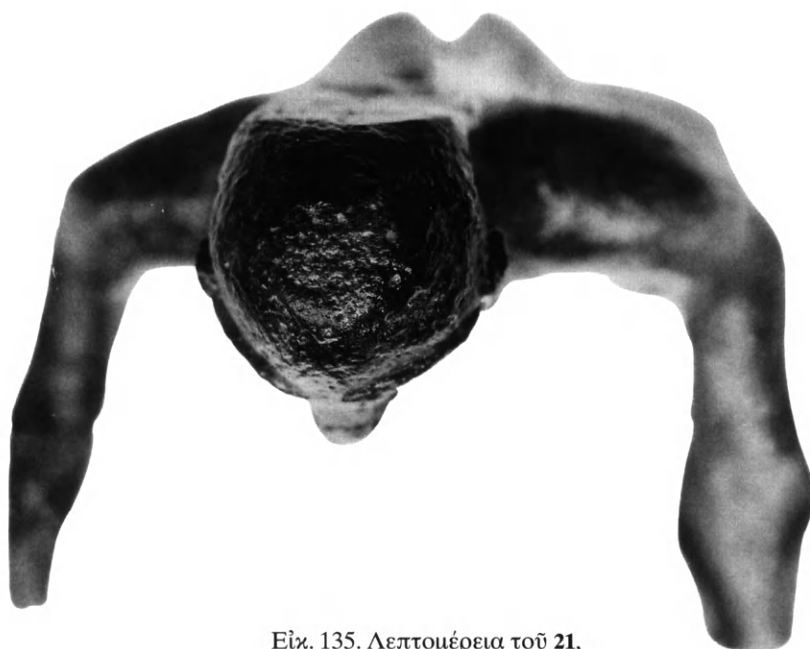
528. Πὰ ὅμοια ἔνδειξη σὲ τετράποδα: Schmaltz 1980, 180 σημ. 413.

529. Πὰ τὰ ἐργαλεῖα βλ. Bol 1978, 79-80. Ἰχνη τῆς λίμας εἶναι ὁρατὰ στους κροτάφους τοῦ λάτρη 6, στὸν δεξιὸ μηρὸ τοῦ ἀύλητῆ 13 καὶ στὸ καλᾶμι

Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ εἰδῶλιο 39 τοῦ πρώιμου αὐστηροῦ ρυθμοῦ⁵²⁵ (πίν. 34-35), ὅπου τὸ χάραγμα στὰ γόνατα παρουσιάζει τὴ γωνιώδη τομὴ ποὺ ἀφήνει τὸ χειροκάλεμο, ἀφαιρώντας τὴν ὀδευσὴ του μέταλλο⁵²⁶. Ἀντίθετα μὲ τὶς λεπτὲς χάραξεις, στὶς ὁποῖες ἡ ὀξείδωση παρεμποδίζει συχνὰ τὴ διάγνωση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἀνοίχθῃ⁵²⁷, οἱ εὐρύτερες ἀνοίγονταν σίγουρα μὲ χειροκάλεμο στὸ σκληρὸ κερί, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες τῶν μορφῶν εἶναι λαξευμένες στὸ μέταλλο· ἰδιαίτερα ὅταν ἡ

τῆς κνήμης τοῦ 35· στὸν λαιμό, τοὺς ὤμους καὶ τὴ ράχη τοῦ 38 καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἐνδυμάτων τοῦ 41. Ἰχνη ἀπὸ τὸ καλέμι γιὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πυροχώματος διακρίνονται μὲ τὸ στερεομικροσκόπιο ἀνάμεσα στους πλοκάμους, στὰ δάκτυλα καὶ στὸ αὐλάκι τῆς ραχοκοκαλιᾶς τοῦ κυπελλοφόρου 17· ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἐκχειλισμάτων στὶς ἑξωτερικὲς πλάγιες ὀψεις τῶν σκελῶν τῆς μορφῆς 21, στὴ βάση δίπλα ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι τῆς 25, κατὰ μῆκος τῆς συμβολῆς τῶν ποδιῶν μὲ τὴ βάση τῆς 33 καὶ στὴ συμβολὴ τοῦ ζωικοῦ μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα τοῦ κενταύρου 34.

530. Στὸν λάτρη 1 δὲν καθαρίσθηκε τὸ ἐξόγκωμα τοῦ περιζώματος πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ του χέρι οὔτε τὰ ἐκβλαστήματα ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ 6.

Εἰκ. 135. Λεπτομέρεια τοῦ 21,
ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐκπλαστήματα ἀποκόβονταν καὶ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα, ποὺ δὲν εἶχαν δευτερογενῆ λειτουργία, ὅπως οἱ ἐξαεριστήρες (= ἀεραγωγοί, διαπνοές), τῶν ὁποίων ἡ μικρὴ διάμετρος, συχνὰ καὶ ἡ θέσις δὲν προσφέρονταν γιὰ τὴ στήριξη τῶν εἰδωλίων. Τοῦ κανόνα δὲν λείπουν οἱ ἐξαιρέσεις: τὸ λεπτὸ στέλεχος κάτω ἀπὸ τὴ φτέρνα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ στὸ χυτευμένο ἀπὸ τὸ κεφάλι ὑστερογεωμετρικὸ εἰδώλιο 21 (πίν. 20, εἰκ. 135) δείχνει ὅτι καὶ ὁ ἐξαεριστήρας μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴ στήριξη εἰδωλίου μικροῦ μεγέθους· παράλληλα, καὶ τὸ κυριότερο, τεκμηριώνει ὅτι ἐξαεριστήρες χρησιμοποιοῦνταν καὶ στὰ μικρὰ εἰδώλια⁵³¹ καὶ μάλιστα περισσότεροι τοῦ ἑνός, ὅπως προδίδει τὸ σφυρηλατημένο κατάλοιπό του στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς δεξιᾶς φτέρνας τοῦ ἴδιου εἰδωλίου. Τοποθετημένοι οἱ ἐξαεριστήρες σὲ σημεία διαμετρικὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἄγωγὸ τῆς χύτευσης⁵³², μεταμορφώνονται μὲ τὴ σφυρηλάτηση τῶν καταλοίπων τους σὲ μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ, ὅσάκις οἱ ἀφαιρετικὲς τάσεις τοῦ ρυθμοῦ εὐνοοῦσαν τὸν μετασχηματισμὸ τους· ἄλλοτε λιγότερο εὐδιάκριτο, ὅπως ἡ κατάληξις τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ τοῦ μεταβατικοῦ λάτρη 8 ποὺ χυτεύθηκε ἀπὸ τὰ πόδια (πίν. 8) καὶ ἄλλοτε εὐκρινέστατο, ὅπως στὰ ἄκρα πόδια τῶν ὀπλοφόρων 10-11 (πίν. 10-11) ἢ στὰ ἄκρα χέρια, τὰ

531. Ἀντίθετα μὲ τὴ Verlinden (1986, 44, 48) γιὰ τὰ μινωικὰ καὶ Hostetter (1986, 168) γιὰ τὰ ἐτρουσκικά. Zimmer 1990, 23-24 γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαέρωσης.

532. Πρόσφορη θέσις εἶναι τὰ ἄκρα τῶν μελῶν: τὰ χέρια τοῦ χυτευμένου ἀπὸ τὰ πόδια λάτρη 8 ἢ

τὰ πόδια τοῦ χυτευμένου ἀπὸ τὸ κεφάλι ὀπλοφόρου 11. Ὁ ἀποκομμένος ἀριστερὸς ἀγκῶνας τοῦ λάτρη 6 καὶ ἡ διόγκωσις τοῦ δεξιοῦ ἀγκῶνα, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας του, δικαιολογοῦνται ὡς κατάλοιπα ἐξαεριστήρων. Τὴν ἐπισημάνση ὀφείλω στὸν Γ. Παπασάββα.

ὅμοια μὲ ἀνοικτὲς πρὸς τὰ κάτω παλάμες, τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος **15** (πίν. 15), πού χυτεύθηκε ἀπὸ τὸ πλακίδιο τῆς στήριξης.

Συχνότερα ἀπὸ τοὺς ἐξαεριστήρες διατηρεῖται ὁ ἀγωγὸς τῆς χύτευσης, γιατί ἀποτελοῦσε ἀσφαλέστερο κατασκευαστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ στήριξη τοῦ εἰδωλίου. Ἡ κατὰ κανόνα διατήρησή του στὰ ἀνδρικὰ μινωικὰ εἰδώλια δείχνει ὅτι ἡ χύτευση γινόταν ἀπὸ τὰ πόδια μὲ ἀνάστροφα τοποθετημένο τὸ καλούπι, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια παραδείγματα χυτευμένα ἀπὸ τὸ κεφάλι, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐντάσσονται στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς μετανακτορικῆς περιόδου καὶ ἓνα στὴν πρῶμῃ πρωτογεωμετρικῇ περίοδο⁵³³. Οἱ ὕστερες ἐξαίρεσεις θὰ παρέσυραν στὸ συμπέρασμα ὅτι βελτιώθηκε ἡ τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεριοῦ, γιατί μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ στομίου τῆς χύτευσης στὸ κεφάλι προλάβαινε τὸ καυτὸ κρᾶμα νὰ γεμίσει τὸ δυσκολοπρόσιτο μοτίβο τῆς χειρονομίας “τοῦ σεβίζοντος” ἢ τὸ μοτίβο τῶν λυγισμένων ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στήθος χειρῶν. Ἦταν ὅμως ὁ ρυθμὸς τῆς μετανακτορικῆς περιόδου μὲ τὶς ἀφαιρετικὲς τάσεις, πού ἐπέτρεψε τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ τὰ πόδια στὸ κεφάλι, μιὰ καὶ δὲν θιγόταν ἡ κόμη, πού εἶχε συρρικνωθεῖ σὲ ἓναν πλόκαμο ἢ καὶ εἶχε καταργηθεῖ. Καὶ ἦταν ὁ νεοανακτορικὸς ρυθμὸς πού παρεμπόδιζε τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀγωγοῦ στὴν ἴδια πρόσφορη θέση, γιὰ νὰ μὴν θιγοῦν οἱ πλούσιες κομμώσεις τῶν νεοανακτορικῶν εἰδωλίων⁵³⁴.

Ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας καὶ μετὰ ἐπιλέγεται κατὰ κανόνα ὡς σημεῖο προσαρμογῆς τοῦ ἀγωγοῦ ἡ πιὸ κατάλληλη θέση γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη ροὴ τοῦ κρᾶματος, ἐφόσον καὶ πάλι κάποιο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο δὲν παρεμπόδιζε αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ⁵³⁵. Χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ παραδοσιακὴ χύτευση ἀπὸ τὰ πόδια⁵³⁶, ὁ ἀγωγὸς μεταφερόταν στὸ κεφάλι ὡσὰκις τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας ἀναπτυσσόταν κατὰ πλάτος (πίν. 11), ἢ ἦταν γωνιώδες (πίν. 13), ἢ τύχαινε νὰ συνδέεται μὲ κάποιο σύμφυτο ἀντικείμενο/σύμβολο (πίν. 16). Ὅταν μάλιστα ἡ ἀνάπτυξη τῆς μορφῆς σὲ ὕψος ἦταν ἴδια περίπου μὲ τὴν κατὰ πλάτος, ἐπιλεγόταν καὶ ἡ λύση τοῦ διφυοῦς ἀγωγοῦ, ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸ χαμηλὸ ἐξόγκωμα μὲ τὴν κοιλότητα στὰ νῶτα τοῦ κενταύρου **34**⁵³⁷ καὶ ἡ ἐπίπεδη φόρμα τῆς κεφαλῆς του (πίν. 30).

Ἡ χρῆση τοῦ διφυοῦς ἀγωγοῦ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴ 2η χιλ.⁵³⁸, ἀλλὰ δὲν ἀπαντᾶται συχνὰ στὰ μινωικὰ εἰδώλια, γιατί οὔτε τὸ μοτίβο τῶν συνεπτυγμένων ἄκρων ποδιῶν, οὔτε τὸ πλακίδιο τῆς στήριξης μὲ τὰ διεσταλμένα σκέλη, οὔτε καὶ ἡ μεγαλύτερη σὲ ὕψος

533. Βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 131 πίν. 58· ἀρ. 146-147 πίν. 65· ἀρ. 186 πίν. 76· ἀρ. 189 πίν. 77· ἀρ. 205 πίν. 82 (πρωτογεωμετρικὸ), ὅσα παραδείγματα μπόρεσα νὰ ξεχωρίσω μὲ βάση τὴ μέτρια ποιότητα τῶν φωτογραφιῶν αὐτῆς τῆς δημοσίευσης. Πὰ ἓνα ἀκόμη μετανακτορικὸ εἰδώλιο: Naumann 1976, S24, 92 πίν. 11.

534. Μόνο σὲ ἓνα γυναικεῖο εἰδώλιο πού εἶναι χυτευμένο ἀπὸ τὸ κεφάλι ἔχει πετύχει ἡ ἀπόδοση τῆς κόμμωσης: πρβ. Verlinden 1984, ἀρ. 33 πίν. 16 μὲ ἀρ. 34-37 πίν. 17-18 καὶ ἀρ. 67-72 πίν. 32-34, στὰ ὁποῖα εἶτε ὁλόκληρη ἢ ὅλος εἶναι λεία εἶτε τμήμα

τῆς.

535. Π.χ. τὸ κρᾶνος τῶν ὀλοφόρων **9-10** καὶ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν τοῦ **15** ἢ ἡ κόμμωση τῆς **12** καὶ τῶν διδύμων **19-20**.

536. Π.χ. τὰ **24, 29, 37-38** καὶ **41**, γιατί ἀγνοοῦνταν προφανῶς τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἀνοδικῆς ροῆς τοῦ κρᾶματος: Bol 1985, 127 εἰκ. 83.

537. Πὰ τὴν κατὰ κανόνα προσαρμογὴ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς χύτευσης στὰ νῶτα τῶν κρητικῶν τετραπόδων: Schürmann 1996, 182-183· 195.

538. Verlinden 1984, ἀρ. 93 πίν. 43.

από την κατά πλάτος ανάπτυξη των μορφών απαιτούσαν διφυή άγωγή. Όταν όμως ο ρυθμός της τελευταίας φάσης της μετανακτορικής περιόδου και της πρώιμης πρωτογεωμετρικής άδιαφόρησε για το σύμφυτο με τα πόδια πλακίδιο στήριξης, θά χρησιμοποιήθηκε εύρύτατα ο διφυής άγωγός⁵³⁹, καθώς τα ελεύθερα άκρα των διεσταλμένων ποδιών των μορφών προσφέρονταν για την προσαρμογή του⁵⁴⁰. Εύλογα δέν σώζονται κάποια ίχνη του στα ειδώλια αυτής της εποχής, γιατί ή αποκοπή των δύο άγωγών και του σύμφυτου στομίου της χύτευσης με σκοπό την επαναχύτευση θά ήταν έπωφελής σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, με μειωμένο αποθεματικό σε μέταλλα προς διάθεση για τη χύτευση άναθημάτων⁵⁴¹. Αντίθετα οί περίοδοι οικονομικής ευμάρειας και της συνακόλουθης απόσυρσης των μετάλλων με την πράξη της ανάθεσης⁵⁴² εύνοούσαν τη διατήρηση των κατασκευαστικών στοιχείων⁵⁴³ και γι' αυτό τον λόγο ο άγωγός της χύτευσης επανεμφανίζεται στα ειδώλια. Έπομένως το διάστημα των αιώνων χωρίς ένδείξεις για τη χρήση κάποιου τύπου άγωγού δέν σημαίνει την άγνοιά του· ούτε ή επανεμφάνισή του συνεπάγεται την εισαγωγή τεχνογνωσίας, άφου ο είκονογραφικός τύπος του ειδωλίου, το μέγεθος και ο ρυθμός καθόριζαν τον τύπο των κατασκευαστικών στοιχείων του.

Άκόμη και ή γνωστή στη 2η χιλ. σφυρηλάτηση⁵⁴⁴ μπαίνει στην ύπηρεσία του ρυθμού από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, γιατί χρησιμοποιείται όχι μόνο για να έξομαλύνονται τα κατάλοιπα των κατασκευαστικών στοιχείων, αλλά και για να δηλώνονται μορφολογικά χαρακτηριστικά⁵⁴⁵. Η χρήση της σφυρηλάτησης ως μέσου μορφοποίησης έγκαταλείπεται με την έκπνοή των αφαιρετικών τάσεων του γεωμετρικού ρυθμού. Έπομένως ή διαχρονική εφαρμογή της, έξαρτημένη από την κυρίαρχη τάση του έκάστοτε ρυθμού της 2ης και της 1ης χιλ., άποκλείει μάλλον την άξία της ως χρονολογικού κριτηρίου⁵⁴⁶.

Το ίδιο ισχύει και για το γυάλισμα της έπιδερμίδας του μετάλλου με λεπτή άμμο, έλαφρόπετρα ή κόκαλο σουπιās, που άποτελούσε το τελευταίο στάδιο της έπεξεργασίας των ειδωλίων μετά από τη χύτευση⁵⁴⁷. Γυάλισμα και λείανση ήταν γνωστές τεχνικές στην Κρήτη της 2ης χιλ., αλλά ή εφαρμογή τους δέν γενικεύθηκε στα ανθρώπινα ειδώλια, γιατί προσέκρουε στις ισχυρές φυσιοκρατικές τάσεις του νεοανακτορικού ρυθμού⁵⁴⁸.

539. Πά άγωγό όμοιου τύπου σε τετράποδο από το ιερό της Σύμης: Schürmann 1996, 183 άρ. 576 σημ. 441, πίν. 62. Πρβ. όμοιο από το ιερό της Όλυμπίας: Heilmeyer 1969, 14-16 εικ. 20.

540. Τα 8-11· πρόσθεσε Verlinden 1984, άρ. 146 πίν. 65· άρ. 155-159 πίν. 68-69· άρ. 163-165 πίν. 70· άρ. 192-195 πίν. 78-79· άρ. 208 πίν. 82· άρ. 210 πίν. 83· άρ. 212-213 πίν. 84· άρ. 217-218 πίν. 86· άρ. 224-225 πίν. 88· άρ. 234 πίν. 91· άρ. 241-242 πίν. 94 και άρ. 232 πίν. 91 της πρώιμης γεωμετρικής εποχής.

541. Είναι πιθανή ή επαναχύτευση κατασκευαστικών στοιχείων, γιατί στο ιερό της Σύμης βρέθηκαν μόνο δύο παραδείγματα (εικ. 147) έπί συνόλου 41 ανθρώπινων ειδωλίων και 588 τετραπόδων.

542. Snodgrass 1980, 52.

543. Τα κατασκευαστικά στοιχεία αποκόβονταν και στα χάλκινα άνατολικά ειδώλια της ίδιας κρίσιμης περιόδου: Negbi 1991, 205-243.

544. Σφυρηλατημένοι είναι οί αποκομμένοι άγωγοί χύτευσης των 1, 2, 6 και 7.

545. Τών άκρων ποδιών στα 9-11· της κεφαλής και των άκρων χειρών στο 11, όπως και των άκρων χειρών στους κρανοφόρους του συντάγματος 15.

546. Rolley 1969, 40 άρ. 18.

547. Bol 1985, 156.

548. Πά τις έλάχιστες έξαιρέσεις: Verlinden 1984, άρ. 6 πίν. 1· άρ. 11 bis και 12 πίν. 3· άρ. 67 πίν. 32.

Εἰκ. 136. Λεπτομέρεια τοῦ 17, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Μόνο σὲ περιόδους πὺν ἐκδηλώνονται κάποιες τάσεις “ἐκγεωμετρισμοῦ” ἐπανεμφανίζονται ἢ ἐπιμελημένη λείανση καὶ τὸ γυάλισμα, ἀλλὰ περιορίζονται σὲ τμήματα τῶν μορφῶν⁵⁴⁹. Ἡ μερική ἐφαρμογή τους ἀπαντᾶται σποραδικὰ καὶ σὲ παραδείγματα τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου καὶ τῆς πρώιμης πρωτογεωμετρικῆς⁵⁵⁰. Καί, ἐνῶ στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὑπάρχουν σποραδικὰ παραδείγματα καθολικῆς λείανσης τῆς μορφῆς (εἰκ. 46, 66), ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ ἡ λείανση καὶ τὸ γυάλισμα ὁλόκληρου τοῦ εἰδωλίου ἀποτελεῖ τὸν κανόνα. Ἴσως γιὰτὶ ὁ δαιδαλικὸς ρυθμὸς, πὺν ἀντιλαμβανόταν τὴν ἀνθρώπινη μορφὴ ὡς ἀδιάσπαστη ὄντοτητα, ἐπέβαλε τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀπάλειψη κάθε κατασκευαστικοῦ ἴχνους.

Μόνον ἡ σημασία πὺν εἶχε ἡ θέση τοῦ ἀγωγοῦ τῆς χύτευσης γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ καλύτερο δυνατό ἀποτέλεσμα δίνει τὸ προβάδισμα τῆς τεχνικῆς ἐναντι τοῦ ρυθμοῦ. Τὸ κόψιμο τοῦ προσαρμοσμένου στὸ κεφάλι ἀγωγοῦ ἀφήνει εὐδιάκριτο ἴχνος, ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὰ πρώιμα εἰδῶλια τῆς 1ης χιλ. Συμβαίνει συχνὰ ἡ ἐξομάλυνση τῶν καταλοίπων του μὲ τὴ σφυρηλάτηση νὰ μὴν ἀπαλείφει τὸ δισκοειδὲς ἀποτύπωμά του, τὸ ὁποῖο καλύπτει μέρος τῆς κεφαλῆς, ὅταν ὁ ἀγωγὸς ἦταν μικρῆς διαμέτρου⁵⁵¹ (εἰκ. 135). Οὕτε καὶ οἱ τυχόν κοιλότητες ἀπὸ φυσαλίδες ἐξαλείφονταν ὅταν ἡ διάμετρος τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν ἴση μὲ τῆς κεφαλῆς ἢ κατὰ τι μικρότερη⁵⁵² (εἰκ. 136). Πὰ νὰ κλείσουν κατὰ τὸ δυνατόν οἱ κοιλότητες χρειαζόταν νὰ σφυρηλατηθεῖ ἔντονα ἡ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκοβόταν ὁ ἀγωγός, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεχειλίσαι τὸ ἐλατὸ μέταλλο καὶ νὰ σχηματισθεῖ περιχέλωμα κατὰ τὴν περίμετρο τῆς κεφαλῆς, περισσότερο ἢ λιγότερο κανονικό,

549. Π.χ. στὸ μέτωπο τοῦ λάτρη 6 (πίν. 4-5) μὲ ἐμφανῆ τὰ ἴχνη τῆς λίμας καὶ τὸ γυάλισμα στὸ στέρνο πὺν ἔχει ἐξαλείψει τὰ ἴχνη τῆς· πρόσθεσε: Verlinden 1984, ἀρ. 107-108 πίν. 49· ἀρ. 113 πίν. 52.

550. Π.χ. στὴν ἀσπίδα τῶν ὀπλοφόρων 9 καὶ 10, τῆς ὁποίας ἡ λεία ἐπιφάνεια θὰ ἀνακαλοῦσε τὴν παράσταση ἐρυθρόμορφου ἀμφορέα τοῦ 5ου αἰ.,

ὅπου ὁ “Ἡφαιστος γυαλίζει μὲ ἐλαφρόπετρα στρογγυλὴ ἀσπίδα (= Mattusch 1988, 239 A. 31), ἀν τὰ εἰδῶλια δὲν ἦταν τόσο πρώιμα.

551. Στὰ 13-14, 16, 21-22 καὶ 28.

552. Ὅπως στὰ 11, 17, 28. Πὰ τὴ συσσώρευση σφαλμάτων στὸ σημεῖο προσαρμογῆς τοῦ ἀγωγοῦ: Heilmeyer 1979, 44.

Εικ. 137. Άγωγός με στόμιο χύτευσης του λάτρη 5, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εικ. 138. Στόμιο με άγωγό χύτευσης του 29, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

ανάλογα με τη δεξιότητα του τεχνίτη⁵⁵³. Εφόσον τὸ ἐπίπεδο κεφάλι καὶ τὸ περιχέλωμά του ἀποτελοῦν κατασκευαστικά παράγωγα, ἡ εἰκονογραφικὴ ἢ χρονολογικὴ ἀξία τους εἶναι ἐπισηφελῆς, ἔστω καὶ ἂν καθιερώθηκαν ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. ὡς προσφιλεῖς φόρμες καὶ τὸ περιχέλωμα ἀπέκτησε ἀμφίσημη εἰκονογραφικὴ ἀξία⁵⁵⁴. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἰδιότυπος συνδυασμὸς ἀπὸ κατακόρυφους ἢ ὀριζόντιους πλοκάμους μὲ τὴν ἐπίπεδη καὶ λεία θόλο τῆς κεφαλῆς χωρὶς βοστρύχους, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ γεωμετρικὰ εἰδῶλια (πίν. 16) καὶ σὲ δαιδαλικά διαφορετικῶν βαθμίδων ἐξέλιξης⁵⁵⁵ (πίν. 22-23, εἰκ. 84).

Μία ὁμάδα ἀντικειμενικῶν ἐνδείξεων στηρίζει τὴν ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση, ὅτι οἱ ὅμοιες μέθοδοι χύτευσης ἀνθρώπινων εἰδωλίων στὴν Κρήτη τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ. προϋποθέτουν τὴ μεταβίβαση τεχνογνωσίας ἀπὸ τὸν μινωικὸ στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ. Εἶναι τὰ ὁρατὰ μὲ γυμνὸ μάτι κατασκευαστικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἀξία, γιατί καλύπτουν τὸν εὐρύτατο χρονικὸ ὀρίζοντα τῶν δύο χιλιετιῶν στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου ἀναπτύχθηκαν δύο διαφορετικοὶ πολιτισμοί⁵⁵⁶.

Τὸ κωνικὸ στόμιο χύτευσης μὲ ὑψηλὸ ἢ κοντὸ ἄγωγό (πίν. 3, 5, εἰκ. 137), ποὺ ἀπαντᾶται σὲ εἰδῶλια καὶ τῶν δύο φύλων ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο ἕως καὶ τὴν ὕστερη φάση τῆς μετανακτορικῆς⁵⁵⁷, ἔχει μεταβιβασθεῖ σὲ γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Πατσὸ τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 177). Ἡ ἐμμονὴ τῶν μεταλλοτεχνιτῶν σὲ αὐτὸν τὸν τύπο κατασκευαστικοῦ στοιχείου ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. εἶναι προφανὴς στὸ θραῦσμα 29 καὶ τὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου⁵⁵⁸ (εἰκ. 99, 138), παρόλο ὅτι στὰ δύο

553. Βλ. 11, 17, 23.

554. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τὸ 23 μὲ τὸ 28 γιὰ τὰ εἰδῶλια καὶ γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῆς καμπύλης μὲ τὴν ἐπίπεδη φόρμα στὰ ἔργα δύο διαστάσεων, ὅπου δὲν παρεμβάινει ἡ τεχνικὴ: Λεμπέση 1985, 87 σημ. 140.

555. Π.χ. τὰ 17, 22-23, 34.

556. Πὰ τὴ μειωμένη ἀποδεικτικὴ ἀξία τους στὰ

στενὰ ὅρια ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου: Hill 1949, XIX. Ἀντίθετος ὁ Schmaltz 1980, 143 σημ. 323.

557. Ἀρ. 4-5. Πρόσθεσε Verlinden 1984, ἀρ. 93 πίν. 43· ἀρ. 97 πίν. 44 (νεοανακτορικά)· ἀρ. 146-147 πίν. 65· ἀρ. 189 πίν. 77 (μετανακτορικά).

558. Ἴσως ἡ ἐμβέλεια τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴν Πελοπόννησο (βλ. σ. 299-305) δικαιό-

παραδείγματα προστίθεται ή αναγκαία για την εποχή τους δισκοειδής βάση στον άγωγο με το σύμφυτο στόμιο. Άλλα και ο τύπος του κυλινδρικού άγωγού με το σύμφυτο, παχύ ορθογώνιο πλακίδιο στήριξης στα άνδρικά νεοανακτορικά είδωλια (πίν. 1) χαρακτηρίζει και τα μετανακτορικά, όπως και τους λάτρεις της πιο όψιμης ομάδας από τη σπηλιά της Φανερωμένης⁵⁵⁹ (είκ. 20-21). Μόνον ή μεταλλαγή του πλακιδίου σε βάση⁵⁶⁰ με την προσθήκη κυματίων στο γεωμετρικό είδωλιο 18 (πίν. 17) τη διαφοροποιεί από τα μινωικά άρχετύπα της. Άκόμη και ο σπάνιος για τα μινωικά είδωλια τύπος άγωγού σε σχήμα άνεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, από τον όποιο εκφύονται τα άκρα πόδια του νεοανακτορικού λάτρη 2 (πίν. 2) και της γυναικείας μορφής 12 της μέσης πρωτογεωμετρικής περιόδου (πίν. 12), έχει για συνδετικό κρίκο είδωλιο λάτρη του τέλους της μετανακτορικής/ύπομινωικής εποχής⁵⁶¹.

Μάλλον στον παράγοντα της τύχης μπορεί να άποδοθεί ή άπουσία κάποιων συνδετικών κρίκων άνάμεσα στη 2η και την 1η χιλ. για τον τύπο του άγωγού ορθογώνιας τομής, που συνδυάζεται με το σύμφυτο λεπτό πλακίδιο της στήριξης και άπαντάται τόσο σε νεοανακτορικούς λάτρεις (πίν. 4-6), όσο και στη μορφή 24 του 7ου αϊ. (πίν. 24). Και είναι θεμιτή ή επίκληση αυτού του παράγοντα, γιατί το μέγεθος και το σχήμα κατ'έπέκταση των κατασκευαστικών στοιχείων ενός είδωλιου καθορίζονταν από τη χύτευση του⁵⁶² και όχι από τον ρυθμό του, ώστε να γίνεται λόγος για άναβίωση τύπων του μινωικού παρελθόντος.

Ούτε ή άναβίωση ούτε ή επανεισαγωγή τεχνογνωσίας δικαιολογούν την άπόλυτη όμοιότητα του όριζόντιου άγωγού της χύτευσης στον μετανακτορικό λάτρη από τον Άζυμο των Μαλίων (είκ. 23) και στον άναθέτη 208 από την Πατσό του όψιμου πρωτογεωμετρικού/πρώιμου γεωμετρικού ρυθμού (είκ. 49). Άντίθετα, ή συνεχής χύτευση άνθρώπινων είδωλιών από τη 2η στην 1η χιλ. είναι λογικό να όδήγησε σε όμοιες πρακτικές λύσεις χύτευσης, που προδίδουν τα κατασκευαστικά στοιχεία των μινωικών και έλληνικών είδωλιών της Κρήτης.

Στο έρώτημα, γιατί τα είδωλια της 2ης και της 1ης χιλ. παρουσιάζουν συχνά σφάλματα χύτευσης, ή άπάντηση πρέπει να άναζητηθεί στην έσάρπα (= πηλινόν ή λίγδος)⁵⁶³, άφου το κράμα των είδωλιών και των δύο χιλιετιών έχει ίδια σύσταση⁵⁶⁴, οι τεχνικές που εφαρμόζονταν ήταν ίδιες και γνώστες των μυστικών της χύτευσης ήταν οι μεταλλοτεχνίτες από την προανακτορική περίοδο.

λογεί την όψιμη εμφάνιση του ίδιου τύπου άγωγού σε είδωλιο της Όλυμπίας: Heilmeyer 1969, 16 = Furtwängler 1890, πίν. 8 άρ. 51.

559. Verlinden 1984, άρ. 138 πίν. 62· άρ. 196 πίν. 79.

560. Βλ. σ. 178.

561. Πρβ. Verlinden 1984, άρ. 42 πίν. 21 με άρ. 197 πίν. 79.

562. Verlinden 1986, 46.

563. Άποτελείται από ένα πρώτο λεπτό στρώμα πηλού, κατά κανόνα καθαρού, και ένα δεύτερο πα-

χύτερο από χονδρόκοκκο πηλό, ίσως άνάμεικτο με όργανικές προσμείξεις για να είναι άνθεκτικός στη θερμοκρασία του ρευστού μετάλλου: Bol 1985, 127-128· Zimmer 1990, 13. Mattusch 1988, 78· 220 για τις περισσότερες από μία στρώσεις της έσάρπας στα άγάλματα.

564. Δυστυχώς, τα άποτελέσματα των άναλύσεων για τα άνθρωπόμορφα είδωλια και άλλες κατηγορίες μπρούντζινων άναθημάτων από το ίερό δέν συμπεριλαμβάνονται σε Παράρτημα του τόμου, όπως άρχικά σχεδιάστηκε.

Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ τῆς ἐσάρπας στὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴ Σύμη θὰ ἦταν ἀρκετὰ καλή, γιατί οἱ προσμείξεις του ἔχουν ἀφήσει ἴχνη σὲ λίγα σχετικά παραδείγματα⁵⁶⁵. Ἡ περιβολὴ τοῦ κέρινου προπλάσματος στὴν ἐσάρπα θὰ γινόταν μὲ τὸ χέρι, ὅπως δείχνουν οἱ ἐκτροπὲς τοῦ πλακιδίου τῆς στήριξης τῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν ὀριζόντιο, ἢ τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν κατακόρυφο, ἢ καὶ ἡ στρέβλωση τοῦ ἐνὸς μόνο ποδιοῦ⁵⁶⁶. Στὴν ἀδέξια συμπίεση τοῦ πηλοῦ ὀφείλεται καὶ ἡ ἐλαφρὰ πρὸς τὸ πλάι κλίση τῆς κεφαλῆς στὴ μορφὴ **12** (πίν. 12), γιατί οὔτε ἐναρμονίζεται μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν, ὅπως σὲ μεταγενέστερό της πρωτογεωμετρικὸ εἰδώλιο⁵⁶⁷, οὔτε δικαιολογεῖται ὡς θεματικὸ μοτίβο, ὅπως στοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος **15** (πίν. 15). Τὴ συμπίεση τῆς ἐσάρπας μὲ τὸ χέρι τεκμηριώνουν καὶ τὰ δακτυλικά ἀποτυπώματα στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης τοῦ θραύσματος **25** (εἰκ. 139) ἢ τὰ λιγότερο κανονικά τοῦ **33**.

Ἄν ἡ μέθοδος τῆς ἐπίχυσης τοῦ καλουπιοῦ ἦταν γνωστή⁵⁶⁸, θὰ ἐφαρμοζόταν σπάνια, γιατί εἶναι περισσότερο χρονοβόρα⁵⁶⁹ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τοῦ περιτυλίγματος τοῦ προπλάσματος στὸν πηλὸ μὲ τὸ χέρι. Καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπισπεύσει ὁ τεχνίτης τὴν παράδοση τοῦ ἀναθήματος φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπιτακτικὴ, καθὼς τὰ περισσότερα σφάλματα τῆς χύτευσης στὰ εἰδώλια δὲν ὀφείλονται στὴ στοιχειώδη γνώση τῶν μεθόδων τῆς χύτευσης μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ χαμένου κεραιοῦ⁵⁷⁰, ἀλλὰ στὸ γρήγορο στέγνωμα καὶ στὸ ἀνεπαρκὲς ψήσιμο τῆς ἐσάρπας⁵⁷¹. Σφάλματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἡ ὁμοιόμορφα πορώδης ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου ἀπὸ τὴν κακὴ ὀξυγόνωση τοῦ κράματος⁵⁷², οἱ μεγάλες κοιλότητες (= σπήλαια, ὀρύγματα)⁵⁷³ καὶ συχνότερα οἱ μικρές (= λακκίσκοι)⁵⁷⁴.

Τὰ ὀφειλόμενα στὴν ἐσάρπα σφάλματα μοιάζουν νὰ περιορίζονται στὰ εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ. Ὅχι βέβαια, γιατί βελτιώθηκε ἡ σύσταση τοῦ κράματος ἢ ἐπιβραδύνθηκαν οἱ σχετικὲς μὲ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐσάρπας διαδικασίες, ἀφοῦ ὑπάρχουν στὸν συμπαγῆ πυρήνα τῶν σπασμένων εἰδωλίων κοιλότητες ἀπὸ ἐγκλωβισμένες στὸ μέταλλο φυσαλίδες⁵⁷⁵ (εἰκ. 132, 140), ὅπως καὶ μορφές ποὺ ἔχουν βγεῖ ἀκρωτηριασμένες⁵⁷⁶. Ἡ μείωση τῶν σφαλμάτων στὰ εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ. εἶναι φαινομενικὴ, γιατί ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ καθιερῶνεται ἡ ἐπιμελημένη λείανση, ποὺ ἐξαλείφει τὴν πορώδη ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου καὶ καλύπτει μικροατέλειες, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὸ κλείσιμο τῶν μεγάλων κοιλοτήτων ποὺ δὲν ἐπιδιορθώνονταν⁵⁷⁷, ἴσως γιατί προεῖχε ἡ γρήγορη παράδοση τοῦ ἀναθήματος.

565. Στὶς κνήμες τοῦ **6**, μικρότερες στὰ **13**, **15** καὶ **18**. Στὸν λάτρη **8** εἶναι ἀβέβαιο ἂν ἡ ἐγκοπὴ ἀνάμεσα στοὺς γλουτοὺς προήλθε ἀπὸ πρόσμειξη ἢ ἀνοίχθηκε στὸ κερί (πίν. 8).

566. Στὰ **1** καὶ **7** (πλακιδίου)· στὰ **6** καὶ **18** (μορφῆς)· στὰ **8** καὶ **11** (σκελῶν).

567. Naumann 1976, 96 P18 πίν. 26.

568. Verlinden 1986, 44.

569. Ἐως ὅτου πῆξει ὁ πηλὸς ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπίχυση γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ δευτέρη θὰ μεσολαβοῦσε χρονικὸ διάστημα ἀπραξίας, ποὺ θὰ παραινεῖτο ἀκόμη περισσότερο ἔως ὅτου στεγνώσει ἡ δευτέρη παχύτερη στρώση, ὥστε νὰ εἶναι ἔτοιμο τὸ

καλούπι γιὰ τὸν φοῦρνο.

570. Verlinden 1986, 44-46.

571. Πὰ τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἐσάρπας στὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα: Lechtman-Steinberg 1970, 5-6.

572. Βλ. τὰ **1-2**, **4**, **11**, **16**, **19-20**, **24**.

573. Βλ. τὰ **6**, **9**, **12**, **18**, **23**, **25**, **30**.

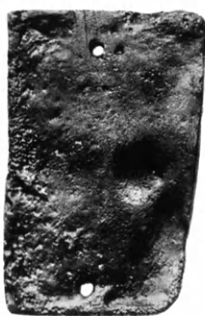
574. Βλ. τὰ **5**, **8**, **11-12**, **15**, **18**.

575. Π.χ. τὰ **4**, **16**, **23-25**, **33**.

576. Τὸ εἰδώλιο **26** καὶ τὸ αἰδοῖο τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ὀπλοφόρου **11**.

577. Bol 1978, 78 γιὰ παραδείγματα ἐπιδιορθώσεων στὰ ἀγάλματα.

Είκ. 139. Δακτυλικά άποτυπώματα
στη βάση 25, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 140. Θραύσματα του φορμικτή 22 πριν
άπό τη συγκόλληση, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Γιά τόν ίδιο ακριβώς λόγο συμβαίνει συχνά ειδώλια ύψηλης ποιoτικής στάθμης τής 2ης καί τής 1ης χιλ. νά παρουσιάζουν σφάλματα χύτευσης⁵⁷⁸, ένώ ειδώλια άτάλαντων τεχνιτών νά είναι άρτια κατά τήν τεχνική⁵⁷⁹ καί τά παραδείγματα μέτριας ποιότητας μέ σφάλματα χύτευσης νά σπανίζουν⁵⁸⁰. Ή ζήτηση σέ άναθήματα καί ή άνάγκη νά παραδοθεί τό άνάθημα στόν παραγγελιοδότη του όσο τό δυνατόν συντομότερα δικαιολογούν αύτή τήν άντινομία, ένώ τά κατάλοιπα τών πρόχειρων, παλαιότερων του βου αϊ. έργαστηριακών έγκαταστάσεων στα ίερά⁵⁸¹ δέν έπαρκουν για τήν άπόδοση τής άντινομίας στην κατανομή εργασίας άνάμεσα στόν τεχνίτη/δημιουργό του κέρινου προπλάσματος καί τόν βοηθό/τεχνίτη τής χύτευσης⁵⁸².

Ή άνάλυση τών έφαρμογών τής τεχνικής του χαμένου κεριοϋ στα κρητικά άνθρωπομορφα ειδώλια τής 2ης καί τής 1ης χιλ. δίνει άπάντηση στα τέσσερα έρωτήματα που τέθηκαν εύθως έξαρχής.

1ο. Ή κρητική μεταλλοπλαστική του α΄ μισοϋ τής 1ης χιλ. μετείχε ενεργά στη βελτίωση τών μεθόδων τής χύτευσης περίοπτων μορφών, καθώς πειραματίζεται στην “ψευδόκοιλη” παραλλαγή τής κοίλης μεθόδου ήδη άπό τόν 9ο αϊ. άπό τήν ύστερη γεωμετρική έποχή έφαρμόζει τήν τμηματική χύτευση (είκ. 63) καί στόν 7ο αϊ. κάνει χρήση τής έμμεσης μεθόδου χύτευσης στο μέτρο που τή χρειαζόταν (είκ. 99). Τis τεχνικές δυνατότητες τής μεταλλοπλαστικής του 7ου αϊ. φανερώνει καί ή άρτια χύτευση συμπαγών ειδωλίων μεγάλου μεγέθους (είκ. 80), που φθάνουν ή ξεπερνούν τό ύψος του κρητικοϋ

578. Π.χ. τά 6, 23-25.

579. Π.χ. τά 21, 37.

580. Π.χ. τό 18.

581. Heilmeyer 1979, 52-53. Zimmer 1990, 24.

582. Schmaltz 1980, 17.

κούρου τῶν Δελφῶν (εἰκ. 95) ἢ εἶναι μικρότερα, ὅπως ὁ κοῦρος **23** κατὰ 1.7 χιλ. (πίν. 22-23), ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ θραύσματος **27** (πίν. 24) θὰ ἔφθανε τὸ ὕψος τῶν 32 ἐκ., μὲ βάση τὴ σχέση (= 1:7.24) τοῦ μήκους τῶν ἄκρων ποδιῶν πρὸς τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ἀκέραιου κούρου **23**⁵⁸³. Αὐτοῦ τοῦ εἰδωλίου οἱ ἀναλογίαι δίνουν καὶ στὸν ὁδηγὸ ταύρου τοῦ συμπλέγματος **36** τὸ ὕψος τῶν 40 ἐκ. περίπου (πίν. 31). Μόλις ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ ἔμεινε ἀμέτοχη τῶν ἐξελίξεων ποὺ συντελέσθηκαν σὲ τεχνικὸ ἐπίπεδο, γιατί ἐξωκαλλιτεχνικοὶ παράγοντες ἦταν ἀπαγορευτικοὶ γιὰ τὴ δημιουργία ἀτομικῶν ἀναθημάτων μεγάλης κλίμακας, τῶν ὁποίων ἡ χύτευση συντελέσσε ὥστε νὰ ἐξελιχθεῖ ἡ ἔμμεση μέθοδος στὰ ἐξωκρητικὰ ἐργαστήρια⁵⁸⁴.

2ο. Ὁ ρυθμὸς σίγουρα ἔχει τὸ προβάδισμα στὴν ἐπιλογὴ τῶν ποικίλων διαδικασιῶν ποὺ προϋποθέτει ἡ τεχνικὴ τοῦ χαμένου κερικοῦ, ἀφοῦ μόνο τὸ κατασκευαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀγωγοῦ ἐπηρεάζει τὴ φόρμα τῆς κεφαλῆς τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴν 1η χιλ. καὶ μετὰ.

3ο. Οἱ πιθανότητες νὰ δέχθηκε ἡ Κρήτη τῆς 1ης χιλ. εἰσηγμένη τεχνογνωσία ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ εἶναι ἐλάχιστες καὶ ὑποθετικές, καθὼς ἡ ἐρμηνεία τοῦ χρονικοῦ κενοῦ ἀνάμεσα στὴ 2η καὶ τὴν 1η χιλ., ποὺ συμβαίνει νὰ παρουσιάζει μία τεχνικὴ μέθοδος, ἐνέχει τὸ ἐπισημάνει πάντα κριτήριό τῆς προσωπικῆς ἐκτίμησης. Εἰδικὰ γιὰ τὴ συνεχῆ χύτευση τῶν κρητικῶν ἀνθρώπινων εἰδωλίων μοιάζει πιὸ πιθανὴ ἡ ὑπόθεση, ὅτι τὴν ἐπιλογὴ μιᾶς γνωστῆς καὶ στὶς δύο χιλιετίες μεθόδου καθόριζαν ἡ πρακτικὴ χρησιμότητά της, ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἔργου γιὰ τὸ ὁποῖο χρειαζόταν νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἡ μέθοδος, παρὰ ὅτι οἱ μέθοδοι τῆς χύτευσης ξεχάστηκαν καὶ ἐπαναεισάγονται τὴν 1η χιλ. ἀπὸ τὴν Ἀνατολή⁵⁸⁵.

4ο. Τὰ συχνὰ σφάλματα τῆς χύτευσης στὰ εἰδώλια τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ., ὀφείλονται στὴ γρήγορη διαδικασία τοῦ στεγνώματος τῆς ἐσάρπας, ποὺ προϋποθέτει ὅτι ὁ τεχνίτης πιεζόταν νὰ παραδώσει τὸ ἀνάθημα στὸν παραγγελιοδότη/ἀναθέτη τὸ δυνατόν συντομότερα. Καὶ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα θέτει σὲ ἀσφαλὴ βάση τὸ πρόβλημα τοῦ χώρου τῆς χύτευσης τῶν ἀναθημάτων, ποὺ συζητεῖται στὸ κεφάλαιο VI.

583. Γιὰ τὰ μέτρα βλ. σ. 21.

584. Mattusch 1988, 51-85.

585. Boardman 1961, 119. Naumann 1976, 41-42·
81-82. Bol 1985, 20-21.

V. Η ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Οί όμοιοι τύποι τών άγωγών χύτευσης στά κρητικά είδώλια τής 2ης και τής 1ης χιλ., πού λειτουργούσαν και ώς γόμφοι για τή στήριξη τους, δέν προσφέρουν άπλως μία άπό τίς πολλές ένδείξεις για τή μεταβίβαση τεχνογνωσίας άπό τόν μινωικό στόν έλληνικό πολιτισμό (κεφ. IV): άποκαλύπτουν παράλληλα και μία πολύ πιό σημαντική πτυχή τής όμαλης διαδοχής τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ άπό τόν έλληνικό, ή όποία άφορᾷ τή σχέση άναθήματος και χώρου άνάθεσης.

Χάρη στο δεδομένο, ότι ό ίδιος τύπος άγωγού/γόμφου προϋποθέτει τήν όμοια στήριξη τής συμφυοῦς μέ τόν άγωγό μορφής, συνάγεται άβίαστα τό συμπέρασμα ότι τά είδώλια θά είχαν τήν ίδια χωροθέτηση στά μινωικά και τά πρώιμα έλληνικά ιερά. Άν ό άγωγός/γόμφος τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ είδωλίου 12 (πίν. 12) προϋποθέτει τή στερέωσή του στόν τόρμο ξύλινου φορέα, ίδια θά ήταν ή στήριξη και τοῦ λάτρη 2 μέ τόν έξίσου κοντό γόμφο, πού εἶναι άκατάλληλος για τήν εμφύτευσή του στο χῶμα, όπως και ό άκόμη μικρότερος άγωγός τοῦ λάτρη 3 (πίν. 3). Τό ίδιο ισχύει και για τοῦς μεγαλύτερου μεγέθους λάτρες 6 και 7 (πίν. 4-6), πού έχουν ίδιου τύπου άγωγό και σύμφυτο πλακίδιο μέ τοῦ μεσοδαιδαλικοῦ είδωλίου 24 (πίν. 24). Αὐτά τά παραδείγματα άρκοῦν για νά έλεγχεῖ ώς λανθασμένη ή άποψη, ότι ό άγωγός χύτευσης τών μινωικῶν είδωλίων χρησίμευε και για τήν εμφύτευσή τους στο έδαφος⁵⁸⁶.

Όπως στά πηλίνα παλαιο- και νεοανακτορικά είδώλια, έτσι και στά χάλκινα, ή όρθια τοποθέτηση τών άνδρικῶν μορφῶν διασφαλιζόταν μέ δισκοειδές ή όρθογώνιο πλακίδιο και τών γυναικειῶν μέ τόν ποδόγυρο τής πλατιάς φούστας. Η άμεση έπαφή τών γυναικειῶν είδωλίων μέ τό επίπεδο τοῦ σημείου/χώρου τής άνάθεσης δείχνει ότι και τό λεπτό πλακίδιο τών χάλκινων άνδρικῶν μορφῶν θά λειτουργούσε όπως ή “γραμμή έδάφους” στά έργα δύο διαστάσεων και όχι ως βάση. Δηλαδή ως στοιχείο άνάδειξης τής μορφής ξεχωριστό άπό τό σῶμα της. Έτσι ό όρος “πλακίδιο στήριξης” για τά μινωικά είδώλια και τά πρωτογεωμετρικά/πρώιμα γεωμετρικά εἶναι ό μόνος δόκιμος, άφοῦ ή λειτουργία τής βάσης, όπως και τής πλίνθου, ήταν διαφορετική άπό τοῦ πλακιδίου⁵⁸⁷.

586. Έπαναλαμβάνεται χωρίς τεκμηρίωση: Verlinden 1984, 51. Bol 1985, 20. Πρβ. Jacob-Felsch 1969, 7-11 για κάποια σπάνια παραδείγματα άρχαίων και μεταγενέστερων άγαλμάτων, πού στερεώνονταν μέ τήν πλίνθο σέ τόρμο τοῦ φυσικοῦ έδάφους.

587. Σέ όλες σχεδόν τίς δημοσιεύσεις άναφέρε-

ται “κατά τό δοκοῦν” άλλοτε ως βάση και άλλοτε ως πλακίδιο, άκόμη και ως πλίνθος. Ένδεικτικά: Verlinden 1984, 186 άρ. 20· Sapouna-Sakellarakis 1995, 34-35 άρ. 53· 104-105 άρ. 74 και 77 πίν. 16, όπου και διαφορετικά κατασκευαστικά στοιχεία έντάσσονται στόν ίδιο τύπο.

Παρά τη λειτουργική διαφορά του πλακιδίου και της βάσης, φαίνεται ότι η μεταβίβαση των τύπων του άγωγού/γόμφου από τη 2η στην 1η χιλ. συνετέλεσε, ώστε να εμφανισθεί η βάση πρωιμότερα στα είδωλια της Κρήτης, από όσο των έξωκρητικών έργαστηρίων. Έφθανε η μικρή επαύξηση του πάχους του πλακιδίου από τον λάτρη 1 στον γεωμετρικό κοῦρο 18 (πίν. 1, 17) και η προσθήκη των ανάγλυφων νευρώσεων στις κατακόρυφες πλευρές⁵⁸⁸, για να μεταλλαχθεί το πλακίδιο από εφαλτήρια επιφάνεια εκτίναξης του ανθρώπινου σώματος σε σταθερό επίπεδο, αποδέκτη του βάρους του. Η ανάγκη προφανώς να αναδειχθεί ο εικονογραφικός τύπος του κούρου επέφερε τη μετατροπή ενός κατασκευαστικού στοιχείου των μινωικών λάτρων⁵⁸⁹ σε αυτόνομο φορέα της μορφής. Η ίδια μεταλλαγή διαφαίνεται και στο θραῦσμα του μεσοδαιδαλικού ανδρικού είδωλιου 24, όπου το σύμφυτο με τον άγωγό πλακίδιο είναι παχύτερο, σε σύγκριση με το όμοιο κατασκευαστικό στοιχείο των νεοανακτορικών λάτρων 6 και 7 (πίν. 4-6, 24).

Με το είδωλο του κούρου 18, που χρονολογήθηκε λίγο πριν από το 750, αποσπάζεται η βάση από τα χρονολογικά κριτήρια των είδωλιων του 7ου αϊ.⁵⁹⁰ Η πρώτη εμφάνιση της βάσης δεν περιορίζεται στον κοῦρο 18, για να εκτιμηθεί ως αμελητέο, μεμονωμένο παράδειγμα. Την ίδια εποχή (775-750) εμφανίζεται το πλακίδιο της στήριξης και στα κρητικά μετάλλινα είδωλια των τετραπόδων. Μάλιστα σε παραδείγματα του ὄψιμου 8ου αϊ. (;) το πλακίδιο με το επαυξημένο πάχος του μεταβάλλεται σε φορέα/αποδέκτη του βάρους του τετράποδου και της ανάδειξής του πάνω στον διφυή άγωγό με το κωνικό στόμιο χύτευσης⁵⁹¹. Την αντίστοιχη μεταβολή στα ανθρώπινα είδωλια δείχνει η προσθήκη της δισκοειδούς βάσης στο θραῦσμα 29 ή στον κριοφόρο του Βερολίνου (πίν. 27, εικ. 99), των οποίων τα κατασκευαστικά στοιχεία είναι όμοια με των λάτρων 4 και 5 (πίν. 3, 7).

Παράλληλα με την πρώτη εμφάνιση της βάσης εμφανίζεται πρώιμα και η πλίνθος στα κρητικά είδωλια της 1ης χιλ., γιατί υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την πρώτη χρήση και αυτού του στοιχείου στήριξης της περίοπτης μορφής. Τα ἄκρα πόδια μετανακτορικών είδωλιων είναι σύμφυτα με “πλακίδιο” ἀκανόνιστου σχήματος⁵⁹², που είναι ἀκατάλληλο για να ἐμφυτευθεί στο ἔδαφος, ἐνῶ εὐκόλα βυθίζεται στον τόρμο ξύλινου φορέα και εὐκόλα διοχετευόταν το καυτό μέταλλο πρὸς τὰ μέλη των μορφών. Η μεταλλαγή του σε πλίνθο ἔχει συντελεσθεί στον κυπελλοφόρο 17 του αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 16), όπου το πλακίδιο ἔχει το σχῆμα ταλάντου, ἀλλὰ δὲν διασφαλίζει τὴ στήριξη του κυπελλοφόρου· μόνον ἂν λειτουργοῦσε ὡς πλίνθος στον τόρμο ξύλινου φορέα και στερεωνόταν με κάποια κολλητική οὐσία θὰ διασφαλιζόταν ἡ εὐστάθεια του⁵⁹³.

588. Ο τύπος της βάσης του 18 ἀπαντᾶται σε μεγάλο γύψινο ἐτρουσκικό ἄγαλμα κόρης του 6ου αϊ., ἐξαρτημένης ἄμεσα ἀπὸ ἑλληνικά πρότυπα: Richter 1968, 41 εικ. 159-162.

589. Ορίζεται ὡς κατασκευαστικό, γιατί το πλακίδιο της στήριξης διευκόλυνε το καυτό κράμα να φθάσει ἀπὸ τον άγωγό στα πόδια και το κεφάλι πρὶν ἀρχίσει να κρῦνεται.

590. Himmelmann-Wildschütz 1964, 26-27 και

Marwitz, *GGA* 218, 1966, 235 με ἐπιφύλαξη για τὴ βάση ὡς δομικό στοιχείο της μορφής. Πρόσθεσε Schmaltz 1981, 22-36.

591. Schürmann 1996, 197 ἀρ. 576 σημ. 525 πίν. 62.

592. Βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 128-129 πίν. 57· ἀρ. 131 πίν. 58· ἀρ. 153 πίν. 67· ἀρ. 185 πίν. 75· ἀρ. 211 πίν. 83 και ἀρ. 214 πίν. 85 (πρωτογεωμετρικά).

593. Ἀσφαλτος ἔχει ἀνιχνευθεί σε ξύλινη βάση

Ἡ ἀστάθεια τοῦ κυπελλοφόρου **17** ἀφήνει μετέωρη τὴν ἀπόπειρα μελετητῶν τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ νὰ τὸν συνδέσουν, λόγω τοῦ σχήματος τῆς πλίνθου του, μὲ δύο κυπριακὰ εἰδῶλια – γυναικεῖο καὶ ἀνδρικό – τοῦ 13ου/πρώιμου 12ου αἰ.⁵⁹⁴ Τὸ μεγαλύτερο πάχος καὶ μῆκος τοῦ σύμφυτου μὲ τὰ πόδια ταλάντου τῆς γυναικείας θεότητας διασφαλίζουν τὴν εὐστάθειά της, ὅπως καὶ ὁ γόμφος/ἄγωγος τῆς ἀνδρικῆς ποὺ πατάει σὲ πλακίδιο σχήματος ταλάντου. Καὶ στὰ δύο κυπριακὰ παραδείγματα τὸ τάλαντο εἶναι ὁρατὸ καὶ γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶχε τὴν ἀξία συμβόλου⁵⁹⁵. Ὅταν ὁμως τὸ σύμβολο εἶναι ἀθέατο γιὰ τὸν ἀποδέκτη τοῦ μηνύματος, ὅπως στὸν κυπελλοφόρο **17**, ἀπογυμνώνεται ἀπὸ κάθε συμβολισμό, ἔστω καὶ ἂν διατηρεῖ τὸ σχῆμα ξεχασμένου συμβόλου. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν πλίνθο τοῦ κυπελλοφόρου **17** μπορεῖ νὰ ἀναπαράγεται τὸ σχῆμα τοῦ ταλάντου, χωρὶς νὰ ἔχει συμβολικὴ ἀξία, ἀκόμη καὶ ἂν μποροῦσε νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ εἰσαγόμενα στὴ μινωικὴ Κρήτη κυπριακὰ τάλαντα, ὡς πρώτη ὕλη, συναποκόμιζαν τὸν συμβολισμό ποὺ εἶχαν στὴν Κύπρο⁵⁹⁶. Εἰδικότερα γιὰ τὴν πλίνθο τοῦ κυπελλοφόρου **17** ἡ ἀναπαράγωγη τοῦ σχήματος τοῦ ταλάντου ἦταν εὐκόλη, καθὼς τὰ στρώματα λατρείας τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἔχουν δώσει ὁμοίου σχήματος πῆλινα πλακίδια στήριξης τετραπόδων τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου⁵⁹⁷. Τὴ διακοσμητικὴ ἀξία τῆς πλίνθου τοῦ κυπελλοφόρου **17** ἀποδεικνύει χάλκινο εἰδῶλιο κούρου τοῦ 480-460 ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία, ποὺ στηρίζει κάτοπτρο καὶ πατάει σὲ πλακίδιο ὁμοίου σχήματος⁵⁹⁸. Ἄλλωστε ἀντίστοιχες περὶτεχνες πλίνθοι ἢ βάσεις ὑπάρχουν σὲ ἐξωκρητικὰ εἰδῶλια ἀνθρώπων μορφῶν ἢ τετραπόδων τοῦ 6ου αἰ.⁵⁹⁹, ἐνῶ ἡ πρώιμη ἐμφάνισή τους στὸν κυπελλοφόρο **17** ὀφείλεται στὶς πρώιμες διακοσμητικὲς τάσεις τῆς κρητικῆς τέχνης⁶⁰⁰.

Ἡ ἐμφάνιση τῆς πλίνθου στὰ κρητικὰ εἰδῶλια τοῦ 8ου αἰ.⁶⁰¹ δὲν ἔμεινε χωρὶς συνέχεια. Τὸ σύμφυτο μὲ τὰ πόδια πλακίδιο τοῦ κούρου **23** τῆς πρώιμης δαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 22-23) δὲν διασφαλίζει τὴν εὐστάθειά του καὶ ἡ σκόπιμη παράλειψη τοῦ τεχνίτη νὰ ἐπιδιορθώσει τὸ σφάλμα τῆς χύτευσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πλακιδίου (εἰκ. 141), ὅπως καὶ τὸ ἀκανόνιστο τετράπλευρο σχῆμα του, προδίδουν τὴ λειτουργία του ὡς πλίνθου, παρόμοιας μὲ τῶν μορφῶν τῆς μεγάλης πλαστικῆς. Τὰ χάλκινα κρητικὰ εἰδῶλια

εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου: Kyrieleis 1990α, 25 σημ. 17. Ἡ εὐστάθεια τοῦ χάλκινου εἰδωλίου τοῦ ὀψιμου μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ στὸ Λοῦβρο (Br. 4238, Υ 0.095 μ.: Verlinden 1984, 215 ἀρ. 190 πίν. 77) δὲν διασφαλίζεται μὲ τὸ παχύτερο, παρόμοιου σχήματος πλακίδιο. Τὴν πληροφορία χρωστῶ στὴ φύλη ἀρχαιολόγο Νάση Μαλαγαρδῆ.

594. Platon 1979, 103. Buchholz 1979, 84-85. Ἡ Dalley (1987, 61-66) ἐπικαλεῖται σχοινοτενῆ σειρὰ ἀπὸ διαχρονικὲς, ἄλυσιδωτὲς ὑποθέσεις γιὰ νὰ ταυτίσει τὸν κυπελλοφόρο **17** μὲ τὸν Ἰδαῖο Ἡρακλῆ (!). Πὰ τὰ κυπριακὰ εἰδῶλια: Buchholz-Karageorghis 1973, 162-163· 478 ἀρ. 1741 καὶ Catling 1971, 15-32 εἰκ. 3-4· Masson 1973, 110-113 (ἐρμηνεία)· Muhly 1980, 155-157 (χρονολόγηση).

595. Knapp 1986, 1· 4· 9-11· 115-118.

596. Πὰ τὴν ἀδυναμία αὐτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς

μεθόδου: Λεμπέση 2000. Γιὰ τὴν ἀπουσία ταλάντων in corpore ἢ σὲ παραστάσεις μετὰ τὸ 1100: Muhly and Maddin 1979, 139-152.

597. ΠΑΕ 1977, 413-414 πίν. 217γ· 1983, 354· 1984, 447 πίν. 222δ.

598. Foti 1972, 58 ἀρ. V.

599. J. Sieveking, *AA* 1919, 27-28 εἰκ. 2· M. Maaß, *MüJb* 29, 1978, 7-25· *Sotheby's, Antiquities, The Property of the Thetis Foundation and Other Owners* (London) 23 RD May 1991, ἀρ. 54.

600. Ἐκδηλες στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ στὶς περὶτεχνες κομμώσεις τῶν εἰδωλίων: εἰκ. 51, 56, 58, 62-63.

601. Πὰ τὴν πιθανὴ χρῆση τῆς πλίνθου καὶ σὲ ἐξωκρητικὰ εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν καὶ τὴ συνακόλουθη ἀποδέσμευσή τους ἀπὸ τίς λαβὲς τριποδικῶν λεβήτων: Schmaltz 1980, 23 σημ. 83.

Είκ. 141. Κάτω επιφάνεια πλίνθου του 23, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 142. Ἀποτύπωμα ἄγωγοῦ χύτευσης τοῦ 27, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

τοῦ 7ου αἰ., ὡς ἔργα παλαιότερα τῶν πρώιμων μαρμάρινων κούρων⁶⁰², ἀποκλείουν τὴν ὀφειλὴ τῆς πλίνθου στὴ μεγάλη πλαστικὴ, κατὰ τὸ ἀνάλογο χάλκινου κούρου τοῦ τέλους τοῦ ἴδιου αἰῶνα ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου⁶⁰³. Τὴν ἀπεξάρτηση τῶν κρητικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴ μνημειακὴ πλαστικὴ προδίδει καὶ τὸ θραῦσμα 27 τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 24). Χυτευμένο ἀπὸ τὰ πόδια, ὅπως δείχνει τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἀποκομμένου ἄγωγοῦ τῆς χύτευσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πλακιδίου (εἰκ. 142), δὲν ἔχει τὶς ἀναγκαῖες ὁπές προσήλωσης, παρόλο ὅτι τὸ ὕψος τῆς μορφῆς ποὺ θὰ στήριζε ὑπολογίζεται στὰ 32 ἐκ. περίπου. Ἐπομένως τὸ πλακίδιο μόνον ὡς πλίνθος ἐγκλωβισμένη σὲ τόρμο βάσης καὶ στερεωμένη μὲ συγκολλητικὸ ὕλικό θὰ διασφάλιζε τὴν εὐστάθεια τῆς ὑψηλῆς μορφῆς τοῦ θραύσματος 27, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ἀπώτερου προγόνου τῆς 17 (πίν. 16).

Ἡ μικροτεχνία δὲν ἀνέπτυξε μία αὐστηρὴ τυπολογία γιὰ τὴ στήριξη τῶν εἰδωλίων ἕως τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.⁶⁰⁴, γιὰτὶ δὲν ὑπόκειται στοὺς δεσμευτικὸς κανόνες τῆς στατικῆς, ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴ μεγάλη πλαστικὴ στὸν λίθο. Μόνον ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ, ὅταν καὶ ὅπου ἡ εἰδωλοπλαστικὴ ὑπάγεται στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν ἀγαλμάτων, μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς τύπους τῶν βάσεων στὰ εἰδώλια. Οἱ καθοριστικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου στήριξης στὰ προγενέστερα τοῦ 6ου αἰ. εἰδώλια ἦταν τὸ μέγεθος καὶ τὰ θέματά τους, τὸ περιβάλλον τοῦ ἱεροῦ καὶ οἱ κανόνες τῆς λειτουργίας του, ποὺ καθορίζονταν ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἀσκούμενης λατρείας.

Ἀρκοῦσε ἡ διάνοιξη δύο ὁπῶν στὶς διαμετρικὰ ἀντίθετες γωνίες τοῦ παραδοσιακοῦ πλακιδίου στήριξης ἢ στὴ μέση τῶν στενῶν πλευρῶν του, γιὰ νὰ μεταβληθεῖ ἡ πλίνθος τοῦ θραύσματος 27 σὲ ἀναβαθμὸ βάσης, προσηλωμένο σὲ ξύλινο φορέα, ὅπως στὰ θραύσματα 25 καὶ 33 (πίν. 24, 27) ἢ στὸν κοῦρο τῶν Δελφῶν⁶⁰⁵ (εἰκ. 95). Ἐπομένως, ἡ βαθμι-

602. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τῶν παλαιότερων κούρων βλ. τελευταῖα Kyrieleis 1996, 56-58.

603. Richter 1960, 55 ἀρ. 22 εἰκ. 117-119.

604. Βλ. Jacob-Felsch 1969, 13.

605. Οἱ κατακόρυφες πλευρές του θὰ προεξείχαν ἀρκετά, σχηματίζοντας ἀναβαθμὸ μὲ τὶς ἀντίστοιχες πλευρές τοῦ μετάλλινου πλακιδίου, γιὰ νὰ μὴ σκάσει τὸ ξύλο κατὰ τὴν προσήλωσή του. Ἐπισημαίνεται ὅτι στὸ ἱερό τῆς Σύμης δὲν βρέθηκαν

δωτή βάση, πού απαντάται στη μεγάλη πλαστική από τὸ 550⁶⁰⁶, ἔχει τὴν προβαθμίδα τῆς στὰ κρητικά εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς μεσοδαιδαλικῆς περιόδου. Ἡ πρῶ-
μη ἐπινόησή τῆς στὴν Κρήτη δὲν ξενίζει, γιατί δὲν ἔλειπαν οἱ ἐρεθισμοὶ ἀπὸ τὸ μετανα-
κτορικό παρελθόν τῆς. Ἐνα πῆλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας στέκει
σὲ “βάση” μὲ τρεῖς χαμηλοὺς ἀναβαθμούς⁶⁰⁷, οἱ ὅποιοι ὅμως δὲν ἐκτείνονται στὴν πίσω
πλευρὰ τῆς ὅπως στὰ ἀρχαῖα τυπολογικά παράλληλα, γιατί ἡ μινωικὴ μορφή δὲν ἦταν
ἀντιληπτὴ ὡς περίοπτη ὀντότητα.

Ὁ χαμηλὸς ἀναβαθμὸς τῆς βάσης στὸ εἰδῶλιο 39 τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 34-35)
ἀπῆχει τίς τάσεις ἐπιστροφῆς τοῦ 5ου αἰ. στὴ μονόλιθη ὀρθογώνια βάση τῆς μεγάλης
πλαστικῆς⁶⁰⁸. Ὁ τύπος τῆς βάσης τοῦ 39 μὲ λίγο ὑψηλότερο ἀναβαθμὸ ὑπάρχει σὲ εἰδῶλια
τοῦ ὕστερου 6ου καὶ τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., ἀπτικῶν καὶ πελοποννησιακῶν ἐργαστη-
ρίων⁶⁰⁹, ἀλλὰ στὸ κρητικό εἰδῶλιο παραλλάζουν καὶ τὰ στηρίγματα τῆς βάσης: δύο ἐπιμή-
κεις τένοντες κατὰ μῆκος τῶν πλάγιων πλευρῶν μὲ ὀπὴ προσήλωσης στὴ μέση ὑποκαθι-
στοῦν τὰ τέσσερα ποδαρικά στὶς γωνίες τῶν τυπολογικῶν παράλληλων. Αὕτὴ ἡ διαφορὰ
εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ δέσμευση τοῦ ντόπιου τεχνίτη ἀπὸ τὴν παράδοση, γιατί
προϋποθέτει τὴν προσαρμογὴ τῆς βάσης σὲ ξύλινο φορέα μὲ τοὺς τένοντες νὰ περνοῦν
συρταρωτὰ στὰ ἀντίστοιχα αὐλάκια ὑποδοχῆς καὶ νὰ στερεώνονται μὲ καρφιά, ἐγκάρ-
σια προσηλωμένα στὶς πλάγιες πλευρές του.

Ἀντίστοιχη στερέωση μὲ τοῦ εἰδωλίου 39 καὶ πολὺ πιὸ ἀπλή, λόγω ἐποχῆς, ἐφαρμό-
ζεται στὴν ἀνδρική μορφή τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὸν Κομμό (εἰκ.
5) καὶ στὸ συννευρεθὲν τετράποδο⁶¹⁰. Οἱ δύο σύμφυτοι μὲ τὰ πόδια τοῦ ταύρου τένοντες
καὶ ὁ τένων μὲ τὴν ἐγκάρσια ὀπὴ στὴ λιγότερο εὐσταθῆ ἀνδρική μορφή προϋποθέτουν
τὴ στερέωση τῶν δύο εἰδωλίων σὲ κοινὸ πιθανότατα ξύλινο φορέα⁶¹¹, μὲ καρφὶ στὴ μία
κατακόρυφη πλευρὰ τοῦ φορέα γιὰ τὴν ἀνδρική μορφή καὶ μὲ κολλητικὴ οὐσία γιὰ τὸ
τετράποδο⁶¹² (εἰκ. 144). Ὁ ἴδιος τρόπος στήριξης ἐξωκρητικῶν εἰδωλίων τῆς ὕστερης
ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς πρῶμης κλασικῆς ἐποχῆς ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια⁶¹³ δὲν σημαίνει
ἀναγκαστικά τὴν ἐπίδραση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, ἀφοῦ τὸ θέμα καὶ ὁ εἰκονο-
γραφικὸς τύπος καθόριζαν τὴν ἐπινόηση τοῦ πιὸ πρόσφορου τρόπου γιὰ τὴ στήριξη
τῶν μορφῶν.

Τὸ θέμα ἀκριβῶς ἐπέβαλε καὶ τὴν ἀποκοπὴ τῶν γόμφων τῆς χύτευσης ἀπὸ τὰ διε-
σταλμένα πόδια τῶν διδύμων 19-20 τοῦ 750-725 (πίν. 18-19) καὶ τὴ συνακόλουθη τροπο-
ποίησή τῆς στήριξής τους, σὲ σύγκριση μὲ τῶν μορφῶν τοῦ “συντάγματος” ἀπὸ τὸν

λίθινες βάσεις γιὰ μετάλλια εἰδῶλια, ὅπως σὲ ἄλλα
ἐξωκρητικά ἱερά: Raubitschek 1938, 132-179.

606. Jacob-Felsch 1969, 28.

607. Ρεθεμιωτάκης 1998, 72 ἀρ. 139 πίν. 28α-β.

608. Jacob-Felsch 1969, 51.

609. Ἐνδεικτικά βλ. Niemeyer 1964, 21 πίν. 11.
Neugebauer 1951, 8-12 ἀρ. 6 πίν. 6 καὶ Thomas 1981,
74-77 πίν. 33-34.1· 106 πίν. 58.1 καὶ 59.

610. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 5408: Koutroum-
baki-Shaw 1987, 372 πίν. 3.

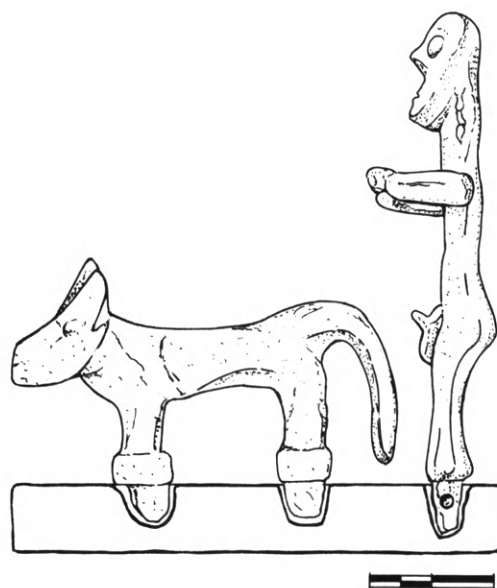
611. Τὸ εἶδος τοῦ τένοντα/ἄγωγοῦ χύτευσης
δυσκολεῖ τὴν προσάρτηση τοῦ ταύρου στὴ λαβὴ
τριποδικοῦ λέβητα ἢ σκεύους, κατὰ τὴν πρόταση
τοῦ Schürmann 1996, 198.

612. Οἱ τένοντες τοῦ ταύρου δὲν χρειάζονταν
ὀπὴ, λόγω τῆς ἀνάπτυξής του σὲ μῆκος καὶ τοῦ
χαμηλοῦ ὕψους του.

613. Ἐνδεικτικά βλ. Neugebauer 1931, 90-93 ἀρ.
192 πίν. 31. True 1989, 85 ἀρ. 9. Niemeyer 1964, 22
πίν. 11. Πὰ ἐτρουσικά: Bieber 1915, ἀρ. 184 πίν. 43.

Εἰκ. 143. Σχεδιαστική ἀπόδοση τοῦ 20, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Εἰκ. 144. Πρόταση σύνδεσης τῶν χ. 5416 καὶ 5408, ΚΟΜΜΟΣ.

Κομμό⁶¹⁴. Ἕνα κομμάτι σύρματος, περασμένο στὴν ἐγκάρσια ὀπὴ τῆς σφαιρικῆς κατάληξης κάθε σκέλους (εἰκ. 143) καὶ λυγισμένο σὲ σχῆμα πῖ μὲ τὶς ἄκριές του μπηγμένες στὶς κατακόρυφες ὀπὲς ξύλινου φορέα, ἀρκοῦσε γιὰ νὰ στερεωθοῦν οἱ μικροσκοπικοὶ δίδυμοι. Καὶ τὸ κυριότερο, γιὰ νὰ ὑποβληθεῖ ἡ ἐντύπωση τῆς ὑπερβατικῆς, φευγαλέας κίνησής τους πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ/ἀναθέτη, μὲ τὰ πόδια τους μόλις νὰ ἀγγίζουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φορέα τῆς στήριξής τους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γήινη σταθερότητα τῶν δύο μορφῶν τοῦ Κομμοῦ, πὺν τὴ διασφάλιζαν οἱ τένοντες.

Ὁ ξύλινος φορέας τῶν διδύμων θὰ ἦταν κοινός⁶¹⁵, ὅχι μόνο γιὰτὶ οἱ δύο μορφὲς βρέθηκαν στὸ ἴδιο σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 1) καὶ εἶναι πανομοιότυπες, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἡ φορὰ τῶν ἐλάχιστα στραμμένων κεφαλῶν τοὺς συνδέει μὲ τὴ σύγκλιση τοῦ βλέμματός τους πρὸς τὸ ἴδιο νοητὸ σημεῖο. Ἔτσι ἀποκαθίσταται ἡ σύνδεση/ἐπικοινωνία τῶν διδύμων 19-20, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν δίδυμων χρυσῶν μοσχοφόρων ἀπὸ τὴν Κνωσό⁶¹⁶ ἢ τῶν δύο γυμνῶν ἀνδρικῶν μορφῶν στὸ μικρὸ χάλκινο σύνταγμα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν⁶¹⁷, οἱ ὁποῖες στέκουν σὲ κοινὴ χάλκινη βάση, στερεώνονται κατὰ

614. Βλ. σ. 259-264 γιὰ τοὺς διδύμους καὶ 237-238 γιὰ τὸ σύνταγμα τοῦ Κομμοῦ.

615. Πὰ μικρῆς κλίμακας διαφορετικὰ ἀναθήματα σὲ κοινὴ βάση μὲ τόρμους διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ: Raubitschek 1938, 132-179.

616. Ἡ ἴδια σύγκλιση προκύπτει, ἂν οἱ μοσχοφόροι ἀντιστραφοῦν στὴν ἀπεικόνιση ποὺ δίνει ὁ Boardman 1967, πίν. 11 ἀρ. 47-48.

617. Rolley 1969, 146-147 ἀρ. 198 πίν. 41-43.

παρόμοιο τρόπο με τῶν διδύμων **19-20** καὶ ἐπικοινωνοῦν μετὰ τὸ στραμμένο κεφάλι πρὸς κοινὸ σημεῖο ὄρασης.

Τὸ πλησιέστερο τοπικὰ καὶ χρονικὰ παράλληλο γιὰ τὴ σύνδεση δύο ἀνδρικῶν μορφῶν σὲ κοινὸ φορέα προσφέρει τὸ σύνταγμα **15** τῆς πρώτης γεωμετρικῆς περιόδου μετὰ τοὺς δύο κρानοφόρους νὰ στέκουν σὲ κοινὸ πλακίδιο στήριξης (πίν. 15). Τὸ πλακίδιο τοῦ συντάγματος δὲν παρουσιάζει κάποια ἐνδειξη γιὰ τὸν τρόπο τῆς στερέωσής του. Τρεῖς δυνατότητες εἶναι ἐξίσου πιθανές, καθὼς οἱ διαστάσεις τοῦ πλακιδίου διασφαλίζουν τὴν εὐστάθεια τῶν δύο κρानοφόρων: συρμάτινοι σύνδεσμοι σχήματος γάμα νὰ τὸ συγκρατοῦσαν σὲ ἕναν εὐρύτερο ξύλινο φορέα· νὰ βυθίζονταν σὲ τόρμο, ἢ νὰ ἦταν τοποθετημένο ἀπ' εὐθείας σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας.

Ἡ δυνατότητα τῆς ἀπ' εὐθείας ἐναπόθεσης τοῦ **15** στὸν χώρο τῆς ἀνάθεσης εἶναι πιθανή καὶ γιὰ τὸν κένταυρο **34** τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου⁶¹⁸ (πίν. 30), καθὼς τὰ ζωικὰ μετὰ τὰ ἀνθρώπινα πόδια ἐξασφάλιζαν τὴν εὐστάθειά του, ὅπως καὶ τῶν αὐτοτελῶν τετραπόδων, στὰ ὁποῖα σπανίζει τόσο τὸ πλακίδιο τῆς στήριξης, ὅσο καὶ ἡ βάση ἕως καὶ τὸν ὕστερο 7ο αἰ. Προφανῶς, γιὰ τὰ τετράποδα δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀνάγκη στήριξης ὅπως στὴν ὄρθια ἀνθρώπινη μορφή. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ σπανιότητα τοῦ πλακιδίου στὰ γεωμετρικὰ εἰδῶλια τῶν τετραπόδων, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐμφάνισή του σὲ ἐλάχιστα, κρητικὰ ἀποκλειστικὰ παραδείγματα ἴσως ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τῶν ἀνθρώπινων κρητικῶν εἰδωλίων, στὰ ὁποῖα ἡ μεταλλαγή τοῦ πλακιδίου σὲ βάση ἐκδηλώνεται γύρω στὸ 750 (πίν. 17).

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν βρέθηκε οὔτε μία αὐτοτελῶς χυτευμένη βάση στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ εἶχε στηριχθεῖ ὁ κένταυρος **34** σὲ βάση ἀπὸ ξύλο ἢ ἀπὸ χαλκὸ, ἀφοῦ ἡ ἐπὶ τόπου μεταχύτευση ἀχρηστευμένων ἀναθημάτων εἶναι πιθανή γιὰ τὰ πλούσια σὲ μέταλλα ἀναθήματα ἱερά, ὅπως τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης⁶¹⁹. Ἡ ἴδια πιθανότητα ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς κνήμες μετὰ τὰ ἄκρα πόδια **38** (πίν. 33) ἀπὸ κοῦρο τοῦ 6ου αἰ., ὅπως δείχνει ἡ χάλκινη βάση εἰδωλίου νέου τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου⁶²⁰. Προσκολλημένο σὲ βάση ἴσως ἦταν καὶ τὸ συμφυὲς κάθισμα τῆς μορφῆς **37** τοῦ 6ου αἰ. (πίν. 33), ὅχι τόσο γιὰ τὸ διασφαλιζόμενον ἡ εὐστάθειά της, ὅσο γιὰ τὴν ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια τοῦ ὑποποδίου παρουσιάζει τὴν ἴδια κύρτωση μετὰ τῆς πλίνθου τοῦ θραύσματος **27** (πίν. 24).

Οἱ πολυποίκιλοι τρόποι τῆς στήριξης τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ὁδηγοῦν στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1ο. Τὰ εἰδῶλια θὰ εἶχαν τὴν ἴδια χωροθέτηση στὰ μινωικὰ καὶ ἑλληνικὰ ἱερά τῆς Κρήτης. Ἀκόμη καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ τέλους τῆς 2ης καὶ τῶν ἀρχῶν 1ης χιλ. θὰ ἦταν στημένα ὄρθια σὲ ξύλινο φορέα καὶ στερεωμένα μετὰ συρμάτινους συνδέσμους σχήματος πῖ, προσαρμοσμένους στὰ ἀνακαμπτόμενα ἄκρα τῶν ποδιῶν τους⁶²¹ (πίν. 9-11).

618. Αὐθαίρετη εἶναι ἡ προσάρτησή του στὸ χεῖλος λέβητα: Floren 1987, 142 σημ. 99.

619. Πὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα βλ. σ. 186-190.

620. Gehrig 1975, 49-50.

621. Πὰ τοὺς λόγους τῆς ἀποκοπῆς τῶν κατα-

σκευαστικῶν στοιχείων τους βλ. σ. 168, 170. Χωρὶς τεκμηρίωση παραμένει ἡ ὑπόθεση τῆς ἐνταξῆς τῶν εἰδωλίων στὰ λατρευτικά, ἐπεὶδὴ διατηροῦν τὸ κατασκευαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀγωγοῦ μετὰ τὸ στόμιο τῆς χύτευσης: Langdon 1985, 99.

Καὶ γιὰ τὸν λάτρη 8 (πίν. 8), ποὺ δὲν διαθέτει ἀνακαμπτόμενα ἄκρα πόδια, δὲν ἀποκλείεται ἡ στήριξή του σὲ ξύλινο φορέα καὶ ἡ διασφάλισή τῆς εὐστάθειάς του μὲ κολλητική οὐσία.

2ο. Ὅρισμένα κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῶν μινωικῶν εἰδωλίων ποὺ ἐπιβίωσαν στὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. εὐνόησαν νὰ διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. ἡ ἀντίληψη τῆς ἀνάδειξης τῆς μορφῆς σὲ βάση (πίν. 17), νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐξίσου πρῶμα ἢ πλίνθος γιὰ τὴ στήριξή τους (πίν. 16) καὶ νὰ ἐπινοηθοῦν τρόποι στήριξης, ποὺ ἀπαντῶνται πολὺ ἀργότερα στὰ χάλκινα εἰδώλια ἄλλων γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

3ο. Παρὰ τίς πρώιμες καὶ προωθημένες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐπινοήσεις τῶν μεταλλοτεχνιτῶν τῆς Κρήτης, διαγράφεται ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ ἡ ἐμμονή τους σὲ παραδοσιακὲς ἐφαρμογές⁶²², ἡ ὁποία ἀπηχεῖ ἕναν συντηρητισμὸ ἀπρόθυμο νὰ υἱοθετήσῃ νέες καὶ πιὸ πρόσφορες μεθόδους γιὰ τὴ στήριξη τῶν εἰδωλίων.

622. Βλ. τὰ 37, 38 (πίν. 33) καὶ εἰκ. 110-114, 121.

VI. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Οἱ δημοσιευμένες κατηγορίες τῶν περιτίμητων ἐλασμάτων καὶ τῶν χάλκινων τετραπόδων τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ νὰ θιγεῖ δύο φορὲς τὸ ἐπικαιρὸ πάντα ἐρώτημα τοῦ χώρου/ἐργαστηρίου τῶν ἀναθημάτων⁶²³. Ἡ ἐπανεξέτασή του μὲ βάση τὴ διαχρονικὴ κατηγορία τῶν ἀνθρώπινων εἰδωλίων δὲν ἐπιλύει βέβαια τὸ πολυδιάστατο πρόβλημα τῶν ἐργαστηρίων στὰ πρῶμα ἑλληνικὰ ἱερά, πὺν συμβαίνει νὰ εἶναι πλούσια σὲ μετάλλινα ἀναθήματα⁶²⁴. Δείχνει μόνον ὅτι κάθε γενικευμένη ἀπάντηση εἶναι ἐπισηφαλὴς. Ἄν τὰ ἀναθήματα τὰ προσκόμιζαν οἱ ἀναθέτες ἢ ἂν τὰ ἀποκτοῦσαν στὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσης, ἂν τὰ ἀποτυχημένα κατὰ τὴ χύτευση εἰδώλια διαφύλαγαν τὴν ἀναθηματικὴ ἀξία τους ἢ προορίζονταν γιὰ ἐπαναχύτευση, ἀποτελοῦν ἐρωτήματα τῶν ὁποίων ἡ ἀπάντηση προϋποθέτει τὴ συνεξέταση τῶν ἐνδείξεων κάθε κατηγορίας ἀναθημάτων μὲ τὸ σύνολο τῶν δεδομένων, πὺν προσφέρει τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής τους.

Τὰ 95 περιτίμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, πὺν καλύπτουν τὸν 7ο καὶ τὸν 6ο αἰ., προσφέρουν κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου σφυρηλάτησή τους. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ ἀπόλυτα ὁμοιογενὴς ἀπόδοση τοῦ εἰδικοῦ θεματολογίου τῶν παραστάσεών τους⁶²⁵. Ἄν κάθε ἔλασμα κατασκευαζόταν στὴν πόλη τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀναθέτη, ἡ ὁμοιότητα πὺν παρουσιάζουν οἱ παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος θὰ ἦταν μᾶλλον ἀνέφικτη⁶²⁶. Μιὰ δευτέρη ἐνδειξη ἀφορᾷ τὸ ὁμοιογενὲς ὕφος τῆς ἔκφρασης, πὺν ἀντιπαρατίθεται στὸ διαφορετικὸ ὕφος σφυρηλάτων ἐπίσης ἔργων τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ ἄλλα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης⁶²⁷. Τέλος ἡ τρίτη ἐνδειξη εἶναι ἓνα ἡμιτελὲς ἔλασμα⁶²⁸, πὺν βρέθηκε μὲ τὰ ἄρτια σφυρηλατημένα ἐλάσματα στὸ κέντρο τῆς λατρείας τοῦ ἱεροῦ.

Τὴν ὑπόθεση τῆς σφυρηλάτησης τῶν περιτίμητων ἐλασμάτων στὸ ἱερὸ στηρίζει καὶ ἡ συνένευσή τους στὸ ἀνάμεικτο στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ σφυρηλάτα ἀναθήματα ἄλλων κατηγοριῶν, κατασκευασμένα ἀπὸ παλαιότερα μὲ τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ἀρχικοῦ τους σχήματος⁶²⁹. Ἡ πρακτικὴ τῆς μεταβολῆς ἐνὸς παλαιοῦ σφυρηλάτου ἀναθή-

623. Λεμπέση 1985, 199-209. Schürmann 1996, 189-194.

624. Πολλὲς πτυχές τοῦ προβλήματος ἀναπτύχθηκαν στὸ Συμπόσιο Economics of Cult 1992.

625. Λεμπέση 1985, 108-162.

626. Τὴν προσέλευση πιστῶν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀπὸ πολλὰς πόλεις τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές τῆς ἐλληνιστικῆς

ἐποχῆς: Λεμπέση 1981, 4-5.

627. Λεμπέση 1985, 201-205.

628. Αὐτόθι Α31δ, 34-35· 62-63· 69 πίν. 37 παρ. πίν. II.

629. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4049 ἀπὸ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, πὺν κόπηκε καὶ σφυρηλατήθηκε γιὰ νὰ μεταβληθεῖ σὲ κοσμημένο ἀσπίδιο. Πρόσθεσε ἐνδεικτικὰ καὶ τὰ ἀσπίδια μὲ ἀρ. χ. 3248, 3656, 3630

ματος σὲ νέο ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἐξωκρητικά ἱερὰ καὶ ἡ ἐφαρμογή της ἦταν θεμιτή, ἐπειδὴ δὲν προσέκρουε στὴν πανελλήνια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱερότητα τῶν παλαιῶν ἀναθημάτων⁶³⁰. Συνδυάζοντας τὶς ἐνδείξεις τῶν ἐλασμάτων τῆς Σύμης μὲ τὴν ὀρεινὴ καὶ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ οἰκιστικὲς ἐγκαταστάσεις θέση τοῦ ἱεροῦ, ποὺ δὲν εὐνοοῦσε τὴ μόνιμη διαμονή⁶³¹, ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ προσέλευση πιστῶν καὶ τεχνιτῶν θὰ ἦταν περιοδική, κατὰ τὶς τακτὲς ἐτήσιες ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις⁶³².

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, τὸ ὁμοιογενὲς ὕφος τῶν περίτμητων ἐλασμάτων ἐπιδέχεται γιὰ τὴν ἐρμηνεία του τὴν ὑπόθεση ὅτι θὰ ἦταν περιορισμένος ὁ ἀριθμὸς τῶν τεχνιτῶν ποὺ ἐκάλυπτε τὴ ζήτηση τῆς ἀγορᾶς τοῦ ἱεροῦ σὲ ἀναθήματα τῆς εἰδικῆς κατηγορίας τῶν περίτμητων ἐλασμάτων. Ἐπακόλουθο τοῦ συγχρωτισμοῦ τῶν τεχνιτῶν στὸν ἴδιο χῶρο καὶ τοῦ ἐπαναλαμβανόμενου θεματολογίου ἦταν νὰ διαμορφωθεῖ ἓνα κοινὸ ὕφος ἐκφρασης. Καὶ αὐτὸ τὸ ὕφος, διαμορφωμένο ἀπὸ μία πρώτη γενιὰ τεχνιτῶν, μεταβιβαζόταν στὶς ἐπερχόμενες μὲ τὸ σχῆμα τοῦ δάσκαλου-μαθητευόμενου, καθὼς τὴν ἀνανεούμενη πελατεία τῶν περίτμητων ἐλασμάτων ἐξέφραζε ὁ ἴδιος θεματικὸς κύκλος⁶³³. Βέβαια, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ὕφους τῶν περίτμητων ἐλασμάτων μὲ τὸν ὄρο “ἐργαστήριον τῆς Σύμης” προσδιορίζει τὴ θέση/ἱερὸ τῆς σφυρηλάτησός τους, χωρὶς νὰ εἶναι ταυτόσημος μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει ὁ ἴδιος ὄρος στὴν κεραμικὴ καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ πλαστικὴ, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν μία πολὺ πιὸ στενὴ σχέση τοῦ ἐργαστηρίου μὲ τὸν οἰκισμὸ ἢ τὴν πόλη, ἀπὸ ὅσο τὰ μικρὰ χάλκινα ἀναθήματα⁶³⁴.

Τὰ 588 μετάλλινα εἰδῶλια τῶν τετραπόδων, τῆς δεύτερης βασικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀποκλειστικῆς γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης δημοσιευμένης κατηγορίας ἀναθημάτων, ἔδωσαν περισσότερες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου χύτευσή τους. Σωστὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι γιὰ νὰ ἀποδεικνύεται ἡ λειτουργία ἐργαστηρίου μετάλλων σὲ ἓνα πρῶμο ἐλληνικὸ ἱερὸ, χρειάζεται νὰ ἔχουν ἐντοπισθεῖ σὲ περιφερειακὸ σημεῖο τοῦ ἱεροῦ οἱ ἀκόλουθες ἐνδείξεις: ὁ κλίβανος, ἡ χοάνη καὶ τὰ καλούπια τῆς χύτευσης, τὰ ἐκβλαστήματα, τὰ ἀποκομμένα κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῶν εἰδωλίων καὶ τὰ ἀποτυχημένα κατὰ τὴ χύτευση εἰδῶλια, ἢ ἀκόμη καὶ ὁ ὑπὸ ἐπεξεργασία χαλκός⁶³⁵. Ἐὰν οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις ἐντοπίζονται στὸ κέντρο τῆς λατρείας, τὰ ἀποτυχημένα στὴ χύτευση εἰδῶλια ἐκτιμῶνται εἴτε ὡς ἀναθήματα εἴτε ὡς ὑλικὸ πρὸς ἐπαναχύτευση.

Ἡ ἄποψη ὅτι τὰ ἀποτυχημένα στὴ χύτευση τετράποδα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα βασίσθηκε στὸ ἐπισημασθὲν ἐπιχείρημα τῆς συνεύρεσής τους μὲ ἄρτια χυτευμένα τετράποδα στὸ κέντρο τῆς λατρείας⁶³⁶. Ἀλλὰ ὅλες οἱ ἀνωτέρω ἐνδεί-

ποὺ ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ σφυρηλάτα ἀναθήματα, κοσμημένα μὲ πλοχμό.

630. Ὅπως τουλάχιστον μαρτυροῦν νεότερες γραπτὲς μαρτυρίες: Linders 1991, 281-283. Πὰ ἄλλους μελετητὲς αὐτὴ ἡ μεταλλαγή ὁρίζεται ὡς “μερικὴ”, γιατί ἡ “μαγικὴ” πρακτικὴ τῆς χύτευσης δὲν θίγεται: Bol 1985, 15.

631. Lebesse, Muhly and Olivier 1995, 73-77 γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ στὴν παλαιοναυτορικὴ ἐποχὴ καὶ τὶς κάποιες ἀντιστοιχίες μὲ τὴ συνεχιζόμενη στὴν 1η χιλ.

632. Λεμπέση 1985, 194-197 γιὰ τὴν ἐτήσια γιορτὴ, στὴν ὁποία θὰ συμμετεῖχαν οἱ ἀναθέτες τῶν 95 περίτμητων ἐλασμάτων.

633. Πὰ τοὺς ἀναθέτες τῶν περίτμητων ἐλασμάτων: Λεμπέση 1985, 188-198.

634. Rolley 1968, 47-48· πρβ. Walter-Karydi 1981, 45-48.

635. Risberg 1992, 33-40.

636. Schürmann 1996, 189-191 μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὶς δύο ἀπόψεις.

Είκ. 145. Ήράκλειο, χ. 5638, διάμ. 0.05 μ. χελώνη, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 146. Ήράκλειο, ἄ.ἄ., χοάνη χύτευσης, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 147. Ήράκλειο, χ. 4098, Υ 0.03 μ., στόμιο και ἄγωγοι χύτευσης, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

Είκ. 148. Ήράκλειο, χ. 4930, διαστ. 0.025×0.029 μ., ἀπότμημα πέλεκυ, ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

ξεις, ἐκτὸς τοῦ κλιβάνου⁶³⁷, πὺν τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου καὶ ὑπάρχουν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης προέρχονται ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας· τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἡμιτελὲς ἔλασμα καὶ τὰ σφυρήλατα παλαιὰ ἀναθήματα, τὰ μετασχηματισμένα σὲ νέα πὺν προαναφέρθηκαν. Καὶ ἂν γιὰ τὰ χάλκινα ἐργαλεῖα σὲ σχῆμα σπάτουλας⁶³⁸ ἢ γιὰ τὴν ἀκέραϊη χελώνη⁶³⁹ (εἰκ. 145) ὑπάρχει ἡ πιθανότητα τῆς ἀνάθεσής τους ἀπὸ τεχνίτες, οἱ σκωρίες, τὰ ἐκβλαστήματα, τρία ἀποτμήματα χελωνῶν καὶ τὸ θραῦσμα πῆλινης χοάνης χύτευσης⁶⁴⁰ (εἰκ. 146) ἢ ὁ ἀποκομμένος διφυῆς ἄγωγος μὲ τὸ στόμιο τῆς χύτευσης⁶⁴¹ (εἰκ. 147) δύσκολα ἐντάσσονται στὰ ἀναθήματα· ἀκόμη δυσκολότερα τὸ κομμένο μὲ καλέμι τριγωνικὸ ἀπότμημα διπλοῦ χυτοῦ πέλεκυ (εἰκ. 148), πὺν ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφι-

637. Σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὴν ὑπολογιζόμενη ἔκταση τοῦ ἱεροῦ (17.000 τ.μ.) ἔχουν ἀνασκαφεῖ περίπου τὰ 2.200 τ.μ., ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ὑπαίθριας λατρείας, πὺν καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ἄν στὴν περιφέρεια τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε κλίβανος, δὲν εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ τὸ γνωρίζουμε.

638. Χρηστικά, ἴσως γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ

κέρινου προπλάσματος, καὶ ἀναθηματικά πὺν ἔχουν βρεθεῖ κατὰ δεκάδες: ΠΑΕ 1983, 356 πίν. 239α καὶ 1985, 272 εἰκ. 4α γιὰ ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο διαφορετικοῦ τύπου.

639. Ήράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 5638, διαμ. 0.05 καὶ 0.046 μ., πάχ. 0.018 μ.

640. Ἐνδεικτικά βλ. ΠΑΕ 1991, 313 πίν. 201ε.

641. Ήράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4098, Υ 0.03 μ.

βολία τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ ἐπαναχυτευμένο παλαιὸ ἀνάθημα⁶⁴². Μάλιστα ἓνα ἄμορφο, μὲ πορώδη ἐπιφάνεια ἀπότμημα καθαροῦ χαλκοῦ⁶⁴³ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὑπαίθριο χῶρο λατρείας εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ καὶ γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου πρόσμειξη τοῦ καθαροῦ χαλκοῦ μὲ τὸν κασιότερο. "Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις εἶναι ἀπίθανο νὰ χάνουν τὴν ἀποδεικτικὴ τους ἀξία γιὰ τὴ μεταχύτευση παλαιῶν ἀναθημάτων μὲ βάση τὸ ὑποκειμενικὸ κριτήριον τῶν πιθανῶν μαγικῶν προκαταλήψεων στὴ διαδικασία τῆς χύτευσης⁶⁴⁴ ἢ μὲ τὸ *argumentum ex silentio* τῆς ἔλλειψης γραπτῶν μαρτυριῶν, προγενέστερων τῆς ὕστερης κλασικῆς περιόδου⁶⁴⁵.

Τὸ ἐπιμελημένο καθάρισμα καὶ ἡ λείανση σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀποτυχημένα κατὰ τὴ χύτευση τετράποδα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης στοιχειοθετεῖ πράγματι τὴν ἀνάθεσή τους, μὲ τὸ καθ' ὅλα λογικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ τεχνίτης δὲν θὰ κατέβαλλε τὸν κόπο νὰ εὐπρεπίσει ἓνα ἀνάθημα ποὺ προοριζόταν γιὰ ἐπαναχύτευση⁶⁴⁶. Στὴν προσπάθεια τοῦ εὐπρεπισμοῦ κάποιων ἀποτυχημένων τετραπόδων ἢ τῆς διασφάλισής τους νὰ στέκουν ὄρθια ἀποδόθηκε καὶ ἡ σφυρηλάτηση τῆς ἐπιφάνειας τῶν τμημάτων ποὺ δὲν ἔχουν βγεῖ στὸν χαλκό, ὅπως τῶν σκελῶν, τοῦ λαιμοῦ καὶ λοιπῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν⁶⁴⁷.

"Ὅλα αὐτὰ τὰ λογικὰ κριτήρια δύσκολα γενικεύονται, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀφοροῦν ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό. Στὸν ἀποτυχημένο κατὰ τὴ χύτευση κοῦρο 26 (πίν. 25) δὲν καταβλήθηκε καμία προσπάθεια γιὰ τὸν εὐπρεπισμὸ του, ἀφοῦ καὶ ἀτελῶς καθαρισμένος εἶναι καὶ δὲν ἔχει λειανθεῖ. Οὔτε ἀναζητήθηκε λύση γιὰ τὴν εὐστάθειά του, ὥστε νὰ εἶναι ἀναθέσιμος κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ἐπιδιορθωμένου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Ἀφρατὶ τοῦ ὕστερου 8ου αἰ. (εἰκ. 60). "Ἐτσι ἡ σφυρηλάτηση ὡς κριτήριον δὲν ἐπιδέχεται μία μόνον ἐρμηνεία. Ἀνθρώπινα εἰδώλια ἄρτια χυτευμένα καὶ λειασμένα, ἀλλὰ σπασμένα σὲ περισσότερα τοῦ ἑνὸς κομμάτια, ἔχουν σφυρηλατημένη τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο σπασμένες ἐπιφάνειες κάθε ἀποτμήματος (εἰκ. 3, 132, 140), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἐπαφὴ στὰ συνανήκοντα τμήματά τους, ὅσakis βέβαια συμβαίνει νὰ βρεθοῦν (πίν. 22-23). Τὸ ἴδιο συμβαίνει σὲ περισσότερες ἀπὸ μία κνήμες μὲ σφυρηλατημένη τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο σπασμένες ἐπιφάνειές τους (πίν. 21, 32β), ἐνῶ ἡ σφυρηλάτηση τῶν σπασμένων κνημῶν τοῦ τοξότη 30 στὸ ἐπίπεδο τῶν σφυρῶν ἢ τοῦ ἀποκομμένου ἀριστεροῦ τοῦ πῆχης στὸν καρπὸ (πίν. 28-29) δὲν ἐξυπηρετοῦσε οὔτε τὸν εὐπρεπισμὸ, οὔτε τὴν εὐστάθειά του, οὔτε καὶ τὸ μοτίβο τῆς τόξευσης.

Ἡ συνήθεια νὰ σφυρηλατεῖται μόνον ἡ μία ἀπὸ τὶς σπασμένες ἐπιφάνειες δύο συνεχόμενων τμημάτων ἑνὸς εἰδωλίου ἀπαντᾶται στὰ εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἀπὸ τὴν

642. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4930, διαστ. 0.025×0.029×0.01-0.016 μ. Βιαστικὴ καὶ λανθασμένη ἦταν ἡ ταύτισή του μὲ ἀπότμημα ταλάντου, λόγω τοῦ σχήματος: ΠΑΕ 1983, 356-357· 366. Ὁ μηχανικὸς καθάρισμός του ἀποκάλυψε τὴ λεία ἐπιδερμίδα τοῦ μετάλλου, ἀντὶ τῆς χαρακτηριστικῆς γιὰ τὸ τάλαντο πορώδους, καὶ ἡ ἀνάλυση δείγματος τὸ 1988 ἔδωσε τὴν ἴδια σύσταση χρώματος μὲ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων ἀπὸ τὸ ἱερό. Ὁ Schürmann θέλησε νὰ ἀγνοήσει αὐτὲς τὶς νέες ἐνδείξεις (1996, 194 σημ. 500),

παρόλο ὅτι τοῦ ἦταν γνωστές. Πελέκεις χρηστικοὶ καὶ ἀναθηματικοί, χυτοὶ καὶ σφυρηλατοὶ αποτελοῦσαν συχνὸ ἀνάθημα στὸ ἱερό: ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1985, 285 εἰκ. 7 καὶ 1988, 262 εἰκ. 10β.

643. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 5645. Γιὰ τὴν ἀνάλυση: Muhly, Maddin and Stech 1988, 283.

644. Bol 1985, 22-23.

645. Schürmann 1996, 187.

646. Αὐτόθι 189.

647. Αὐτόθι 190.

ύστερη περίοδο της πρωτογεωμετρικής εποχής έως και τον πρώιμο 5ο αϊ.⁶⁴⁸ Ἡ ἴδια πρακτική ἦταν ἴσως ἄγνωστη στὴ 2η χιλ.⁶⁴⁹ Πάντως ὁ τρόπος ποὺ ἐφαρμόζεται στὴν 1η χιλ. δείχνει νὰ ἔχει τὴ σημασία τῆς σφραγίδας/ἐλέγχου γιὰ τὸ θραῦσμα ἀπὸ ἀκριβὸ ὑλικό⁶⁵⁰, ποὺ σφυρηλατοῦσαν ὡς μέρος ἀπὸ ἕνα πρώην καθαγιασμένο ἀνάθημα. Καὶ τὴν ἀσκηση τοῦ ἐλέγχου στὸ πλαίσιο τῆς ὀργάνωσης ἐνὸς ἱεροῦ δὲν θὰ εἶχαν οἱ προσερχόμενοι πιστοὶ οὔτε καὶ οἱ ἐποχιακὰ ἐργαζόμενοι τεχνίτες στὸ ἱερό. Σύμφωνα μὲ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες οἱ ἄρχοντες τῶν κρητικῶν πόλεων ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ “διαχείριση” τῶν ἱερῶν καὶ ἡ παρουσία ἀρχόντων στὸ ἱερό τῆς Σύμης μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., ἐνῶ οἱ εἰκονογραφικὲς ἐνδείξεις στὰ ἀναθήματα τὴν ἀνάγουν στὸν 7ο αἰ.⁶⁵¹ Ἄν ἡ “κατ’ ἐντολὴ” σφράγιση τῶν σπασμένων χάλκινων ἀναθημάτων⁶⁵² σημαίνει τὴν ἀπαγόρευση γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε μεταβολὴ τοὺς ἢ τὴν ἐλεγχόμενη διάθεση, δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ. Πάντως ἡ ἱερότητα τοῦ παλαιοῦ ἀναθήματος δὲν θὰ θιγόταν μὲ τὴ μεταχύτευση, ἀφοῦ διασφαλιζόταν μὲ τὴ σφράγιση/σφυρηλάτηση τῶν τμημάτων τοῦ ἢ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ μετάλλου γιὰ ἕνα νέο ἀνάθημα⁶⁵³. Οὔτε καὶ θὰ θιγόταν τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τῶν πιστῶν, γιὰ τὸ ἀναθέτης δὲν συμμετεῖχε στὴ διαδικασία τῆς μεταβολῆς τοῦ παλαιοῦ ἀναθήματος σὲ νέο.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐνδείξεις, ποὺ δίνουν οἱ τρεῖς βασικὲς καὶ μὲ πολλὰ παραδείγματα κατηγορίες τῶν χάλκινων ἐλασμάτων, τῶν τετραπόδων καὶ τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν⁶⁵⁴, ὁδηγοῦν στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα. Ἔργα ἀποτυχημένα κατὰ τὴ χύτευση, ὅπως τὰ τετράποδα, ἀναθέτονταν ἐφόσον μποροῦσαν νὰ εὐπρεπισθοῦν σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ εὐστάθειά τοὺς. Ἀκόμη καὶ ἂν ἔλειπε μεγάλο τμῆμα τοὺς⁶⁵⁵, ἡ προσφορὰ τοῦ μέρους ἀντὶ τοῦ ὅλου ἦταν ἀποδεκτὴ σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία, καθὼς ἡ λατρευτικὴ πρακτικὴ ἐπέτρεπε τὴν προσφορὰ ἡμιτόμων ἢ τμημάτων τοῦ θυσιασμένου ζώου⁶⁵⁶ (εἰκ. 94, 102, 109). Ἀντίστοιχη διέξοδος γιὰ τὰ ἀποτυχημένα κατὰ τὴ χύτευση ἀνθρώπινα εἰδῶλια δὲν ὑπῆρχε, γιὰ τὴν προσφορὰ ἡμιτόμου ἢ μέλους τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ θεραπευτικὴ ἐπενέργεια τοῦ θεοῦ, δὲν ἦταν συμβατὴ μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ ἱερό τῆς Σύμης, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει δώσει δείγμα σχετικὸ μὲ τὴν ἴση τῶν πιστῶν.

Ὅλες οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Σύμης γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου χύτευση ἢ σφυρηλάτηση ἀναθημάτων μαρτυροῦν καὶ περισσότερους ἀπὸ ἕναν τρόπον προμήθειας τοῦ ἀκριβοῦ

648. Στὴν ἀριστερὴ κνήμε τοῦ αὐλητῆ 13 (πίν. 13) καὶ στὰ σφυρὰ τῶν ἄκρων ποδιῶν τοῦ 39 (πίν. 34-35).

649. Δὲν ἐφαρμόζεται στὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα παραδείγματα 4 καὶ 7 (πίν. 3, 6) καὶ δὲν γνωρίζω νὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ στίς δημοσιεύσεις μινωικῶν εἰδωλίων.

650. Πὰ τὴν ἀξία τοῦ χαλκοῦ: Zimmer 1990, 164. Thomas 1992, 34-36.

651. Κατὰ τὸν μελετητὴ τῶν ἐπιγραφῶν X. Κριτςᾶ. Πὰ τὰ ἀναθήματα βλ. Λεμπέση 1985, 146.

652. 13, 22-23, 30-31, 39-40.

653. Linders 1991, 284 γιὰ τὴ μετατροπὴ ἀναθημάτων ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα σὲ τάλαντα ἢ νέα ἀναθήματα.

654. Ἡ διεξοδικὴ μελέτη τῶν ὑπόλοιπων κατηγοριῶν ἀπὸ χάλκινα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ μπορεῖ νὰ μεταβάλλει, νὰ διορθώσῃ ἢ νὰ συμπληρώσῃ τὴ σχετικὴ εἰκόνα.

655. Schürmann 1996, 190 ἀρ. 478, 523-525.

656. Πρβ. τὴ συχνότατη ἀπεικόνιση τῆς προσφορᾶς ἡμιτόμου ἢ σκέλους τετράποδου στὰ περιτμητὰ ἐλάσματα: Λεμπέση 1985, 128-130· 132-134 πίν. 44-50· 136 B7 πίν. 24.

μετάλλου. Χωρίς να αποκλείεται ή πρόταση, σύμφωνα με την όποια οί αναθέτες προμήθευαν τούς τεχνίτες με τὸ ἀναγκαῖο ὑλικὸ σὲ εἶδος ἀπὸ φθαρμένα χρηστικά ἀντικείμενα⁶⁵⁷, πιθανὴ εἶναι καὶ μία δευτέρη πηγὴ προμήθειας· ἡ διάθεση τοῦ ὑλικοῦ στοὺς τεχνίτες ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε διαχειριστὲς τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴ μορφὴ παλαιῶν σπασμένων ἢ ἀποτυχημένων στὴ χύτευση ἀναθημάτων. Τὴν ὁργάνωση μιᾶς μεταπρατικῆς οἰκονομίας μετὰ τὴν πράξη τῆς ἀνάθεσης γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης προδίδουν κάποιες παραστάσεις στὰ περίμνητα ἐλάσματα, ὅπου οἱ ἀναθέτες εἰκονίζονται νὰ προσφέρουν τὸ κέρατο (εἰκ. 97) ἢ τὸ δέσμα τοῦ θηράματος, ποὺ προκομίζαν στὸ ἱερὸ γιὰ τὴ θυσία⁶⁵⁸. Δηλαδή, δύο εἶδη κατάλληλα γιὰ τὴ μεταπράτησή τους ἀπὸ τοὺς διαχειριστὲς τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ ἀπρόσφορα γιὰ τὴν εὐλαβικὴ κατάχωσή τους σὲ ἀποθέτη. Ἐπειδὴ στὴν ἀνακυκλούμενη διαδικασία “ἀνάθεση-διάθεση ἄχρηστων ἀναθημάτων-νέα ἀναθήματα” ὑπεισέρχονται καὶ οἱ μεταλλοτεχνίτες, ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μετὰ τὴν προσφορὰ ἀναθηματικῶν ἢ χρηστικῶν μετάλλινων ἐργαλείων⁶⁵⁹, δὲν αποκλείεται καὶ μία τρίτη πιθανότητα. Οἱ μεταλλοτεχνίτες νὰ ἔφερναν στὸ ἱερὸ τὸ βασικὸ ὑλικό⁶⁶⁰, τοῦ ὁποίου κάποια ὑπόλοιπα, ὅπως τὴν ἀκέραιη χελώνη (εἰκ. 145), κατέθεταν ὡς εὐχαριστήρια προσφορὰ γιὰ τὸ ἐπικερδὲς ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας τους.

Μὲ τὸ δεδομένο ὅτι ὅλες οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ χύτευση ἀναθημάτων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνάμεικτα στρώματα λατρείας, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ., μένει ἀνοικτὸ ἓνα βασικὸ ἐρώτημα: σὲ ποιά ἢ σὲ ποιὲς περιόδους τῆς ὑπεραιωνόβιας λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ἀνήκουν αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἔμμεση καὶ βασίζεται στὴν ἄνιση ποσοστιαία ἀναλογία τῶν μετάλλινων ἀναθημάτων τῆς 2ης σὲ σύγκριση μετὰ τῆς 1ης χιλ. Ἀρκεῖ ἡ παραβολὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 8 νεο- καὶ μετανεκτορικῶν/ὑπομινωικῶν ἀνθρώπινων εἰδωλίων (πίν. 1-8) μετὰ τὰ 33 εἰδώλια τῆς ἴδιας κατηγορίας τῆς 1ης χιλ. (πίν. 10-36) ἢ ἡ ὑπόμνηση τῶν 95 περίμνητων ἐλασμάτων καὶ τῶν 588 χάλκινων τετραπόδων, γιὰ νὰ κατακυρωθεῖ ἡ σχετικὴ δραστηριότητα στοὺς μεταλλοτεχνίτες τοῦ α' μισοῦ τῆς 1ης χιλ.⁶⁶¹ Ἡ ραγδαία μείωση τοῦ ἀριθμοῦ σὲ χάλκινα ἀναθήματα ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο αἰ. διαγράφει τὴ βαθμιαία ὑποβάθμιση τῆς ἀγοραστικῆς ζήτησης σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ.

657. Schürmann 1996, 193-194.

658. Λεμπέση 1985, 134-136 A19 πίν. 12· A29 πίν. 18. Πὰ τίς σχετικὲς μαρτυρίες: Sokolowski 1969, 18 A5, 10-11, 21, 55· G10, 17-18, 53· Δ6-11, 38-46, 55· E6-7, 20-21, 63-64. Πὰ τοὺς τύπους οἰκονομικῆς ὁργάνωσης τῶν ἱερῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ μετὰ τὴν βάση τίς γραπτὲς μαρτυρίες: Linders 1992, 9-13. Tréheux 1992, 24. Ampolo 1992, 25-28.

659. Βλ. σ. 187 σημ. 638-639.

660. Ἡ μεταφορὰ τοῦ δὲν θὰ ἦταν δύσκολη (Schürmann 1996, 194), ὅπως δείχνει ἡ πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες διακίνηση τῶν πύλων πιθαριῶν μετὰ ζῶα στὰ ὄρεϊνὰ χωριὰ τῆς Κρήτης: Hampe-Winter 1962,

13-15· 105-107.

661. Τὸ ἴδιο διάστημα καλύπτουν καὶ οἱ ἄλλες πολυπληθεῖς κατηγορίες τῶν μετάλλινων ἀναθημάτων, ἐνῶ ἡ 2η χιλ. ἀντιπροσωπεύεται μετὰ κάποια ἀγγεῖα καὶ κοσμήματα, ἓνα ἐγγχειρίδιο, ἓνα μαχαίρι/ἐγγχειρίδιο (ΠΑΕ 1985, 274· 1984, 461-462 πίν. 234δ) καὶ τρία μεγαλοπρεπῆ ξίφη τὰ ὅποια, κατ' ἐξαίρεση τοῦ κανόνα, μοιάζουν μετὰ spolia, προσεκτικὰ θαμμένα στὴν περιφέρεια τοῦ κέντρου τῆς λατρείας: Papasavvas, Muhly and Lebessi 1999, 641 πίν. 137. Οἱ παλαιότερες σίγουρες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου χύτευση εἰδωλίων σὲ ἐξωκρητικὰ ἱερὰ εἶναι τοῦ 750-700: Risberg 1992, 33 σημ. 4· 36 σημ. 21, 23.

Ἄν ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς σὲ μετάλλινα ἀναθήματα τῆς 2ης χιλ. δὲν δικαιολογεῖ τὴ χύτευσή τους στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης⁶⁶², ἡ πολυπληθέστατη κατηγορία τῶν μινωικῶν σκευῶν καὶ τῶν ἀγγείων ἀπὸ ὀφίτη λίθο προϋποθέτει τὴν ἐποχικὴ ἀπασχόληση λιθοξόων στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ· μάλιστα ὑπὸ συνθήκες “ἐργασιακῆς σχέσης” παρεμφερεῖς μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῶν μεταλλοτεχνιῶν τῆς 1ης χιλ. Τὰ λίθινα τελετουργικὰ σκεύη ἔχουν δώσει δείγματα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἕως τὸ προτελευταῖο στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας τους, καὶ ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερὸ κωνικοὶ πυρῆνες ἀπὸ τελετουργικὰ κύπελλα καὶ μεγάλος κυβόλιθος ἀπὸ ὀφίτη ὡς ὑλικὸ πρὸς ἐπεξεργασία⁶⁶³. Βέβαια ἡ προμήθεια τοῦ ὀφίτη γιὰ τὴ λάξευση τῶν τελετουργικῶν σκευῶν καὶ τῶν ἀγγείων τῆς 2ης χιλ. δὲν θὰ ἀκολουθοῦσε τὸ μεταπρατικὸ μοντέλο ποὺ ἐπισημάνθηκε γιὰ τὰ μετάλλινα ἀναθήματα τῆς 1ης χιλ., ἀφοῦ οἱ κανόνες τῆς μεταπράτης καθορίζονταν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ καὶ τὸν τρόπο τῆς προμήθειάς του· ἀπὸ τὸν εἰσαγόμενο χαλκὸ καὶ τὸν ντόπιο ὀφίτη, ὁ ὁποῖος προσφερόταν σπάνια γιὰ τὴ μετατροπὴ ἑνὸς παλαιοῦ σκεύους σὲ νέο. Πάντως εἶναι τεκμηριωμένο ἀνασκαφικὰ ὅτι ὅταν τὸ λίθινο τελετουργικὸ σκεῦος ἔσπαγε, δὲν θαβόταν εὐλαβικὰ γιὰ νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ ἱερότητά του. Ἀντίθετα, τελετουργικὰ σκεύη σπασμένα στὴν πλειονότητά τους ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κατ’ ἐπανάληψη ὡς δομικὸ ὑλικὸ σὲ μινωικὰ καὶ τῆς 1ης χιλ. κτίρια τοῦ ἱεροῦ⁶⁶⁴.

Πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκτίμηση τῶν ἐνδείξεων γιὰ τὸν τρόπο ποὺ προμηθεύονταν οἱ μεταλλοτεχνίτες τὸν χαλκὸ, τὰ συχνὰ σφάλματα τῆς χύτευσης τῶν κρητικῶν εἰδωλίων ποὺ ὀφείλονται στὸ γρήγορο στέγνωμα καὶ τὸ ἀνεπαρκὲς ψήσιμο τῆς ἐσάρπας⁶⁶⁵, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση τῆς χύτευσής τους στὸ ἱερὸ. Ἡ ἐπίσπευση τῆς σχετικῆς διαδικασίας μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στίς συνθήκες ἐργασίας τῶν τεχνιτῶν: στὴν προσωρινὴ παραμονή τους στὸ ἱερὸ καὶ στὴν κατὰ τὸ δυνατόν γρήγορη ἐκτέλεση τῆς παραγγελίας τοῦ ἀναθέτη, ποὺ δὲν ἔδινε τὰ χρονικὰ περιθώρια μιᾶς παραγγελίας, ἐκτελεστῆς στὸν τόπο τῆς διαμονῆς τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ ἐντελοδόχου.

Οἱ συνθήκες ἀκριβῶς ἐργασίας τῶν μεταλλοτεχνιτῶν φαίνεται ὅτι προκαλέσαν ἀλληλεπιδράσεις σὲ μορφολογικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀποτελέσαν τὴν αἰτία, ὥστε οἱ διαμορφωμένες σὲ διαφορετικὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης τεχνοτροπίες νὰ μὴ εἶναι τόσο διακριτὲς στὰ χάλκινα εἰδώλια, ὅσο στὰ ἀγγεῖα. Οἱ ἀνάγκες κάθε οἰκιστικοῦ κέντρου σὲ πῆλινα ἔργα ἦταν πολὺ περισσότερες, ἀπὸ ὅσο σὲ μετάλλινα καὶ ὁ ἀγγειοπλάστης ἦταν στενότερα δεμένος μὲ τὸ οἰκιστικὸ περιβάλλον του, ἀπὸ ὅσο ὁ μεταλλοτεχνίτης. Γιὰ τὸν πηλοπλάστη χρειαζόταν μόνιμη ἐγκατάσταση καὶ βοηθητικὸ προσωπικὸ, ὥστε

662. Hägg 1992, 29-32, ὅπου πιθανολογεῖται ὅτι δὲν θὰ λειτουργοῦσαν στὰ μινωικὰ ἱερὰ ἐργαστήρια γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναθημάτων ἀπὸ πολύτιμα ὑλικά.

663. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1983, 358· 366· 1984, 461· 1985, 274 καὶ 284. Ἡ ἐποχικὴ ἐγκατάσταση ἀγγειοπλαστῶν, ποὺ μοιάζει πιθανὴ λόγω τῆς πληθώρας τῶν πῆλινων τελετουργικῶν ἀγγείων τῆς 2ης χιλ., δὲν τεκμηριώνεται ὅπως τῶν λιθοξόων, γιατί ἔως τώρα ἔχουν βρεθεῖ μόνο θραύσματα μινωικοῦ

κεραμικοῦ τροχοῦ (ΠΑΕ 1988, 261 πίν. 173ε), τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνάθεση δὲν ἀποκλείεται.

664. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1989, 297-298· 302 σημ. 14. Ἀκόμη καὶ ἡ λάσπη γιὰ τὸ κτίσιμο τῶν κτιρίων προερχόταν ἀπὸ τὸ ἱερὸ μὲ ἀποτέλεσμα κατὰ τὴ στερέωση τῶν τοίχων τους νὰ βρίσκονται στοὺς ἄρμους τῶν λίθων σπασμένα ἀναθήματα: ΠΑΕ 1996, 207-208.

665. Βλ. σ. 173-176.

νά ανταποκρίνεται στις τρέχουσες ανάγκες τοῦ οἰκισμοῦ. Κατ' ἐξαίρεση καὶ γιὰ εἰδικές κατηγορίες ἀγγείων μπορεῖ νὰ ἀπομακρυνόταν ὁ ἀγγειοπλάστης ἀπὸ τὸν τόπο τῆς διαμονῆς του στὸν τόπο τῆς ζήτησης, κατὰ τὸ παράλληλο τῶν σύγχρονων πιθαράδων τοῦ Θραψανοῦ⁶⁶⁶. Πάντως στὸν τομέα τῆς πηλοπλαστικῆς οἱ εὐκαιρίες συγκερασμοῦ δύο τεχνοτροπιῶν, πὺν ἀντιπροσωπεύουν ἰσάριθμα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ, θὰ ἦταν πολὺ λιγότερες ἀπὸ ὅσο στὴ μεταλλοπλαστικὴ καὶ πάντως πιὸ ὀψιμες, ἀφοῦ ἡ τεχνικὴ τῆς μήτρας γενικεύεται τὸν 7ο αἰ.

Ἀντίθετα μὲ τὸν ἀγγειοπλάστη, ὁ μεταλλοτεχνίτης μπορούσε νὰ ἐργασθεῖ καὶ σὲ προσωρινή, στοιχειωδῶς ὀργανωμένη ἐγκατάσταση, μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς διαμονῆς του καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς παραγγελίας⁶⁶⁷. Εὐκόλα μεταφέρονταν τὰ σύνεργά του καὶ ἀναγκασμένος ἦταν νὰ μετακινεῖται σὲ ἀναζήτηση πελατείας, καθὼς ἡ ζήτησις τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντός του ἦταν περιορισμένη σὲ σύγκριση μὲ τοῦ ἀγγειοπλάστη. Καὶ ἂν οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν ἐνὸς οἰκισμοῦ σὲ μετάλλινα κτερίσματα καὶ χρηστικά ἀντικείμενα κρατοῦσαν τὸν τεχνίτη στὸν τόπο τῆς διαμονῆς του, ὅπου καὶ διαμορφωνόταν τὸ τοπικὸ ἐκφραστικὸ ὕφος του, ἡ μεγαλύτερη ζήτησις σὲ ἀναθήματα τὸν ὀδηγοῦσε στὰ ἱερά. Ἱερά εὐρύτερης ἀκτινοβολίας, ὅπως τῆς Σύμης, πὺν προσέλκυαν πιστοὺς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτη⁶⁶⁸ καὶ συνακόλουθα τεχνίτες ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα γεωγραφικὰ διαμερίσματα, ἀποτέλεσαν τὰ σημεῖα/χώρους συνάντησης τῶν τοπικῶν τεχνοτροπιῶν, τῆς βαθμιαίας ἀλληλεπίδρασής τους καὶ τοῦ τελικοῦ συγκερασμοῦ⁶⁶⁹. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς σύγκλισης καὶ τῆς τελικῆς ἐξομοίωσης τῶν διαφορετικῶν τρόπων ἀπεικόνισης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἐξηγεῖται μὲ τὴν προοδευτικὰ αὐξανόμενη ζήτησις σὲ μετάλλινα ἀναθήματα ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, πὺν ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ συνευρίσκονται ὅλο καὶ περισσότεροι μεταλλοτεχνίτες στὴν ἴδια θέσις λατρείας. Καὶ ἡ συχνὴ συνεύρεσις τῶν μεταλλοτεχνιτῶν σὲ ἓνα ἱερό, τοῦ ὁποῖου εἶχαν κερδίσει τὴν ἀγορὰ, συνέβαλλε στὴ διαμόρφωση κοινοῦ ὕφους, τὸ ὁποῖο κατ' οἰκονομίαν χαρακτηρίζεται ὡς ἐργαστηριακόν.

666. Voyatzoglou 1984, 131-132 καὶ Blitzer 1984, 143-145.

667. Πὰ τὴν προσωρινὴ ἐγκατάστασις μεταλλουργικῶν κλιβάνων ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ χύτευσις ἀγαλμάτων: Mattusch 1988, 56-58.

668. Πὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς δυτικῆς Κρήτης μὲ τὸ ἱερό δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις.

669. Ἐνδεικτικὰ πρβ. τὸν ὀπλοφόρο **11** τοῦ βόρειου τεχνοτροπικοῦ ιδιώματος (πίν. 11) μὲ τὴ γυναικεῖα μορφὴ **12** τῆς νότιας τεχνοτροπίας (πίν. 12): τὰ **14**, 2064 καὶ τὸν ἄ.ἄ. ὀπλοφόρο τῆς Ἀγίας Τριάδας (πίν. 14, εἰκ. 46-47) γιὰ τὴν ἀλληλεπίδρασις δύο τεχνοτροπιῶν καὶ τὰ **34-35** (πίν. 30-31) γιὰ τὸν συγκερασμό τους.

VII. ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η θεματική και τυπολογική όμοιογένεια χαρακτηρίζει τὰ μινωικά ειδώλια τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, ἐνῶ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 2ης χιλ. ἕως καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ κυριαρχεῖ μία ἀπρόσμενη ποικιλία θεμάτων καὶ εἰκονογραφικῶν τύπων στὴν ἴδια κατηγορία ἀναθημάτων. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς οὐσιαστικῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σὲ ἀναθήματα τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀπὸ τὴν ἴδια θέση λατρείας σχολιάζονται τὰ μινωικά ειδώλια ὡς ἐνιαῖο σύνολο, ἐνῶ ὁ σχολιασμός τῶν ειδωλίων ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο καὶ μετὰ κατανέμεται σὲ θεματικὲς ἐνότητες.

1. Οἱ λάτρες

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ λάτρη κυριαρχεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (πίν. 1-8) σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅσο σὲ ἄλλα μινωικά ἱερά, γιὰτὶ δὲν ἀντιπροσωπεύεται ὁ τύπος τῆς λάτρισσας. Τῆς ἀποκλειστικῆς παρουσίας τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου δὲν ἐξαιρεῖται οὔτε τὸ θραῦσμα 4 (πίν. 3), ὅπως δείχνει τὸ μοτίβο τῆς σύμπτυξης τῶν ἄκρων ποδιῶν, ποὺ δὲν ἀπαντᾶται στὰ γυναικεῖα μινωικά ειδώλια, καθὼς κατὰ κανόνα παραλείπονται τὰ ἄκρα πόδια τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ὅπου εἶναι διεσταλμένα καὶ μοιάζουν μὲ ἐκφύσεις, γιὰτὶ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῆς χύτευσης⁶⁷⁰.

Οἱ ὀκτὼ ἀνδρικές μορφές ἀπὸ τὴ Σύμη θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκτιμηθοῦν ὡς νεανικές, μιὰ καὶ δὲν χαρακτηρίζονται μὲ κάποιο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῆς ὥριμης ἡλικίας. Ἀλλὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας τους εἶναι ἀβέβαιο, γιὰτὶ ἡ ἀπόδοση τῆς ὠριμότητος σπανίζει γενικὰ στὴ μινωικὴ εἰδωλοπλαστικὴ καὶ περιορίζεται σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς τοῦ νεοανακτορικοῦ ρυθμοῦ⁶⁷¹. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ἡ διαφοροποίηση τῶν λάτρων κατὰ τὴν ἡλικίαν ἀντιπροσωπεύει περισσότερο τὴν ἐκρηκτικὴ φυσιοκρατία τῆς ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, παρὰ τὴν πρόθεση τῆς μινωικῆς τέχνης νὰ ἱεραρχήσει τίς μορφές στὴν κατηγορίαν τῶν ειδωλίων κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Κάποια εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα διαφοροποιοῦν βέβαια τὰ ειδώλια τῶν λάτρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ἀλλὰ λόγω τῆς ἀμφισημίας τους χρειάζεται τεκμηρίωση ἢ τυχὸν σημειωτικὴ ἀξία τους.

670. Verlinden 1984, ἀρ. 15 πίν. 5 (νεοανακτορικό: χυτευμένο ἀπὸ τὴ συμπαγῆ φούστα μὲ διφυῆ ἀγωγό): ἀρ. 188 πίν. 76· ἀρ. 189 πίν. 77 (μετανακτορικά: ἄκρα πόδια σχηματισμένα μὲ τὴ σφυρηλάτηση

τοῦ ἀποκομμένου διφυοῦς ἀγωγοῦ ἢ τῶν ἀποκομμένων ἀεραγωγῶν).

671. Πρβ. Verlinden 1984, πίν. 14-19 μὲ πίν. 43-68.

ΟΙ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ

Οί πέντε από τις ἑξι ἀνδρικές μορφές πού σώζονται ἀκέραιες εἰκονίζονται μέ τὸ πιὸ συνηθισμένο σχῆμα χειρονομίας⁶⁷², τὸ ὁποῖο ἔδωσε στὰ εἰδώλια τὸ ὄνομα τοῦ “σεβίζοντος”, κατὰ τὴ νέα ἐλληνική ὀρολογία. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀσύμμετρα διευθετημένων χειρῶν, μέ τὸ ἀνυψωμένο δεξιὸ στὸ μέτωπο καὶ τὸ ἀριστερὸ κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, εἶναι τὰ σφιγμένα σὲ γροθιά ἄκρα τους. Τὸ μοτίβο τῆς γροθιάς προσδίδει ἕναν συγκρατημένο δυναμισμό, πὺν διατρέχει ἀκόμη καὶ τὸ ἀκίνητο κατὰ μῆκος τοῦ σώματος ἀριστερὸ χέρι. Περισσότερο δυναμικὴ εἶναι ἡ χειρονομία τῆς μορφῆς 6 (πίν. 4-5), χάρη στῇ συμμετρικῇ καὶ ἔντονη κάμψη τῶν δύο χειρῶν πρὸς τὸ στήθος, πὺν πιέζεται μέ τὰ κλειστὰ σὲ γροθιά δάκτυλα⁶⁷³. Ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη μορφή 7 (πίν. 6) δὲν παρουσιάζει κάποιο ἵχνος στὸν ἀριστερὸ της μηρὸ γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ μέ βεβαιότητα ἡ χειρονομία της κατὰ τὸ σχῆμα τῶν “σεβίζόντων”. Πάντως δὲν ἀποκλείεται νὰ χειρονομοῦσε ὅμοια, γιὰτὶ ὑπάρχουν εἰδώλια “σεβίζόντων” τῆς ἐποχῆς τοῦ λάτρη 7 (εἰκ. 13), ὅπως καὶ πολὺ μεταγενέστερα, μέ ἀποκολλημένο τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ ἰσχίον (πίν. 8, εἰκ. 15), πὺν δείχνουν ὅτι καὶ αὕτῃ ἡ παραλλαγή τῆς ἴδιας χειρονομίας δὲν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἐποχῆς⁶⁷⁴. Πιθανὴ εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς χειρονομίας τῆς μορφῆς 7 τόσο κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς 6, ὅσο καὶ κατὰ τὴν παραλλαγή τοῦ σχήματος τῶν προβαλλόμενων χειρῶν, πὺν διαγράφουν καμπύλη τροχιά κάθετη πρὸς τὸ στήθος⁶⁷⁵, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ σπάνιο σχετικὰ νεοανακτορικὸ σχῆμα τῶν συμμετρικὰ λυγισμένων χειρῶν πὺν φέρονται πρὸς τὸ πρόσωπο⁶⁷⁶.

Οἱ χειρονομίες γενικὰ τῶν μινωικῶν εἰδωλίων ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν διαχρονικῶν τελετουργικῶν σχημάτων καὶ ἡ ἐπανάληψή τους ἐπὶ αἰῶνες ὀφείλεται στὸ ἐπαναλαμβανόμενο τελετουργικὸ τῶν ἱεροπραξιῶν. Ἄν οἱ παραλλαγές τους ἀντιπροσωπεύουν τὸν συρμὸ μιᾶς ἢ περισσοτέρων περιόδων τῆς μινωικῆς τέχνης ἢ ἂν ἀπηχοῦν ἀποκλίσεις σημασιολογικοῦ περιεχομένου, δύσκολα τεκμηριώνεται⁶⁷⁷. Γενικὰ ἀποδεκτὸ εἶναι ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν μινωικῶν ἀνδρικῶν εἰδωλίων ἀντιπροσωπεύει ἀναθέτες⁶⁷⁸ καὶ εἰδικότερα ὅτι οἱ “σεβίζουσες” μορφές εἶναι θνητές. Ὅχι τόσο γιὰτὶ αὐτὸ τὸ σχῆμα χειρονομίας ἀπευθύνεται πρὸς πιθανὲς θεϊκὲς μορφές σὲ διηγηματικὲς παραστάσεις “θεοφάνειας”⁶⁷⁹, ὅσο γιὰτὶ λείπει ἀπὸ μορφές πὺν μοιάζουν θεϊκὲς⁶⁸⁰. Ἀντίθετα τὸ σχῆμα χει-

672. Verlinden 1984, 267 geste 1a.

673. Αὐτόθι 124· 267 geste 4b. Sapouna-Sakellarakis 1995, 106-107 Gestus 4a· τὰ ἀρ. 4 καὶ 73 ἐντάσσονται καλύτερά στὴν παραλλαγή Ab· τὸ ἀρ. 32 παραπέμπει σὲ λάθος εἰκόνα εἰδωλίου καὶ τὸ ἀρ. 15 τῆς παραλλαγῆς Aa κατατάσσεται στὴν Ab.

674. Verlinden 1984, 267 geste 1c· 128 ἀρ. 102, 104· 130 ἀρ. 107· 132 ἀρ. 110-111.

675. Αὐτόθι 124· 267 geste 4c. Sapouna-Sakellarakis 1995, 107 Ab καὶ Ac.

676. Verlinden 1984, 91· 267 geste 2. Sapouna-Sakellarakis 1995, 108-109 Gestus C.

677. Ἀνώφελη εἶναι ἡ τυπολογικὴ κατάτμηση τῶν βασικῶν σχημάτων τῆς χειρονομίας σὲ παραλ-

λαγές, ὅταν δὲν αἰτιολογεῖται μέ κάποιο χρονολογικὸ ἢ σημασιολογικὸ κριτήριον: πρβ. Verlinden 1984, 267 μέ Sapouna-Sakellarakis 1995, 106-111, ὅπου δίνεται διαφορετικὸς ἀριθμὸς γιὰ τὰ βασικὰ σχήματα καὶ τὶς παραλλαγές κάθε σχήματος.

678. Matz 1958, 410-411. Brandt 1965, 20-23. Verlinden 1984, 51-52· τῆς ἴδιας 1988, 185-186.

679. Niemeier 1989, 169-170 εἰκ. 2.1-4. Τὴ θνητὴ φύση τῶν αἰωρούμενων μορφῶν ὑποστηρίζει μέ ἐπισφαλῆ ἐπιχειρήματα ὁ Corsten 1987.

680. Niemeier 1989, 181-183 εἰκ. 6.8, 13, 15, 16, ὅπου εἶναι προφανὴς ἡ δύσκολη διάκριση τῆς λάτρισσας ἀπὸ τὴ θεότητα.

Εἰκ. 149. Ἀθήνα, Μουσείο Μπενάκη, ΚΥΔΩΝΙΑ (:).

ρονομίας τῆς μορφῆς 6 δὲν παρουσιάζει ἀνάλογο βαθμὸ βεβαιότητας γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς ἀνθρώπινης ἢ θεϊκῆς. Ἡ συχνότητά του σὲ πῆλινα παλαιοανακτορικὰ εἰδώλια⁶⁸¹ ἀποτελεῖ ἓνα ἄρκετὰ πειστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ προσγραφεῖ καὶ αὐτὸς ὁ τύπος χειρονομίας σὲ ἀναθέτες. Τὸ ἴδιο ὅμως σχῆμα μὲ τὶς παραλλαγές του εἶναι σπάνιο στὰ νεοανακτορικὰ καὶ μετανακτορικὰ εἰδώλια.

Σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο νεοανακτορικὸ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ἀπαντᾶται τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ εἰδωλίου 6, ἀλλὰ συναπεικονίζεται μὲ ἓνα σχοινὶ στὸ κάθε χέρι τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, μὲ τὸ ὁποῖο ἐλέγχονται τὰ δύο τετράποδα ποὺ τὴν πλαισιώνουν⁶⁸². Ἡ “ἐραλδική” σύνταξη τῆς παράστασης καὶ ἡ ἐξουσιαστικὴ σχέση τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ τὰ τετράποδα σημειοθετοῦν τὴν ὑπερανθρώπινη φύση τῆς. Τὸ ἴδιο σχῆμα χειρονομίας ἔχει καὶ ἡ ἀνδρική μορφή σὲ νεοανακτορικὴ σφραγίδα τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀπὸ τὴ δυτικὴ Κρήτη⁶⁸³ (εἰκ. 149). Ἡ ὑπερβατικὴ μορφή τῆς σφραγίδας ἐντάσσεται σὲ ἓνα δρώμενο, καθὼς ἀναφύεται ἀπὸ τὰ κέρατα “καθιερώσεως” καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ἓναν φτερωτὸ αἰγάγρο, ποὺ ὑπαινίσσεται τὴν ὑπαιθρο, καὶ ἀπὸ τὸν δαίμονα Ta-urt, ποὺ κρατεῖ σπονδικὴ πρόχου, ὑπομνηματίζοντας τὰ ἀρχαιότατα ὑδρόσπονδα⁶⁸⁴. Καὶ οἱ

681. Rutkowski 1991, πίν. 4-6· 8-9· 12-18· 20 ἀρ. 5 καὶ 8.

682. Evans 1928, 765 εἰκ. 495. Πρβ. καὶ παράσταση νεοανακτορικῆς σφραγίδας: CMS II 3, ἀρ. 193.

683. Evans 1921, 708 εἰκ. 532. Πὰ τὴ γνησιότητα τῆς σφραγίδας: Pini 1981, 142-145.

684. Πὰ τὸ ἀγρίμι ὡς σύμβολο ὑπαίθριας λατρείας: Gesell 1985, 3 σημ. 17. Πὰ τὴ σπονδικὴ πρόχου: Nilsson 1968, 147-153· Onassoglou 1985, 12-22 ἰδιαίτερα 20-21. Πὰ τὰ ὑδρόσπονδα: Stengel 1975, 103. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς πρόχου μὲ τὴ θεὰ προστάτιδα τοῦ νεροῦ: Warren 1973, 142.

τρεις μορφές συνθέτουν μία παράσταση θεϊκής επιφάνειας ή της επίγειας αναπαράστασής της σε υπαίθρια θέση λατρείας⁶⁸⁵.

Ἄν ἡ ὑποκατάσταση τῶν θεοτήτων ἀπὸ θνητοὺς στὶς ἱεροπραξίες συνετέλεσε, ὥστε τὰ τελετουργικὰ σχήματα χειρονομίας νὰ μεταβιβασθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπίγειο στὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο, θὰ ἦταν πιθανὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ σχῆμα τῶν συμμετρικὰ λυγισμένων πρὸς τὸ στῆθος χειρῶν τῶν πῆλινων παλαιοανακτορικῶν λάτρων περιορίσθηκε στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ στὶς θεϊκὲς μορφές, ὅταν ἡ χειρονομία τοῦ “σεβίζοντος” ἐπικράτησε γιὰ τοὺς θνητοὺς⁶⁸⁶. Αὐτὸ τὸ λογικὸ συμπέρασμα ἀνατρέπεται ἀπὸ τὶς πιὸ εὐγλωττες παραστάσεις στὰ ἔργα δύο διαστάσεων, ὅπου συχνὰ οἱ θνητὲς καὶ οἱ θεϊκὲς μορφές χειρονομοῦν ὁμοίως⁶⁸⁷. Ἐπομένως, ἡ ὁποιαδήποτε λογικὴ ἐρμηνεία μὲ βάση τὴ συχνότητα καὶ τὴ χρονικὴ διαδοχὴ ἑνὸς μινωικοῦ τύπου χειρονομίας ἀνὰ τοὺς αἰῶνες δὲν τεκμηριώνεται, γιὰτὶ οἱ τελετουργικὲς χειρονομίες ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους ἀμφίσημες⁶⁸⁸. Μόνο τὰ συναπεικονιζόμενα στοιχεῖα τῆς μεμονωμένης μορφῆς βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία της.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς χειρονομίας τῆς μορφῆς 6 μὲ τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω καὶ τοῦ προσώπου ἢ κατανυκτικὴ ἔκφραση σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον (εἰκ. 11), ἐπιβάλλουν τὴν ταύτισή της μὲ λάτρη. Στάση κεφαλῆς καὶ σχῆμα χειρονομίας ἔχουν γιὰ ἄμεσο τυπολογικὸ καὶ χρονικὸ παράλληλο ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θνητῶν τὶς δύο μικροσκοπικὲς ἀνδρικές μορφές ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο, ποὺ βρέθηκαν σὲ νεκροταφεῖο τῆς περιοχῆς τοῦ Νίρου Χάνι καὶ ἔχουν ταυτισθεῖ μὲ ἀπολήξεις περονῶν⁶⁸⁹. Οἱ δύο μορφές ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν λάτρη 6 μὲ τὴν εὐχαρη, σχεδὸν καθημερινὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου τους, λὲς καὶ ἀνακλᾶται σὲ αὐτὸ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ χαρούμενου μικρόκοσμου τοῦ ἀτόμου, τὸ ὁποῖο κατεῖχε τὶς περόνες πρὶν ἀπὸ τὴν κτερισματικὴ χρῆση τους.

Κατὰ τὴ χειρονομία συνδέεται ὁ λάτρης 6 καὶ μὲ τὸ μεγάλο χρυσελεφάντινο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο⁶⁹⁰, τοῦ ὁποῖου ὁμῶς τὸ κεφάλι ἔχει ὀρθία στάση. Αὐτὸ καὶ μόνον τὸ διαφορετικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ μεγάλου εἰδωλίου μὲ θεότητα. Ἐπιχειρήματα, ὅπως ἡ ἀξία τῶν ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ του ἢ τὸ μέγεθος⁶⁹¹, δὲν ἀποτελοῦν προσδιοριστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θεϊκῆς φύσης τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας του⁶⁹². Στὰ ἀκριβὰ ὑλικά ἀνακλᾶται μᾶλλον

685. Schweitzer 1963, γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν θεοτήτων ἀπὸ θνητοὺς στὰ “δρώμενα”. Πρβ. Matz 1956, 84-85. Kiechle 1970, 259-271. Πὰ τὸν τυπολογικὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας σὲ “ἐκστατικὴ” καὶ “παραστατικὴ”: Hägg 1986, 41-62.

686. Πὰ τὴν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ σχήματος στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ, ποὺ δὲν ἐγκαταλείπεται στὰ χάλκινα μετανεκτορικὰ εἰδώλια, ὅπως στὰ πῆλινα: Ρεθεμιωτάκης 1998, 125-126. Ἡ προσγραφή του στὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ (Verlinden 1984, 67) ὀφείλεται στὴν ἐπισφαλὴ χρονολόγηση τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων: βλ. σ. 11-12 καὶ σ. 283-284.

687. Ἐνδεικτικὰ βλ. Niemeier 1989, 170 εἰκ. 2.2.

172 εἰκ. 3.5· 174 εἰκ. 4.4.

688. Alexiou 1967, 612.

689. Ξανθουδίδης 1922-4, 127-128 μὲ ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΒ καὶ ὅσα ἀτόμου νεαρῆς ἡλικίας. Πρβ. Zervos 1956, 356 εἰκ. 521 μὲ λανθασμένη τὴν προέλευσή τους.

690. MacGillivray et al. 1991, 141-144 εἰκ. 18-19 πίν. 9.

691. Sackett and MacGillivray 1989, 26-31.

692. Ἡ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία δὲν ἔχει καθιερώσει τὸ μεγάλο μέγεθος ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς θεότητας: Niemeier 1989, 169-170 εἰκ. 2 (= θεϊκὲς μορφές μικροσκοπικοῦ μεγέθους)· 171 εἰκ. 3.1, 2.5.

ή οικονομική κατάσταση του παραγγελιοδότη, ενώ εξίσου μεγάλου μεγέθους πήλινα νεοανακτορικά ειδώλια λάτρων βρέθηκαν πρόσφατα στο ιερό του Κόφιν⁶⁹³. Άλλωστε οί λίγες ένδειξεις για μορφές μεγαλύτερου μεγέθους από του ειδωλίου του Παλαικάστρου δέν άρκοϋν για νά τεκμηριωθεΐ ή θεϊκή ή ή ανθρώπινη φύση τους οϋτε και ή θέση ή τά συνενερήματά τους τεκμηριώνουν ή άναιροϋν τήν άποψη ότι ύπήρχαν λατρευτικά ειδώλα στη νεοανακτορική περίοδο⁶⁹⁴.

Ή διηγηματική παράσταση της σφραγίδας του Μουσείου Μπενάκη (είκ. 149) διαφωτίζει τή σημασία της χειρονομίας του λάτρη 6. Ή ίδια χειρονομία χαρακτηρίζει τις δύο άνδρικές μορφές που άνήκουν σέ διαφορετικό επίπεδο: της επίγειας ιεροπραξίας από θνητό για τόν λάτρη 6 και ενός υπερβατικού, υπαίθριου καθαροϋ με νερό για τήν επιφανόμενη μορφή της σφραγίδας. Τά ανασκαφικά δεδομένα από τó ιερό της άνάθεσης του λάτρη 6 έντάσσουν τήν προσφορά του σέ υπαίθριο χώρο λατρείας κατά τήν τέλεση καθαρτήριας ιεροπραξίας, ή όποία συνδέεται με τά ύδρόσπονδα, λόγω της καιρίας θέσης της πηγής στο ιερό⁶⁹⁵. Έφόσον τά τεκμήρια από τόν χώρο της άνάθεσης του λάτρη 6 άνταποκρίνονται στόν “διηγηματικό” συμβολισμό της παράστασης της σφραγίδας, εΐναι πιθανόν ή χειρονομία του νά σημειοθετεί τήν έξιλαστήρια επίκληση του άναθέτη στο πλαίσιο μιās ιεροπραξίας καθαροϋ, καθ’ όμοίωση της υπερβατικής μορφής που χειρονομεί όμοια και επιδέχεται από δαίμονα τήν αρχαιότητα με τó νερό κάθαρση. Ή παράσταση της σφραγίδας και του λίθινου τρίωνα από τά Μάλια της ΥΜ Ι περιόδου, όπου ή πράξη του καθαροϋ με τήν πρόχου συντελείται άνάμεσα σέ δύο Ta-urt δαίμονες⁶⁹⁶, δείχνει ότι ή έλληνική άντίληψη για τήν αναγκαιότητα της κάθαρσης θνητών και θεών ύπήρχε και στη μινωική θρησκεία⁶⁹⁷.

Κατά πόσο ή έννοια του έξιλασμοϋ ένυπάρχει και στη χειρονομία του τύπου τών “σεβιζόντων”⁶⁹⁸ δέν μπορεί νά τεκμηριωθεΐ, έστω και κατά τó άνάλογο του λάτρη 6.

177-178 είκ. 5.9 (= ίσομεγέθεις θεϊκές και θνητές μορφές) και 173-174 είκ. 4 (= καθιστές θεότητες μεγαλύτερες από τις παρευρισκόμενες όρθιες). Γι’ αυτό εΐναι έπισφαλής ό προσδιορισμός της θεϊκής ή της ανθρώπινης φύσης με μόνο κριτήριο τó μέγεθος.

693. Ρεθεμιωτάκης 1998, 60 σημ. 77· 152-153.

694. Marinatos-Hägg 1981, 185-201· με τήν παλαιότερη βιβλιογραφία. Αντίθετη ή Sapouna-Sakellarakis (1995, 113), που δέν συνεξετάζει τά ανασκαφικά τους δεδομένα.

695. Τά πάμπολλα πήλινα κύπελλα του τύπου “κοινωνίας” (Lebessi and Muhly 1990, 324-325), που συχνά ξεπερνούν τó ύψος τών 50 εκ., εΐναι άκατάλληλα για πόση. Αντίθετα προσφέρονται για τήν τέλεση σπονδών κατά τó άνάλογο του όμοιου τύπου κυπέλλου στο χρυσό δακτυλίδι από τήν Τύρινθα ή του μεταφερόμενου σπονδικού ύγροϋ με μεγάλο κύπελλο, όπως στίς παραστάσεις σφραγισμάτων από τήν Κνωσό και τήν Άγία Τριάδα: Niemeier 1989, 173-

174 είκ. 4.13, 11, 5. Τήν άμεση γειτνίαση της πηγής με λίθινες τράπεζες ύγρών προσφορών και με πήλινα μεγάλου μεγέθους τελετουργικά κύπελλα τεκμηριώνουν τά ανασκαφικά δεδομένα: ΠΑΕ 1992, 212-214 είκ. 1 πίν. 89β.

696. Baurain 1985, 115 για τή σημασία της παράστασης· Sambin 1989, 77-96 για τή σχέση τών δαιμόνων Ta-urt με αϊγυπτιακό άποτροπαϊκό δαίμονα, που συνδέεται με τόν φυτικό και τόν ύδρόβιο κύκλο της φύσης.

697. Parker 1985, 20. Τή συνεχή κάθαρση του υπαίθριου χώρου της λατρείας στο ιερό της Σύμης τήν 1η χιλ. τεκμηριώνει τó χαντάκι νότια τών τριών άνδρών, που τó τροφοδοτούσε τó νερό της πηγής: Λεμπέση 1981, 9-10 παρ. πίν. Α΄. Γιá τούς καθαρμούς στη μινωική λατρεία: Picard 1948, 184· 210 και Peatfield 1995, 221-226.

698. Τήν έξιλαστήρια έρμηνεία ύποστηρίζει ό Müller-Karpe 1959, 77· 83.

Κοινό εικονογραφικό στοιχείο και για τὰ δύο σχήματα χειρονομίας είναι τὸ μοτίβο τῶν σφιγμένων ἄκρων τῶν χειρῶν σὲ γροθιά, πού συνοδεύει τὶς περισσότερες τελετουργικὲς χειρονομίες ἀνδρικών ἢ γυναικείων μινωικῶν εἰδωλίων⁶⁹⁹. Αὐτὸ τὸ μοτίβο, ἀπογυμνωμένο ἀπὸ κάθε πρακτικὴ ἀξία, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ἐπιβιώνει ἕως τὴν πρωτογεωμετρικὴ/γεωμετρικὴ στὶς μεμονωμένες περιόπτες μορφές (εἰκ. 26, 38, 44), ἀνεξάρτητα τοῦ τύπου τῆς χειρονομίας, τοῦ φύλου ἢ τοῦ ὕλικου κατασκευῆς τῶν κρητικῶν εἰδωλίων. Μόνον ἡ αὐτοτελὴς συμβολικὴ ἀξία τοῦ μοτίβου θὰ δικαιολογοῦσε τὴ σύνδεσή του μὲ τὰ διαφορετικὰ σχήματα χειρονομίας καὶ τὴ διατήρησή του ἐπὶ αἰῶνες, παρὰ τοὺς μεταβαλλόμενους ρυθμούς.

Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ μοτίβο τῆς γροθιάς ἀποτελεῖ σὲ ἐπίπεδο καθημερινὸ μία παρορμητικὴ, στιγμιαία ψυχσωματικὴ ἀντίδραση τοῦ ἀτόμου γιὰ κάποιον ξαφνικὸ συμβάν, στὸ ὁποῖο συμμετέχει ἐνεργά, ἐκφράζοντας εἴτε ἐσωτερικὴ ἔνταση εἴτε καὶ τὴν πρόθεση ἐπιβολῆς. Τὸ συγκλονιστικὸ βίωμα τῶν πιστῶν, πού προκαλοῦσε ἡ ἐπιφάνεια τῆς θεότητας, ἀποδίδεται στὰ μινωικὰ ἔργα δύο διαστάσεων μὲ τὶς συναπεικονιζόμενες μορφές⁷⁰⁰, ἐνῶ ἀντίστοιχη δυνατότητα δὲν ὑπῆρχε γιὰ τὸ μεμονωμένο ἀνάθημα⁷⁰¹, ἂν ὁ ἀναθέτης ἤθελε νὰ διαιωνίσει τὴ συμμετοχὴ του σὲ ἱεροπραξία ἐπιφάνειας. Μοναδικὴ δυνατὴ λύση ἦταν ὁ συμβολικὸς ὑπομνηματισμὸς τῆς συμμετοχῆς τοῦ λάτρη/ἀναθέτη μὲ ἓνα μοτίβο ἀπόλυτα κατανοητό, ὅπως τὸ σύμβολο τῆς σφιγμένης γροθιάς πού εἶχε γιὰ πηγὴ προέλευσης τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο ἦταν κατανοητὸς καὶ ὁ συμβολισμὸς τῆς ἐπιβολῆς τῶν ὑπερβατικῶν μορφῶν σὲ σφραγίδες καὶ σφραγίσματα.

Πολλές εἶναι οἱ ἐρμηνεῖες πού ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ “σεβίζοντος”⁷⁰², ἀλλὰ καμία δὲν ἐπισημαίνει ὅτι τὸ μοτίβο τῶν ἄκρων χειρῶν ἀποτελεῖ κοινὸ, διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ περισσότερα μινωικὰ σχήματα χειρονομιῶν. “Ὅλες οἱ ἐρμηνευτικὲς προτάσεις εἶναι πιθανές καὶ γιὰ ὅλες μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀντίλογος. Ἰδιαίτερα ὅταν συμβαίνει νὰ εἶναι γνωστὸ τὸ εἶδος τῆς ἱεροπραξίας, πού προκαλεσε τὴν ἀνάθεση τοῦ “σεβίζοντος” καὶ πού θὰ χρωμάτιζε τὴν ἴδια χειρονομία μὲ τροποποιημένο σημασιολογικὸ περιεχόμενο κατὰ ἱερά. Ἐχοντας ἀναγνωρίσει τὴν ἱεροπραξία πού στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση τοῦ εἰδωλίου 6 ὡς ὑδρόσπονδο καθαρό,

699. Ἐνδεικτικὰ βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 24 πίν. 10· ἀρ. 36 πίν. 18· ἀρ. 67 πίν. 32· ἀρ. 93 πίν. 43· ἀρ. 110 πίν. 51 (= νεολιθικά)· Naumann 1976, ἀρ. S3, S15, S22-23, S24, S37 πίν. 3, 7, 9, 11 καὶ 18 (= μετανακτορικά).

700. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ μοτίβο σπανίζει στὶς διηγηματικὲς παραστάσεις ἐπιφάνειας. Βλ. Niemeier 1989, 167-184, ὅπου ἀπὸ τὶς 90 παραστάσεις ἱεροπραξιῶν μόνο σὲ 8 εἰκονίζονται οἱ λάτρες μὲ τὸ ἄκρο χέρι σφιγμένο σὲ γροθιά νὰ φέρεται στὸ μέτωπο ἢ πρὸς τὸ πρόσωπο (= εἰκ. 1.7, 26· 2.1-2, 4· 3.10· 4.7· 6.11) καὶ μόνο σὲ 3 ἀπὸ τὶς 8 ἡ ἐπιφαινόμενη θεότητα εἶναι ἀντίθετος φύλου ἀπὸ τῆς θνητῆς μορφῆς. Ἡ τελευταία ποσοστιαία σχέση ἐλέγχει ὡς

ἐπισημαίνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ χειρονομία τοῦ “σεβίζοντος” προσδιορίζει τὸ γυναικεῖο φύλο τῆς θεότητας: Marinatos 1989, 137.

701. Πρβ. Straten 1992, 47-48 γιὰ τὰ κριτήρια ὁρισμοῦ τῶν παραστάσεων “ἐπιφάνειας”.

702. Davaras 1969, 637-640. Τοῦ ἴδιου 1992, 246 μὲ κριτικὴ παράθεση τῶν ἐρμηνειῶν καὶ τὴν προσθήκη μιᾶς ἀκόμῃ: τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ θνητοῦ μὲ τὴ θεότητα κατὰ τὸ σχόλιο “venerantes deum tangimus frontem” (Vergilii Carmina, Commentarii, ἔκδ. Thilo-Hagen I 1881, 443 στ. 14-15), ἡ ὁποία ἀφήνει ἐκτὸς ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου τὰ εἰδώλια τῶν ἐνηλίκων καὶ τῶν γυναικῶν, καθὼς τὸ σχόλιο ἀναφέρεται σὲ ἐφήβους: Neumann 1965, 84-85.

είναι πιθανόν και για τους υπόλοιπους έξι νεοανακτορικούς “σεβίζοντες” από την ίδια θέση λατρείας να ανατέθηκαν στο πλαίσιο ιεροπραξίας του ίδιου τύπου.

Για τον λάτρη 8 (πίν. 8) είναι πιθανόν να είχε λησμονηθεί ο συμβολισμός του μοτίβου, όχι τόσο γιατί το αριστερό άκρο χέρι του είναι αίχμηρό, όσο γιατί η εποχή που αντιπροσωπεύει παρουσιάζει βαθιά ιδεολογική αλλαγή στο ιερό της Σύμης. Η επικοινωνία των πιστών με την ανώνυμη θεότητα δια των ιεροπραξιών, που διαγράφεται στο πλήθος των όμοιων τελετουργικών σκευών και άγγείων ή στον επαναλαμβανόμενο τύπο του “σεβίζοντος” μεταβάλλεται από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο της λειτουργίας του ιερού σε αναφορά του απόμου/ἀναθέτη προς το θείο, ή όποια και ανακλάται στις πολυποίκιλες θεματικές ένότητες των χάλκινων ειδωλίων⁷⁰³. Για τον ίδιο λόγο και η ελάχιστη παραλλαγμένη επαναφορά του σχήματος της χειρονομίας του λάτρη 6 στον κοῦρο 23 του 670-660 (πίν. 4-5, 22-23) δέν μπορεί να έχει την ίδια συμβολική αξία, αφού και ο τρόπος που εικονίζεται ή επιφαινόμενη θεότητα έχει αλλάξει στην 1η χιλ.⁷⁰⁴ Από τον συμβολισμό του έξιλασμού στο πλαίσιο μιᾶς καθαρτήριας ιεροπραξίας, που είχε το σχῆμα της χειρονομίας του λάτρη 6, ίσως διατηρήθηκε στον κοῦρο 23 ή πρωτογενής αντικειμενική αξία του μοτίβου των σφιγμένων σε γροθιά άκρων χειρών, που χαρακτηρίζει την ενεργό παρουσία του ἀναθέτη, όπως δείχνουν τὰ μεταγενέστερα ειδώλια των κούρων (είκ. 95, πίν. 31).

ΤΟ ΕΝΔΥΜΑ

Η τυπική για τὸ ἀνδρικό φύλο ένδυμασία με τὸ περίζωμα, τὸν αἰδοιοθύλακα και τὴ ζώνη⁷⁰⁵, χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς λάτρεις τοῦ ιερού τῆς Σύμης, παρόλο ὅτι τὰ τρία στοιχεία τοῦ μινωικοῦ ένδύματος εἶναι εὐδιάκριτα μόνο στοὺς λάτρεις 1 και 5-7 (πίν. 1, 4-7), ὅπου και ξεχωρίζουν σὲ δύο βασικούς τύπους.

Τὸ περίζωμα τοῦ λάτρη 1 ἀπὸ ἓνα ὀρθογώνιο ὕφασμα, πὸν περιβάλλει ὅλο τὸν κάτω κορμὸ και ἀναδιπλώνεται ἔμπρὸς στὸν δεξιό του μηρὸ για νὰ στερεωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη με τὴν ἀνάσωση τῆς ὀρατῆς πτέρυγας του, ἔμφανίζεται ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορική ἐποχή. Μάλιστα συνυπάρχει με τὸν ἔμφατικά ἀποδοσμένο αἰδοιοθύλακα και σὲ νεότερα τοῦ νεοανακτορικοῦ λάτρη 1 ειδώλια⁷⁰⁶. Ὁ μόλις διαγραφόμενος αἰδοιοθύλακας τοῦ 1 χαρακτηρίζει και τὸν λάτρη 6, στὸν ὁποῖο διαφέρει ὁ τύπος τοῦ περιζώματος με τὴν ἔμπρὸς ὀρθογώνια και τὴν πίσω γλωσσοειδῆ πτέρυγα⁷⁰⁷. Τὰ ἄμεσα τυπολογικά

703. Ὅπως και σὲ ἄλλες κατηγορίες ἀναθημάτων τῆς ἴδιας περιόδου, ἐνῶ παράλληλα ἐξοβελίζονται τὰ τελετουργικά ἄγγεα και σκεύη. Για τὴν ἴδια ιδεολογική μεταβολή στην εἰκονογραφία των τοιχογραφιών τῆς Ἀγίας Τριάδας: Militello 1999, 349.

704. Γενικά: Pfister 1924, 277-323· Himmelmänn-Wildschütz 1959, 12-24. Εἰδικά για τὴν Κρήτη: Λεμπέση 1985, 149-150.

705. Για τὴν καταγωγή και τὴν εὐσύννοπη κατάταξη των τύπων τοῦ περιζώματος: Giesecke 1988, 91-

98. Για τὸν νεοελληνικό ὄρο “αἰδοιοθύλακας”: Δαβάρας 1977, 125-127.

706. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 92 τύπος Β. Verlinden 1984, 99 τύπος 2 (ἔμπνευσης αἰγυπτιακῆς ἢ συροπαλαιστινιακῆς).

707. Για τὸ ἄμεσο παράλληλό του στὰ χάλκινα ειδώλια: Verlinden 1984, 99 τύπος 1b ἄρ. 27 πίν. 12. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 37 ἄρ. 83 τύπος Ζ. Ὁ Giesecke (1988, 96 τύπος ΙΙΙ) χαρακτηρίζει αὐτὸν τὸν τύπο ὡς καινοτομία.

του παράλληλα βρίσκονται σὲ νεοανακτορικά εἰδώλια, πού χειρονομοῦν κατὰ τὸ σχῆμα τῶν “σεβίζόντων”⁷⁰⁸ καὶ ὅχι τοῦ λάτρη 6. Ἀντίθετα στὸν “σεβίζοντα” 5, τοῦ ὁποίου τὸ περιζῶμα παραλλάζει ἀπὸ τοῦ λάτρη 6 μόνο κατὰ τὸν ἀμφιπέταλο σχηματισμὸ τῶν δύο πτερύγων⁷⁰⁹, ὁ αἰδοιοθύλακας εἶναι τοῦ σκληροῦ τύπου⁷¹⁰, ὅπως καὶ στὸν λάτρη 7 μὲ τὸ μονοπέταλο περιζῶμα πού καλύπτει τοὺς γλουτούς⁷¹¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ τύποι αὐτοῦ τοῦ συνηθισμένου ἀνδρικοῦ ἐνδύματος μὲ τὶς παραλλαγές τους ἀποτελοῦν ἐπιλογή τοῦ τεχνίτη ἢ τοῦ παραγγελιοδότη, κατὰ τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἀπουσία κάθε σημειοθετικῆς ἀξίας τῶν τύπων τοῦ περιζώματος, ὅπως καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα διαγράφεται καθαρότερα στὴ διηγηματικὴ παράσταση τοῦ κυπέλλου τῆς “ἀναφορᾶς” ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα⁷¹². Τὸ τυπικὸ μινωικὸ ἐνδυμα τῶν δύο ἀντωπῶν μορφῶν, πού εἶναι πανομοιότυπο μὲ τοῦ λάτρη 5, δὲν ὑπομνηματίζει τὴν προφανῆ στὸ ἄνισο ὕψος ἱεράρχησή τους, ἀφοῦ περιζῶμα καὶ αἰδοιοθύλακας εἶναι ἴδια. Ἐφόσον τὸ ἐνδυμα δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ διαφοροποίηση δύο μορφῶν στὶς διηγηματικὲς παραστάσεις, δὲν τεκμηριώνεται ἢ τυχὸν διαφορετικὴ ἡλικία τοῦ λάτρη 5 ἀπὸ τοῦ 1 ἢ τοῦ 6, λόγῳ τοῦ διαφορετικοῦ περιζώματος καὶ τοῦ διαφορετικοῦ τύπου αἰδοιοθύλακα. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἀνδρικοῦ μέλους μὲ τὸν τύπο τοῦ σκληροῦ αἰδοιοθύλακα δηλώνει πράγματι τὴ γενετήσια ὁρμή⁷¹³, ἡ ἔνταξη τῶν λάτρεων 1 καὶ 6 σὲ προεφηβικὸ στάδιο, λόγῳ τοῦ μαλακοῦ αἰδοιοθύλακα, καὶ τῶν λάτρεων 2-3, 5, 7-8 σὲ ἐφηβικὸ ἢ ἀνδρικὸ εἶναι ἐπισημάνει.

Ἡ ἀπόδοση μόνο τῆς ζώνης μὲ τὸν αἰδοιοθύλακα στὸν λάτρη 2 καὶ ἡ παράλειψή τους στὸν σύγχρονό του λάτρη 3 ἢ τὸν πολὺ μεταγενέστερό τους λάτρη 8 θέτει τὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα τῆς ἀνδρικῆς γυμνότητος στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία. Ἡ διερεύνησή του περιορίστηκε στὰ εἰδώλια καὶ ἡ ὑποτιθέμενη γυμνότητά τους ἐρμηνεύτηκε ἄλλοτε ὡς τελετουργικὴ⁷¹⁴ καὶ ἄλλοτε ὡς χαρακτηριστικὸ ἐξωκρητικῆς καταγωγῆς ἢ ξενόφερτης μορφολογικῆς ἐπίδρασης, ἀκόμη καὶ ὡς ἰδεῶδες μιᾶς νέας ἐποχῆς, γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ τελικὰ στὰ χρονολογικὰ κριτήρια⁷¹⁵. Σίγουρη ἀπάντηση στὸ πρόβλημα δίνουν οἱ πιὸ εὐγλωττες διηγηματικὲς παραστάσεις τῆς μινωικῆς εἰκονογραφίας, στὶς ὁποῖες τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γυμνότητος ἀπουσιάζει⁷¹⁶.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ρυθμοῦ τῶν νεοανακτορικῶν λάτρεων 2 καὶ 3 (πίν. 2) ἔδειξε ὅτι ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος ἢ καὶ ἡ παράλειψή του ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς σκόπιμης ὑπεραπλούστευσης ὅλων τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τους, πού ὀφεί-

708. Verlinden 1984, ἀρ. 20 πίν. 7· 98-99 ἀρ. 27 πίν. 12 τύπος 1, forme b.

709. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 117 τύπος Hδ = παραλλαγή τοῦ τύπου H. Giesecke 1988, 96 τύπος IIIδ.

710. Γιὰ τοὺς δύο τύπους τοῦ αἰδοιοθύλακα: Verlinden 1984, 98.

711. Verlinden 1984, 98-99 τύπος 1a. Γιὰ τὸ ἄμεσο τυπολογικὸ του παράλληλο: Sapouna-Sakellarakis 1995, 66 ἀρ. 112 πίν. 28.

712. Kaiser 1976, 140-142· 181. Marinatos und Hirmer 1973, πίν. 102 γιὰ καλὴ ἀπεικόνιση.

713. Γιὰ τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ βλ. Δαβάρρα 1992, 247.

714. Marinatos 1983, 4. Τελεβάντου 1994, 183-185, 369. Abramowitz 1980, 58 πίν. 4b μὲ ἀφορμὴ τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν Ἀγία Εἰρήνη στὴν Κέα.

715. Naumann 1976, 24-29· 79, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ σχετικὲς ἀπόψεις.

716. Ἀμφιβολίες διατυπώθηκαν ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ γυναικεία γυμνότητα (Kyriakidis 1997, 119-126), πού ἔχουν ὑποστηρίξει οἱ Warren 1986, 16 εἰκ. 8-9 καὶ Boulotis 1989, 55-73.

λεται σὲ ἐξωκαλλιτεχνικούς παράγοντες⁷¹⁷. Καὶ ἡ παρέμβαση αὐτῶν τῶν παραγόντων δὲν θὰ ἦταν ἀποτελεσματική, ἂν τὸ τυπικὸ μινωικὸ ἔνδυμα εἶχε κάποια σημειοθετικὴ ἀξία. Π' αὐτὸ καὶ ἡ γυμνότης τοῦ λάτρη 3 χαρακτηρίζεται ὡς “πλασματική”, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ πραγματικὸ ἔνδυμα στοὺς λάτρες 1 καὶ 5-7. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἀνδρικές μορφές στὸ πῆλινο νεοανακτορικὸ ὁμοίωμα τοῦ τελετουργικοῦ χοροῦ ἀπὸ τὸν Καμηλάρη τῆς Φαιστοῦ⁷¹⁸, ὅπου τὸ ὑποτιθέμενο πέος τοὺς (;) εἶναι κατὰ τὸ σχῆμα πανομοιότυπο μὲ τὸν αἰδοιοθύλακα τοῦ λάτρη ἀπὸ τὴν Ἑλούντα (εἰκ. 19), στὸν ὁποῖο εἶναι ἀσαφὴς ἡ διατύπωση ὅχι μόνον τοῦ ἐνδύματος, ἀλλὰ καὶ τῆς κόμης καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου⁷¹⁹.

Εἶναι πράγματι παράδοξο νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴ γυμνότης τῶν μετανακτορικῶν εἰδωλίων⁷²⁰, ὅταν εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ βαθμιαῖα ἀυξανόμενος ἐκγεωμετρισμός, ἡ διάλυση τῆς φόρμας καὶ ἡ συρρίκνωση μὲ τὴν προοδευτικὴ κατάργηση τῶν ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικῶν τῶν μορφῶν χαρακτηρίζουν τὸν ρυθμὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. “Ὅταν καὶ στὰ γυναικεῖα μετανακτορικὰ εἰδώλια ἡ φούστα χωρὶς ζώνη ἔχει συρρικνωθεῖ σὲ ἰδεόγραμμα τοῦ γυναικείου φύλου⁷²¹, ὅπως καὶ ὁ συρρικνωμένος αἰδοιοθύλακας τοῦ ἀνδρικοῦ. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν λάτρη 8 (πίν. 8), ποὺ ἀγγίζει τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμό⁷²², εἶναι προφανὲς ὅτι διατηρεῖ τὴν “πλασματικὴ” γυμνότης τῶν μετανακτορικῶν λάτρων, ἂν τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τοῦ συρρικνωμένου αἰδοιοθύλακα συγκριθεῖ μὲ τὸ ὅμοιο τοῦ λάτρη ἀπὸ τὴν Πραισό⁷²³.

Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ κατ' ἐξαίρεση ἀνδρική γυμνότης, δύο ἀκόμη, ἔστω καὶ ἔμμεσες, ἐνδείξεις τεκμηριώνουν τὴν “πλασματικὴ” γυμνότης τῶν λάτρων. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα ὡς γυμνὰ ἀνδρικά εἰδώλια δὲν ἀποδίδονται οἱ ὄρχεις μὲ τὸ ὑποτιθέμενο γυμνὸ πέος⁷²⁴ (εἰκ. 18, 21). Ἀντίθετα στὰ δύο ἐλεφάντινα εἰδώλια τῶν μικρῶν ἀγοριῶν ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο τῆς ΥΜ II περιόδου ἡ ἀπόδοσις τοῦ αἰδοίου εἶναι πλήρης⁷²⁵. Προφανῶς, γιὰ τὴν παιδικὴ γυμνότης ὑπῆρχε καὶ, ἂν πράγματι ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀνδρική, οἱ τεχνίτες θὰ ἦταν σὲ θέσιν νὰ τὴν ἀποδώσουν ὅπως στὰ εἰδώλια τοῦ Παλαίκαστρου. Ἡ δεύτερη ἔμμεση ἐνδειξη ἀντλεῖται ἀπὸ τὰ κρητικὰ ἔργα τῆς 1ης χιλ. Ὁ

717. Βλ. σ. 37-38.

718. Levi 1961-62, 139-145 εἰκ. 174a-b, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ νεοανακτορικὸ παράδειγμα: Marinatos 1983, 4. Παρεμφερὴς εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ σὲ πῆλινα εἰδώλια τῆς ΥΜ ΠΙΒ περιόδου ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὸν Πόρο τοῦ Ἡρακλείου: Ρεθεμιωτάκης 1998, 86 σημ. 222 (χαρακτηριστικὸ ρυθμοῦ)· 159 (μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις)· 116 πίν. 57β καὶ 163 πίν. 84α-γ (προγενέστερο τῶν μυκηναϊκῶν παράλληλων). Στὸ πῆλινο εἰδώλιο τοῦ Πόρου τὸ μέγεθος τοῦ ἀποτυπώματος ἀπὸ τὸ κομμένο αἰδοῖο καὶ ἡ θέσις τοῦ στήν κοιλιά ταιριάζουν περισσότερο μὲ αἰδοιοθύλακα παρὰ μὲ αἰδοῖο.

719. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 527, Υ 0.10 μ.: Verlinden 1984, 117 ἀρ. 47 πίν. 24.

720. Davaras 1969, 642 σημ. 5. Stewart 1997, 31-

32· 34.

721. Ἀκόμη καὶ στὰ φυσιοκρατικὰ γυναικεῖα νεοανακτορικὰ εἰδώλια ἀπὸ χαλκὸ δὲν ἀποδίδεται τὸ περικόρμιο: Verlinden 1984, πίν. 16-18.

722. Βλ. σ. 50-54, 56.

723. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 206, ΣΥ 0.158 μ.: Verlinden 1984, 147-148 σημ. 269 ἀρ. 140 πίν. 63.

724. Πρόσθεσε Verlinden 1984, ἀρ. 47 πίν. 24· ἀρ. 139 πίν. 62· ἀρ. 140 πίν. 63· ἀρ. 144-146 πίν. 65· ἀρ. 151 πίν. 66· ἀρ. 153 πίν. 67· ἀρ. 155-157 πίν. 68· τὰ εἰδώλια ἀρ. 161-162 πίν. 69 πρβ. μὲ τὸ ἀρ. 164 πίν. 70 τοῦ πρώτου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (= Naumann 1976, 94 P3 πίν. 18).

725. Bosanquet and Dawkins 1923, 125 εἰκ. 107 πίν. 27 = Zervos 1956, εἰκ. 523 = Lambrou - Phillipson 1990, 266 ἀρ. 222, 233 πίν. 19.

αίδοιοθύλακας με την πολλαπλή ζώνη επανεμφανίζεται σε κρητικά ειδώλια του πρώιμου γεωμετρικού ρυθμού (εἰκ. 44) και τὸ μινωικὸ τύπου περίζωμα ἔχει καθιερωθεῖ ἀπὸ τὸν πρώιμο 7ο αἰ. σὲ περίοπτες μορφές (πίν. 22-23) καὶ σὲ μορφές δύο διαστάσεων⁷²⁶. Μόνο βαθιὰ ριζωμένες ἀντιλήψεις στὸ μινωικὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο δὲν ἀποδέχθηκε τὴν ἀνδρική γυμνότητα, θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀναχρονιστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἀναθέτη μὲ περίζωμα στὸν 7ο καὶ τὸν 6ο αἰ.⁷²⁷, κατὰ παρέκκλιση τῆς καθιερωμένης “ἰδανικῆς” ἀνδρικής γυμνότητας στὴ σύγχρονη εἰκονογραφία. Ἐπομένως τὸ σύνολο τῶν εἰκονογραφικῶν ἐνδείξεων – μινωικῶν καὶ ἑλληνικῶν – εἶναι ἀπαγορευτικὸ γιὰ τὴ διάκριση τῶν λάτρων 1-8 σὲ γυμνοὺς καὶ ντυμένους καὶ γιὰ τὸ συνακόλουθο συμπέρασμα τῆς συμμετοχῆς τους σὲ ἱεροπραξίες διαφορετικοῦ τύπου.

Η ΚΟΜΜΩΣΗ

Οἱ δύο βασικοί, διαφορετικοί τύποι κόμμωσης τῶν λάτρων 1-8 (πίν. 1-8) θὰ ἐπέτρεπαν τὴ διαφοροποίησή τους στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας καθαρτήριας ἱεροπραξίας, ἂν ἴσχυαν οἱ ἴδιοι κανόνες μορφοποίησης γιὰ τὴ μεμονωμένη μορφή καὶ τὶς διηγηματικὲς παραστάσεις. Σύμφωνα μὲ τὶς γραπτὲς πηγές τῆς 1ης χιλ., τὸ κόψιμο τῆς κόμης στὸ τέλος τῆς ἐφηβείας ἦταν ἔθιμο εὐρύτατα διαδομένο⁷²⁸ καὶ σὲ πρωτόγονες κοινωνίες τὰ κοντὰ ἢ δεμένα μαλλιά σημειοθετοῦν περιορισμένη γενετήσια ὁρμή, ἐνῶ ἡ ἐλεύθερη, μακριὰ κόμη σημαίνει ἀπεριόριστη σεξουαλικότητα⁷²⁹. Ὁ λάτρης 1 ἔχει κοντὴ κόμη, ἐνὸς τύπου σπάνιου σχετικὰ στὴ νεο- καὶ μεταναστορικὴ ἐποχὴ⁷³⁰, πού ἐπανεμφανίζεται στὴν πρωτογεωμετρικὴ⁷³¹ καὶ ἀπαντᾶται καὶ στὴ γεωμετρικὴ, τροποποιημένος ἐλάχιστα κατὰ τὸ μῆκος καὶ τὴν εὐθυγράμμιση του στὸν αὐχένα⁷³² (εἰκ. 52). Οἱ πλόκαμοι στοὺς λάτρεις 2⁷³³, 6⁷³⁴, 5 καὶ 8 προϋποθέτουν μακριὰ κόμη, πού παραλλάζει κατὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν τριῶν, πέντε καὶ τοῦ ἐνὸς πλοκάμου ἀντίστοιχα, ὅπως καὶ κατὰ τὴ διευθέτησή τους. Ἐλεύθερη κόμη δὲν διαθέτει κανένας ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ λάτρεις τῆς Σύμης, ἀλλὰ οὔτε καὶ κάποιο μινωικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο, χάλκινο ἢ πήλινο, στὰ ὁποῖα καὶ οἱ πιὸ φυσιοκρατικὲς κομμώσεις δέ- νονται σὲ πλοκάμους.

726. Λεμπέση 1985, 141.

727. Πὰ ἀκατανόητη ἰδιοτυπία κάνει λόγο ὁ Müller 1906, 90-91.

728. Nilsson 1967, 136-138· 238.

729. Leach 1958, 151-158.

730. Verlinden 1984, ἀρ. 11 bis πίν. 3· ἀρ. 20 πίν. 7· ἀρ. 42 πίν. 21· ἀρ. 77 πίν. 35· ἀρ. 88 πίν. 40· ἀρ. 180 πίν. 74 (=πρώιμο γεωμετρικό;). Πάντως ἀποκλείεται ἡ προσγραφή τοῦ λάτρη 1 στὶς ὑποτιθέμενες μὲ ξυρισμένο κεφάλι μορφές (Sapouna-Sakellarakis 1995, 124 σημ. 7· 145-147), καθὼς εἶναι αἰσθητὴ ἡ μάζα τῆς στὸ μέτωπο καὶ τὸν αὐχένα.

731. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2964, Y 0.088 μ.: Naumann 1976, P2 πίν. 19.

732. Ἡ διαχρονικὴ παρουσία του ὀφείλεται μᾶλλον στὴν ἀπλὴ φόρμα, παρὰ στὴν ἐπιβίωση τοῦ τύπου.

733. Πρβ. Verlinden 1984, 95 ἀρ. 23, 24, 29, 31· 113-114 καὶ 118 ἀρ. 51.

734. Ὁ τύπος τῆς κόμης του ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τῆς κόμης τοῦ 2 (Verlinden 1984, 127-128 ἀρ. 101 πίν. 46· ἀρ. 111 πίν. 51), ἂν καὶ τὸ καθένα στοιχεῖο τῆς ἀπαντᾶται χωριστὰ σὲ εἰδῶλια ἐνὸς εὐρύτατου χρονολογικοῦ φάσματος: αὐτόθι ἀρ. 27 πίν. 12 (ἡ ἀδιάρθρωτὴ μάζα στὸν αὐχένα)· ἀρ. 187 πίν. 76 (οἱ σπείρες στὸ μέτωπο) καὶ εἰκ. 34 (πλόκαμοι σὰν περιλαίμιο).

ππει τὸν αὐχένα τοῦ λάτρη 6 (πίν. 4-5), τοῦ ὁποίου ἡ κόμμωση εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τοῦ λάτρη 5.

Ἄν ἡ μινωικὴ τέχνη χρειαζόταν ἐξωτερικὰ γνωρίσματα γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, σίγουρα δὲν θὰ τὰ ἀπόφευγε, ὅπως κάθε τέχνη ποὺ δὲν ἐπιζητοῦσε τὴν ἐξατομίκευση τοῦ ἀνθρώπου⁷³⁹. Οἱ εἰκαστικοὶ τρόποι χαρακτηρισμοῦ τῶν μορφῶν εἶχαν λόγο νὰ κωδικοποιηθοῦν καὶ νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὶς διηγηματικὲς παραστάσεις, ὅπου χρειαζόταν νὰ ξεχωρίζουν οἱ συναπεικονιζόμενες μορφές κατὰ τὴν ἡλικία, τὴν κοινωνικὴ τους θέση καὶ τὸ τυχόν κοσμικὸ ἢ θρησκευτικὸ τους ἀξίωμα, ὥστε νὰ δίνεται μίᾱ εἰκόνα μὲ εὐανάγνωστο μήνυμα. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἴδιου κώδικα χαρακτηρισμοῦ δὲν ἦταν δεσμευτικὴ γιὰ τὴ μεμονωμένη μορφὴ τοῦ ἀναθήματος, γιατί ἦταν αὐτάρκης καὶ ἡ ἱεροπραξία ποὺ ἔδινε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεσή της ἦταν γνωστὴ στὸν ἀναθέτη καὶ τὸ περιβάλλον του.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι ἡ ἀνάγκη χαρακτηρισμοῦ τῆς μεμονωμένης μορφῆς στὰ ἀτομικὰ ἀναθήματα, παρενέβαιναν καὶ οἱ ἀνασταλτικοὶ παράγοντες τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ ἀναθέτη/παραγγελιοδότη ἢ τοῦ ρυθμοῦ ποὺ ἀντιπροσώπευε τὸ ἀτομικὸ ἀνάθημα. Μία παραγγελία χαμηλοῦ κόστους θὰ ἐπέφερε ὄχι μόνον τὴ μείωση τοῦ μεγέθους ἐνὸς χάλκινου εἰδωλίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χυτεύονται εἰδώλια ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τῶν ἀναθετῶν, ἀλλὰ δὲν ἐμπλουτίζονταν μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ὅπως δείχνει ὁ λάτρης 3. Κατὰ πόσο ὁ κώδικας χαρακτηρισμοῦ τῶν μεμονωμένων μορφῶν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὸν ρυθμὸ, φαίνεται στὰ μετανакτορικὰ εἰδώλια, στὰ ὁποῖα ἡ κόμη ἢ περιορίζεται σὲ ἓναν πλόκαμο ἢ δὲν ἀποδίδεται. Αὐτὸ καὶ μόνον τὸ δεδομένο περιορίζει στὸ ἐλάχιστο τὴν πιθανότητα νὰ ἰσχύει γιὰ τὰ χάλκινα μετανакτορικὰ εἰδώλια ἡ ἐξίσωση κουρεμένο κεφάλι = ἀρχικὸ στάδιο μύησης, μερικὸ κούρεμα = πιὸ προχωρημένη βαθμίδα⁷⁴⁰. Ἡ γενίκευσή της θὰ ὀδηγοῦσε στὸ παράδοξο συμπέρασμα ὅτι τὰ περισσότερα μετανакτορικὰ εἰδώλια ἀντιπροσώπευαν μόνον “παῖδες” ἢ “μελέφηβους”, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἐνήλικες καὶ τοὺς ὄρμους ἦταν ἀπαγορευτικὴ ἢ προσφορὰ ἀναθήματος αὐτῆς τῆς κατηγορίας⁷⁴¹.

Μόνον ἐπειδὴ ὑπάρχουν κάποια νεοανακτορικὰ εἰδώλια ὄρμων μορφῶν τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς⁷⁴² παράλληλα μὲ τὸν ἰδανικὸ τύπο παράστασης τῆς ἀνδρικής μορφῆς ὡς νέου, εἶναι πιθανὸν ἡ κοντὴ κόμη τοῦ λάτρη 1 νὰ σημειοθετεῖ ἓνα προγενέστερο στάδιο ἡλικίας σὲ σύγκριση μὲ τῶν λάτρων 2, 5 καὶ 6, ποὺ ἔχουν μακριὰ κόμη δεμένη σὲ πλοκάμους. Καὶ αὐτὴ ἡ πιθανὴ ἱεράρχηση ἴσως ἀφορᾷ δύο διαδοχικὰ στάδια τῆς ἡλικίας τῶν ἀναθετῶν τῶν εἰδωλίων. Καὶ ἡ ἡλικία ὅλων τῶν λάτρων ἀπὸ τὴ Σύμη θὰ μπορούσε νὰ ὁρισθεῖ ὡς νεανική, μόνον ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ λείπουν τὰ προσδιοριστικὰ χαρακτηριστικά τῆς ὄρμης ἡλικίας. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα παραμένει ἐπισφαλές, γιατί κανένα εἰδῶλιο λάτρη δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου μὲ

λοτε τῆς ἡλικίας καὶ ἄλλοτε τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος.

739. Καροῦζος 1961, 44 γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ τέχνη.

740. Davis 1986, 399-401· Ντούμας 1987, 154.

741. Τὴν ἐξάρτηση τῶν τύπων τῆς κόμμωσης ἀπὸ τὸν ρυθμὸ ἐπισημαίνει ἡ Verlinden 1984, 77· 93-95· 113-114· 128· 149.

742. Verlinden 1984, ἀρ. 30-31 πίν. 14-15.

τίς έντονες φυσιοκρατικές τάσεις και γιατί δέν μπορεί νά παραγνωρίζεται ότι και ή μινωική τέχνη διέθετε τήν ιδανική εικόνα γιά τήν παράσταση τής ανθρώπινης μορφής, πού ανταποκρινόταν στο ίδεώδες τοῦ νεανικοῦ κάλλους⁷⁴³.

ΤΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Ὁ λάτρης 5 (πίν. 7, εἰκ. 150) ξεχωρίζει ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους λάτρες πού εἶχαν ἀνατεθεῖ στοῖς ἱεροῖς μέ τὰ κοσμήματά του και γι' αὐτό θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι διαφοροποιεῖται κοινωνικά, ἐάν υἱοθετηθεῖ ἀνεξέλεγκτα ή ἄποψη ὅτι τὸ κόσμημα ἦταν διάσημο ἐξουσίας και τεκμήριο ὑλικῆς εὐμάρειας⁷⁴⁴. Αὐτὴ ὅμως ή ἐρμηνεία προϋποθέτει ὅτι εἶναι προσδιορίσιμο τὸ ὑλικό – πολύτιμο ἢ εὐτελές – τῶν πραγματικῶν κοσμημάτων, πού ἀπηχοῦν τὰ εἰκονιζόμενα κοσμήματα.

Ὁ ὅρμος, τὰ περιβραχιόνια και τὰ περικάρπια τοῦ λάτρη 5 ἔχουν γιά ἄμεσο τυπολογικὸ παράλληλο τὰ ἀντίστοιχα κοσμήματα στὸν “λεπτοφυῆ” λάτρη τῆς Τυλίσου (εἰκ. 7). Μόνον ή ἄκαμπτη ἀπόδοσή τους τὰ ξεχωρίζει ἀπό τὰ εὐκάμπτα παράλληλά τους, τῶν ὁποίων ὅμως ή εὐκαμψία δέν ἀπηχεῖ τὸ διαφορετικὸ ὑλικὸ τῆς κατασκευῆς⁷⁴⁵, ἀλλὰ τίς έντονες φυσιοκρατικές τάσεις τῆς ἀκμῆς τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, πού ἀντιπροσωπεύει ὁ λάτρης τῆς Τυλίσου. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ρυθμοῦ και στήν ἀπόδοση τῶν κοσμημάτων ἦταν καθοριστική γιά τὴ φόρμα τους· σὲ βαθμὸ μάλιστα πού τὰ ἐξομοιώνει μέ ἀνόμοια κατὰ τὸ ὑλικὸ και τὴ λειτουργία εἰκονογραφικά στοιχεῖα, ὅπως μέ τίς παρυφές τοῦ περιζώματος, μέ τὴ ζώνη και τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης στὸν λάτρη 5⁷⁴⁶. Ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ ρυθμοῦ εἶναι πιθανότερο ή νεύρωση γύρω ἀπὸ τὸν λαϊμὸ τοῦ λάτρη 8 νά ὀφείλεται στοῖς προσθετικὸ πλάσιμο τοῦ κέρινου προπλάσματος, παρὰ νά δηλώνει περιλαίμιο. Ἄν τὸ εἰκονιζόμενο κόσμημα ὑποκαθιστοῦσε ἓνα πολύτιμο, ὑπῆρχε τρόπος νά δηλωθεῖ ἀκόμη και στὸν χαλκό, ὅπως στοῖς εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶ (;), πού ἔφερε γύρω ἀπὸ τὸν λαϊμὸ διπλὸ χρυσὸ ἔλασμα⁷⁴⁷. Ὡστόσο, παρὰ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῆς

743. Lange 1899, 22-59. Ἡ ἐκτίμηση ὁρισμένων παραστάσεων ὡς ἐνδεικτικῶν γιά κάποιο βαθμὸ ἐξατομίκευσης τῶν μορφῶν (Biesantz 1958, 9-25· Verlinden 1984, 51) ὁδήγησε σὲ ἀνεξέλεγκτες ἐκτιμήσεις γενικῶν μορφοπλαστικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν εἰδῶλιων: Sapouna-Sakellarakis 1995, 102-4 (στάση μορφῶν = ἐκφραση ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος)· 105 (κοντὰ πόδια = ἀτομικὸ χαρακτηριστικὸ)· 121 (ἀναπτυγμένη μυολογία = εἰδικὴ ὁμάδα ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος)· 148-149 ἀρ. 60 (ἐρμαφροδιτισμός, λόγω τοῦ συνδυασμοῦ αἰδοιοθύλακα μέ μεγάλα φύματα θηλῶν τοῦ στήθους). Πὰ τὸ ἀσυμβίβαστο τῆς μινωικῆς τέχνης μέ τὴν ἐξατομίκευση, φυλετική, κοινωνική κλπ.: Pini 1999, 661-667.

744. Kilian-Dielmeier 1985, 207· τῆς ἴδιας 1986,

185-187. Ρεθεμιωτάκης 1998, 117-120.

745. Πὰ τὸ σχῆμα τῶν κοσμημάτων ὡς μέσο προσδιορισμοῦ τοῦ ὑλικοῦ: Verlinden 1984, 103-104. Βλ. Effinger 1996, 59-64, γιά τίς σωστὲς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴ θρησκευτικὴ ἢ κοινωνικὴ σημειοθετικὴ ἀξία τῶν κοσμημάτων στήν εἰκονογραφία. Πὰ λιγότερο συγγενικά παράλληλα τοῦ περιλαίμιου: Δαβάρας 1977, 121 ἀρ. 47.

746. Αὐτὴ ή ἐξομοίωση ἐλέγχει ὡς μάταιη τὴν προσπάθεια νά ἀναγνωρισθεῖ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάζονταν οἱ ζῶνες και κατ' ἀκολουθία ὡς ἐπισημὰ τὴν ἄποψη γιά τὴ σημειοθετικὴ ἀξία τῆς ζώνης: Verlinden 1984, 100-101.

747. Αὐτόθι 125 σημ. 211 ἀρ. 93.

ἀξίας τοῦ κοσμήματος μὲ τὸ φύλλο τοῦ χρυσοῦ⁷⁴⁸, χρειάσθηκε καὶ τὸ ἰδιότυπο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς γιὰ νὰ ξεχωρίσει κοινωνικά (;) ἡ μορφή ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶ.

Μία ἀκόμη ἔνδειξη ἀπὸ τὴν εἰδωλοπλαστική κλωνίζει τὴ γενίκευση τῆς σημειοθετικῆς ἀξίας τῶν κοσμημάτων, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀνώτερη κοινωνική καὶ οἰκονομική κατάσταση τῆς μορφῆς. Ὅρμους, περικάρπια καὶ περιβραχιόνια φοροῦν ἀνδρικές καὶ γυναικείες μορφές στὰ μετάλλινα νεοανακτορικά εἰδώλια τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο καὶ μετὰ δὲν ἔχουν κοσμήματα⁷⁴⁹. Τὸ φαινόμενο θὰ ἀποδιδόταν εὐκολὰ στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές ποὺ συντελέστηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν νέων ἀνακτόρων, ἂν ἀγνοοῦνταν τὰ πῆλινα εἰδώλια, στὰ ὁποῖα τὸ χρῶμα δείχνει ὅτι τὰ ποικίλα περιδέραια ἦταν τοῦ συρμοῦ καὶ στὴ μετανакτορική ἐποχή⁷⁵⁰. Καὶ τὰ πῆλινα ἀκριβῶς εἰδώλια, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀντιπροσωπευτικὸ ἀνάθημα τῶν ἀσθενέστερων οἰκονομικὰ καὶ κατώτερων κοινωνικὰ στρωμάτων τῆς μινωικῆς κοινωνίας, ἀποδυναμῶνουν τὴ μονοσήμαντη ἐρμηνεία τοῦ κοσμήματος.

Ἡ συνήθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ στολίζεται κατὰ τὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ δὲν ἔχει χρονικὰ ἢ τοπικὰ σύνορα οὔτε κοινωνικοὺς ἢ οἰκονομικοὺς φραγμοὺς, δὲν ἀποκλείει γιὰ τὰ κοσμήματα τοῦ λάτρη 5 νὰ σημειοθετοῦσαν τὴν ἐορταστικὴ παρουσία του στὸ ἱερό. Δηλαδή νὰ μὴν προκύπτει ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίησή του ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους λάτρες ποὺ δὲν φοροῦν κοσμήματα, ἀλλὰ ἔχουν τὸ ἴδιο σχῆμα χειρονομίας, τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης καὶ τὸ ἴδιο ἔνδυμα. Ἀλλωστε καὶ στοὺς πλούσιους λαξευτοὺς τάφους τῆς Κνωσοῦ, ὅπου δὲν γίνεται λόγος γιὰ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τῶν νεκρῶν τοῦ ἴδιου τάφου, τὰ in corpore κοσμήματα εἶναι ἄλλοτε ἀπὸ ἀκριβὸ ὕλικό καὶ ἄλλοτε ἀπὸ φθηνό⁷⁵¹, καὶ ἡ συνένευσή τους στὸν ἴδιο τάφο⁷⁵² διαγράφει τὴν οἰκονομικὴ κλιμάκωση ἀτόμων τῆς ἴδιας κοινότητος. Τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο στὴν κατηγορία τῶν χάλκινων εἰδωλίων εἶναι διακριτὸ στὴ μείωση τοῦ μεγέθους καὶ τὴ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῆς μορφῆς. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς ἔρευνας νὰ προσδιορίσει τὸ ὕλικό τῶν κοσμημάτων στὰ χάλκινα εἰδώλια, δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τῶν ἀναθετῶν τους μὲ κριτήριό τὸ κόσμημα.

Ο ΚΟΜΒΟΣ

Τὸ μόνο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ποὺ ξεχωρίζει πραγματικὰ τὸν λάτρη 5 ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡ ταινία, ἡ στερεωμένη στὴ ζώνη καὶ δεμένη σὲ δύο θηλιές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία προσκολλᾶται στὸ δεξί του πλευρὸ καὶ ἡ ἄλλη στὸ ἀντίστοιχο ἰσχίο (εἰκ. 150). Ἡ πιθανότητα νὰ ταυτίζεται αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ δέσιμο τῆς ζώνης⁷⁵³ μᾶλλον ἀποκλείεται, γιὰ τὴ θέση τῶν δύο θηλιῶν στὸ πίσω μέρος τοῦ

748. Pelon 1987, 433 σημ. 17, ποὺ τοῦ δίνει τὴ σημειοθετικὴ ἀξία τοῦ περιλαΐμιου τῶν Γαλατῶν, παρὰ τὸ χάσμα τῶν αἰώνων καὶ τὶς διαφορὲς τῶν δύο πολιτισμῶν.

749. Verlinden 1984, πίν. 46-69, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἀρ. 135 πίν. 60.

750. Ρεθεμιωτάκης 1998, 117-118.

751. Muhly 1992, 121-129.

752. Dimopoulou 1999, 35-36.

753. Κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ζωνῶν μὲ δύο ἢ τέσσερις θηλιές σὲ πῆλινο καὶ χάλκινο εἰδώλιο λάτρη: Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 136-137 ἀρ. 42 καὶ 102.

πλευροῦ καὶ τοῦ ἰσχίου εἶναι ἄβολη γιὰ νὰ δεθεῖ μία ζώνη, τῆς ὁποίας τὸ δέσιμο εἰκονίζεται κατὰ κανόνα στὴν κύρια ἢ τὴν πίσω ὄψη τῶν μορφῶν⁷⁵⁴. Οἱ θηλιές στὸν λάτρη 5 ξεχωρίζουν ὡς ἀνεξάρτητο στοιχεῖο τοῦ ἐνδύματος, καθὼς ἀποδίδονται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς κυλινδρικής ζώνης καὶ προβάλλονται στὸ σῶμα του. Περισσότερες πιθανότητες ἔχει ἡ ταύτιση αὐτοῦ τοῦ εἰκονογραφικοῦ στοιχείου μὲ τὸ πολυσυζητημένο σύμβολο τοῦ ἱεροῦ κόμβου, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν οἱ ἄνισου μήκους ἀπολήξεις ποὺ παρουσιάζουν τὰ ὁμοιώματά του⁷⁵⁵. Ἡ παρέκκλιση δικαιολογεῖται ὡς παράλειψη τοῦ τεχνίτη νὰ διαχωρίσει στὸ κέρινο πρόπλασμα τὴν κάτω θηλιά, γιὰ νὰ προκύψουν οἱ δύο ἄκριες τῆς δεμένης ταινίας, καθὼς ἀνάλογες ἀβλεψίες εἶναι καὶ συνηθισμένες καὶ συχνὰ ὀφείλονται στὴν τεχνικὴ τῆς χύτευσης⁷⁵⁶.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δύσκολα ξεχωρίζει στὶς μικρογραφικὲς παραστάσεις τῆς μινωικῆς εἰκονογραφίας μία ὑφασμάτινη ταινία δεμένη σὲ θηλιά ἀπὸ ἓνα ὕφασμα ὅμοια δεμένο. Τὸ δέσιμό τους παρουσιάζει ἕξ ἀντικειμένου κοινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως καὶ τὸ δέσιμο μιᾶς ζώνης μὲ τὴν δεμένη σὲ “κόμβο” ταινία, ποὺ στερεώνεται στὴ ζώνη τοῦ ἀνδρικοῦ ἐνδύματος. Χρειάστηκε νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ πολύχρωμη καὶ μεγάλης κλίμακας τοιχογραφία τῆς Θήρας μὲ τὴν παράσταση προσφορᾶς τελετουργικοῦ ἐνδύματος⁷⁵⁷, γιὰ νὰ ἐπανεκτιμηθοῦν ὡς “ἱερὰ ἐνδύματα” παραστάσεις σὲ σφραγίδες καὶ σφραγίσματα, ποὺ ταυτίζονταν μὲ τελετουργικούς “κόμβους”⁷⁵⁸. Κριτήριο ἀποφασιστικῆς σημασίας στὶς ἀμφίσημες ἀπεικονίσεις εἶναι τὰ συναπεικονιζόμενα στοιχεῖα τοῦ ἐπίμαχου κόμβου ἢ ὑφάσματος καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ὁ τύπος του. Στὴν κατηγορία τῶν χάλκινων μινωικῶν εἰδωλίων τὰ συνοδευτικὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τοῦ “κόμβου” εἶναι ἡ συνεπὴς ἀπεικόνισή του στὴ δεξιὰ πάντα πλευρὰ τῶν λάτρων, ὅπως καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ σύνδεσή του μὲ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ “σεβίζοντος”⁷⁵⁹. Προφανῶς, γιὰ τὴν δεμένη ταινία εἶχε τὴν ἀξία τοῦ συμβόλου καὶ ὡς σύμβολο ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁρατό, καὶ γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ συμβόλου τοῦ “κόμβου” πρόσφορη θέση ἦταν ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ σώματος τοῦ λάτρη, τὴν ὁποία ἄφηνε ἀκάλυπτη τὸ ἀνυψωμένο δεξί του χέρι.

Πιὸ δύσκολα ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ κόμβου προσδιορίζεται ὁ συμβολισμός του στὰ χάλκινα εἰδώλια. Ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὰ πῆλινα φθηνὰ εἰδώλια θνητῶν μορφῶν θὰ εὐνοοῦσε τὴν ἔνταξή του στὰ διάσημα μιᾶς ἀνώτερης κοινωνικῆς ὁμάδας⁷⁶⁰. Ὡστόσο, ἡ συχνὴ

754. Αὐτόθι εἰκ. 6 ἀρ. 71, 76· εἰκ. 11 ἀρ. 129, 140· εἰκ. 12 ἀρ. 131γ.

755. Foster Polinger 1979, 140-141 σημ. 355, ὅπου ἐπισημαίνονται μορφολογικὲς παρεκκλίσεις καὶ σὲ αὐτὴν ἀκόμη τὴν κατηγορία.

756. Verlinden 1984, 101-102 ἀρ. 24-25· 27-28 (:); ἀρ. 29 καὶ 31· 146 ἀρ. 136· 147 ἀρ. 138. Στὸν κατὰ λόγὸ τῆς ἀναφέρονται 18 σίγουρα παραδείγματα καὶ 12 περισσότερο ἢ λιγότερο πιθανά, λόγῳ τῶν μορφολογικῶν παρεκκλίσεων τοῦ κόμβου. Σφάλμα τεχνικὸ εἶναι καὶ τὸ κενὸ τοῦ περιλαίμιου στὴν ἀριστερὴ ὁμοπλάτη τοῦ λάτρη 5 (εἰκ. 150).

757. Marinatos 1993, 141-144.

758. Τὴν παλαιὰ λησμονημένη ἐρμηναία τοῦ

Demargne (1948, 280-288) τεκμηριώνουν οἱ Marinatos 1986, 58-61 εἰκ. 43-48, 51, 53· Niemeier 1986, 78-81· Boulotis 1987, 150 σημ. 29.

759. Ἡ κατ' ἐξαίρεση ἀπεικόνιση τοῦ “κόμβου” σὲ χάλκινο γυναικεῖο εἰδῶλιο ἴσως δὲν εἶναι τόσο μοναδική, ὥστε νὰ ἐκτιμᾶται ὡς ἐπισημῆς ἢ ταύτισή του (Verlinden 1984, 76 σημ. 66 ἀρ. 17) ἢ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ δέσιμο τῆς ζώνης (Sapouna-Sakellarakis 1995, 43-44 ἀρ. 71), ἂν συσχετισθεῖ μὲ τὴν ποσοστιαία ἀναλογία 1:3.36 τῶν γυναικείων εἰδωλίων (=46) πρὸς τὰ ἀνδρικά (=153) τοῦ καταλόγου τῆς Verlinden.

760. Verlinden 1984, 125.

παρουσία του σὲ ἓνα εὐρύτατο θρησκευτικό πλαίσιο, ἀκόμη καὶ σὲ τάφους⁷⁶¹, εἴτε ὡς ταινία δεμένη σὲ κόμβο εἴτε ὡς ὕφασμα ὅμοια ἢ παρόμοια δεμένο, εὐνοοῦν τὴν προσγραφὴν του στὸν κύκλο τῶν τελετουργιῶν καὶ τὴν ἐρμηνεία του ὡς μαγικοῦ/θρησκευτικοῦ συμβόλου⁷⁶².

Τὸ σύμβολο “κόμβος” τῶν λάτρεων μοιάζει πιθανότερο νὰ ἀναφέρεται στὴν ἱεροπραξία ποὺ προκάλεσε τὴν ἀνάθεση τῆς εἰκόνας τους, παρὰ στὴ θεότητα καὶ μάλιστα τὴ γυναικεία, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁷⁶³. Οἱ μορφές, γυναικεῖες ἢ ἀνδρικές ποὺ εἰκονίζονται μὲ κόμβο ἢ δεμένο ὕφασμα σὲ διηγηματικές παραστάσεις, ἐντάσσονται σὲ τελετουργίες διαφόρων τύπων. Κοινὴ πράξη πολλῶν τελετουργιῶν, ἡ ὁποία ἐμπεριέχει τὴ μαγικὴ δύναμη τῆς ἀποβολῆς τοῦ κακοῦ καὶ τῆς προστασίας ἀπὸ αὐτό, ἀποτελοῦσαν οἱ καθαρμοὶ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας γιὰ θνητοὺς καὶ θεοὺς. Τὰ ἀρχαιότατα ὑδρόσπονδα ὡς καθαρτήρια ἱεροπραξία δὲν λείπουν ἀπὸ τὴ μινωικὴ εἰκονογραφία (εἰκ. 149) καὶ σὲ αὐτὴ τὴν ἱεροπραξία ἐντάχθηκε ὁ λάτρης 6 (πίν. 4-5), ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνάλυση τῆς χειρονομίας του καὶ τὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ ὅπου εἶχε ἀνατεθεῖ. Ἐφόσον κατὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ R. Parker⁷⁶⁴ ὁ καθαρμὸς ἀποτελεῖ τὸ νοητὸ “σημεῖο” τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ πρὶν στὸ μετὰ, ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ καλὸ καὶ ἀπὸ τὸ χαμηλὸ στὸ ὑψηλὸ, ὁ “κόμβος” στὸ πλαίσιο τῶν ἱεροπραξιῶν ἴσως σημειοθετοῦσε γιὰ τὸν λάτρη 5 κάποιο διαφορετικὸ στάδιο τῆς ἴδιας “διαβατήριας” διαδικασίας ποὺ στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση στὸ ἱερὸ καὶ τῶν ἄλλων λάτρεων.

Μὲ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ λάτρης 5 ἀντιπροσωπεύει μία μεταγενέστερη βαθμίδα καθαρμοῦ σὲ σχέση μὲ τοῦ λάτρη 1 (πίν. 1), ἂν ἡ κοντὴ κόμη τοῦ 1 σημειοθετεῖ πράγματι τὴν πιὸ νεαρὴ ἡλικία του. Καὶ ἡ ἄλυσίδα τῶν ὑποθέσεων θὰ μάκραινε μὲ τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἡ καθαρτήρια ἱεροπραξία ἀφοροῦσε τὰ μεταβατικὰ στάδια τῆς ἡλικίας τῶν ἀναθετῶν, ἀφοῦ λείπουν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἰδώλια ὠριμῶν ἀνδρῶν, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ ἀκόλουθο ὑποθετικὸ συμπέρασμα: ὁ “κόμβος” τοῦ λάτρη 5 ἢ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ 6, ποὺ ὑπομνηματίζουν τὴ συμμετοχὴ τους σὲ καθαρμοὺς, τοὺς ἐντάσσουν στὴν ἴδια βαθμίδα ἡλικίας ἐξαιτίας τοῦ ἴδιου τύπου κόμμωσης, ἐνῶ οἱ λάτρες 2, 3 καὶ 8 (πίν. 2, 8) εὐκόλα θὰ ἐξαιροῦνταν ἀπὸ τὸ “παιχνίδι τῶν ἄλυσιδωτῶν ὑποθέσεων” μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ἡ σκόπιμη ὑπεραπλούστευση τῶν δύο νεοανακτορικῶν εἰδωλίων καὶ ὁ μετανакτορικὸς ρυθμὸς τοῦ τρίτου ἐμπόδισαν τὸν ἰδιαίτερο ὑπομνηματισμὸ τους. Τὸ παιχνίδι ὁμῶς τῶν “ἄλυσιδωτῶν ὑποθέσεων” ἀποτελεῖ καλὴ “ἄσκηση ἐπὶ χάριτος”, ἀλλὰ δὲν ὀδηγεῖ σὲ σίγουρα συμπεράσματα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν χάλκινων λάτρεων καὶ κατ’ ἐπέκταση τὴν κατανόηση τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν.

Τὸ μόνον σίγουρο συμπέρασμα, ποὺ δίνει ἡ ἀνάλυση τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων τῶν μινωικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, εἶναι ὅτι καὶ οἱ ὀκτὼ λάτρες ἀντιπροσω-

761. Foster Polinger 1979, σμ. 86. Rutkowski 1981, 97-100 σμ. 398. Zervos 1956, εἰκ. 251, περίαπτο ἀπὸ θολωτὸ τάφο τῆς Ἀγίας Τριάδας.

762. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, 139-143, ὅπου

συζητοῦνται ὅλες οἱ σχετικὲς ἐρμηνεῖες.

763. Alexiou 1967a, 1-6.

764. Parker 1985, 18-31.

πεύουν θνητούς, οί όποιοι μετείχαν πιθανότατα σέ καθαρτήρια ιεροπραξία “θεοφάνειας”. Οί κάποιες διαφορές τους στά έπί μέρους εικονογραφικά στοιχεία δέν τεκμηριώνουν τήν απόδοση τών όκτώ ειδωλίων σέ άναθέτες διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων. Λόγος μπορεί νά γίνεται μόνο για τήν οικονομική κλιμάκωση τών άναθετών τήν όποία προδίδουν δύο όφθαλμοφανεϊς διαφορές τών ειδωλίων: τό άνόμοιο μέγεθος καί ή άνιση ποιοτική τους στάθμη, πού συναρτώνται άμεσα μέ τό κόστος τής χύτευσης.

2. Οί όπλοφόροι

Στή διαχρονική για τό ιερό τής Σύμης κατηγορία τών χάλκινων άνδρικών μορφών έμφανίζεται τό θέμα του γυμνού όπλοφόρου μέ τό ειδώλιο 9 στήν ύστερη φάση τής ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου (πίν. 9). Τό ίδιο θέμα άντιπροσωπεύεται καί στήν 1η χιλ. μέ τά ειδώλια 10 καί 11 τής πρώιμης καί τής μέσης περιόδου του πρωτογεωμετρικού ρυθμού αντίστοιχα (πίν. 10-11).

Τά άκρα χέρια του ειδωλίου 11 είναι κατάλληλα άναδιπλωμένα για νά δεχθούν άπό ένα άνόμοιο ένθετο άντικείμενο. Τό άριστερό του, πλατύτερο καί μέ ευρύτερη άναδίπλωση άπό του δεξιού, άφήνει άρκετό κενό για τήν ύποδοχή τής λαβής μις στρογγυλής άσπίδας, ένω τό έλάχιστο κενό πού άφήνει ή άναδιπλωμένη τριγωνική άπόληξη του δεξιού προσφέρεται για νά σφηνωθεί ό στειλός δόρατος. Δέν είναι βέβαιο για τόν όπλοφόρο 10, άν τό δόρυ παραλείφθηκε σκόπιμα ή δέν βγήκε στόν χαλκό, λόγω τής άτελους χύτευσης⁷⁶⁵, όπως δέν βγήκε τό αϊδοίο στόν όπλοφόρο 11. Καί οί δύο έκδοχές είναι πιθανές, καθώς οί άφαιρετικές τάσεις του πρωτογεωμετρικού καί του γεωμετρικού ρυθμού άδιαφορούσαν για τήν πιστή απόδοση τής πραγματικότητας. Κράνος καί άσπίδα προσδιόριζαν έπαρκώς τή μορφή 10 ως όπλοφόρο καί τά ένθετα όπλα δέν θά άφηναν άμφιβολία για τό άνδρικό φύλο τής 11 ούτε καί για τόν χαρακτηρισμό της ως ένοπλου, έπειδή ή χύτευσή του άπό τό κεφάλι απέκλεισε τό εικονογραφικό στοιχείο του κράνου⁷⁶⁶.

Η χρονολογική διαδοχή τών τριών όπλοφόρων στήν ίδια θέση λατρείας γεφυρώνει σέ ιδεολογικό επίπεδο τήν ύστερη 2η μέ τήν 1η χιλιετία. Παράλληλα σημειοθετεί τήν πολιτισμική μεταβολή μέ τήν άντιπαράθεση τών γυμνών όπλοφόρων στούς ντυμένους λάτρεις καί τεκμηριώνει τή βραχύβια συνύπαρξη τής άποστεωμένης πιά παράδοσης μέ τήν άνανεωμένη ιδεολογία, πού άντιπροσωπεύουν στό ιερό ό λάτρης 8 καί ό όπλοφόρος 9⁷⁶⁷ (πίν. 8-9). Τά όπλα – έγχειρίδιο ή δόρυ – δέν λείπουν άπό τή μινωική εικονογραφία ως χαρακτηριστικό τής άνδρικής μορφής⁷⁶⁸, αλλά δέν τή χαρακτηρίζουν ως έτοιμοπό-

765. Πρβ. χάλκινο θεσσαλικό ειδώλιο, Μουσείο Βόλου, άρ. Μ. 112, Υ 0.08 μ., πού έντάσσεται άπό τήν Langdon (1984, C92, 102· 104· 109· 241) στόν ίδιο τύπο, άν καί δέν υπάρχουν ίχνη στα άκρα τών χεριών του για τήν προσκόλληση ή τήν ένθεση όπλων.

766. Ό έπίπεδος σχηματισμός τής κεφαλής του καί τό περιχέλωμα άπό τή σφυρηλάτηση τών κατα-

λοίπων του άγωγού παρερμηνεύθηκαν ως “μπερές” ή κράνος: Verlinden 1984, 166 άρ. 206 καί Byrne 1971, 70 σημ. 78· 71 σημ. 87.

767. Βλ. σ. 50-59 (χρονολόγηση) καί σ. 200-202, για τήν πλασματική γυμνότητα τών λάτρων.

768. Συχνότατα στα πήλινα παλαιοανακτορικά: Rutkowski 1991, πίν. Β.1· 3.1-3· 4.1-3 καί σπανιότερα στα μετανακτορικά καί πρωτογεωμετρικά. Η

λεμο όπλοφόρο, όπως τες πάνοπλες μορφές 9-11 ή τούς όπλοφόρους της μυκηναϊκής εικονογραφίας⁷⁶⁹. Έπειδή ανάμεσα στους πολεμιστές των μυκηναϊκών διηγηματικών παραστάσεων και στα κρητικά ειδώλια 9-11 δέν υπάρχει τυπολογική όμοιότητα και τó θέμα τοῦ όπλοφόρου είναι νέο στη διαχρονική κατηγορία των κρητικών ειδωλίων, εύλογα προκύπτει τó έρώτημα των τυπολογικών προτύπων του, όπως και της ανθρώπινης ή θεϊκής φύσης τοῦ όπλοφόρου ως άναθήματος. Εύκολη απάντηση στα δύο έρωτήματα θα έδιναν οί άνατολικές έπιδράσεις, καθώς ή άυτοτελής ένοπλη μορφή από χαλκό ένδημεί στην Άνατολή της 2ης χιλ.⁷⁷⁰, άν βέβαια τά τυπολογικά και τά επί μέρους εικονογραφικά στοιχεία των όπλοφόρων 9-11 τεκμηριώναν αύτή την άναγωγή.

Σημειώθηκε ότι τó κλειστό σχήμα της χειρονομίας τοῦ YM ΠΙΓ όπλοφόρου 9, πού έπιφέρει την άμεση έπαφή της άσπίδας και τοῦ δόρατος με τó σώμα, είναι παράγωγο των μυκηναϊκών ειδωλίων τοῦ εικονογραφικοῦ τύπου Ταῦ⁷⁷¹. Όπως άρκοῦσε νά έμφυτευθεί τó βρέφος ανάμεσα στο χέρι και τó σώμα ένός ειδωλίου τοῦ τύπου Ταῦ για νά άπεικονισθεί τó θέμα της “κουροτρόφου”⁷⁷², τó ίδιο εύκολο ήταν και για τόν Κρητικό μεταλλοτεχνίτη νά περάσει τó δόρυ μέσα από τó δεξι λυγισμένο χέρι τοῦ ειδωλίου 9 και νά προσκολλήσσει την άσπίδα στο όμοια λυγισμένο άριστερό, ώστε νά προκύψει τó νέο θέμα τοῦ όπλοφόρου. Την προσγραφή αύτοῦ τοῦ σχήματος χειρονομίας στο άποθεματικό της δεκτικής σέ μυκηναϊκές έπιδράσεις κρητικής τέχνης τεκμηριώνει και πήλινο ειδώλιο από τόν Πρινιά της YM ΠΙΓ περιόδου, στο όποιο χρησιμοποιείται τó ίδιο σχήμα για νά άποδοθεί τó νέο έπίσης θέμα της άυτομασίγωσης⁷⁷³.

Στόν ίδιο χωροχρονικό όρίζοντα έντάσσονται και τά όπλα τοῦ πολεμιστή 9. Για τó κωνικό κράνος του με τόν μεγάλο δίσκο, πού ταυτίστηκε με τόν όμηρικό φάλον, έχει ύποστηριχθεί ή έμφάνισή του από την YM ΠΙΓ περίοδο και ή έπιβίωσή του στόν 7ο αϊ.⁷⁷⁴ Η στρογγυλή άσπίδα των όπλοφόρων 9 και 10 είναι προοπτικοῦ τύπου⁷⁷⁵. Μικρή και έπίπεδη, όπως στόν όπλοφόρο 9, και με δόρυ τοῦ ίδιου τύπου άπαντάται στη μυκηναϊκή εικονογραφία τοῦ τέλους τοῦ 13ου/12ου αϊ.⁷⁷⁶ και δέν λείπει από πήλινα κρητικά ειδώλια της πρώιμης 1ης χιλ.⁷⁷⁷ (εϊκ. 151). Μεγαλύτερη ή άσπίδα στόν όπλοφόρο 10 και

Naumann (1976, S28 πίν. 14· 70-71 σημ. 100 P26 πίν. 31 και P27 πίν. 30) διαβλέπει άνατολικές έπιδράσεις στο έγχειρίδιο ή τόν τελαμώνά και τó κράνος των πρωτογεωμετρικών ειδωλίων. Άλλά τó έγχειρίδιο ένδημεί στις άνδρικές μορφές της μινωικής εικονογραφίας και ό τελαμώνας μπορεί νά σημαίνει τοξότη-κυνηγό, ένω ό συμβολισμός τοῦ κράνους είναι πολυσήμαντος: Himmelmann-Wildschütz 1967, 85.

769. Η ταύτιση τοῦ μεγάλου πήλινου ειδωλίου από τά Κανιά της Γόρτυνας (Ρεθεμωτάκης 1998, 72 πίν. 28 = YM ΠΙΑ2-B) με πολεμιστή (Levi 1959, εϊκ. 6.6 = Renfrew 1985, 421-422) έχει σωστά άμφισβήτηθεί: Gesell 1985, 43· 50.

770. Müller 1929, 208· Naumann 1976, 73.

771. Βλ. σ. 54-55.

772. French 1971, 124· 142-144.

773. Lebessi 1991, 110 εϊκ. 8-9 = Ρεθεμωτάκης 1998, 86 άρ. 38 πίν. 57ε.

774. Lebessi 1992, 1-10.

775. Borchhardt 1977, E27-E33.

776. Βλ. κρατήρα Τίρυνθας: Vermeule and Karageorghis 1982, 108-109 πίν. Χ₁ και όστρακα από τόν Κύνιο της Φθιώτιδας: Dakoronia 1990, 117-122 εϊκ. 2-3.

777. α) Άπό τή Λατώ, Ηράκλειο, Άρχ. Μ. άρ. πήλ. 1483, Y 0.075 μ.: Demargne 1929, 383-384 πίν. 24.1· τή φωτογραφία όφείλω στην Κ. Horst. β) Ηράκλειο, Συλλ. Ν. Μεταξά, άρ. 1835, Y 0.085 μ., ίσως πρωτογεωμετρικό (άδημοσίευτο).

Είκ. 151. Ἡράκλειο, πήλ.
1483, Υ 0.075 μ., ΛΑΤΩ.

Είκ. 152. Ἡράκλειο, όπλοφόρος 10,
Υ 0.072 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

μέ κυρτό κέντρο (είκ. 152) ἔχει γιά παράλληλο τήν άσπίδα τοῦ ίππέα στόν κρατήρα άπό τόν τάφο Α τών Μουλιανών τής ὄψιμης ΥΜ ΙΙΙΓ φάσης⁷⁷⁸. Τό διογκωμένο κέντρο τής άσπίδας καί στά δύο ἔργα ὑπομνηματίζει πιθανότατα συνοπτικά τό πρόσθετο ὀμφάλιο (φάλαρον) τών προσπλιτικοῦ τύπου στρογγυλῶν άσπίδων τής ὕστερης 2ης καί τής πρώιμης 1ης χιλ.⁷⁷⁹

Στόν μυκηναϊκό χωροχρονικό ὀρίζοντα ἐντοπίζεται καί ὁ τύπος τοῦ κράνους τοῦ ὀπλοφόρου 10 μέ τήν ἀνάβαθι καί χωρίς παραγναθίδες θόλο, πού ὑπαινίσσεται χάλκινο πρότυπο, λόγω τοῦ λεπτότατου περιχειλώματος ἐπάνω άπό τή μύτη. Ἐν εἰκονίζεται τό κωνικό ἢ τό ἡμισφαιρικό κράνος τής γεωμετρικῆς ἐποχῆς δέν εἶναι βέβαιο⁷⁸⁰, καθώς τά τοιχώματά του προσαρμόζονται στό ασύμμετρο πολυεδρικό πλάσιμο τής κεφαλῆς, λόγω ρυθμοῦ. Ἀπό τή φόρμα τής κεφαλῆς ἀποσπᾶται μόνο ἡ ἀκμή τής συνένωσης τών δύο ἡμμορίων τοῦ κράνους, ὅπου οἱ ἐγκάρσιες ἐγκοπές εἶναι ἐνδεικτικές γιά ἓνα λοφίο τοῦ τύπου τής κτένας⁷⁸¹. Παραστάσεις μέ ἔντονες ἀνατολικές ἐπιδράσεις σέ χάλκινα κρητικά ἔργα δύο διαστάσεων τοῦ ὕστερου 9ου καί τοῦ πρώιμου 8ου αἰ. στάθηκαν ἀφορμή

778. Ξανθουδίδης 1904, 32-35 πίν. 3α· Kanta 1980, 175 (χρονολόγηση).

779. Snodgrass 1964, 52-55. Borchhardt 1977, E34-E36. Τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι καί ἡ μικρή άσπίδα χάλκινου εἰδωλίου άπό τοὺς Δελφούς, πού εἶναι μεταγενέστερο τών ὀπλοφόρων τής Σύμης καί γι' αὐτό ἀποδίδεται εὐκρινέστερα τό ἐπίθετο φάλαρο: Rolley

1969, 40-41 άρ. 20 πίν. 7, πού ταυτίζει τήν άσπίδα μέ τή μεταγενέστερη, ἀνατολικῶς τύπου ὀμφαλωτή.

780. Πά τά in corpore κράνη: Pflug 1988, 11-12 καί τίς ἀπεικονίσαις τους: Snodgrass 1964, 9-13.

781. Πρβ. κράνος κρητικοῦ εἰδωλίου τής Ὀξφόρδης τοῦ ὄψιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ: Naumann 1976, P27 πίν. 30.

νά υποστηρίχθει ή ανατολική καταγωγή τοῦ κωνικοῦ κράνουσ με λοφίο στὸν τύπο τῆς κτένας, πού καθιερώνεται στὸν ὕστερο 8ο αἰ., ἐνῶ τὸ ἡμισφαιρικό κράνος με τὸ ἴδιο λοφίο στὴν ἴδια παράσταση ἐκτιμήθηκε ὡς τοπικός τύπος, πρόδρομος τοῦ κορινθιακοῦ⁷⁸². Πάντως καὶ οἱ δύο τύποι κράνουσ με ἴδιο λοφίο ἔχουν τὶς προβαθμίδες τους στὸ κωνικό ὑπομυκηναϊκὸ πραγματικό κράνος ἀπὸ τὴν Τίρυνθα⁷⁸³ ἢ στὰ ἡμισφαιρικά κράνη μορφῶν πού εἰκονίζονται σὲ ὄστρακα τῆς ΥΕ ΠΙΓ περιόδου ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Ἰωλκὸ⁷⁸⁴.

Ἄν ὁ τύπος τῶν ὄπλων τῶν εἰδωλίων 9-10 (πίν. 9-10) δὲν φανερώνει ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τῶν ὀπλοφόρων 10 καὶ 11 ἐπαναφέρει τὸ ἐρώτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τους, καθὼς τὰ ὄπλα προβάλλονται με τὸ γνωστὸ ὡς “Anatolian pose” σχῆμα χειρονομίας τῶν μετάλλινων ἀνατολικῶν εἰδωλίων τῆς 2ης χιλ.⁷⁸⁵ Ὡστόσο, ἀπλωμένα συμμετρικά χέρια σὲ κύκλο ἢ ἡμικύκλιο ἐγκάρσιο πρὸς τὸ σῶμα ἔχουν χάλκινα μινωικά εἰδῶλια – ἀνδρικά καὶ γυναικεῖα – ἀπὸ τὴ νεοανακτορική περίοδο⁷⁸⁶ καὶ αὐτὸ τὸ σχῆμα με τὴ συρρικνωμένη ἀπόδοσή του στὸν παλαιότερο ὀπλοφόρο 10 ὑπάρχει σὲ ὄψιμα μετανακτορικά καὶ πρωτογεωμετρικά εἰδῶλια⁷⁸⁷. Οἱ τεχνίτες τῶν δύο πρωτογεωμετρικῶν ὀπλοφόρων δὲν εἶχαν παρὰ νὰ προσθέσουν τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ δόρυ στὸ παραδοσιακό, τυπικὰ κρητικὸ σχῆμα χειρονομίας γιὰ νὰ μορφοποιήσουν τὸ θέμα τοῦ ὀπλοφόρου, κατὰ τὴν τακτικὴ τοῦ παλαιότερου ὁμοτέχνου τους, πού προσάρμοσε τὰ ὄπλα στὸν μυκηναϊκὸν τύπο τῶν πῆλινων εἰδωλίων Ταῦ γιὰ ἀποδώσει τὸ ἴδιο θέμα στὸ ΥΜ ΠΙΓ εἰδῶλιο 9. Ἡ αὐτοδύναμη μορφοποίηση τοῦ θέματος διαγράφεται καὶ στὰ ἀδέξια, εὐτελῆ πῆλινα εἰδῶλια ὀπλοφόρων ἀπὸ τὴ Λατὼ (εἰκ. 151) καὶ τὴ Συλλογὴ Ν. Μεταξᾶ με ἀσπίδα προσκολλημένη στὸ ἀριστερὸ χέρι ἢ στὸν ἀντίστοιχο ὤμο, χωρὶς νὰ μεταβάλλεται τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀπλοϊκὸς τρόπος σύνδεσης τῆς παραδοσιακῆς χειρονομίας με τὴν ἀσπίδα μεταβιβάζεται στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, ὅπως δείχνει τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ὀπλοφόρου ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι τῆς Πελοποννήσου⁷⁸⁸ (εἰκ. 153).

Ἄν πράγματι τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε πῆλινα ἀνδρικά εἰδῶλια τῆς ὄψιμης ΥΚ ΠΙΒ καὶ ΠΙΓ περιόδου ἀπὸ τὸ δυτικὸν ἱερὸ στὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου ἐπιδέχονται τὴ συμπλήρωση με ὄπλα⁷⁸⁹, τὸ μοτίβο τῶν χειρῶν τους, πού προτείνονται σχηματίζοντας ἡμικύκλιο ἐγκάρσιο πρὸς τὸ σῶμα, εἶναι πιὸ συγγενικὸ με τὸ ἴδιο τελετουργικὸν σχῆμα χειρονομίας τῶν χάλκινων μετανακτορικῶν εἰδωλίων τῆς Κρήτης, παρὰ με τῆς “Anatolian

782. Snodgrass 1964, 11-14· 29 καὶ Borchhardt 1977, E68-74.

783. Verdelis 1963, 17-24.

784. Borchhardt 1977, E65-E66 εἰκ. 13.

785. Negbi 1976, 145-152 ἀρ. 23-168 τύπου I.

786. Ἐνδεικτικά: Verlinden 1984, ἀρ. 93 πίν. 43· ἀρ. 133 πίν. 59· ἀρ. 134 πίν. 60. Ὁ Byrne (1991, 124-126) συγγέει τὴν τελετουργικὴ μινωικὴ χειρονομία με τὴν “Anatolian pose” καὶ γι’ αὐτὸ ὑποστηρίζει τὴ μεταβίβαση τῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, με ἀποτέλεσμα μορφῆς πού χειρονομοῦν τελετουργικά νὰ τὶς ταυτίζει με πολεμιστές.

787. Naumann 1976, S27 πίν. 13· S36 πίν. 17· S39 πίν. 18· P2 πίν. 19· P10 πίν. 22· P21 πίν. 28.

788. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 7486, Υ 0.09 μ. ἀπὸ Παλαιοχούτη Βαλτετσίου: De Ridder 1894, 134 ἀρ. 795. Πὰ τὴ μεταβίβαση βλ. σ. 305.

789. Ἐπιφυλάξεις διατηρεῖ σωστὰ ἡ French (1985, 223-230). Σίγουρη, λόγω τῆς ἀπόδοσης εἰκονογραφικῶν χαρακτηριστικῶν τους με χρῶμα, εἶναι ἡ ταύτιση με ὀπλοφόρο τοῦ SF 2340 καὶ πιθανὴ τοῦ SF 1544 (αὐτόθι εἰκ. 6.12 καὶ 6.13). Πὰ τὴν ταύτιση τοῦ εἰδωλίου SF 1553 με κένταυρο (αὐτόθι εἰκ. 6.12): Lebesi 1996, 148.

pose”⁷⁹⁰. Άλλωστε τὰ ἀνατολικά εἰδώλια χρονολογούνται ἀπὸ τὴν ὕστερη 3η χιλ. ἕως τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς 2ης⁷⁹¹, ἐνῶ δύο ὄψιμα παραδείγματα ἐπανεμφανίζονται στὴν Κύπρο τοῦ 12ου αἰ.⁷⁹² Ἡ σπάνια ἀντιπροσώπευση αὐτοῦ τοῦ τύπου ὀπλοφόρου στὴν ὕστερη χαλκοκρατία μειώνει στὸ ἐλάχιστο τὶς πιθανότητες νὰ μεταβιβάσθηκε ἡ “Anatolian pose” στὰ εἰδώλια τῆς Φυλακωπῆς μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Κύπρου⁷⁹³. Πιθανότερο εἶναι οἱ πηλοπλάστες τῶν Κυκλάδων νὰ ἀντλοῦν τὸ παραδοσιακὸ μινωικὸ σχῆμα χειρονομίας ἀπὸ τὴ μετανакτορικὴ πηλοπλαστικὴ τῆς γειτονικῆς Κρήτης, μὲ τὴν ὁποία βρίσκονταν σὲ συνεχῆ ἐπικοινωνία⁷⁹⁴. Ἀπὸ τὸ ἴδιο μετανакτορικὸ-πρωτογεωμετρικὸ ἀποθεματικὸ τῆς Κρήτης ἀντλεῖται καὶ τὸ συγκινησιακὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας πέντε χάλκινων γεωμετρικῶν εἰδωλίων τῶν Δελφῶν, ποὺ χαρακτηρίσθηκαν ὡς πολεμιστὲς γιὰ τὸ κράνος⁷⁹⁵, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν σημειοθετεῖ πάντα τὴν ἐμπόλεμὴ μορφή.

Μὲ τὴν ἀποκάθαρση τῶν πήλινων ὀπλοφόρων τῆς Φυλακωπῆς καὶ τῶν χάλκινων 9-11 (πίν. 9-11) ἀπὸ τὶς τυχόν ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, ἡ πιθανότητα νὰ ὑποφώσκει σὲ αὐτὸν τὸν τύπο ὀπλοφόρου ἡ “ἐξ Ἀνατολῶν” ἀντίληψη τοῦ ἔνοπλου θεοῦ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ⁷⁹⁶. Κοινὸ εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κυκλαδικῶν καὶ τῶν κρητικῶν

Εἰκ. 153. Ἀθήνα, χ. 7486, Υ 0.09 μ., ΒΑΛΤΕΤΣΙ, ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ.

790. Renfrew 1985, 422 καὶ 424-425 γιὰ τὰ εἰσηγμένα χάλκινα εἰδώλια τοῦ τύπου Reshef μὲ διαφορετικὸ μοτίβο χειρονομίας.

791. Seeden 1980, 3-4, ἰδιαίτερα 15· 17-23 ὁμάδα ΠΙΒ.

792. Courtois 1984, 35 ἀρ. 310 εἰκ. 11.1 πίν. 5. *Orientalia*, N. S. 24, 1955, 22 πίν. 7 εἰκ. 16.

793. Ἰδιαίτερα ὅταν γνωρίζομε ὅτι καὶ ὁ ἀνατολικὸς τύπος τοῦ ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολλὰ εἰσηγμένα εἰδώλια στὸν ἐλληνικὸν ὄρω, δὲν ἄγγιξε τὴ μυκηναϊκὴ πηλοπλαστικὴ οὔτε τὴ σύγχρονη θρησκευτικὴ ἀντίληψη: Canby 1969, 141-149. Γιὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ ἀπὸ τὴν Ugarit, τὴν ἐμφάνισήν του στὴν Κύπρο τὸν 13ο αἰ. καὶ τὰ ἀναχρονιστικὰ παραδείγματα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Σαρδηνία: Muhly 1980, 153-156. Kühne 1980, 73-74 (χρονολόγηση). Γιὰ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ

μὲ τὰ εἰδώλια Reshef στὸν αἰγαιακὸν ὄρω: Gallet de Santerre 1987, 7-29 καὶ γιὰ τὴν ἐπίδρασή τους στὰ χάλκινα ἐλληνικὰ εἰδώλια μόλις τὸν 8ο αἰ.: Kunze 1967, 224 σημ. 25· Korpeke 1976, 7-12.

794. Ἡ κεραμικὴ τεκμηριώνει τὴν ἔμμεση, ἀπὸ τὴ νότια Πελοπόννησο, ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μὲ τὴ Φυλακωπὴ (Mountjoy 1999, 889-893) καὶ τὴν ἄμεση μὲ τὴ Νάξο (Βλαχόπουλος 1999, 306· 308· 311).

795. Rolley 1969, 38-42 ἀρ. 16-19 καὶ 22 πίν. 6-8. Langdon 1985, 103-104. Byrne 1991, 126. Γιὰ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας τους πρβ. Verlinden 1984, 161 ἀρ. 193-194 πίν. 79. Βλ. σ. 309-311.

796. Seeden 1980, 96. Moorey 1984, 78, μὲ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ θεϊκὴ φύση ὄλων τῶν χάλκινων ὀπλοφόρων ἀπὸ τὴ Βύβλο.

όπλοφόρων αποτελεί και η γυμνότητα⁷⁹⁷, πού είναι ασυνήθιστη για τὸ ἀνδρικό φύλο στὴ μυκηναϊκή και τὴ μινωική εἰκονογραφία⁷⁹⁸. Τὸ γεγονός και μόνον, ὅτι ὁ γυμνός ὀπλοφόρος ὡς ἀτομικὸ ἀνάθημα ἐμφανίζεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας σὲ δύο διαφορετικές περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου και σὲ διαφορετικοῦ τύπου ἱερὰ μὲ διαφορετικούς προφανῶς ἀποδέκτες θεούς, δὲν εἶναι τυχαῖο. Ἡ σύμπτωση δικαιολογεῖται, ἂν οἱ ἱεροπραξίες πού στάθηκαν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση τῶν ὀπλοφόρων ἦταν ταυτόσημες στὰ δύο ἱερὰ. Καὶ ἐφόσον τὰ δρώμενα ἀποτελοῦσαν τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τῆς ἀνάθεσης ὀπλοφόρων και ἐνδείξεις γιὰ τὴ λατρεία πολεμικῆς θεότητας δὲν ὑπάρχουν στὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς οὔτε τῆς Σύμης⁷⁹⁹, εἶναι πιθανότερη ἡ ταύτισή τους μὲ θνητὲς μορφές, παρὰ μὲ θεϊκές. Κατ' ἀκολουθία και τὸ ἐμφατικὰ ἀποδοσμένο αἰδοῖο τῶν ὀπλοφόρων θὰ χαρακτηρίζε τὸ εἶδος τῶν ἱεροπραξιῶν, παρὰ τὴ θεϊκὴ φύση τους.

Μὲ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις οἱ ὀπλοφόροι τῶν ἱερῶν Φυλακωπῆς - Σύμης ἐκτιμῶνται ὡς τὸ θεματικὸ ἀρχέτυπο γιὰ τὸν ἔνοπλο θεὸ στὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ τῆς 1ης χιλ., ὅπου και ὅταν τὸ εἶδος τῆς λατρείας δείχνει ὅτι οἱ πιστοὶ ἀντιλαμβάνονταν τὸν προστάτη θεὸ τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν πολεμικὴ ιδιότητά του⁸⁰⁰. Καὶ ἡ τελετουργικὴ ἀνδρική γυμνότητα θὰ μπορούσε νὰ ὀρισθεῖ ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῆς “ἰδανικῆς γυμνότητας” τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων⁸⁰¹. Ἄν τὸ ἥρωικὸ στοιχεῖο ἐνυπάρχει στὴ γυμνότητα τῶν μορφῶν τοῦ 8ου αἰ., ἡ ἐποχὴ τῶν ὀπλοφόρων Φυλακωπῆς - Σύμης ἐλέγχει ὡς ἐπισφαλῆ τὴν ἄποψη, πού δέχεται ὡς πρωτογενὲς αἷτιο τῆς γυμνότητας τὸν “ἥρωικὸ κόσμος” τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους⁸⁰².

3. Τὸ σύνταγμα τῶν κρανοφόρων

Τὸ θέμα τοῦ συντάγματος 15⁸⁰³ (πίν. 15) ἐμφανίζεται στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης στὴν πρώτη γεωμετρικὴ ἐποχὴ και θὰ ἦταν ἀρκετὰ σπάνιο, γιὰ τὸ δὲν διαθέτει παλαιότερα ἢ νεότερα παράλληλα στὴν Κρήτη τῆς 1ης χιλ. Τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῶν

797. Ὁ Renfrew 1985, 424 ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ γυμνότητα τῶν εἰδωλίων τῆς Φυλακωπῆς, παραγνωρίζοντας ὅτι οἱ χρωματικὲς ἐνδείξεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἄλλοτε μπορεῖ νὰ ἀποδίδουν τὸ ἔνδυμα και ἄλλοτε νὰ ἔχουν διακοσμητικὴ ἀξία, τὴν ὁποία γενικεύει ἡ Walter-Karydi (1991, 517-533). Πὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ὁποίας ἀξίας τῶν κοσμημάτων μὲ κριτήριον τὰ συναπεικονιζόμενα στοιχεῖα τῆς παράστασης: Λεμπέση 1985, 160.

798. French 1971, 168-169· Renfrew 1985, 420· 437-438· 372-373.

799. Τὰ πολὺ μεταγενέστερα τῶν ὀπλοφόρων ἀναθηματικὰ ὅπλα τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, πού ἐπικαλεῖται ὁ Byrne (1991, 81-83) γιὰ νὰ ταυτίσει τοὺς ὀπλοφόρους 9-11 μὲ τὸν Ἑρμῆ Κεδρίτη, μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἀναθέτες και ὄχι τὴν πολεμικὴ ιδιότητα τοῦ ζεύγους Ἑρμῆς-

Ἀφροδίτη, πού λατρευόταν στὸ ἱερὸ.

800. Ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ἂν και ὄχι πάντα πειστικά, γιὰ τοὺς ὀπλοφόρους τῆς Ὀλυμπίας: Herrmann 1980, 69-74 και ἄλλων ἱερῶν: Langdon 1985, 114.

801. Πὰ τὴν “ἰδανικὴ γυμνότητα” τῶν ἀρχαϊκῶν μορφῶν μὲ διεξοδικὴ κριτικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς ἔρευνας: Himmelmann 1990.

802. Αὐτόθι 32, ὅπου σημειώνεται “Von ihren geometrischen Ursprüngen her hat die griechische Figur das Heroische so zusagen im Blut”. Stewart 1997, 24-42.

803. Ἐπιλέγεται ὁ ὅρος σύνταγμα ἀντὶ τοῦ ὅρου σύμπλεγμα, γιὰ τὸ κοινὸ πλακίδιο τῆς στήριξης δὲν ἐπηρεάζει τὴν αὐτοτέλεια τῶν δύο μορφῶν: Technau 1939, 277-306.

δύο κρανοφόρων, όπως ή γυμνότητα, τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας καὶ τὸ κράνος μετὰ τὴ γωνιώδη συρραφή τῶν δύο ἡμιμορίων του, ἀπαντοῦν καὶ στὸν ὅπλοφόρο **10** τῆς πρώιμης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 10). Μάλιστα, ἂν τύχαινε οἱ δύο κρανοφόροι τοῦ συντάγματος νὰ ξεκολλήσουν ἀπὸ τὸ πλακίδιο τῆς στήριξης καὶ νὰ ἀποχωρισθοῦν τὰ χέρια τους, θὰ ἐντάσσονταν στὸν θεματικὸ κύκλο τῶν ὅπλοφόρων, ἐξαιτίας τοῦ κράνους. Ἀλλὰ κάθε εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο εἶναι πολυσήμαντο καὶ ἡ σημειοθετικὴ ἀξία του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση του μετὰ τὰ ὑπόλοιπα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν⁸⁰⁴.

Καθοριστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κρανοφόρων στὸ σύνταγμα **15** εἶναι τὸ ἄνισο μέγεθος καὶ ἡ ἐπικάλυψη τοῦ χειροῦ τοῦ μικρότερου ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ μεγαλύτερου. Καὶ τὰ δύο εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοὺς προσδιορίζουν ὡς ζεύγος καὶ ἡ χειρονομία τοὺς ἐντάσσει στὸ τελετουργικὸ τῆς ἐπίσημης “εἰσαγωγῆς” τοῦ μικρότερου ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο. Τὸ κοινὸ ἐπίπεδο τῆς στήριξης καὶ τὸ κοινὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ κράνους ὁρίζουν τὶς δύο μορφές ὡς ἄτομα κοινωνικὰ ἰσότιμα, ἐνῶ τὸ στητὸ πέος προσδίδει στὴ συναπεικόνισή τους γονιμικὴ/ἐρωτικὴ χροιά.

Τὸ ἄνισο μέγεθος ὡς μέσο διαφοροποίησης δύο μορφῶν ἀπαντᾶται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλ. σὲ παλαιοσυριακὰ χάλκινα ἐτερόφυλα ζεύγη, ὅπου ἡ γυναικεία μορφή εἶναι κατὰ κανόνα μικρότερη⁸⁰⁵. Στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τὸ μικρὸ μέγεθος καθιερώθηκε ὡς μέσο προσδιορισμοῦ τῆς νεαρῆς ἡλικίας τῶν μορφῶν ποὺ συναπεικονίζονται μετὰ ὅμοιες, μεγαλύτερου μεγέθους⁸⁰⁶. Καὶ στοὺς δύο πολιτισμοὺς τὸ ἄνισο ὕψος δύο μορφῶν ἐκφράζει μία σχέση ὑπαγωγῆς: τοῦ γυναικείου φύλου ἐναντὶ τοῦ ἀνδρικοῦ στὴν Ἀνατολὴ καὶ τῆς νεότητος ἐναντὶ τῆς ὥριμης ἡλικίας στὴν Ἑλλάδα. Κάποιες ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα ὑπάρχουν στὴν εἰκονογραφία καὶ τῶν δύο πολιτισμῶν. Ἀνάμεσα στὰ ἀνατολικά ἐναγκαλιζόμενα ζεύγη ξεχωρίζουν λίγα παραδείγματα, ὅπου ἡ μικρότερη μορφή εἶναι τοῦ ἴδιου φύλου μετὰ τὴ μεγαλύτερη ἀνδρική καὶ δὲν συνδέονται μετὰ τὸ μοτίβο τοῦ ἐναγκαλισμοῦ⁸⁰⁷. Ἀντίστοιχα καὶ στὴν ἑλληνικὴ εἰκονογραφία ὑπάρχει ὁ τύπος τοῦ ἐτερόφυλου, ἄνισου μεγέθους ἐναγκαλιζόμενου ζεύγους σὲ πῆλινο πρωτογεωμετρικὸ σύμπλεγμα ἀπὸ τὴν Πατσό (εἰκ. 35) καὶ σὲ χάλκινο τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ ἰδιωτικὴ συλλογὴ τῆς Βοστώνης μετὰ πιθανὴ προέλευση τὴν Ὀλυμπία⁸⁰⁸.

Ἡ πλατιά τοπικὴ καὶ χρονικὴ ἐξάπλωση στὸν αἰγαιακὸ χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου τοῦ ἐναγκαλιζόμενου ἐτερόφυλου ζεύγους⁸⁰⁹ εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεση τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων γιὰ τὰ δύο ἑλληνικὰ ἐτερόφυλα συμπλέγματα τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ τὰ λίγα ἀνατολικά παραδείγματα ἀπὸ ζεύγη ἀνδρικῶν μορφῶν καὶ τὸ χάσμα τῶν αἰώνων, ποὺ τὰ ἀποχωρίζει ἀπὸ τοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος **15**, ἀποκλείουν τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ τύπου. Πιθανότερο εἶναι νὰ μεσολάβησε ἡ μινωικὴ πηλοπλαστικὴ γιὰ τὴν ἐμφάνισή του στὴν Κρήτη τῆς 1ης χιλ., ἂν

804. Boudon 1971, 139-142· Λεμπέση 1985, 160.

805. Seeden 1980, 16 πίν. 10 ἀρ. 24-33· Moorey 1984, 71-73 (χρονολόγηση καὶ καταγωγή τοῦ τύπου).

806. Kontoleon 1970, 29 (= παιδικῆς ἡλικίας)· Sourvinou-Inwood 1988, 33-39, γιὰ τὸ ἴδιο εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ σὲ γυναικεῖες μορφές τοῦ

5ου αἰ.

807. Negbi 1976, 4-7 εἰκ. 6.19· Seeden 1980, 16 ἀρ. 33 πίν. 10.

808. Himmelmann-Wildschütz 1964, 18 σημ. 38. Comstock and Vermeule 1971, 4 ἀρ. 2 εἰκ. 2.

809. Courtois 1971, 16-17 πίν. 7.

Είκ. 154. Ἡράκλειο, πῆλ. 19076, Υ 0.07 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Είκ. 155. Ὀλυμπία, ἁ.ἁ. Υ 0.052 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

ένα πήλινο σύνταγμα δύο ἀνδρικών μορφῶν με ὅμοιο μοτίβο χειρονομίας καὶ στενὴ παρατακτικὴ σύνταξη ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα⁸¹⁰ προσφέρει ἐπαρκὴ ἀπόδειξη (εἰκ. 154).

Ἐνας χαλαρὸς κρίκος σύνδεσης ἀνάμεσα στὸ σύνταγμα τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τὸ χάλκινο 15 (πίν. 15) ἐντοπίζεται στὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ πήλινο ἀκέφαλο πρωτογεωμετρικὸ εἶδωλο μιᾶς γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς (εἰκ. 155) ἔχει ταυτισθεῖ με ἡνίοχο καὶ τὸ χέρι ἀπὸ μία δευτέρη μορφή, ποὺ προσκολλᾶται στὸ ἀριστερὸ τῆς σωζόμενης, ἀποδόθηκε στὸν συναναβάτη τοῦ ἡνιόχου⁸¹¹. Πέρα ἀπὸ τὰ ἐπισημὰ ἐπιχειρήματα αὐτῆς τῆς ταύτισης, τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας καὶ ἡ μάζα τοῦ πηλοῦ ποὺ συνέχει τὰ ἐφαπτόμενα χέρια τοὺς ἀποκαθιστοῦν τὶς δύο ἀνδρικὲς μορφές ὡς ζεῦγος σὲ κοινὸ πλακίδιο στήριξης, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη τοῦ πηλοῦ στὰ πέλματα. Αὐτὸ τὸ πρῶμο παράδειγμα συμπαράσχει δύο ἀκόμα ὅμοια ἀνδρικὰ εἶδωλα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας, τὰ ὁποῖα σώζονται ἀποσπασματικά, ταυτίσθηκαν με ἡνιόχους, καὶ ἡ διαφορὰ κατὰ τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἰσχύνη τῆς μιᾶς μορφῆς ἐκτιμήθηκαν ὡς χαρακτηριστικὰ διαφορετικῆς ἐποχῆς⁸¹². Μὲ τὴν ταύτιση τοῦ παλαιότερου παραδείγματος ὡς ζεύγους καὶ ἐπειδὴ ἡ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῶν δύο νεότερων εἰδωλίων εἶναι πανομοιό-

810. Ἐνισχυμένο με μάζα πηλοῦ ἀνάμεσα στοὺς γοφούς καὶ τὰ λυγισμένα σὲ ὀρθή γωνία χέρια: Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 19076, ΣΥ 0.07 μ. ἀπὸ “ἱερὸν Ἀγίας Τριάδας”, ἀδημοσίευτο. Πὰ τις πρόσφατες ἀνασκαφές στὸ ἱερὸ τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου: La Rosa 1986, 55-68· 103-107.

811. Ὀλυμπία, Ἀρχ. Μ. ΣΥ 0.052 μ.: Heilmeyer 1972, 80-81 ἀρ. 220 πίν. 38· ἡ χαμηλὴ χρονολόγησή

του (800-775) στηρίχθηκε στὸ θέμα “ἀρματοδρομία” καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀγωνίσματος στὴν Ὀλυμπία. Τὰ ὅμοια με ἐκπλαστήσεις χέρια καὶ τὰ κοντὰ σκέλη σὲ σχέση με τὸν ἀδιάθροστο κορμὸ ἀποτελοῦν μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ: πρβ. Naumann 1976, 95 Ρ8 πίν. 21.

812. Ὀλυμπία, Ἀρχ. Μ. ΣΥ 0.09 μ. καὶ 0.095 μ.: Heilmeyer 1972, 81-82 ἀρ. 224-225 πίν. 38.

τυπη, τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο μορφές καὶ ἡ συνακόλουθη ἰσχύνητά της μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζουν τὴ μικρότερη ἡλικία της. Τὴν ἐπικοινωνία Κρήτης - Ὀλυμπίας προδίδει ὁ τύπος τῆς ζώνης τῶν δύο ἄνισου μεγέθους μορφῶν, ποὺ παραπέμπει σὲ χάλκινο κρητικὸ εἰδῶλιο τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς μὲ ὅμοια ζώνη καὶ αἰδοιοθύλακα (εἰκ. 44). Ὡστόσο, οἱ Πελοποννήσιοι τεχνίτες φαίνεται νὰ μὴν κατανοοῦν τὰ κρητικὰ πρότυπα, γιατί μιμοῦνται τὸ σχῆμα τῆς κρητικῆς ζώνης καὶ τοῦ αἰδοιοθύλακα, ἀλλὰ ἀφήνουν ἀκάλυπτο τὸ αἰδοῖο καὶ σὲ χάλκινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία⁸¹³.

Ἐνα ἀκόμη χάλκινο σύνταγμα ζεύγους ἀνδρικῶν μορφῶν, τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ταορμίνης⁸¹⁴ (εἰκ. 156), ἔχει ὡς ἀπώτατο τυπολογικὸ παράλληλο τὸ πήλινο σύνταγμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (εἰκ. 154). Μόνον τὰ γνωρίσματα ἐποχῆς διαφοροποιοῦν τὰ δύο συντάγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ σικελικὸ βρίσκεται πλησιέστερα στὸ γεωμετρικὸ κρητικὸ 15, λόγω τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ στητοῦ πέους τῶν δύο μορφῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν τὸ ἴδιο ὕψος ὅπως καὶ στὸ πήλινο σύνταγμα. Ἴσως γιατί ἡ σχέση τῆς ὑπαγωγῆς ὑποβάλλεται στὸ σικελικὸ παράδειγμα μὲ τὸ προβάδισμα τῆς πιὸ εὐσωμης μορφῆς, ἐνῶ στὸ πήλινο ἡ διαφοροποίηση μπορεῖ νὰ περιοριζόταν στὰ κεφάλια, ὅπως στὶς δύο ὅμοιες ἀνδρικές μορφές τῆς ἀπόληξης σκήπτρου ἀπὸ ἐλεφαντοκόκαλο τῆς ΥΜ ΙΙΑ περιόδου, ποὺ ξεχωρίζουν σὲ γενειοφόρο καὶ ἀγένειο⁸¹⁵.

Στὴ σικελικὴ μεταλλοπλαστική, ποὺ δέχθηκε ἔντονες ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις, ἀνήκει καὶ τὸ σύνταγμα τοῦ φορμικτῆ μὲ τὸν παραστεκόμενο “παῖδα” τοῦ Μουσείου J. Paul Getty, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑποστηρίχθηκε ἡ κρητικὴ προέλευση καὶ ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ σύνταγμα 15⁸¹⁶. Ἀρκεῖ ἡ σύγκριση τοῦ συντάγματος Getty μὲ σικελικὰ εἰδῶλια⁸¹⁷ γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ ἀποσύνδεσή του ἀπὸ τὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστική, ἐνῶ ὁ σημασιολογικὸς διαχωρισμὸς ἀπὸ τὸ κρητικὸ σύνταγμα 15 εἶναι προφανὴς στὶς βασικὲς εἰκονογραφικὲς διαφορὲς τῶν δύο συνταγμάτων. Ἡ διαδρομὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ ἀνδρικοῦ ζεύγους ἀπὸ τὴ μεταναστορικὴ Κρήτη, στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴ Σικελία τῆς

Εἰκ. 156. Συρακοῦσες 34747, Υ 0.085 μ., TAORMINA.

813. Βλ. σ. 304, εἰκ. 179· σχέσεις Κρήτης - Ὀλυμπίας σ. 299-305.

814. Συρακοῦσες, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 34747, Υ 0.085 μ.: La Rosa 1968, 17· 51-54 ἀρ. 3 πίν. 3-4.

815. Godart et Tzedakis 1992, 59-60 πίν. 56.1-2. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἐποχή, τὴν ἀνεύρεση σὲ τάφο καὶ τὴν εἰκονογραφικὴ διαφοροποίηση τῶν προσώπων ὀφείλω στὴν ἀνασκαφία κ. Μαρία Βλα-

ζάκη.

816. Malibu, ἀρ. 90.AB.6, Υ 0.115 μ.: Padgett 1995, 391-397 εἰκ. 23.3 καὶ 23.8.

817. Πρβ. εἰδῶλια τῶν Μουσείων τῆς Κατάνιας καὶ τῶν Συρακουσῶν γιὰ τὰ πρόσωπα, τὸν τύπο καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀπόδοσης τῆς κόμης: La Rosa 1968, ἀρ. 16 καὶ 18 πίν. 10-11.

πρώιμης 1ης χιλ. σέ συνδυασμό με τὸ σύνταγμα **15** δίνει περισσότερες πιθανότητες στὴ μεσολάβηση τῆς μετανакτορικῆς πηλοπλαστικῆς γιὰ τὴ μεταβίβασή του ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, παρὰ σὲ μία ἀπευθείας μετάδοσιν⁸¹⁸.

Τὸ πανανθρώπινο ἰδεολογικὸ ὑπόστρομα ποὺ ἐκφράζει ὁ ἐναγκαλισμὸς ἑνὸς ἑτερόφυλου ζεύγους ἀποτελέσει τὸν καμβὰ ὕφανσης τῶν κατὰ τόπους καὶ ἐποχὲς παραλλαγῶν τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ ἀνδρικοῦ ζεύγους, οἱ ὁποῖες καὶ τοῦ προσέδωσαν διαφορετικὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενον. Ἡ στατικότητα ποὺ ἐμπεριέχει τὸ σχῆμα τοῦ ἐναγκαλισμοῦ στὰ ἀνδρικά ἀνατολικά ζεύγη ἢ καὶ τὸ μοτίβο τῶν ἀδρανῶν χειρῶν κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, χρωματίζει τὴν συναπεικόνιση τῶν δύο μορφῶν μετὰ τὴν ἐννοια τῆς συνεχοῦς σύνδεσής τους, ἢ ὁποία ἴσως εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἔνταξή τους στὸν θεϊκὸ κύκλο⁸¹⁹. Ἀντίθετα τὸ κινημένο σχῆμα τῆς χειρονομίας τῶν δύο ἀνδρικῶν μορφῶν στὸ πῆλινο νεοανακτορικὸ σύνταγμα τῆς Ἀγίας Τριάδας, στὸ χάλκινο γεωμετρικὸ **15** καὶ στὸ σικελικὸ τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 15, εἰκ. 154, 156) χαρακτηρίζει τὴν προσωρινὴ σχέση τους καὶ ἢ προσωρινότητα προσιδιάζει στὴ θνητὴ φύση, ἀφοῦ ὁ θάνατος διακόπτει καὶ τὴν πιὸ μακρόβια σχέση τῶν θνητῶν. Καὶ στὰ τρία ἀναθήματα πρόκειται γιὰ μία σχέση ποὺ ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο κάποιας ἱεροπραξίας, ὅπως δείχνει ἡ τελετουργικὴ χειρονομία τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν στὰ δύο κρητικὰ συντάγματα καὶ ἡ προβολὴ τῆς σπονδικῆς φιάλης στὸ σικελικόν.

Ἡ πιθανότητα νὰ ἀναπτύσσεται τὸ τελετουργικὸ τοῦ κρητικοῦ συντάγματος **15** σὲ θεϊκὸ ἐπίπεδο δὲν ἀποκλείεται α priori, ἐπειδὴ τὸ σύνταγμα ἦταν ἀνάθημα σὲ ἱερὸ ὅπου λατρευόταν ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ δυαδικὴ σχέση ὠριμος-νέος διαγράφεται τὸν 5ο αἰ. στὴ λατρεία Κάβιρος-Παῖς τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου⁸²⁰. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἱερὸ προέρχεται ἀγγεῖο τοῦ 4ου αἰ. ὅπου εἰκονογραφεῖται ἡ ἴδια σχέση στὸ πλαίσιο μυητικῆς ἱεροπραξίας μετὰ τὸν ὠριμὸ Ἑρμῆ νὰ παραδίδει τὰ διδάγματα τῆς μύησης στὸν γιό του Πάνα⁸²¹. Ἀλλὰ οἱ εἰκονογραφικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ σύνταγμα **15** καὶ τὴν παράσταση τοῦ ἀγγείου εἶναι τόσο μεγάλες, ὥστε ὁ πιθανὸς συσχετισμὸς τους περιορίζεται στὴν ἀντιστοιχία τοῦ θεϊκοῦ διπτύχου Ἑρμῆς-Πάν πρὸς τὸν κοσμικὸ του ἀντίποδα ὠριμος-νέος τῶν μυητικῶν ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης.

Ἀντίθετα πιὸ στενὴ εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ ἀντιστοιχία τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος **15** μετὰ τὸ ἀνδρικοῦ φύλου ζεύγη σὲ παραστάσεις μελανόμορφων καὶ ἐρυθρόμορφων

818. La Rosa 1968, 68. Kilian 1965, 92-99. La Genière 1968, 72-83-84. Courtois 1971, 16-17. Πρβ. Desborough 1972, 119 γιὰ τὴν πιθανὴ ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μετὰ τὴ Σικελία ἢ τὴν Ἰταλία τὸν 11ο αἰ. καὶ Coldstream 1977, 290 γιὰ τὸν παρεμβατικὸ ρόλο τῶν Φοινίκων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

819. Seeden 1980, 148. Moorey 1984, 80 μετὰ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴ θεϊκὴ φύση. Πὰ τὸν ἴδιο τύπο στὴν Κύπρο: AA 1890, 91 ἀρ. 6. Τὸ στοιχεῖο τῆς στατικότητος χαρακτηρίζει καὶ τὸ παρεμφερὲς μοτίβο τοῦ "ἱεροῦ γάμου" τῶν ἑτερόφυλων θεϊκῶν μορφῶν στὴν εἰκονογραφία τῆς Κρήτης τοῦ 7ου αἰ. (Λεμπέση

1987α, 130-132), ὅπως καὶ τὸ σύμπλεγμα τῶν Κιτ(τ)ύλου καὶ Δέρμνος στὸ ἐπιτάφιο βοιωτικὸ μνημεῖο: Richter 1961, 13 εἰκ. 31-33.

820. Versnel 1974, 148. Πρβ. Hemberg 1950, 261-262. Πὰ κάποια κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου μετὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Λεμπέση 1992. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ ἐξίσωση τῶν Καβείρων μετὰ τοὺς Κουρήτες στὴν Κρήτη (Στράβων VII 59· X 466· 468· 472) στάθηκαν ἡ αἰτία γιὰ τὸν λανθασμένον συσχετισμὸ τοῦ συντάγματος **15** μετὰ τοὺς Κουρήτες: Λεμπέση 1981, 13.

821. Πὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης: Λεμπέση

φων άπτικων άγγείων⁸²², όπου οί μορφές του ζεύγους χαρακτηρίζονται με τὸ άνισο ύψος καί με τὸ ὅμοιο ένδυμα, κατά τὸ ανάλογο τῶν άνισου ύψους κρανοφόρων καί του ὅμοιου “ένδύματος” τῆς γυμνότητος, πὸ προσιδιάζει στίς μυητικές ιεροπραξίες⁸²³. Τὰ άπτικά ζεύγη έντάσσονται στὸν καθαρὰ κοσμικὸ κύκλο τῶν παιδαγωγικῆς άπόχρωσης ὁμοφυλοφιλικῶν σχέσεων ἢ τῆς παιδευαστίας καί οί εἰκονογραφικὲς άποκλίσεις τους άπὸ τοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος 15 δὲν εἶναι μόνον έποχῆς. Άπηχοῦν τὸ διαφορετικὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενον τῆς σχέσης ὠριμος-νέος στὴν Άττική τοῦ ὕστερου 6ου-5ου αἰ. καί στὴν Κρήτη τῆς γεωμετρικῆς έποχῆς, ἡ ὁποία στήριζε τὸ σύστημα τῆς εκπαίδευσης τῶν αρχαϊκῶν κοινωνιῶν καί παρουσιάζει σημαντικές διαφορὲς κατά πόλεις καί έποχές.

Στὴν Κρήτη τὸ κορυφαῖο δρώμενον τῆς άγωγῆς τῶν παιδῶν, πὸ μᾶς διέσωσε ὁ Στράβων, ἦταν τὸ θεσμοθετημένο τελετουργικὸ τῆς παρουσίας τοῦ μελλοντικοῦ μάχιμου νέου (= τοῦ έρωμένου) άπὸ τὸν ένήλικα ὑπερασπιστὴ τῆς πόλης (= τὸν φιλήτορα) στὸ δημόσιο κατάστημα (= άνδρεῖον)⁸²⁴. Αὐτὸ τὸ κοσμικὸ τελετουργικὸ ὑπομνηματίζουν ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος 15 (πίν. 15). Τὸ εἰσαγωγικὸ σχῆμα τῆς τελετουργικῆς χειρονομίας τους σημειοθετεῖ τὴν παρουσίαση τοῦ νέου άπὸ τὸν ὠριμο στὸ άνδρεῖο, τὸ κράνος τοῦ νέου τὴν ένταξή του στὸ σῶμα (= έταιρία) τῶν μάχιμων τοῦ ένήλικα, ὁ κοινὸς φορέας τὴν κοινωνικὴ ἰσοτιμία τους καί τὸ στητὸ πέος τὴν έρωτικὴ πλευρὰ τῆς προσωρινῆς σχέσης τους.

4. Ὁ κυπελλοφόρος

Τὸ θέμα τοῦ κυπελλοφόρου έμφανίζεται στὸ ιερὸ τῆς Σύμης με τὸ εἰδῶλιο 17 (πίν. 16) τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ άνάλυση τῶν χρονολογικῶν του χαρακτηριστικῶν καί τῶν τρόπων στήριξης τῶν κρητικῶν εἰδωλίων ἔδειξε καί ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος του άποτελεῖ αὐτοδύναμη, τοπικὴ δημιουργία καί ὅτι άποκλείεται τὸ πλακίδιο στήριξης σὲ σχῆμα ταλάντου νά εἶχε συμβολικὴ άξία, άφοῦ λειτουργοῦσε ὡς πλίνθος πὸ δὲν ἦταν ὁρατὴ. Ἔτσι άποκλείσθηκε καί ἡ σύνδεση τοῦ κυπελλοφόρου 17 με τὸν κυπριακὸ ένοπλο θεὸ τοῦ ταλάντου τοῦ 13ου/12ου αἰ. άπὸ τὴν Ἔγκωμη, πὸ στέκει σὲ τάλαντο/βάση⁸²⁵. Αὐτὴ ἡ σύνδεση εἶναι άπορριπτέα ὅχι μόνον γιὰ τὴ βασικὴ διαφορὰ τῆς πλίνθου άπὸ τὴ βάση ἢ γιὰ τὸν άναχρονιστικὸ συσχετισμὸ τῶν δύο εἰδωλίων⁸²⁶, ἀλλὰ καί γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοινωνικὴ δομὴ καί ἡ οἰκονομία τῆς Κύπρου τοῦ 13ου/12ου αἰ. διέφεραν άπὸ τῆς μετανακτορικῆς Κρήτης⁸²⁷ καί πολὺ περισσότερὸ τῆς Κρήτης τοῦ 8ου αἰ.

1992, 7-10, με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

822. Ἐνδεικτικὰ βλ. Koch-Harnack 1983, 63-70 εἰκ. 3-5, 8· 97-109 εἰκ. 32, 42, 44.

823. Bonfante 1989, 549.

824. Στράβων X 483 (= *FGrHist* 70E 149) ...ἕως ἄν άχθῇ ὁ παῖς εἰς τὸ τοῦ άρπάσαντος άνδρεῖον. Πὰ τὴν έρμηνεία του: Link 1994, 126-128.

825. Βλ. σ. 81-86· 178-179.

826. Ἀκόμη καί γιὰ τὸν ένοπλο θεὸ τοῦ ταλάντου ἢ τὴν κυπριακὴ γυναικεία θεότητα πὸν πατὰ σὲ τάλαντο ἔχει άμφισβητηθεῖ ἡ σύνδεσή τους με τὴν παραγωγή καί τὴ διάθεση τῶν κυπριακῶν ταλάντων: Masson 1992.

827. “Ὡς καί ἡ σχέση “ιερὰ-έργαστήρια” ἦταν

Ἀναχρονιστική καὶ ἀβάσιμη εἶναι καὶ ἡ πρόταση τῆς ταύτισης τοῦ κυπελλοφόρου **17** μὲ τὸν ἐρμαφρόδιτο θεό, λόγω τοῦ στητοῦ πέους καὶ τῶν κωνικῶν φυμάτων τοῦ στήθους, ποὺ βασίσθηκε σὲ δυσνόητους συσχετισμοὺς τῆς Ἀφροδίτης Κυπρίας μὲ ἀνάθηματά τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης⁸²⁸. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσης τοῦ κυπελλοφόρου **17** συλλατρεύονταν ὁ Ἑρμῆς Κεδρίτης μὲ τὴν Ἀφροδίτη, δύσκολα κατανοεῖται ἡ μέθοδος αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν συνδέσεων, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀντίλογος. Ἐπισημαίνεται μόνον ὅτι τὰ κωνικά ἢ δισκοειδῆ φύματα ἀποδίδουν στὰ εἰδώλια τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδας ἀπὸ τῆ 2η χιλ. ἕως καὶ τῆ γεωμετρικῆ ἐποχῇ τὶς θηλές τοῦ στήθους ἢ τὰ μάτια τῶν μορφῶν. Συμβαίνει μάλιστα τὰ φύματα τῶν ματιῶν νὰ εἶναι μεγαλύτερα τῶν φυμάτων τοῦ στήθους σὲ γυμνές γυναικεῖς μορφές ἢ καὶ τὰ φύματα τοῦ ἀνδρικοῦ στήθους νὰ συνυπάρχουν μὲ τὸν αἰδοιοθύλακα⁸²⁹. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ τὰ φύματα δὲν σημειοθετοῦσαν τὸ φύλο, ἀλλὰ ὑπομνημάτιζαν συμβατικά τὴν ἀνθρώπινη μορφή⁸³⁰. Μὲ τὸ κυνήγι τῶν θεματικῶν παραλλήλων ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καὶ τοὺς πολιτισμοὺς θὰ ἦταν θεμιτὴ καὶ ἡ σύνδεση τοῦ κυπελλοφόρου **17** μὲ τὰ χάλκινα κυπριακὰ εἰδώλια τῶν καθιστῶν κυπελλοφόρων τοῦ ὕστερου 13ου/πρώιμου 12ου αἰ.⁸³¹ ἢ μὲ τὰ παρόμοιου τύπου εἰσηγμένα στὴν Ἑλλάδα χάλκινα ἀνατολικά εἰδώλια⁸³². Ὡστόσο ὅλες αὐτὲς οἱ συνδέσεις τοῦ κυπελλοφόρου **17** ἢ καὶ κάθε μία χωριστὰ θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ μία “σχιζοφρενικὴ” ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση γιὰ ἓνα κρητικὸ ἀνάθημα τῆς πρώιμης 1ης χιλ., γιὰ

διαφορετικὴ στὴν Κύπρο καὶ τὰ μινωικά ἢ μυκηναϊκά ἱερά: Hägg 1992, 29-32. Πὰ τῇ διακίνησιν τῶν ταλάντων τοῦ τύπου “δέρματος βοδιοῦ”: Muhly, Maddin and Stech 1988, 283-298. Ἄν τάλαντα καὶ ὄχι ἀμφίκολοι βωμοὶ εἰκονίζονται πράγματι στὴ λάρνακα ἀπὸ τὸ Γάζι (Aubert 1995, 31-42), τὸ παράδειγμα εἶναι τόσο ἀπομονωμένο στὴν εἰκονογραφία τῶν λαρνάκων καὶ γενικὰ στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία, ὥστε χάνει τὴν ἀποδεικτικὴ ἀξία του.

828. Dietrich 1983, 87-90. Ὁ Ἑρμῆς λατρευόταν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ὡς βλαστικὸς καὶ γονιμὸς θεός (Λεμπέση 1985, 163-187) καὶ ὄχι ὡς φαλλικός, ὥστε ἡ σύνδεσή του μὲ τὴν Ἀφροδίτη νὰ ἐπικυρώνει τὴν ἄποψη τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀνδρογυνισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή: Burkert 1977, 337.

829. Βλ. ἐνδεικτικὰ Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1971, πίν. 20· Naumann 1976, S24 πίν. 11· P6, P7, P21, P27 πίν. 20, 21, 28 καὶ 30 (Κρήτη, 1ης χιλ.). Renfrew 1985, SF 1553 πίν. 36 (Κυκλάδες, 2ης χιλ.). Rolley 1969, ἀρ. 42 πίν. 12 (κυρίως Ἑλλάδα, 1ης χιλ.).

830. Stewart 1997, 39-40. Ὁ ἀνδρογυνισμὸς, οἰκεῖος καὶ στὴν Κρήτη (Delcourt 1958, 5-13), ὁρίσθηκε θεωρητικὰ μόλις τὸν 4ο αἰ. καὶ τότε μόνον ἀποδίδεται ὁ διαφορούμενος θεὸς μὲ τὴ συναπεικόνιση χαρακτηριστικῶν τῶν δύο φύλων (Delcourt 1958, 68-73· 87· 105 καὶ 1966, 10· 16-18· 40-44). Ἡ πρώιμη ἑλλη-

νικὴ θρησκευτικὴ σκέψη ἀντιλαμβανόταν τὸν ἀνδρογυνισμὸ ὡς διαδοχικὴ ἐναλλαγὴ καὶ ὄχι ὡς συνύπαρξη δύο ἀντίθετων δυνάμεων στὸ ἴδιο ὄν. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διαγράφεται σὲ ὅλους τοὺς σχετικὸς μύθους (Jessen 1912, στὴ λ. *Hermaphroditos* 715-716) καὶ εἶναι σαφὴς στίς τελετουργίες τῶν ὁμαδικῶν ἀρχικά γάμων, ποὺ ἦταν συνυφασμένοι μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ἑγγαμὴ ζωὴ (Vidal-Naquet 1991, 151-174, ἰδιαίτερα 165-167). Πὰ τὴν ἐννοιολογικὴ διάκριση τοῦ ἀνδρογυνισμοῦ ἀπὸ τὸν ἐρμαφροδιτισμὸ: Raehs 1990, 10-17. Ἀκόμη καὶ στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο οἱ πρωτογενεῖς ἀνδρόγυνες δυνάμεις τῆς ἡσιόδειας Κοσμογονίας, ὅπως τὸ Χάος, ἡ Γῆ καὶ ὁ Ἔρωτας, εἶναι ἀδιαμόρφωτες καὶ ἀσαφεῖς (Rudhardt 1986, 10-14, 19 κέ.).

831. Courtois 1984, 35-36 ἀρ. 308 εἰκ. 11.2 πίν. 4.3. Negbi 1976, 54-57 ἀρ. 1468-1482 εἰκ. 63-66 καὶ πίν. 34.

832. Σάμος: Jantzen 1972, 66 B155 πίν. 63. Ἐρέτρια: Κουρουνιώτης 1910, 267-269. Ἡ ἀναγωγή τοῦ εἰδωλίου **17** στὸν ἀνατολικὸ τύπο γυμνοῦ κυπελλοφόρου τῆς μέσης χαλκοκρατίας II (Negbi 1976, 9 ἀρ. 41 πίν. 7) εἶναι ἀπίθανη, λόγω τοῦ χάσματος τῶν αἰώνων καὶ τῆς σπανιότητος αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴν Ἀνατολή. Πὰ τὴν ἀμφίβολη θεϊκὴ φύση τῶν κυπελλοφόρων: Moorey 1984, 78.

Εἰκ. 157. Ἡράκλειο, πῆλ. 22346, Υ 0.0605 μ., ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ.

Εἰκ. 158. Ἡράκλειο, λ. 3339, Υ 0.075 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

τὸ ὁποῖο λείπει κάθε σχετική ἔνδειξη τόσο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονή του ἑλληνική θρησκευτική ἀντίληψη.

Τὸ ἀδιέξοδο τῶν ἀνεξέλεγκτων συσχετισμῶν αἴρεται, ἂν ἡ ἐρμηνεία τοῦ κυπελλοφόρου 17 ἀναζητηθεῖ στὸν δικό του τοπικὸ καὶ χρονικὸ ὁρίζοντα. Κύπελλο ὁμοίου τύπου κρατεῖ καὶ προβάλλει μὲ τὸ δεξιὸ χέρι μία πήλινη μορφή τοῦ τέλους τῆς μετανакτορικῆς/ ὑπομινωικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν “πλατεία τῶν ἱερῶν” τῆς Ἀγίας Τριάδας⁸³³ (εἰκ. 157), ἡ ὁποία δὲν ἔχει θεματικὸ παράλληλο στὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία καὶ τῆς πρώιμης 1ης χιλ.⁸³⁴ Καὶ στὰ δύο κρητικὰ εἰδῶλια ὁ τύπος τοῦ κυπέλλου εἶναι ἐκτὸς ἐποχῆς, καθὼς αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀγγείου (= κάλυκας) ἐκλείπει ἀπὸ τὴν ΥΜ IB περίοδο καὶ μετὰ⁸³⁵. Πὰ τὸν κυπελλοφόρο 17 εἶναι πιθανὴ ἡ ἀναβίωση τοῦ σχήματος τοῦ κυπέλλου, γιατί τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔχει δώσει ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πάμπολλους πήλινους παλαιο- καὶ νεοανακτορικὺς κάλυκες καὶ λίθινους, ὁμοίους κατὰ τὸ σχῆμα τῶν κυπέλλων τῶν δύο εἰδωλίων⁸³⁶ (εἰκ. 158). Μάλιστα ἡ κατὰ κανόνα συνένωση τῶν καλύκων μὲ ἀναθήματα τῆς 1ης χιλ. στὰ ἀνάμεικτα στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας τοῦ ἱεροῦ⁸³⁷ ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς ἐπερχόμενους νὰ βρίσκονται σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ ἀγγεῖα τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ ἀντιλαμβάνονται ὡς ἱερὰ κειμήλια πολύτιμα μινωικὰ ἀναθήματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν θιγεῖ ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων⁸³⁸.

833. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 22346, Υ 0.0605 μ.: D'Agata 1998, 19 εἰκ. 1.5.

834. Σὲ διαφορετικὸ θεματικὸ κύκλο ἐντάσσεται τὸ θραῦσμα χειροῦ ποὺ κρατεῖ κύλικα ἀπὸ μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο τοῦ Ἀμυκλαίου, λόγω τοῦ προσκολλημένου στοῦ χέρι φιδιοῦ: Δημακοπούλου 1982, 55-56 πίν. 26.

835. Warren 1969, 36-37· 168-169.

836. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. λ. 3339, Υ 0.075 μ.

Πρβ. τοῦ ἴδιου τύπου: ΠΑΕ 1973, 195 πίν. 200α δεξιά. Πὰ τοὺς πήλινους κάλυκες: Lebessi and Muhly 1990, 323-325· Kanta 1991, 487 εἰκ. 8.

837. Πὰ τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ τελετουργικὰ σκεύη, σπασμένα ἢ ἀκέραια ἀπὸ τὰ στρώματα λατρείας, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ὡς δομικὸ ὑλικὸ βλ. σ. 191.

838. Papasavvas, Muhly and Lebessi 1999, 641 πίν. 137.

Με αυτά τα δεδομένα εκτιμάται ως συνειδητή ή αναγωγή σε ένα σχήμα κυπέλλου του παρελθόντος, ή όποια σκόπευε να αποσπάσει τό “ποτήριον” του ειδώλιου 17 από τα τρέχοντα χρηστικά κύπελλα, για να του δώσει την αξία του κειμήλιου (... τιμιώτατον μὲν γὰρ τὸ πρεσβύτατον... ἐστίν)⁸³⁹. Δηλαδή το γνώρισμα που ἀρμόζει στα κοσμικά σύμβολα και είχε το κύπελλο/“ποτήριον” στα δύο κρητικά ειδώλια, στα όποια ο συμβολισμός του υποβάλλεται με διαφορετικό μοτίβο χειρονομίας: με ένα παραδοσιακό τελετουργικό στον πήλινο κυπελλοφόρο, ενώ στον μεταγενέστερό του κυπελλοφόρο 17 το κύπελλο προβάλλεται επιδεικτικά με χειρονομία που ἀντλείται από την καθημερινή ζωή.

Η ἀναζήτηση έρεισμάτων στο παρελθόν για τό “ποτήριον” ειδικά ἀποτελοῦσε πανελλήνια ἀντίληψη, όπως δείχνει η παράδοση που ἀναφέρεται στο κύπελλο της Ἀλκμήνης, της Ἑλένης ή του Νέστορος και τό όρίζει ως κειμήλιο, και όχι ως ἀντικείμενο λατρείας⁸⁴⁰. Δέν είναι βέβαιο, ἀν ἀντίστοιχη φόρτιση λανθάνει και στο κύπελλο/σύμβολο του ειδώλιου από την Ἀγία Τριάδα, γιατί αυτό τό παράδειγμα θά ήταν προσαρτημένο στο χεῖλος εὐρύστομου ἀγγείου· πιθανότατα ενός καλάθου, όπως δείχνει η ἐγκάρσια ἀνάβαθη κοίλανση στην κατάληξη του τμήματος του σώματος που σώζεται. Στα ἀγγεία αὐτοῦ του τύπου προσαρτώνται συνήθως γυναικείες μορφές⁸⁴¹, ἀλλά για τό ειδώλιο από την Ἀγία Τριάδα είναι πιθανή ή ἀπόδοσή του στο ἀνδρικό φύλο, λόγω του κυπελλοφόρου 17, με τόν όποιο έχει κοινό εἰκονογραφικό χαρακτηριστικό και την ταινία της κεφαλής. Πάντως ή ἱεροπραξία προσφορῶν σε καλάθο ριζώνει στη μινωική λατρεία, όπως δείχνει ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο της ΥΜ Ι περιόδου από τό ἱερὸ στα Κανιά της Γόρτυνας, που προτείνει καλάθο με τα δύο χέρια⁸⁴², όπως και οί πολλοί καλάθοι της ΥΜ ΙΙΒ (;) περιόδου από τό ἴδιο ἱερό⁸⁴³.

Κάλαθος και κύπελλο παραπέμπουν σε τελετουργικά δείπνα και τα παλαιότερα του κυπελλοφόρου 17 πήλινα ειδώλια δίνουν πιθανότητες στην ὑπόθεση να ἀναδύθηκε ο συμβολισμός του “ποτηρίου” από την πρακτική του τελετουργικοῦ δείπνου, που ἀκολουθοῦσε την ἱεροπραξία της προσφορᾶς. Ἀλλά τό δείπνο της συμμετοχῆς του κυπελλοφόρου 17 διαφοροποιεῖται από του πήλινου ειδώλιου, γιατί στην τελετουργική χειρονομία του ἀντιπαραθέτει ο χάλκινος κυπελλοφόρος την ἀπεξάρτησή του από τό τελετουργικό σκεῦος και την ἀποδέσμευση της χειρονομίας του από τα τελετουργικά σχήματα. Με αὐτές τις εἰκονογραφικές ἐνδείξεις είναι πιθανὸ να ὑπομνηματίζεται στο ειδώλιο 17 ή συμμετοχή του κυπελλοφόρου σε ένα κοσμικό συμπόσιο, στο όποιο θά συμμετεῖχε ως διακεκριμένος συμποσιαστής, ἀφοῦ ή ἀναγωγή του σχήματος του κυπέλλου στο ἀπώτατο παρελθόν του τόπου του ἐξειδικεύει τό κύπελλο στο κοσμικό σύμβολο του “ποτηρίου”.

839. Ἀριστ. Μετ. 983 β 30 κέ.

840. Pfister 1909, 332. Πά τό κύπελλο ως σύμβολο ἐξεχόντων ἀτόμων ἀνά τούς αἰῶνες: Clark 1986, 91· 104-106.

841. Πά την κρητική καταγωγή αὐτοῦ του τύπου τελετουργικοῦ ἀγγείου και τή διάδοσή του στον

μυκηναϊκό κόσμο και στην ἀνατολική λεκάνη της Μεσογείου: Dothan 1968, 1016-1017.

842. Ρεθεμιωτάκης 1998, 55· 147-148 ἀρ. 146 πίν. 6α-β.

843. Levi 1959, 250 εἰκ. 27c.

5. Οί τοξότες

Το θέμα του τοξότη εμφανίζεται στο ιερό της Σύμης στην ύστερη γεωμετρική εποχή με το ειδώλιο 21 (πίν. 20) και επαναλαμβάνεται με διαφορετικό εικονογραφικό τύπο στο ειδώλιο 30 της μεσοδαιδαλικής περιόδου (πίν. 28-29).

Ο τύπος του παλαιότερου τοξότη 21 μένει προσκολλημένος στο παραδοσιακό στήσιμο της ανδρικής μορφής με τὰ σκέλη ἐλαφρὰ λυγισμένα και σὲ διαστολή, τὸν κορμὸ λίγο γερτὸ πρὸς τὰ ἔμπρὸς και τοὺς προτεταμένους γλουτούς. Καὶ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας του εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ τελετουργικὴ χειρονομία τῶν συμμετρικὰ προβαλλόμενων χειρῶν (εἰκ. 28), ἀλλὰ μεταβάλλεται σὲ χειρονομία προσφορᾶς με τὸ σφηνωμένο συρμάτινο στέλεχος στὸ σωληνωτὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ του χειριοῦ και με τὸ περιχέλωμα τῆς διευρυμένης παλάμης τοῦ ἀριστεροῦ, ἡ ὁποία ἦ ὑποκαθιστᾶ εὐρύστομο προχυτικὸ ἄγγεϊο ἢ θὰ δεχόταν ἔνθετη φιάλη.

Τὸ ἀποκομμένο στὴν ἄκρῃ του στέλεχος εὐκόλα ταυτίζεται με τὸν στελεὸς βέλους, χάρῃ στὴν ὀριζόντια θέσῃ τοῦ ἄκρου χειριοῦ και τὴν ἐπαφὴ τῆς ἀπόληξης τοῦ στελέχους με τὸν πήχη. Ἀποκλείεται ἡ ταύτισή του με ράβδο, σκῆπτρο ἢ συρμάτινο κηρύκειο, γιατί αὐτὰ τὰ θεϊκὰ σύμβολα τοῦ Ἑρμῆ⁸⁴⁴, πὺ λατρεύεται στὸ ιερὸ τῆς ἀνάθεσης τοῦ ειδωλίου 21, προϋποθέτουν θέσῃ κατακόρυφη γιὰ τὸ ἄκρο χέρι, με τὴν ἀπόληξη τοῦ στελέχους νὰ προεξέχει τοῦ χειριοῦ και ὅχι νὰ ἐφάπτεται με τὸν πήχη. Τὸ ἄμεσο θεματικὸ παράλληλο τῆς μορφῆς 21 γιὰ τὸ προσφερόμενο βέλος βρίσκεται σὲ χάλκινο πῖνακα ἀπὸ τὸ ιερὸ τοῦ ὕστερου 5ου αἰ.⁸⁴⁵ (εἰκ. 159). Ὁ θνητὸς τοξότης τοῦ πῖνακα προσφέρει ὁμοίотροπα και με τὸ δεξί του χέρι ἓνα βέλος, ἀλλὰ ἡ προσφορὰ του⁸⁴⁶ δὲν ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο μιᾶς σπονδικῆς ἱεροπραξίας, ὅπως στὸν τοξότη 21. Τὸ εἰκονογραφικὸ παράλληλο γιὰ τὴν προβαλλόμενη σπονδικὴ φιάλη, ἀκόμη και γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἄκρου χειριοῦ σὲ φιάλη, ἀπαντᾶται στὸ πῆλινο ειδώλιο ἀναθέτη τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ ιερὸ τῆς Σύμης, ὅπως και σὲ χάλκινα ειδώλια προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα τοῦ τοξότη 21 ἀπὸ ἐξωκρητικὲς θέσεις λατρείας⁸⁴⁷ (εἰκ. 156).

Εἰκ. 159. Ἡράκλειο, χ. 3713 = A61, Υ 0.077 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

844. Πὰ τὴ ράβδο και τὸ σκῆπτρο: Λεμπέση 1985, 156-160 Α1-Α2 πίν. 1-2. In corpore συρμάτινο κηρύκειο ἔχει δώσει τὸ ιερὸ (Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3445). Πὰ ἓναν ἄλλο, πρῶμο τύπο κηρυκείου/σκῆπτρου ἀπὸ τὸ ιερὸ: ΠΑΕ 1974, 225-226 πίν. 168γ.

845. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3713, Υ 0.077 μ.: Λεμπέση 1985, 105-107· 197 Α61 πίν. 33.

846. Ἡ προσφορὰ ἑνὸς ἢ περισσότερων βελῶν ἀποτελοῦσε καθιερωμένη ἱεροπραξία στὸ ιερὸ τῆς Σύμης, ὅπως δείχνουν οἱ ἑκατοντάδες τῶν σιδερένιων αἰχμῶν ἀπὸ βέλη πὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας: Λεμπέση 2000, 182.

847. Λεμπέση 1981, 20 σημ. 5 εἰκ. 6 και Langdon 1985, 207 C 98.

Ἀγγεῖο συνοδευτικὸ τῆς φιάλης κατὰ τὴν ἱεροπραξία τῆς σπονδῆς στὶς θυσίαι εἶναι ἢ πρόχους⁸⁴⁸ καὶ ἐξωκρητικὰ ἱερὰ ἔχουν δώσει χάλκινα γεωμετρικὰ ἢ ἀρχαῖα εἰδῶλια ἀναθετῶν οἱ ὅποιοι κρατοῦν πρόχου⁸⁴⁹. Μὲ τὰ χέρια τοῦ τοξότη **21** κατελημμένα ἀπὸ τὴ σπονδικὴ φιάλη καὶ τὸ βέλος ἀπέμενε ἡ ἀνορθόδοξη λύση τῆς προσαρμογῆς τῆς πρόχου στὴν πεταλόσχημη ἐγκοπὴ τῆς κοιλιᾶς καὶ τῆς στερέωσής της μὲ τὸ χάλκινο στέλεχος ποὺ διαπερνᾷ τὸν θώρακα καὶ ἀγκυρώνεται στὴ ράχη⁸⁵⁰. Μιᾶς πρόχου μὲ σφαιρικὸ σῶμα, τοῦ τύπου ποὺ κρατεῖ ὁ ἀναθέτης σὲ περίτμητο ἔλασμα τοῦ 660-650 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης⁸⁵¹, ἐνῶ ὁ ἀνορθόδοξος τρόπος γιὰ τὴ στερέωσή της ἔχει ἴσως τὰ παράλληλα του σὲ δύο κρητικὰ εἰδῶλια μὲ διαμπερῇ ὀπῇ στὸ στέρνο, τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ⁸⁵² καὶ τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς/ὑπογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 63). Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἐντολοδόχου/ἀναθέτη, νὰ ἀποδοθεῖ ἡ κυνηγετικὴ ἐπίδοσή του μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ βέλους καὶ μὲ τὴν εὐχαριστήρια ἱεροπραξία τῆς σπονδῆς, ἀτύχησε στὰ χέρια τοῦ ἀτάλαντου τεχνίτη τοῦ εἰδωλίου **21**. Τὸ βάνανσο χέρι τοῦ ὑπερέβαλε ἀκόμη καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ στητοῦ πέους, ποὺ στὸ σύνταγμα **15** ὑπομνηματίζει τὴν ἐρωτικὴ σχέση τῶν δύο κρανοφόρων (πίν. 15) καὶ στὸν κυπελλοφόρο **17** τὸ νεανικὸ σφρίγος (πίν. 16).

Τὰ παράλληλα ὅλων τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων τοῦ τοξότη **21** εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ θνητὴ φύση του καὶ ἡ θεματικὴ ἀντιστοιχία του πρὸς τοὺς τοξότες/κυνηγούς τῶν περίτμητων ἐλασμάτων τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. ἐλέγχουν ὡς λανθασμένη τὴν ὑπόθεση τῆς σύνδεσής του μὲ τὸν φαλλικὸ Ἑρμῆ⁸⁵³. Ἄλλωστε ὁ πλήρως ἐξανθρωπισμένος Ἑρμῆς δὲν εἶναι φαλλικός καὶ ἡ μυθολογία εἶναι φειδωλὴ γιὰ τὸν φαλλικὸ Ἑρμῆ, ἐνῶ στὶς ὄψεις παραστάσεις τοῦ ὁ φαλλὸς ἔχει ἀποτροπαϊκὴ σημασία⁸⁵⁴, διαφορετικὴ ὅπως δὲ ποτε ἀπὸ τὴ βλαστικὴ ιδιότητα τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη, ποὺ ἦταν ὁ ἀποδέκτης τοῦ εἰδωλίου **21**. Ἄν τὸ μέγεθος τοῦ πέους σημειοθετοῦσε μὲ τὴν ὑπερβολὴ τῆς φυσικῆς διάστασης τὴν ἐπαύξηση τῆς δυνάμεις του, εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπομνηματίζει τὸν ρόλο τοῦ φαλλοῦ στὴν παιδεραστία⁸⁵⁵: τὸν θεσμὸ ποὺ στήριξε τὴν ἀγωγή τῶν παιδῶν στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες καὶ τὴν κρητικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ὑπομνηματίζουν οἱ κρανοφόροι μὲ τὸ στητὸ πέος τοῦ συντάγματος **15**.

848. Πὰ τὴν συναπεικόνισή τους σὲ ἀγγεῖα βλ. ἐνδεικτικὰ: Lehnstaedt 1970, 26 ἀρ. 12 K17 πίν. 1.3· 32 ἀρ. 42 K141.

849. Θεσσαλίας (;), Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek ἀρ. 3607, Υ 0.06 μ.: Langdon 1985, 207 C97. Ἀρκαδίας, Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum ἀρ. 44.11.3, Υ 0.092 μ.: Richter 1944, 5 εἰκ. 11-13. Ἡραῖο Σάμου: Buschor 1960, 71, εἰκ. 304-306.

850. Ἡ διαμπερὴς ὀπῇ γιὰ τὸ στέλεχος ἔχει ἀνοιχθεῖ στὸ κερί καὶ ἡ πεταλόσχημη ἐγκοπὴ λαξεύθηκε στὸ μέταλλο, ἴσως γιὰτὶ δὲν ὑπολογίσθηκε σωστὰ ὁ ὄγκος τῆς πρόχου σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τῆς ὀπῆς γιὰ τὴν ἀγκύρωσή της.

851. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3649: Λεμπέση 1985, 90-91 A11 πίν. 6 καὶ 42. Πὰ κρητικὰς πρόχους

ἴδιου τύπου τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς: Brock 1957, 155 ἀρ. 910 πίν. 58.

852. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. Σουλ. Παμαλάκη 574, Υ 0.067 μ. ἀπὸ τὴν Ἑλούντα: Naumann 1976, 55-56 σημ. 77 P8 πίν. 21, στὸ ὁποῖο τὸ μέγεθος καὶ ἡ θέση τῆς ὀπῆς προϋποθέτουν σκεῦος διαφορετικοῦ τύπου.

853. Αὐτὴ ἡ πρόωρη καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο λανθασμένη ἐκτίμησή μου (ΠΑΕ 1973, 190 πίν. 188β) ἔτυχε τῆς ἀποδοχῆς τῶν μελετητῶν, παρασύροντάς τους καὶ στὴν παρερμηνεία τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη: Burkert 1977, 337. Dietrich 1983, 87.

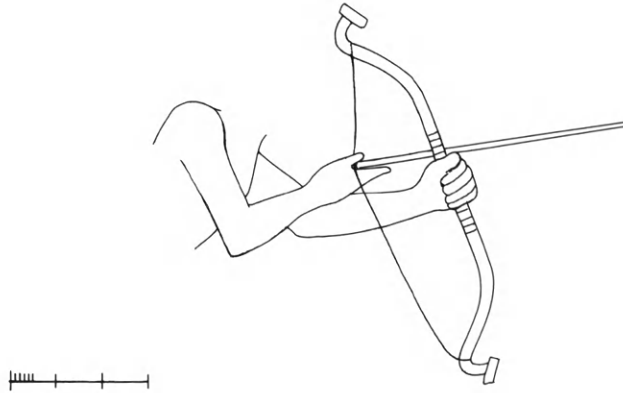
854. Herter 1938, 1691-1692. Burkert 1979, 39-40. Schauenburg 1983, 45-53 πίν. 9-19.

855. Vanggaard 1971, 8· 59-61.

Εἰκ. 160. Σχέδιο τῆς φαρέτρας τοῦ τοξότη 30.

Εἰκ. 161. Σχεδιαστική ἀπόδοση τῆς τόξευσης τοῦ 30.

Ἡ ἀνδρική μορφή 30 (πίν. 28-29) αὐτοπροσδιορίζεται ὡς τοξότης μὲ τὴ φαρέτρα καὶ τὸ κοντὸ περικόρμιο, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκαμψία καὶ ἡ παχιά παρυφή δίνουν τὴν ἐντύπωση δερμάτινης ὑφῆς⁸⁵⁶. Ὁ τύπος τῆς φαρέτρας μὲ τὶς κοσμημένες δεσιές (εἰκ. 160) καὶ τὸ ἔνδυμα ἔχουν γιὰ ἄμεσα παράλληλα τὴν ἀντίστοιχη κυνηγετική ἐξάρτυση τῶν τοξοτῶν σὲ περίτμητα ἐλάσματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερό⁸⁵⁷ (εἰκ. 97).

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ τοξότη 30 ἀποτελεῖ καινοτομία στὸν τομέα τῆς εἰδωλοπλαστικῆς, γιὰτὶ ἐπιτυγχάνεται νὰ ἀποδοθεῖ ἡ δυναμικὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς στιγμιότυπου μὲ ἀπλὲς τεχνικὲς λύσεις. Ὁ εὐρὺς διασκελισμὸς μὲ τὸν γερτὸ πρὸς τὰ ἔμπροσς κορμό, ὁ χιασμὸς τῶν χειρῶν καὶ οἱ ὀπὲς στὰ ἄκρα τοὺς ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν αὐτίση τοῦ στιγμιότυπου μὲ τὴν ἐπικείμενη πράξη τῆς τόξευσης. Τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὰ κλειστὰ σὲ γροθιά δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου χειροῦ προσφέρεται γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ πήχη ἑνὸς τόξου, τοῦ ὁποίου ἡ χορδὴ θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴ διαμπερῇ καὶ ὀριζόντιας φορᾶς ὀπὴ ἀνάμεσα στὸ μεγάλο δάκτυλο καὶ τὴν ἀνοιχτὴ ἀνεστραμμένη παλάμη τοῦ δεξιοῦ χειροῦ (πίν. 29), ἐνῶ ἡ μικρὴ ὀπὴ στὴν ἔκφυση τοῦ μεσαίου δακτύλου τοῦ ἴδιου χειροῦ καὶ ἡ ὅμοια στὴν ἔκφυση τοῦ δείκτη τοῦ ἀριστεροῦ (εἰκ. 131) θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση τοῦ βέλους. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις ἀποκαθίσταται ἡ στιγμή πού προηγεῖται τῆς ἐκτόξευσης τοῦ βέλους (εἰκ. 161) καὶ προϋποθέτει τὴν ἔλξη τῆς χορδῆς πρὸς τὸ στήθος μὲ τὸ παράλληλο τάνυσμα τοῦ πήχη, κατὰ τὸν τρόπο πὺ συνήθιζαν νὰ τοξεύουν οἱ Κρήτες τοξότες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἑπους⁸⁵⁸, οἱ τοξεύοντες κυνηγοὶ στὰ περίτμητα

856. Γιὰ τὰ ἐνδύματα ἀπὸ δέρμα στὸ ἔπος: πίν. 10.
Marinatos 1967, A14.

857. Λεμπέση 1985, A14 πίν. 8 καὶ 40· Γ8, A16

858. Νευρὴν μὲν μαζῶ πέλασεν (Ἰλ. Θ 323· Δ 123).

Εἰκ. 162. Ἡράκλειο, χ. 4112 = A58, Υ 0.135 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

ἐλάσματα τοῦ ἱεροῦ⁸⁵⁹, καὶ οἱ μισθοφόροι Κρητικοὶ τοξότες ποὺ ...ἐμελέτων τοξεύειν ἄνω ἰέντες μακράν⁸⁶⁰. Σὲ μακρινὸ καὶ ὑψηλὸ ἐπίπεδο θὰ βρισκόταν ὁ νοητὸς στόχος καὶ τοῦ τοξότη 30, ποὺ θὰ σκόπευε μὲ τὸ κεφάλι ἀνυψωμένο, ὅπως δείχνει ἡ διόγκωση τοῦ λαιμοῦ ἐπάνω ἀπὸ τὴ σφαγὴ (πίν. 28).

Τὸ στιγμιότυπο ἀκριβῶς τῆς ἐπικείμενης τόξευσης ἐπέβαλε τὴ χωριστὴ χύτευση τῆς χαμένης κεφαλῆς τοῦ τοξότη 30, τοῦ ὁποίου τὰ ἄμεσα τοπικὰ καὶ χρονικὰ τυπολογικὰ παράλληλα βρίσκονται στὰ περιτμήματα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του: σὲ ἀναθέτη κυνηγὸ τοῦ ἐλάσματος A20 τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁸⁶¹ ἢ στὸν Ἑρμῆ/τοξότη τοῦ ἐλάσματος A58 τοῦ 530 (εἰκ. 162), στὸν ὁποῖο ἡ βλαστικὴ ιδιότητα ὑπομνηματίζεται μὲ τὰ κλαδιά ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης του⁸⁶². Ἡ χρονικὴ διαδοχὴ τοῦ ἐλάσματος A20 ἀπὸ τὸ A58 θὰ εὐνοοῦσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ τύπος τῆς μορφῆς ποὺ τοξεύει μεταβιβάσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀναθέτες στὸν προστάτη θεὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης. Κατ' ἐπέκταση θὰ βοηθοῦσε νὰ προσδιορισθεῖ καὶ ἡ θνητὴ φύση τοῦ τοξότη 30, ἐπειδὴ εἶναι

859. Λεμπέση 1985, 110.

860. Ξεν. Ἀνάβ. 3. 4. 17.

861. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4195, Υ 0.123 μ.: Λεμπέση 1985, A20, 91-94 (χρονολόγηση)· 108-112 καὶ 116 (εἰκονογραφία).

862. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4112, Υ 0.135 μ.: αὐτόθι A58, 100-105 (χρονολόγηση)· 112-116 (εἰκονογραφία)· 164-170 καὶ 180-183 (Ἑρμῆς βλαστικός καὶ κυνηγετικός)· 188-198 (Ἑρμῆς φιλήτωρ).

πολὺν παλαιότερος τοῦ ἐλάσματος A58. Ἀλλὰ οὔτε ὅλα τὰ ἐλάσματα οὔτε ὅλα τὰ χάλκινα εἰδώλια ποὺ θὰ εἶχαν ἀνατεθεῖ στοῦ ἱεροῦ σώζονται⁸⁶³ καὶ κάθε ἐπιχείρημα *ex silentio* εἶναι ἐπισφαλές.

Μόνο τὸ χαμένο κεφάλι τοῦ τοξότη 30 μποροῦσε νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἀνθρώπινη ἢ τὴ θεϊκὴ φύση του. Ἡ ἐποχὴ τῆς χύτευσής του ἐπιτρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ κεφάλι τόσο μὲ μία κοινὴ γιὰ θνητοὺς κόμμωση, ὅσο καὶ μὲ μία περίτεχνη θεϊκὴ, ἐμπλουτισμένη μὲ κλαδιά, ὅπως τοῦ Ἑρμῆ-τοξότη στοῦ ἔλασμα A58. Οἱ πιθανότητες εἶναι ἴδιες καὶ γιὰ τὶς δύο ἐκδοχές, καθὼς ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν βλαστικὸ Ἑρμῆ ἐπικρατοῦσε στοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ., ὅπως δείχνει τὸ περίτμητο ἔλασμα A21, ὅπου ὁ Ἑρμῆς Κεδρίτης τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ εἰκονίζεται νὰ ἐπιφαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ κλαδιά δέντρου⁸⁶⁴. Τὰ γυμνά ἀπὸ κάθε ἔνδειξη σφυρὰ τοῦ τοξότη 30, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συμπλήρωση τῆς ἔνδυσής του μὲ φτερωτὰ πέλδια, δὲν ἀποκλείουν τὴ θεϊκὴ του φύση, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ὡς ἀποκλειστικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑρμῆ καθιερῶνεται μόλις τὸν 6ο αἰ.⁸⁶⁵ Οὔτε καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου στὴ φυσικὴ του κατάσταση τεκμηριώνει τὴ θεϊκὴ φύση τοῦ τοξότη 30, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ φαλλικὴ διάσταση ποὺ ἔχει στὸν θνητὸ τοξότη 21 (πίν. 20). Γενικὰ ἡ ἐμφατικὴ ἀπόδοση τοῦ πέους στὴ διάρκεια τῆς πρώιμης 1ης χιλ. δὲν χαρακτηρίζει τὴ μορφή ὡς θεϊκὴ ἢ ἀνθρώπινη⁸⁶⁶. Μπορεῖ κατὰ περίπτωσιν νὰ ἐξειδικεύεται ἡ σημειοθετικὴ ἀξία του σὲ θεοὺς ἢ θνητοὺς, ἀλλὰ γενικὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ ἰδεῶδες μιᾶς ἐποχῆς, ὅπως τουλάχιστον δείχνουν τὰ ἀνδρικὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ εἰδώλια στὰ ὁποῖα τὸ αἰδοῖο ἀποδίδεται κατὰ κανόνα ἐμφατικά. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ ἐκλείπει ὁ ἐμφατικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου, ἴσως γιὰτὶ ὁ παλαιὸς σημειολογικὸς κώδικας χαρακτηρισμοῦ τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς δὲν ἐκφράζει πιά τὴ διαμορφωμένη ἰδεολογία τῆς πόλης-κράτους⁸⁶⁷.

Ἡ ἐποχὴ ὡς παρεμβατικὸς παράγων δὲν περιορίζεται μόνο στὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ τοξότη 30. Παρεμβαίνει καὶ στὴν ἀναμόρφωση τοῦ θέματος τοῦ τοξότη, ποὺ ἐνδημοῦσε στοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης. Ὁ ὑπαινικτικὸς ὑπομνηματισμὸς τῆς πράξης τῆς τόξευσης στὸν παλαιότερο ἀναθέτη/τοξότη 21 ἀντικαθίσταται μὲ τὴ διήγησή της στοῦ εἰδώλιο 30, χωρὶς νὰ σημαίνει αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ καὶ τὴν ἐννοιολογικὴ ἀποσύνδεση τῶν δύο ἀναθημάτων. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὸ ἔνδυμα τοῦ τοξότη 30 μοιάζει πρὸ πιθανὴ ἢ ταύτισή του μὲ θνητό, παρὰ μὲ τὸν Ἑρμῆ-τοξότη. Ὁ Ἑρμῆς στοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, ἀνεξάρτητα τῆς ὁποιασδήποτε ιδιότητάς του⁸⁶⁸, ξεχωρίζει στὰ περίτμητα

863. Ὅπως δείχνουν τουλάχιστον τὰ σωζόμενα μέλη τῶν μορφῶν ἀπὸ ἐλάσματα (Λεμπέση 1985, πίν. 56) καὶ τὰ εἰδώλια 25, 27, 29, 31-33, 38.

864. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 4113, Υ 0.109 μ.: αὐτόθι 92-93 (χρονολόγηση)· 146-153 (εἰκονογραφία).

865. Αὐτόθι 113 σημ. 254-257.

866. Πὰ τὸν ἰθυφαλλισμὸ ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς θεϊκῆς φύσης: Langdon 1985, 92· 150.

867. Οἱ κάποιες ἐξαιρέσεις μετὰ τὸ 700 σὲ εἰ-

δώλια περιφερειακῶν ἐργαστηρίων δικαιολογοῦνται μὲ τὸν συντηρητισμὸ τῆς κοινωνίας ποὺ ἀντιπροσωπεύουν. Πὰ τὸν ὅρισμό τῆς πόλης, τὶς ἀρχὲς καὶ τὴν ἐξέλιξή της κατὰ περιοχές: Coldstream 1977, 50· 104· 367-369. Morris 1987, 171-217. Sakellariou 1989, 152-169· 198-211· 436-444· 473-490.

868. Βλ. Λεμπέση 1985, 112-116 (= κυνηγός)· 114-115, 146-153 (= βλαστικός)· 155-162 (= ἔφηβος)· 163-187 (= συναφεῖς ιδιότητες σὲ τοπικὸ καὶ πανελλήνιο ἐπίπεδο)· 193 (= φιλήτωρ).

ελάσματα με τή χλαίνη, ἢ με τὸν βαθύκολπο χειριδωτὸ χιτῶνα, ἢ με τὸ ἱμάτιο⁸⁶⁹, σὲ ἀντίθεση με τοὺς θνητοὺς τοξότες ποὺ φοροῦν περιζῶμα, ὡς ἔνδυμα ἐπιτήδειον ἐνδύναι, ἢ κοντὸ ἀχειριδωτὸ χιτῶνα⁸⁷⁰, ὅπως καὶ ὁ τοξότης **30** (πίν. 28-29). Αὐτὴ ἡ ἐνδυματολογικὴ ἀντιστοιχία εὐνοεῖ τὴν ἔνταξη τοῦ τοξότη **30** στοὺς ἀναθέτες, γιατί ἐνδείξεις ὅτι εἰδῶλια καὶ ἐλάσματα κατασκευάζονταν στὸ ἱερὸ ὑπάρχουν⁸⁷¹ καὶ ὁ ἐπαναλαμβανόμενος συγχρωτισμὸς τῶν τεχνιτῶν στὸν χῶρο του εἶναι πιθανὸν νὰ διαμόρφωσε ἕναν κοινὸ κώδικα χαρακτηρισμοῦ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν καὶ γιὰ τὶς δύο κατηγορίες ἀναθημάτων τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

6. Ὁ αὐτομαστιγούμενος

Γιὰ τὸ θέμα τῆς αὐτομαστίγωσης, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης με τὸ εἰδῶλιο **14** (πίν. 14) τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἔχουν συζητηθεῖ τὰ σχετικὰ προβλήματα. Σὲ διεξοδική μελέτη⁸⁷² ἐπισημάνθηκε ἡ αὐτοδύναμη δημιουργία τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, ὅπως δείχνουν πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Πριναὶ καὶ τὴν “πλατεία τῶν ἱερῶν” στὴν Ἀγία Τριάδα τοῦ τέλους τῆς 2ης/πρώιμης 1ης χιλ. ταυτίσθηκε ὁ αὐτομαστιγούμενος **14** με τοξότη καὶ καταδείχθηκε ἡ διαφορὰ αὐτῆς τῆς ἱεροπραξίας στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ σπαρτιατικὴ διαμαστίγωση τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος· τεκμηριώθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ προσφορὰ τῆς εἰκόνας τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** ἀνταποκρίνεται στὴ βλαστικὴ ιδιότητα τοῦ ἔφηβου Ἐρμῆ Κεδρίτη ποὺ συλλατρευόταν με τὴν Ἀφροδίτη στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, γιατί ὁ ἴδιος νεαρὸς θεὸς εἰκονίζεται σὲ ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. νὰ προκαλεῖ τὴν Ἀνοδο/ἀναγέννηση γυναικείων θεοτήτων τῆς γονιμότητος, ἀνάμεσα σὲ ὁποῖες συγκαταλέγεται καὶ ἡ Ἀφροδίτη, μαστιγώνοντάς τὴν με κλαδί. Ἐδῶ ἀρκεῖ νὰ προστεθεῖ στὰ γνωστὰ παραδείγματα αὐτομαστιγούμενων μορφῶν (εἰκ. 43) ἕνα ἀκόμη πῆλινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ πάλι, ποὺ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ μινωικὴ εἰδωλοπλαστικὴ γιὰ χάρη τῆς δαιδαλικῆς καὶ ἀναγνωρίσθηκε ὡς αὐτομαστιγούμενος⁸⁷³ (εἰκ. 81).

Τὰ πῆλινα καὶ τὰ χάλκινα κρητικὰ εἰδῶλια τῶν αὐτομαστιγούμενων μορφῶν τεκμηριώνουν ὅχι μόνον τὴ συχνότητα τοῦ θέματος καὶ τὴ χρονικὴ του διάρκεια, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάδυση τῆς αὐτοτελοῦς αὐτομαστιγούμενης μορφῆς ἀπὸ τὸ πλαίσιο ἱεροπραξιῶν τοῦ ἴδιου τύπου. Ὅπως τὸ θέμα τοῦ κυπελλοφόρου **17** (πίν. 16) πρωτοεμφανίζεται σὲ πῆλινη μορφὴ τῆς Ἀγίας Τριάδας, προσαρμοσμένης σὲ τελετουργικὸ ἀγγεῖο (εἰκ. 157), ἔτσι καὶ τὸ θέμα τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἴδιο ἱερὸ με ἕνα παράδειγμα προσαρτημένο σὲ ἀγγεῖο/κάλαθο προσφορᾶς (;) καὶ με ἕνα δεύτερο κάπως νεότερο, ποὺ ἐντάσσεται ἴσως σὲ κύκλιο χορὸ⁸⁷⁴. Ἡ ἄμεση εἰκονιστικὴ σύνδεση τῶν εἰδωλίων τῆς Ἀγίας Τριάδας με τὶς ἱεροπραξίες δείχνει ὅτι καὶ τὰ αὐτοτελῆ εἰδῶλια τῶν

869. Αὐτόθι 159 Α2 πίν. 2· 153 σημ. 435 Α21 πίν. 15 καὶ 59· 113 σημ. 253 Α58 πίν. 32 καὶ 34.

870. Αὐτόθι 141-142.

871. Βλ. σ. 185-190.

872. Lebessi 1991.

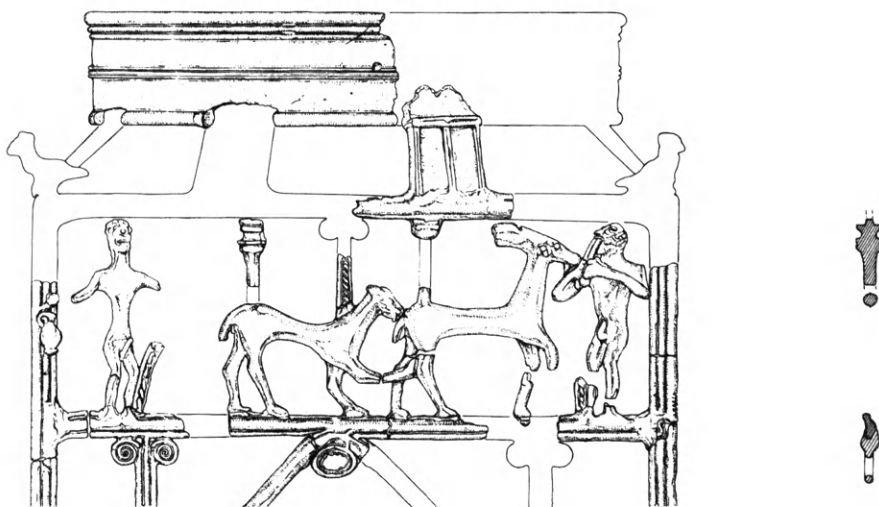
873. Βλ. σ. 109-110 (χρονολόγηση) καὶ σ. 136 (τεχνικὴ).

874. Lebessi 1991, 109 εἰκ. 6-7.

αὐτομαστιγούμενων μορφῶν ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο ὁμοίων ἱεροπραξιῶν. Ὡστόσο, ἡ ἀπεξάρτησή τους ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ σκεῦος ἢ τὴ συλλογικὴ λατρευτικὴ ἐκδήλωση τοῦ χοροῦ φανερῶνει ὅτι στὴν πράξη τῆς ἀνάθεσης τοῦ αὐτοτελοῦς εἰδωλίου ὑποφώσκει τὸ ἄτομο/ἀναθέτης: ὁ αὐτομαστιγούμενος **14** ἢ ὁ κυπελλοφόρος **17** καὶ ὄχι ὁ ἀποδέκτης θεὸς τῶν ἀναθημάτων, ἀφοῦ αὐτομαστιγούμενες μορφές καὶ κυπελλοφόροι προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς θέσεις λατρείας τοῦ ἴδιου τόπου, ὅπου γίνονταν ἴδιες τελετουργίες, ἀλλὰ δὲν ἀπευθύνονταν στὴν ἴδια θεότητα⁸⁷⁵.

7. Αὐλητὴς καὶ φορμικτὴς

Ὁ αὐλητὴς **13** τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 13) καὶ ὁ φορμικτὴς **22** τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ.⁸⁷⁶ (πίν. 21) ἀποτελοῦν μία θεματικὴ ἐνότητα καὶ ἀνήκουν στὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ τύπο, παρόλο ὅτι ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικὴ κατηγορία ἀναθημάτων. Ὁ αὐλητὴς ἐντάσσεται πιθανότατα στὴ διηγηματικὴ παράσταση μιᾶς ζωοφόρου ἀπὸ τετράπλευρο ὑποστάτη⁸⁷⁷ (εἰκ. 163), ἐνῶ ὁ φορμικτὴς ἀποτελεῖ αὐτοτελὲς εἰδῶλιο. Ὁ τύπος τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς σὲ μετωπικὴ στάση καὶ μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο λυγι-

Εἰκ. 163. Ζωφόρος τετράπλευρου ὑποστάτη με τὸν αὐλητὴ **13**. ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

875. Πὰ τὴν πιθανὴ λατρεία τῆς Δήμητρος στὴν “πλατεία τῶν ἱερῶν” τῆς Ἀγίας Τριάδας: D’Agata 1998, 24-25.

876. Ὀνομάζεται φορμικτὴς κατὰ σύμβαση, ὅπως καὶ τὸ τρίχορδο, τετράχορδο ἢ μὲ περισσοτέρες χορδὲς μουσικὸ ὄργανο σὲ πρῶτες παραστάσεις, τοῦ ὁποῖου ἡ ταύτιση μὲ τὴ φόρμιγγα ἢ τὴ λύρα

ἀποτελεῖ δισεπίλυτο πρόβλημα, ὅπως καὶ ἂν ἡ φόρμιγγα εἶναι προβαθμίδα τῆς κιθάρας ἢ ἡ λύρα κατάγεται ἀπὸ τὴν χέλυν: Aign 1963, 104-107· 148-149· 202-208· 218-222· 257-259· 261-291. Wegner 1968, U5-U16. Paquette 1984, 86-89.

877. Βλ. σ. 13, 71-74.

σμένα γόνατα, πού διαμόρφωσε ή κρητική μεταλλοπλαστική από την πρωτογεωμετρική εποχή⁸⁷⁸, χρησίμευσε για να μορφοποιηθεί ή αύλομελωδία και ή κιθαρίς ή ή πράξη του φορμίζειν⁸⁷⁹ στα δύο είδωλια. Οί διαφορές τους περιορίζονται σε επί μέρους εικονογραφικά χαρακτηριστικά και στο μοτίβο της χειρονομίας, λόγω εποχής και των διαφορετικών μουσικών οργάνων, των οποίων ο τύπος απαντάται σε μετανακτορικές παραστάσεις⁸⁸⁰.

Τò περίζωμα του φορμικτή **22**⁸⁸¹ αντιπαρατίθεται στη γυμνότητα του πρωτογεωμετρικού αὐλητή **13**, ή οποία όμως είναι μερική, γιατί ή διογκωμένη κοιλιά του με τò αναδιπλωμένο πέος δέν χαρακτηρίζουν τή γυμνότητα ούτε των αὐτοτελών πρωτογεωμετρικών ή γεωμετρικών ειδωλίων ούτε και των ανδρικών μορφών του ὑποστάτη (εἰκ. 41-42), ἐάν ὁ αὐλητής ἐντάσσεται στη μία από τις τέσσερις πλευρές του. Προγαστορες πού παίζουν διάυλο απαντώνται στα μολύβδινα ἀναθήματα του 7ου και του 6ου αἰ. ἀπό τò ἱερὸ τῆς Ὁρθίας Ἀρτέμιδος στη Σπάρτη⁸⁸² και για τή λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος παραδίδεται ή φαλλική μεταμφίεση κοριτσιῶν πρὶν ἀπὸ τή θυσία⁸⁸³, ἐνῶ τὸ ὄστρακο ἀπὸ τή Μίλητο⁸⁸⁴, στοῦ ὁποῖο εἰκονίζονται προγαστορες χορευτὲς τοποθετεῖ στήν ὕστερη γεωμετρική εποχή τή συνήθεια τῆς μεταμφίεσης με τὴν πρόσθετη κοιλιά, τὸ γνωστὸ σωματεῖον⁸⁸⁵. Μὲ αὐτὲς τις λίγες ἐνδείξεις ὁ αὐλητής **13** διευρύνει τὸν τοπικὸ και χρονικὸ ὀρίζοντα τῆς πανελληνια ἀποδεκτῆς μεταμφίεσης, πού εἶναι ἐντάξιμη σε μυητικὲς τελετουργίες θνητῶν.

Μεταμφιεσμένοι θνητοὶ εἰκονίζονται σε ἀπτικά ἀγγεῖα εἰδικῆς κατηγορίας του 5ου αἰ., τὰ ὁποῖα συνδέονταν με τή γιορτὴ ἄρκτεια πρὸς τιμὴ τῆς Ἀρτέμιδος κυνηγέτιδος στη Βραυρώνα και ἐντάσσονται στοῦ πλαίσιο ἱεροπραξιῶν, σχετικῶν με τὰ μεταβατικὰ στάδια τῆς ἡλικίας τῶν παιδιῶν⁸⁸⁶. Τὸ πρόσθετο ἀνορθωμένο πέος στοῦ σωματεῖο του αὐλητή **13** δέν ἔχει εἰκονογραφικὰ παράλληλα σε προγαστορες κωμαστές, ἀλλὰ ἀνακαλεῖ τή φράση τοὺς φαλλοὺς ἐγείρουσι του Λουκιανοῦ⁸⁸⁷, ή ὁποῖα ἀφοροῦσε ὀρισμένα μέλη διονυσιακῆς φαλλοφορίας και ή σχετικὴ τελετουργία ἀποκαθιστοῦσε τὴν τάξη ὕστερα

878. Ἐνδεικτικὰ βλ. εἰκ. 28, 38, 40, 42-44.

879. Wegner 1968, U4.

880. Πὰ τὴν ἐπιβίωση του διαύλου με ἔλυμο ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ.: Λεμπέση 1989, 55-61 πίν. 1α-β· 2γ-δ. Τὸ παράλληλο του κρητικοῦ τύπου φόρμιγγας, στὸν ὁποῖο ὁ ζυγὸς δέν ξεπερνᾷ τὸ ὄριο τῶν πῆξεων (Aign 1963, 148· 281-283), βρῖσκεται στήν παράσταση κιθαρωδοῦ πού κοσμεῖ πυξίδα τῆς ΥΜ ΠΙΒ περιοδου: Τζεδάκις 1970, 111-112 εἰκ. 1-2. Πὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς κιθάρας ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ.: Aign 1963, 203-204· Πλάτων 1966, 208-232.

881. Τὸ τυπολογικὸ παράλληλό του και για τὴ ζώνη βρῖσκεται στοῦ ἄμεσο περιβάλλον του· στοῦ **14** και στὸν λάτρη **1** (πίν. 1, 14). Πὰ τὴν ἀναβίωση του μινωικοῦ τύπου περιζώματος στὸν 7ο αἰ.: Λεμπέση 1985, 141-142.

882. Dawkins 1929, πίν. 155.4· 183.21-24· 189.12-15.

883. Nilsson 1906, 187.

884. Hommel 1959-60, 58 πίν. 60.2.

885. Πὰ τοὺς προγαστορες χορευτὲς, συχνὰ με αὐλοὺς και σπάνια φαλλικούς, στα ἀγγεῖα του 6ου αἰ.: Buschor 1943. Πὰ τὸν ἀποσυσχετισμὸ τους ἀπὸ τὸν χορὸ τῶν κωμαστῶν και τις ἀρχὲς τῆς κωμωδίας: Breitholz 1960, 140-148· 158-181.

886. Sourvinou-Inwood 1988, 111-112. Kahil 1977, 86-89 πίν. 20.2-3 για τὴ μεταμφίεση με μάσκα. Ἡ μασκοφορία ἀποκλείεται για τὸν αὐλητὴ **13**, λόγω τῆς πράξης τῆς αὐλήσης· ἀναλογικὰ και για τοὺς ἄνδρες με τὸ παρόμοιο πρόσωπο στοῦ χάλκινο ὁμοίωμα του χοροῦ ἀπὸ τὸ Πετροβούνη τῆς Ἀρκαδίας: Jost 1985, 215· 464 σημ. 2.

887. *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ* 28.

ἀπὸ ἑνα πρόσκαιρο συμβάν θανάτου, σύμφωνα μὲ τὸν αἰτιολογικὸ μῦθο⁸⁸⁸. Ἄν οἱ ἔννοιες τῆς προσωρινότητας καὶ τῆς ἀποκατάστασης, ποὺ ἐνυπάρχουν σὲ αὐτὴ τὴν τελετουργία, ἔχουν τὸν ἀντίποδά τους στὴν προσωρινή, νεκρὴ περίοδο τοῦ παιδικοῦ/ἐφηβικοῦ σταδίου ἡλικίας καὶ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ νέου ὡς πολίτη, ἔχει κάποια πιθανότητα ἢ ἔνταξη τοῦ αὐλητῆ **13** σὲ ἱεροπραξία ἐνηλικίωσης.

Ἡ μέθοδος βέβαια τῆς σταχυολόγησης μαρτυριῶν ἢ εἰκονογραφικῶν ἐνδείξεων ἀπὸ διαφορετικὲς θέσεις λατρείας, διαφορετικῶν ἐποχῶν ἀφήνει ἀκάλυπτη τὴν ὑπόθεση τῆς ἔνταξης τοῦ αὐλητῆ **13** σὲ μνητικὴ τελετουργία ἐνηλικίωσης· ὥστόσο τεκμηριώνεται ἡ θνητὴ φύση του καὶ στὴν περίπτωση ἀκόμη ποὺ τὸ εἰδῶλιο ἀποτελοῦσε αὐτοτελὲς ἀνάθημα. Μὲ τὴν ἀπόδοσή του στὴ ζωοφόρο τοῦ ὑποστάτη ἀπὸ τὴ Σύμη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴ θνητὴ φύση του οὔτε καὶ γιὰ τὴ θεματικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν πολύμορφη παράσταση τῆς ζωοφόρου καὶ τὰ αὐτοτελῆ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ἴδια θέση λατρείας. Ἡ γυμνὴ ἀνδρική μορφή μὲ τὴ σπονδικὴ πρόχου τῆς ζωοφόρου παραπέμπει στὸν σπένδοντα τοξότη **21** (πίν. 20) μὲ τὴν προσαρμοσμένη στὴν κοιλία του πρόχου, ὅπως καὶ ὁ συμβολισμὸς τοῦ συμπτυγμένου κυνηγιοῦ σὲ σκύλο (;) καὶ ἄγρια αἶγα στὸ θέμα τοῦ τοξεύοντος κυνηγοῦ **30** (πίν. 28-29), τὸ ὁποῖο ἐνδημεῖ στὴν κατηγορία τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων τοῦ ἱεροῦ⁸⁸⁹. Ἀλλὰ καὶ ὁ αὐλητὴς **13**, ποὺ συμμετέχει μὲ τὴν αὐλωδία στὸν συμβολικὸ ὑπομνηματισμὸ τῆς ἐπικείμενης θυσίας, συνδέεται κατὰ τὸ θέμα μὲ τὸν φορμικτὴ **22**, καθὼς ὁ αὐλὸς μὲ τὴ λύρα ἢ τὴν κιθάρα συνόδευαν κατὰ κανόνα τὴ θυσία τοῦ τετραπόδου.

Ἐκτὸς τῆς θεματικῆς ἀντιστοιχίας καὶ τὸ μοτίβο τῶν ἐλαφρὰ λυγισμένων σκελῶν συνδέει τὸν φορμικτὴ **22** μὲ τὸν αὐλητὴ **13**. Τὰ λυγισμένα σκέλη ἀποτελοῦν βέβαια μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν εἰδωλίων, ἰδιαίτερα τῆς “νότιας τεχνοτροπίας”⁸⁹⁰, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ἐκλείπει μὲ τὸ τέλος τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἐπειδὴ ὁ φορμικτὴς **22** εἶναι τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ρυθμοῦ, ὑπάρχει ἢ πιθανότητα τὸ μοτίβο τῆς κάμψης τῶν γονάτων νὰ σημαίνει χορὸ⁸⁹¹, ἐφόσον δὲν προσκρούει στὰ ὑπόλοιπα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ φόρμιγγα ὡς συνοδευτικὸ μουσικὸ ὄργανο τοῦ χοροῦ ταιριάζει μὲ τὰ λαϊπηρὰ γοῦνα, ποὺ δηλώνουν τὴ γρήγορη κίνηση⁸⁹².

Ἡ ἄρρηκτη σύνδεση τῆς μουσικῆς μὲ τὸν χορὸ καὶ τὴν ποίηση, ποὺ διαγράφεται καθαρὰ στὴ φιλολογικὴ παράδοση καὶ στὰ πολυπρόσωπα ὁμοιώματα κύκλιου χοροῦ⁸⁹³, θὰ συμπτυσσόταν κατ’ ἀνάγκη στὴν αὐτοτελῆ μορφή. Καὶ ἐνῶ μὲ τὸ ὁμοίωμα τοῦ “κύκλιου χοροῦ” προβάλλεται ἡ τελετουργία στὴν ὁποία μετεῖχε ὁ ἀναθέτης, ἢ ἀνάθεση τοῦ φορμίζοντος χορευτῆ(;) ἀναφέρεται στὸν ἀναθέτη ποὺ εἶχε πάρει ἐνεργὸ μέρος στὸν τελετουργικὸ χορὸ. Ἔτσι καὶ τὸ θέμα τοῦ φορμικτῆ ὡς ἀτομικὸ ἀνάθημα μεμονωμένης

888. Burkert 1972, 82-85.

889. Λεμπέση 1985, 112-126 πίν. 35-41.

890. Βλ. σ. 61-62· 80, 92, 100.

891. Lawler 1964, 13-14· 28-39· 99-100 γιὰ τὴν παράδοση ποὺ εἶχε ὁ χορὸς στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν

Ὅμηρο ἕως καὶ τὸν Ἀθήναιο.

892. Himmelmann-Wildschütz 1967, 19 σημ. 1.

893. Tölle 1964, 64-66 πίν. 1· 3· 8 γιὰ τὴν ἑξομείωση τοῦ ὄργανοπαίκτη μὲ τοὺς χορευτὲς· 62 πίν. 28 γιὰ τὸν κύκλιο χορὸ. Πρόσθεσε Stillwell 1952, 42-43.

μορφής δείχνει να αναδύθηκε από τις συλλογικές τελετουργίες⁸⁹⁴, όπως του κυπελλοφόρου 17 και του αυτομαστιγούμενου 14 της γεωμετρικής εποχής, των οποίων τα παλαιότερα θεματικά παράλληλα είναι προσαρτημένες μορφές σε τελετουργικά σκεύη από την “πλατεία των ιερών” της Αγίας Τριάδας⁸⁹⁵ (πίν. 16, 14, εικ. 157). Η πιθανότητα να συμπτύσσεται ή μουσική με τον χορό στο είδωλο 22 ενισχύεται και με το είδωλο του καθιστού φορμικτή 2064 της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου⁸⁹⁶ (εικ. 46), όπου το παίξιμο της φόρμιγγας συνδυάζεται με την έκφορα του ποιητικού λόγου, όπως δείχνει το μισάνοικτο στόμα του. Ο σπάνιος για την εποχή του ειδώλου 2064 τύπος της καθιστής ανδρικής μορφής αρμόζει στον θνητό θεϊον άοιδόν⁸⁹⁷ της πρώιμης ελληνικής κοινωνίας⁸⁹⁸ και πολύ περισσότερο της κρητικής με την αναπτυγμένη μουσική παιδεία⁸⁹⁹, που εξέθρεψε στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή τον Γορτύνιο δημιουργό του ύπορχήματος Θαλήτα⁹⁰⁰. Αντίθετα προς τον τύπο του ώριμου καθιστού φορμικτή, ή σύζευξη της μουσικής με τον χορό προσιδιάζει στη νεανική ηλικία και ίσως αυτή την ηλικία υποδηλώνει ο τύπος του ὄρθιου φορμικτή στο είδωλο 22⁹⁰¹.

Ούτε ο προσδιορισμός του αὐλητή 13 ως θνητού ούτε του καθιστού φορμικτή 2064 ως σεβάσμιου άοιδού αποκλείουν τη θεϊκή φύση για τον φορμικτή 22. Η ανάθεσή του σε ιερό όπου λατρευόταν ο Έρμης, σε συνδυασμό με το παίξιμο της φόρμιγγας ανακαλούν το έπεισόδιο της κατασκευής της λύρας από το καύκαλο χελώνας, που επινόησε ο νεόκοπος θεός Έρμης του δμώνυμου όμηρικού ύμνου⁹⁰². Ο νεαρός θεός μόλις κατασκεύασε την χέλυν την έκανε να ήχησει δυνατά και τραγούδησε “αὐτοσχεδιάζοντας σκοπούς, καθώς οί νέοι στο γεῦμα πού λόγια λέν πειραχτικά με ύπαινιγμούς γελώντας”⁹⁰³. Η νεαρή ηλικία του Έρμη του ύμνου ανταποκρίνεται στην εικόνα του

894. Langdon 1985, 59 για την προβολή της ιεροπραξίας στην ανάθεση της μεμονωμένης μορφής.

895. Το ίδιο ισχύει και για το θέμα του αὐλητή, όπως δείχνει πῆλινο είδωλο μορφής με διάυλο, από την Αγία Τριάδα και πάλι, πού είναι κομμένο στο ὕψος του ισχίου και γι' αυτό είναι πιθανή ή ένταξη του σε κύκλιο χορό: Λεμπέση 1989, 59 σημ. 20 πίν. 2γ.

896. Η φόρμιγγα είναι του ίδιου τύπου, ο οποίος χαρακτηρίσθηκε διστακτικά ως κρητικός (Aign 1963, 148· 281-283), γιατί το είδωλο 2064 είχε έκτιμηθεί ως εισηγμένο άνατολικό έργο, βλ. σ. 77. Το χάλκινο είδωλο φορμικτή στις Βρυξέλλες (Musées Royaux d'Art et d'Histoire, αρ. R826) έκτιμήθηκε ως κρητικό (Hoffmann 1971, 63 εικ. 51 και Padgett 1995, 398), χωρίς τεκμηρίωση.

897. Όμ. Όδ. θ 43-44· 539. ν 27-28: Jung 1982, 43· 73, ιδιαίτερα 75 και 114-116 σημ. 593 για τη θνητή φύση των καθιστών μουσικών και γενικά της καθιστής ανδρικής μορφής.

898. Πά την κοινωνική θέση του τραγουδοποιού την εποχή του Έπους: Fränkel 1962, 10-14· Maehler

1963, 9-48.

899. Kirsten 1942, 120-121. Πά τὰ προνόμα τών άτόμων πού άσκοῦσαν κοινωνικό έργο στην Κρήτη: Raubitschek 1972, 47-49.

900. Ένα είδος χορωδιακού τραγουδιού για χορό με τη συνοδεία αὐλοῦ και λύρας, πού εισάγεται από τόν Θαλήτα στη σπαρτιατική γιορτή τών γυμνοπαιδιών: Πλουτ. Περί μουσ. 9· Άθήναιος V 181b. Wegner 1949, 142. Lawler 1964, 101-102.

901. Η άναθηματική χρήση και ή εποχή του μειώνει στο έλάχιστο την πιθανότητα της ένταξής του στην κατηγορία του επαγγελματία-μουσικού (δαμουργού: Maas, McIntosh und Snyder 1989, 5), του οποίου ο τύπος με τόν ὀρθοστάδιο χιτώνα εμφανίζεται στην εικονογραφία από το 550 και μετά: Wegner 1949, 109-110. Πά τις μεταγενέστερες επιγραφές πού μαρτυροῦν άναθέτες-μουσικούς στα ιερά: Sinn 1988, 150 σημ. 10.

902. Όμ. ὕμνος 4. 30-59 (έκδ. Tusculum, München).

903. Τη μετάφραση χρωστῶ στον Στέλιο Άλεξίου.

ἀγένειον, βλαστικοῦ Ἑρμῆ τῆς Σύμης⁹⁰⁴ καὶ ἡ παραβολὴ τοῦ θεϊκοῦ τραγουδιοῦ με αὐτοσχέδιους σκοποὺς νεαρῶν συμποσιαστῶν ταιριάζει στὸν νεανικὸ τύπο τοῦ ὄρθιου φορμικτῆ 22, ὅπως ταιριάζει καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ γεύματος στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ μαρτυροῦν τὴν τέλεση γευμάτων ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἔως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του⁹⁰⁵.

Σίγουρα δὲν ὑπάρχει σαφὴς διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν μῦθο καὶ τὴν τελετουργία⁹⁰⁶ καὶ σίγουρα ὁ ὁμηρικὸς ὕμνος γιὰ τὸν Ἑρμῆ, ποὺ δὲν εἶναι παλαιότερος τοῦ ὕστερου βου αἰ., ἔχει ἐμπλουτισθεῖ μὲ μυθικὰ ἀρχέτυπα, συνδεδεμένα μὲ πνευματώδη καὶ εὐθυμὴ διάθεση, ἀλλὰ χωρὶς τὴ συνέπεια τῆς παραδοσιακῆς διήγησης⁹⁰⁷. Τὰ ἀρχέτυπα ἀκριβῶς στοιχεῖα τοῦ ὕμνου δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς κάποιας ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὶς ἐντελῶς διαφορετικὲς ιδιότητες τοῦ κρητικοῦ βλαστικοῦ-τοξότη Ἑρμῆ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης καὶ τοῦ σβέλτου, ἄξιου στὴν κλεπτοσύνη, ἐπινοητικοῦ καὶ πειστικοῦ Ἑρμῆ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου. Ἡ Κρήτη εἶναι ἀπίθανο νὰ πρόσφερε στὸν συντάκτη τὰ μυθικὰ ἀρχέτυπα⁹⁰⁸, γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνθεσης τοῦ ὕμνου δὲν ὑπῆρχε ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ νησι ἀπὸ τὴν ἄλλῃ Ἑλλάδα⁹⁰⁹. Οὔτε καὶ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ ἐπηρέασε ὁ ὕμνος τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο τοῦ φορμικτῆ 22, ἀφοῦ τὸ εἰδῶλιο εἶναι πολὺ παλαιότερο τοῦ ὕμνου. Ἀλλωστε ὅλες οἱ μαρτυρίες οἱ σχετικὲς μὲ τὸν Ἑρμῆ καὶ τὴ λύρα στὶς μουσικολογικὲς καὶ ἀστρονομικὲς πραγματεῖες δὲν εἶναι παλαιότερες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ δευτέρη μετὰ τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο σχετικὴ μαρτυρία ἀπαντᾶται στοὺς Ἰχνηυτὲς τοῦ Σοφοκλῆ⁹¹⁰.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου γιὰ τὸν Ἑρμῆ ἀνακλᾶται στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀττικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ 520-480, ὅπου ὁ θεὸς μὲ λύρα ἢ αὐλοὺς εἰσβάλλει καὶ στὶς διονυσιακὲς παραστάσεις, ποὺ ἔγιναν τοῦ συρμοῦ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ διονυσιακοῦ δράματος⁹¹¹. Ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὲς ἀκόμη τὶς παραστάσεις τὸ μουσικὸ ὄργανο δὲν προβάλλεται ὡς σύμβολο μιᾶς ιδιότητος τοῦ Ἑρμῆ ἀντίστοιχης μὲ τοῦ Ἀπόλλωνος Μουσουργέτου, γιὰ νὰ δικαιῶνεται ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς “μουσικοῦ θεοῦ”⁹¹². Διαφωτιστικὲς γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἑρμῆ μὲ τὴ μουσικὴ εἶναι κάποιες παραστάσεις, ποὺ δὲν ἀπηχοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ ὁμώνυμου ὁμηρικοῦ ὕμνου οὔτε συνδέονται μὲ τὸν διονυσιακὸ κύκλο. Σὲ αὐτὲς τὶς

904. Λεμπέση 1985, 146-153 A21 πίν. 15 καὶ 54.

905. Lebesse and Muhly 1990, 321-328· 336.

906. Burkert 1972, 39-45.

907. Hägg 1989, 36 σημ. 1. Burkert 1988, 163-172 γιὰ τὴν πρόταξη τοῦ ἐπεισοδίου τῆς κατασκευῆς τῆς λύρας ἀπὸ τὸ κατόρθωμα τῆς κλοπῆς τῶν ἀγελάδων καὶ τὴ συνακόλουθη θυσία τους, ποὺ ἀποκαθιστᾶ τὴ δομὴ τῆς διήγησης καὶ τὴ σύνδεση τῆς θυσίας μὲ τὴ μουσικὴ.

908. Πὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀρχετύπων στὴν Ἀρχαδία καὶ τὴ σύνταξη τοῦ ὕμνου στὴν Ἀττικὴ: Brown 1969, 70· 76· 106-137.

909. Van Effenterre 1968, 19-24.

910. Hägg 1989, 38-39.

911. Zanker 1965, 117-118· 17-18· 49 σημ. 229· 51·

56· 61 σημ. 279 (Ἑρμῆς;). Πρόσθεσε Schauenburg 1979, 51· τοῦ ἴδιου 1980, 33 γιὰ τὴν ιδιαιτερότητα τῶν ἀπουλιακῶν γιγαντομαχιῶν καὶ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἑρμῆ μὲ σάλπιγγα. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου στὴν ἀττικὴ εἰκονογραφία τοῦ ὕστερου βου/πρώμου 5ου αἰ. μπορεῖ νὰ ἐμπλούτισε καὶ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο τοῦ κούρου μὲ τὴ σύριγγα στὸ ἀριστερὸ χέρι, ποὺ ἔχουν τρία χάλκινα εἰδῶλια τοῦ Ἑρμῆ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (De Ridder 1896, ἀρ. 736-738) καὶ ἓνα τῆς πρώην Συλλογῆς Fouquet (Perdrizet 1911, 25-26 ἀρ. 37 πίν. 15), ἀν βέβαια κρατοῦσαν κηρύκειο στὸ δεξιὸν χέρι.

912. Hübner 1986, 168· 172. Πὰ τὸν Ἑρμῆ μὲ λύρα ὡς ἀνταγωνιστὴ τοῦ Ἀπόλλωνος: Brown 1969, 93-101.

παραστάσεις ὁ Ἑρμῆς μὲ τὴ λύρα εἰκονίζεται εἴτε σὰν λατρευτὴς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βωμὸ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς⁹¹³ εἴτε ὡς κύριος συντελεστὴς στὴν ἱεροπραξία τῆς “Ἀνόδου/ἀναγέννησης” κάποιας θεότητας, πὺν συνοδεύεται ἀπὸ τὸ παίξιμο ἔγχορδου ὀργάνου καὶ τὸν χορὸ τριῶν Πανῶν⁹¹⁴. Τὸ μουσικὸ ὄργανο ὡς μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη μιᾶς πράξης χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ καὶ στὸν μῦθο τοῦ Ἄργου, τοῦ ὁποῖου πέτυχε τὸν λιθοβολισμό, ἀφοῦ τὸν ἀποκοίμισε μὲ τὴ μουσική⁹¹⁵. Ἄν τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόστρωμα αὐτοῦ τοῦ μῦθου ἀποτελοῦν οἱ μυητικὲς τελετουργίες ἀγοριῶν⁹¹⁶ καὶ ἂν τὸ ἐπεισόδιο τῆς χελώνας στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο σημειοθετεῖ τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ἑρμῆ⁹¹⁷, δὲν εἶναι βέβαιο. Σίγουρο εἶναι ἀντίθετα ὅτι ὁ Ἑρμῆς μὲ λύρα μετέχει σὲ ἱεροπραξίες καὶ μὲ διάυλο ἡγεῖται τῆς εἰσόδου/παρουσίας παιδιῶν στὰ ἱερὰ κατὰ τὰ μεταβατικὰ στάδια τῆς ἡλικίας τους, ὅπως δείχνει τὸ ὑστεροαρχαῖκὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν⁹¹⁸.

Μὲ βάση τὴν ἐξωκρητικὴ εἰκονογραφία τοῦ Ἑρμῆ καὶ τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσης τοῦ φορμικτῆ **22**, προκύπτει ὅτι ἡ προσφορά του ἔγινε στὸ πλαίσιο κάποιας ἱεροπραξίας καὶ πιθανὸν εἶναι ἡ ἱεροπραξία νὰ ἀφοροῦσε τὴν ἐνηλικίωση τοῦ ἀναθέτη, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν κρανοφόρων τοῦ εὐγλωττου συντάγματος **15** (πίν. 15), πὺν ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία ἀναθημάτων. Πολλὲς πιθανότητες ἔχει ἡ ταύτιση τοῦ φορμικτῆ **22** μὲ θνητό, λόγῳ τοῦ περιζώματος, πὺν ὡς ἔνδυμα ἀρμόζει περισσότερο σὲ ἀναθέτη, παρὰ στὸν τιμώμενο θεὸ τοῦ ἱεροῦ, ὅπως δείχνει ἡ εἰκονογραφία τῶν περιτύμπτων ἐλασμάτων ἀπὸ τὴν ἴδια θέση λατρείας, στὰ ὁποῖα ὁ Ἑρμῆς δὲν φορεῖ περιζώμα⁹¹⁹. Ἀλλωστε κανένα εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ φορμικτῆ **22** δὲν ὑπαινίσσεται τὴ θεϊκὴ φύση του καὶ ἡ ἐναλλαγή τῆς θεϊκῆς μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση χαρακτηρίζει τὸν Ἑρμῆ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου⁹²⁰, καὶ ἡ ἐξομίωση τοῦ λάτρη μὲ τὴ θεότητα ἀποτελεῖ τὸ κύριο γνῶρισμα τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν, καὶ οἱ παραστάσεις τῆς “Ἀνόδου” στίς ὁποῖες ὁ Ἑρμῆς μὲ τὸ μαστίγωμα ἢ μὲ τὴ μουσικὴ προκαλεῖ τὴν ἀνάδυση τῆς θεότητας, ἀποτελοῦν μεταφορὰ σὲ μυθολογικὸ ἐπίπεδο πραγματικῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης⁹²¹.

8. Ὁδηγὸς ταύρου

Τὰ τέσσερα θραύσματα **36α-δ** ἀπὸ ἀνδρική μορφὴ καὶ ταῦρο (πίν. 32) ἀποδόθηκαν σὲ σύμπλεγμα τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 164) μὲ βάση δύο ὑποκειμενικὰ κριτήρια: τὴν ὁμοιογένεια τοῦ ρυθμοῦ τους καὶ τὰ μετρήσιμα μεγέθη τους. Τὰ μεγέθη δίνουν τίς στα-

913. Σὲ μελανόμορφο κρατήρα τῆς Tarquinia: Zanker 1965, 67 σημ. 304.

914. Σὲ ἐρυθρόμορφο κρατήρα τῆς Gotha: Brommer 1949-50, 26 εἰκ. 35· Zanker 1965, 83· Bérard 1974, 130-132.

915. Ὁβιδίου, *Metam.* 1. 678. 713-714 (ἔκδ. Tusculum, München) Πὰ τὴν τελετουργία τοῦ λιθοβολισμοῦ, τὴ σχέση του μὲ τοὺς ἔρμακες καὶ μὲ τὸν Ἑρμῆ τῆς Σύμης: Λεμπέση 1985, 172-176.

916. Dowden 1989, 135-142· 200.

917. Shelmedrine 1984, 201-208.

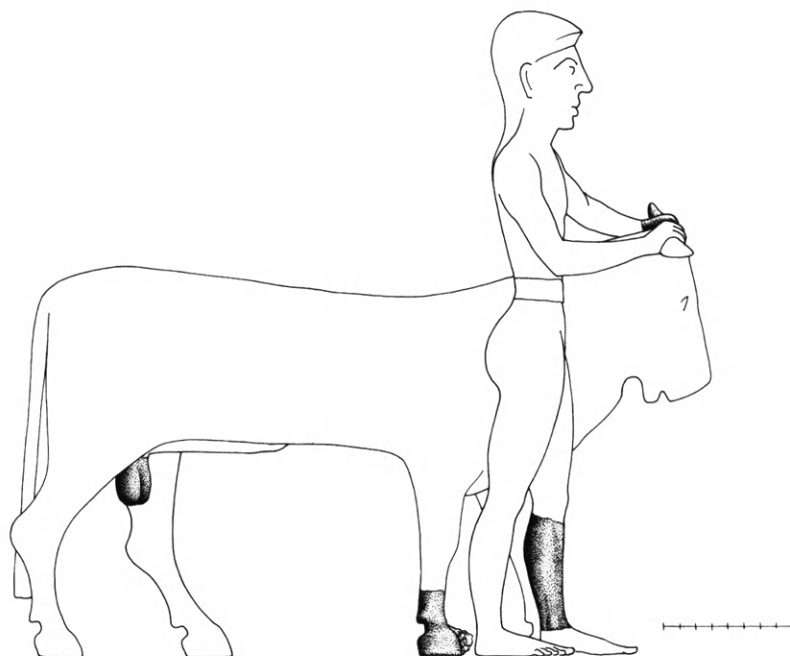
918. Walter 1937, 108-109 = Payne 1950, 49-50 πίν. 128,3. Πὰ τὴν ἔνταξη τῆς τελετουργίας στὸν μῦθο: Himmelmann-Wildschütz 1957, 13-17 εἰκ. 4. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἑρμῆ μὲ σύριγγα στὸ προωμότερο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν ἴδια θέση δὲν εἶναι ἀξιολογήσιμη, γιὰτὶ σώζεται ἀποσπασματικά: Schuchhardt 1969, 309 ἀρ. 428 πίν. 177.

919. Λεμπέση 1985, 112-116 A58 πίν. 34· 146-153 A21 πίν. 54· 155-162 A60, A1, A2 πίν. 52-53.

920. Hübner 1986, 163-167.

921. Bérard 1974, 141· 24-25.

Εἰκ. 164. Σχεδιαστική ἀποκατάσταση τοῦ 36.

θερὲς ἀναλογίες τοῦ μέρους πρὸς τὸ συνολικὸ μέγεθος, ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀναλογίες μορφῶν – ἀνθρώπινων καὶ τετραπόδων – τοῦ 7ου αἰ.⁹²² Τὸ μέγεθος ἀκριβῶς τῆς ὀπλῆς γ καὶ τῶν ὄρχεων δ ἀποκλείει τὴν ἀπόδοσή τους σὲ αὐτοτελὲς εἰδώλιο βοοειδοῦς, γιατί καὶ τὰ 588 συμπαγῆ τετράποδα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶναι πολὺ μικρότερα, ἀκόμη καὶ στὰ παραδείγματα τοῦ 7ου αἰ.⁹²³

Ἐκτὸς τῶν ὑποκειμενικῶν κριτηρίων ὑπάρχουν καὶ ἀντικειμενικὰ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν θραυσμάτων 36α-δ σὲ σύμπλεγμα. Ἡ ὕψὲς τῆς ἐπιδερμίδας τοῦ μετάλλου ποὺ προϋποθέτει τὴν ἴδια ἐπεξεργασία μετὰ τὴ χύτευση εἶναι ὅμοια, καὶ ὁμοίας ἀπόχρωσης εἶναι ἡ πατίνα, παρὰ τὴ διασπορὰ τῶν θραυσμάτων στὸ ἱερὸ (εἰκ. 1), ὅπως ὅμοια εἶναι καὶ τὰ σπασίματά τους ποὺ θὰ τὰ προκάλεσε ὁ ἴδιος ἐξωτερικὸς μοχλὸς πίεσης⁹²⁴, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τοῦ συμπλέγματος. Πανομοιότυπη τέλος εἶναι καὶ ἡ σύσταση τοῦ κράματός τους ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὰ ἰχνοστοιχεῖα του.

Κάποια ἀκαθάριστα κατάλοιπα τῆς χύτευσης στὰ θραύσματα β-γ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μοτίβο τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ποὺ ἀδράχνει τὸ ἀριστερὸ κέρατο τοῦ ταύρου στὸ θραῦσμα α, βοηθοῦν τὴν κατὰ προσέγγιση ἀποκατάσταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου

922. Βλ. σ. 135.

923. Schürmann 1996, 130-164.

924. Ἴσως ἀπὸ βραχολίθους ἀποκολλημένους ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπότομη πλαγιά τοῦ ἱεροῦ, ποὺ προ-

καλοῦσαν κατὰ περιόδους τὴν καταστροφὴ καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων: ΠΑΕ 1984, 458-459· 1995, 246 εἰκ. 1 πίν. 112β· 249 εἰκ. 3 πίν. 113β.

τῆς ἀνδρική μορφῆς μὲ τὸν ταῦρο. Γνωστὴ εἶναι ἡ δυσκολία νὰ καθαρίζονται πλήρως οἱ δυσπρόσιτες στὸ καλέμι καὶ τὴ λίμα ἐπιφάνειες τῶν εἰδωλίων, στὰ ὁποῖα πλημμελῶς καθαρισμένες εἶναι κατὰ κανόνα οἱ ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν σκελῶν τῶν ἀνδρικών μορφῶν, ἐνῶ οἱ ὀπλὲς τῶν μπροστινῶν ποδιῶν στὰ τετράποδα δὲν παρουσιάζουν ἐκχυλίσματα μετάλλου. Ἀντίθετα πρὸς τὸν κανόνα, ἡ ἀκαθάριστη ἐπιδερμίδα τῆς ἀριστερῆς κνήμης β ἀπλώνεται στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς πίσω καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ὀψης καὶ περιορίζεται σὲ ἓνα μόνο σημεῖο τῆς ἐσωτερικῆς, ἐνῶ ἀκαθάριστο ἐκχύλισμα τοῦ μετάλλου βρῖσκεται στὴν κύρια ὀψη τῆς ὀπλῆς γ.

Μὲ τὸ δεδομένο ὅτι ἡ ὀπλὴ γ ἀνήκει σὲ δεξιὸ πόδι ταύρου καὶ ἡ κνήμη β στὸ ἀριστερὸ ἀνδρική μορφῆς, ὅπως ἀνήκει καὶ τὸ θραῦσμα α στὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι μὲ τὸ ἀριστερὸ κέρατο τοῦ ταύρου, δικαιολογοῦνται τὰ ἀκαθάριστα ἐκχυλίσματα μόνον ἂν ἡ ἀνδρική μορφὴ καὶ ὁ ταῦρος συναποτελοῦσαν ἓνα σύμπλεγμα στενῆς παραθετικῆς σύνταξης σὲ δύο παράλληλα ἐπίπεδα. Ἡ ὁμόρροπη φορὰ τῶν δύο μορφῶν τοῦ συμπλέγματος μὲ τὸν ὁδηγὸ στὰ δεξιὰ τοῦ ταύρου νὰ προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι, κατὰ τὸ μοτίβο διασκελισμοῦ τῶν κούρων τοῦ ὕστερου 7ου αἰ.⁹²⁵ θὰ δυσκόλευε τὸν πλήρη καθαρισμὸ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τῆς πίσω ἐπιφάνειας τῆς κνήμης του, ἐξαιτίας τῆς ἐλάχιστης ἀπόστασης ἀπὸ τὸ ἐμπρὸς προβαλλόμενο ἀριστερὸ πόδι τοῦ ταύρου. Ἡ ἐλάχιστη ἀκριβῶς ἀπόσταση τῆς φτέρνας τοῦ χαμένου δεξιοῦ σκέλους τοῦ ὁδηγοῦ ἀπὸ τὴ δεξιὰ ὀπλὴ γ, ποὺ παρεμπόδισε τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ἐκχυλίσματος τοῦ μετάλλου, ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση τῆς ὀπλῆς στὸ μπροστινὸ δεξιὸ πόδι τοῦ ταύρου καὶ ἡ στενὴ παράθεση τοῦ ὁδηγοῦ μὲ τὸν ταῦρο δικαιολογεῖ στὸ θραῦσμα α τὴν κάμψη τοῦ καρποῦ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ποὺ κρατᾷ σφικτὰ τὸ ἀριστερὸ κέρατο τοῦ ταύρου.

Ἡ παράλληλη πορεία τῶν δύο μορφῶν τοῦ συμπλέγματος 36 δίνει πιθανότητες στὴν ἀποκατάσταση καὶ τοῦ δεξιοῦ χαμένου χεριοῦ τοῦ ὁδηγοῦ κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ἀριστεροῦ, μὲ ἓνα σχῆμα ποὺ προϋποθέτει τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ δεξιοῦ ἐλαφρὰ λυγισμένου χεριοῦ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ τὴ σύντμηση τοῦ ἀριστεροῦ στὸ βάθος. Σὲ βραχύνσεις καὶ ἐπιμήκυνσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἦταν ἐξοικειωμένοι οἱ μεταλλοτεχνίτες, ὅπως δείχνει ὁ τοξότης 30 (πίν. 28-29). Ἐξοικειωμένοι ἦταν καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τῆς προσαγωγῆς τοῦ συλληφθέντος θηράματος στὰ περίτμητα ἐλάσματα, ὅπου ὁ ἀναθέτης συγκρατεῖ τὸ θήραμα ἀπὸ τὸ κέρατο μὲ τὸ χέρι τοῦ βάθους καὶ ἀπὸ σκοινὶ μὲ τὸ χέρι ποὺ εἰκονίζεται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο⁹²⁶. Ἀνάλογη ἀποκατάσταση γιὰ τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ ὁδηγοῦ στὸ σύμπλεγμα 36 δὲν ἀποκλείεται, θεωρητικὰ τουλάχιστον, καὶ θὰ εἶχε γιὰ παράλληλο στὴ μεγάλη πλαστικὴ τὴν ἀποκατάσταση τῶν θραυσμάτων τοῦ μαρμάρινου συμπλέγματος ἀνδρική μορφῆς καὶ βοοειδοῦς τῆς δεκαετίας 560-550 ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου⁹²⁷. Ὡστόσο, ὁ ὁδηγὸς στὸ σαμιακὸ σύμπλεγμα κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ του χέρι

925. Richter 1960, 41-42 ἀρ. 1 εἰκ. 25-28.

926. Λεμπέση 1985, 117-119 Α36 πίν. 20· Α40 πίν. 24 καὶ 36-37.

927. Buschor 1934, 58-59 εἰκ. 49· 50-51 εἰκ. 226-230. Homann-Wedeking 1966, 102 εἰκ. 19. Ὁ Schmidt (1971, 31-41) ἀποσυνδέει σωστὰ τὴ βάση ἀπὸ τὸ

σύμπλεγμα καὶ ἀντιπροτείνει σύνδεση ἀνάλογη μὲ τοῦ συμπλέγματος 36. Ἡ πρόταση τῆς ἀποκατάστασης ὡς συμπλέγματος Θησέα καὶ Μινωταύρου στηρίζεται στὶς παραστάσεις σύγχρονων ἀγγείων: Freyer-Schauenburg 1974, 130-135.

τὸ δεξι κέρατο τοῦ ταύρου καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὸ νὰ κρατοῦσε τὸ σκοινὶ τῆς πρόσδεσης μὲ τὸ δεξι ἐλεύθερο χέρι του. Στὸ παλαιότερο ὅμως κρητικὸ σύμπλεγμα **36** ἢ πολὺ στενὴ παράθεση τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ τὸν ταῦρο καὶ τὸ κράτημα τοῦ ζώου μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κέρατο προϋποθέτουν ἓνα πιὸ κλειστὸ καὶ συμμετρικὸ μοτίβο χειρονομίας, ὅπως αὐτὸ ποὺ δίνει τὸ συγκράτημα τοῦ ταύρου μὲ τὰ δύο χέρια ἀπὸ τὰ κέρατα.

Τὸ θέμα τοῦ συμπλέγματος **36** ἔχει τὶς προβαθμίδες του στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τοῦ 8ου αἰ., ὅπως δείχνει τὸ χάλκινο σύμπλεγμα τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ κριάρι σὲ κοινὴ “βάση” τοῦ Μουσείου Fogg⁹²⁸. Ὁ τύπος τοῦ κριοῦ, τὸ τεχνοτροπικὸ ὕψος καὶ τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ βαθιὰ σχισμὴ τοῦ ρύγχους, μὲ τὸ χάραγμα γύρω ἀπὸ τὰ φύματα τῶν ματιῶν καὶ μὲ τὰ μακριὰ κέρατα νὰ κρέμονται σχεδὸν ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἔχουν γιὰ ἄμεσα παράλληλα χάλκινα κρητικὰ εἰδώλια κριοῦ τοῦ 775-725⁹²⁹. Ἀκόμη καὶ ὁ ὑψηλὸς λαϊκὸς μὲ τὸ μακρὸν κυλινδρικό σῶμα τοῦ ὀδηγοῦ τοῦ κριοῦ ἢ τὸ πλατὺ ἄκρο χέρι μὲ τὶς βαθιὲς ἐγκοπὲς στὰ δάκτυλα παρουσιάζουν παρεμφερῆ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη μὲ τὶς ἀντίστοιχες φόρμες τοῦ αὐτομαστιγούμενου **14** (πίν. 14) ἢ τοῦ κυπελλοφόρου **17** (πίν. 16). Τὰ κρητικὰ τεχνοτροπικὰ παράλληλα τοῦ γεωμετρικοῦ συμπλέγματος ἐλέγχουν ὡς ἐπισημασμένη τὴν ἀπόδοσή του σὲ ἐργαστήριο τῆς Ἀρκαδίας, ἢ τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἢ τῆς Σικελίας μὲ κρητικὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ θέματος στὴ βουκολικὴ Ἀρκαδία ἢ τὴν ἀντιπροσώπευσή του μὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς παραδείγματα στοὺς Δελφούς⁹³⁰.

Μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ συμπλέγματος τοῦ Fogg Art Museum στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ καὶ τὴν κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή του γύρω στὸ 750, εἶναι πιθανὸν ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος του νὰ μεταβιβάσθηκε ἀπὸ τὴν Κρῆτη στοὺς Δελφούς καὶ τὴ Σικελία. Ὅχι τόσο, γιατί τὸ σύμπλεγμα τοῦ Fogg Art Museum εἶναι παλαιότερο, ὅσο γιατί καὶ χάλκινα κρητικὰ ἀναθήματα ἔχει δώσει τὸ δελφικὸ ἱερὸ καὶ ἐπιδράσεις τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς ὑπάρχουν στὸ τοπικὸ ἐργαστήριό του⁹³¹, ὅπως καὶ στὰ σικελικὰ χάλκινα εἰδώλια⁹³². Πιθανὴ εἶναι ἡ μεταβίβαση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ συμπλέγματος **36** καὶ στὴ Σάμο, καθὼς τὰ παραδείγματα κρητικῶν ἔργων ἔχουν ἀυξηθεῖ τελευταῖα στὸ πολυεθνικὸ ἱερὸ τοῦ Ἡραίου⁹³³.

Τὸ παλαιότερο γνωστὸ παράδειγμα τοῦ θέματος “ἀνδρική μορφή καὶ ταῦρος” δίνει ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ. Ἡ συνένωση τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὸν Κομμό (εἰκ. 5) μὲ εἰδώλιο ταύρου σὲ στρῶμα ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ὕστερο 10ο ἕως τὸν ὕστερο 9ο αἰ., ἡ σχέση μεγέθους τῶν δύο χάλκινων εἰδωλίων καὶ οἱ ὅμοιοι τένοντες δικαιολογοῦν τὴ σύνδεση καὶ τὴ στήριξή τους σὲ κοινὸ ξύλινο φορέα⁹³⁴ (εἰκ. 144). Ἡ χωριστὴ χύτευσή τους καὶ ἡ φορὰ τῆς ἐγκάρσιας ὀπῆς στὸν τένοντα τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς προϋ-

928. Harvard University ἀρ. 1970. 26, Y 0.064 μ. 6ου).
M 0.054 μ.

929. Schürmann 1996, ἀρ. 297 καὶ 302 πίν. 29· ἀρ. 309-310 πίν. 30-31· ἀρ. 416 πίν. 44.

930. Mitten 1977, 31-36 (750-690). Rolley 1969, 53-56 ἀρ. 42-44 πίν. 12 (750-700 ἢ ἀρχὲς 7ου αἰ.). La Rosa 1968, 54· 68· 85 ἀρ. 12 πίν. 8 (τέλος 7ου/ἀρχὲς

931. Βλ. σ. 309-311: Δελφοὶ-Κρῆτη.

932. Βλ. σ. 217-218 εἰκ. 156.

933. Λεμπέση 1999, 148-157.

934. Βλ. σ. 66-69 (χρονολόγηση) καὶ σ. 181-182 (στήριξη).

ποθέτουν την παράταξή τους κατά τον μεγαλύτερο άξονα του ξύλινου φορέα⁹³⁵ και κατά το ανάλογο άγρότη/βοσκού που ακολουθεί ταύρο σέ θραύσμα κυπριακού αναθηματικού άρματος από την Τύλισο⁹³⁶. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ συντάγματος ἀπὸ τὸν Κομμό, οἱ ἐρεθισμοὶ γιὰ τὴ μορφοποίηση τοῦ θέματος “ὁδηγὸς ταύρου” εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο ἢ τὴν Ἀνατολὴ τῆς 2ης χιλ.⁹³⁷, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ αὐτοδύναμη διαμόρφωση τοῦ τύπου.

Ἡ συνήθεια νὰ ἀνατίθεται ἡ μεμονωμένη ἀνθρώπινη μορφή ἢ τὸ τετράποδο στὰ κρητικά ἱερὰ εἶναι παλαιότερη τοῦ ἀναθήματος τοῦ Κομμοῦ⁹³⁸ καὶ θὰ ἀρκοῦσε ἡ τοποθέτησή τους σὲ κοινὸ φορέα, ὥστε νὰ προκύψει τὸ θέμα τοῦ ἀναθέτη πού προσκομίζει τὸ προοριζόμενο γιὰ τὴ θυσία τετράποδο, χωρὶς νὰ χρειάζεται ἡ παρέμβαση τῶν ξενόφερτων προτύπων. Ἡ ὑπὸ γωνία σύνταξη τῆς ἀνδρικής μορφῆς καὶ τοῦ κριοῦ στὸ κρητικὸ σύνταγμα τοῦ Fogg Art Museum ὀφείλεται στὴ διείσδυση κάποιων διηγηματικῶν στοιχείων στὴν εἰκονογραφία τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ στὴ συνακόλουθη σημασιολογικὴ μεταβολὴ τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ πρωτογεωμετρικὸ ἀρχέτυπο τοῦ Κομμοῦ. Ἡ τελετουργικὴ χειρονομία τῆς ἀνδρικής μορφῆς στὸ σύνταγμα τοῦ Κομμοῦ καὶ ἡ χαλαρὴ παράταξή της μὲ τὸ τετράποδο προβάλλουν τὴν ἱεροπραξία, πού στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεσή του. Ἀντίθετα στὸ σύμπλεγμα τοῦ Fogg Art Museum ἔχει ἐπέλθει ἡ στενὴ σύνδεση τῶν δύο μορφῶν καὶ ἡ ἀνδρική μὲ τὴ χειρονομία κυριότητος στὸ τετράποδο χαρακτηρίζεται ὡς ὁ κάτοχος/ἀναθέτης τοῦ προσαγόμενου γιὰ τὴ θυσία κριοῦ, ὅπως καὶ ὁ ὁδηγὸς τοῦ ταύρου στὸ σύμπλεγμα 36⁹³⁹.

Σωστὰ ἐπισημάνθηκαν οἱ δυσκολίες πού παρουσιάζει ἡ γενίκευση τῆς ταύτισης τοῦ ὁδηγοῦ τετραπόδου μὲ βοσκό⁹⁴⁰. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε ἐρμηνευτικὴ πρόταση εἶναι ἐπισημάνθηκε, ἐφόσον εἶναι ἄγνωστα ἢ δὲν συνεξετάζονται τὰ δεδομένα πού προσφέρει ὁ χώρος τῆς ἀνεύρεσης κάθε συμπλέγματος. Τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης δὲν ἔχει δώσει ἐνδείξεις γιὰ κάποια σχέση τῶν ἀναθετῶν ἢ τῶν συλλατρευόμενων θεῶν, τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης, μὲ τὴ ζωὴ τῶν βουκόλων⁹⁴¹. Ἀντίθετα ἔχει δώσει ἀάπολλα χάλκινα τετράποδα ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸ 650 περίπου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πλεονάζουν οἱ ταῦροι⁹⁴², καὶ ἡ μεμονωμένη παρὰ-

935. Πρβ. τὴν ὁμοία παράθεση ἀνδρικής μορφῆς καὶ τετράποδου σὲ ἀνάθημα τῶν Δελφῶν: Rolley 1969, 55-56 ἀρ. 44 πίν. 12.

936. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 2035, Μ 0.086 μ. Υ ἀνδρικής μορφῆς 0.053 μ.: Hazzidakis 1934, 68-69· 109 πίν. 31.3. Schürmann 1996, 203 σημ. 576 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

937. Γιὰ τὰ πολλὰ θεματικὰ παράλληλα: Karageorghis 1972, 265-272. Seeden 1980, 152.

938. Τὸ ὕστεροχρῆτιτικό σφυρήλατο ἔλασμα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται πομπὴ γενειοφόρων νὰ ὁδηγοῦν ἀνὰ δύο μονόκερο ταῦρο, κρατώντας τον μὲ τὰ δύο χέρια ἀπὸ τὸ κέρατο καὶ τὸ αὐτὶ ἢ μὲ τὸ ἓνα χεῖρ ἀπὸ σκoinί, ἐνῶ τὸ ἄλλο

ἀκουμπᾷ στὸν γλουτὸ τοῦ ζώου, εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ἀναθήματος τοῦ Κομμοῦ: Borell und Rittig 1998, C13-15, 47-50 πίν. 3· 14.1· 45.

939. Γιὰ τὴ σημασιολογικὴ προσέγγιση τῶν αὐτοτελῶν εἰδωλίων ταύρων στὸ θέμα “ὁδηγὸς ταύρου”: Λεμπέση 1992, 11-12.

940. Himmelmann 1980, 36-38. Langdon 1985, 161-170.

941. Lebessi 1989, 59-63.

942. Ὁ Schürmann (1996, 215-220) ἐρμηνεύει τὴν ἀνάθεση τῶν μετάλλινων τετραπόδων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μὲ τὴν ἀγροτικὴ δομὴ τῆς γεωμετρικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ὥστόσο προῦπηρχε καὶ ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει. Ἡ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴν προσμέ-

σταση του ταύρου δὲν λείπει ἀπὸ τὰ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου αἰ.⁹⁴³ Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο συνευρημάτων ὁ ταῦρος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ πολυτιμότερο γιὰ θυσία τετράποδο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ συμπλέγματος 36 προσδιορίζουν τὸν ὁδηγὸ του ὡς ἀναθέτη ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος.

9. Οἱ κριοφόροι

Τὸ θέμα τοῦ κριοφόρου ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἱερὸ μὲ τὸ θραῦσμα 29 τῆς μέσης δαιδαλικῆς περιόδου⁹⁴⁴ (πίν. 27). Ἡ σπανιότητα τοῦ θέματος στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία καὶ ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὶς σχοινοτενεῖς πομπές τῶν κομιστῶν δώρων σὲ ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακὰ ἔργα ἔχει ἐπισημανθεῖ, μὲ ἀφορμὴ τὴν παράσταση κριοφόρου σὲ περίτμητα ἐλάσματα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ⁹⁴⁵. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σπάνιου τύπου βάσης τοῦ θραύσματος 29 μὲ τοῦ κρητικοῦ κριοφόρου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 99), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἱστορικὸ “τοῦ ὁδοιπορικοῦ του” ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸ Βερολίνο καὶ τῆς ἄμεσης τεχνοτροπικῆς ὁμοιοτήτάς του μὲ μορφές σὲ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, στάθηκαν ἀφορμὴ γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀνάθεσή του σὲ αὐτὴ τὴ θέση λατρείας· παράλληλα καὶ νὰ ἀξιολογηθεῖ ὁ κριοφόρος τοῦ Βερολίνου ὡς θνητὸς ἀναθέτης, ποὺ προσκομίζει οἰκόσιτο τετράποδο γιὰ θυσία⁹⁴⁶, ὅπως καὶ ὁ ὁδηγὸς τοῦ ταύρου στὸ σύμπλεγμα 36 (πίν. 32).

Ἡ προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ποδιοῦ στὸ θραῦσμα 29, ποὺ εἶναι περισσότερο αἰσθητὴ ἀπὸ ὅσο στὸν κριοφόρο τοῦ Βερολίνου, δὲν ἀποκλείει τὴ συμπλήρωση τοῦ θραύσματος μὲ τὴ μορφή κούρου. Ἀλλὰ στὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῶν κούρων ἔχει καθιερωθεῖ ἀπὸ τὸ 750 ἕως καὶ τὸν πρῶμο 5ο αἰ. τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα γιὰ τὴ βάση ἢ τὴν πλίνθο τους⁹⁴⁷. Ἀντίθετα ὁ τύπος τῆς δισκοειδοῦς βάσης, ποὺ εἶναι σύμφυτος μὲ τὸν κυλινδρικό ἀγωγὸ καὶ τὸ κωνικὸ στόμιο τῆς χύτευσης καὶ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀποκλειστικὰ κρητικός⁹⁴⁸, εἶναι τόσο σπάνιος στὰ κρητικὰ εἰδῶλια, ὥστε ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ συνδέεται μὲ τὸν ἐξίσου σπάνιο τύπο τοῦ κριοφόρου, παρὰ μὲ τὸν καθιερωμένο τύπο τοῦ κούρου.

Ἡ ἀπεικόνιση βάσης τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τοῦ θραύσματος 29 σὲ δύο ἐπιτάφιεσ στήλες ἀπὸ τὸν Πρινιά τοῦ 7ου αἰ., μὲ τὴν ὁποία ἐξαίρεται ἡ μορφή τῆς νεκρῆς κλώθουσας⁹⁴⁹,

τρηση τῶν ἀγαθῶν σὲ καλλιεργήσιμες γαῖες καὶ ὄχι σὲ κοπάδια, ὅπως στὴν πρωτογεωμετρικὴ καὶ στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ (Donlan 1989, 144 σημ. 54), ἐρμηνεύει καλύτερα τὴν ἐμφάνιση, τὴ συρρίκνωση καὶ τὴν τελικὴ κατάργηση τῆς προσφορᾶς χάλκινων τετραπόδων ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ ἀνὰ τὸ Πανελλήνιο.

943. Λεμπέση 1985, Β6 πίν. 21, 97 (χρονολόγηση)· 137 (ἐρμηνεία).

944. Πὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. σ. 124-126. Ἡ μορφή τοῦ 29 ὁρίζεται ὡς ἀνδρική, γιατί ὅμοιου τύπου εἶναι τὰ ἄκρα πόδια στὰ ἀκέραια ἀνδρικά

εἰδῶλια 23-25 τοῦ 7ου αἰ.

945. Λεμπέση 1985, 121-124 Α27 καὶ Α35 πίν. 17, 20, 42.

946. Lebessi 1989, 59-64 πίν. 12.4-5.

947. Τὰ 18, 23, 25, 27, 33, 39 καὶ τῶν εἰκ. 95, 110-113, 121.

948. Πὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴ μετεξέλιξή του βλ. σ. 172-173· 178.

949. Λεμπέση 1976, Α2-Α3 πίν. 4-5· 38-43 γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς τεχνικῆς τῶν παραστάσεων τῶν στηλῶν ἀπὸ τὰ περίτμητα ἐλάσματα· 88-89 γιὰ τὴν βάση· 97-100 γιὰ τὴν ἐρμηνεία.

ἀποτελεῖ πρόσθετη ἔνδειξη γιὰ τὴ θνητὴ φύση τῶν κριοφόρων Βερολίνου-Σύμης 29· παράλληλα εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ γιὰ τὴν πρόθεση νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ἀνώτερη κοινωνικὴ θέση τοῦ ἀναθέτη/κριοφόρου, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς νεκρῆς κλώθουσας ποὺ τιμᾶται σὲ μεταθανάτιο ἐπίπεδο. Ἐὰν ἡ ὁποιαδήποτε ἐκτίμηση τῶν ἐλάχιστων ἐνδείξεων τοῦ θραύσματος 29 εἶναι ἐπισφαλὴς, ὁ τύπος τῆς βάσης, ποὺ ἐπιτρέπει τὴ σύμπληρωσή του μὲ κριοφόρο, δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε θεματικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. καὶ τὰ περίμνητα ἐλάσματα τοῦ 7ου-5ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Καὶ καθὼς οἱ κριοφόροι τῶν ἐλασμάτων εἶναι ἀναθέτες, θνητὸς κριοφόρος θὰ εἰκονιζόταν στὸ θραῦσμα 29, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται κατ' ἀνάγκη στὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν δύο κατηγοριῶν ἀναθημάτων.

10. Οἱ κούροι

Τὰ εἰδώλια 18, 23, 28, 35 καὶ 39 (πίν. 17, 22-23, 26, 34-35) μὲ τὰ θραύσματα 24-25, 33 καὶ 38 (πίν. 33), ποὺ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. ἔως καὶ τὸν πρῶμο 5ο⁹⁵⁰, ἐντάσσονται στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ κούρου, παρὰ τὶς φαινομενικὲς παρεκκλίσεις τους.

Πὰ τὴν καταγωγή τοῦ τύπου τοῦ κούρου, ποὺ κυριαρχεῖ στὴ μεγάλη πλαστικὴ τοῦ 6ου αἰ., ὑπάρχει ἡ ἐκδοχὴ τῆς διαμόρφωσής του ἀπὸ τὸν ὕστερο 7ο αἰ. μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς Αἰγύπτου⁹⁵¹, ἐνῶ μία δευτέρη ἄποψη τὸν ἀποτιμᾷ ὡς ἐξέλιξη τῆς γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ⁹⁵². Ἐὰν ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ κούρου ἀποδεδειχθεῖ ἀπὸ τὴ μορφοποίησή του στὴ μνημειακὴ πλαστικὴ, ἡ ἄποψη τῶν αἰγυπτιακῶν ἐπιδράσεων περιορίζεται στοὺς κολοσσικοὺς κούρους ὀρισμένων περιοχῶν⁹⁵³ καὶ ἡ δευτέρη κερδίζει σὲ πιθανότητες, παρόλο ὅτι τὰ γνωστὰ παραδείγματα τῆς εἰδωλοπλαστικῆς δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν τεκμηρίωσή της⁹⁵⁴. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔλλειψη καλύπτουν τὰ εἰδώλια τῶν κούρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, τεκμηριώνοντας τὴν αὐτοδύναμη δημιουργία τοῦ τύπου στὴν Κρήτη.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀδρανοῦς, αὐτόνομης ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ στέκει σὲ βάση καὶ τὸ φυσικὸ ἢ ὑπερφυσικὸ μέγεθός της ἔχουν ὀρισθεῖ ὡς γνωρίσματα τοῦ ἀρχαϊκοῦ κούρου⁹⁵⁵. Τὰ ἴδια γνωρίσματα παρουσιάζει καὶ τὸ εἰδῶλιο 18 (πίν. 17, εἰκ. 56) τοῦ 760-750 ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μικροσκοπικὸ μέγεθος, ποὺ εἶναι ἴδιο μὲ τοῦ κούρου 35 (πίν. 31) τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. Ἀλλὰ τὸ μέγεθος, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης τῆς μεγάλης πλαστικῆς, δὲν ἐντάσσεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς εἰκονογραφίας στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κούρου καὶ συνακόλουθα δὲν ἀποκλείει τὴ συμβολὴ τῆς Κρήτης στὴ διαμόρφωσή

⁹⁵⁰ Βλ. σ. 86-90· 103-115· 131-134· 143-146.

⁹⁵¹ Carpenter 1960, 5-7. Hafner 1961, 97. Cook 1967, 24-32. Ridgway 1966, 68-71. Boardman 1980, 170-171. Richter 1960, 8-9 παράλληλα μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ "inspiration" καὶ μεσοποταμιακὲς ἐπιδράσεις.

⁹⁵² Himmelmann-Wildschütz 1964, 22· Kranz

1972, 1-8 γιὰ τὴν ἐπισφαλὴ ἀναγωγή τοῦ κούρου στὸν τύπο τοῦ "ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ".

⁹⁵³ Σάμου: Kyrieleis 1996, 69-80· 121-127.

⁹⁵⁴ Langdon 1985, 9.

⁹⁵⁵ Κοντολέων 1973, 137-138.

του, έπειδή ή μεγάλου ή ύπερφυσικοῦ μεγέθους ἀνθρώπινη μορφή σπανίζει στην κρητική πλαστική. Οί εἰκονογραφικές διαφορές τῶν κρητικῶν κούρων **18** καί **35** περιορίζονται στίς ἀνοικτές παλάμες, τίς προσκολλημένες στοῖς ἰσχίο καί στά διεσταλμένα πόδια τοῦ κατὰ ἐνάμισυ αἰώνα παλαιότερου εἰδωλίου **18**. Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ διαφορές διαφωτίζουν τήν καταγωγή καί τήν ἐξέλιξη τοῦ τύπου τοῦ κούρου, ὅπως καί τὸν λόγο τῆς πρώιμης ἐμφάνισής του στή μεταλλοπλαστική τῆς Κρήτης.

Ὁ τύπος τῆς αὐτοτελοῦς ἀνδρικής μορφῆς μὲ χέρια κατὰ μήκος τοῦ σώματος προσκολλημένα στοῖς ἰσχίο ἐμφανίζεται στά κρητικά εἰδώλια ἀπὸ τὴν ὕστερη κιόλας περίοδο τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ⁹⁵⁶ (εἰκ. 40). Ἡ ἀστάθεια τῶν πρωτογεωμετρικῶν μορφῶν, λόγω τῆς κάμψης τῶν γονάτων καί ἡ ἐντύπωση τῆς κάποιας κινητικότητας, λόγω τῆς λοξῆς σύνδεσης τῶν χερῶν μὲ τὸ ἰσχίο, ἔχουν ἀντικατασταθεῖ στοῖς εἰδώλια **18** ἀπὸ τὸ σταθερὸ στήσιμο πὺν χαρακτηρίζει τοὺς ἀρχαίκοις κούρους. Τὰ προσκολλημένα ἄκρα χέρια του στοῖς ἰσχίο καί τὰ μόλις διεσταλμένα ἄκαμπτα πόδια τὸν ὀρίζουν ὡς ἀδρανῆ μορφή, ἐνῶ τὸ στήσιμό της σὲ βάση χαρακτηρίζει τὴν αὐτάρκειά της. Σὲ κούρους μικροῦ μεγέθους τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ χαλκὸ ἢ λίθο ὑπάρχει τὸ μοτίβο τῶν προσκολλημένων στοῖς ἰσχίο χερῶν μὲ ἀνοικτὴ παλάμη⁹⁵⁷. Ἡ πρώιμη ἐμφάνιση τοῦ μοτίβου στὸν κοῦρο **18** διαφωτίζει ἴσως τὴν ἐμφάνισή του καί σὲ πῆλινο εἰδῶλιο ἀδρανοῦς ἀνδρικής μορφῆς τοῦ ὕστερου 8ου/πρώιμου 7ου αἰ. ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου, πὺν ἔχει τίς παλάμες προσκολλημένες στοῖς ἰσχίο καί εἶναι πιθανότατα κρητικό⁹⁵⁸. Ἡ οἰκεία στήν Κρήτη παράδοση αὐτοῦ τοῦ γεωμετρικοῦ μοτίβου ἴσως δικαιολογεῖ τὴν ἀνοικτὴ παλάμη τοῦ ἐνὸς χεριοῦ στὸν ὕστεροδοιδαλικὸ κοῦρο ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο, μὲ τὸ ἐντονα προβαλλόμενο ἀριστερὸ σκέλος, καί στὸν κοῦρο τῆς Ὁξφόρδης μὲ τὸ περιζῶμα, τῆς ἴδιας περιόδου (εἰκ. 84, 100).

Ἡ δυναμικὴ στατικότητα τοῦ κούρου **35** μὲ τὰ ἄκρα χέρια σὲ γροθιά καί τὸ προβαλλόμενο ἀριστερὸ πόδι, πὺν δὲν σημαίνει κίνηση⁹⁵⁹, χαρακτηρίζουν καί τὸν κοῦρο **23** τοῦ 675-650, πὺν θὰ στηριζόταν μὲ τὴν πλίνθο⁹⁶⁰ του (εἰκ. 141) σὲ ὀρθογώνια βάση κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν κούρων τῆς μεγάλης πλαστικῆς. Ἡ παρέκκλιση τοῦ περιζώματος μὲ τὴ ζώνη ἀνακαλεῖ τὸ μινωικὸ παρελθὸν τοῦ τόπου τῆς δημιουργίας του⁹⁶¹, πὺν τὴ συντήρησε πιθανότατα ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ, διαφυλάγοντας τὴ μινωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ περιζῶμα ὡς ἐνδυμα ταιριαστὸ σὲ θνητοὺς ἀκόμη καί τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν στρω-

956. Naumann 1976, P24 πίν. 30, μὲ τὸ ὅποιο παραβάλλεται γιὰ τὸν τύπο, τὴν ἐποχὴ καί τὴν προέλευση χάλκινο εἰδῶλιο τῆς Συλλογῆς Ortiz: Langdon 1985, 148-150 ἀρ. 189.

957. Ρόδου, Λονδίνο, Βρετ. Μ. ἀρ. B330, ΣΥ 0.254 μ.: Richter 1960, ἀρ. 27 εἰκ. 126-128. Νησιωτικῆς-ἰωνικῆς (:) προέλευσης, Στοκχόλμη, Ἑθν. Μ. ἀρ. 314, ΣΥ 0.16 μ.: αὐτόθι ἀρ. 26 εἰκ. 123-125.

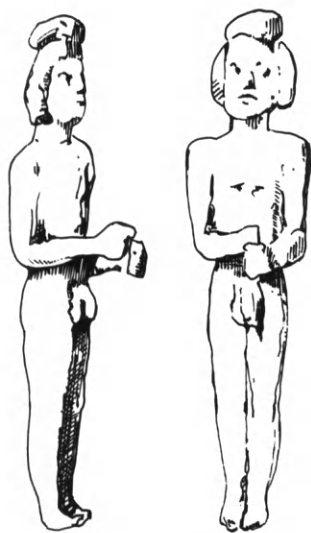
958. Jarosch 1994, 41-42· 91 ἀρ. 882 πίν. 55 γιὰ τὰ φῖδια πὺν παραπέμπουν στήν Κρήτη. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ τῆς κρητικῆς πηλοπλαστικῆς εἶναι καί ἡ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ εἰδωλίου μὲ τὸν λιπόσαρκο ἐπάνω κορμό, τὸ διευρυμένο ἰσχίο, τοὺς

εὐρεῖς γωνιώδεις ὤμους, τὴ γραμμικὴ ἀπόδοση τοῦ στήθους καί τὸ ἐνιαῖο λοξὸ περίγραμμα τῶν ἄκρων ποδιῶν, πὺν δὲν δηλώνει τὴν ὑπόδηση. Πὰ ἓνα ἀκόμη πῆλινο κρητικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου: Λεμπέση 1999, 154 σημ. 30.

959. Himmelmann-Wildschütz 1967, 20 σημ. 1.

960. Βλ. σ. 179-180 γιὰ τὴν πρώιμη χρῆση τῆς πλίνθου στήν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ.

961. Πὰ τὸν τύπο τοῦ περιζώματος τοῦ **23** πρβ. πῆλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκων τῆς Κνωσοῦ τῆς ΥΜ ΙΙΑ1-2 φάσης: Ρεθεμωτάκης 1998, 67 ἀρ. 45· 116 εἰκ. 31.

Εἰκ. 165. Ἀναπαραγωγή σχεδίου ἀπὸ M. Gillieron, *AJA* 5, 1901, 395-396. ΑΓΙΟΣ ΗΛΙΑΣ - ΑΦΡΑΤΙ.

μάτων. Ἡ παράδοση σὲ ἀγαστὴ σύμπνοια μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς γιὰ τὴ γυμνότητα τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, δικαιολογεῖ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῆς ζώνης ὡς κατάλοιπο τοῦ παραδοσιακοῦ μινωικοῦ ἐνδύματος στὸ εἰδῶλιο 18 (εἰκ. 56), στοὺς διδύμους 19-20 (πίν. 18-19) καὶ σὲ ὑστερογεωμετρικὰ κρητικὰ εἰδῶλια⁹⁶². Εἶναι ὁ δαιδαλικὸς ρυθμὸς ποὺ μεταβάλλει τὴ ζώνη στοὺς κρητικὸς κούρους τοῦ πρώμου 7ου αἰ. (πίν. 22-23, εἰκ. 80-81) ἀπὸ στοιχεῖο ἐνδυσης σὲ ὀργανικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ πέρασε στοὺς φυσικοῦ μεγέθους μαρμάρινους κούρους τοῦ ὕστερου 7ου/πρώμου 6ου αἰ. τῆς Νάξου καὶ τῆς Δήλου⁹⁶³.

Καὶ γιὰ τὸ μοτίβο τῶν σφιγμένων σὲ γροθιά χειρῶν τῶν κρητικῶν κούρων δὲν χρειάσθηκαν οἱ αἰγυπτιακὲς ἐπιδράσεις, ὅπως δείχνει τὸ εἰδῶλιο 23 μὲ τὸ ἀπρόσμενο σχῆμα τῆς χειρονομίας του, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε εὐλογο ἐπιχείρημα γιὰ τὸν ἐξοβελισμό του ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ κούρου. Ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὴν ἴδια θέση λατρείας μὲ τοῦ λάτρη 6 (πίν. 4-5), ὁ ὁποῖος ἐκφρά-

ζεται μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς τελετουργικὴ χειρονομία, φανερῶνει ὅτι καὶ τὸ δυναμικὸ μοτίβο τῶν σφιγμένων σὲ γροθιά χειρῶν τῶν κούρων ἀποτελεῖ ἐπιβίωση ἑνὸς μινωικοῦ μοτίβου, ποὺ συνόδευε ὅλα σχεδὸν τὰ μινωικὰ σχήματα χειρονομίας⁹⁶⁴ καὶ μεταβιβάσθηκε ἀπὸ τὴ μετανакτορικὴ/ὑπομινωικὴ περίοδο (εἰκ. 16-17) στὴν πρωτογεωμετρικὴ/γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὡς μορφολογικὸ στοιχεῖο (εἰκ. 38, 44, 51, 64), μὲ λησμονησμένο τὸν πρωταρχικὸ συμβολισμό του.

Τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τοῦ κούρου 23 φαίνεται ὅτι εἶχε ἀπήχηση σὲ ἐξωκρητικὰ ἔργα⁹⁶⁵ καὶ εὐρύτερης ἀποδοχῆς ἔτυχε ἢ παραλλαγή του, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ χάλκινο κοῦρο ἀπὸ τὸ Ἀφρατὶ τῆς Πεδιάδας⁹⁶⁶ (εἰκ. 165). Σὲ αὐτὸ τὸ παράδειγμα, ὅπως καὶ στὸ εἰδῶλιο τοῦ κούρου τῆς Νέας Ὑόρκης τοῦ πρώμου 6ου αἰ. (εἰκ. 108), τὰ λυγισμένα σὲ ὀρθή γωνία χέρια προβάλλουν τὶς γροθιὲς χωρὶς νὰ κρατοῦν κάποιο ἀντικείμενο. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἐπανέρχεται σὲ περισσότερα τοῦ ἑνὸς παραδείγματα κούρων τῆς μικροπλαστικῆς ἀπὸ διαφορετικὸ ὕλικὸ καὶ διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ποὺ

962. Βλ. εἰκ. 2, 60, 66-67.

963. Kontoleon 1958, 123-124 (= ἐπινόηση μεγάλου γλύπτη). Bruneau et Ducat 1965, 39 πίν. 2.2' 40 πίν. 3 (χρονολόγηση). Γιὰ τὴν κρητικὴ ζώνη: Raubitschek und Raubitschek 1975, 50 σημ. 11' 51.

964. Βλ. σ. 194-199: Οἱ χειρονομίες.

965. Σὲ πλαστικὸ κορινθιακὸ ἀγγεῖο τοῦ 590-580 ἀπὸ τὴ θέση Νέα Ἐκκλησοῦλα τῆς Μεγαλόπολης,

ὅπου ἡ ὀκλάζουσα ἀνδρική μορφή μὲ τὸ γοργονικὸ πρόσωπο συμπιέζει τὸ στήθος μὲ τὰ σφιγμένα σὲ γροθιά χέρια: Καράγωργα 1970, 135-149 πίν. 19-21.

966. F. Halbherr, *AJA* 5, 1901 395-6 εἰκ. 6 σχ. M. Gillieron = Verlinden 1984, 226 Annexe II B3. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ εἰδωλίου δὲν φαίνεται στοὺς καταλόγους τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 625 περίπου ἕως καὶ τὸ 550⁹⁶⁷. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῶν τῶν εἰδωλίων ὡς κομιστῶν προσφορῶν δὲν δικαιολογεῖται, καθὼς δὲν ὑπάρχουν ἴχνη γιὰ τὴν προσάρτηση κάποιων ἀντικειμένων ἢ συμβόλων στὶς γροθιές. Χωρὶς κατάλοιπα συμβόλων εἶναι καὶ οἱ γροθιές τοῦ καλοδιατηρημένου κρητικοῦ κούρου τῶν Δελφῶν⁹⁶⁸ (εἰκ. 95) μὲ τὴ χαλαρὴ κάμψη τῶν χειρῶν, ποὺ μοιάζουν μὲ παραλλαγή τῆς τελετουργικῆς χειρονομίας τοῦ κούρου ἀπὸ τὸ Ἀφρατὶ καὶ τῶν ἐξωκρητικῶν παραλλήλων του. Τὸ πανομοιότυπο μὲ τοῦ δελφικοῦ κούρου σχῆμα χειρονομίας στοὺς μαρμαρίνους κούρους τῆς ομάδας Ἀναβύσσου-Πτώου τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς δεῖγμα τῶν φυσιοκρατικῶν τάσεων στὴ μεγάλη πλαστικὴ⁹⁶⁹. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κοῦρο τῶν Δελφῶν, ὅπου οἱ πρῶμες φυσιοκρατικὲς τάσεις τῆς κρητικῆς τέχνης⁹⁷⁰ ἐπέφεραν τὴ χαλάρωση τῆς δυναμικῆς κάμψης τῶν χειρῶν τῶν παλαιότερων κρητικῶν κούρων, διαφυλάγοντας τὸ μοτίβο τῶν σφιγμένων σὲ γροθιά ἄκρων, ποὺ ἐπιτείνει τὸν δυναμισμό τοῦ κούρου κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ προβαλλόμενου ἀριστεροῦ σκέλους του⁹⁷¹.

Οἱ διαδοχικὲς μεταβολές ἀπὸ τὴν ἔντονη κάμψη τῶν χειρῶν ἕως τὴν ἄκαμπτη κατὰ μῆκος τοῦ σώματος θέση τους δείχνουν ὅχι μόνο τὴν ἀπεξάρτηση τοῦ τύπου τοῦ κούρου ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὲς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ χάλκινος κοῦρος τῶν Δελφῶν ἀναδύθηκε ἀπὸ μία παράδοση, ποὺ δὲν διέθεταν ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Ἐπομένως ἡ ὅποια σχέση του μὲ πρῶμους κούρους τῆς μεγάλης πλαστικῆς πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς κρητικῆς τέχνης καὶ ὅχι τῶν Κυκλάδων, οἱ ὁποῖες συμβαίνει νὰ εἶναι πλούσιες σὲ μάρμαρο⁹⁷². Πάντως ὅλες οἱ παρεκκλίσεις τῶν χάλκινων κρητικῶν κούρων ἀπὸ τοὺς μαρμαρίνους τεκμηριώνουν τὴν αὐτοδύναμη δημιουργία τοῦ τύπου στὴν Κρήτη, γιὰ τὸ ἀντλοῦν ἀπὸ τὸ ἀποθεματικὸ τῶν μέσων ἔκφρασης τοῦ μινωικοῦ παρελθόντος. Πὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ τὸ μοτίβο τοῦ διστακτικοῦ διασκελισμοῦ στὸν κοῦρο 23, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ μινωικὰ εἰδώλια⁹⁷³, εἶναι πιθανότερο νὰ ἀποτελεῖ ἀναβίωση παρωχημένου μινωικοῦ σχήματος, παρὰ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται στὴν κρητικὴ μεταλλοτεχνία ἀπὸ τὸ 650 καὶ μετὰ⁹⁷⁴.

Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα αἰγυπτιακῶν ἐπιδράσεων ἀποτελεῖ τὸ εἰδώλιο 28 (πίν. 26) μὲ τὴν αἰγυπτιαζούσα χροιά. Ἡ ἔνταξή του στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ κούρου εἶναι ἀρκετὰ πιθανή, παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ διατήρηση. Ἡ ζώνη, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἡ ἐπάνω παρυφή της, προσιδιάζει στοὺς κρητικούς κούρους ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ

967. Σπάρτη: Marangou 1969, 105· 164-165 ἀρ. 111 εἰκ. 137a-c. Περαχώρα: Richter 1960, 68 ἀρ. 44 πίν. 163-165. Σάμος: Buschor 1934, 9 B90 εἰκ. 5· 7-8· Buschor 1960, 68 εἰκ. 275-277 = *Die Antikensammlung im Pergamonmuseum und in Scharlottenburg* (1992) 249 ἀρ. 131 μὲ βιβλιογραφία.

968. Rolley 1969, 113 σημ. 7 (εἰκονογραφικὸ μοτίβο ἢ χαρακτηριστικὸ ἐποχῆς).

969. Richter 1960, ἀρ. 135-136 καὶ 145 εἰκ. 391-398 καὶ 425-429.

970. Λεμπέση 1985, 86· 89· 95-96· 99· 109· 111· 134· 154-155.

971. Κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς ἐπίτασης ποὺ δίνεται

στό “ἐν γούνασι σχῆμα” χάλκινων εἰδωλίων μὲ τὰ ἔντονα λυγισμένα χέρια καὶ τὰ ἄκρα τους σφιγμένα σὲ γροθιά (εἰκ. 116). Ἀντίθετοι οἱ Levin 1964, 16-17 (διακοσμητικὸ) καὶ Zinserling 1975, 19-20 (δάνειο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο).

972. Homann-Wedeking 1950, 68· 108 (κυκλαδικός). Πρὸς τὴν ἴδια ἀπόδοση: Kontoleon 1958, 124 σημ. 32· τοῦ ἴδιου 1973, 137. Floren 1987, 159-160.

973. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 11bis-12 πίν. 3· ἀρ. 24 πίν. 10· ἀρ. 30 καὶ 32 πίν. 14· ἀρ. 101 πίν. 46.

974. Λεμπέση 1985, 117 σημ. 276· 118-119· 121-125· 130· 149· 154· 213-214· τῆς ἴδιας 2000, 174-183.

ἐποχή (εἰκ. 56) καὶ ἡ ἀπόλυτα μετωπικὴ στάση τοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς εὐνοοῦν τὴ σύνδεση τοῦ 28 μὲ τὸν μεταγενέστερο κοῦρο 35, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαφέρει κατὰ τὸ μεγαλύτερο κενὸ ἀνάμεσα στοὺς βραχίονες καὶ τὰ πλευρὰ τοῦ ἐπάνω κορμοῦ. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἴσως εἶναι ἐποχῆς, γιατί ἐξίσου μεγάλο κενὸ παρουσιάζει καὶ τὸ κρητικὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο τοῦ νέου ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου (εἰκ. 96), ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πλησιέστερο χρονικὰ παρὰλληλο τοῦ κούρου 28 καὶ διαφέρει ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ κούρου κατὰ τὶς ἀναδιπλωμένες κνήμες, λόγω τοῦ διαφορετικοῦ θέματος.

Μὲ παρέκκλιση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ κούρου μοιάζει καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται τὰ ἄκρα πόδια στὸ εἰδῶλιο 23 (πίν. 22-23), ἐπειδὴ τὸ ἐνιαῖο περιγράμμα τους χωρὶς δάκτυλα θὰ μπορούσε νὰ ἀξιολογηθεῖ ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπόδησή του. Ὡστόσο, ἡ ὁμοία μορφοποίηση τῶν γυμνῶν ἄκρων ποδιῶν στὰ μινωικὰ εἰδῶλια 6 καὶ 7 (πίν. 4-6), ποὺ ἐπανέρχεται στὶς σίγουρα γυμνὲς μορφὲς τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 12, 15-16, 20), ὁρίζει καὶ τὸ ἐνιαῖο περιγρᾶμμα τῶν ἄκρων ποδιῶν τοῦ κούρου 23 ὡς παραδοσιακὴ φόρμα ἀπόδοσης τῆς γυμνότητάς τους. Τὸ ἴδιο σχῆμα παρουσιάζουν τὰ πόδια καὶ τῶν μεταγενέστερων θραυσμάτων 24 καὶ 25 (πίν. 24), ποὺ ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ κούρου, λόγω τῆς ἔντονης προβολῆς τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Ἐξίσου ἐμφανὲς μὲ τῶν 24 καὶ 25 εἶναι ἡ προβολὴ τοῦ ἴδιου σκέλους καὶ στὸ μεταγενέστερό τους θραῦσμα 33 (πίν. 27), ὅπου τὰ εὐδιάκριτα δάκτυλα τῶν ἄκρων ποδιῶν δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιὰ τὴ γυμνότητά τους.

Ἡ πρώτη, αὐτοδύναμη διαμόρφωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ κούρου στὴν Κρήτη ἦταν ἐφικτή, γιατί ὑπῆρχαν οἱ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις. Ἡ πράξη τῆς ἀνάθεσης αὐτοτελῶν ἀνθρώπινων μορφῶν, ποὺ συνεχίσθηκε χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ., κληροδότησε ὄχι μόνον ἓνα πλούσιο ἀποθεματικὸ σὲ ἐπὶ μέρους μοτίβα, πρόσφορα γιὰ τὴ μορφοποίησή τοῦ κούρου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντίληψη τῆς ἐκπροσώπησης τοῦ ἀναθέτη στὰ ἱερὰ μὲ τὴν ἰδανικὴ γιὰ κάθε πολιτισμὸ εἰκόνα τῆς ἀνδρικής μορφῆς: μὲ τὸν “σεβίζοντα” τῆς μινωικῆς κοινωνίας καὶ μὲ τὸν κοῦρο τῆς ἑλληνικῆς.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πλαστικῆς στὸν λίθο ἡ συμβολὴ τῆς κρητικῆς τέχνης εἶναι ἀνύπαρκτη, καθὼς οἱ δύο γνωστοὶ λίθινοι κοῦροι ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερνα καὶ τὴ Γόρτυνα⁹⁷⁵ δὲν ἀνήκουν στὰ πρῶμα παραδείγματα καὶ δὲν ξεπερνοῦν τὸ φυσικὸ μέγεθος οὔτε καὶ συγκρίνονται μὲ τοὺς κούρους τῶν νησιῶν κατὰ τὸν ἀριθμὸ. Ἡ ἀφθονία τοῦ μαρμάρου στὶς Κυκλάδες σίγουρα εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς καὶ τὴ δημιουργία κούρων ὑπερφυσικοῦ μεγέθους⁹⁷⁶. Ἡ ἔλλειψη τοῦ ἀνθεκτικοῦ μαρμάρου στὴν Κρήτη, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ εἰσαγωγὲς κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς Βοιωτίας⁹⁷⁷, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κρητικὴ τέχνη παρέμεινε ἀμέτοχη τοῦ μνημειακοῦ ὕφους ἢ ὅτι ἀγνοοῦσε τὸν τύπο τοῦ κούρου. Οἱ λόγοι ποὺ ἡ Κρήτη δὲν ἔδωσε μεγάλα καὶ δαπανηρὰ ἀτομικὰ ἀναθήματα εἶναι ἐξωκαλλιτεχνικοὶ καὶ ὀφείλονται στὴν κοινωνικὴ-οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῶν πόλεων τῆς, ἡ ὁποία δὲν εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Οὔτε ἐξέθρεψε εὐρωστὴ οἰκονομικὰ καὶ ἀνεξέλεγκτη πολιτικὰ ἀριστοκρα-

975. Stampolidis 1990, 398-400 εἰκ. 25. Richter 1976, 18-37.
1960, 128· 143 ἀρ. 177 εἰκ. 525-526.

977. Ducat 1971, 452-455.

976. Kontoleon 1958, 117-125· 137-139. Pedley

τία για να μετεξελιχθεί στον 6ο αἰ. στο πολιτικό σύστημα της τυραννίας⁹⁷⁸. Καὶ ἡ κατασκευή ἑνὸς ἐπιτάφιου ἢ ἀναθηματικοῦ κούρου προϋπέθετε μεγάλη δαπάνη, κατὰ κανόνα ἀτομική⁹⁷⁹. Ὄταν ὅμως τὰ κίνητρα ἦταν συλλογικά καὶ τῇ δαπάνῃ τοῦ ἔργου ἐκάλυπτε ἡ πόλη ἀπὸ τοὺς κοινὸν πόρους, ἡ κρητικὴ τέχνη τοῦ 7ου αἰ. εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ μορφοποιεῖ στὸν λίθο τὴν ἀνθρώπινη μορφή σὲ φυσικὸ καὶ ὑπερφυσικὸ μέγεθος⁹⁸⁰.

Ὅποιοδήποτε μήνυμα καὶ ἂν κρύβεται στὸ μεγάλο μέγεθος τῶν κούρων⁹⁸¹, ἡ σημασιολογικὴ ἀποξένωση τοῦ μικροῦ χάλκινου κρητικοῦ κούρου τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὸν φυσικοῦ μεγέθους μαρμάρينو κοῦρο Α334 τῆς Δήλου⁹⁸² μὲ τὰ κριτήρια τοῦ διαφορετικοῦ μεγέθους καὶ ὕλικου εἶναι ἀρκετὰ ἐπισφαλῆς, ὅταν μάλιστα καὶ οἱ δύο κοῦροι ἔχουν ἀνατεθεῖ σὲ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος⁹⁸³. Οἱ βασικὲς ἔννοιες τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς νεανικῆς ὁμορφιάς, πού ἐνυπάρχουν στὸν ἀρχαῖο κοῦρο⁹⁸⁴ ἢ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἀπώτερο παρελθόν του πού ἴσως ἐκφράζουν οἱ κολοσσικοὶ κοῦροι⁹⁸⁵, εἶναι προγενέστερες τῆς ἐποχῆς πού ἐμφανίζεται ἡ μνημειακὴ πλαστικὴ. Ἡ μέτρια ποιότητα τοῦ ἄτυπου γεωμετρικοῦ κούρου 18 δὲν τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ τὶς ἀξίες τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ νεανικοῦ κάλλους οὔτε ἡ ἀωνυμία τοῦ κυπελλοφόρου 17 τὸν στερεῖ ἀπὸ τὴν πανανθρώπινη ἀνάγκη τῆς ἀναφορᾶς στὸ παρελθόν, πού σημειοθετεῖται μὲ τὴ συνειδητὴ ἀναγωγή τοῦ σχήματος τοῦ κυπέλλου του σὲ μινωικὰ κύπελλα⁹⁸⁶. Τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ ἀρχαῖου κούρου μπορεῖ νὰ μετέβαλε τὴ διαλεκτικὴ σχέση τοῦ ἀναθήματος μὲ τὸν θεατὴ/ἀποδέκτη τοῦ μηνύματος, ὅπως ἐπισημάνθηκε γιὰ τοὺς σαμακοὺς κούρους⁹⁸⁷, ἀλλὰ δὲν ἀνέτρεψε τὶς βασικὲς ἔννοιες πού ἐξέφραζε ὁ τύπος τοῦ κούρου.

Γιὰ κάθε κοῦρο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθος ἢ τὸ ὕλικό τῆς κατασκευῆς του, τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ πολυσημία τοῦ τύπου του ἀφορᾷ τὴ θεϊκὴ ἢ τὴν ἀνθρώπινη φύση, καθὼς ὁ τύπος τοῦ κούρου δὲν ἐξειδικεύεται θεματικά. Ἡ πιὸ ἀσφαλὴς μέθοδος γιὰ νὰ ὑπάρχει ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἡ ἀναζήτηση κάποιων ἐνδείξεων, πού τυχόν

978. Kontoleon 1970, 86-87. Λεμπέση 1987, 164-166, 170-172. Τὴν πρωτοπορίαν τῆς Κρήτης στὴν ἀνάπτυξη τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς ὑποστήριξε ὁ Davaras (1972, 49) μὲ τὸ ὑπεραπλουστευμένο ἐπιχέρισμα τῆς ὁμοίας πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξέλιξης σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ.

979. Ducat 1976, 245. Steuben 1980, 21-23.

980. Davaras 1976, 7-20 γιὰ τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Ἀστρίτσι. Ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στηριζόταν σὲ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ καὶ ἦταν κατασκευασμένο σὲ δύο κομμάτια (Κοντολέων 1973, 145-146) προδίδει τὶς ἀδυναμίες τοῦ λίθου, ἀλλὰ δὲν μεταβάλλει τὴν ἐξίσωση φυσικὸ ἢ κολοσσικὸ μέγεθος = συλλογικὸ ἔργο, μικρὸ μέγεθος = ἀτομικὸ ἀνάθημα γιὰ τὴν ἀρχαῖκὴ κοινωνία τῶν κρητικῶν πόλεων.

981. Καροῦζος 1961, 35. Kyrieleis 1986, 39-41.

982. Bruneau et Ducat 1965, 39-40 πίν. 2.2.

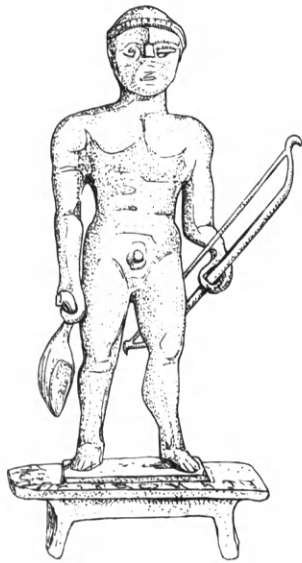
983. Ἐπισημαίνεται χωρὶς νὰ διασαφηνίζεται ἡ σχέση τῶν πρώμων, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ναξιακῶν κούρων μὲ τὸν χάλκινον κοῦρον τῶν Δελφῶν: Kyrieleis 1996, 68. Γιὰ τὴν “παλαιὰ” ἀντίληψη τοῦ λίθινου μνημείου ὡς φορέα τῆς ὑστεροφημίας: αὐτόθι 88-89. Ἄραγε ἐκλείπει ἡ ἀνάγκη τῆς ὑστεροφημίας στὰ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματα τοῦ βου καὶ πρώμου 5ου αἰ. πού εἶναι ἀπὸ χαλκὸ; Mattusch 1988, 54-59 εἰκ. 4.5 (= μῆτρες κούρου ἀπὸ Ἀγορά). Rolley 1984, 38 εἰκ. 19-20 (=ἀγάλματα Riacce).

984. Zinserling 1975, 28. Stewart 1986, 60-70. Metzler 1992, 290-294 γιὰ τὴ λέξη ἥβη, πού δηλώνει ἰδιότητα καὶ ὄχι βαθμίδα τῆς ἡλικίας τοῦ ἀτόμου.

985. Kyrieleis 1996, 100.

986. Βλ. σ. 221-222.

987. Kyrieleis 1996, 92-98.

Είκ. 166. Συμπλήρωση του 39 με ένθετα αντικείμενα.

προσφέρουν τὰ ἀναθήματα τοῦ ἴδιου εἰκονογραφικοῦ τύπου καὶ τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀπὸ τὴν ἴδια θέση λατρείας.

Θνητὴ εἶναι ἡ φύση τοῦ κούρου 23 (πίν. 22-23), λόγω τοῦ περιζώματος ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς θνητοὺς στὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ⁹⁸⁸ καὶ τῆς τελετουργικῆς χειρονομίας του, ποὺ παραπέμπει στὴν ὅμοια χειρονομία τοῦ λάτρη 6 (πίν. 4-5). Τὸ νεότερο παράδειγμα τοῦ κούρου 39 (πίν. 34-35) προσφέρει πιὸ σίγουρες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση τῶν κούρων τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, γιατί τὰ ένθετα, χαμένα ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦσε καὶ θὰ ἐξειδίκευαν τὴ μορφή του σὲ ἀθλητὴ, σπένδοντα, σεβίζοντα ἢ καὶ ἀγρότη⁹⁸⁹, μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ βάση τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας του.

Ἐντελῶς ἰδιότυπο εἶναι τὸ μοτίβο τοῦ συνεστραμμένου ἄκρου τοῦ δεξιοῦ του χεριοῦ, ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ σώματος μὲ τὸ μετακάρπιο νὰ ἐφάπτεται τοῦ μηροῦ καὶ τὴν παλάμη νὰ στρέφει πρὸς τὰ ἔξω. Παράλληλα γι' αὐτὴ τὴν ἰδιότυπη συστροφή τοῦ χεριοῦ δὲν ὑπάρχουν σὲ εἰδῶλια, ἐνῶ βρίσκονται σὲ παραστάσεις

περίτμητων ἐλασμάτων τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ, ὅπου οἱ ἀναθέτες εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν μὲ τὸ δεξιὸν χερί τὸ σκέλος θυσιασμένου τετράποδου⁹⁹⁰. Ἡ ἰδιότυπία τοῦ μοτίβου καὶ ὁ ἐντοπισμός του σὲ παλαιότερα τοῦ εἰδωλίου 39 ἀναθήματα ἐπιβάλλουν τὴν ἀποκατάσταση τοῦ χαμένου ἀντικειμένου μὲ τὴν ἴδια προσφορά καὶ τὴν συμπλήρωση τοῦ ἀριστεροῦ του χεριοῦ μὲ τόξο (εἰκ. 166), κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ἀναθετῶν/κομιστῶν ἡμιτόμου στὰ ἐλάσματα, ποὺ κρατοῦν τὸ τόξο ἀντὶ τοῦ σκέλους, ὡς σύμβολο τοῦ κατορθώματος νὰ συλλάβουν τὸ προοριζόμενο γιὰ τὴ θυσία θήραμα⁹⁹¹.

Ἡ πρὸς τὰ κάτω κάμψη τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ χεριοῦ στὸ εἰδῶλιο 39 καὶ ἡ κάμψη τοῦ ἀγκῶνα δὲν ἀποκλείουν τὴν ένθεση κηρυκείου καὶ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ἑρμῇ. Ἀλλὰ κηρύκειο καὶ σκέλος τετράποδου δὲν συνυπάρχουν στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἑρμῇ καὶ ἡ ὀριζόντια θέση τοῦ κηρυκείου ποὺ θὰ εἶχε στὴ μορφή 39, λόγω τῆς κάμψης στὸν καρπὸ, ἀποτελεῖ παρέκκλιση γιὰ τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀνάθεσής της. Τὸ θεϊκὸ σύμβολο κρατιέται ὀρθοί τόσο στὸ ἐλληνιστικὸ εἰδῶλιο 41 τοῦ Ἑρμῇ (πίν. 36), ὅσο καὶ σὲ δύο σύγχρονα τοῦ εἰδωλίου 39 ἐλάσματα⁹⁹², καὶ μάλιστα στὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ὁ

988. Ὅπως στὸ 22 σὲ ἀντιδιαστολὴ τῶν παραστάσεων τοῦ Ἑρμῇ στὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ, στὰ ὁποῖα δὲν φορεῖ περιζῶμα: Λεμπέση 1985, A1-A2, A21, A60 πίν. 52-54.

989. Πὰ τίς εἰκονογραφικὲς καὶ σημασιολογικὲς ἀποκλίσεις τῶν κούρων τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ τύπο του: Thomas 1981, 126-140.

990. Λεμπέση 1985, A24, A37, A47, A50 πίν. 48-49.

991. Αὐτόθι 130-131 A7, Γ8, A32, A49, A57 πίν. 45-47.

992. Αὐτόθι 45 A60-A60a πίν. 33 καὶ 52· 155-158.

Έρμης εικονίζεται στον τύπο του κούρου, κρατώντας τὸ κηρύκειο σὲ θέση κατακόρυφη.

Ἡ θεματική ἀντιστοιχία πού παρουσιάζουν τὰ εἰδώλια τῶν τοξοτῶν **21** καὶ **30**, τοῦ ὁδηγοῦ ταύρου **36** καὶ τοῦ κριοφόρου **29** μὲ τὶς παραστάσεις τῶν περὶ τμητῶν ἐλασμάτων στηρίζει πρόσθετα τὴν πρόταση νὰ συμπληρωθοῦν τὰ χαμένα ἀντικείμενα τοῦ εἰδωλίου **39** μὲ τόξο καὶ μὲ τὸ σκῆλος τοῦ θυσιασμένου ζώου. Δηλαδή μὲ τὴν εὐχαριστήρια προσφορά γιὰ τὸ κυνηγετικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἑπάνωρος, τὸν ὁποῖο ὀνοματίζει ἡ ἐπιγραφή τῆς βάσης (πίν. 34). Ἡ ταύτιση τοῦ κούρου **39** μὲ θνητὸ καὶ ἡ θνητὴ φύση τοῦ κούρου **23** (πίν. 22-23) ὀριοθετοῦν ἓνα πλαίσιο δύο σχεδὸν αἰώνων γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ εἰκόνα τοῦ κούρου ἀντιπροσώπευε τὸν ἀναθέτη. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο καὶ τὰ εἰδώλια τῶν κούρων πού παρεμβάλλονται (πίν. 26, 31, 33) ταυτίζονται μὲ ἀναθέτες, συμπαρασύροντας καὶ τὸν ἄτυπο κοῦρο **18** τοῦ 8ου αἰ. (πίν. 17) στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα ἀναθετῶν.

11. Ἡ ἀνδρική καθιστὴ μορφή

Τὸ θέμα τῆς καθιστῆς ἀνδρικής μορφῆς παρουσιάζει ἓναν τόσο εὐρὺ τοπικὸ καὶ χρονικὸ ὀρίζοντα, ὥστε μόνον κάποια γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰδωλίου **37**, πού χρονολογεῖται τὸν ὕστερο 6ο αἰ. (πίν. 33), βοηθοῦν νὰ προσδιορισθεῖ ἡ καταγωγή τοῦ τύπου του.

Τὸ χαμηλὸ κυβόσχημο κάθισμά του ὑπάρχει στὴν εἰκονογραφία πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ.⁹⁹³ καὶ ἡ καθιστὴ μορφή, ἀνδρική ἢ γυναικεία, ἀπαντᾶται σὲ ἐξίσου παλαιὰ μετάλλινα ἀναθήματα⁹⁹⁴. Τὸ ἄμεσο τυπολογικὸ παράλληλο τοῦ καθίσματος τῆς μορφῆς **37**, μὲ τὴν πίσω καμπύλη πλευρὰ καὶ τὸ χαμηλὸ ὀρθογώνιο ὑποπόδιο, βρίσκεται σὲ πῆλινο κρητικὸ εἰδῶλιο ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, προγενέστερο τοῦ 8ου αἰ.⁹⁹⁵ Τὸ μισοξαπλωμένο μάλιστα γυμνὸ σῶμα σὲ αὐτὸ τὸ πρῶμο παράδειγμα κυβόσχημου καθίσματος, πού ἀνακαλεῖ τὴ στάση τῶν ἔνθρονων μορφῶν τῆς μυκηναϊκῆς πηλοπλαστικῆς, ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ τὴν αὐτόνομη δημιουργία τοῦ τύπου τῆς καθιστῆς μορφῆς στὴν ἐλληνικὴ εἰκονογραφία⁹⁹⁶. Παράλληλα τεκμηριώνει τὴν ἐξάρτηση τοῦ καθίσματος τοῦ εἰδωλίου **37** ἀπὸ παραδοσιακὰς φόρμες, τὶς ὁποῖες ὁ τεχνίτης τοῦ ἴσως ἀντλήσε ἀπὸ καθίσματα καθημερινῆς χρήσης.

Ὁ τύπος τοῦ καθίσματος εἶναι τόσο ἀπλός, ὅσο καὶ ὁ ὀμηρικὸς θᾶκος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαφοροποιεῖται τὸ κάθισμα τοῦ εἰδωλίου **37** κατὰ τὴν προσθήκη τοῦ ὑποποδίου. Τὸ

993. Kranz 1972, 35-55. Γιὰ τὸν Hockertypus: Jung 1982, 42-44.

994. Felsch 1981, 126-127 εἰκ. 12 μὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴ χρονολόγησή του πρὶν ἀπὸ τὸ 750, πού συμπαρασύρουν σὲ μία προγενέστερη τοῦ ὕστερου 8ου αἰ. χρονολόγηση καὶ ἄλλα παραδείγματα: AΔ 19, 1964, B3, 355 πίν. 418α (Βέροια). Ortiz 1994, 79.

995. Rizza e Scrinari 1966, 208 ἀρ. 47 πίν. 8.

996. Kranz 1972, 1-55. Hiller 1983, 94-95. Πὰ τὶς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις σὲ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα μόλις τὸν 7ο αἰ.: Λεμπέση 1976, 83-86 B9. Στὴν εἰσαγωγή τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἐπανερχοῦνται οἱ Adams 1978, 28-29· Martini 1989, 107-112· 190-200 καὶ Coldstream 1992/93, 15-16.

πρόσθετο δηλαδή στοιχείο, που ταιριάζει σε καθίσματα ποικίλων τύπων έσωτερικού χώρου και λείπει από τους κτιστούς ή μονολιθικούς θάκους, τους προσαρτημένους στις έξωτερικές όψεις ανακτόρων ή σπιτιών⁹⁹⁷. Πάντως το κυβόσχημο καθίσμα, με ή χωρίς υποπόδιο, δεν αποτελεί χαρακτηριστικό έποχής ή εργαστηρίου, ούτε και εξαρτάται από τον εικονογραφικό τύπο ή το φύλο της καθιστής μορφής. Μόνο ο συνδυασμός του με τις στρογγυλές φόρμες στο είδωλο 37 χαρακτηρίζει περισσότερο την έποχή, παρά την τεχνοτροπία συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής, αφού απαντάται από το 650 και μετά σε έργα διαφορετικών κατηγοριών, από διαφορετικό ύλικό και διαφορετικής προέλευσης⁹⁹⁸. Χαραριστικό έποχής είναι ο έμπλουτισμός του τύπου της καθιστής ανδρικής μορφής με το ιμάτιο, που ευνοεί τη μορφοποίησή της με περισσότερο ή λιγότερο στρογγυλές φόρμες και άπληχί την απομάκρυνσή της από το άριστοκρατικό ιδεώδες της γεωμετρικής έποχής. Η άλλαγή άκριβώς των κοινωνικών αντίληψεων δικαιολογεί τη βαθμιαία επάύξηση των παραστάσεων καθιστών ανδρικών μορφών από τον 7ο στον 6ο αϊ.⁹⁹⁹

Μόνο ο τρόπος που αποδίδονται οί φόρμες του καθίσματος και της μορφής χαρακτηρίζει την εργαστηριακή προέλευση κάθε παραδείγματος. Και για το καθίσμα της ανδρικής μορφής 37 τὰ παράλληλα έντοπίστηκαν στην Κρήτη, ενώ για το ιμάτιο ο άτάλαντος τεχνίτης μοιάζει νά αντιγράφει δύο διαφορετικούς τρόπους διευθέτησης. Το σχήμα του λοξού ιματίου με την άκρη της αναδιπλωμένης πτέρυγας νά πέφτει στη ράχη, που αφήνει άκάλυπτα τὰ δύο χέρια και απαντάται στη μνημειακή πλαστική του ύστερου 7ου/πρώιμου 6ου αϊ.¹⁰⁰⁰, και το πιό σπάνιο σχήμα που καλύπτει όλόκληρη τη μορφή από τον λαϊκό έως τὰ άκρα πόδια και προσιδιάζει στη μεταλλοπλαστική του β' μισού του 6ου αϊ.¹⁰⁰¹ Το δεύτερο σχήμα είναι πιό κλειστό και άγνοήθηκε από τη μνημειακή πλαστική, ίσως γιατί παραβίαζε το ιδεώδες του γυμνού ανδρικού σώματος. Αντίθετα στη μικροτεχνία οί περιτυλιγμένες στο ιμάτιο ανδρικές μορφές, όρθιες ή καθιστές, θεϊκές ή θνητές, έμφανίζονται από τον ύστερο 7ο αϊ.¹⁰⁰² Η θεϊκή φύση τους προσδιορίζεται είτε με τις παρενρισκόμενες μορφές στις αναπτυγμένες παραστάσεις είτε με κάποιο θεϊκό

997. Liddell-Scott στη λ. *θάκος* για τις φιλολογικές αναφορές. Για την άπεικόνισή του βλ. ένδεικτικά: Arias und Hirmer 1960, εικ. 44.

998. α) Ρέθυμνο, Άρχ. Μ. από τὰ Γουλεδιανά Ρεθύμνης, γυναικείο καθιστό άγαλμάτιο του 650-625: Davaras 1972, 14-15· 18· 25· 53 άρ. 17 εικ. 16-18, του όποιου την άποψη για τὰ αϊγυπτιακά πρότυπα του καθίσματος αποκρούει σωστά ο Jung 1982, 150 σημ. 704. β) Λακωνία, ξεύγος μορφών από έλεφαντόδοντο: Marangou 1969, 136 άρ. 86 πίν. 110 (ύστερο δαιδαλικό) = Kranz 1972, 24 σημ. 82 (πρώιμος 6ος αϊ.). Jung 1982, 43-44 σημ. 216 με έπιφύλαξη για το ανδρικό φύλο της μιās μορφής και τη θεϊκή φύση του ξεύγους. γ) Θάσος, πήλινα είδωλια του 6ου αϊ., που εκτιμώνται ως ίωνικά για τον συνδυασμό καθί-

σματος και στρογγυλής φόρμας: Weill 1985, 36-37 άρ. 10-12 πίν. 2.

999. Jung 1982, 132-138.

1000. Πρβ. το καθιστό άγαλμα από τὰ Άγιωργίτικα της Άρκαδίας, που λόγω του ένδύματος είναι ανδρικό: Kranz 1972, 26 σημ. 94.

1001. Είδωλιο Διός από το Λύκαιο της Άρκαδίας: Άθήνα, Έθν. Άρχ. Μ. 13209, Υ 0.09 μ.: Langlotz 1967, 80 άρ. 14 πίν. 41b = Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου 1975, 187 άρ. 8 πίν. 38γ.

1002. Ένδεικτικά από τον θεϊκό κύκλο βλ. τον θώρακα Crow: Hoffmann 1972, 50-53 πίν. 25 και από τον κοσμικό: Smith 1944, 241-290 πίν. 33-37. Για την καθιστή θεϊκή μορφή: Stibbe 1972, 20· 48· 67-68 άρ. 8 πίν. 4 εικ. 5· 33· 74-75 άρ. 31 πίν. 15.3.

Είκ. 167. Μόναχο, Br 3707, Υ 0.047 μ.

σύμβολο, ενώ η απουσία κάθε συμβόλου χαρακτηρίζει την άωννυμία των θνητών, όπως της μορφής 37¹⁰⁰³.

Από τις καθιστές ανδρικές μορφές περισσότερο συγγενικές ως προς τον τύπο του ειδώλιου 37 (πίν. 33) είναι δύο χάλκινα ειδώλια του 530-500, κορινθιακού και άποικιακού εργαστηρίου από τη Δωδώνη¹⁰⁰⁴ και ένα τρίτο χάλκινο επίσης ειδώλιο γενειοφόρου στο Μουσείο του Μονάχου (είκ. 167), του οποίου το εργαστήριο έχει εντοπισθεί στον νησιωτικό-ϊωνικό χώρο¹⁰⁰⁵. Κοινό χαρακτηριστικό των τριών ειδωλίων είναι το όμοια διευθετημένο ιμάτιο, του οποίου η άνορθόδοξη απόδοση στο κρητικό ειδώλιο 37 προδίδει την αδυναμία του τεχνίτη να άφομοιώσει τα έξωκρητικά πρότυπα. Το λείο χωρίς πτυχές ιμάτιο, το σύμφυτο χαμηλό κάθισμα, η έλαφρά στροφή της κεφαλής και η ταινιωτή διόγκωση επάνω από το μέτωπο, που υπαινίσσεται την κόμη, φέρουν πλησιέστερα τη μορφή 37 στον γενειοφόρο του Μονάχου, από όσο στις όμοιου τύπου μορφές από τη Δωδώνη. Μόνον κατά τον τύπο του καθίσματος και την προσθήκη του ύποποδιου διαφέρει το κρητικό ειδώλιο από το νησιωτικό-ϊωνικό. Αυτή η διαφορά δικαιολογείται από τη διαφορετική λειτουργία τους, καθώς το ειδώλιο 37 άποτελούσε άνύτοτελές άνάθημα, ενώ τα

1003. Πόσο άναγκαίος ήταν ό ειδικός χαρακτηρισμός αυτού του είκονογραφικού τύπου τον 6ο αϊ. δείχνει η άναγραφή των όνομάτων των ήρώων της έλληνικής άντιπροσωπείας στην Τροία, που είκονίζονται στον κορινθιακό κρατήρα της πρώην Συλλογής Astarita (*EAA* II (1959) 848, έγχρ. πίν. στή σ. 849 = Schefold 1964, 81 είκ. 72) ή και του Παρθενονπαίου σέ έτρουσικό σκαραβαίο (*LIMC* I. 1 (1981)

697 άρ. 29 πίν. 560).

1004. α) Ίωάννινα, Άρχ. Μ. άρ. 4903, Υ 0.072 μ.: Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου 1975, 157· 189 άρ. 9 πίν. 53ε. β) Άθήνα, Έθν. Άρχ. Μ. Συλλογής Καραπάνου άρ. 28, Υ 0.08 μ.: αυτόθι 157· 188 άρ. 19 = Carapanos 1878, 31 πίν. 10.2 (Πέλοψ λόγω του κωνικού πύλου).

1005. Antikensammlungen άρ. 3707, Υ 0.047 μ.: Maaß 1979, 20 άρ. 7.

τρία τυπολογικά παράλληλά του ήταν προσαρτημένα σε κρατήρες¹⁰⁰⁶. Σε κρατήρα θα ήταν προσαρτημένα δύο ακόμη χάλκινα ειδώλια γενειοφόρων, περιτυλιγμένων στο ἱμάτιό τους πού κυκλοφόρησαν στο ἐμπόριο τέχνης, ἔχουν χρονολογηθεῖ στο 490 καὶ ἀποδοθήκαν σε ἀνατολικοῖωνικὸ ἐργαστήριον¹⁰⁰⁷.

Ὁ βαθμὸς τῆς τυποποίησης πού παρουσιάζει ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς ἀνδρικής καθιστῆς μορφῆς στὰ πέντε ἐξωκρητικὰ ειδώλια ὁδηγεῖ στὴ σημασιολογικὴ σύνδεσή τους καὶ ἡ προσάρτησή τους σε κρατήρες¹⁰⁰⁸ ἴσως εὐνοεῖ τὴν ταύτισή τους μὲ συμποσιαστές. Τὸ στητὸ κεφάλι τῶν δύο νέων (= ἀγένειων) συμποσιαστῶν τῆς Δωδώνης καὶ τοῦ ἑνὸς ἐνήλικα ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τέχνης μοιάζει νὰ σημειοθετεῖ τὴ νηφαλιότητά τους. Ἀντίθετα ἡ πρόσχαρη ἔκφραση τοῦ προσώπου καὶ ἡ ζωνεῖα στραμμένη κεφαλὴ στοῦ ειδώλιου τοῦ Μονάχου ἀποδίδουν τὴν “ἐν εὐθυμίᾳ” διάθεση ἑνὸς ὥριμου συμποσιαστή, ἐνῶ ὁ ὥριμος συμποσιαστής στοῦ δεύτερο ειδώλιου ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τέχνης ἔχει περιπέσει σε βαθιὰ μελαγχολία, ὅπως προδίδουν τὸ γερμένο πρὸς τὸ πλάι κεφάλι καὶ τὰ χαμηλωμένα βλέφαρά του. Ἡ ἐρμηνευτικὴ πρόταση γιὰ τὰ πέντε ἐξωκρητικὰ τυπολογικὰ παράλληλα τοῦ ειδωλίου 37 δὲν προσκρούει στὴ συνήθεια νὰ συμποσιάζουν οἱ ἄνδρες ἀνακεκλιμένοι, ἡ ὁποία καθιέρωσε ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. τὸν εὐρύτατα διαδομένο εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ ἀνακεκλιμένου συμποσιαστή. Τὴν ἀναχρονιστικὴ ἐπιλογὴ τοῦ τύπου τοῦ καθιστοῦ συμποσιαστή ἴσως ἐπέβαλε τὸ σημεῖο τῆς προσαρμογῆς του στοὺν κρατήρα, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς ὁ τύπος ἀπηχοῦσε μιὰ παρωχημένη συνήθεια, ἡ ὁποία διατηρήθηκε μόνο στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Κρήτη¹⁰⁰⁹.

Ἡ συνήθεια τῶν Κρητῶν νὰ διαιτῶνται... καθήμενοι θρόνοις¹⁰¹⁰ στὰ ἀνδρεῖα (= συσσίτια) δικαιολογεῖ τὴν προσφυγὴ τοῦ τεχνίτη τοῦ ειδωλίου 37 στοὺν σπάνιο εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ καθιστοῦ συμποσιαστή. Ἡ προσθήκη τοῦ ὑποποδίου στοῦ χαμηλὸ κάθισμα ἐξυπηρετεῖ βέβαια τὴν εὐστάθεια τοῦ κρητικοῦ ειδωλίου ὡς αὐτοτελοῦς ἀναθήματος, ἀλλὰ τροποποιεῖ παράλληλα καὶ τὸ μήνυμά του. Ἡ μορφὴ 37 ξεχώριζε μὲ τὸ ὑποπόδιο ὡς σεβάσμιος πολίτης ἀπὸ τοὺς ὁμοτράπεζους ἐταίρους καὶ ἡ περιφρονιστικὴ στάση τῆς τὴν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀνέμελη ἀτμόσφαιρα τῶν ἰδιωτικῶν συμποσίων. Αὐτὲς οἱ δύο εἰκονογραφικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν ξενόφερτο τύπο ἐντάσσουν τὴν καθιστὴ ἀνδρική μορφὴ 37 στοῦ αὐστηρὸ περιβάλλον τοῦ ἀνδρείου, ὅπου γίνονταν οἱ κοινὲς συνεστιάσεις τῶν ἐταίρων καὶ λαμβάνονταν οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὰ κοινὰ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες.

Ἡ κρητικὴ εἰκονογραφία ἔχει υἱοθετήσει ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰῶνα τὸν τύπο τῆς καθιστῆς ἀνδρικής μορφῆς σε θρόνο μὲ ὑποπόδιο γιὰ νὰ ἀπεικονίσει σε ἐπιτάφια στήλη ἀπὸ τὸν Πρινιὰ τὸ πολιτικὸ ἀξίωμα τοῦ κόσμου¹⁰¹¹. Ἀλλωστε ἡ παρουσία ἀρχόντων στοῦ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσης τοῦ ειδωλίου 37 μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. σε χάλ-

1006. Karusu 1979, 77-91 πίν. 13-28.

1007. MMAG Auktion 60, 1982, 51-52 ἀρ. 98-99.

1008. Τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀγγείου τῶν συμποσίων. Karusu 1979, 83-84 γιὰ τὰ ειδώλια τῆς Δωδώνης = γέροντες παρενρισκόμενοι σε ἀναχώρηση ἄρματος· 77 γιὰ τὴν πιθανὴν σύνδεση τοῦ ειδωλίου τοῦ Μονάχου μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κρατήρα.

1009. Thönges-Stringaris 1965, 5. Fehr 1971, 194 σημ. 157 γιὰ τὴ Μακεδονία.

1010. Ἡρακλείδης Ποντικός, *Περὶ πολιτειῶν* 3. 6 (Dilts, Exc. Polit.).

1011. Λεμπέση 1976, B9, 83-86· 94-97. Ὁ Jung (1982, 74 σημ. 417) ἀνασκευάζει τὴν ἀντίρρηση μελετητῇ γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς τῆς στήλης.

κινα ἀναθήματα καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ σὲ θραῦσμα κεραμίδας¹⁰¹², ἐνῶ τὸ ἐπιβλητικὸ ἔνδυμα τοῦ ἱματίου χαρακτηρίζει ὡς ἄρχοντες δύο μορφές σὲ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ ὕστερου 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ.¹⁰¹³, τεκμηριώνοντας γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὴ θεματικὴ ἀντιστοιχία τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν περίτμητων ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

12. Ὁ κένταυρος

Ὁ κένταυρος **34** τῆς ὕστερης δαιδαλικῆς περιόδου (πίν. 30), μὲ τὸ πλήρες ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὸ σῶμα ἀλόγου νὰ ἐκφύεται ἀπὸ τὴ θέση τῶν γλουτῶν¹⁰¹⁴, ἔχει γιὰ τυπολογικὸ παράλληλο τὸν πήλινο πρωτογεωμετρικὸ κένταυρο ἀπὸ τὸ Λευκαντί¹⁰¹⁵ (εἰκ. 32). Διαφέρει μόνο κατὰ τὸ μοτίβο τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ χειριοῦ μὲ τὴ σφιγμένη σὲ γροθιά παλάμη, ποὺ στηρίζεται στὴ μέση. Ἡ σπανιότητα αὐτῆς τῆς χειρονομίας καὶ ἡ συχνότητα τοῦ μοτίβου τῆς γροθιάς στὰ κρητικὰ εἰδώλια τῆς 2ης καὶ 1ης χιλ. δίνει περισσότερες πιθανότητες γιὰ τὴ μεταβίβασή του ἀπὸ τὴν Κρήτη σὲ πήλινο κορινθιακὸ εἰδῶλιο κενταύρου τοῦ 700-650¹⁰¹⁶, παρὰ τὸ ἀντίστροφο. Τὸ σπασμένο ἀριστερὸ χέρι τοῦ κορινθιακοῦ κενταύρου θὰ κρατοῦσε κλαδί, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς σωστῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἴδιου χειριοῦ στὸν κένταυρο ἀπὸ τὸ Λευκαντί¹⁰¹⁷.

Παρὰ τὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀποχωρίζει τὸν πήλινο κένταυρο ἀπὸ τὸ Λευκαντί καὶ τὸν χάλκινο **34**, ὁ τρόπος ποὺ συνδέεται τὸ ἀνθρώπινο μὲ τὸ ζωικὸ σῶμα εἶναι ἴδιος. Ἡ ἔκφυση τοῦ ζωικοῦ σώματος ἀπὸ τοὺς γλουτοὺς ἀποτελεῖ διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ, καθὼς ἀπαντᾶται καὶ στοὺς γεωμετρικοὺς κενταύρους ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία ἢ τὴ Φιγᾶλεια¹⁰¹⁸. Διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ πανομοιότυπο στοὺς κενταύρους **34** καὶ Λευκαντιοῦ μοτίβο τοῦ δεξιοῦ τοὺς λυγισμένου χειριοῦ μὲ τὴν ἀνοικτὴ παλάμη νὰ ἀκουμπᾷ στὸ ὕψος τοῦ ἰσχίου, σὰν νὰ βρίσκονται σὲ στιγμιαία ἀνάπαυλα. Τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ ἀπαντᾶται καὶ σὲ δύο χάλκινα εἰδώλια κενταύρων ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ὕστερου 7ου αἰ.¹⁰¹⁹, στὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὴ ἡ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς τέχνης¹⁰²⁰. Ἡ παραλλαγὴ τῆς χειρονομίας, μὲ τὴ μετατόπιση τῆς παλάμης ἀπὸ τὸ ἰσχίον

1012. Κατὰ τὸν X. Κριτζᾶ γιὰ τὶς πρώτες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες: Λεμπέση 1981, 5.

1013. Λεμπέση 1985, A45 καὶ A59, 98-105 (χρονολόγηση): 146 (ἐρμηνεία) πίν. 28, 32 καὶ 51.

1014. Schiffler 1976, 15-24 (στὰ ἀττικά ὕστερο-γεωμετρικὰ ἀγγεῖα): 59-64 (στὰ κορινθιακὰ) καὶ 163-164 γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τύπου μὲ ζωικὰ τὰ μπροστινὰ πόδια μετὰ τὸ 650. Βλ. Fittschen 1969, 112 σημ. 554 γιὰ δύο πιθανὲς ἐξαιρέσεις παλαιότερες τοῦ 650.

1015. Schiffler 1976, 77-79: 279 EU-S1 = LIMC 1997, VIII₁, Suppl. 675 ἀρ. 20. Πὰ τὶς ὀφειλές του στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ: Lebessi 1996, 146-154.

1016. Schiffler 1976, 64 K-S2: 271 = LIMC 1997,

VIII₁, Suppl. 675 ἀρ. 24.

1017. Nicholls 1970, 24-25.

1018. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. α) ἀρ. χ. 6188· β) ἀρ. χ. 14495: Schiffler 1976, 320 V12-V13 = LIMC 1997, VIII₁, Suppl. 676 ἀρ. 36. Πὰ τὴ σπανιότερη, διαχρονικὴ ἐπίσης παραλλαγὴ τῆς ἔκφυσης τοῦ ζωικοῦ σώματος μὲ τὴν ὁλόγλυφη ἢ σὲ περίγραμμα ἀπόδοση τῶν γλουτῶν: Schiffler 1976, 153.

1019. α) Λονδίνο, Βρετανικὸ Μ. ἀρ. 75.3-13.12: LIMC 1997, VIII₁, Suppl. 676 ἀρ. 37 καὶ β) ΗΠΑ, Συλλογὴ E. Kolb: Schiffler 1976, 98: 288-289 O-S4-5.

1020. Πὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ **34** στοὺς ροδιακοὺς κενταύρους βλ. σ. 130-131.

πρὸς τὰ καπούλια τοῦ ζωικοῦ σώματος, σὲ δύο ἀκόμη χάλκινα εἰδώλια κενταύρων τοῦ ὕστερου βου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ Rollos τῆς ἰσπανικῆς ἐπαρχίας Murcia¹⁰²¹, τονίζει τὴν κίνηση τοῦ κενταύρου πρὸς τὰ ἔμπρός, ἀντὶ τῆς στιγμιαίας στάσης του στὸ πρωτογεωμετρικὸ εἶδωλο ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ καὶ τὸ ὕστεροδαιδαλικὸ **34**.

Ἡ διαφοροποίηση τῆς χειρονομίας τοῦ δεξιοῦ χειροῦ ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸ τέλος τοῦ βου αἰ. εἶναι ἐπακόλουθο τῶν φυσιοκρατικῶν τάσεων, ποὺ ἀναπτύχθηκαν βαθμιαία στὴν ἑλληνικὴ τέχνη¹⁰²². Ἀναλογικὰ καὶ οἱ μορφοπλαστικὲς ἀποκλίσεις τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ κενταύρου ἀπὸ τοὺς κενταύρους τῶν ἀπτικῶν ὕστερογεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ πολὺ περισσότερο τῶν εἰδωλίων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. εἶναι ἐπακόλουθο τῶν ἀφαιρετικῶν τάσεων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ ἐξομοιώνει τὰ ἀνθρώπινα μὲ τὰ ζωικὰ σκέλη¹⁰²³, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου ὅταν ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικὰ τοῦ φύλου¹⁰²⁴ καὶ ἐκφράζεται μὲ καθαρὰ γεωμετρικὲς φόρμες¹⁰²⁵.

Ὁ κένταυρος ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ (εἰκ. 32) δείχνει ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος μὲ τὸ πλήρες ἀνθρώπινο σῶμα καὶ μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ κλαδιοῦ, ποὺ θὰ κρατοῦσε στὸ ἀριστερό του χέρι, ἦταν διαμορφωμένος ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰ.¹⁰²⁶ Στὸν παράγοντα τῆς τύχης μπορεῖ νὰ ὀφείλεται ἡ ἔλλειψη συνδετικῶν κρίκων ἀνάμεσα στὸν πρωτογεωμετρικὸ κένταυρο καὶ τὶς ἀπεικονίσεις του σὲ ἀγγεῖα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, γιὰτὶ καὶ ἡ κόσμηση τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐπέτρεψε ὄψιμα τὴ διείσδυση εἰκονιστικῶν θεμάτων καὶ τὰ ἔργα τῆς εἰδωλοπλαστικῆς εἶναι πολὺ λιγότερα σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀγγεῖα τὸ ἴδιο διάστημα. Μάλιστα ἡ χαίνουσα ἐγκοπή στὸ πόδι τοῦ κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ταύτισή του μὲ τὸν καλόγνωμο Χείρωνα, δείχνει ὅτι ἡ εἰκόνα καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὴν ἀνίατη πληγὴ ποὺ τοῦ προκάλεσε ἄθελα ὁ μαθητὴς του Ἡρακλῆς εἶχαν διαμορφωθεῖ τὸν 10ο αἰ. στὸν ἑλληνικὸ χῶρο¹⁰²⁷.

Ἡ πρώτη μυθολογικὴ ἐξατομίκευση τῶν κενταύρων στὸν ἐπώνυμο Χείρωνα προϋπέθετε ἀντίστοιχη εἰδικὴ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση ἢ τὴν κτέριση τοῦ νεκροῦ μὲ εἶδωλο κενταύρου. Ἔτσι οἱ σπάνιες σχετικὰ ἀφορμὲς γιὰ τὴ μορφοποίησή του, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸν παράγοντα τῆς τύχης δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τοῦ εἰκαστικοῦ κενοῦ στὰ

1021. α) Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 6680: LIMC 1997, VIII₁ Suppl. 676 ἀρ. 39 καὶ β) Μαδρίτη, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 18536: Schiffler 1976, 152-154, V15 καὶ V17. Ἐνδιάμεση παραλλαγή τοῦ ἴδιου μοτίβου παρουσιάζει τὸ χάλκινο εἶδωλο κενταύρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, Παρίσι, Cabinet des Médailles ἀρ. 514: Schiffler 1976, 154-156, V16.

1022. Schiffler 1976, 85 σημ. 267· 145 ὅπου λανθασμένα συνδέεται τὸ μοτίβο τοῦ δεξιοῦ χειροῦ τοῦ κενταύρου **34** μὲ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας ἐτρουσκικῶν κενταύρων.

1023. Πρβ. τὰ πίσω ζωικὰ πόδια τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ κενταύρου μὲ τὰ πόδια τῆς πῆλινης ἀνδρικής μορφῆς ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (εἰκ. 155).

1024. Π.χ. στὸν ὄπλοφόρο **11**.

1025. Πρβ. τὸ τετράπλευρο σῶμα τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ὄπλοφόρου **11** μὲ τὸ ἀνθρωπόμορφο τοῦ μεταγενέστερου κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ.

1026. Πὰ τὸ κλαδὶ τῶν κενταύρων: Schiffler 1976, 15 (σύμβολο)· 21 (ὄπλο)· 35 (Χείρων μὲ κλαδί)· 164 (γενικά) καὶ 154-156 V14-V16.

1027. Ἀπολλόδ. Βιβλ. II 5. 4· II 5. 11 (Loeb 1968): Lebessi 1996, 149 σημ. 57-58, ὅπου σημειώνεται γιὰτὶ ἡ πληγὴ δὲν εὐνοεῖ τὴν ταύτιση τοῦ εἰδωλίου μὲ τὸν κένταυρο Φόλο, ὅπως προτείνει ἡ Gisler-Huwyler 1986, 238· 247. Τὴν παλαιὰ ἀποψη, ποὺ διαχωρίζει τοὺς κενταύρους σὲ ἀνώνυμους "ἱπποδαίμονες" καὶ σὲ ἐπώνυμα μυθικά ὄντα, ἔχει ἀντικρούσει σωστά ἡ Schiffler 1976, 161-163.

ειδώλια τῶν κενταύρων τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης γεωμετρικῆς περιόδου. Στὴ διεύρυνση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ συνετέλεσε καὶ ἡ ἔρευνα μὲ τὴν ὀψιμη χρονολόγηση τῶν χάλκινων γεωμετρικῶν κενταύρων ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ τὴ Φιγάλεια ἢ τὸ σύμπλεγμα κενταύρου καὶ ἀνδρικοῦ μορφῆς στὴ Νέα Ὑόρκη, μὲ βάση τὸ ἐπισφαλὲς κριτήριό τῆς ἐμφάνισης τῶν κενταύρων τὴν ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο στὰ ἀττικά ἀγγεῖα¹⁰²⁸.

Πάντως, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ κενταύρου Χείρωνος στὸ Λευκαντί, τὸ ὁποιοδήποτε εἰκαστικὸ κενὸ οὔτε τεκμηριώνει τὴν εἰσαγωγή αὐτοῦ τοῦ διφυοῦς ὄντος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή¹⁰²⁹ οὔτε καλύπτεται μὲ τὰ κυπριακὰ πῆλινα εἰδώλια τῶν μεικτογενῶν ὄντων, ποὺ ἐνδημοῦν στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ μετὰ¹⁰³⁰. Οἱ εἰκονογραφικὲς καὶ οἱ συνακόλουθες σημασιολογικὲς ἀποκλίσεις τῶν κυπριακῶν ὄντων ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν τύπο τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ κενταύρου Χείρωνος εἶναι πολλὲς καὶ σωστὰ σημειώθηκε ὅτι τὰ κυπριακὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ἕναν τύπο τέρατος, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε κένταυρος οὔτε μινώταυρος¹⁰³¹. Ἀνάλογη δυσκαθόριστη πολυσημία παρουσιάζουν καὶ τὰ μεικτογενῆ πῆλινα, τροχήλατα ὄντα τῆς ὑστερῆς χαλκοκρατίας στὴν Κρήτη, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίχθηκε ὅτι μεταβίβασαν τοὺς “ἐξ Ἀνατολῶν ἐρεθισμοὺς” στὴν Κύπρο¹⁰³².

Γενικὰ ἡ ἐπιλεκτικὴ συλλογὴ εἰκονογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ ἔργα διαφορετικῶν ἐποχῶν, πολιτισμῶν καὶ κατηγοριῶν, ἔστω καὶ παρόμοιων μὲ τὰ ἐπὶ μέρος χαρακτηριστικὰ τοῦ πλήρως διαμορφωμένου ἑλληνικοῦ τύπου κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντί, εἶναι μεθοδολογικὰ ἐπισφαλῆς. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὅρου “πρωτο-κένταυρος” γιὰ τὴν μεικτογενῆ μορφή σὲ λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹⁰³³. Ἡ προσθήκη τῶν χειρῶν σὲ σῶμα βοδιοῦ μὲ κεφάλι σφίγγας καὶ πτηνόσχημα ἄκρα πόδια δύσκολα τεκμηριώνει τὴν ὑπόθεση, ὅτι αὐτὸς ὁ ἐκφυλισμένος τύπος τῆς μυκηναϊκῆς σφίγγας ἀντιπροσωπεύει τὴν προβαθμίδα τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου κενταύρου¹⁰³⁴. Ἰδιαίτερα, ὅταν ὁ τύπος τοῦ κενταύρου μὲ τὸ πλήρες ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὸ ἀλογίσιο προσκολλημένο στὴ θέση τῶν γλουτῶν ὑπάρχει ὡς ἀνάθημα στὴν κατηγορία τῶν πῆλινων εἰδωλίων ἀπὸ τὴν ΥΚ ΙΙΒ/πρώιμη ΙΙΙΓ φάση, ὅπως δείχνει ὁ κένταυρος ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς στὴ Μῆλο¹⁰³⁵.

Ἡ ἴδια διακοσμητικὴ ἀντίληψη τοῦ μυκηναϊκοῦ κενταύρου τῶν Κυκλάδων καὶ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τῆς Εὐβοίας, ὅπως καὶ οἱ παρεμφερεῖς φόρμες τοῦ ἀνθρώπινου σώματος τοὺς τεκμηριώνουν τὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου κενταύρου στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Ἴσως καὶ τὴ μυκηναϊκὴ καταγωγή τοῦ μύθου γιὰ τὸν Χείωνα ὡς “παιδαγωγοῦ”, ἂν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῶν κενταύρων ἀπὸ τὸ Λευκαντί καὶ τὴ Φυλα-

1028. Πὰ τὴ χρονολόγησή τους μετὰ τὸ 750: Schiffler 1976, 152-154.

1029. Arnold 1972, 2-3· 130-131· 143-144· 161-166· 223-225. Carter 1972, 45-49 (ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ σφίγγα). Ἀντίθετη ἡ Schiffler 1976, 11. Laffineur 1978, 66-68 μὲ ἐπιφύλαξη. Πὰ τοὺς κενταύρους τοῦ μύθου ὡς ἑλληνικὸ φαινόμενο: Kirk 1970, 157.

1030. Kourou 1991, 110-123. Ἀντίθετη ἡ Schiffler

1976, 79· 87-90.

1031. Monloup 1984, 107-109 ἀρ. 5B εἰκ. 23.

1032. Karageorghis 1991, 25-28.

1033. Kourou 1991, 113 πίν. 26.2.

1034. Vermeule 1981, 69 εἰκ. 26, ὅπου ἡ ἐρμηνεῖα μὲ σφίγγα ἀνταποκρίνεται στὰ συναπεικονιζόμενα στοιχεῖα τῆς παράστασης.

1035. Lebesse 1996, 148-149.

κωπή ἔχουν ἐκτιμηθεῖ σωστά¹⁰³⁶. Πάντως εἶναι πιθανότερο νὰ συνέβαλε ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος στὴ διαμόρφωση τῶν κυπριακῶν μεικτογενῶν ὄντων¹⁰³⁷ καὶ στὴ μεταβίβαση στοιχείων τοῦ διαμορφωμένου κενταύρου σὲ αὐτὰ τὰ ὄντα, παρὰ νὰ σταχυολογήθηκαν εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κυπριακὴ εἰκονογραφία γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ-ἑλληνικὸ κένταυρο. Ἔτσι δικαιολογεῖται γιὰ τὰ κυπριακὰ εἰδῶλια ποὺ συνδέονται μὲ τὸν ἑλληνικὸ τύπο τοῦ κενταύρου εἶναι λίγα καὶ ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. καὶ μετὰ¹⁰³⁸.

Καὶ τὸ εἰκαστικὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸν μυκηναϊκὸ κένταυρο ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ καὶ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς τυχαῖο, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ δικαιολογοῦν τὴν ἔλλειψη εἰδωλίων κενταύρων στὴν πρώιμη καὶ μέση περίοδο τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἄν τὸ εἶδος τῆς κόσμησης τῶν γεωμετρικῶν ἀπτικῶν ἀγγείων ἐπέτρεψε τὴν ὀψιμὴ διείσδυση τῶν εἰκονιστικῶν θεμάτων, οἱ περισσότεροι μακρόβιες διακοσμητικὲς τάσεις ἄλλων ἐργαστηρίων, ὅπως τοῦ κορινθιακοῦ ἢ τοῦ κρητικοῦ, δὲν θὰ εὐνοοῦσαν τὴν ἀπεικόνιση τοῦ κενταύρου στὰ ἀγγεῖα τους γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ ὅσο στὰ ἀπτικά ἀγγεῖα. Εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη δικαιολογεῖται ἡ σπανιότητα τοῦ κενταύρου ἀκόμη καὶ τὸν 7ο αἰ., σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα μεικτογενῆ ὄντα – σφίγγες ἢ γρύπες – ποὺ εἰσάγονται στὴν κρητικὴ εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν 9ο αἰ.¹⁰³⁹, ἂν δεχθοῦμε ὅτι οἱ κένταυροι ἦταν ἀντιληπτοὶ ὡς πρωταγωνιστὲς εὐδιάκριτων καὶ καλὰ ὁργανωμένων μύθων¹⁰⁴⁰. Ἡ μυθικὴ ἀκριβῶς ἀντίληψη γιὰ τοὺς κενταύρους δὲν εὐνόησε τὴν ἀπεικόνισή τους στὰ κρητικὰ ἀγγεῖα τοῦ 7ου αἰ., τῶν ὁποίων τὰ εἰκονιστικὰ θέματα ἀντλοῦνται περισσότερὸ ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ ἢ τοὺς μύθους τοὺς συνυφασμένους μὲ ἱεροπραξίες, παρὰ ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους μυθικοὺς κύκλους¹⁰⁴¹. Ἐπομένως ἡ σπάνια καὶ μετὰ τὸ 650 ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ διφυοῦς ὄντος στὴν Κρήτη δὲν σημαίνει ὅτι οἱ σχετικοὶ μὲ τοὺς κενταύρους μῦθοι ἦταν ἄγνωστοι, ἀλλὰ ὅτι εἰδικὲς τελετουργίες ἢ τοπικῆς ἐμβέλειας ἡρωολατρεία¹⁰⁴² ἔδιναν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάθεση κενταύρων.

Κυκλαδικὴ ὑπογεωμετρικὴ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ τὴν παράσταση κενταύρου καὶ κυνηγοῦ¹⁰⁴³ δείχνει ὅτι ἡ πανελλήνια ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση τῶν κενταύρων μὲ τὸ

1036. Αὐτόθι 149-150.

1037. Πὰ τὸ κεφάλι μὲ τὰ μπροστινὰ ἀνθρωπόμορφα πόδια τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου ἀπὸ τὴν “Πλατεία τῶν Ἱερῶν” τῆς Ἀγίας Τριάδας δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ἂν συνδεόταν μὲ τροχήλατο σῶμα βοοειδοῦς ἢ ἀλόγου: Ρεθεμιωτάκης 1998, 82-83 ἀρ. 78 πίν. 54α-γ εἰκ. 55. Πρόσθεσε D’Agata 1997, 92-99. Ἀλλὰ καὶ ἂν συμπληρωθεῖ μὲ ἀλογίσιο σῶμα, τὸ παράδειγμα εἶναι μεταγενέστερο τοῦ κενταύρου τῆς Φυλακωπῆς καὶ ἡ μυκηναϊκὴ παρουσία εἶναι ιδιαίτερα αἰσθητὴ στὴν Κρήτη τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

1038. Πὰ μία ἀμφίσημη ἐξαίρεση σὲ κυπριακὴ φιάλη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου βλ. Schiffler 1976, 87-90· 284 Z1, Z-S1-6 = Karageorghis 1991, 25-26 σημ.

11· 13-14 = LIMC 1997, VIII₁ Suppl. 674 ἀρ. 1.

1039. Πὰ τοὺς κενταύρους τῆς κρητικῆς εἰκονογραφίας: Schiffler 1976, 84-86· 283, KR-S1-S5. Πὰ τὰ μεικτογενῆ ὄντα: Sackett 1976, 117-125· Kunze 1931, 218 εἰκ. 31 πίν. 56e· Coldstream 1974, 161-167· τοῦ ἴδιου 1982, 25-32 εἰκ. 1-2.

1040. Kirk 1970, 154.

1041. Λεμπέση 1987α, 125-138.

1042. Τοῦ Ἡρακλῆ (:), ὅπως δείχνουν τὰ πλακίδια τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὴν Πραισὸ μὲ τὸν ἥρωα νὰ τοξεύει καὶ κατὰ τοῦ κενταύρου Φόλου (Schiffler 1976, 85 σημ. 273).

1043. Παρίσι, Cabinet des Médailles ἀρ. 5837: Boardman 1963, 120 C 13B.

κυνήγι¹⁰⁴⁴ θὰ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ. τουλάχιστον. Ὁ ὑστεροδαιδαλικὸς κένταυρος **34** δὲν ἔχει κάποιο εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ ἐνδεικτικὸ γι' αὐτὴ τὴ σύνδεση. Διαθέτει ὅμως ἓνα πλούσιο σύνολο ἀπὸ συνευρήματα, στὰ ὁποῖα οἱ ἀναθέτες εἰκονίζονται ὡς τοξότες/κυνηγοὶ τόσο στὰ περίοπτα εἰδώλια (πίν. 20, 28-29), ὅσο καὶ στὴν κατηγορία τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του¹⁰⁴⁵ (εἰκ. 97, 102, 103). Ἐξάλλου καὶ ἡ ὀρεινὴ θέση τοῦ ἱεροῦ ἀνταποκρίνεται στὸν χαρακτηρισμὸ φῆρες ὀρεσκῶοι τῶν κενταύρων (Ἰλ. Α 268).

Ἡ δαίμονικὴ φύση τοῦ κενταύρου **34** ὑποβάλλεται μὲ τὸ ὑπερβολικὸ μῆκος τῆς γενειάδας, τὴν πλακουττὴ μύτη, ποὺ προσδίδει στὸ πρόσωπο ζωώδη χροιά, καὶ τὴν πυκνὴ στὸν αὐχένα μακριὰ κόμη, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸν ὀμηρικὸ χαρακτηρισμὸ φῆρες λαχνήεντες ἢ λασιούχης τοῦ ὀμητικοῦ ὕμνου στὸν Ἑρμῆ¹⁰⁴⁶. Παράλληλα ὑποβάλλεται καὶ ἡ προσηγνὴ διάθεση τοῦ ὀρεσίβιου δαίμονα μὲ τὴ στροφή τοῦ ἐπάνω κορμοῦ πρὸς τὸν θεατὴ/ἀναθέτη, μὲ τὸ καθημερινό, οἰκεῖο στὸν ἄνθρωπο μοτίβο τῆς χειρονομίας καὶ τῆς στιγμιαίας στάσης του, μὲ τὴν καλόγνωμη ἔκφραση τοῦ προσώπου του. Ἄν χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὑπαινίσσονται κάποια διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀνάθημα καὶ τὸν ἀποδέκτη του, ὁ κένταυρος **34** ἐντάσσεται στοὺς ἐπώνυμους εὐεργετικούς κενταύρους τοῦ μύθου καὶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησή του ἴσως ὑπομνηματίζει τὸ εὐνοϊκὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱεροπραξίας ποὺ προκάλεσε τὴν ἀνάθεσή του, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς *dextéralité* στὴν ἀρχαϊκὴ τέχνη¹⁰⁴⁷. Ἡ ἀπόλυτὴ γυμνότητά του δὲν στέκει ἐμπόδιο γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Χείρωνα, γιατί ἡ ἐξίσωση ἔνδυμα = ἐπώνυμος κένταυρος δὲν ἔχει πανελλήνια ἐφαρμογή, ὅπως δείχνουν κορινθιακὰ καὶ κρητικὰ ἔργα ποὺ εἰκονίζουν ἀκόμη καὶ τὸν 6ο αἰ. γυμνὸν τὸν συνετὸ κένταυρο Φόλο¹⁰⁴⁸.

13. Ἑρμῆς νεανίη ἀνδρὶ εοικῶς

Τὸ εἰδώλιο **41** τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (πίν. 36) εὐκόλα ταυτίζεται μὲ τὸν Ἑρμῆ, χάρις στὴν ἔκφυση τῶν φτερῶν ἀπὸ τὰ σφυρὰ του. Αὐτὸ τὸ εὐγλωττο εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ καθιερῶνεται πανελλήνια γιὰ τὸν Ἑρμῆ μόλις τὸν ὕστερο 6ο αἰ.¹⁰⁴⁹, παράλληλα καὶ ἡ τυπικὴ ἀμφίεσή του μὲ κοντὸ ζωσμένο χιτῶνα, γλαμύδα καὶ ὀδοιπορικὸ πέτασο. Χάρις στὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῶν φτερῶν ταυτίζεται καὶ τὸ ἐγκλειστο στὸ ἀριστερό του χέρι κατάλοιπο τοῦ λεπτοῦ στελέχους μὲ κηρύκειο. Ἐνα ἀκόμη σύμβολο τοῦ Ἑρμῆ, ποὺ καθιερῶνεται τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὰ φτερωτὰ πέδιλα καὶ ὡς αὐτοτελὲς ἀνάθημα δὲν λείπει ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰⁵⁰.

1044. Schiffler 1976, 158 καὶ γιὰ τὸ πέρασμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης σὲ πῆλινο κυπριακὸ εἰδώλιο κενταύρου τοῦ 6ου αἰ.: αὐτόθι 90· 284 Z-S5 = *LIMC* 1997, VIII₁ Suppl. 681 ἀρ. 117.

1045. Λεμπέση 1985, πίν. 34· 36· 38-41· 43-50.

1046. Ἰλ. Β 743· Ὅμ. ὕμνος 4. 224 (Tusculum, München).

1047. La Coste-Messelière 1936, 315-319.

1048. Πὰ τὴ γυμνότητα, ὡς χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνώνυμων κενταύρων ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ. καὶ τίς ἐξαιρέσεις: Schiffler 1976, 155· 59-62· 85 KR-S4, S5. Πὰ τοῦ Χείρωνος εἰδικά: Gisler-Huwyler 1986, 247.

1049. Λεμπέση 1985, 113 (φτερωτὰ πέδιλα).

1050. Αὐτόθι 155· 157 σημ. 457. Ἐνα αὐτοτελὲς

Ὁ κοντός χιτώνας τοῦ Ἑρμῆ 41 χαρακτηρίζει τὸν θεὸ καὶ σὲ παλαιότερες παραστάσεις ἀναθημάτων ἀπὸ τὸ ἱερό. Μία ἄτυπη παράσταση, γιὰ τὴν πανελλήνια ἀντίληψη τοῦ Ἑρμῆ, σὲ περίτμητο ἔλασμα τοῦ 640, εἰκονίζει τὸν θεὸ μὲ κοντὸ χιτῶνα νὰ ἐπιφαίνεται ἀνάμεσα στὰ κλαδιὰ δέντρου ὡς νεαρὸς Κεδρίτης, κατὰ τὴν προσωνυμία τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό¹⁰⁵¹. Βέβαια τὸ ἄμεσο τυπολογικὸ παράλληλο τοῦ χιτῶνα τοῦ Ἑρμῆ 41 βρίσκεται στὸ νεότερο ἀπὸ τὰ δύο ὑστεροαρχαϊκὰ εἰδῶλια τοῦ Ἑρμῆ Κριοφόρου τῆς Βοστώνης¹⁰⁵², λόγω τῶν ἀρχαϊστικῶν τάσεων τοῦ ρυθμοῦ τοῦ ἐλληνιστικοῦ εἰδωλίου 41¹⁰⁵³. Τὸ περίτεχνο δέσιμο τῆς λεπτῆς ζώνης μὲ τὴ μεσαία κατακόρυφη πτυχή τοῦ χιτωνίσκου καὶ τὸ συντμημένο μῆκος του ἀποτελοῦν κοινὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα, ποὺ διαφέρουν μόνο κατὰ τὴν ἀπόδοση, λόγω ἐποχῆς.

Χλαμύδα φορεῖ ὁ Ἑρμῆς ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰ., ὅπως δείχνει ἡ ἄτυπη καὶ πάλι παράστασή του σὲ περίτμητο ἔλασμα ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Σύμης¹⁰⁵⁴ (εἰκ. 75). Ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῆς χλαμύδας μὲ τὸν χιτωνίσκο καὶ τὸ μοτίβο τῆς πόρπωσης στὸν δεξιὸ τοῦ ὤμο, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ ἀντίστοιχο χέρι ἐπικαλύπτοντας τὸ ἀριστερό, ἀπαντᾶται σὲ ἔργα νεότερα τοῦ κρητικοῦ ἀρχετύπου, ἀλλὰ πολὺ παλαιότερα τοῦ εἰδωλίου 41. Σὲ ἀνάγλυφα καὶ χάλκινα ἢ πήλινα εἰδῶλια ἐφήβων καὶ τοῦ Ἑρμῆ βρίσκονται τὰ τυπολογικὰ παράλληλα τῆς ἀμφίεσης τοῦ εἰδωλίου 41¹⁰⁵⁵. Ἀκόμη καὶ ἡ πλαισίωση τοῦ σώματος του ἀπὸ τὴ μακριὰ χωρὶς πόρπωση χλαμύδα ἀπαντᾶται σὲ πήλινα βοιωτικὰ εἰδῶλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ποὺ εἰκονίζουν τὸν Ἑρμῆ Κριοφόρο ἢ ἔφηβους ἀναθέτες¹⁰⁵⁶, ὅπως καὶ σὲ πήλινα εἰδῶλια ἐφήβων ἢ παιδιῶν τοῦ 1ου αἰ. ἀπὸ τὴ Μύρινα¹⁰⁵⁷, στὰ ὁποῖα μάλιστα ἡ χλαμύδα παραμερίζεται πρὸς τὸ πλάι μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ Ἑρμῆ 41. Εἶναι ἡ τέχνη τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ποὺ προσφεύγει σὲ παλαιὰ πρότυπα καὶ τὰ μεταπλάθει κατὰ τὸν τρέχοντα ρυθμὸ, ἀλλὰ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ εἰκονογραφικὰ πρότυπα τοῦ εἰδωλίου 41 ἀντλοῦνται ἀπὸ ἐξωκρητικὰ εἰδῶλια τοῦ Ἑρμῆ ἢ μελεφῆβων καὶ ἐφήβων. Ἡ πρόθεση νὰ προβληθεῖ ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία τοῦ θεοῦ κατηύθυνε προφανῶς τὴν ἐπιλογή τῶν προτύπων καὶ ἡ ιδιότητά του ὡς νεαροῦ θεοῦ δικαιολογεῖ τὴν τυπολογικὴ προσέγγιση τοῦ Ἑρμῆ 41 στὸ κρητικὸ εἰδῶλιο 392 τοῦ 4ου αἰ.¹⁰⁵⁸ (εἰκ. 125).

Ἡ χλαμύδα καὶ ὁ πέτασος τῆς νεανικῆς μορφῆς 392 δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ταύτισή της μὲ τὸν Ἑρμῆ, παρόλο ὅτι τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας τοῦ ἀποκομμένου δεξιοῦ του χεριοῦ

κηρύκειο ἀπὸ λεπτὴ ράβδο, κυκλικῆς διατομῆς καὶ μὲ συμπλεκόμενα κατὰ τὴν ἀπόληξή του φίδια εἶναι εὑρημα τοῦ 1972 (Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3445, Υ 0.175 μ.).

1051. Λεμπέση 1985, Α21, 153 σημ. 435 πίν. 15· 54.

1052. Museum of Fine Arts, ἀρ. 99.489, Υ 0.264 μ.: Comstock and Vermeule 1971, 25-26 ἀρ. 23 = True 1989, 81-86 ἀρ. 9.

1053. Βλ. σ. 150.

1054. Λεμπέση 1985, Α2, 159 πίν. 2· 52.

1055. Στὸ ἀνάγλυφο τῆς διόδου τῶν θεωρῶν ἀπὸ τὴ Θάσο: Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 193 = Berger 1970, 52 εἰκ. 51 (γιὰ καλὴ ἀπεικόνιση). Σὲ χάλκινα εἰδῶλια: Berger 1963, Β7 καὶ σὲ πήλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν πρῶμο 5ο αἰ.: Schmaltz 1974, 36 ἀρ. 60 πίν. 4.

1056. Poulsen 1937, 78 εἰκ. 49 καὶ Schmaltz 1974, 46-48 πίν. 7.

1057. Mollard-Besques 1963, 130 ἀρ. 130 πίν. 156b· 133 ἀρ. 613 πίν. 161d· 123 ἀρ. 980 πίν. 148b.

1058. Πὰ τὴν ἄμεση ἐργαστηριακὴ σχέση τους καὶ τὴ χρονολόγησή τοῦ 392 βλ. σ. 150-152.

Εἰκ. 168. Ἡράκλειο, πῆλ. 20874, Υ 0.21 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ φιάλη, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ εἰδωλίου τοῦ Ἑρμῆ ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. (εἰκ. 126). Τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ νέου 392, χωρὶς κηρύκειο, δείχνει ὅτι πρόθεση τοῦ παραγγελιοδότη ἦταν νὰ ἀπεικονίσει ὁ τεχνίτης ἕναν σπένδοντα νέο, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ἐφήβων σὲ σειρὰ εἰδωλίων ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ¹⁰⁵⁹. ἂν εἶχε παραγγελθεῖ εἰδῶλιο τοῦ Ἑρμῆ, τὸ σύμβολο/κηρύκειο τοῦ θεοῦ θὰ μπορούσε νὰ σφηνωθεῖ ὅπως στὰ πῆλινα εἰδῶλια τοῦ Ἑρμῆ μὲ κριὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰⁶⁰ (εἰκ. 168), στὰ ὁποῖα ἡ διευθέτηση τῆς χλαμύδας καὶ τὸ μοτίβο τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ νέου 392. Ὁ σπένδων ἔφηβος/ἀναθέτης 392 καὶ ὁ σπένδων Ἑρμῆς ἀπὸ τὸ Λύκαιο ἐντάσσονται κατ' ἀνάγκη στὸ τελετουργικὸ τῶν θυσιῶν, στίς ὁποῖες ἡ σπονδὴ ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστη ἱεροπραξία¹⁰⁶¹. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς φιάλης ἀπὸ τὸν κριὸ στὰ πῆλινα εἰδῶλια τοῦ Ἑρμῆ ἀπὸ τὴ Σύμη, ἐπιτρέπει τὴ σύνδεση αὐτῶν τῶν δύο ἄτυπων συμβόλων τοῦ θεοῦ μὲ τὸ τελετουργικὸ τῶν θυσιῶν. Ἴσως ὁ ἀντιστεκόμενος στὴν προσαγωγὴ κριός, ποὺ τὸν κρατεῖ ὁ Ἑρμῆς ἀπὸ τὰ κέρατα, δὲν ὑπομνημάτιζε τὸν θεὸ ὡς προστάτη τῶν κοπαδιῶν¹⁰⁶², ἀλλὰ τὸν Ἑρμῆ ὡς τὸν πρῶτον εὔρετὴν τῶν ἔμπυρων θυσιῶν τοῦ ὁμώνυμου ὁμηρικοῦ ὕμνου¹⁰⁶³. Τὸν νεαρὸ θεὸ ποὺ ἄλλοτε σπένδει¹⁰⁶⁴ καὶ ἄλλοτε προ-

σκομίζει τὸ ζῶο γιὰ τὴ θυσία, ὅπως οἱ ἔφηβοι/ἀναθέτες σὲ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰⁶⁵.

1059. Πὰ τὸ ἴδιο μοτίβο χειρονομίας ἐνδεικτικά: Thomas 1981, 99-126 πίν. 55-77.

1060. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα πολλῶν εἰδωλίων τοῦ ἴδιου τύπου (ΠΑΕ 1973, 197 πίν. 202β, Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 20874, Υ 0.21 μ.), ποὺ ἀνάγεται στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ τῆς Τροιζήνας καὶ παραλλάζει στὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, λόγῳ ἐποχῆς καὶ τῆς μεταφορᾶς τοῦ στὸν πηλὸ. Πὰ τὴν ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ τύπου Ἑρμῆ στὸν γλύπτη Ναυκύδη μὲ τὴ βοήθεια ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων: Despinis 1981, 237-244. Βλ. Linfert (1990, 269-270) ἀντίθετα μὲ Leibundgut (1990, 410 σημ. 69), ποὺ ἀπορρίπτει τὴν ἀπόδοση χωρὶς πειστικὰ ἐπιχειρήματα.

1061. Πὰ τὸ θέμα “σπένδοντες θεοὶ” καὶ τὴν πολυσυζητημένη ἐρμηνεία του: Peschlow-Bindokat

1972, 89-92. Πὰ τὶς ἀδυναμίες κάθε ἐρμηνευτικῆς πρότασης: Burkert 1977, 122-124.

1062. Ἀντίθετα ἐρμηνεύει τὸν ἀγαλματικὸ τύπο ὁ Δεσπίνης (Despinis 1981, 242-243). Τὸ προσφερόμενο γιὰ τὴ θυσία τετράποδο ἀποδίδει καὶ ὁ τύπος τοῦ θνητοῦ κριοφόρου σὲ ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Lebesse 1989, 59-64. Πρόσθεσε σ. 239-240.

1063. 4. 124-137: Kahn 1978, 41-73.

1064. Πὰ τὸν σπένδοντα Ἑρμῆ καὶ προστάτη τῶν θνητῶν κηρύκων ποὺ ὀργάνωναν τὶς θυσίες: Zanker 1965, 33· 66-69· 73-74.

1065. Στὰ ὁποῖα ἀντιστέκεται τὸ προσκομιζόμενο γιὰ τὴ θυσία τετράποδο (Λεμπέση 1985, 125-126), ὅπως ὁ κριὸς στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ τῆς Τροιζήνας.

Πρόσθετα κοινά χαρακτηριστικά του νέου ἀναθέτη 392 καὶ τοῦ Ἑρμῆ 41 εἶναι τὸ νεανικό, σχεδὸν παιδικὸ πρόσωπο, ἡ στρόφη τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατῆ καὶ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας. Ἡ τυπολογικὴ ἀντιστοιχία εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε ἔχει περισσότερες πιθανότητες ἢ συμπλήρωση τοῦ ἀποκομμένου στὸν ἀγκῶνα δεξιῦ χειροῦ τοῦ Ἑρμῆ 41 μὲ φιάλη, παρὰ μὲ τὸ σύμβολο τοῦ βαλλαντίου τοῦ Ἑρμῆ Κερδώου, πού προβάλλεται ὅμοια μὲ τὸ ἴδιο χέρι σὲ πάμπολλα χάλκινα ρωμαϊκὰ εἰδῶλια, ἐνὸς παρόμοιου εἰκονογραφικοῦ τύπου μὲ τοῦ Ἑρμῆ 41¹⁰⁶⁶. Ἀλλὰ ἡ ιδιότητα τοῦ Ἑρμῆ ὡς θεοῦ προστάτη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας¹⁰⁶⁷ δὲν εἶχε θέση στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ὅπου ὁ Ἑρμῆς λατρευόταν ὡς νεαρὸς βλαστικός θεὸς ἀπὸ τὸ 650 τουλάχιστον ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., διατηρώντας τὴν προσωνυμία τοῦ Κεδρίτη¹⁰⁶⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐξωτερικὸ δεδομένο, ὁ ἐκλεκτισμὸς τοῦ εἰδωλίου 41 ὡς πρὸς τὸν τύπο τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας δὲν ἀποτελεῖ ἕναν συνδυασμὸ ἀπὸ ρυθμοὺς καὶ μοτίβα ἐπώνυμων ἢ ἀνώνυμων ἔργων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως στὰ ρωμαϊκὰ εἰδῶλια τοῦ ἴδιου τύπου¹⁰⁶⁹. Ἀντιπροσωπεύει μία ἀπὸ τὶς τάσεις τῆς πολυφωνῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης, πού ἀναζητᾷ μοτίβα τοῦ παρελθόντος καὶ τὰ μορφοποιεῖ σὲ ὁμοιογενῆ ρυθμὸ σύμφωνα μὲ τὴν τρέχουσα εἰκαστικὴ ἔκφραση. Καὶ τὰ παρωχημένα μοτίβα γιὰ τὴ μορφοποίηση τοῦ Ἑρμῆ 41 ἐπιλέχθηκαν ἀπὸ τὸν θεματικὸ κύκλο τῶν ἐφήβων, καθὼς ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν προστάτη θεὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ὡς βλαστικοῦ, νεαροῦ θεοῦ εἶχε βαθιὲς ρίζες καὶ παρέμενε ζωντανὴ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνάθεσης τοῦ εἰδωλίου 41, κατὰ τὴν ὁποία καὶ προσφωνεῖται ὡς Κεδρίτης. Ἄλλωστε καὶ στὴν κατηγορία τῶν περὶ τμητῶν ἐλασμάτων τοῦ ἱεροῦ, ὁ Ἑρμῆς ἦταν ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὸ 700 ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὡς θεὸς νεανίᾳ ἀνδρὶ ἐοικῶς¹⁰⁷⁰ καὶ τὸ νεανικὸ πρόσωπό του στὸ εἰδῶλιο 41 ἀπηχεῖ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη.

Ἡ νεανικὴ ιδιότητα τοῦ Ἑρμῆ 41 βρίσκεται σὲ ἀγαστὴ σύμπνοια μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ πετάσου, τῆς χλαμύδας καὶ τοῦ χιτωνίσκου, πού σηματοθετοῦσαν πανελλήνια τὴν ιδιότητα τοῦ ἐνοδίου Ἑρμῆ¹⁰⁷¹, προστάτη τῶν θνητῶν σὲ κάθε δύσκολο πέρασμά τους: στὴ μεταφορὰ τῶν νεκρῶν πρὸς τὸ βασίλειο τοῦ Κάτω Κόσμου, στὴν πεζοπορία τῶν ζώντων σὲ δύσβατους τόπους καὶ στὴ διαβατήρια δοκιμασία ἐνηλικίωσης τῶν παίδων. Ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόστρωμα τοῦ τρίτου περάσματος ἀναδύθηκε ἴσως καὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἑρμῆ ὡς θεοῦ ἐραστή, πού διαγράφεται σὲ παραστάσεις ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ 5ου αἰ., ὅπου καὶ εἰκονίζεται ὁ θεὸς νὰ κυνηγᾷ παῖδα κατὰ τὸ σχῆμα τῆς σχέσης τοῦ “Διὸς-Γανυμήδου”¹⁰⁷². Μιᾶς σχέσης τῆς ὁποίας τὸ ἀντίστοιχο σὲ κοσμικὸ ἐπίπεδο εἶναι ὁ πρὸςκαιρὸς δεσμὸς τοῦ φιλήτορος μὲ τὸν ἐρώμενο, πού στήριζε τὸ κρητικὸ σύστημα ἀγωγῆς καὶ ὑπομνηματίζεται μὲ εὐκρίνεια στοὺς κρανοφόρους τοῦ γεωμετρικοῦ συντάγματος 15 (πίν. 15).

1066. Boucher 1976, 107-108· 112-113. Poulsen 1977, 29 τύπος 25A, σειρὰ a2 εἰκ. 25 καὶ Leibundgut 1990, 414 γιὰ τὴν ἀνίχνευση πολυκλείτειων μοτίβων σὲ αὐτὸ τὸν τύπο, τοῦ ὁποίου τὴ δημιουργία στὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἢ τῆ ρωμαϊκῆς ἐλέγχει ὡς ἐπισφαλὴ τὸ παλαιότερο εἰδῶλιο 41.

1067. Faider-Feytmans 1979, 33-34.

1068. Λεμπέση 1981, 4-5 σημ. 2 πίν. 1α. Τῆς ἴδιας 1985, 163-167.

1069. Menzel 1970, 231.

1070. Ὁδ. κ 278: Λεμπέση 1985, 155-162.

1071. Θεόκρ. 25. 4 (ἔκδ. Tusculum, München).

1072. Kaempf-Dimitriadou 1979, 12-13 ἀρ. 44-46 εἰκ. 2 πίν. 5.

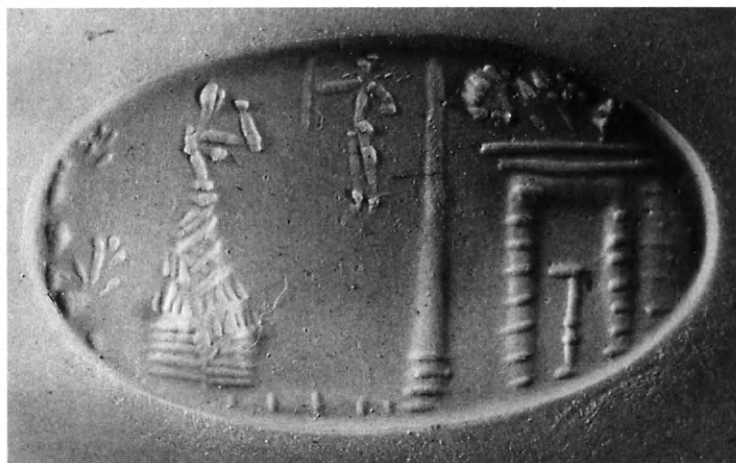

14. Διπλὸς Ἑρμῆς

Ἡ συνένεση τῶν διδύμων 19-20 (πίν. 18-19) στὸν χώρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς τους πρὸς κοινὸ σημεῖο θέασης, ἀποτελοῦν τοὺς λόγους γιὰ τὴ σύνδεση καὶ τὴ στήριξή τους σὲ ἐνιαῖο ξύλινο φορέα¹⁰⁷³.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ κούρου, διαμορφωμένος ἤδη στὸ παλαιότερο εἰδῶλιο 18 (εἰκ. 57), χρησίμευσε γιὰ τὴ μορφοποίηση τῶν διδύμων 19-20, τῶν ὁποίων ἡ φευγαλέα κίνηση πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ/ἀναθέτη τοὺς προσδιορίζει ὡς ὑπερβατικὰ ὄντα. Τὰ σχήματα τοῦ διασκελισμοῦ καὶ τῆς χειρονομίας τους μὲ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς τροποποιοῦν τὸν τύπο τοῦ κούρου σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε στάθηκε μάταιη ἡ ἀναζήτηση τῶν παραλλήλων τους στὴν εἰκονογραφία τῆς 1ης χιλ. Ὁ αἰωρούμενος διασκελισμὸς τους ἀπαντᾶται σὲ παλαιότερο κρητικὸ εἰδῶλιο, γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ Ψυχρό¹⁰⁷⁴, ἀλλὰ τὰ ἀποκομμένα ἄκρα τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν αὐτοῦ τοῦ εἰδωλίου δυσκολεύουν τὸν θεματικὸ συσχετισμὸ του μὲ τοὺς διδύμους¹⁰⁷⁵. Ἡ σφαιρική κατάληξη τῶν ποδιῶν τους (εἰκ. 144), ποὺ μόλις θὰ ἄγγιζαν τὴν ἐπιφάνεια τῆς στήριξης, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ κίνησή τους ἀναπτύσσεται σὲ ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοῦ θεατῆ/ἀναθέτη. Ἀντίστοιχη ἐντύπωση δὲν δίνει κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ χάλκινα ζεύγη πανομοιότυπων ἀνδρικῶν μορφῶν τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἢ τὴν Κύπρο¹⁰⁷⁶.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς κινούμενης μορφῆς σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ στέκει μία ἄλλη ἀπαντᾶται μόνο στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία. Σὲ χρυσὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 169) ὁ ἐπιφαινόμενος θεὸς μοιάζει νὰ ὑπερίπταται τῆς θνητῆς

Εἰκ. 169. Ὁξφόρδη 1938.1127, ΚΝΩΣΟΣ (ἐκμαγεῖο ἀρχείου CMS).

1073. Βλ. σ. 182-183.

1074. Ὁξφόρδη, Ashmolean M. ἀρ. AE 21, Y 0.103 μ.: Boardman 1961, 8: 11 πίν. 3.2 = Verlinden 1984, 170-171 ἀρ. 236 (ὑστερος 8ος αἰ., χωρὶς τεκμηρίωση).

1075. Μπορεῖ νὰ εἶχε αἰχμηρὰ ἄκρα πόδια, χωρὶς ὁπὲς προσήλωσης, ὅπως τὸ εἰδῶλιο τῆς Νέας Ὑόρκης, Metropolitan M. ἀρ. 69.61.3, Y 0.059 μ.: Yalouris 1974, 22 πίν. 3.3.

1076. Π.χ. Δουκοῦ Χαλκίδας: Παπαβασιλείου

λάτρισσας, πού στέκει στὸν χῶρο ὑπαίθριου ἱεροῦ σεβίζοντας· σὲ ἓνα ἀκόμη χρυσὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὴν Ἀμνισό (;) ἡ θεϊκὴ μορφή κινεῖται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς παραστάσεως, πού εἰκονίζει τὴν τελετουργικὴ ἄφιξη ἢ τὴν ἀναχώρηση πλοίου¹⁰⁷⁷. Καὶ στὰ δύο παραδείγματα οἱ θεϊκὲς μορφὲς παρουσιάζουν τὸ ἴδιο σχῆμα χειρονομίας μὲ τῶν διδύμων **19-20**, τὸ ὁποῖο παραλλάζει κατὰ τὸν βαθμὸ πού ἐπιβάλλουν οἱ διαφορετικοὶ κανόνες παραστάσεως ἀνάμεσα σὲ ἔργα περίοπτα καὶ δύο διαστάσεων.

Ἡ ὑπόθεση νὰ ἐπιβίωσε τὸ μοτίβο τοῦ μετεωρισμοῦ καὶ τὸ ἰδιότυπο σχῆμα τῆς χειρονομίας τῶν **19-20** ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ στὸν 8ο αἰ. ἀποκλείεται, μιὰ καὶ λείπουν τὰ ἐνδιάμεσα εἰκονιστικὰ παραλλήλα. Μόνον ἡ ἀναβίωσή τους εἶναι πιθανή, καθὼς οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης ἔρχονταν τὴν 1η χιλ. σὲ ἐπαφὴ μὲ μινωικὰ ἔργα¹⁰⁷⁸. ἰδιαίτερα σὲ θέσεις ὅπου ἡ λατρεία ἦταν συνεχὴς ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ., ὅπως στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰⁷⁹. Τὴν ἀντλήση παρωχημένων μοτίβων ἴσως εὐνόησαν καὶ τὰ *δρώμενα* στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ὅπου τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας διατηρήθηκε ἀμετάβλητο ἀπὸ τὴ 2η χιλ. ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ., μὲ τροποποιημένο βέβαια τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενό του¹⁰⁸⁰. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ δανειοληπτικὴ δυνατότητα τοῦ τεχνίτη τῶν διδύμων **19-20** σὲ μοτίβα ἀπὸ τὸν μινωικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς “ἐπιφαινόμενης” θεότητας, τὰ ὁποῖα προσάρμοσε στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ κούρου.

Ὁ δανεισμὸς μοτίβων ἀπὸ τὸν ἓναν πολιτισμὸ στὸν ἄλλο, ἔστω καὶ τοῦ ἴδιου τόπου, δὲν διασώζει ἀναλλοίωτὴ τὴν ἀρχικὴ σημασίαν τους¹⁰⁸¹, ὥστε νὰ εἶναι βέβαιη ἡ θεϊκὴ φύση τῶν διδύμων **19-20**, ὅταν μάλιστα οἱ τύποι καὶ ἰδιαίτερα οἱ τελετουργικὲς χειρονομίες εὐκόλα μεταφέρονταν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στίς θεότητες καὶ τὸ ἀντίστροφο¹⁰⁸². Μόνον ἐπειδὴ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τους δὲν ἀπαντᾶται σὲ θνητὲς μορφὲς τῆς 1ης χιλ. εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπερβατικὴ φύση τῶν διδύμων. Τὸ ἀνοικτὸ πρὸς τὰ πλάγια ἀριστερό τους χέρι, μὲ τὴν παλάμη πρὸς τὰ κάτω δίνει σαφῶς τὸ μήνυμα τῆς εὐεργετικῆς προστασίας, τῆς ὁποίας τὴν ἐξουσιαστικὴ δύναμη ὑπογραμμίζει τὸ ἔντονα λυγισμένο δεξιὸ χέρι ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στῆθος. Μὲ τὴ χειρονομία καὶ τὸν διασκελισμὸ ὑποβάλλεται ἡ βασικὴ

1912, 145-153 εἰκ. 2 (Χαλκίδα, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 378α-β, Y 0.06 καὶ 0.059 μ.) = Hemberg 1950, 244-245. Καρπασία Κύπρου: AA 5, 1890, 91-92 ἀρ. 6. Χωρὶς βάση ἀπὸ Μενελάειο τῆς Σπάρτης: Σπάρτη, Ἀρχ. Μ. ἀρ. 1690: Wace, Thompson and Droop 1908-9, 147 πίν. 9.1 καὶ 5.

1077. Ὁξφόρδη, Ashmolean M. ἀρ. 1938.1127 καὶ 1938.1129: Nilsson 1968, 256-257 σημ. 78 καὶ 39 εἰκ. 7. Πὰ τὴν ἔνταξη τῶν παραστάσεων στὴ λατρεία: Marinatos 1989, 135-136. Πρβ. Sourvinou-Inwood 1989, 248· 256. Πὰ τὸν συσχετισμὸ τῆς παράστασης μὲ τὸν ἱερὸ περίβολο τῆς Σύμης: Lebessi and Muhly 1990, 330 εἰκ. 18 σημ. 21. Αὐθαίρετα ὀρίζεται ὁ τύπος τῆς χειρονομίας τῶν διδύμων **19-20** ὡς ἀνατολικός: Byrne 1991, 145.

1078. Βλ. σ. 179, 191, 221.

1079. Πὰ τὴ συνέχεια τῆς λατρείας: Λεμπέση

1981, 1-24 καὶ Kanta 1991, 479-505 μὲ βάση τὴν κεραμικὴ τοῦ ἱεροῦ.

1080. Λεμπέση 1985, 150-151· 164-165 A22 πίν. 15· 54 (=δενδρολατρεία). Πὰ τὸ δέντρο ὡς πυρήνα τῆς λατρείας στὴ μινωικὴ εἰκονογραφία: Marinatos 1989, 127-143.

1081. Βλ. σ. 242-243 γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σημασιολογικοῦ περιεχομένου τῆς ἴδιας χειρονομίας ἀπὸ τὸν λάτρη 6 στὸν κοῦρο **23** (πίν. 6, 22-23).

1082. Λεμπέση 1985, 112· 116. Πὰ τὴ μινωικὴ εἰκονογραφία ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παράσταση σφραγίδας τῆς YM IIIA (= CMS X 1980 ἀρ. 261), ὅπου ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή (= θεά;) καὶ ἡ ὄρθια ἀνδρική (= πάρεδρος; θνητός;) χειρονομοῦν ὁμοία καὶ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τους εἶναι παρεμφερὲς μὲ τῶν διδύμων.

διττή έννοια τής σχέσης τοῦ πιστοῦ πρὸς τὴ θεότητα, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνονταν στοὺς διδύμους 19-20 τὴ θεϊκὴ παρέμβαση ὡς στιγμιαία παρουσία· διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐνορματικὴ “ἐπιφάνειά” τῆς στὰ εἰκονιστικὰ μινωικὰ παράλληλα καὶ περισσότερο πραγματικὴ¹⁰⁸³, καθὼς ἀποκαλύπτεται στοὺς πιστοὺς μὲ τὸν πανομοιότυπο διπλασιασμό τῆς, στὸν ὁποῖο προβάλλεται τὸ πραγματικὸ, δυσερμήνευτο συμβάν τῆς γέννησης διδύμων.

Ἡ ἰδέα τοῦ διπλοῦ, μὲ τὴ δυσοίωνη καὶ εὐεργετικὴ ἐπενέργειά του, ἦταν αὐτόχθων σὲ κάθε περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου¹⁰⁸⁴ καὶ γι’ αὐτὸ ἡ μορφοποίησή τῆς παρουσιάζει τοπικὲς παραλλαγές μὲ ποικίλο σημασιολογικὸ περιεχόμενο. Εἶναι μία ἰδέα συμβατὴ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ δὲν ἐξαντλεῖται στὴ μία μορφή¹⁰⁸⁵. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη φαίνεται νὰ ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴ μινωικὴ καὶ τὴ μυκηναϊκὴ θρησκευτικὴ σκέψη, ἡ ὁποία ἐνιωθε τὸ θεῖο ἢ τὸ ὑποκατάστατό του στὴν πολλαπλότητά του, ὅπως δείχνουν τὰ εἶδωλα ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τὸ Γάζι καὶ τὸ Καρφί¹⁰⁸⁶, ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα καὶ τὴν Κέα¹⁰⁸⁷.

Μὲ βάση τὰ πολλὰ πῆλινα πλακίδια ποὺ εἰκονίζουν διπλὲς γυναικεῖες μορφές ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ διπλοῦ, ποὺ προϋπῆρχε στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ἐπανεισάγεται τὸν 7ο αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ τὴν Αἴγυπτο καὶ μεταφέρεται ἀπὸ τὸ γυναικεῖο στὸ ἀνδρικό φύλο¹⁰⁸⁸. Ἀκόμη καὶ ἂν ἔλειπαν οἱ δίδυμοι 19-20, ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ διπλοῦ προϋπῆρχε τοῦ 7ου αἰ. καὶ ὅτι γιὰ τὴ μορφοποίησή τῆς δὲν χρειάσθηκαν ἀνατολικά ἢ αἰγυπτιακὰ τυπολογικὰ πρότυπα, τὸ εἰκαστικὸ κενὸ ἀπὸ δίδυμες μορφές ἀνάμεσα στὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴ γεωμετρικὴ Ἑλλάδα δὲν σημαίνει ὅτι ξεχάστηκε αὐτὴ ἡ ἀντίληψη. Ἡ αἰνιγματικὴ γιὰ τὸν προαρχαῖο ἀνθρώπο γέννηση διδύμων ἐρμηνεύτηκε μὲ τὴ θεϊκὴ ἢ τὴ διπλὴ πατρότητα καὶ ὁδήγησε στὴν ἀποδοχὴ τους ὡς ἱερῶν ὄντων ἢ ὄντων τῶν ὁποίων ὁ διπλασιασμός ἐπαύξανε τὴ δύναμη τῆς ἐπενέργειάς τους¹⁰⁸⁹.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄποψη τῆς μεταφορᾶς τῶν δίδυμων μορφῶν ἀπὸ τὸ γυναικεῖο στὸ ἀνδρικό φύλο εἶναι ἀρκετὰ ἐπισηφαλὴς γιὰ δύο λόγους. Τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν πῆλινων πλακιδίων μὲ δίδυμες γυναικεῖες μορφές θὰ εὐνόησε ἡ τεχνικὴ τῆς μήτρας, ποὺ εἰσάγε-

1083. Πὰ τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ τῆς “ἐπιφάνειας” ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ.: Λεμπέση 1985, Α21, 146-150 πίν. 15, 54. Αὐθαίρετα ἐντάσσονται οἱ δίδυμοι στοὺς πολεμιστὲς ἀπὸ τὸν Byrne 1991, 68 σημ. 67.

1084. Krappe 1930, 53-66. Vermeule 1974, V164 γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τῆς ἀπὸ τὴ 2η χιλ. στὸν 7ο αἰ. Vernant 1965, 251-264 γιὰ τὸ διπλὸ ὡς “ψυχολογικὴ κατηγορία”.

1085. Ἰδιαίτερα στὴν Κρήτη: Κοντολέων 1973, 149.

1086. Ἀλεξίου 1958, 185-202· 267-275.

1087. Μυκηνῶν: French 1981, 44-48 (χρονολόγηση): Moore 1986, 219-225 γιὰ τὴ θνητὴ φύση τῶν εἰδῶλων. Τίρυνθας: Kilian 1981, 54· Κέας: Caskey

1986, 4-8· 35-43.

1088. Hadzisteliou-Price 1971, 48-69.

1089. Π.χ. στοὺς δύο χρυσοὺς μοσχοφόρους τοῦ 750-725 ἀπὸ τάφο στὴν Κνωσό (εἰκ. 58), τῶν ὁποίων ὁ διπλασιασμός ἴσως σημειοθετοῦσε τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας τοῦ νεκροῦ (Lebessi 1989, 62) ἢ τὰ κεφάλια σὲ δύο κτερισματικὰ δακτυλίδια τοῦ πρῶμου 7ου αἰ. ἀπὸ κνωσιακὸ νεκροταφεῖο, ποὺ μὲ τὸν διπλασιασμὸ ἐπιτείνουν τὴ θεϊκὴ ἢ μαγικὴ ἐπενέργειά τους (Lebessi 1975, 176). Πὰ τὴν ἐξειδίκευση τῆς ἔννοιας τῆς ἐπίτασης κατὰ κατηγορίες: Hadzisteliou-Price 1971, 54-67 καὶ γιὰ τὴ διακοσμητικὴ ἀξία τῆς ἐπανάληψης τῶν μορφῶν στὰ ἀγγεῖα: Schauenburg 1973, 39.

ται στην Κρήτη από τον ύστερο 8ο αϊ., ενώ η έρμηνεία για την αποκλειστική σχεδόν απεικόνιση διπλών γυναικείων μορφών σε αυτή την κατηγορία αναθημάτων ίσως βρίσκεται στο ύλικό· στον φθηνό πηλό, με το οποίο εκφραζόταν το γυναικείο φύλο στη γεωμετρική και στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή, όπως δείχνει η άνιση ποσοστιαία αναλογία των ελάχιστων χάλκινων γυναικείων ειδωλίων σε σύγκριση με τα ανδρικά, παρόλο ότι επικρατούσε η γυναικεία θεότητα στους πρώιμους έλληνικούς ναούς και η ύπεροχή του γυναικείου φύλου διαγράφεται στους πρώτους έρωτικούς δεσμούς του Διός, που άφορουν το τελευταίο εξέλικτικό στάδιο της Κοσμογονίας¹⁰⁹⁰.

Η ιδέα του διπλού, που αντιπροσωπεύεται στο ιερό της Σύμης από το 750 με τους διδύμους 19-20, δεν περιορίζεται μόνο στην κατηγορία των χάλκινων ανδρικών ειδωλίων. Υπάρχει και σε ανάγλυφο δαιδαλικό πλακίδιο δύο γυναικείων μορφών που εικονίζονται να αποκαλύπτουν το αἰδοῖο τους, κατά την ιεροπραξία του ανασύρματος έμπρός σε βωμό του τύπου του ὀμφαλοῦ¹⁰⁹¹ (εἰκ. 170). Με τον ίδιο εἰκονογραφικό τύπο παριστάνεται σε άλλο πλακίδιο μία γυναικεία μορφή που φορεῖ επιβλητικό πόλο και τελει την ίδια ιεροπραξία, αλλά ὁ τόπος της τέλεσης του ανασύρματος δὲν ὀρίζεται με βωμό¹⁰⁹². Η παράλειψη του βωμοῦ –του κατ' ἐξοχήν πυρήνα της λατρείας– σε συνδυασμό με τον πόλο που λείπει ἀπὸ τις δίδυμες μορφές του ίδιου τύπου, δὲν εἶναι τυχαία, γιατί αὐτὲς οἱ εἰκονογραφικὲς διαφορὲς ἀφορουν ἀναθήματα της ίδιας ἐποχῆς και της ίδιας κατηγορίας ἀπὸ την ίδια θέση λατρείας. Οἱ εἰκονογραφικὲς ἀποκλίσεις δικαιολογούνται, ἂν ἡ ιεροπραξία της μεμονωμένης μορφῆς ἦταν ἀντιληπτὴ ὡς συντελούμενη σε νοητὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο, ἀπὸ θεὰ ἢ ἱέρεια που ἀποκαλύπτει τὸ αἰδοῖο της γιὰ νὰ προβληθεῖ ἡ ἐρωτικὴ ιδιότητά της: ἡ κατ' ἐξοχήν ιδιότητα της μεταγενέστερης ἑλληνικῆς Ἀφροδίτης, της ὁποίας ἡ λατρεία στὸ ιερὸ της ἀνάθεσης τῶν πλακιδίων μαρτυρεῖται με ἐπιγραφή και ἀναθήματα της ἑλληνιστικῆς μόλις ἐποχῆς¹⁰⁹³.

Ἀποκομμένοι ἀπὸ κάθε εἰκονιστικὴ ἔνδειξη συμμετοχῆς σε γήινη ιεροπραξία εἶναι και οἱ κινούμενοι σε ὑπερβατικὸ ἐπίπεδο δίδυμοι 19-20 (πίν. 18-19), γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ θεϊκὴ φύση τεκμηριώνεται με τὸ σχῆμα της χειρονομίας και τοῦ διασκελισμοῦ. Με δεδομένη τὴ λατρεία τοῦ Ἑρμῆ στὸ ιερὸ ἀπὸ τὸ 700 και μετὰ¹⁰⁹⁴ και με τὴν ἀνθρωπομορ-

Εἰκ. 170. Ἡράκλειο, πῆλ. 20030, Υ 0.066 μ., ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ.

1090. Rudhardt 1986, 28-32.

1091. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 20030, Υ 0.066 μ.: ΠΑΕ 1972, 201.

1092. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. πῆλ. 20037, Υ 0.101 μ.: ΠΑΕ 1972, 201 πίν. 190γ· Lebessi 1976, 12 εἰκ. 1.

1093. Η Pirenne-Delforge (1994, 6· 457-458) διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις γι' αὐτὴ τὴ σύνδεση, τὴν ὁποία ἀπορρίπτει ἡ Böhm (1990, 89-90) ἴσως γιατί δὲν εἶδε

τὸν βωμὸ στὸ πλακίδιο με τις δίδυμες γυναικεῖες μορφές.

1094. Σε ἀναθήματα: Λεμπέση 1985, Α1, 84-85· 155-162 πίν. 1, 53. Ἡ παλαιότερη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία βρίσκεται σε ἔλασμα τοῦ ὕστερου 7ου/πρώιμου 6ου αἰ. (= Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 3819), κατὰ τὸν Χ. Κριτζᾶ (ὑπὸ δημοσίευση).

φική άπεικόνιση τής έννοιας τοῦ διπλοῦ τῶν πῆλινων πλακιδίων, πού παραπέμπει στὸν κύκλο τής συλλατρευόμενης στὸ ἱερὸ Ἀφροδίτης, θά ἦταν μάταιη ἢ ἀναζήτηση τοῦ ὀνόματος τῶν θεϊκῶν διδύμων στὶς στρατιές τῶν διπλῶν ἡρώων ἢ στὶς τάξεις τῶν κατώτερων διπλῶν ἀνδρικῶν θεῶν τής ἑλληνικῆς μυθολογίας¹⁰⁹⁵.

Οἱ θεῖκοι δίδυμοι **19-20** πληροῦν ὅλες τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ταύτισή τους μὲ τὸν Ἑρμῇ Κεδρίτη τοῦ ἱεροῦ, ὅπου εἶχαν ἀνατεθεῖ. Ὁ Ἑρμῆς συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὶς ὀλιγάριθμες ἀνδρικές θεότητες τοῦ Δωδεκαθέου, πού εἰκονίζονται ὡς διπλοὶ ἢ τριπλοὶ καὶ μάλιστα μὲ μεγαλύτερη συχνότητα, ἀπὸ ὅσο οἱ ἄλλοι θεοί¹⁰⁹⁶. Ὡς διπλός, κατώτερος θεὸς ἦταν ἀντιληπτός καὶ ὁ Πάν, τοῦ ὁποίου ἡ σχέση μὲ τὸν Ἑρμῇ ἦταν γενικά ἀποδεκτὴ στὴν ἀρχαιότητα¹⁰⁹⁷. Δύο ὅμοια ἀγάλματα τοῦ Ἑρμῆ στὴν ἀγορὰ τής Κορίνθου ἀναφέρει ὁ Πausanias (II 2. 8), ἐνῶ γιὰ τὸν Κίμωνα παραδίδεται ὅτι ἔστησε τρεῖς ἐρμαϊκὲς στήλες στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ μετὰ τὴ νικηφόρο μάχη τοῦ 476 στὸν Στρυμόνα¹⁰⁹⁸. Ἡ ἀνάθεση διπλῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν πρὸς τιμὴ τοῦ Ἑρμῆ ἀπηχοῦσε τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εὐρύτερων κοινωνικῶν ὁμάδων γιὰ τὸν διπλασιασμὸ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, ἀπὸ ὅσο φανερῶνουν οἱ πηγές. Σὲ πολλὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. μὲ παράσταση θυσίας ἢ θνητῶν πού ἐπικαλοῦνται τὸν Ἑρμῇ εἰκονίζονται διπλὲς ἢ πολλαπλὲς ἐρμαϊκὲς στήλες¹⁰⁹⁹. Ἀλλὰ καὶ ὁ πλήρως ἐξανθρωπισμένος Ἑρμῆς εἰκονίζεται διπλός, ὡς γενειοφόρος καὶ ἀγένειος, σὲ ἐρυθρόμορφο στάμνο τοῦ Βατικανοῦ¹¹⁰⁰, καὶ πιθανὴ εἶναι ἡ διπλή, διαφοροποιημένη εἰκονογραφικὰ, ἀπεικόνισή του σὲ παράσταση Ἡρακλῆ καὶ Νέσσου πού κοσμεῖ ἀττικὸ καὶ πάλι ἀμφορέα τής ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Κιέλου¹¹⁰¹.

Ἡ εἰκονογραφικὴ διαφοροποίηση τοῦ διπλοῦ Ἑρμῆ, στὴν ὁποία ὑποκρύπτονται μᾶλλον δύο διαφορετικὲς ιδιότητες τοῦ θεοῦ¹¹⁰², δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐρμηνεία τῶν πανομοιότυπων μορφῶν **19-20** ὡς διπλοῦ Ἑρμῆ, γιὰτὶ ἐξίσου ἄτυπες εἶναι οἱ ἀπεικονίσεις του σὲ ἀναθήματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερό. Ἐνας Ἑρμῆς, πού ἐπιφαίνεται στὰ κλαδιὰ δέντρου ἢ τοξεύει κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ἀναθετῶν/κυνηγῶν καὶ ξεχωρίζει μὲ τὰ ἐκφυόμενα ἀπὸ τὴν κόμη του κλαδιὰ¹¹⁰³ (εἰκ. 162), ἀποτελεῖ εἰκονογραφικὴ παρέκκλιση, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι συμβατὴ μὲ τὶς ἐπιγραφές τής ἑλληνιστικῆς καὶ τής ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τοῦ ἱεροῦ, πού τὸν ἀναφέρουν μὲ τὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο τοῦ Κεδρίτη¹¹⁰⁴.

Κατὰ τὴν παράδοση, ἡ θέση τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν τοῦ Ἑρμῆ ἀποτελοῦσε ὁρόσημο τοῦ χώρου, πού σηματοδοτοῦσε κάθε πέρασμα τῶν ἀνθρώπων στὴν πόλη ἢ τὴν ὕπαιθρο¹¹⁰⁵, πραγματικὸ ἢ ἰδεατό. Αὐτὴ ἡ πανελλήνια ἀντίληψη γιὰ τὸν Ἑρμῇ μορφοποιή-

1095. Eitrem 1902, 4-12· 19-23· 32-33· 42-44· 56-57· 92-94· 104-105. Hadzisteliou-Price 1971, 58. Naumann 1983, 188. Jost 1985, 518-521. Stefanidou-Tiveriou 1988, 266-267. Γιὰ τὴ διπλὴ θεϊκὴ καὶ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Ἑρμῆ στὸν ὁμώνυμο ὁμηρικὸ ὕμνο: Kahn 1978, 56-59.

1096. Hadzisteliou-Price 1971, 53· 58 ἀρ. 11.

1097. Borgeaud 1979, 84· 101-105.

1098. Harrison 1965, 110-112.

1099. Malagardis 1985, 84-88.

1100. Gerhard 1847, πίν. 240 = Brommer 1979, 6 ἀρ. 240.

1101. Schauenburg 1973, 32-35 εἰκ. 46-49.

1102. Hadzisteliou-Price 1971, 54 κατηγορία E.

1103. Λεμπέση 1985, 146-155 A21 πίν. 15· 54 καὶ 112-116· 193 A58 πίν. 32· 34.

1104. Λεμπέση 1981, 2-5. Ἐπιφυλάξεις διατηρεῖ ἡ Pirenne-Delforge 1994, 457-458.

1105. Ὁδ. μ 390· ο 319. Ὁμ. ὕμνος 4. 147· 392. Γιὰ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες ὡς σημεῖα περάσματος στὸν

θηκε πρώιμα στον διπλό Έρμη **19-20** με το μοτίβο του διασκελισμού, με το οποίο υποβάλλεται το ευνούκιο προς τα δεξιά του ἀναθέτη/θεατή πέρασμα του θεού¹¹⁰⁶, ἐνῶ στο ἑλληνιστικό εἰδῶλιο **41** ἀποδόθηκε με τὸν πανελλήνιο τύπο τοῦ Ἑνοδίου Ἑρμῆ. Π' αὐτὸ τὸν λόγο ἐκτιμᾶται ὅτι στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῶν διδύμων **19-20** συμπυκνώνεται ἓνα ἰδεατὸ πέρασμα, ποὺ συντελεῖται με τὴν καθοδηγητικὴ-ἐξουσιαστικὴ παρέμβαση τοῦ τιμώμενου στοῖς ἱερὸ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει δεχθεῖ εὐγλωττα ἀναθήματα τοῦ πραγματικοῦ περάσματος ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ἐνηλικίωση, ὅπως τὸ σύνταγμα τῶν κρανοφόρων **15** (πίν. 15) καὶ ὁ κυπελλοφόρος **17** (πίν. 16). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ διπλὸς Ἑρμῆς **19-20** δὲν ἱεραρχεῖται εἰκονογραφικὰ ὅπως οἱ κρανοφόροι, δείχνει ὅτι ὁ ὁμοιότυπος διπλασιασμός του ἀποσκοποῦσε στὴν ἐπαύξηση τῆς ιδιότητάς του· τοῦ κατ' ἐξοχὴν φιλήτορος τῶν νέων ποὺ συχνὰ εἰκονίζονται ὡς κοῦροι (πίν. 17, 22-23, 26, 31), ὅπως καὶ ὁ ἀποδέκτης θεός, ὁ ὁποῖος διαφέρει κατὰ τὸ μοτίβο τῆς χειρονομίας καὶ τοῦ διασκελισμοῦ γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ θεϊκὴ φύση του.

15. Ἡ γυναικεῖα μορφὴ

Τὸ πρωτογεωμετρικὸ εἰδῶλιο **12** (πίν. 12) ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τοῦ γυναικεῖου φύλου στὴν κατηγορία τῶν χάλκινων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερό.

Ὁ τύπος τῆς γυμνῆς γυναικεῖας μορφῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ εἰδωλίου **12**, δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ νὰ προσδιορίζουν τὴ θεϊκὴ ἢ ἀνθρώπινη φύση τῆς. Ἡ γυμνότης ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ καὶ τῶν δύο φύλων, ὅπως καὶ τὸ μοτίβο τῆς τελετουργικῆς χειρονομίας, ποὺ εἶναι κοινὸ γιὰ θεῖκὲς καὶ ἀνθρώπινες μορφές. Μόνον οἱ περισσότεροι ἀνεπτυγμένοι μαστοὶ σὲ σύγκριση με τοὺς ἰσχνοὺς τῶν χάλκινων κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ἐπιτρέπουν ἴσως νὰ ὁρισθεῖ ἡ γυμνότης τῆς μορφῆς **12** ὡς πραγματικὴ, γιατί ἐξίσου ἀνεπτυγμένους μαστοὺς ἔχουν εἰδῶλια ποὺ προσδιορίζονται σαφῶς ὡς γυναικεῖα με τὸ εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἡβικῆς αὐλάκας (εἰκ. 36-37)¹¹⁰⁷. Νὰ προβάλλεται δηλαδὴ τὸ δεύτερο κατὰ σπουδαιότητα προσδιοριστικὸ στοιχεῖο τοῦ γυναικεῖου φύλου, ποὺ τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς σύγχρονες μορφές με τὰ ἰσχνὰ δυσκοειδῆ φύματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν τὶς θηλές τοῦ στήθους καὶ τῶν δύο φύλων (εἰκ. 28, 38).

Τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τῆς μορφῆς **12** ἐπιχωριάζει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως καὶ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ παρουσιάζει τὸν βαθμὸ τῆς σχηματοποίησης, ποὺ ἔχει ἀποκτήσει στὴν ὀψιμὴ μετανακτορικὴ περίοδο¹¹⁰⁸. Ἡ ἐνδημικὴ παρουσία αὐτοῦ τοῦ σχήματος στὰ κρητικὰ εἰδῶλια τῆς 2ης καὶ τῆς πρώιμης 1ης χιλ. ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση

χῶρο: Durand 1992, 25-34. Kahn 1979, 201-211 με διεξοδικὴ κριτικὴ παράθεση τῶν πηγῶν.

1106. Κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς dextéralité (:), ποὺ ἐπισημάνθηκε γιὰ τὸν ὑστεροδοιδικὸ κένταυρο **34**.

1107. Böhm 1990, 22-23 B25 πίν. 5.

1108. Ἐνδεικτικὰ παράλληλα ἀπὸ τὴ μεταλλο-

πλαστικὴ: Verlinden 1984, ἀρ. 93 πίν. 43· ἀρ. 123 πίν. 55· ἀρ. 134 πίν. 60· ἀρ. 175, 177 πίν. 72· ἀρ. 198 πίν. 80 (= μινωικά). Naumann 1976, P2 πίν. 19· P7 πίν. 21· P10 πίν. 22· P17 καὶ P20 πίν. 25 (= πρωτογεωμετρικά).

της πιθανής μεταβίβασής του από την Κρήτη στην Πελοπόννησο της πρώιμης 1ης χιλ.¹¹⁰⁹, στη βόρεια Ευρώπη της εποχής του χαλκού και στην Ίταλία της εποχής του σιδήρου¹¹¹⁰, αν και η αυτόνομη κατά τόπους και εποχές μορφοποίησή του είναι εξίσου πιθανή.

Και τὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς γυναικείας μορφῆς **12** ἀποτελοῦν τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μετανακτορικῆς πηλοπλαστικῆς. Ἡ μεγάλη τριγωνικὴ μύτη καὶ οἱ ἐπίθετοι κωνικοὶ μαστοὶ ἀποτελοῦν “σῆμα κατατεθὲν” στὰ πήλινα γυναικεῖα εἰδῶλα ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδο καὶ μετὰ¹¹¹¹ καὶ δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ χάλκινα μετανακτορικὰ γυναικεῖα εἰδῶλια¹¹¹². Ἀκόμη καὶ ἡ πρόθεση νὰ δοθεῖ ἔμφραση στὰ μάτια τῆς μορφῆς **12** μὲ ἔνθετο ὑλικὸ στὶς μεγάλες κοιλότητες ἦταν οἰκεία γιὰ τὸν πρωτογεωμετρικὸ τεχνίτη, ἀφοῦ ἔνθετα μάτια ἔχουν πήλινα καὶ χάλκινα ἀνθρώπινα εἰδῶλια καὶ εἰδῶλια τετραπόδων τῆς ΥΜ ΙΙΒ-Γ περιόδου¹¹¹³. Σὲ ἀνθρώπινες μορφές τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ χαλκὸ ἢ πηλὸ τὰ ἔνθετα μάτια ὑπάρχουν συχνότερα στὴν Κρήτη, ἀπὸ ὅσο στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, ὅπου αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ χαρακτηριστικὸ υἱοθετεῖται μόλις τὸν 8ο αἰ.¹¹¹⁴ Ἐπομένως, ἂν τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῶν ἔνθετων ματιῶν εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν στὴ μετανακτορικὴ εἰδωλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης, ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδραση στὴ μορφή **12** εἶναι ἔμμεση. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγωγή τοῦ μοτίβου τῶν συμπτυγμένων σκελῶν τῆς σὲ ἀνατολικά πρότυπα εἶναι ἐπισηφαλὴς¹¹¹⁵. Τὸ ἴδιο μοτίβο ριζώνει στὴ μυκηναϊκὴ πηλοπλαστικὴ καὶ ἀπαντᾶται στὸ σύγχρονο τῆς μορφῆς **12** ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κομμό¹¹¹⁶ (εἰκ. 5), ἐνῶ τὰ εἰσηγμένα ἀνατολικά ἔργα στὴν Κρήτη ἢ τὰ κρητικὰ μὲ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, ποὺ εἰκονίζουν γυμνὴ γυναικεῖα μορφή μὲ συνενωμένα σκέλη, εἶναι μεταγενέστερα τῆς μορφῆς **12**¹¹¹⁷.

Ἀποκομμένος ὁ τύπος τῆς μορφῆς **12** ἀπὸ τὶς στρατιὲς τῶν γυμνῶν γυναικείων μορφῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου, εἶναι ἀπίθανο νὰ ἐκφράζει ὡς ἀνάθημα σὲ κρητικὸ ἱερὸ ἀντιλήψεις ἀνατολικῆς ἢ αἰγυπτιακῆς προέλευσης. Ἡ ἐρμηνεία τῆς μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μόνο μὲ βάση τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής της, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸν εὐρύτερο χρονολογικὸ καὶ τοπικὸ τῆς ὀρίζοντα, ἀφοῦ τὸ σύνολο τῶν εἰκονογραφικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀπαντῶνται στὴν κρητικὴ πηλοπλαστική.

Ἐντύπωση κάνει ὅτι τὸ γυναικεῖο φύλο ἀντιπροσωπεύεται στὴν πολυάριθμὴ κατηγορία τῶν χάλκινων ἀνθρώπινων εἰδωλίων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μὲ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τῆς μορφῆς **12**. Μὲ ἓνα παράδειγμα ἀντιπροσωπεύεται καὶ στὴν κατηγορία τῶν

1109. Σὲ χάλκινα εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας τῆς πρώιμης 1ης χιλ.: Furtwängler 1890, ἀρ. 234, 236, 238, 261 πίν. 15· ἀρ. 237 πίν. 16.

1110. Schauer 1985, 188 εἰκ. 65.2. Müller-Karpe 1959, 55 πίν. 21.6.

1111. Ρεθεμωτάκης 1998, πίν. 24, 38, 40-45, 47α-β, 48-52, 60-63.

1112. Verlinden 1984, ἀρ. 124 πίν. 56· ἀρ. 189-190 πίν. 77.

1113. Higgins 1984, 198-199 ἀρ. 6 πίν. 193. Verlinden 1984, ἀρ. 188 πίν. 76. Ρεθεμωτάκης 1998, 89 σημ. 233 καὶ σὲ τροχήλατα τετράποδα ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο

ἄντρο καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τῆς ΥΜ ΙΙΓ περιόδου (ἀδημοσίευτα).

1114. Naumann 1976, 86-87 P8 πίν. 21· P22 πίν. 29. *Hesperia* 55, 1986, 224 πίν. 47b, καὶ ὁ κένταυρος ἀπὸ τὸ Λευκαντί (εἰκ. 32).

1115. Böhm 1990, 43-44 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἐρμηνεία.

1116. Πὰ τὴν καταγωγή τοῦ μοτίβου βλ. σ. 66-67.

1117. Böhm 1990, 59-64 B13-14 πίν. 21· 68-69 B15-I πίν. 20.

περίτμητων ἐλασμάτων¹¹¹⁸, παρόλο ότι ἡ Ἀφροδίτη συλλατρευόταν μὲ τὸν Ἑρμῆ καὶ ἡ γυναικεία μορφή ὑπερτερρεῖ ἀριθμητικὰ τῆς ἀνδρικήσ στα πῆλινα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ. Ἐξίσου ἐντυπωσιακὴ εἶναι καὶ ἡ ἄνιση ποσοτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς πολλὰς θνητὲς καὶ τὶς ἐλάχιστες θεϊκὲς ἀνδρικὲς μορφὲς στα περίτμητα ἐλάσματα¹¹¹⁹, ἡ ὁποία ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ λιγότερο εὐγλωττὴ κατηγορία τῶν χάλκινων ἀνθρώπινων εἰδωλίων. Ἔτσι προστίθεται ἕνας ἀκόμη κρικός σύνδεσης ἀνάμεσα στὶς δύο κατηγορίες ἀναθημάτων τοῦ ἱεροῦ, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν πολλὰς θεματικὲς ἀντιστοιχίαις¹¹²⁰.

Ἡ ἐλάχιστη ἀντιπροσώπευση τοῦ γυναικείου φύλου σὲ χάλκινα εἰδώλια καὶ σὲ περίτμητα ἐλάσματα θὰ μποροῦσε νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς τοπικὸ χαρακτηριστικὸ, ἐνδεικτικὸ ἴσως κάποιων εἰδικῶν ἱεροπραξιῶν ποὺ γίνονταν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὴν 1η χιλ. Νὰ παρασῶρει μάλιστα καὶ στὴν παρακινδυνευμένη ὑπόθεση ὅτι ὅμοιες ἱεροπραξίαι θὰ τελοῦνταν καὶ τὴ 2η χιλ., ἀφοῦ ἡ γυναικεία μορφή εἶναι ἀποῦσα καὶ στα μινωικὰ εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ τὸ ἀνδρικὸ φύλο ἀντιπροσωπεύεται μὲ ὀκτὼ λάτρεις (πίν. 1-8). Ἀλλὰ ἡ ἄνιση ποσοστιαία σχέση τῶν δύο φύλων στα χάλκινα εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖ γενικότερο φαινόμενο τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς τῆς 2ης χιλ., στὴν ὁποία τὰ γυναικεία εἰδώλια εἶναι πολὺ λιγότερα σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἀνδρικά καὶ ἡ θεϊκὴ μορφή εἶναι ἀποῦσα¹¹²¹.

Ἡ ἄνιση σχέση τοῦ γυναικείου φύλου πρὸς τὸ ἀνδρικὸ παραμένει στα χάλκινα κρητικὰ εἰδώλια καὶ τῆς πρώιμης 1ης χιλ., ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ παραδείγματα στα ὁποία τὸ φύλο δηλώνεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα¹¹²². Καὶ γιὰ τὴν Κρήτη, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ φαινόμενο εἶναι εὐλόγο, μιὰ καὶ ἡ παράδοση τῆς ἀνάθεσης χάλκινων ἀνθρώπινων εἰδωλίων ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ. καὶ ὁμαλὴ ἦταν ἡ διαδοχὴ ἀπὸ τὸν μινωικὸ στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμό. Ὡστόσο, ἡ γυναικεία μορφή στὴν ἴδια κατηγορία ἀναθημάτων ἀποτελεῖ ἀκόμη μικρότερη μειονότητα σὲ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ ἱερὰ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸν 8ο αἰ.¹¹²³, παρόλο ὅτι πλεόναζαν τὰ ἱερὰ τῶν γυναικείων θεοτήτων καὶ τὰ ἐξωκρητικὰ ἐργαστήρια δὲν διέθεταν τὴν παράδοση στὴ μεταλλοπλαστικὴ ποὺ εἶχε ἡ Κρήτη.

Ἐφόσον ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν χάλκινων γυναικείων εἰδωλίων – πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν – ἀποτελεῖ γενικὸ φαινόμενο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν στα ἱερὰ, εἶναι πιθανότερο νὰ εἰκονίζονται τὰ ἀνδρικά εἰδώλια τὸν ἀναθέτη, παρὰ τὴ θεότητα τοῦ ἱεροῦ ὅπου εἶχαν ἀνατεθεῖ. Μάλιστα ἡ ἀντιστροφὴ τοῦ φαινομένου στὴν πηλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ., στὴν ὁποία ἡ γυναικεία μορφή δεσπόζει, ὅπως καὶ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, ὁδηγεῖ τὴν ἀναζήτησιν τῆς αἰτίας τοῦ στὶς κοινωνικὲς

1118. Λεμπέση 1985, 85-87 A4 (690-670)· 188 πίν. 2 (= ἴσως θεϊκή).

1119. Λεμπέση 1985, 112-116 A58 πίν. 34· 155-162 A1, A2, A60 πίν. 53, 52.

1120. Βλ. σ. 223-224· 231, 236, 240, 250-251· 258. Στὴν κατηγορία τῶν εἰδωλίων ἡ θεϊκὴ φύση εἶναι σίγουρη γιὰ τὸν Ἑρμῆ 41 (πίν. 36) καὶ γιὰ τοὺς διδύμους 19-20 (πίν. 18-19), γιὰ τοὺς ὁποίους εἶναι πιθανὴ ἡ ταύτιση μὲ τὸν διπλὸ Ἑρμῆ.

1121. Βλ. Verlinden 1984, 183-216, ὅπου ἡ ποσο-

στιαία σχέση τῶν γυναικείων πρὸς τὰ ἀνδρικά εἰδώλια εἶναι 1:3.826.

1122. Πρβ. Naumann 1976, πίν. 19-20 καὶ Verlinden 1984, πίν. 81-97 (ἀρ. 249) ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ κατάταξί τους.

1123. Πὰ τὰ ἱερὰ τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν, ὅπου δεσπόζει ἡ ἀνδρική θεότητα, εἶναι εὐλογία ἡ ποσοστιαία σχέση 1:4 (Heilmeyer 1994, 206-208) καὶ 1:20 (Rolley 1969, 17-56) τῶν γυναικείων πρὸς τὰ ἀνδρικά εἰδώλια. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πρω-

συνθήκες διαβίωσης¹¹²⁴. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ δομὴ τῆς ἀνδροκρατούμενης κοινωνίας ἐπέτρεπε στὸ γυναικεῖο φύλο νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ τὸν φθηνὸ πηλό, ἐνῶ γιὰ τὸ ἀνδρικό ἡ δυνατότητα τῆς ἐκφρασης στὸν χαλκὸ μοιάζει νὰ ἦταν ἀνεξέλεγκτη, ἀφοῦ οἱ ἐκπρόσωποι του ἦταν οἱ διαχειριστὲς τοῦ ἀκριβοῦ μετάλλου.

Πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ἐρμηνεία γιὰ τὴν περιορισμένη ἀνὰ τὸ πανελλήνιο ἐκπροσώπηση τοῦ γυναικείου φύλου στὰ χάλκινα πρωτογεωμετρικά καὶ γεωμετρικά εἰδώλια, ἡ ἀπομόνωση τῆς γυναικείας μορφῆς **12** (πίν. 12) σὲ μία κατηγορία ἀναθημάτων, ὅπου δεσπόζει τὸ ἀνδρικό φύλο, εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως τὸ εἰδώλιο **12** ἀποτελοῦσε ἀνάθημα κάποιου ἐκπροσώπου του. Νὰ ἀντιπροσώπευε τὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν ἀναθετῶν, πὺν προσέφεραν συνήθως τὴν ἰδανικὴ “εἰκόνα” τῆς παρουσίας τους στὸ ἱερὸ καὶ σπανιότερα τὴν ἰδεατὴ τοῦ τιμώμενου Ἑρμῆ (πίν. 18-19, 36). Καὶ ἂν ἡ ἀνάθεση τῆς γυναικείας μορφῆς **12** ἀποδίδεται σὲ ἐκπρόσωπο τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου, εἶναι περισσότερο πιθανὴ ἢ θεϊκὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση τῆς. Καὶ καθὼς στὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσης συλλατρευόταν ἡ Ἀφροδίτη μὲ τὸν Ἑρμῆ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑποφώσκει στὸ εἰδώλιο **12** μία πρώιμη ἀντίληψη γιὰ τὴ γυναικεία θεότητα, πὺν ἐξειδικεύθηκε ἀργότερα στὴ θεὰ τοῦ ἔρωτα.

Ὅπως ὁ διπλὸς Ἑρμῆς **19-20** τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι συμβατὸς μὲ τὶς μεταγενέστερες ἀπεικονίσεις του, ἔτσι καὶ ἡ γυναικεία μορφή **12** δὲν ἔχει τὰ καθιερωμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ὄψιμης ἐρωτικῆς Ἀφροδίτης. Δυστυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ τὰ σύγχρονα ἀναθήματα πὺν μαρτυροῦν τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν σύνναό της Ἑρμῆ¹¹²⁵ δὲν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο τῆς θεᾶς, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη, χάρις στὸ ὁποῖο ταυτίσθηκαν οἱ ἄτυπες παραστάσεις τοῦ θεοῦ σὲ ἐλάσματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ.¹¹²⁶ Πάντως οἱ ἱεροπραξίες τῆς ἐνηλικίωσης, πὺν ὑπομνηματίζουν οἱ κρᾶνοφόροι τοῦ συντάγματος **15**¹¹²⁷ (πίν. 15), ἔβρισκαν θρησκευτικὴ κάλυψη στὴ συνένωση τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης¹¹²⁸. Καὶ αὐτὲς οἱ ἱεροπραξίες, πὺν συνεχίστηκαν νὰ τελοῦνται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ μὲ τροποποιημένο μόνο τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας, ἴσως δὲν ἀποκλείουν τὴ σύνδεση τῆς γυμνῆς γυναικείας μορφῆς **12** μὲ τὴ γονιμικὴ/ἐρωτικὴ ιδιότητα, πὺν ἐνυπάρχει στὴ μεταγενέστερη κρυσταλλωμένη μορφή τῆς Ἀφροδίτης.

τογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν εἰδωλίων πὺν ἔχει καταλογογραφῆσει ἡ Langdon (1984, VIII-IX πίνακας περιεχομένων) 23 εἶναι γυναικεία καὶ 123 ἀνδρικά, χωρὶς νὰ συνυπολογίζονται οἱ μεμονωμένοι τύποι καὶ τὰ εἰδώλια ἀπροσδιόριστου φύλου.

1124. Βλ. σ. 261-262 καὶ ἐνδεικτικὰ καταλόγους: Ρεθεμωτάκη 1998, 19-48 (2ης χιλ.) καὶ Rizza e Scrinari 1966, 155-199 (1ης χιλ.).

1125. Λεμπέση 1981, 5 πίν. 1β. Οἱ τελευταῖες

ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὸ ἱερὸ ἔδειξαν ὅτι οἱ δύο θεότητες εἶχαν κοινὸ οἶκο-ναό, καθὼς ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ διμεροῦς οἴκου φάνηκε ὅτι ἀνήκει στὴν ἀνακατασκευὴ του στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (πίν. Β): ΠΑΕ 1997, 207-208.

1126. Λεμπέση 1985, 114-115 Α58 πίν. 32, 34· 151-153 Α21 πίν. 15, 54.

1127. Βλ. σ. 218-219.

1128. Λεμπέση 1985, 193-194.

VIII. ΟΙ ΑΝΑΘΕΤΕΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Ἡ ἀνάλυση τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων τῶν 41 ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων – μινωικῶν καὶ ἐλληνικῶν – ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης δίνει τὰ ἀκόλουθα γενικὰ συμπεράσματα, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐρμηνείας τους.

Βαθιὰ ἰδεολογικὴ ἀλλαγὴ διαγράφεται ἀνάμεσα στοὺς ὀκτὼ λάτρες τῆς 2ης χιλ. (πίν. 1-8) καὶ τὰ 33 εἰδώλια ποὺ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ ἕως καὶ τὴ μέση ἐλληνιστικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 9-36). Στὴ θεματικὴ καὶ τυπολογικὴ ὁμοιομορφία τῶν λάτρων ἀντιπαραθέτουν τὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. μία μοναδικὴ σχεδὸν ποικιλία θεμάτων καὶ τύπων γιὰ ἓνα τοπικὸ ἱερὸ, ὅπως ἀντιπαραθέτουν τὴν ἀνδρική γυμνότητα στὴν ἔνδυση τῶν μινωικῶν λάτρων. Τὸ ἰδεολογικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ μινωικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τῆς Κρήτης ἀμβλύνει ἡ ὁμαλὴ παρεμβολὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ στοιχείου, τὴν ὁποία ἀπληγεῖ ἡ χρονικὴ συνύπαρξη ἢ ἐπικάλυψη τοῦ μινωίζοντος λάτρη 8 ἀπὸ τὸν μυκηναϊζόντα ὄπλοφόρο 9¹¹²⁹ (πίν. 8-9).

Ἡ τομὴ ἀνάμεσα στίς δύο χρονολογικὲς ἐνότητες τῶν ἀνδρικῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴν ἴδια θέσση λατρείας εἶναι αἰσθητὴ καὶ σὲ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ μορφοποίησις τῆς θεότητας ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ μινωικὰ εἰδώλια, ἐνῶ στὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. διεισδύει ἡ θεϊκὴ μορφή, ὅπως ἀφήνει νὰ φανεῖ ἡ ταύτιση τοῦ γυναικείου εἰδωλίου 12 μὲ θεότητα (πίν. 12), ἡ ἀνίχνευση τοῦ διπλοῦ Ἑρμῆ στοὺς διδύμους 19-20¹¹³⁰ (πίν. 18-19) καὶ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ἴδιου θεοῦ στὸ εἰδώλιο 41 (πίν. 36). Τὰ σύγχρονα συνευρήματα τῶν δύο χρονολογικῶν ὁμάδων προδίδουν διαφορὰ καὶ στὸν τρόπο προσέγγισις τοῦ θεοῦ κατὰ τίς δύο χιλιετίες: ἡ συλλογικὴ ἐπικοινωνία τῶν πιστῶν τῆς 2ης χιλ. μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν τελετουργιῶν, στίς ὁποῖες ἡ θεϊκὴ παρουσία ἦταν ἐνοραματικὴ, μεταβλήθηκε σὲ “ἀτομικὴ” ἀναφορὰ τῶν ἀναθετῶν τῆς 1ης χιλ. πρὸς τὴ θεότητα, τῆς ὁποίας ἡ ἀποκάλυψη στὸ πλαίσιο τῶν ἱεροπραξιῶν εἶναι ἐξίσου πραγματικὴ μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀναθέτη στὸ ἱερὸ. Αὕτὴ ἡ διαφορὰ ἐξηγεῖ καὶ τὸ φαινόμενο ὅτι, ἐνῶ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας παραμένει ἴδιο ἀπὸ τὴ 2η χιλ. ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, οἱ κατηγορίες τῶν ἀναθημάτων μεταβάλλονται¹¹³¹.

Ἡ θεματικὴ ὁμοιογένεια τῶν λάτρων καὶ ἡ ἀμφισημία τῶν εἰκονογραφικῶν χαρακτηριστικῶν τοὺς παρεμποδίζει τὴ σύνδεσίν τους μὲ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὁμάδα ἀναθετῶν. Ἡ πιθανότητα νὰ ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἀναθέτες τῶν λάτρων νεαρὰ ἄτομα τῆς μινωικῆς κοινωνίας ὑπάρχει καὶ πιθανὴ εἶναι ἡ συμμετοχὴ τους σὲ καθαρτήρια ἱερο-

1129. Βλ. σ. 50-56 γιὰ τὴ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο ἀνδρικῶν εἰδωλίων.

264-267 καὶ 259-264 ἀντίστοιχα.

1131. Λεμπέση 1991, 162.

1130. Πὰ τὴ θεϊκὴ φύσις τῶν 12 καὶ 19-20 βλ. σ.

πραξία. Πέρα όμως από αυτές τις δύο πιθανότητες, τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ ἀναθέ-
τες ἀνῆκαν σὲ εὖπορο κοινωνικὸ στρῶμα, ὅπως δείχνει τὸ ἀκριβὸ ὕλικὸ τῶν εἰδωλίων,
στὰ ὁποῖα μάλιστα διαγράφεται καὶ ἡ οἰκονομικὴ κλιμάκωση τῶν ἀναθετῶν, γιατί τὰ
εἰδώλια παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητα¹¹³².

Χάρη στὴν ποικιλία τῶν θεμάτων καὶ τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων τῶν εἰδωλίων, ἡ
ὁποία εἰσβάλλει στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο τῆς λειτουργίας του, εἶναι
ἐφικτὴ ἡ ἀνίχνευση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας τῶν ἀναθετῶν τῆς 1ης χιλ., ὅπως καὶ ἡ
ἀναγνώριση σὲ κάποια παραδείγματα τῶν τιμώμενων θεοτήτων. Ἡ εὐρύτατη ἀκριβῶς
θεματικὴ καὶ τυπολογικὴ κλίμακα τῶν εἰδωλίων εἶναι ἀποτρεπτικὴ γιὰ τὴν ταύτιση τῶν
περισσότερων μὲ θεότητες, γιατί ἡ τυχὸν θεϊκὴ φύση τους προϋποθέτει εἴτε τὴ λατρεία
ἀντίστοιχου ἀριθμοῦ ἀνδρικῶν θεοτήτων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἴτε ἀντίστοιχες ιδιότητες
τοῦ λατρευόμενου Ἑρμῆ. Ἀλλὰ ἓνα ἱερὸ πού βρίσκεται στὴν ἐσχάτῃ τῶν κρητικῶν
πόλεων ἐλαχιστοποιεῖ τὴν πιθανότητα νὰ συλλατρεύονταν καὶ ἄλλες ἀνδρικές θεότητες
μὲ τὸν Ἑρμῆ, ἐνῶ οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ μαρτυροῦν μόνο τὴ λατρεία
τοῦ ζεύγους Ἑρμῆς-Ἀφροδίτη, ὅπως καὶ τὴ βλαστικὴ ιδιότητα τοῦ ἀποδέκτη θεοῦ τῶν
εἰδωλίων. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα καὶ ἐπειδὴ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ εἰδώλια ἀποτελοῦν τοπικὲς
δημιουργίες κατὰ τὸ θέμα καὶ τὸν τύπο, εἶναι μεθοδολογικὰ ἀσφαλέστερο νὰ ἀναζη-
τηθεῖ ἡ ἐρμηνεῖα τους στὸν τόπο τῆς δημιουργίας τους, παρὰ στὴ θεματικὴ ἢ τυπολο-
γικὴ σχέση τους μὲ εἰδώλια ἀπὸ ἄλλα ἐλληνικὰ ἱερά.

Ἡ πενιχρὴ ἀντιπροσώπηση τῆς θεϊκῆς μορφῆς στὰ εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. (πίν. 12, 18-
19, 36) χαρακτηρίζει καὶ τὰ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου-5ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερό¹¹³³. Κοινὴ
εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν πιστῶν γιὰ τὸν ἀποδέκτη θεοῦ εἰδωλίων καὶ ἐλασμάτων, στὰ
ὁποῖα κυριαρχεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Ἑρμῆ ὡς νεανίᾳ ἀνδρὶ ἐοικότος¹¹³⁴ (πίν. 18-19, 36). Τὴν
ἄμεση σχέση τῶν δύο κατηγοριῶν φανερῶνει καὶ ἡ ἀντιστοιχία ἀρκετῶν θεμάτων: τοῦ
ἀναθέτη/τοξότη 21 (πίν. 20), τοῦ κριοφόρου 29 ἢ τοῦ τοξότη Ἐπάνωρος 39, πού προ-
σκομίζει τὸ σκέλος τοῦ θυσιασμένου τετράποδου κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν τοξοτῶν/
ἀναθετῶν στὰ ἐλάσματα (πίν. 34-35, εἰκ. 109, 166). Κοινὸ εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀναθέτη,
πού κατευθύνει τὸ προοριζόμενο γιὰ τὴ θυσία τετράποδο στὸ σύμπλεγμα 36 (πίν. 32),
ὅπως καὶ τοῦ ἄρχοντα/κόσμου, πού ἀντιπροσωπεύει ἡ καθιστὴ μορφὴ 37 τοῦ β' μισοῦ
τοῦ 6ου αἰ.¹¹³⁵ Οἱ τόσοι κρίκοι σύνδεσης ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια καὶ τὰ περίτμητα
ἐλάσματα, τὰ ὁποῖα συνυπάρχουν δύο ὁλόκληρους αἰῶνες, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ
τὴν ἀπόδοσή τους στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα ἀναθετῶν.

Τὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀποδόθηκαν σὲ νέους ἀναθέτες ἀπὸ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες
τῶν κρητικῶν πόλεων, οἱ ὁποῖοι τὰ προσέφεραν στὸν νεαρὸ-βλαστικὸ καὶ ὥριμο κυνη-
γετικὸ θεὸ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 162), τὸν Ἑρμῆ Κεδρίτη. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ προσφορὰ τῶν
ἐλασμάτων συνόδευε τὸν ἐορτασμὸ τοῦ περάσματος τῶν ἀναθετῶν ἀπὸ τὴν ἐφηβεία
στὴν ἐνηλικίωση καὶ ὅτι ἡ παράσταση τῶν περισσοτέρων ἀναφέρεται στὴ συμβολικὴ

1132. Πὰ τὴ σχετικὴ τεκμηρίωση βλ. σ. 193-209.

1133. Λεμπέση 1985, 112-116 Α58 πίν. 34· 146-
153 Α21 πίν. 54· 155-162 πίν. 52-53· 85-87, 140, 188
Α4 πίν. 2.

1134. Βλ. σ. 255-258 καὶ Λεμπέση 1985, 155-162.

1135. Οἱ θεματικὲς ἀντιστοιχίες τους μὲ τὰ ἐλά-
σματα ἐπισημαίνονται στίς σ. 223, 225-226, 236, 240,
246-247, 251, 257-258, 266.

ἐπικύρωση τῆς σχετικῆς δοκιμασίας, πὺν περιελάμβανε τὸ κυνήγι τοῦ θηράματος ἢ τὴ σύλληψη μὲ τὴ συνακόλουθη θυσία του στὸ ἱερό¹¹³⁶. Στὸ πλαίσιο τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης ἐντάσσονται ἀβίαστα καὶ οἱ κρανοφόροι τοῦ συντάγματος **15** (πίν. 15), ὅπου εἰκονογραφεῖται τὸ θεσμοθετημένο τελετουργικὸ στιγμιότυπο τῆς ὑποχρέωσης τοῦ φιλήτορος νὰ παρουσιάσει τὸν ἐρώμενο στὸ ἀνδρεῖον τῆς πόλης, μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐκπαίδευσης καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ δίμηννη ἀπομάκρυνσή τους στὴν ἐσχρατία¹¹³⁷.

Ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος τοῦ κυπελλοφόρου **17** (πίν. 16) κατέδειξε τὴ θνητὴ φύση του, τὴ συμμετοχὴ του σὲ συμπόσιο καὶ τὸν ὀρισμὸ τοῦ κυπέλλου ὡς τὸ κοσμικὸ σύμβολο τοῦ “ποτηρίου”¹¹³⁸. Ἄν τὸ δεδομένο ὅτι ὁ τύπος τοῦ εἰδωλίου **17** ἀποτελεῖ τοπικὴ δημιουργία συνδυαστεῖ μὲ τὴ μαρτυρία τῆς σίτισης τῶν ἀνδρῶν στὸ ἀνδρεῖον τῶν κρητικῶν πόλεων¹¹³⁹, ὅπου καὶ παραπέμπει τὸ σύνταγμα τῶν κρανοφόρων **15**, τὸ σύμβολο/ποτήριον θὰ σημειοθετοῦσε συμβὰν τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ ἀναθέτη τοῦ κυπελλοφόρου **17**. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κυπέλλου μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ ἔνδειξη τοῦ νεανικοῦ σφρίγους ὑπομνημάτιζε γιὰ τὴν κρητικὴ εἰκονογραφία τῆς 1ης χιλ. τὸ θεσμοθετημένο δῶρο τοῦ ποτηρίου, πὺν προσέφερε ὁ φιλήτωρ στὸν ἐρώμενον μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν τελετουργικῶν διαδικασιῶν τῆς ἐνηλικίωσης τοῦ νέου¹¹⁴⁰. Ἡ προβολὴ τοῦ “ποτηρίου” συμβολίζει τὴ διακεκριμένη θέση πὺν ἀποκτοῦσε ὁ νέος, ὡς κλεινὸς γενόμενος πολίτης (Στράβ. 10. 484. 34), ἀνάμεσα στοὺς ὁμοτράπεζους, πρῶην συντρόφους τῆς ἀγέλης του, οἱ ὅποιοι συναποτελοῦσαν μὲ τὸν πρῶην ἐρώμενον τὰ καινούργια μέλη τῆς ἐταιρίας τοῦ φιλήτορος καὶ σιτίζονταν στὸ ἀνδρεῖο τῆς πόλης¹¹⁴¹. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κυπελλοφόρου **17** εἶναι πιθανὴ ἡ ἔνταξή του στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα ἀναθετῶν μὲ τοῦ συντάγματος **15**.

Ἀνάμεσα στὰ θεσμοθετημένα δῶρα, πὺν ὀφείλε νὰ προσφέρει ὁ φιλήτωρ στὸν ἐρώμενο μὲ τὴν ἐορταστικὴ κατάληξη τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ νέου, ἦταν καὶ ἡ πολεμικὴ στολή¹¹⁴². Τὸ ἀκριβὸ δῶρο, πὺν ὀριοθετοῦσε τὴν εἴσοδο τοῦ νέου στὴν τάξη τῶν μάχιμων ἐταίρων τοῦ φιλήτορα καὶ ὑπομνημάτιζε ἡ ἀνάθεση τῶν ὀπλοφόρων **9-11** (πίν. 18-19) στὸν ἀποδέκτη νεαρὸ Ἑρμῇ, πὺν ἦταν ἀποξενωμένος ἀπὸ κάθε πολεμικὴ ιδιότητα τόσο κατὰ τὶς ἐπιγραφές καὶ τὰ εὐγλωττα ἀναθήματα τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, ὅσο καὶ κατὰ τὴν πανελλήνια ἀντίληψη¹¹⁴³. Ἀλλωστε καὶ ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἔδινε

1136. Λεμπέση 1985, πίν. 35-41 καὶ σ. 125-128 A6, A15 πίν. 43· 188-189.

1137. Στράβ. X 483. 4-10. Βλ. σ. 214-219 γιὰ τὶς εἰκονογραφικὰς ἐνδείξεις αὐτῆς τῆς ταύτισης.

1138. Βλ. σ. 219-222.

1139. Πρβ. Στράβ. X 482-483.

1140. Αὐτόθι 10. 483. 17.

1141. Γιὰ τὸν συμβολισμό τοῦ ποτηρίου: Λεμπέση 1991, 164. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τῶν πολιτῶν, πὺν διαγράφεται στὸν θεσμὸ τῶν ἀνδρείων: Link 1994, 27· 11. Χωριστὰ τραπέζια τῶν ἐταιριῶν στὸ ἀνδρεῖο ἀναφέρει ὁ Δωσιάδας (*FGH Hist* IV 399: εἶτα ποτήριον ἐν ἐκάστη τραπέζῃ παρατίθε-

ται κεκραμένον ὕδαρῶς). Ὁ Koehl (1986, 106 καὶ 108) συσχετίζει σωστὰ τὸν κυπελλοφόρο **17** μὲ τὶς μυητικὰς τελετουργίας ἐνηλικίωσης, ἀλλὰ παρερμηνεύει τὸ δῶρο τοῦ ποτηρίου, γιὰ τὸ συνδέει μὲ τοὺς παῖδας τῶν συμποσίων στὴν προσπάθεια νὰ ἀναγάγει τὸ σύστημα ἀγωγῆς τῶν κρητικῶν πόλεων τῆς 1ης χιλ. στὴ μινωικὴ κοινωνία. Τὴν ἴδια σύνδεση προτείνει καὶ ὁ Furtwängler (1995, 44), ἐνῶ ὁ Säflund (1987, 229) ἐξισώνει τὸν ποτήριον μὲ τὴ φιάλη, τὸ κατ' ἐξοχὴν σπονδικὸ ἀγγεῖο.

1142. Στράβ. X 483. 10. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία: Link 1994, 25.

1143. Λεμπέση 1985, 163-187. Στὸ ἐρμηνευτικὸ

δόρου με ασπίδα στους ἐφήβους της μετά ἀπὸ τὴν ἐτήσια ἐκπαίδευσή τους καὶ αὐτὰ τὰ ὅπλα θεωροῦνταν ἱερά¹¹⁴⁴. Σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο τὸ δῶρο τῆς πολεμικῆς στολῆς συνδέεται ἅμεσα μετὰ τὴν προαρχαῖκου τύπου γιορτὴ τῶν περιβλημάτων ἢ περιβλημάτων, πού ἀναφέρεται γιὰ τὴ Λύττο καὶ ἔχει τὸν ἀντίποδά της στὴ γιορτὴ τῶν ἐκδυσίων τῆς Φαιστοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀπόρριψη τοῦ παιδικοῦ ἐνδύματος καὶ ἡ ἐνδυση τῆς πολεμικῆς στολῆς σημειοθετοῦσε τὴν ἐνηλικίωση¹¹⁴⁵.

Τὰ ρήματα ἐσθύνεσθαι καὶ ἐγδύνεσθαι ἢ ἐκδύνεσθαι ἀπαντῶνται στίς ἐπιγραφές γιὰ νὰ περιγράψουν τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἀγέλη τῶν νέων Κρητῶν, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ παρουσιασθοῦν γυμνοὶ στὸν ὄρκο πίστεως στὴν πόλη¹¹⁴⁶. Γυμνοὶ εἶναι καὶ οἱ ὅπλοφόροι **9-11** (πίν. 9-11), τῶν ὁποίων ἡ πρῶμη χρονολόγηση τεκμηριώνει τὴν ἄποψη τῆς καταγωγῆς τῆς ἀνδρικήs γυμνότητος ἀπὸ τὶς μυητικὲς τελετουργίες ἐνηλικίωσης καὶ τὴ μεταλλαγὴ της σὲ “πολιτικὸ” ἰδεῶδες ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ¹¹⁴⁷. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφατικὴ ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου τῶν ὅπλοφόρων, πού λόγω ἐποχῆς μορφοποιεῖται μὲ τὸ στητὸ πέος στὸν κυπελλοφόρο **17** ἢ τὸν σπένδοντα τοξότη **21** (πίν. 16, 20), μπορεῖ νὰ ὑπομνηματίζει τὴν ἐρωτικὴ σχέση τοῦ φιλήτορος μὲ τὸν ἐρώμενο, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν κρανοφόρων **15**¹¹⁴⁸.

Τὸ τρίτο θεσμοθετημένο δῶρο τοῦ φιλήτορος πρὸς τὸν ἐρώμενο ἦταν ὁ βοῦς, κατὰ τὶς πηγές¹¹⁴⁹. Τὸ ἀκριβὸς τετράποδο, πού κάθε εὐκατάστατος πολίτης μπορούσε νὰ προσφέρει γιὰ θυσία, ἀνεξάρτητα τῶν ιδιοτήτων τοῦ ἀποδέκτη θεοῦ ἢ τοῦ λόγου πού προκαλοῦσε τὴν προσφορά¹¹⁵⁰. Ἐπομένως τὸ σύμπλεγμα **36**, πού εἰκονίζει ἀνδρική μορφή νὰ ὀδηγεῖ ταῦρο (πίν. 32, εἰκ. 164), σημειοθετεῖ γενικὰ τὸν πλοῦτο τοῦ ἀναθέτη, μὲ βάση τὰ ἐξωκρητικὰ τυπολογικὰ παράλληλά του· ἐνταγμένο ὅμως στὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του συνδέεται ἀβίαστα μὲ τὸ τρίτο δῶρο τοῦ βοῶς ἀπὸ τὸν φιλήτορα πρὸς τὸν ἐρώμενο, ἀφοῦ καὶ τὸ δῶρο τῆς πολεμικῆς στολῆς ὑπομνηματίζουν οἱ ὅπλοφόροι **9-11**, καὶ τοῦ *ποτηρίου* ὁ κυπελλοφόρος **17**, ἐνῶ τὸ τελετουργικὸ τῆς προσαγωγῆς τοῦ ἐρωμένου ἀπὸ τὸν φιλήτορα στὸ ἀνδρεῖο, πού εἰκονίζεται στὸ σύνταγμα **15**, παραπέμπει στὸν ἴδιο κύκλο τελετουργιῶν. Ἀλλωστε τὸ θέμα “ὀδηγὸς τετράποδου” μὲ προορισμὸ τὴ θυσία του κατακλύζει τὶς παραστάσεις τῶν περιτίμητων ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερό, στίς ὁποῖες ἡ συχνότερη ἀπεικόνιση τῆς προσφορᾶς τοῦ δύσκολου θηράματος τοῦ αἰγάγου ἀντὶ ἐνὸς κατοικίδιου ζώου¹¹⁵¹ σημειοθετεῖ μιὰν ἄλλη πτυχή τοῦ τελετουργικοῦ τῆς ἐνηλικίωσης: τὸ ἀνδραγάθημα τοῦ νέου πού ἐπικύρωνε τὴν ἐνταξὴ του στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Στὰ ἐλάσματα ὑπάρχει καὶ ἡ αὐτοτελὴς παράσταση τοῦ ταύρου-ἱερείου, πού ταιριάζει ὡς

πλαίσιο τῶν εἰδωλίων μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ πολυάριθμα ἀναθηματικὰ ἀσπίδια ἀπὸ τὸ ἱερό, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι εἶναι μεταγενέστερα τῶν ὅπλοφόρων **9-11**.

1144. Willetts 1962, 48-49.

1145. Αὐτόθι 294. Cucuzza 1993, 26-27.

1146. Brelich 1969, 199-201.

1147. Bonfante 1989, 543-570.

1148. Πὰ τὸν φαλλὸ ὡς σύμβολο τῆς παιδεραστίας: Vanggaard 1971, 9-14 καὶ 42 πού παρασύρεται στὴ γενίκευση τῆς ἐξίσωσης φαλλός = ἐραστής, μικρὸ

πέος = ἐρώμενος, γιὰ τὴν βασίζεται στίς μεταγενέστερες τῶν κρητικῶν εἰδωλίων παραστάσεις τῶν ἀττικῶν ἀγγείων. Πὰ τὰ κοινωνικὰ αἶτια τῆς ἐμφατικῆς ἀπόδοσης τοῦ ἀνδρικοῦ αἰδοίου βλ. σ. 213-214 σημ. 801-802.

1149. Στράβ. X 483. 10.

1150. Πὰ τὴν πολυσημία αὐτῆς τῆς προσφορᾶς: Kirk 1981, 74-80.

1151. Πρβ. Λεμπέση 1985, πίν. 35-41 μὲ πίν. 42 καὶ γιὰ τὴ θυσία πίν. 43.

ανάθημα σὲ τελετουργίες ἐνηλικίωσης, καθὼς ὁ ταῦρος συμβόλιζε καὶ τὴ γονιμότητα¹¹⁵² καὶ μία ἀπὸ τὶς διαδικασίες γιὰ τὴν ἐνηλικίωση τῶν νέων καὶ τῶν δύο φύλων ἦταν ἡ σεξουαλικὴ διαπαιδαγώγησις¹¹⁵³.

Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ βοδιοῦ ἀπὸ ταῦρο στὸ ἀνάθημα **36** δὲν ἐμποδίζει τὴ σύνδεσίν του μὲ τὸ δῶρο τοῦ φιλήτορος καὶ τὴν ταύτιση τοῦ ὁδηγοῦ μὲ πρῶην παρασταθέντα (οὕτω γὰρ καλοῦσι τοὺς ἀρπαγέντας: Στράβ. X 484. 28-29). Ἡ τέχνη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἱστοριογραφία, ἦταν ἐλεύθερη νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ θεσμοθετημένο δῶρο τοῦ βοδιοῦ μὲ τὸ ἰδανικὸ γιὰ τὴ θυσία τετράποδο τοῦ ταύρου. Οὕτε καὶ ἡ μαρτυρία τὸν μὲν βοῦν θύει τῷ Διὶ¹¹⁵⁴ στέκει ἐμπόδιο στὴν ἐρμηνευτικὴ πρόταση γιὰ τὸ σύμπλεγμα **36**, λόγῳ τῆς ἀνάθεσής του σὲ ἱερὸ ὅπου λατρευόταν ὁ Ἑρμῆς. Οἱ προστάτες θεοὶ τῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης, ποὺ ἦταν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς στὴν Κρήτη καὶ οἱ σχετικὲς τελετουργίες ποὺ γιορτάζονταν σὲ περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἱερά¹¹⁵⁵, δὲν μετέβαλλαν τὴ σημασία τοῦ δώρου τοῦ βοδιοῦ, τὸ ὁποῖο συμβόλιζε τὸ δικαίωμα τοῦ νέου ἀναθέτη νὰ θυσιάσῃ ὡς τέλειος πολίτης¹¹⁵⁶.

Ἡ ἐπιλογή γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ τρία θεσμοθετημένα δῶρα καθορίζονταν ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀναθήματος· τῆς ΥΜ ΙΙΓ περιόδου καὶ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν πολεμικὴ στολὴ στὰ εἰδώλια **9-11** ἢ τῆς γεωμετρικῆς γιὰ τὸ ποτήριον τοῦ κυπελλοφόρου **17**. Μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν κρητικῶν ὅπλοφόρων **9-11**, ἴσως τὸ θέμα καὶ τὸ ἐμφατικὰ διατυπωμένο ἀνδρικό αἰδοῖο στὰ ΥΚ ΙΙΒ-Γ πῆλινά εἰδώλια τῶν ὅπλοφόρων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς στὴ Μῆλο δὲν ἀποτελοῦν δυσερμηνευτὴ παρέκκλιση τῆς μυκηναϊκῆς εἰκονογραφίας¹¹⁵⁷. Μὲ τὴν ἔνταξη τῶν εἰδωλίων αὐτῶν σὲ ἓνα παρεμφερὲς πλαίσιο μυητικῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης, γιὰ τὸ ὁποῖο συνηγοροῦν τὰ συνεννήματά τους¹¹⁵⁸, ἡ ἐμφατικὴ ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου σημειοθετεῖ τὴ γενετήσια ὁρμὴ ποὺ ἦταν συνυφασμένη μὲ τὶς τελετουργίες ἐνηλικίωσης. Καὶ αὐτὴ τὴν ἔνταξη εὐνοεῖ ὁ “Μυκηναῖος” κατὰ τὴν ὄψη ὅπλοφόρος **9** τῆς ΥΜ ΙΙΓ περιόδου (πίν. 9) μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γυμνότητος καὶ τοῦ ἐμφατικὰ ἀποδοσμένου αἰδοίου.

Τὸ δίπτυχο φιλήτωρ-ἐρώμενος, ποὺ στήριζε τὸ κρητικὸ σύστημα τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων¹¹⁵⁹ καὶ εἰκονογραφεῖται στὸ γεωμετρικὸ σύνταγμα **15**, κυριαρχεῖ καὶ στὰ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Τὴν ἀπόδοσή του μὲ ὑπαινικτικὸ, διηγηματικὸ τρόπο εἰσάγει ἡ εἰκαστικὴ ἔκφραση τοῦ 7ου αἰ., ποὺ εὐνόησε τὴν καθιέρωση αὐτῆς τῆς λιγότερο δαπανηρῆς κατηγορίας ἀναθημάτων σὲ σύγκριση μὲ τὰ εἰδώλια¹¹⁶⁰. Στὰ ἐλάσματα ὁ γενειοφόρος ἐραστὴς καὶ ὁ ἀγένειος ἐρώμενος ἐντάσσον-

1152. Αὐτόθι 137 σημ. 356 B1, B6 πίν. 7, 21.

1153. Στράβ. X 482. 20.

1154. Αὐτόθι X 483. 15-21.

1155. Λεμπέση 1985, 191-192.

1156. Πὰ τὴν κατανόηση τοῦ δώρου δὲν χρειάζεται ἡ σύνδεσίν του μὲ τὸ τελετουργικὸ τῆς υἱοθεσίας, ποὺ προτείνει ὁ Link 1994, 25-27.

1157. Βλ. σ. 212-214.

1158. Lebessi 1996, 150.

1159. Link 1994, 126-127.

1160. Στὴν παράλληλῃ ἀνάθεση τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν φθηνότερων ἐλασμάτων διαγράφεται ἴσως ἡ οἰκονομικὴ κλιμάκωση τῶν ἀναθετῶν τῆς ἴδιας κοινωνικῆς ομάδας, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν μινωικῶν εἰδωλίων, στὰ ὁποῖα οἱ διαφορὲς μεγέθους καὶ ποιότητος ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀντίστοιχη οἰκονομικὴ διαβάθμιση τῶν ἀναθετῶν.

ται στὸν κυνηγετικὸ κύκλο τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀθλήματος τῆς ἀριστοκρατίας¹¹⁶¹. Ἡ ἀναγωγή ὁμῶς τοῦ κυνηγιοῦ σὲ θεϊκὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἑρμῆ σὲ περίτμητο ἔλασμα τοῦ ὕστερου βου αἰ. ὡς γενειοφόρου τοξότη καὶ βλαστικοῦ συνάμα θεοῦ¹¹⁶² (εἰκ. 162) ἀποσπᾷ τὴν πράξη τῆς τόξευσης ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐνασχόλησης, γιὰ νὰ προσδώσει στὸ κυνήγι τοῦ θηράματος τὴ συμβολικὴ ἀξία τοῦ ἀνδραγαθήματος, ποὺ ἐπικύρωνε τὸ πέρασμα τοῦ νέου ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ἐνηλικίωση¹¹⁶³. Αὐτὸν τὸν συμβολισμό ἀπηχοῦσε ἡ θεσμοθετημένη δίμηνη ἀπομόνωση τοῦ ἐρωμένου καὶ τοῦ φιλήτορος¹¹⁶⁴, ὁ ὁποῖος ἀπάγει τὸν παῖδα τῆς χώρας εἰς ὃν βούλεται τόπον καὶ ... συνθηρεύσαντες δίμηνον (οὐ γὰρ ἔξεστι πλείω χρόνον κατέχειν τὸν παῖδα) εἰς τὴν πόλιν καταβαίνουσιν. Προφανῶς ἀπὸ τὰ ὄρη, ὅπως δηλώνει τὸ ρῆμα καταβαίνω¹¹⁶⁵, ὅπου καὶ βρίσκεται τὸ ἱερὸ στὸ ὁποῖο εἶχαν ἀνατεθεῖ τὰ ἐλάσματα καὶ τὰ χάλκινα ἀνθρώπινα εἰδώλια.

Ὁ συμβολισμὸς ποὺ ἔχει τὸ κυνήγι στὰ ἐλάσματα ὑποβάλλεται καὶ μὲ τὸ εἰδώλιο **21** τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 20). Τὸ προσφερόμενο βέλος ὑπομνηματίζει τὴν κυνηγετικὴ ἐπίδοση τοῦ τοξότη/ἀναθέτη κατὰ τὴ δίμηνη ἀπομόνωσή του μὲ τὸν φιλήτορα στὴν ἐσχρατιά¹¹⁶⁶, ἐνῶ ἡ πρόχους ποὺ στερεωνόταν στὴν κοιλιὰ μὲ τὸ διαμορφωμένο σὲ φιάλη ἀριστερὸ χέρι του σημειοθετοῦν εὐχαριστήρια σπονδὴ¹¹⁶⁷. Ἴσως γιὰ τὸ αἴσιο τέλος τῆς θητείας τοῦ ἀναθέτη ὡς ἀρχηγοῦ τῆς ἀγέλης, καθὼς κατὰ τίς πηγές: τὰς δ' ἀγέλας συνάγουσιν οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν παίδων καὶ δυνατώτατοι ἕκαστος ὅσους πλείστους οἷός τέ ἐστιν ἀθροίζων¹¹⁶⁸. Στὸ εἰδώλιο **21** τὸ βέλος καὶ ἡ σπονδὴ συμβολίζουν τὴ σχέση κυνήγι-θυσία, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν εἰκονογραφία καὶ τῶν περίτμητων ἐλασμάτων, ἐνῶ τὸ στητὸ πέος παραπέμπει στὴ σχέση φιλήτωρ-ἐρώμενος, ὅπως καὶ στοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος **15**.

Τὸ πρόβλημα τῆς θεϊκῆς ἢ τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ μεσοδαιδαλικοῦ τοξότη **30** (πίν. 28-29), ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρησή του, δὲν παρεμποδίζει τὴν ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὸν σπένδοντα τοξότη **21** καὶ τὴν προσγραφὴ τῶν δύο εἰδωλίων στὴν ἴδια κοινωνικὴ ομάδα ἀναθετῶν. Ἡ πράξη τῆς τόξευσης στὰ περίτμητα ἐλάσματα τοῦ ἱεροῦ συντελεῖται τόσο ἀπὸ τοὺς ἀναθέτες¹¹⁶⁹, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ, τὸν θεϊκὸ φιλήτορα καὶ προστάτη τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι τὸν τιμοῦσαν μὲ τὴν προσφορὰ εἴτε τῆς

1161. Λεμπέση 1985, Γ5 πίν. 41· A18, A30, A40 πίν. 36· A38 πίν. 38· A42 πίν. 39· A5 πίν. 41· A39 πίν. 44· A32, A34 πίν. 45 καὶ πίν. 46-50.

1162. Αὐτόθι 105· 112-116 A58 πίν. 32 καὶ 34.

1163. Γιὰ τὸν ἴδιο συμβολισμό σὲ μυθολογικὸ ἐπίπεδο: Sergeant 1984, 117-118· 125-126.

1164. Ἡ περίοδος τῆς δίμηνης ἀπομόνωσής τους παραπέμπει κατὰ τὸν Willetts (1965, 114· 137) στὸ ἐπίθετο Σκοτιά τῆς Ἀφροδίτης στὴ Φαιστό, ἡ ὁποία συνδέεται σαφῶς μὲ ἱεροπραξίες ἐνηλικίωσης. Ὁ Jeanmaire ἀντίθετα (1939, 426) δέχεται ὅτι τὸ ἐπίθετο ἀφορᾷ τὸ προεφηβικὸ στάδιο τῶν νέων.

1165. Ὡς ὀρεινὸς ἐκτιμᾶται ὁ τόπος τῆς ἀπομόνωσης ἀπὸ τὸν Jeanmaire 1939, 454.

1166. Γιὰ τὰ ἱερὰ στὸ ἔσχατον σημεῖο τῆς πόλης καὶ γιὰ τὴ σύνδεσή τους μὲ μυητικὲς τελετουργίες ἐνηλικίωσης: Polignac 1984, 66-85.

1167. Βλ. σ. 224.

1168. Στράβ. X 483. 19-21. Link 1994, 23 γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν ἀγελῶν ἀπὸ τὸ 17ο ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ ἀπὸ ἑφηβο ἐπιφανοῦς καταγωγῆς μὲ ἐποπτεύοντα ἄρχοντα τῆς ἀγωγῆς τὸν πατέρα του.

1169. Λεμπέση 1985, A8, A28, A20, A58 πίν. 34.

“εικόνας” τους είτε τοῦ ἀποδέκτη θεοῦ (εἰκ. 162), κατὰ τὸ ἀνάλογο τῆς ἀνάθεσης τῆς “εἰκόνας” τοῦ θνητοῦ φιλήτορα¹¹⁷⁰ (εἰκ. 97).

Τὴν ἐπίταση τῆς ιδιότητος τοῦ Ἑρμῆ ὡς θεϊκοῦ φιλήτορα ἀπηχεῖ ὁ διπλασιασμός του στοὺς διδύμους 19-20 (πίν. 18-19), στοὺς ὁποίους υἱοθετεῖται ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ κούρου μὲ μόνες παρεκκλίσεις τῇ χειρονομίᾳ καὶ τὸν ὑπερβατικὸ διασκελισμό· προφανῶς γιὰ νὰ ξεχωρίζει ἡ παράσταση τοῦ νεανίᾳ ἀνδρὶ ἐοικότος Ἑρμῆ¹¹⁷¹ ἀπὸ τοὺς ὁμολόγους του ἀναθέτες. Ὁμοιοὶ ἢ ἀνάλογο ὑπομνηματισμὸ δὲν παρουσιάζουν τὸ παλαιότερο ἢ τὰ νεότερα τοῦ διπλοῦ Ἑρμῆ 19-20 εἰδῶλια τῶν κούρων 18, 23, 28 καὶ 35 (πίν. 17, 22-23, 26, 31), ὥστε νὰ εἶναι πιθανὴ ἡ θεϊκὴ φύση τους. Ἀντίθετα τὸ ἀπλὸ ἔνδυμα τοῦ περιζώματος στὸν κοῦρο 23 καὶ τὸ σκέλος τοῦ θυσιασθέντος τετράποδου μὲ τὸ τόξο ποὺ θὰ κρατοῦσε ὁ κοῦρος 39¹¹⁷² (εἰκ. 166) ἐπικυρώνουν τὴν θνητὴ φύση ὅλων τῶν εἰδωλίων αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ ἀναθέτες τῆς ἴδιας ἡλικίας μὲ τοὺς κουρήτες τοῦ ὕμνου τοῦ Παλαικάστρου, ποὺ ἔδιναν τὸν ὄρκο πίστεως στὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐνηλικίωσή τους¹¹⁷³. Οἱ κρητικοὶ κοῦροι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹¹⁷⁴ ἐπιδέχονται τὴν γενικὰ ἀποδεκτὴ ἐρμηνεία γιὰ πολλοὺς ἀναθηματικὸς κούρους, ποὺ τοὺς ὅρισε ὡς ὑποκατάστατο τῶν ἀνθρώπων ἀπαρχὰς τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης¹¹⁷⁵ καὶ συνέδεσε τὸ μοτίβο τοῦ διασκελισμοῦ τους μὲ τὸ εὖ διαβάς¹¹⁷⁶. Μὲ ἔννοιες δηλαδὴ ταιριαστὲς στὴν προσφορὰ ἐνὸς κούρου, ποὺ σημειοθετοῦσε τὴν αἴσια διαβατήρια διαδικασία τοῦ νέου ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ἐνηλικίωση καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ζωῆς του ὡς τέλειον πολίτη.

Τὰ ιδεῶδη τοῦ νεανικοῦ κάλλους, τῆς ῥώμης καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ εὐγενικοῦ καταγωγῆς νέου πολίτη, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν “κώδικα ἀξιών” τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀρχαϊκῆς κοινωνίας καὶ μορφοποιοῦνται στὸν τύπο τοῦ κούρου¹¹⁷⁷, ἀνταποκρίνονται στὸ ἰδεολογικὸ ὑπόστρωμα τῆς κρητικῆς ἀγωγῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ῥητὴ ἀναφορὰ ὅτι τὶς ἀγέλες συνάγουσι οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν παίδων .... προσδιορίζεται καὶ ὅτι τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀγέλης παῖδα ἐράσμιον δὲ νομίζουσιν οὐ τὸν κάλλει διαφέροντα, ἀλλὰ τὸν ἀνδρεῖα καὶ κοσμιότητι¹¹⁷⁸. Ἔτσι τὸ σύνολο τῶν ἀξιών, ποὺ διαγράφεται στὰ κείμενα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καὶ στὴν ποίηση τοῦ Τυρταίου μὲ τὴν προβολὴ τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς τοῦ νέου πολίτη¹¹⁷⁹, ρίζωνε σὲ παλαιότερες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόβαθρο τοῦ κρητικοῦ συστήματος ἀγωγῆς. Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνδρείας ἀπηχοῦν οἱ ΥΜ IIIΓ - πρωτογεωμετρικοὶ ὅπλοφόροι 9-11 καὶ τῆς κοσμιότητος οἱ κοῦροι

1170. Αὐτόθι A18, A30 πίν. 36· A39 πίν. 44· A37, A41 πίν. 48· A19 πίν. 20.

1171. Βλ. σ. 259-260.

1172. Βλ. σ. 246-247.

1173. Bosanquet 1908-9, 339-356. West 1965, 149-159. Πὰ τὴ σύνδεσή του μὲ μυητικὲς τελετουργίες ἐνηλικίωσης: Jeanmaire 1939, 440-444. Willetts 1962, 211-214. Πὰ τὴ σωστὴ τοποθέτηση τοῦ ὕμνου στὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο του: Perlman 1995, 161-167.

1174. Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν 24, 25 καὶ 33, ποὺ ἀποδόθηκαν σὲ κούρους, λόγω τοῦ μοτί-

βου τοῦ διασκελισμοῦ (βλ. σ. 244), δὲν βοηθάει νὰ προσδιοριστῇ ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν ἀναθετῶν τους.

1175. Ducat 1976, 242-245.

1176. Metzler 1992, 296.

1177. Kyrieles 1996, 90-92.

1178. Στράβ. Χ 483. 20 καὶ 21. Πὰ τοὺς ἐπιφανέστατους τῶν παίδων ποὺ τύχαιναν τῆς διάκρισης τοῦ ἐρωμένου, ὥστε νὰ ρυθμίζονται τὰ κοινὰ ἀπὸ τοὺς Οἴκους τῶν ὀλίγων: Link 1994, 23-25.

1179. Steuernagel 1991, 35-48.

18, 23, 28, 35 τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰ., πού ἐκφράζουν σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο δύο βασικὲς ἀρχὲς τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων τῆς Κρήτης¹¹⁸⁰. Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ κοινωνικὲς ἀξίες, παγιωμένες μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων σὲ ἐθνικὸ ἰδεῶδες γιὰ τὸν εὐγενικῆς καταγωγῆς νέο πολίτη, δικαιολογοῦν καὶ τὴν πρῶμη, αὐτόνομη δημιουργία τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων τοῦ ὄπλοφόρου ἢ τοῦ κούρου στὴν κρητικὴ εἰδωλοπλαστικὴ¹¹⁸¹.

Ἡ πολυσημία χαρακτηρίζει καὶ τὸν τύπο τοῦ φορμικτῆ 22 τοῦ πρώμου 7ου αἰ. (πίν. 21), τοῦ ὁποίου ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ δημιουργία του στὴν Κρήτη δὲν δίνουν πιθανότητες στὴν ταύτισή του μὲ τὸν Ἑρμῆ τοῦ ὁμώνυμου ὁμηρικοῦ ὕμνου, ἐνῶ τὸ ἀπλὸ ἐνδυμα τοῦ περιζώματος εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ θνητὴ φύση του¹¹⁸². Σὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἡ πράξη τοῦ φορμίζειν παρουσιάζει εὐρύτατη σημασιολογικὴ κλίμακα, καθὼς ἡ μουσικὴ ἦταν συνυφασμένη στὴν ἀρχαιότητα μὲ τὶς κοσμικὲς καὶ τὶς θρησκευτικὲς, τὶς δημόσιες καὶ τὶς ἰδιωτικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὴν παιδεία¹¹⁸³. Στὸν τομέα τῆς παιδείας περιορίζεται ἡ ἀναζήτησις τῆς ἐρμηνείας τοῦ φορμικτῆ 22, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι πολλὰ ἀναθήματα τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀνάθεσής του παραπέμπουν στὸ σύστημα ἀγωγῆς τῆς κρητικῆς κοινωνίας καὶ ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς μουσικῆς ἦταν πανελλήνια ἀποδεκτὴ¹¹⁸⁴.

Ἡ κρητικὴ ἀγωγή προέβλεπε γιὰ τοὺς παῖδες νὰ μαθαίνουν τὰς ἐκ τῶν νόμων ῥῥῳδὰς καὶ τινὰ εἶδη τῆς μουσικῆς καὶ ὄριζε: τακταῖς δέ τισιν ἡμέραις ἀγέλη πρὸς ἀγέλην συμβάλλει μετὰ αὐλοῦ καὶ λύρας εἰς μάχην ἐν ρυθμῷ, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς πολεμικοῖς εἰώθασιν¹¹⁸⁵. Ἡ ἐκμάθησις τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ τῶν νόμων τῆς μουσικῆς συνδέει στενὰ τοὺς ὄπλοφόρους 9-11 (πίν. 9-11) μὲ τὸν φορμικτῆ 22, συμπαρασύροντας καὶ τὸν αὐλητὴ 13 (πίν. 13), τοῦ ὁποίου ἡ πιθανότατη ἔνταξις στὴν παράστασις τῆς ζωοφόρου τετράπλευρου ὑποστάτη ἀπὸ τὸ ἱερὸ (εἰκ. 163) ἐμπλουτίζει τὸν συμβολισμό τῆς φόρμιγγας. Ὁ αὐλητὴς 13 ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς συντμημένης σκηνῆς κυνηγιοῦ, ἀπὸ σκύλο (;) πού καταδιώκει αἶγαρο, καὶ τῆς ἐπικείμενης θυσίας τοῦ αἰγάγου, πού τὴν ὑπαινίσσεται ἡ πρόχους τῆς δεύτερης ἀνδρικῆς μορφῆς στὴν ἴδια σκηνή. Ἀναλογικὰ πρὸς τὴν αὐλήση καὶ ἡ πράξις τοῦ φορμίζειν ἀπὸ τὸν νέο ἀναθέτη 22 μπορεῖ νὰ συμβολίζει τὴ συμμετοχὴ του σὲ θυσία, πού πραγματοποιεῖται στὸ πλαίσιο τῶν ἰδίων ἱεροπραξιῶν μὲ τοῦ σπένδοντος τοξότη/κυνηγοῦ 21 (πίν. 20), ἢ τοῦ ὁδηγοῦ ταύρου τοῦ συμπλέγματος 36 (εἰκ. 164), ὁ ὁποῖος προσάγει ταῦρο, σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ὑποχρέωσις τοῦ ἐρωμένου: τὸν μὲν βοῦν θύει ...καὶ ἐστιᾷ τοὺς συγκαταβαίνοντας (= συντρόφους)¹¹⁸⁶.

Τόσο ὁ ὑπομνηματισμὸς τῆς ἐκμάθησις τῆς μουσικῆς, ὅσο καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ φορμικτῆ 22 σὲ θυσία μὲ τὴ συνοδεία τῆς μουσικῆς εἶναι ἐξίσου πιθανός, ὅπως καὶ ἡ συνύφανσή τους στὸ σύμβολο τῆς φόρμιγγας, ἀφοῦ ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς μουσικῆς παιδείας τῶν ἐφήβων ἐκπληρωνόταν κατὰ τὴν ἱεροπραξία τῆς ἐνηλικίωσής τους, ὅταν

1180. Polignac 1984, 53 γενικά. Γιὰ τὴν Κρήτη: Link 1994, 21-24, πού ἐπισημαίνει σωστὰ ὅτι ἡ παραστρατιωτικὴ ἀγωγή τῶν ἐφήβων τῆς Κρήτης δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ πρῶμη φεουδαρχικὴ περίοδο, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ.

1181. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους βλ. σ. 54-64·

86-90.

1182. Βλ. σ. 229-230· 232-234.

1183. Klein 1979, 1485.

1184. Marrou 1957, 55· 57-60· 67-68· 198-200.

1185. Στράβ. X 482-483.

1186. Αὐτόθι X 483. 20-21.

ὡς τέλειοι πολίτες ἐτιμοῦσαν τὸν προστάτη θεὸ μεθυσία, δεῖπνο, χορὸ καὶ ὁμορφο παι-
 ἀνα, κατὰ τὴν καθιερωμένη πανελλήνια ἀντίληψη¹¹⁸⁷. Σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο καὶ στὸ πλαί-
 σιο ἱεροπραξιῶν ἐνηλικίωσης οἱ κουρήτες ἐπικαλοῦνται τὸν μέγιστον κοῦρον μετὰ αὐλὸ
 καὶ λύρα, ὅπως ἀναγράφεται στὸν ὕμνο τοῦ Παλαικάστρου. Ἐκτὸς Κρήτης καὶ ὅπου τὸ
 σύστημα τῆς ἀγωγῆς ἦταν παρεμφερὲς μετὰ τὸ κρητικόν, ὅπως τῆς Σπάρτης¹¹⁸⁸, μαρτυρεῖται
 ὅτι παῖδες γυμνοὶ παιᾶνας ἄδοντες ἐχόρευον Ἀπόλλωνι τῷ Καρνείῳ κατὰ τὴν αὐτοῦ
 πανήγυριν¹¹⁸⁹, ἐνῶ κατὰ τὴν προφορικὴ παράδοση ὁ χορὸς τῶν γυμνῶν ἐφήβων γύρω
 ἀπὸ τὸν Ἀμυκλαῖο βωμὸ συνδεόταν μετὰ τὸ τελετουργικὸ μαστίγωμα¹¹⁹⁰.

Παιάνες καὶ χορὸς προϋποθέτουν τὴ συνοδεία τῆς μουσικῆς καὶ ἡ τελετουργικὴ δια-
 μαστίγωση τῶν παίδων στὴ Σπάρτη μετὰ ὑπόκρουση προσφέρει τὸν κρίκο γιὰ τὴ σύνδεση
 τοῦ φορμικτῆ **22** μετὰ τὸν αὐτομαστιγούμενον τοξότη **14** (πίν. 21, 14). Ἡ πράξη τῆς αὐτομα-
 στίγωσης ἀποτελεῖ μία καθαρὰ θρησκευτικὴ τελετουργία, ἡ ὁποία δὲν παραπέμπει στὸ
 κρητικὸ σύστημα ἀγωγῆς, γιὰ τὸ μαστίγωμα δὲν μαρτυρεῖται ὡς μέσο διαπαιδαγώγη-
 σης τῶν παίδων τῆς Κρήτης, ὅπως τῆς Σπάρτης¹¹⁹¹. Ἐπισημάνθηκε ὅτι τὴ σημασία αὐτῆς
 τῆς ἱεροπραξίας στὸ πλαίσιο τῶν τελετουργιῶν ἐνηλικίωσης διαφωτίζουν οἱ παραστά-
 σεις σὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ., ὅπου ὁ νεαρὸς Ἑρμῆς χρησιμοποιεῖ τὴν εὐεργετικὴ
 ἐπενέργεια τῆς μουσικῆς ἢ τοῦ μαστιγώματος γιὰ νὰ προκαλέσει τὴν “Ἀνοδο” γυναι-
 κείων θεοτήτων¹¹⁹². Μετὰ τὴν πράξη τῆς μαστίγωσης ἦταν ἐφικτὴ ἡ ἀνάδυση τῆς θεότητος
 ἀπὸ τὸ χθόνιο βασίλειο στὸν κόσμον τῶν θνητῶν, γιὰ τὴν παράλληλα μετὰ τὴν ἐπάνοδό της
 στὴ γῆ διασφαλιζόταν καὶ ἡ κάθαρση, τὴν ὁποία προϋπέθετε κάθε πέρασμα θεῶν ἢ
 θνητῶν ἀπὸ προηγούμενη σὲ ἐπόμενη κατάσταση¹¹⁹³. Εἶναι ἄραγε τυχαία ἡ ἀνάθεση
 τοῦ αὐτομαστιγούμενου τοξότη **14** σὲ ἱερὸ ὅπου συλλατρευόταν ἡ Ἀφροδίτη μετὰ τὸν
 Ἑρμῆ Κεδρίτη, ὅταν στίς ἀναδυόμενες θεότητες συγκαταλέγεται καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἐνῶ
 ἀπὸ ὅλους τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου μόνον ὁ Ἑρμῆς τελεῖ τὴν ἱεροπραξία τοῦ μαστιγώ-
 ματος; Μετὰ αὐτὲς τίς ἀντιστοιχίες ἡ αὐτομαστίγωση τοῦ τοξότη **14**, ἐπιδέχεται τὴν ἐρμη-
 νεῖα τῆς εὐεργετικῆς καθαρτήριας ἱεροπραξίας¹¹⁹⁴, ἀφοῦ καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐφηβεία
 στὴν ἐνηλικίωση εἶχε τὴν ἔννοια τῆς ἐπανόδου τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνία, ὕστερα ἀπὸ
 τὸν πρόσκαιρο “θάνατό” του ποὺ συμβόλιζε ἡ παιδική/ἐφηβικὴ περίοδος τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἀντιστοιχία ἱεροπραξιῶν σὲ κοσμικὸ καὶ ὑπερβατικὸ ἐπίπεδο, ποὺ παρουσιάζουν
 εἰδώλια καὶ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ἀπαντᾶται σὲ δύο ἀκόμη παρα-
 δείγματα, διαφορετικὰ κατὰ τὸ θέμα. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς καθιστῆς ἀνδρικήας
 μορφῆς **37** (πίν. 33) ἀρμόζει στὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ θὰ κατεῖχε κάθε σεβάσμιος πολί-
 τής καὶ ἡ προσθήκη τοῦ ὑποποδίου στὸ κάθισμά της ἀποτελεῖ ταιριαστὸ εἰκονογραφικὸ
 στοιχεῖο γιὰ κάποιο ἀξίωμα της, ὅπως ἔδειξε ἡ τυπολογικὴ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ εἰδω-

1187. Ὑλ. Α 446-474.

1188. Γιὰ τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορές: Jean-
 maire 1939, 41-42. Willetts 1955, 10-11· 15-16· 160.

1189. Imn. Bekkeri, *Anecdota Graeca* (1814) 234.

1190. Ὑσὺχ. στὴ λ. *γυμνοπαιδία*.

1191. Lebesse 1991, 99-103· 118-122.

1192. Αὐτόθι 119-120 εἰκ. 11.

1193. Parker 1985, 18-31.

1194. Τὸν θρησκευτιολόγο W. Burkert εὐχαριστῶ
 γιὰ τὸ γράμμα τῆς 10/11/91, ὅπου διατυπώνει τὴν
 ἀποψη ὅτι ἡ αὐτομαστίγωση στὸ εἰδῶλιο **14** σημαί-
 νει αὐτοτιμωρία ἢ μετάνοια, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν
 ἐθνολογικῶν παραλλήλων.

λίον¹¹⁹⁵. Τὸ ἀξίωμα μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τοῦ ἄρχοντα, ἐπόπτη τῆς ἀγωγῆς τῶν ἐφήβων, ἂν ἡ μαρτυρία: ἐκάστης δὲ τῆς ἀγέλης ἄρχων ἐστὶν ὡς τὸ πολὺ ὁ πατὴρ τοῦ συναγαγόντος (= νέου)¹¹⁹⁶, συνεκτιμηθεῖ μὲ τὰ ὑπόλοιπα χάλκινα εἰδώλια τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερό, στὰ ὁποῖα πολλὰ θέματα¹¹⁹⁷ ὑπομνηματίζουν τὶς θεσμοθετημένες ὑποχρεώσεις τοῦ φιλήτορος καὶ τοῦ ἐρωμένου κατὰ τὴν ἔνταξή τοῦ νέου στὴν κοινωνία ὡς τέλειου πολίτη.

Τὸν ρόλο τοῦ ὑπεύθυνου γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παίδων ἄρχοντα καὶ τοῦ φιλήτορος ἐνσάρκωνε σὲ μυθικὸ ἐπίπεδο ὁ κένταυρος Χείρων, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκπολιτισμένη συμπεριφορὰ ἀνακλᾶται στὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κενταύρου **34**¹¹⁹⁸ (πίν. 30). Ἡ ὀρεινὴ θέσις τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀνάθεσής του, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προσηνὴ στάση του καὶ τὴν καλόγνωση ἐκφραση τοῦ προσώπου, εὐνοοῦν τὴν ταύτισή του μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐκπολιτισμένων κενταύρων. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς διφυεῖς δαίμονες τῆς ἄγριας βλάστησης ὁ πιὸ ταιριαστὸς ἀνάμεσα στὰ ἀναθήματα τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶναι ὁ Χείρων, τοῦ ὁποῖου ἡ εἰκονογραφία διέπεται ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς ἀνθρώπινης πλευρᾶς τῆς δυαδικῆς φύσης του¹¹⁹⁹, ὅπως καὶ τοῦ κενταύρου στὸ εἰδώλιο **34**. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Χείρωνος ὡς θείου φηρὸς ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ¹²⁰⁰ ριζώνει στὴν προαρχαϊκὴ πανελλήνια ἀντίληψη γι' αὐτὸν τὸν δαίμονα, ποὺ ἀναφέρεται ὡς ὁ δικαιοτάτος τῶν κενταύρων καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν παιδαγωγὸς πολλῶν ἡρώων¹²⁰¹. ὡς σοφὸς δάσκαλος τῆς πολεμικῆς τέχνης, τῆς κυνηγετικῆς καὶ τῆς μουσικῆς¹²⁰², ποὺ ἀπέβλεπε καὶ στὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγησι τῶν νέων, προετοιμάζοντάς τους γιὰ τὴν ἐπανένταξή τους στὴ κοινωνία, συχνὰ ὕστερα ἀπὸ μία περίοδο ἀπομόνωσης¹²⁰³. Τοὺς ἴδιους τομεῖς διδασκαλίας τοῦ Χείρωνος περιελάμβανε καὶ τὸ κρητικὸ σύστημα ἀγωγῆς, ποὺ ἀνακλᾶται στοὺς ὅπλοφόρους **9-11**, τοὺς τοξότες/κυνηγοὺς **21, 30** καὶ στὸν φορμικτὴ **22**.

Ἄν ἡ ἀνάθεσις τοῦ εἰδωλίου τοῦ κενταύρου Χείρωνος **34** καταξιώνει τὸ κρητικὸ σύστημα τῆς ἀγωγῆς μὲ τὴν ἀνύψωσή του σὲ δαιμονικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἀνάγκη νὰ βρεῖ θεϊκὴ κάλυψη ὁ βασικὸς γιὰ τὴν παιδεία θεσμὸς τῆς παιδεραστίας ἐνσαρκώθηκε στὸ γονιμικὸ ζευγὸς τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη καὶ τῆς ἐρωτικῆς Ἀφροδίτης. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα τῶν θνητῶν, τῶν θεϊκῶν μορφῶν καὶ τοῦ δαιμονικοῦ κενταύρου, ποὺ εἰκονίζουν τὰ εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. ἕως καὶ τὴ μέση ἑλληνιστικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του, ἐντάσσονται οἱ ἀναθέτες τους στὴν ἴδια κοινωνικὴ ὁμάδα: στοὺς νεαροὺς γόνους τῶν “οἴκων τῶν ὀλίγων” ποὺ προσέρχονταν ἐπὶ αἰῶνες στὸ ἴδιο ἱερὸ ἀπὸ διαφορὲς πόλεις τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης γιὰ νὰ γιορτάσουν τὴν ἐνηλικίωσή

1195. Βλ. σ. 247-251.

1196. Στράβ. Χ 483. 21-23. Γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα αὐτῆς τῆς μαρτυρίας: Link 1994, 23.

1197. Τὰ θέματα 2-4 καὶ 8 τοῦ κεφ. VII.

1198. Βλ. σ. 255.

1199. Schiffler 1976, 31. Γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῆς δυαδικῆς φύσης τῶν κενταύρων: Kirk 1970, 160-161.

1200. Αἰσχ. *Προμ.* 1027. Σοφ. *Τραχ.* 714. Λουκ.

Νεκρ. διάλ. 26.

1201. Ἰλ. Α 832. Γιὰ τὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν ἀναγωγή τῆς διδασκαλίας τοῦ Χείρωνος στὸ προομηρικὸ σύστημα τῆς παιδείας: Beck 1964, 49-66.

1202. Gisler-Huwiler 1986, 237-243.

1203. Jeanmaire 1949, 255-265. Τὴ διάδοσις αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν Χείρωνα στὴ Δύση: Picard 1951, 5-25 = Gisler-Huwiler 1986, 246 ἀρ. 103· 248.

τους¹²⁰⁴. Έτσι εξηγείται και τὸ πολυποίκιλο θεματολόγιο τῶν εἰδωλίων τὰ ὅποια, ἂν ταυτίζονταν μὲ θεϊκὲς μορφές, θὰ ἔδιναν ἓνα ἀκατανόητο συνονθύλευμα ἀπὸ ιδιότητες γιὰ τὸ τιμώμενο ζεῦγος τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

*

Ἐπειδὴ ὅλα τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1700 περίπου ἕως καὶ τὸν πρῶμο 5ο αἰ., μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ ἐλληνιστικὸ εἰδώλιο τοῦ Ἑρμῆ 41 (πίν. 36), ἡ σύνδεσή τους μὲ τελετουργίες ἐνηλικίωσης στὶς ὁποῖες ἀνακλᾶται τὸ κρητικὸ σύστημα ἀγωγῆς θέτει δύο καίρια ἐρωτήματα: πότε πρωτοεμφανίζεται αὐτὸ τὸ σύστημα ἐκπαίδευσης καὶ γιατί δὲν ἀναθέτονταν στὸ ἱερὸ χάλκινα ἀνδρικὰ εἰδώλια, σύγχρονα μὲ τὶς γραπτὲς πηγές γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων τῆς Κρήτης, ποὺ δὲν εἶναι παλαιότερες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ παρατηροῦνται σημαντικὲς ἀλλαγές στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, οἱ ὁποῖες ὅμως περιορίζονται στὸ τυπικὸ τῆς λατρείας: στὴ μεταφορὰ τῆς ἀπὸ τὸ ὕπαιθρο στὸ ἐσωτερικὸ στεγασμένων οἰκοδομημάτων καὶ στὴ δραματικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετάλλινων κυρίως ἀναθημάτων¹²⁰⁵. Τὸ θεϊκὸ ζεῦγος Ἑρμῆς-Ἀφροδίτη παραμένει, χωρὶς νὰ ἀλλάζουν οἱ ιδιότητές του, καὶ τὸ ἀνδρικὸ φύλο ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ στὰ μέταλλα ἀναθήματα· αἰσθητὴ παραμένει καὶ ἡ παρουσία ἀρχόντων στὸ ἱερὸ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ graffiti τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ συνεχίζεται ἡ προσφορὰ χάλκινων καὶ σιδερένιων βελῶν ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὶς τελετουργίες ἐνηλικίωσης, ὅπως δείχνουν παλαιότερα εὐγλωττα ἀναθήματα¹²⁰⁶ (πίν. 20, εἰκ. 159). Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ὑποβιβασμὸ τῶν τελετουργιῶν τῆς ἐνηλικίωσης στὴν Κρήτη, οἱ ὁποῖες φθίνουν ἀνὰ τὸ Πανελλήνιο ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ¹²⁰⁷. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν δαπανηρῶν θυσιῶν, ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετάλλινων ἀναθημάτων καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ λιγότερα καὶ φθηνὰ πήλινα ἀναθήματα ὀφείλονται στὴ βαθμιαία οἰκονομικὴ συρρίκνωση τῶν κρητικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ· παράλληλα καὶ στὴ μεταβολὴ τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ θεῖον ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., ποὺ περιορίσε σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μικρῶν, δαπανηρῶν ἀτομικῶν ἀναθημάτων σὲ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ ἱερά. Τὸ συντηρητικὸ, ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης διαφύλαξε γιὰ τὴ στήριξή του τὸ ἴδιο σύστημα ἀγωγῆς καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, μὲ κάποιες πιθανὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο σχῆμα τοῦ¹²⁰⁸, ποὺ δὲν ἀναφέρονται βέβαια στὶς γραπτὲς πηγές.

Κάποια πρῶμα χαρακτηριστικὰ τοῦ κρητικοῦ συστήματος τῆς ἀγωγῆς παρέσυραν παλαιότερους μελετητὲς νὰ ἀναζητήσουν τὶς ρίζες του στὴ μινωικὴ κοινωνία καὶ νεότερους νὰ ἐπανέλθουν σὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης¹²⁰⁹. Ἀνομολόγητο κριτήριον ὅλων ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ζωὴ συνεχίστηκε στὴν

1204. Πὰ τὰ διαφορετικὰ τοπωνυμικά ποὺ συνοδεύουν τὰ ὀνόματα ἀναθετῶν στὰ graffiti τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς: Λεμπέση 1981, 1-5.

1205. Αὐτόθι 6-7. Βλ. καὶ σ. 294-296.

1206. Λεμπέση 2000, 182.

1207. Jeanmaire 1939, 443· 463-467· 589-591. Willetts 1965, 115. Πὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στίς ἐται-

ρίες: Van Effenterre 1968, 87. Πὰ τὴν ἀπὸψη του καὶ στὴν κατηγορία τῶν περιτμητῶν ἐλασμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: Λεμπέση 1985, 197.

1208. Willetts 1965, 117-118· τοῦ ἴδιου 1988, 161.

1209. Jeanmaire 1939, 440. Willetts 1962, 116-117. Koehl 1986, 104-110. Säflund 1987, 227-233. Stewart 1997, 28-29.

Κρήτη από τη 2η στην 1η χιλ. χωρίς να παρουσιάζεται το φαινόμενο της “ἐρήμωσης”, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου¹²¹⁰. Ἀλλὰ ἡ ὁμαλή διαδοχή ἀπὸ τὸν μινωικὸ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ μὲ τὴν παρεμβολή τοῦ μυκηναϊκοῦ στοιχείου δὲν συνεπάγεται τὴ διατήρηση τῶν ἴδιων κοινωνικῶν δομῶν, οἱ ὁποῖες καὶ καθορίζουν τὰ συστήματα τῆς ἀγωγῆς.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν μελετητῶν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ γένεση τοῦ κρητικοῦ συστήματος ἀγωγῆς ἦταν εὐνοϊκὲς πρὸς τὸ τέλος τῆς 2ης χιλ., ὅπως καὶ γιὰ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ του στὴν διάρκεια τῆς 1ης χιλ. Ἡ πολιτικὴ-κοινωνικὴ ὁργάνωση τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης διατήρησε τὶς βασικὲς δομὲς τῆς ἕως τὴ ρωμαιοκρατία¹²¹¹, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ τοῦ ὀπλοφόρου 9 (πίν. 9) συμπίπτει μὲ τὴν ἀναβίωση τοῦ “μιλιταρισμοῦ” ὡς κοινωνικοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖο ἀνακλᾶται στοὺς τάφους τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὴν ὕστερη ΥΜ ΙΙΓ φάση¹²¹². Δηλαδή τὴν ἱστορικὴ περίοδο πὺ διαδέχθηκε τὸν “κρίσιμο” 12ο αἰ., ὅποτε καὶ ἀνακάμπει ἡ οἰκονομία μὲ τὴν ἀτομικὴ, ἐλεύθερη συμμετοχὴ καὶ διευρύνεται ἡ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν μὲ τὴ συνακόλουθη διάδοση τῶν ἰδεῶν¹²¹³.

Ἡ Κρήτη δὲν θὰ ἔμεινε ἀμέτοχη τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν μιᾶς τέτοιας κλίμακας πὺ συντελέσθηκαν στὸν αἰγαιακὸ ὡρο¹²¹⁴ καὶ ἀλλαγὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους θὰ ἐπέφεραν τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τὴ στρατιωτικὴ ὁργάνωση γιὰ ἀμυντικὲς καὶ ἐπεκτατικὲς ἀνάγκες, τὴν προσάρτηση παραγωγικῶν γαιῶν ἢ τὴν προάσπισή τους ἀπὸ τὰ ἐπερχόμενα δωρικὰ φύλα. Οἱ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς μὲ τὶς συνακόλουθες μεταβολὲς τῶν ἀξιῶν στὸν δημόσιο βίο δικαιολογοῦν τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς νέου συστήματος ἀγωγῆς, πὺ θὰ εἶχε γιὰ πρωταρχικὸ στόχο τὴ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση τῶν ἐφήβων¹²¹⁵. Οἱ ἀρχὲς τοῦ κρητικοῦ συστήματος ἀγωγῆς μποροῦν μὲ βάση τὴ χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων τῆς Σύμης νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς Μυκηναίους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους καὶ τὸ παρέλαβαν οἱ Δωριεῖς¹²¹⁶, αὐτούσιο ἢ τροποποιημένο, ἀφοῦ οἱ διαδοχικὲς κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις θὰ προκαλοῦσαν ὅμοιες ἢ παρεμφερεῖς θεσμικὲς ἀντιδράσεις στὶς κατὰ τόπους κοινωνίες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Χωρὶς νὰ δίνουν τὰ χάλκινα ἀνδρικὰ εἰδώλια τῆς Σύμης ἓνα χρονοδιάγραμμα γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κρητικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, τὸ μεταβαλλόμενο ἀνὰ τοὺς αἰῶνες θεματολόγιό τους παρέχει κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν κυρίαρχη κατὰ ἐποχὲς ἰδεολογία. Στὰ εἰδώλια τῶν ὀπλοφόρων 9-11 (πίν. 9-11) τῆς ὕστερης 2ης/πρώτης 1ης χιλ. ἀνακλᾶται ὁ πρωταρχικὸς στόχος τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων, πὺ ἀπέβλεπε

1210. Snodgrass 1971, 365-367 μὲ ἐξαίρεση τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο.

1211. Kirsten 1942, 171-183. Van Effenterre 1968, 161-172. Link 1994, 111-112· 129-133.

1212. Popham and Catling 1974, 255. Catling 1996, 517-524. Snodgrass 1996, 575-577· 596-597. Γιὰ τὶς ἀλλαγὲς στὰ ὅπλα καὶ τὴν πιθανὴ ἀλλαγὴ στὴν τακτικὴ τοῦ πολέμου στὴν ΥΕ ΙΙΒ πρὸς τὴν ΙΙΓ περίοδο: Rutter 1992, 67.

1213. Muhly 1992, 10-26.

1214. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Μυκηναίων στὴν Κύπρο καὶ τὴν Ἀνατολὴ τὸν 11ο αἰ.: Ιακονοῦ 1998, 332-344.

1215. Ἀντίθετα ὁ Link (1994, 131) δέχεται ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο τῆς κρητικῆς ἀγωγῆς τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγωνιστικῆς ἱκανότητος τῶν νέων, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀμιλλας.

1216. Μὲ τὴ φυλετικὴ ἔννοια τῶν Δωριέων ὡς νέου κοινωνικοῦ-πολιτικοῦ μορφώματος: Davies 1997, 30-31.

στην προετοιμασία των μελλοντικών υπερασπιστών του πάτριου ἐδάφους. Οἱ διαδικασίες για τὴν ἐπικύρωση τοῦ ἐπιλεγμένου κλεινοῦ ἐρωμένου ἀπὸ τὸν φιλήτορα μὲ τὴν παρουσίᾳ του στὸ ἀνδρεῖο ἢ τὴν ἔνταξή του στὴν ἑταιρία τοῦ φιλήτορα, πὺ ἀπηχοῦν τὴν ὀργάνωση τῆς ἀγωγῆς σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο, μορφοποιοῦνται στὴν πρῶμη καὶ στὴ μέση γεωμετρικὴ περίοδο στὸ σύνταγμα τῶν κρανοφόρων **15** (πίν. 15) καὶ στὸν κυπελλοφόρο **17** (πίν. 16) ἀντίστοιχα. Ὁ “διηγηματικὸς” συμβολισμὸς, πὺ ὑπαισέρχεται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο, δίνει τὴ δυνατότητα στοὺς τεχνίτες τοῦ φορμικτῆ **22** (πίν. 21) ἢ τοῦ σπένδοντος τοξότη **21** (πίν. 20) νὰ συνδέσουν τὴν ἐκμάθηση τῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἀσκήση στὸ κυνήγι μὲ τὴν ἱεροπραξία τῆς ἐνηλικίωσης τῶν ἀναθετῶν τῶν δύο εἰδωλίων. Οἱ περίοδοι σταθεροῦ κοινωνικοῦ βίου, πὺ θὰ εἶχαν ἐπιφέρει τὴν ἐδραΐωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ὀδήγησαν στὴ μορφοποίηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τοῦ κούρου ἀπὸ τὸν μέσο κιόλας 80 αἰ., γιὰ νὰ προβληθοῦν οἱ ἀξίες τοῦ ἥθους καὶ τῆς ἀνδρείας τοῦ ἐπιφανοῦς καταγωγῆς νέου πολίτη στὰ εἰδώλια **18, 23, 28** καὶ **35** (πίν. 17, 22-23, 26, 31). Ἐνὸς τύπου, πὺ ἦταν φορτισμένος μὲ πολυσήμαντο συμβολισμό, ὅπως καὶ ὁ τύπος τοῦ συμπλέγματος **36** μὲ τὸν ὀδηγὸ τετράποδου τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 32) ἢ τοῦ σεβάσμιου ἄρχοντα **37** τοῦ ὕστερου 6ου αἰ. (πίν. 33).

Ἀνάλογες διαδοχικὲς μεταβολὲς θεμάτων καὶ τύπων δὲν παρουσιάζουν τὰ μινωικὰ εἰδώλια **1-8** ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (πίν. 1-8). Προφανῶς, γιὰτὶ ὁ μινωικὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, πὺ ἀναπτύχθηκαν διαδοχικὰ στὴν Κρήτη καὶ οἱ ἐκπρόσωποί τους χρησιμοποίησαν τὴν ἴδια θέση λατρείας, ἀντιπροσώπευαν διαφορετικὴ ἰδεολογία καὶ συνακόλουθα θὰ ἐφάρμοζαν διαφορετικὰ συστήματα ἀγωγῆς. Τὸ εἶδος τῶν ἱεροπραξιῶν, στὴ μινωικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ δὲν ἀποκλείει τὴ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἐνηλικίωση τῶν νέων, ἀφοῦ μυητικὲς τελετουργίες ἐνηλικίωσης θὰ γιορτάζονταν καὶ στὴ μινωικὴ Κρήτη, ὅπως καὶ σὲ κάθε κοινωνία, ἀνεξάρτητα τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου της. Ὡστόσο, μόνον ὁ αὐτομαστιγούμενος τοξότης **14** τῆς πρῶμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 14) παρουσιάζει κάποιο σημεῖο ἀναφορᾶς στὰ εἰδώλια τῆς 2ης χιλ., καθὼς ἡ καθαρηγία ἱεροπραξία τῆς αὐτομαστίγωσης τὸν συνδέει μὲ τὸν λάτρη **6**, τοῦ ὁποῖου ἡ χειρονομία ἐμπεριέχει τὴν ἔννοια τοῦ καθαρμοῦ¹²¹⁷. Αὐτὴ ἡ μεμονωμένη, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἐπισφαλῆς ἔνδειξη μπορεῖ νὰ εὐνοεῖ τὴν ἀπόδοση τῶν εἰδωλίων τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης σὲ παρεμφερῆ ὁμάδα ἀναθετῶν, ἀλλὰ ἀφήνει ἀκάλυπτη τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναγωγῆς τοῦ κρητικοῦ συστήματος ἐκπαίδευσης στὴ μινωικὴ κοινωνία.

Γενικά, μοιάζει μάταιο νὰ ἀναζητεῖται τὸ κρητικὸ σύστημα ἀγωγῆς στὸ μινωικὸ παρελθὸν τοῦ νησιοῦ. Ὁχι μόνον, γιὰτὶ ἡ δομὴ τῆς μινωικῆς κοινωνίας διαφέρει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν κρητικῶν πόλεων τῆς 1ης χιλ., ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ τὸ μινωικὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα προσέγγιζε τὸ θεῖον μὲ τὶς ἱεροπραξίες, στίς ὁποῖες οἱ συντελεστὲς δὲν ξεχωρίζουν ὡς ἄτομα κοινωνικῶν ὁμάδων, γιὰ νὰ εἶναι ἀναγνωρίσιμοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ πολυσχιδοῦς μινωικοῦ βίου. Αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ-θρησκευτικὸ ρῆγμα δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀναγωγή τοῦ Ἑρμῆ Κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ μινωικὴ θεὰ¹²¹⁸ μὲ τὸν “πάρεδρό της”. Οἱ ὅποιες καταβολὲς τοῦ ἑλληνικοῦ θεϊκοῦ ζεύγους στὸ μινωικὸ παρελ-

1217. Βλ. σ. 194-199.

1218. Pugliese Carratelli 1979, 131-141.

θὸν εἶναι περισσότερο χαρακτηριστικὲς γιὰ τὶς βασικὲς διαφορὲς του, παρὰ γιὰ τὶς ὁμοιότητες¹²¹⁹. Τὸ καίριο εἰκονογραφικὸ γνῶρισμα τῆς ἐνοραματικῆς “ἐπιφάνειας” τῆς μινωικῆς θεότητος ἔχει μεταβληθεῖ σὲ πραγματικὴ, γήινη σχεδὸν παρουσία τοῦ θεοῦ στὰ ἀναθήματα τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Π’ αὐτὸ καὶ ἐπιλέγεται γιὰ τὸν διπλὸ Ἑρμῆ **19-20** (πίν. 18-19) ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ κούρου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει στὸ ἱερὸ ἐπὶ δυόμισιν αἰῶνες τοὺς νέους ἀναθέτες, καὶ γιὰ τὸν Ἑρμῆ **41** (πίν. 36) ὁ τύπος τοῦ ὁδοιπόρου νεανία, ἐνῶ ἡ θεϊκὴ φύση τῆς γυναικειᾶς μορφῆς **12** (πίν. 12) δὲν διαφέρει εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τῆς θνητῆς ἀναθέτριας.

1219. Λεμπέση 1985, 147-149· 179-181· 193-194.

ΙΧ. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ

1. Οί άρχές

Επιτακτική είναι ή ανάγκη νά αναζητοῦνται οί άρχές τής δημιουργίας κάθε κατηγορίας έργων, γιατί ό προσδιορισμός τους συμβάλλει στην κατανόησή της. Τό ίδιο ισχύει και για τά μινωικά ειδώλια. Νά όφειλε αυτή ή κατηγορία άναθημάτων την εμφάνισή της σέ έξωκρητικές επιδράσεις είναι μάλλον άπίθανο, γιατί και τά πύ πρώιμα παραδείγματα φέρουν τή σφραγίδα του μινωικού πολιτισμού, όσον άφορᾷ τόν ρυθμό και τόν εικονογραφικό τύπο τους. Δικαιολογημένα λοιπόν περιορίσθηκε ή αναζήτηση τών προβαθμίδων τους στην Κρήτη, αλλά ή χρονολόγησή τους στην παλαιοανακτορική εποχή είναι έπισφαλής, για τήν ώρα τουλάχιστον, γιατί βασίσθηκε στο άδόκιμο μεθοδολογικά κριτήριο ότι μέτρια ή κακής ποιότητας έργα είναι κατ' ανάγκη πρωιμότερα¹²²⁰.

Άπό τά γνωστά ειδώλια λάτρων μόνον ό 4192 του Μουσείου Ήρακλείου με προέλευση τὸ ιερό του Πούχτα αναφέρεται ότι ανήκει στη μεταβατική φάση τής ΜΜ·ΠΒ/ΜΜ ΠΙΑ περιόδου¹²²¹. Ό πλήρως διαμορφωμένος εικονογραφικός τύπος του “σεβίζοντος” σέ αυτό τὸ πρωιμότερο ίσως παράδειγμα με τήν αἰγυπτιάζουσα χροιά και ή καλή ποιότητά του δέν προϋποθέτουν κατ' ανάγκη κάποια άδέξια πρωτόλεια ως προβαθμίδες. Στόν εἰκαστικό τομέα είναι δυνατόν μία νέα κατὰ τὸ ὕλικὸ κατηγορία έργων νά πρωτοεμφανίζεται με καλῆς ποιότητας παραδείγματα, χωρίς νά ἔχει διανύσει τὸ στάδιο του πειραματισμού, έφόσον βέβαια πληροῦνται όρισμένες προϋποθέσεις. Καί οί ζητούμενες προϋποθέσεις για τά χάλκινα μινωικά ειδώλια ὑπῆρχαν στην Κρήτη πολύ πριν από τήν εμφάνισή τους.

Οί μέθοδοι τής χύτευσης εφαρμόζονταν από τήν προανακτορική εποχή σέ άλλες κατηγορίες έργων¹²²² και οί πηλοπλάστες ήταν τόσο έξοικειωμένοι με τήν απόδοση τής ανθρώπινης μορφῆς από τήν παλαιοανακτορική εποχή, ώστε οί ίδιοι ή οί όμότεχνοί τους στόν χαλκό είχαν τή δυνατότητα νά ανταποκριθοῦν επιτυχῶς στη ζήτηση τής νέας κατὰ τὸ ὕλικὸ κατηγορίας άναθημάτων. Έτσι εξηγείται ή έξάρτηση τών μετάλλινων μινωικῶν ειδωλίων από τά πήλινα και δίνεται άπάντηση για τήν αἰγυπτιάζουσα χροιά του λάτρη 4129 από τόν Πούχτα. Αυτό τὸ ειδώλιο, ως ένα από τά παλαιότερα παραδείγματα, δείχνει ότι οί έρεθισμοί για τή χρήση του μετάλλου σέ αντικατάσταση του πηλού για μία

1220. Βλ. σ. 11-12.

1221. Βλ. σ. 12, 32-35. Τὸ χάλκινο άνθρωπινὸ ειδώλιο τής προανακτορικής περιόδου από τὸ νεκροταφείο τών Άρχανῶν (Sapouna-Sakellarakis 1995,

45 άρ. 73 πίν. 1) είναι ξεκομμένο σημασιολογικά από τούς λάτρεις, γιατί διαφέρει κατὰ τόν ρυθμό, τή χρήση και τόν εικονογραφικό τύπο.

1222. Branigan 1968, 54-57.

καθιερωμένη κατηγορία ἀναθημάτων προέρχονταν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Καὶ εἶναι πιθανὴ ἡ αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση, γιατί καὶ οἱ ἐπαφές τῆς Κρήτης μὲ τὴν Αἴγυπτο πυκνώνουν ἀπὸ τὴν πρῶμῃ νεοανακτορικὴ περίοδο¹²²³, καὶ τὰ εἰσηγμένα αἰγυπτιακὰ ἔργα ἐντοπίζονται στὰ ἀνάκτορα καὶ τὴ γύρω τους οἰκιστικὴ περιοχὴ¹²²⁴, καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Πιούχτα συνδέεται μὲ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ¹²²⁵.

Ἡ νέα ζήτηση σὲ μετάλλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια δικαιολογεῖται, ἂν ἀπηχεῖ τὴν προσέλευση στοὺς τόπους τῆς λατρείας ἐνὸς ἀναβαθμισμένου οἰκονομικὰ κοινωνικοῦ στρώματος, πὺν ἐκφραζόταν παλαιότερα στὸν πηλὸ καὶ ἐπιζήτησε νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἀναθετῶν τῶν πῆλινων εἰδωλίων, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀναβάθμιση τοῦ ἀναθήματος. Ἡ θεμιτὴ προβολὴ τοῦ ἀναθέτη στὸ ἀκριβότερο ὑλικὸ τοῦ ἀναθήματος συμπίπτει μὲ τὴν ἐκρηκτικὴ ἀνθιση τῆς οἰκονομίας στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ, τῆς ὁποίας τὸ πλεόνασμα δὲν θὰ συσσωρευόταν μόνο στὰ κέντρα ἐξουσίας, ὥστε οἱ ἐκπρόσωποί τους νὰ εἶναι οἱ μόνοι ἀναθέτες τῶν χάλκινων εἰδωλίων.

Ἰδεολογικὴ ρήξη ἀνάμεσα στὴν παλαισ- καὶ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ ἐννοιολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ πῆλινα καὶ τὰ χάλκινα ἀνθρώπινα εἰδώλια. Καὶ ἐπειδὴ τὰ περισσότερα παραδείγματα χάλκινων εἰδωλίων προέρχονται ἀπὸ ἱερὰ κορυφῆς ἢ σπήλαια, ὅπως καὶ ἀπὸ ἐπαύλεις ἢ οἰκισμούς, ἐνῶ ἡ προσέλευσή τους ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα ἀποτελεῖ ἐξαίρεση¹²²⁶, εἶναι πιθανότερο νὰ ἀντιπροσωπεύουν, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ποιότητά τους, περισσότερο ἢ λιγότερο εὐπορους ἀναθέτες εὐρύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων παρὰ νὰ περιορίζονται στὴν “ἐλίτ” τῆς νεοανακτορικῆς κοινωνίας. Π’ αὐτὸ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν μινωικῶν εἰδωλίων μὲ τοὺς ὅρους “style des Princes” καὶ “style du Palais”, γιὰ παραδείγματα ὑψηλῆς ποιότητας ἢ μεγάλου σχετικὰ μεγέθους, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ μικρὰ καὶ μέτρια κατὰ τὴν ποιότητα εἰδώλια, πὺν χαρακτηρίζονται μὲ τὸν ὅρο “style classique moyen”¹²²⁷, εἶναι ἐπισημλῆς. Χαρακτηρισμοὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους γιὰ ἔργα μὲ ἀναθηματικὴ ἀποκλειστικὰ χρῆση ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐξίσωση μινωικὸς πολιτισμὸς = ἀνακτορικὸς¹²²⁸, ἡ ὁποία τέμνει τὴν πολυσχιδὴ μινωικὴ κοινωνία σὲ δύο μόνο στρώματα καὶ προϋποθέτει ὅτι τὰ ἀνάκτορα ἀποτελοῦσαν τὰ μόνα κέντρα παραγωγῆς καὶ διάθεσης τῶν ὑψηλῆς ποιότητας χάλκινων εἰδωλίων¹²²⁹. Ὅσο οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ δομὴ τῆς νεοανακτορικῆς κοινωνίας βρῖσκονται στὸ στάδιο τῶν ὑποθέσεων, ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ παραγγελιοδότη/ἀναθέτη δύσκολα προσδιορίζεται¹²³⁰, ἰδιαίτερα στὴν κατηγορία τῶν αὐτοτελῶν εἰδωλίων.

Ἡ ἀποτίμηση τῆς μινωικῆς μεταλλοπλαστικῆς μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο δὲν εἶναι ἐφικτὴ, καθὼς τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια ἐκτὸς Κρήτης¹²³¹ ἢ εἶναι μινωικά, ἢ

1223. Cline 1990-91, 34.

1224. Warren 1991, 296-297· 299.

1225. Karetsou 1981, 145.

1226. Verlinden 1984, 40-45.

1227. Αὐτόθι 64· 78.

1228. Ὁ ὅρος ἀνακτορικὸς ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ ἔργα πὺν ἀπηχοῦν τὴ ζωὴ τῶν ἀνακτόρων ἢ συνδέονται ἄμεσα μὲ αὐτά, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ τοι-

χογραφίες: Cameron 1984, 148-149.

1229. Πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸν Πόρο τοῦ Ἡρακλείου ἐλέγχουν ὡς ἐπισημλῆ τὴν ὁποιαδήποτε γενίκευση: Dimopoulou 1997, 437.

1230. Hodder 1989, 71.

1231. Βλ. Marketou 1998, 55-56 γιὰ τῆς Ρόδου καὶ τὰ ἐκτὸς Κρήτης γνωστὰ μινωικά εἰδώλια μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

προϋποθέτουν την άμεση μινωική επίδραση, η και τη μετακίνηση Μινωιτών μεταλλοτεχνιτών¹²³². Τα μετάλλινα ειδώλια της 2ης χιλ. είναι τόσο μινωικά και χωρίς παράλληλα, ώστε αυτόπροσδιορίζονται με τον μεγάλο αριθμό, την κατά μέσον όρο καλή ποιότητα και την άρτια τεχνική της χύτευσης, ως ένας από τους δυναμικούς τομείς της μινωικής τέχνης, στον οποίο ανακλάται ή άκμαία διαδρομή του μινωικού πολιτισμού και ή παρακμή του στο τέλος της μετανакτορικῆς/ύπομινωικῆς εποχῆς.

2. Ἡ παράδοση

Ἄν τὸ πρόβλημα γιὰ τὶς τυχόν προβαθμίδες τῶν χάλκινων μινωικῶν ειδωλίων παραμένει άνοικτό, ἔως οὔτου νέο ὕλικό άνατρέψει τὶς ένδειξεις πού τοποθετοῦν τὴ χύτευση τους στὴν άρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τους με τὰ κρητικά ειδώλια τῆς 1ης χιλιετίας μπορεῖ νά τεθεῖ σὲ νέα βάση. Κατὰ τὴν επικρατέστερη άποψη οἱ γνώσεις τῆς τεχνικῆς ἴσως ἦταν μεταβιβάσιμες άπό τὴ μετανакτορικὴ στὴν πρωτογεωμετρικὴ εποχὴ, άλλά ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῶν ειδωλίων άναπτύχθηκε αὐτόνομα στὴν Κρήτη, χωρίς ὀφειλὲς στὸ παρελθόν της¹²³³.

Οἱ πολλὲς ένδειξεις πού τεκμηριώνουν τὴ μεταβίβαση τῆς σχετικῆς τεχνογνωσίας άπό τὴ 2η στὴν 1η χιλ. συζητήθηκαν στὸ κεφάλαιο IV. Ἔτσι άπομένει νά ἑλεγχθεῖ, άν ὑπάρχουν ὀφειλὲς τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὸν μετανакτορικὸ και νά προσδιορισθεῖ τὸ εἶδος τους, γιὰ νά εἶναι δυνατὴ ἡ άξιολόγηση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς τῆς 1ης χιλ., ἡ ὁποία άλλοτε παρακάμπτεται και άλλοτε ἐκτιμᾶται ὡς ὑποδεέστερη¹²³⁴. Οἱ ένδειξεις, πού ἴσως στοιχειοθετοῦν τὴ συνάντηση τοῦ μετανакτορικοῦ ρυθμοῦ με τὸν πρωτογεωμετρικὸ, κατανέμονται σὲ δύο ὀμάδες. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει μορφολογικά σχήματα ἑνὸς εὐρύτερου χωροχρονικοῦ ὀρίζοντα, πού ἦταν μεταβιβάσιμα άπό τὴν προηγούμενη στὴν ἐπόμενη πολιτιστικὴ περίοδο και εἶναι χαλαρὰ ἑξαρτημένα άπό τὸν ρυθμὸ τῆς κάθε περιόδου. Στὴ δεύτερη ὀμάδα συγκεντρώνονται τὰ κοινά, καθαρὰ μορφολογικά χαρακτηριστικά πού δείχνουν ὅτι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ μετανакτορικοῦ/ύπομινωικοῦ ρυθμοῦ με τὸν πρωτογεωμετρικὸ ἐντοπίζονται σὲ χώρους/σημεῖα, ὅπου ἡ άσκηση τῆς λατρείας ἦταν συνεχῆς, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης¹²³⁵.

Τὸ ἡμιελλειψοειδὲς σχῆμα διαστολῆς τῶν σκελῶν με τὰ μόλις άνακαμπτόμενα άκρα τους εἶναι τόσο ὀμοιο στοὺς ὀπλοφόρους 9 και 10 (πίν. 9-10) τῆς ὀψιμῆς φάσης τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου και τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ αντίστοιχα, ὥστε τὰ δύο ειδώλια δύσκολα θά ξεχώριζαν ὡς ἔργα διαφορετικῶν πολιτιστικῶν περιόδων, άν τύχαινε νά σωθεῖ μόνον ὁ κάτω κορμὸς με τὰ σκέλη. Με τὴν προϋπόθεση τῆς άποσπασματικῆς διατήρησης, τὸ ἴδιο θά συνέβαινε και γιὰ τὴ χειρονομία τοῦ γυναικείου ειδωλίου 12 τῆς μέσης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 12), καθὼς τὸ σχῆμα της εἶναι

1232. Στὴ νότια Πελοπόννησο: Σαπουνά-Σακελ-λαράκη 1993, 137-143.

1233. Naumann 1976, 41-42· 81-82. Rolley 1977, 144. Bol 1985, 30.

1234. Langdon 1985, σ. VI. Floren 1987, 26.

1235. Πά τὴ χύτευση τῶν ειδωλίων στὰ ἱερὰ βλ. σ. 185-192.

πανομοιότυπο με μετανακτορικού ειδώλιου από την Άξό¹²³⁶, ενώ το ίδιο σχήμα στο ειδώλιο 2286 από το Ψυχρό (είκ. 29) της ύστερης περιόδου του πρωτογεωμετρικού ρυθμού έχει έκγεωμετρισθεί. Πλήρως έκγεωμετρισμένη και έναρμονισμένη με το σχήμα του διασκελισμού έχει μεταβιβασθεί ή ίδια χειρονομία στους κρανοφόρους του συντάγματος 15 της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (πίν. 15). Αντίστοιχο μετασχηματισμό από τις δύο τελευταίες φάσεις της ύστερης χαλκοκρατίας σε πρωτογεωμετρικά κρητικά ειδώλια παρουσιάζουν και τα μοτίβα των προτεταμένων γλουτών ή των συμπτυγμένων ποδιών, που καταλήγουν σε έναιο καμπυλόγραμμο περίγραμμα των άκρων τους, όπως σημειώθηκε¹²³⁷.

Η δεύτερη ομάδα από κοινά γνωρίσματα αγγίζει την καρδιά του προβλήματος, καθώς μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά – και όχι μόνο μοτίβα των μετανακτορικών ειδωλίων – ή σταθερές αρχές μορφοποίησης της μινωικής μεταλλοπλαστικής παρουσιάζονται σε κρητικά ειδώλια της 1ης χιλιετίας. Η αντίληψη του ανθρώπινου σώματος ως συνεχόμενου με τον λαιμό κυλίνδρου, που χαρακτηρίζει τη μυκηναϊκή πηλοπλαστική και πέρασε στον “μυκηναϊζοντα” όπλοφόρο 9 της όψιμης ΥΜ ΙΙΓ φάσης, φθάνει έως τον αὐτομαστιγούμενο 14 της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (πίν. 9 και 14) με συνδυαστικούς κρίκους ειδώλια από τον Κομμό (είκ. 5) και από την Αγία Τριάδα (είκ. 44) της μέσης πρωτογεωμετρικής περιόδου και της μετάβασης προς τον γεωμετρικό ρυθμό αντίστοιχα.

Το στήσιμο του πρωτογεωμετρικού γυναικείου ειδώλιου από το Βρόκαστρο στον σύμφυτο με τα άκρα πόδια γόμφο (είκ. 37), που λειτουργεί ως σημείο έκτίναξης της μορφής παρά ως επίπεδο για τη στήριξη της, αποτελεί τυπικό μορφοπλαστικό χαρακτηριστικό της μινωικής τέχνης (πίν. 1-3, 7, είκ. 6-7). Η επιβίωσή του σε μετανακτορικό λάτρη από το Ψυχρό¹²³⁸ προδίδει τη μεταβίβαση στη γυναικεία μορφή από το Βρόκαστρο, όπου το στήσιμο είναι εξίσου υποτονικό με το μετανακτορικού λάτρη. Ο συνδυασμός μάλιστα αυτής της μινωίζουσας στάσης με την τυπική μινωική ένταση του επάνω κορμού, ο οποίος μεταβιβάσθηκε από τα μετανακτορικά ειδώλια¹²³⁹ στα γεωμετρικά (πίν. 14), δεν εξηγείται ως αναβίωση¹²⁴⁰ και δεν θα ήταν μεταβιβάσιμος χωρίς τη συνάντηση του μετανακτορικού ρυθμού με τον πρωτογεωμετρικό.

Η μορφοπλαστική αντίληψη που εκφράζει το κεφάλι της γυναικείας μορφής 12 (πίν. 12) και το μεγάλο πήλινο πρωτογεωμετρικό κεφάλι από το Καλό Χωριό (είκ. 33), όπου επιβιώνει ή παράδοση των μετανακτορικών ειδώλων της “θεᾶς με ὑψωμένα χέρια”, φανερώνει όχι μόνο τις οφειλές των πρωτογεωμετρικών ειδωλίων στη μετανακτορική πλαστική, αλλά και την ποικιλία των διαύλων που ἄφηναν να περνοῦν μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά από τη 2η στην 1η χιλ. Οἱ μεταλλοτεχνίτες των πρωτογεωμετρικών

1236. Naumann 1976, 93 S27 πίν. 13 = Verlinden 1984, 216 ἀρ. 198 πίν. 80.

1237. Ἐνδεικτικά βλ. είκ. 5, 28 καὶ σ. 63, 66-67.

1238. Ἡράκλειο, Ἀρχ. Μ. ἀρ. χ. 430, Υ 0.124 μ.: Naumann 1976, 92 S20 πίν. 8 = Verlinden 1984, 209 ἀρ. 153 πίν. 67.

1239. Ἐνδεικτικά βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 140 πίν. 63· ἀρ. 145 πίν. 65· ἀρ. 153 πίν. 67· ἀρ. 185 πίν. 75 καὶ ἀρ. 196 πίν. 79.

1240. Γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του σὲ μορφὲς τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰ.: Λεμπέση 1985, 211.

ειδωλίων είχαν τη δυνατότητα να άντλούν φόρμες και σχήματα όχι μόνον από τους όμοτέχνους του παλαιού ρυθμού στα σημεία/χώρους της συνάντησής τους, αλλά και από την ηηλοπλαστική. Δηλαδή τόν τομέα της είκαστικής έκφρασης, πού διέθετε περισσότερες και πιο μόνιμες εγκαταστάσεις σέ σύγκριση μέ της μεταλλοτεχνίας και αντιπροσωπεύει πιο πιστά τὸ ὕφος τῶν τοπικῶν τεχνοτροπιῶν¹²⁴¹.

Τὸ διαθέσιμο ὕλικὸ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐντοπισθοῦν ὅλοι οἱ δίαυλοι της μεταβίβασης τῶν μετανακτορικῶν/ὑπομινωικῶν τρόπων μορφοποίησης στὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ. Οἱ ὑπομινωικὲς φόρμες σὲ ἀνδρικό καὶ γυναικεῖο εἰδῶλιο της Ὁξφόρδης, τοῦ πρώιμου καὶ τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ καὶ τὴν Πατσὸ ἀντίστοιχα, ἐπισημάνθηκαν γιὰ νὰ ἀπορριφθοῦν ὡς ἐνδείξεις ἐπισφαλεῖς¹²⁴², καθὼς τὰ δύο εἰδῶλια εἶναι χρονικά ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ μετανακτορικά καὶ κακῆς ποιότητας. Τώρα, χάρη στὸ νέο ὕλικὸ καὶ τὴν καλὴ ποιότητα τῶν εἰδωλίων 9 καὶ 12 (πίν. 9, 12), ἐπικυρώνονται οἱ δύο ἐπισημάνσεις. Ἡ μυκηναϊκὴ φόρμα τοῦ προσώπου τοῦ ὀπλοφόρου 9 ἀναδιατυπώνεται ἀδέξια στὸ πρώιμο πρωτογεωμετρικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ, τοῦ ὁποῖου τὸ σῶμα καὶ ἡ στάση ἀντιπροσωπεύουν τὸ πρῶτο στάδιο τῶν ἀναζητήσεων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Τὴν ἴδια συνύπαρξη παλαιῶν καὶ νέων τρόπων μορφοποίησης παρουσιάζει καὶ τὸ κακῆς ποιότητας γυναικεῖο εἰδῶλιο της Ὁξφόρδης ἀπὸ τὴν Πατσὸ τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 39). Τὸ δισκοειδὲς πρόσωπό του διατηρεῖ τίς φόρμες τοῦ προσώπου τοῦ παλαιότερου εἰδωλίου 12, πού συνδέεται ἐμφανέστερα μέ τὴ μετανακτορικὴ ηηλοπλαστική. Ἀντίθετα, τὸ σῶμα καὶ ἡ στάση ἀποδίδονται στὰ δύο γυναικεῖα εἰδῶλια σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες μορφοποίησης της μέσης καὶ της ὕστερης περιόδου τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχοντας παγιωθεῖ στὸ νεότερο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Πατσὸ ἀποδέχεται ἓνα ἀνατολικὸ μοτίβο χειρονομίας. Νέο ὕλικὸ ἴσως δώσει τοὺς ἀναγκαίους κρίκους της σύνδεσης καὶ γιὰ τὸ πῆλινο μετανακτορικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαстро¹²⁴³ (εἰκ. 34) μέ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Κομμοῦ (εἰκ. 5), στὰ ὁποῖα εἶναι κοινὴ ἡ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ προσώπου ὡς ἡμιελλειψοειδοῦς δίσκου καὶ ὅμοια διατυπωμένα τὰ χαρακτηριστικά του.

Ἀμφίδρομη μοιάζει νὰ ἦταν ἡ συνάντηση τοῦ παλαιοῦ μέ τὸν νέο ρυθμὸ, ὅπως δείχνει ὁ λάτρης 8 (πίν. 8), πού ἐξαρτᾶται ἅμεσα ἀπὸ τοὺς μετανακτορικοὺς λάτρεις, ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση τῶν συμπαγῶν ὄγκων του ἐπηρεάζεται μᾶλλον ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμό¹²⁴⁴. Ἡ πιθανὴ ἀμοιβαίότητα ἐπιδράσεων ἀνάμεσα στὸν παλαιὸ καὶ τὸν νέο ρυθμὸ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιφέρει τὴν ἀνανέωση της ἐξαντλημένης πιά μετανακτορικῆς/ὑπομινωικῆς εἰδωλοπλαστικῆς. Πάντως, ἂν καὶ σὲ φθίνουσα κατάσταση, προσέφερε στὸν ἐκκολαπτόμενο πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ ἓνα πολύμορφο ὑπόστρωμα ἀπὸ ἐκφραστικὰ μέσα, στὰ ὁποῖα ἐλάνθανε ἡ μινωικὴ τέχνη, καθὼς καὶ ἡ πρόσμειξή της μέ τὴ μυκηναϊκή¹²⁴⁵.

1241. Γιὰ τίς διαφορετικὲς συνθηκὲς ἐργασίας μεταλλοτεχνιτῶν καὶ ἀγγειοπλαστῶν βλ. σ. 191-192.

1242. Naumann 1976, 81-82 P3, P23 πίν. 18 καὶ 28 = Verlinden 1984, 211 ἀρ. 164 (μετανακτορικὸ) καὶ 220 ἀρ. 229 πίν. 90 (γεωμετρικὸ).

1243. Naumann 1976, 27 σημ. 23 πίν. 10.

1244. Βλ. σ. 50-54, 56.

1245. Popham 1994, 89-92· 92-94· 101 γιὰ ἓνα σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα τῶν διακυμάνσεων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν νέων ἀνακτόρων καὶ τὴν ἀγνοση ἀκόμη ΥΜ ΠΠΓ περίοδο.

3. Οί ιδιοτυπίες

Ἡ πολυμορφία τῆς κρητικῆς τέχνης σὲ σύγκριση μὲ τῆς ἄλλης Ἑλλάδας ἐκτιμήθηκε ὡς ἀδυναμία νὰ ὑπαχθεῖ στοὺς κανόνες τοῦ ἐκάστοτε ρυθμοῦ¹²⁴⁶, ἐνῶ ἀπὸ τῆ σκοπιά τῶν χάλκινων πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ ἐρμηνεύθηκε ὡς ἔνδειξη τῶν ἀναζητήσεων τοῦ νέου, αὐτοδύναμα ἀναπτυσσόμενου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ¹²⁴⁷. Ἡ ἐκτίμηση τῆς “ἀδυναμίας”, χωρὶς νὰ ὀρίζεται ἡ αἰτία τῆς, παραμένει μετέωρη, ἐνῶ τὸ ἐπιχείρημα τῶν “ἀναζητήσεων” εἶναι ἐπισημασμένο, καθὼς ἡ πολυμορφία χαρακτηρίζει καὶ τὰ γεωμετρικὰ εἰδώλια, τῶν ὁποίων ὁ ρυθμὸς δὲν αὐτοσχεδιάζει οὔτε περνᾷ στάδιο αὐτοπροσδιορισμοῦ. Ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν γεωμετρικῶν εἰδωλίων ἔδειξε ὅτι ὁ ρυθμὸς τοὺς χρησιμοποίησε τὸ ἀποθεματικὸ σὲ τρόπους ἔκφρασης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται τόσο στενὰ ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς, ὥστε δύσκολα ξεχωρίζουν τὰ εἰδώλια τῆς ὑστερῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὰ πρῶτα γεωμετρικά. Π’ αὐτὸ καὶ ἡ ἔνταξή τοὺς σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο ρυθμοὺς εἶναι προβληματική, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ παραδείγματα τῆς περιφέρειας, ὅπως τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 208 ἀπὸ τὴν Πατσό (εἰκ. 49) ἢ τὸ γυναικεῖο ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο (εἰκ. 37) καὶ ὁ αὐτομαστιγούμενος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 43).

Ἡ αἰτία τῆς πολυμορφίας τῶν κρητικῶν εἰδωλίων, ποὺ λανθάνει ἀκόμη καὶ σὲ πρῶτα παραδείγματα τοῦ 7ου αἰ., ὀφείλεται στὴν προϊστορία τοῦ τόπου τῆς δημιουργίας τοὺς. Σίγουρα δὲν ἔχει λεχθεῖ ἡ τελευταία λέξη γιὰ τὴν πολυφωνία τῆς μετανακτορικῆς Κρήτης¹²⁴⁸. Ἐχει ὅμως ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ ἐργαστήρια τῆς κεραμικῆς αὐτονομούνται μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ ὅτι ἡ κόσμιση τῶν ἀγγείων διαφοροποιεῖται κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα ἀπὸ τὴν ΥΜ ΠΙΑ2 φάση¹²⁴⁹. Τὸ κατατηγμένο γεωγραφικὸ ἀνάγλυφο τοῦ νησιοῦ προσφερόταν γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ φυσιγνωμία τῶν ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦταν ἀπομονωμένα καὶ διέθεταν τὴ δυναμικὴ νὰ ἀφομοιώνουν τοὺς νεοεισηγμένους μυκηναϊκοὺς τρόπους μορφοποίησης, χωρὶς νὰ θίγεται τὸ τοπικὸ ὕφος τοὺς¹²⁵⁰. Προβληματικὴ παραμένει ἡ σχέση τῆς ΥΜ ΠΙΓ φάσης μὲ τὴν ὑπομινωικὴ ἐποχὴ, γιατί ἡ ἔρευνα τῶν ἀντίστοιχων κεραμικῶν ρυθμῶν δὲν τίς ἔχει ξεχωρίσει ἀκόμη ὡς δύο ἐποχὲς μὲ διαφορετικὴ πολιτισμικὴ φυσιγνωμία. Ἴσως τὸ αἶτημα γιὰ τὴν Κρήτη ἀποδειχθεῖ “ἄνευ ἀντικειμένου”, λόγω τοπικῶν συνθηκῶν οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ εὐνόησαν τὴν ἐπικάλυψη τῶν ὑστερων φάσεων τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ὑπομινωικό¹²⁵¹.

Ἐχει ἐπισημανθεῖ ὅτι στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα ξεχωρίζουν δύο τεχνοτροπίες: ἡ ἀκμαία “κνωσιακὴ ἢ κεντρικὴ” μὲ ὅρια ἀκτινοβολίας πρὸς τὰ δυτικὰ ἕως τὴν Ἐλεύθερνα, πρὸς τὰ ἀνατολικά πέρα ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Μεραμπέλλου καὶ πρὸς τὰ νότια ἕως καὶ τὸ

1246. Pfuhl 1923, 86. Homann-Wedeking 1950, 38· 105-115. Floren 1987, 26.

1247. Naumann 1976, 66-67 (= ἀδυναμία)· 81-86 (= ἀναζητήσεις).

1248. Naumann 1976, 22-23· 43.

1249. Popham 1970, 202. Kanta 1980, 323.

1250. Γιὰ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα στὰ μετανακτορικά εἰδώλια: Naumann 1976, 25-26· 39· 60 καὶ στὰ ἀγγεῖα: Kanta 1980, 325.

1251. Γιὰ τὴν ἐκδήλωσή της στὴν κεραμική: Kanta 1980, 13· 91· 97· 103. Catling 1996, 295-297· 305-306 καὶ Coldstream 1996, 414.

Ἀφρατί, ἐνῶ ἡ συντηρητική τεχνοτροπία τῶν “τοπικῶν ἰδιοσυγκρασιῶν” ἐντοπίζεται στή Φαιστό καί τὰ νότια γεωγραφικά διαμερίσματα, πού ὑπόκεινται στή σφαίρα τῆς ἐπιρροῆς τῆς¹²⁵². Ἀντίστοιχη γεωγραφική κατανομή δύο τρόπων ἀπεικόνισης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς παρουσιάζουν καί τὰ εἰδώλια ἀπό τήν πρωτογεωμετρική ἐποχή. Τό 2309+2313 ἀπό τὸ Καβούσι (εἰκ. 27), ὁ ὄπλοφόρος **11** (πίν. 11), τὸ εἰδώλιο 2286 ἀπό τὸ Ψυχρό (εἰκ. 29) καί ἡ γυναικεία μορφή ἀπό τὸ Βρόκαστρο (εἰκ. 37) μὲ τοὺς ἰσχνοὺς γωνιώδεις ὄγκους καί τὴ ραδινὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀναλογιῶν, ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας”. Τὸ κέντρο τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς εὐρύτατης ἀκτινοβολίας τῆς ἦταν ἡ Κνωσός, ἐνῶ τὸ “ἐνζυμο” γιὰ τὴ διαμόρφωσή τῆς ἔδωσαν τὰ μετανακτορικὰ/ὑπομινωικὰ εἰδώλια μὲ προέλευση τὰ βόρεια γεωγραφικά διαμερίσματα τῆς κεντρικῆς Κρήτης¹²⁵³. Στὸ ὕψος αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας ἀντιπαρατίθεται τὸ “νότιο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα”, πού τὸ χαρακτηρίζουν οἱ συμπαγεῖς, πιὸ βαριεὲς φόρμες καί ἡ τραχιὰ ἔκφραση τοῦ προσώπου, ὅπως δείχνουν τὰ εἰδώλια τοῦ ὄπλοφόρου **10** (πίν. 10), ἡ γυναικεία μορφή 746 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 28), ἡ γυναικεία ἐπίσης μορφή **12** (πίν. 12), τὸ ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὸν Κομμό (εἰκ. 5) καί ὁ αὐτομαστιγούμενος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ τέλους τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ/πρώμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 43). Ἐνῶ στή “βόρεια τεχνοτροπία” λανθάνει ἡ μετανακτορικὴ πλαστικὴ ἀντίληψη, στή “νότια” πλεονάζουν τὰ μυκηναϊκὰ μορφολογικὰ σχήματα¹²⁵⁴.

Οἱ δύο τεχνοτροπίες καί οἱ δυνατότητές τους διαγράφονται καί στὰ γεωμετρικὰ εἰδώλια. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τῆς “βόρειας” εἶναι ὁ αὐτομαστιγούμενος **14** (πίν. 14), ὁ ἡνίοχος 199 (εἰκ. 45), ὁ φορμικτῆς 2064 (εἰκ. 46) καί τὸ καθιστὸ εἰδώλιο 1416 ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο (εἰκ. 52). Στὴν ἀνδρική μορφή **18** (πίν. 17), στοὺς διδύμους **19-20** (πίν. 18-19) καί στὸ εἰδώλιο 3072 ἀπὸ τὸ Ἀφρατί (εἰκ. 60) τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας εἶναι προφανὴς ἡ δεκτικότητά τῆς σὲ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ., οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται καί σὲ ἄλλες κατηγορίες ἔργων μὲ προέλευση τὴν περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ. Ὁ δυναμισμὸς τῆς “βόρειας τεχνοτροπίας” ἐκδηλώνεται ὄχι μόνον στὴ συγχώνευση τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων μὲ τὰ σταθερὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παραδοσιακοῦ ὕφους (εἰκ. 57) ἢ στὴ δημιουργικὴ ἀφομοίωση στοιχείων τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” (εἰκ. 38), ἀλλὰ καί στὴν ὑψηλὴν στάθμην ποιότητα τῶν εἰδωλίων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. (πίν. 18-19, εἰκ. 58, 60), ὅπως καί στὴ δημιουργία τῶν σημαντικῶν σφυρήλατων μορφῶν τῆς Ἀπολλώνιας Τριάδας ἀπὸ τὴ Δρῆρο (εἰκ. 59).

Τὰ εἰδώλια 208 καί 209 ἀπὸ τὴν Πατό (εἰκ. 49, 51), τὸ 2308 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 44), ἡ κεφαλὴ **16**, ὁ κυπελλοφόρος **17** μὲ τὸν τοξότη **21** (πίν. 14, 16, 20) καί τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο 747 μὲ τὸ πανομοιότυπο κατὰ τὴν τεχνοτροπία ἀνδρικό 745 ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 62-63) σκιαγραφοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς “νότιας τεχνοτροπίας” ἀπὸ τὸν πρώμο ἕως καί τὸν ὕστερο γεωμετρικὸ/ὑπογεωμετρικὸ ρυθμό. Παράλληλα δείχνουν καί τὴν ἀδυναμία τῆς νὰ ἀφομοιώνει στοιχεῖα τῆς “βόρειας” (εἰκ. 47), ὅπως καί τὴν ποιοτικὴ κάμψη ἀπὸ τὴ μέση γεωμετρικὴ περίοδο ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 20).

Ἡ ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ γεωμετρικοῦ ἀπὸ τὸν πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ ἰσχύει καί γιὰ τὸν πρώμο ἀρχαϊκὸ ἀπὸ τὸν ὕστερο γεωμετρικὸ (πίν. 21, εἰκ. 64). Χάρη στὴ συνεχή

1252. Coldstream 1968, 233-261.

1253. Βλ. εἰκ. 16-17· 20-21· 31.

1254. Πὰ τὰ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα στὴν κεραμικὴ τῆς Ἀγίας Τριάδας: Popham 1994, 92.

χύτευση ανθρώπινων ειδωλίων είναι ευδιάκριτη και η παράλληλη εξέλιξη των δύο τεχνοτροπικών ιδιωμάτων στη διάρκεια του 7ου αϊ. έως και τη μέση δαιδαλική περίοδο. Ἡ ἀρραγής διαδοχή των ρυθμών και ἡ διαχρονικότητα των τεχνοτροπικών ιδιωμάτων δείχνουν ὅτι οἱ συνθηκές χύτευσης των αὐτοτελῶν ειδωλίων παρέμειναν στήν Κρήτη ἀμετάβλητες ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ ἕως τὸν 6ο αἰ. Μόνον ἡ ὑψηλὴ ποιοτικὴ στάθμη τῆς πλειονότητας των ειδωλίων τοῦ 7ου αἰ.¹²⁵⁵ ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ, τοῦ ὁποῖου τὰ εἰδῶλια εἶναι ἄνισης ποιότητας.

Παρόλο ὅτι οἱ δύο τεχνοτροπίες ἔχουν συγκερασθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸν 7ο αἰ., ἡ τραχὺ ἔκφραση καὶ ὁ συντηρητισμὸς τῆς “νότιας” παραμένει σὲ πρώιμα παραδείγματα (πίν. 21, εἰκ. 78) καὶ αἰσθητὴ εἶναι ἡ ποιοτικὴ τῆς ἀνάκαμψη (πίν. 22-23, εἰκ. 79, 81-83), ὕστερα ἀπὸ τὴν καθίζηση ποὺ παρουσίασε στήν ὕστερογεωμετρικὴ περίοδο (πίν. 20, εἰκ. 62-63). Ἀντίστοιχες διακυμάνσεις δὲν παρουσιάζει ἡ “βόρεια τεχνοτροπία”, ποὺ διατηρεῖ καὶ τὸν 7ο αἰ. τὸ προβάδισμα μὲ εἰδῶλια ὑψηλῆς ποιοτικῆς στάθμης (πίν. 26, 28-29). Μάλιστα ἡ ἀπουσία ειδωλίων τῆς “νότιας” ἀπὸ τὸ 650/640 καὶ μετὰ, ἂν δὲν εἶναι τυχαία, δείχνει τὴν πλήρη ἐπικράτηση τοῦ πάντα δυναμικοῦ “βόρειου τεχνοτροπικοῦ ιδιώματος”.

4. Ἡ ἀκμὴ

Ἐφόσον ἡ πολυμορφία των κρητικῶν ειδωλίων τῆς 1ης χιλ. προκύπτει ἀπὸ τὶς διαχρονικὲς τοπικὲς τεχνοτροπίες ποὺ συνυφαίνονται μὲ τοὺς μεταβαλλόμενους ρυθμούς, ἡ ἀποτίμησή της ὡς ἀδυναμία τῆς κρητικῆς τέχνης δὲν εὐσταθεῖ. Ἀποτελεῖ φαινόμενο χωρὶς παράλληλο σὲ ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, γιατί ἀπηχεῖ διαφορετικὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα, ποὺ δὲν ἀποβαίνει οὔτε σὲ βάρος τοῦ γεωμετρικοῦ χαρακτήρα των ειδωλίων οὔτε καὶ τῆς ποιότητάς τους¹²⁵⁶. Σὲ σύγκριση μάλιστα μὲ σύγχρονά τους ἑξωκρητικὰ παραδείγματα, τὰ κρητικὰ εἶναι ἀνώτερα ἢ ἀντάξιά τους κατὰ τὴν ποιότητα. Ἀνάμεσα στὸν αὐτομαστιγούμενο **14** (πίν. 14) καὶ τὸν τοξότη των Δελφῶν¹²⁵⁷ ἢ τὸν ἡνίοχο Β 1671 τῆς Ὀλυμπίας (εἰκ. 48) εἶναι προφανὴς ἡ ἀνώτερη ποιοτικὴ στάθμη τοῦ κρητικοῦ ειδωλίου καὶ ἡ ἐπιδέξια ἀπόδοση τῆς πράξης τῆς αὐτομαστιγώσης, σὲ σύγκριση μὲ τὸ θέμα τῆς ἄρματοδρομίας. Προφανῶς, γιατί ὁ Κρητικὸς τεχνίτης διέθετε ἓνα παρελθὸν ἀπὸ γόνιμους πειραματισμούς σὲ φόρμες καὶ θέματα, τὸ ὁποῖο δὲν διέθεταν οἱ τεχνίτες των ἑξωκρητικῶν ειδωλίων. Ἡ σύγκριση τοῦ κυπελλοφόρου **17** (πίν. 16) μὲ τὸν ὄπλοφόρο 6182 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (εἰκ. 53) κατέδειξε ὅχι μόνον τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Κρητικοῦ μεταλλοτεχνίτη ἔναντι τοῦ Πελοποννησίου ὁμοτέχνου του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στήν Πελοπόννησο¹²⁵⁸. Τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἀκτινοβολία της τεκμηριώνει καὶ πάλι ὁ κυπελλοφόρος

1255. 23-25· 27-28· 30-35 καὶ εἰκ. 71-72· 78-83· 86-89· 95-96· 98-100.

1256. Ὅπως δείχνουν τὰ **14**, **17**, **19-20** καὶ τῶν

εἰκ. 2, 45-46.

1257. Βλ. σ. 78, σημ. 212.

1258. Βλ. σ. 84-85.

17, ἂν συγκριθεῖ μετὰ τὸν μεταγενέστερό του ὁδηγὸ ἀλόγου Β 4600 τῆς Ὀλυμπίας (εἰκ. 54), ἐνῶ τὴν ἰσότητι, παράλληλη ἐξέλιξις τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Κρήτη καὶ τὴν Πελοπόννησο ἀντιπροσωπεύουν οἱ δίδυμοι 19-20 (πίν. 18-19) καὶ ὁ ἡνίοχος Β 1670 τῆς Ὀλυμπίας (εἰκ. 61), τοὺς ὁποίους ἀποχωρίζει τὸ διαφορετικὸ ὕψος δύο ἀπομακρυσμένων γεωγραφικῶν περιοχῶν.

Ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ δείχνει νὰ μειονεκτεῖ συγκριτικὰ μετὰ τὰ πελοποννησιακὰ καὶ ἀττικὰ ἐργαστήρια τοῦ 8ου αἰ. στὴν κατηγορίαν τῶν προσαρτημένων στὶς λαβὲς τῶν τριποδικῶν λεβήτων ἀνδρικών εἰδωλίων, ποὺ ἐντυπωσιάζουν μετὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ μέγεθός τους¹²⁵⁹. Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία εἰδωλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας δὲν σημαίνει καὶ “ἀδυναμία” τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, γιατί τὸ μέγεθός τους ἀποτελεῖ συνάρτηση τοῦ ὕψους τῶν λαβῶν καὶ τριποδικοὶ λέβητες κρητικῶν ἐργαστηρίων ὑπάρχουν¹²⁶⁰ καὶ ἡ ποιότητα δὲν λείπει ἀπὸ τὰ αὐτοτελῆ κρητικὰ εἰδώλια τοῦ 8ου αἰ. Ὁ λόγος, ποὺ δὲν προσαρτήθηκε ἡ ἀνδρική μορφή στὶς λαβὲς τοῦ κρητικοῦ λέβητα, ἴσως ὀφείλεται στὸ ἀσυμβίβαστο τῆς λειτουργίας της ὡς ἐξαρθήματος σκεύους καὶ στὴ βαθιὰ ριζωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν προσφορά της ὡς αὐτοτελὲς ἀνάθημα.

Ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ φθάνει στὸ ἀπὸγειο τὸν 7ο αἰ. μετὰ πολλὰ ὑψηλῆς ποιότητος εἰδώλια (πίν. 26, 28-29, 30-32, εἰκ. 80, 95), μετὰ τὸ ἐντυπωσιακὸ μέγεθος ὀρισμένων παραδειγμάτων (πίν. 24, ἀρ. 27) καὶ μετὰ τὴν ἔντονα φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση μερικῶν θεμάτων (πίν. 28-29), ἡ ὁποία ὡς σταθερὴ ἀρχὴ μορφοποίησης λανθάνει καὶ στὰ γεωμετρικὰ εἰδώλια (πίν. 14). Τὰ ἀντάξια κατὰ τὴν ποιότητα εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ. στὰ μεγάλα ἱερὰ τοῦ κυρίως ἐλληνικοῦ χώρου εἶναι κρητικά, ἐνῶ ἡ ἀντιπροσώπευση τῶν ἐξωκρητικῶν ἐργαστηρίων τὸν ἴδιο αἰῶνα εἶναι φτωχή.

Ἀπὸ τὰ 15 πρῶμα ἀρχαῖα εἰδώλια τοῦ πανελλήνιου ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ξεχωρίζει μόνον ὁ γνωστὸς κρητικὸς κοῦρος μετὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ μέγεθος (εἰκ. 95). Οἱ μικρότεροί του κοῦροι Rolley 164-168 ἔχουν χαρακτηριθεῖ ὡς μηχανιστικὴ ἀναπαραγωγή καὶ συνδέθηκαν μετὰ τὴ Βοιωτία, ἐπειδὴ ὁ ἐπάνω κορμὸς ποὺ μοιάζει νὰ ἐπικάθεται στὸ διευρυμένο ἰσχίον ἀπαντᾷ στὸν βοιωτικὸ Ἀπόλλωνα τοῦ Μαντίκλου¹²⁶¹. Ἀλλὰ αὕτη ἡ σύνδεση ἀποτελεῖ τυπικὸ γνῶρισμα τῶν μορφῶν τῆς κρητικῆς τέχνης τοῦ 7ου αἰ., ἀφοῦ ὑπάρχει σὲ ἔργα δύο διαστάσεων καὶ σὲ εἰδώλια ἀπὸ πηλὸ, χαλκὸ ἢ ἐλεφαντόδοντο¹²⁶² καὶ οἱ προβαθμίδες της βρίσκονται στὴ σφυρήλατη εἰδωλοπλαστικὴ (εἰκ. 59). Τὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια ἀπὸ τὸ δελφικὸ ἱερὸ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. χαρακτηρίζονται ἢ “*médiocrité du travail*” ἢ ἡ ἀδέξια μορφοποίηση. Τοῦ κανόνα ἐξαιρεῖται τὸ κυκλαδικὸ ἐργαστηρίον εἰδωλίου Rolley 173, ποὺ θὰ ἦταν ἐντυπωσιακὸ γιὰ τὸ μέγεθος ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ τὴν ποιότητα, ἐνῶ τὸ μικροσκοπικὸ εἰδώλιο Rolley 174 δὲν θὰ συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στὰ πρῶμα ἀρχαῖα οὔτε θὰ παρέμενε χωρὶς χρονολογικὰ καὶ μορφολογικὰ παράλληλα, ἂν εἶχε συνδεθεῖ μετὰ τὴ γεωμετρικὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης¹²⁶³.

1259. Ὀλυμπίας: Kunze 1944, 114-125 πίν. 36· 38-50· Willemssen 1954/55, 12-32 (χρονολόγηση)· Herrmann 1964, 17-71 (ἐργαστήρια). Δελφῶν: Rolley 1969, 17-38 πίν. 1-6.

1260. Maaß 1977, 33-59.

1261. Rolley 1969, 105-117 πίν. 26· 109 γιὰ τὴ σύν-

δεσὴ τους μετὰ τὸν βοιωτικὸ Ἀπόλλωνα τοῦ Μαντίκλου καὶ 110-117 ἀρ. 169-178 πίν. 27-30, ὅπου τὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ.

1262. Ἐνδεικτικὰ τὰ 23, 35 καὶ εἰκ. 79, 83, 95-96, 98-99.

1263. Βλ. σ. 309-311: Κρήτη-Δελφοί.

Είκ. 171. Όλυμπία,
B 4850, Υ 0.104 μ.,
ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

Η εικόνα του 7ου αι. από το πανελλήνιος ακτινοβολίας ιερό της Όλυμπίας είναι ακόμη πιο φτωχή, καθώς από τα πέντε ειδώλια μόνον ό ήνίοχος B 1700¹²⁶⁴ είναι συγκρίσιμος κατά την ποιότητα με κρητικά παραδείγματα (πίν. 22-23, είκ. 80). Άκόμη και ή γυναικεία μορφή B 3400 του τέλους του 7ου αι., που έχει αξιολογηθεί ως έργο πολυ καλής ποιότητας λακωνικού εργαστηρίου¹²⁶⁵, μοιάζει με υποδεέστερο κατά την ποιότητα πρωτόλειο ίκανού μεταλλοτεχνίτη, αν συγκριθεί με κρητικά ειδώλια της ίδιας εποχής (πίν. 30-31)· ή άπειρία του είναι πρόδηλη στο άσταθές χάραγμα των κοσμημάτων του ένδύματος και είναι δικαιολογημένη, γιατί έλειπε ή παράδοση από τη μεταλλοπλαστική της Λακωνίας του 7ου αι. Το παλαιότερο γνωστό γυναικείο ειδώλιο από το Μενελάειο του 700-650¹²⁶⁶ είναι ξεκομμένο τόσο από τα δύο ανθρώπινα ειδώλια του γεωμετρικού ρυθμού που έχουν άποδοθεί στο λακωνικό εργαστήριο¹²⁶⁷ (είκ. 53), όσο και από τα έλάχιστα ειδώλια του ύστερου 7ου αι. του ίδιου εργαστηρίου¹²⁶⁸.

Σωστά σημειώθηκε για το άνδρικό ειδώλιο B 4850 της Όλυμπίας (είκ. 171) ότι ή εργαστηριακή απομόνωσή του δέν έκπλησσει όσο διάστημα λείπει νέο ύλικό, καθοριστικό για τις πηγές της μεταλλοπλαστικής των άρχων του 7ου αι.¹²⁶⁹ Νέο πράγματι ύλικό δείχνει ότι ό Πελοποννήσιος πιθανότατα, αλλά άτάλαντος τεχνίτης του B 4850 άντλεί από την κρητική μεταλλοπλαστική. Ό τρόπος που διατυπώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και ή σχέση του με τον ύψηλό λαιμό άναγνωρίζονται στον φορμική 22 (πίν. 21), ένω ή προσθετική σύνδεση του έπάνω κορμού με το διευρυμένο ισχίο και ή άτυπη για τον κυρίως έλληνικό χώρο χειρονομία του βρίσκουν τα παράλληλά τους στον κοῦρο 23 (πίν. 22-23). Κρητικά έργα ύψηλης ποιοτικής στάθμης από τα δύο πανελλήνια ιερά, όπως ή “μίτρα” με την παράσταση του φόνου της Κλυταιμνήστρας στην Όλυμπία και το κράνος με την Εὐρώπη στους Δελφούς¹²⁷⁰, είναι ένδεικτικά για την επικοινωνία της Κρήτης με τον κυρίως ελληνικό χώρο τον 7ο αι. και επικυρώνουν την ύπεροχή της έναντι των έξωκρητικών εργαστηρίων της ίδιας εποχής.

1264. Kunze 1944, 127-131 είκ. 99-100 πίν. 47-50· Rolley 1969, 114 σημ. 1 είκ. 31-33 με τη βιβλιογραφία για το εργαστήριο του ειδωλίου.

1265. Kunze 1961, 166-168 είκ. 98 πίν. 69.

1266. Σπάρτη, Άρχ. Μ. άρ. 1691, Υ 0.13 μ.: Herfort-Koch 1986, 85-86 K25 πίν. 3 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

1267. Herrmann 1964, 42-44 είκ. 21-24.

1268. Π' αυτό τον λόγο τα παράλληλά του άναζητούνται στα έργα της λακωνικής έλεφαντουργίας: Herfort-Koch 1986, 19-21.

1269. Όλυμπία, Άρχ. Μ. Υ 0.104 μ.: Kunze 1961, 156-157 πίν. 68.1.

1270. Hoffmann 1972, 31-32 πίν. 18· 46.2 και 47.2 με τη σχετική βιβλιογραφία.

Ἡ εἰκόνα πού δίνουν τὰ ἐξωκρητικά εἰδώλια τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ ἱερὰ μικρότερης ἐμβέλειας δὲν ἀλλάζει. Ἀπὸ τὰ πέντε εἰδώλια πού ἔχει δώσει τὸ ἱερὸ στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν¹²⁷¹ ξεχωρίζει γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν εὐκόλα προσδιορίσιμη τεχνοτροπία του ὁ κρητικός κοῦρος (εἰκ. 80). Τὰ ὑπόλοιπα αὐτοτελῆ εἰδώλια εἶναι ἀσήμαντα ἢ κακότεχνα δείγματα ἀπροσδιόριστου ἐργαστηριακοῦ ὕφους. Ὅχι βέβαια γιατί ἡ τέχνη τῆς Ἀττικῆς ἦταν περιφερειακὴ τὸν 7ο αἰ., ἀλλὰ γιατί ἡ ἀνάθεση τῆς αὐτοτελοῦς ἀνθρώπινης μορφῆς ἀπὸ χαλκὸ δὲν εἶχε τὴν παράδοση πού παρουσιάζει στὴν Κρήτη. Πὰ ἀνάλογη ἢ διαφορετικὴ αἰτία λείπει τὸν 7ο αἰ. ἡ ἴδια κατηγορία ἀναθημάτων καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο ἱερὸ τῆς Ἡρας στὴ Σάμο, παρόλο ὅτι ἡ αὐτοτελῆς ἀνθρώπινη μορφή ἀπὸ πηλὸ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολλὰ παραδείγματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ τοπικὰ ἱερὰ τῆς Ἀργο-λιδοκορινθίας τοῦ 7ου αἰ., παρὰ τὴν ἀκμὴ τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων τῆς μεταλλοτεχνίας στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ.

Γενικὰ στὰ ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῶν κατὰ τόπους ἐξωκρητικῶν ἐργαστηρίων δὲν διακρίνεται ἡ ἀρραγὴς διαδοχὴ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν πρῶμο ἀρχαϊκὸ, πού χαρακτηρίζει τὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ μὲ τὴν αἰωνόβια παράδοση σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀναθημάτων. Ἴσως γι' αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐπανεξεταστοῦν οἱ καταβολὲς μεμονωμένων εἰδωλίων ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν κρητικῶν. Πὰ παράδειγμα, ἡ παράδοση τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Μαντίκλου¹²⁷² ἀγνοεῖται, καθὼς λείπουν οἱ προβαθμίδες τοῦ ἢ οἱ βαθμίδες τῆς ἐξέλιξής του στὴ Βοιωτία¹²⁷³. Ἄν ἐξωτερικὲς ἐνδείξεις τὸν ὀρίζουν ὡς βοιωτικὸ ἀνάθημα, οἱ φόρμες του ἀπαντῶνται σὲ παλαιότερα καὶ νεότερα κρητικὰ εἰδώλια. Ὁ ὅμοιος μὲ ἀνεστραμμένη φιάλη ὄγκος τῆς κεφαλῆς ἀποτελεῖ διαχρονικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς ἀπὸ τὸ 750 ἕως καὶ τὸν πρῶμο 6ο αἰ. (πίν. 18-19, εἰκ. 58-60· 108) καὶ συμβαίνει νὰ συνδυάζεται μὲ τὴν ἐπικάλυψη τοῦ ὄγκου τῆς ἀπὸ τὸ δικτυωτὸ κόσμημα, πού ὑπάρχει καὶ στὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Μαντίκλου. Καὶ ἡ περιγραφή τῶν ἔνθετων ματιῶν μὲ νεύρωση εἶναι οἰκεία στοὺς Κρητικούς μεταλλοτεχνίτες τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 2, 65). Ἀκόμη καὶ τὸ μικρὸ στόμα μὲ τὰ προεξέχοντα χεῖλη (πίν. 16, εἰκ. 2) ἢ ὁ ὑψηλὸς ἐπίπεδος λαϊμὸς δὲν λείπει ἀπὸ κρητικὰ παραδείγματα (εἰκ. 71) προγενέστερα τοῦ εἰδωλίου τοῦ Μαντίκλου, ἐνῶ στὸν σύγχρονό του κρητικὸ κοῦρο 23 (πίν. 22-23) ἀπαντᾶται ἡ συγκρότηση τοῦ σώματός του ἀπὸ τὸν ἰσχνὸ ἐπάνω κορμό, τὸ ἔντονα καμπυλούμενο ἰσχίον μὲ τὴν παρεμβαλλόμενη ὡς δακτύλιο ζώνη καὶ ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς μηρούς, πού σχηματίζονται μὲ δύο συμβαλλόμενα ὑπὸ ἀμβλεία γωνία ἐπίπεδα. Ὁ τρόπος πού ἔφθασαν στὴ Βοιωτία οἱ κρητικὲς ἐπιδράσεις δὲν εἶναι προσδιορισμός¹²⁷⁴, γιατί λείπει ἡ ἐξέλιξη τῆς βοιωτικῆς μεταλλοπλαστικῆς σὲ ἀνθρώπινα εἰδώλια ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ στὸν 7ο αἰ.¹²⁷⁵ Πάντως, ἂν Βοιωτὸς χύτευσε τὸ ἀνάθημα τοῦ Μαντίκλου, σίγουρα εἶχε ὑπόψη του κρητικὰ εἰδώλια.

1271. De Ridder 1896, ἀρ. 429 εἰκ. 97· ἀρ. 695 εἰκ. 212· ἀρ. 696 εἰκ. 213 (κρητικό)· ἀρ. 774 εἰκ. 282· ἀρ. 775 εἰκ. 283.

1272. Βοστώνη, Μ. of Fine Arts, ἀρ. 03.997, ΣΥ 0.203 μ.: Homann-Wedeking 1950, 101 = True 1989, 52-57 ἀρ. 2 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

1273. Πὰ τὸν δύσκολο προσδιορισμὸ τῆς φυσιο-

γνωμίας τοῦ βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου μὲ βάση τὰ μετάλλινα τετράποδα ἀπὸ τὸ Καβίριο καὶ τὴν ἔνδοια σὲ μετάλλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια: Schmaltz 1980, 135-147· 154-158.

1274. Πὰ περιοδεύοντες τεχνίτες κάνει λόγο ὁ Schmaltz 1980, 17.

1275. Ἐξίσου προβληματικὸ εἶναι τὸ ἐργαστη-

Πέρα από την οποιαδήποτε απάντηση στο πρόβλημα της πενιχρής αντιπροσώπευσης του 7ου αϊ. σε αυτότελη ανθρώπινα είδωλα από τα ιερά του κυρίως ελληνικού χώρου και των νησιών, ή συνεκτίμηση των κρητικών ειδωλίων με τα έξωκρητικά αποχαρακτηρίζει την κρητική μεταλλοπλαστική από τον όρισμό της ως έπαρχιακή. Αυτή ή παραδοσιακά άκμαία κατηγορία αναθημάτων για την Κρήτη διατηρεί έως και το τέλος του 7ου αϊ. τη δυναμική που ανέπτυξε στη γεωμετρική εποχή και προαναγγέλθηκε από την πρωτογεωμετρική.

5. Η παρακμή

Από τον 6ο αϊ. έως και το 450 ή εξέλιξη των ανθρωπόμορφων αυτότελων ειδωλίων στην Κρήτη είναι καθοδική. Πολλούς λόγους θα μπορούσε να επικαλεσθεί κανείς για τη φτωχή αντιπροσώπευσή τους κατά τον αριθμό και την ποιότητα, που αντιβαίνει στη μακρόχρονη άκμαία παράδοση αυτής της κατηγορίας αναθημάτων.

Η οικονομική δυσπραγία ως παράγων της ύφεσης είναι πιθανή, αν τα κριτήρια περιορισθούν στα δεδομένα του στενού χώρου ενός ιεροῦ, όπως της Σύμης (πίν. 33), που έβριθε σε μετάλλινα αναθήματα από την πρωτογεωμετρική περίοδο της λειτουργίας του έως και τον 7ο αϊ. Οί παλαιότεροι του 6ου αϊ. τετράπλευροι ύποστάτες (πίν. 13, εικ. 41-42), οί τριποδικοί λέβητες ή τα 588 ζώδια¹²⁷⁶ αντικαθίστανται με νέα, αλλά εὔτελους αξίας χάλκινα αναθήματα, όπως ασπίδια, όμοιώματα ύφασμάτων και αἰχμές βελών, που έχουν βρεθεί στις ανώτερες στρώσεις του ανάμεικτου στρώματος της υπαίθριας λατρείας. Αυτή ή αλλαγή δείχνει ότι ή έθιμη, θά έλεγε κανείς, προσφορά μετάλλινων αναθημάτων από όρισμένες κοινωνικές ομάδες πιστών στο ιερό της Σύμης¹²⁷⁷ χρειάστηκε να προσαρμοσθεί στις τρέχουσες οικονομικές δυνατότητές τους με τη δραστική μείωση του κόστους του αναθήματος και τη συρρίκνωση του αριθμοῦ των παραδειγμάτων από τις καθιερωμένες κατηγορίες των ειδωλίων και των περιτμητων έλασμάτων¹²⁷⁸. Άλλα ή εκδοχή μιᾶς έστω γενικής και παρατεταμένης οικονομικής κρίσης από τον 6ο αϊ. και μετά, που ανακλάται σε ένα κρητικό ιερό, έρμηνεύει μονομερῶς το καθολικό φαινόμενο της βαθμιαίας καθίζησης, ή όποία είναι προφανής σε όλα τα κρητικά έργα του 6ου αϊ. και έπιτείνεται στον 5ο¹²⁷⁹.

Η έρμηνεία του φαινομένου αναζητήθηκε στην πληθυσμιακή μείωση από άγνωστους κλιματικούς ή φυσικούς παράγοντες¹²⁸⁰, προφανῶς κατά το μοντέλο έρμηνείας των “σκοτεινῶν αἰώνων”. Έρμηνείες όμως αὐτοῦ του τύπου προϋποθέτουν την απότομη ἀναστολή, έστω και σύντομη, εκείνων τουλάχιστον των στοιχείων του κοινωνικοῦ βίου που

ριακό ὕψος και του γυναικείου ειδωλίου της Βαλτιμόρης, Walters Art Gallery, αρ. 54.733, Υ 0.172 μ.: True 1989, 57-61 αρ. 3 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

1276. Schürmann 1996.

1277. Βλ. σημ. 629, 799, 846.

1278. Λεμπέση 1985, 100-105 πίν. 29-32.

1279. Γενικά για την τέχνη στην Κρήτη του 6ου αϊ.: Boardman 1961, 149. Για την παρακμή της στα έπιτύμβια μνημεῖα: Λεμπέση 1976, 101-102.

1280. Boardman 1982, 230-232 με λάθος χρονολόγηση του περιτμητου έλάσματος με τον Έρμη (232 εικ. 40, όπου διόρθωσε Κεδρίτη ἀντί Δενδρίτη).

δὲν ἀφοροῦν στὴν ἐπιβίωση τῶν μελῶν μιᾶς κοινότητος ἢ πόλης, ὅπως γιὰ παράδειγμα τῶν μετάλλινων ἀναθημάτων¹²⁸¹. Στὴν πραγματικότητα ἡ ὕφεση δὲν παρουσιάσθηκε ὡς “κεραυνὸς ἐν αἰθρίᾳ”, ὅπως δείχνουν τουλάχιστον τὰ δαπανηρὰ ὅπωςδὴποτε χάλκινα εἰδώλια. Τόσο ἡ ἀριθμητικὴ, ὅσο καὶ ἡ ποιοτικὴ τους καθίζηση εἶναι βαθμιαία στὴ διάρκεια τοῦ 6ου αἰ. μὲ ἀξιόλογες ἐξαιρέσεις κατὰ τὴν ποιότητα (εἰκ. 108· 116-117), καὶ ἐκδηλώνεται ἐμφανέστερα στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. (πίν. 34-35, εἰκ. 121-124). Ἐμφανὴς εἶναι ὁ συντηρητισμὸς καὶ στὸ θεματολόγιο τῶν εἰδωλίων¹²⁸². Ὁ θωρακοφόρος Br 106 τοῦ Λούβρου (εἰκ. 114) ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα ἰδεολογικῆς καθήλωσης, γιὰτὶ λείπει κάθε ἔνδειξη γιὰ τὴ θεϊκὴ φύση του, ἐνῶ ἡ ἀπεικόνιση θνητῶν ὅπλοφόρων στὸν τύπο τοῦ “ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ” ἦταν ἐκτὸς συρμοῦ τὸν 6ο αἰ.¹²⁸³, μὲ ἐξαίρεση κάποια παραδείγματα περιφερειακῶν ἐργαστηρίων¹²⁸⁴.

Τὰ αἷτια μιᾶς τόσο γενικῆς παρακμῆς στὴν τέχνη ἑνὸς τόπου ὅπου ἡ ζωὴ συνεχιζέται πρέπει νὰ ὀφείλονται στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωση τῶν κατοίκων¹²⁸⁵. Μόλις ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ δικαιώνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς ὡς ἐπαρχιακῆς, σὲ ἀντιδιαστολὴ τῆς ἀκμαίας διαδρομῆς τῆς κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ προηγήθηκαν καὶ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἄνθησι, ποὺ παρουσιάζει αὐτὸς ὁ τομέας τῆς τέχνης σὲ ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τὸν 6ο αἰ. καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου. Ἡ κοινωνικὴ ἀντίδραση κατὰ τοῦ ἀποστεωμένου ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος τῆς Κρήτης ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται μόλις τὸν 4ο αἰ. Τοῦ ἴδιου αἰῶνα εἶναι τὸ εἰδῶλιο 392 ἀπὸ τὰ Μουλιανὰ τῆς Σητείας (εἰκ. 125), τοῦ ὁποῖου ἡ καλὴ ποιότητα καὶ ἡ ἀφομοίωση τῶν ἐπιδράσεων τῆς μεταπολυκλείτειας σχολῆς¹²⁸⁶ προαναγγέλουν τὴν ἀνάκαμψη τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (πίν. 36, εἰκ. 127-129).

Τὸ κενὸ σὲ χάλκινα εἰδώλια ἀνθρώπων μορφῶν, ποὺ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ 450 ἕως τὸ 350 περίπου στὴν Κρήτη, ἀντιστοιχεῖ στὴ δραματικὴ μείωση τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀναθημάτων τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἀνὰ τὸ Πανελλήνιο. Πὰ τὴν ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ὑποστηρίχθηκε ὅτι οἱ οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ ἡ ἀνάδειξη ἐπώνυμων καλλιτεχνῶν παραγκῶνισαν τοὺς τεχνουργοὺς τῶν μετάλλινων εἰδωλίων¹²⁸⁷. Κατὰ μία ἄλλη ἄποψη, ἡ αἰτία βρίσκεται στὴν κλοπὴ τῶν οἰκωνοθησαυρῶν τῶν πανελλήνιων ἱερῶν ἀπὸ “λωποδύτες Ρωμαίους” ἢ καὶ στὴν ἀντικατάσταση τῶν μετάλλινων εἰδωλίων ἀπὸ τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα¹²⁸⁸. Ἀλλὰ οὔτε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἔκανε φτωχότερους τοὺς πιστοὺς ὅλης τῆς Ἑλλάδας, οὔτε οἱ

1281. Δεδομένα ἀνάλογης διακοπῆς δὲν ὑπάρχουν καὶ ἡ ἄποψη γιὰ τὴν πληθυσμιακὴ μείωση εἶναι ἐπισημασμένη, γιὰτὶ λείπει ἡ συγκριτικὴ μελέτη κεραμικῶν συνόλων ἀπὸ οἰκισμοὺς, νεκροταφεῖα καὶ ἱερὰ τοῦ 6ου ἕως καὶ τοῦ 4ου αἰ.

1282. Πὰ τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ σὲ ἄλλες κατηγορίες χάλκινων ἔργων τοῦ 6ου αἰ.: Λεμπέση 1985, 100· 200· 219.

1283. Ἐνδεικτικὰ πρβ. τοὺς πίνακες μὲ παραδείγματα τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου τύπου ὅπλοφόρων ποὺ δίνει ἡ Jost 1975, 353-363. Πὰ τὸν περιορι-

σμὸ τοῦ παλαιοῦ τύπου σὲ Παλλάδια, στὴν Ἀθηνᾶ Πρόμαχο καὶ τὸν Δία: Niemeyer 1960, 20-24. Korpeke 1976, 16-21.

1284. Ἐνδεικτικὰ Ortiz 1994, ἀρ. 115.

1285. Kontoleon 1970, 86-87. Λεμπέση 1985, 218-219· τῆς ἴδιας 1987, 164-165· 170-172. Ἀντίθετα μὲ Florens 1987, 123, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τὸ ἀποτέλεσμα ἀντὶ τῆς αἰτίας.

1286. Βλ. σ. 150-152, 154.

1287. Rolley 1993, 395.

1288. Thomas 1992, 104.

ἐπώνυμοι γλύπτες ἐκάλυπταν τὶς ἀνάγκες ὅλων τῶν τοπικῶν ἱερῶν, οὔτε κάθε ἱερὸ διέθετε οἶκο-θησαυρὸ γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀναθημάτων. Καὶ ἡ ἀντικατάσταση τῶν χάλκινων εἰδωλίων μὲ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰ. μπορεῖ νὰ εἶναι πιθανὴ γιὰ τὴν Ἀττικὴ¹²⁸⁹, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων στὴν Κρήτη ἀποκλείει τὴ γενίκευση τῆς ὑπόθεσης¹²⁹⁰.

Ἐνα τόσο γενικὸ φαινόμενο, ὅπως ἡ διακοπὴ τῆς ἀνάθεσης μετάλλινων ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε ἀντιπροσωπεύονται μὲ λίγα σχετικὰ παραδείγματα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ 350, μοιάζει νὰ ἔχει γιὰ βασικὴ αἰτία τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τῆς ἀναφορᾶς τῶν πιστῶν πρὸς τὸ θεῖον, ἐνῶ εἰδικοί κατὰ τόπους λόγοι φαίνεται ὅτι ἐπέβαλαν τὸ εἶδος τῆς κατηγορίας πού ὑποκατέστησε τὰ μετάλλινα εἰδώλια. Ἐξάλλου ἡ διακοπὴ τῆς ἀνάθεσής τους συμπίπτει καὶ μὲ τὴν τροποποίησιν τοῦ τελετουργικοῦ τῆς λατρείας στὰ ἱερά, ὅπου οἱ ὑπαίθριες ἱεροπραξίες μὲ τὰ πολλὰ κατάλοιπα ἀπὸ θυσιασμένα ζῶα καὶ τελετουργικὰ δεῖπνα ἀτονοῦν ἀνὰ τὸ Πανελλήνιο, ὅπως καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹²⁹¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τροποποιημένη σχέσιν τῶν πιστῶν πρὸς τὸ θεῖον χρειάσθηκε νὰ γίνουν στὴν Κρήτη καὶ κάποιες ἀλλαγές στὸ ἀπαρχαιωμένο πολιτικὸ σύστημά της, γιὰ νὰ βγεῖ ἡ μεταλλοπλαστικὴ ἀπὸ τὴ “χειμερία νάρκη” της. Οἱ διορθωτικὲς μεταβολές πρὸς τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ πολιτεύματος, πού συμπίπτουν μὲ τὴ μακεδονικὴ ἐξάπλωση τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐπέφεραν καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάκαμψιν τῶν κρητικῶν πόλεων. Ἡ ἀνάπτυξιν τῆς μισθοφορίας, ἡ ἐντατικὴ ἄσκησιν τῆς πειρατίας καὶ ἡ εὐκαιριακὴ τοῦ δουλεμπορίου μὲ τὰ συνακόλουθα οἰκονομικὰ ὀφέλη διέδρυναν καὶ τοὺς ὀρίζοντες ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ¹²⁹². Σὲ αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ καθεστῶς ἀνάπτυξης τῶν κρητικῶν πόλεων, πού ἦταν ἐπιδεκτικὲς στοὺς παρεμβατικὸς διακανονισμοὺς τῶν πολιτικῶν διαφορῶν τοὺς ἀπὸ τοὺς Διαδόχους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀνανεώνεται καὶ ἡ μεταλλοπλαστικὴ, ἀλλὰ παραμένει περιφερειακὴ ὅπως καὶ ἡ θέσιν πού κατεῖχε ἡ Κρήτη στὸν κόσμον τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

1289. Βλ. Neumann 1979, 15 σημ. 46· 44-45· 78-79, ὅπου τὰ μεμονωμένα ἐκτὸς Ἀττικῆς παραδείγματα μοιάζουν μὲ ἐξαιρέσεις.

1290. Hamiaux 1992, 143 ἀρ. 136· 148 γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ προέλευσιν τὴ Γόρτυνα, πού ἀφορᾷ πιθανότατα τὴ Γόρτυνα τῆς Ἀρκαδίας.

1291. Πὰ τὴ “natural mental and social shift” στὸ

εἶδος τῶν ἀναθημάτων ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ: Snodgrass 1989, 287-293.

1292. Πὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιον αὐτῆς τῆς ἐποχῆς: Spyridakis 1970, 40-68. Πρόσθεσε Petropoulou 1985, 135-137 γιὰ τὴν οἰκονομικὴ-κοινωνικὴ θέσιν τῆς Κρήτης στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Πὰ τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλον τῆς Κνωσοῦ τὴν ἴδιαν ἐποχὴ: Calaghan 1994, 135-140.

Χ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ

Η συνεχής ανάθεση χάλκινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων στα κρητικά ιερά από τη 2η στην 1η χιλ. επαναφέρει το ζήτημα των αρχών της ειδωλοπλαστικής από χαλκό και των έρεθισμών, που προκάλεσαν την εμφάνιση αυτής της κατηγορίας αναθημάτων στα έξωκρητικά ιερά του έλληνικού χώρου.

Η έκρηκτική άνθηση της κατηγορίας των προσαρτημένων ανδρικών ειδωλίων στις λαβές των γεωμετρικών τριποδικών λεβήτων, για τα όποια υιοθετείται ο ανατολικός τύπος του “έπιτιθέμενου πολεμιστή”, όπως και ο τύπος της γυμνής γυναικείας μορφής με συμπτυγμένα πόδια σε παραδείγματα του 8ου αϊ., όδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι αρχές της πλαστικής στον χαλκό δέν είναι παλαιότερες του ύστερου 9ου αϊ. και ότι ή γένεσή της όφείλεται στην Άνατολή¹²⁹³. Ωστόσο, και το θέμα του όπλοφόρου μορφοποιείται αυτόδύναμα από τον 11ο αϊ. στα κρητικά ειδώλια (πίν. 9), και ο τύπος της γυμνής γυναικείας μορφής με συμπτυγμένα πόδια άπαντάται στην Κρήτη από τη μέση πρωτογεωμετρική περίοδο, χωρίς καμία όφειλή στην Άνατολή¹²⁹⁴, και τα δύο μεγαλύτερα πανελλήνια ιερά έχουν άυτοτελή ειδώλια παλαιότερα από τα προσαρτημένα σε τρίποδες. Της Όλυμπίας τα πρώιμα ειδώλια χαρακτηρίσθηκαν ως “πρωτόγονα”¹²⁹⁵, χωρίς νά τίγεται το πρόβλημα των καταβολών τους, ένω των Δελφών έκτιμήθηκαν ως έργα κακότεχνα της ύστερης γεωμετρικής περιόδου¹²⁹⁶. Προφανώς, γιατί ούτε τα άμεσα τυπολογικά παράλληλά τους βρίσκονται στην Άνατολή ούτε έντυπωσιάζουν με το μέγεθος και την ποιότητα, όπως τα προσαρτημένα ειδώλια στις λαβές των τριποδικών λεβήτων.

Άποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση άυτών των έκτιμήσεων ήταν ή θεωρία ή σχετική με τους “σκοτεινούς αιώνες”, που ύποστηρίξε την πληθυσμιακή έρήμεση, την άπομόνωση και τη διαβίωση σε πρωτόγονες συνθήκες όσων επέζησαν στην κυρίως Έλλάδα και τα νησιά, όπως και την άποκοπή τους από τις πηγές προμήθειας σε μέταλλα¹²⁹⁷. Η ζοφερή εικόνα των “σκοτεινών αιώνων” έχει αλλάξει ύστερα από την

1293. Müller 1929, 167-176. Homann-Wedeking 1950, 21. Schweitzer 1969, 133-138· 151. Boardman 1961, 76-77· 118-119. Nicholls 1972, 18-22. Mitten 1975, 22-23. Rolley 1969, 49 σημ. 4 (Όλυμπία), 102 (Δελφοί)· του ίδιου 1977, 106-113, όπου και άσκεείται κριτική για την άναθεωρημένη ύψηλή χρονολόγηση των ειδωλίων της Όλυμπίας. Floren 1987, 30-31.

1294. Βλ. σ. 66-67, 265 για το 12 και εικ. 37.

1295. Kunze 1967, 221.

1296. Rolley 1969, 38-43 άρ. 16-24.

1297. Schweitzer 1969, 133, όπου κάνει λόγο για έναν “neuen griechischen Welt ... in einem primitiven Zustand”. Desborough 1972, 329-355· 313-318 με λιγότερο άκαμπτη διατύπωση. Vilmos 1987, 3-14 με άκραία άποψη. Snodgrass 1980, 49-58, όπου και ύποστηρίζεται ή όψημη χρονολόγηση των άναθημά-

άνασκαφή του πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου στο Λευκαντί και την άσκηση κριτικής στις σχετικές θεωρίες¹²⁹⁸. Άλλα και για την Κρήτη, όπου η θεωρία της “έρήμωσης” δεν είναι εφαρμόσιμη, έχουν πολλαπλασιασθεί οι ένδείξεις που μαρτυρούν αναβαθμισμένο βιοτικό επίπεδο από τον πρώιμο 10ο αϊ., σε σύγκριση με τις συνθήκες διαβίωσης της σύντομης υπομινωικής περιόδου.

Ειδικά για τον τομέα της κρητικής μεταλλοπλαστικής επισημαίνεται ότι ο αριθμός των 28 δημοσιευμένων ανθρώπινων ειδωλίων του πρωτογεωμετρικού ρυθμού από διάφορες θέσεις λατρείας¹²⁹⁹ επαυξήθηκε με τρία ειδώλια από το ιερό της Σύμης (πίν. 10-12). Άν σε αυτά προστεθούν τα παρεμφερούς αξίας 28 χάλκινα πρωτογεωμετρικά τετράποδα από την ίδια θέση λατρείας¹³⁰⁰, τα φθηνότερα κοσμήματα, οι περόνες ή τα διαδήματα της ίδιας εποχής, οι ακριβοί τριποδικοί λέβητες και οι δύο παλαιότεροι δαπανηροί τετράπλευροι υποστάτες του τέλους του πρωτογεωμετρικού ρυθμού¹³⁰¹ (είκ. 41-42, 163), διαγράφεται μία εικόνα άνετης διαβίωσης για τους πιστούς που προσέρχονταν στο ιερό. Και αν τα μέταλλα αναθήματα υπόκεινται στους μηχανισμούς που επιδίωκαν να διατηρούν την αξία του ακριβού υλικού από το όποιο κατασκευάζονταν¹³⁰², ή υπερεπάρκεια σε χαλκό και κασσίτερο στην Κρήτη των δύο πρώτων αιώνων της 1ης χιλ. τεκμηριώνεται με τα αναθήματα του ιερού και μόνο της Σύμης.

Η έλλειψη κεραμικής του πρωτογεωμετρικού και του πρώιμου γεωμετρικού ρυθμού από τα ιερά των Δελφών και της Όλυμπιας αποτέλεσε το πρόσθετο επιχείρημα για τη χαμηλή χρονολόγηση των αρχών της ελληνικής μεταλλοπλαστικής¹³⁰³. Άλλα και σε άλλα ιερά/άποδέκτες μετάλλινων αναθημάτων σπανίζουν τα πήλινα αγγεία των αντίστοιχων περιόδων¹³⁰⁴. Η έλλειψη οστράκων της πρώιμης 1ης χιλ. ίσως είναι τυχαία, αν συσχετισθεί το είδος της λατρείας που περιόριζε τον αριθμό των αγγείων σε όσα έφερναν οι πιστοί για δική τους χρήση, και αν έχομε κατά νου την έκταση των δύο μεγαλύτερων πανελλήνιων ιερών, που έχουν έρευνθεί με παλαιές μεθόδους άνασκαφής. Πρόσφατες σχετικά άνασκαφικές τομές στο ιερό των Δελφών τεκμηριώνουν τη συνεχή χρήση του χώρου από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην πρωτογεωμετρική εποχή¹³⁰⁵ και στο ιερό της Όλυμπιας τη λειτουργία του ως τόπου συνεχούς λατρείας από την ύστερη φάση της ύστερης χαλκο-

των με την υπόθεση ότι ξαφνικά τον 8ο αϊ. “άνακατευθύνεται ο πλοῦτος από τους τάφους στα ιερά”. Τη θεωρία του υίοθετεί η Langdon (1985, 25-30) για τα ανθρώπινα ειδώλια, παρόλο ότι η κτερισματική χρήση τους δεν είχε προηγηθεί της αναθηματικής.

1298. Wheeler, Muhly, Maddin 1989, 10-26· Muhly 1998, 321-324.

1299. Naumann 1976, 94-97.

1300. Schürmann 1996, 8-14. Rolley 1998, 296-297 (κριτική).

1301. Ένδεικτικά: Λεμπέση, ΠΑΕ 1981, 394 πίν. 259γ (=δακτυλίδι)· αυτόθι 1977, 410-411 σημ. 1 (=περόνη) και 1988, 262 (=διαδήματα)· για τον έναν υποστάτη ΠΑΕ 1975, 329 πίν. 259 με άναφορά

παλαιότερων θραυσμάτων, που έχουν αύξηθει και ΠΑΕ 1997, 207 για το τελευταίο από τα πολλά θραύσματα του δεύτερου υποστάτη.

1302. Knapp, Muhly and Muhly 1988, ιδιαίτερα 238-241.

1303. Rolley 1977, 132-145.

1304. Για την ελάχιστη κεραμική της πρωτογεωμετρικής εποχής σε σύγκριση με το πλήθος των αγγείων της 2ης χιλ. στο ιερό της Σύμης βλ. ένδεικτικά Kanta 1991, 497. Και στο ιερό του Θέρμου το στρώμα των χάλκινων αναθημάτων δεν έδωσε κεραμική: Ρωμαιοί 1915, 246-250· Παπαποστόλου 1997, 333.

1305. Luce 1993, 626-631. Για τα μυκηναϊκά ειδώλια από τον χώρο του ιερού και την ύπαρξη

Εἰκ. 172. Ὀλυμπία, Β 6269, Υ 0.092 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

κρατίας στην πρωτογεωμετρική ἐποχή¹³⁰⁶. Μὲ τὰ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἐπειδὴ πρῶιμα μετάλλινα ἀναθήματα ἔχει δώσει τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας¹³⁰⁷, σκόπιμο εἶναι νὰ διερευνηθεῖ τί ἀντιπροσωπεύει ὁ “πρωτογονισμός” τῶν πρῶιμων αὐτοτελῶν εἰδωλίων τῆς καὶ νὰ ἐλεγχθεῖ, ἂν πράγματι κάποια εἰδῶλια τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν εἶναι ἔργα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς¹³⁰⁸.

Μὲ τὰ δεδομένα τῆς συνεχοῦς χύτευσης χάλκινων αὐτοτελῶν εἰδωλίων στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ 2η στὴν 1η χιλ., τῆς ἀδιαφορίας τῶν Μυκηναίων γι’ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀναθημάτων καὶ τῶν δυνατοτήτων ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων τῶν πρωτογεωμετρικῶν οἰκισμῶν, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές στὸ Λευκαντί¹³⁰⁹, εἶναι πιθανότερο νὰ συνέβαλε ἡ γειτονικὴ Κρήτη στὴ διαμόρφωση τῆς μεταλλοπλαστικῆς τοῦ κυρίως ἐλληνικοῦ χώρου, παρὰ ἡ Ἀνατολή¹³¹⁰.

Οἱ εὐκαιριακὲς συνδέσεις κάποιων κρητικῶν εἰδωλίων μὲ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα¹³¹¹ εἶναι πολὺ περισσότερες, ἀπὸ ὅσες ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Τεκμηριώθηκε ἤδη ἡ ἔνταξη τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου τῆς Ὁξφόρδης 1946.113 (εἰκ. 30) ἀνάμεσα στὰ ὄψιμα μετανакτορικὰ/ὑπομινωικὰ εἰδῶλια καὶ ὁ “πρωτογονισμός” του ὁρίσθηκε ὡς ἔσχατο στάδιο ἐκφυλισμοῦ τῆς μετανакτορικῆς μεταλλοπλαστικῆς¹³¹². Ἡ σύγκρισή του μὲ τὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο Β 6269 τῆς Ὀλυμπίας¹³¹³ (εἰκ. 172) φανερώνει ὅτι καὶ ὁ “πρωτογονι-

ὑπαίθριας λατρείας ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΙΑ2 ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΠΙΓ: Müller 1992, 475-481.

1306. Kyrieleis 1990, 187 εἰκ. 15.

1307. Herrmann 1987, 426-436.

1308. Rolley 1969, 39-40.

1309. Popham, Sackett and Themelis 1980, 356-369.

1310. Langdon 1985, 272-276.

1311. Hogarth 1899-1900, 107· 115. Kunze 1967, 222. Boardman 1961, 118, σημ. 1. Heilmeyer 1972, 67. Naumann 1976, 41-42· 58-59.

1312. Βλ. σ. 62-63.

1313. Υ 0.092 μ.: Kunze 1967, 214-215 πίν. 106, 2-3.

σμός” τοῦ πελοποννησιακοῦ εἰδωλίου δὲν ἀντιπροσωπεύει τὶς τάσεις ἀναζήτησης, ποὺ προϋποθέτει ὁ ρυθμὸς κάθε νέας πολιτιστικῆς περιόδου. Τὸ εἰδῶλιο εἶναι ὁ ἀποδέκτης τοῦ διαλυμένου μετανакτορικοῦ ρυθμοῦ, ὅπως δείχνουν τὸ πανομοιότυπο σανιδόσχημο σῶμα μὲ τοὺς ἐλάχιστα διογκωμένους γλουτοὺς τῶν δύο εἰδωλίων, τὰ ἄκαμπτα σκέλη τους μὲ τὰ ἀνακαμπτόμενα ἄκρα πόδια καὶ τὸ κυριότερο ἢ ὑπέρμετρη ἐπιμήκυνση τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἐκφυλισμένης ραδιότητος. Τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας διαφοροποιεῖ βέβαια τὸ κρητικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ πελοποννησιακόν. Ἄν ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι τυχαία, ἴσως ἀπληγεῖ διαφορετικὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη: τοῦ Κρητικοῦ ἀναθέτη ποὺ ἐκφραζόταν μὲ τὴν παραδοσιακὴ χειρονομία τοῦ “σεβίζοντος” καὶ τῶν Πελοποννήσιων ποὺ ἀποδέχθηκαν ἓνα τυπικὰ κρητικόν¹³¹⁴, συγκινησιακόν σχῆμα χειρονομίας μὲ πολυσήμαντο περιεχόμενον¹³¹⁵. Ὁ ὅμοιος μάλιστα τρόπος τῆς ἀπόδοσής του στὸ B 6269 καὶ στὸ πρῶμο πρωτογεωμετρικόν εἰδῶλιο 202 ἀπὸ τὴν Πατσό¹³¹⁶ (εἰκ. 177), ὅπως καὶ ἡ ἴδια ὀπτικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ ἄδρὸ πλάσιμο εὐνοοῦν τὸν συγχρονισμό του μὲ τὸ κρητικόν εἰδῶλιο. Μὲ τὸ διαθέσιμο ὑλικὸ δύσκολα τεκμηριώνεται ἂν τὸ εἰδῶλιο B 6269 χυτεύθηκε ἀπὸ Κρητικόν ἢ ντόπιο τεχνίτη, παρόλο ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ περιοδεύοντες τεχνίτες κατὰ τὴν ὕστερη 2η καὶ τὴν πρῶμη 1η χιλ.¹³¹⁷ Πάντως ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση μεταφύτευση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴν Πελοπόννησο ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς ντόπιους νὰ ἐφαρμόσουν τὰ διδάγματά της στὰ ἀνδρικά εἰδῶλια B 5994, B 5377 (εἰκ. 173) καὶ B 5378, ποὺ ἔχουν ἐκτιμηθεῖ σωστὰ ὡς τὰ παλαιότερα παραδείγματα τῆς 1ης χιλ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας¹³¹⁸.

Τὶς πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὑπὸ διαμόρφωση ὕψος ἑνὸς πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου¹³¹⁹ δίνει τὸ εἰδῶλιο 6168 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία¹³²⁰ (εἰκ. 174), ποὺ ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ. Ἡ ἄμετρη ἐπιμήκυνση τοῦ σώματός του καὶ ἡ ὅμοια μὲ σχηματοποιημένο αἰδοιοθύλακα ἀπόδοση τοῦ αἰδοίου ἀντλοῦν ἀπὸ μετανакτορικὰ/ὑπομινωικὰ εἰδῶλια (πίν. 8, εἰκ. 17, 20), ἐνῶ ὁ γερός πρὸς τὰ ἔμπρὸς κορμός του, οἱ προεξέχοντες γλουτοὶ καὶ τὸ κοιλόκυρτο περιγράμμα τῶν σκελῶν του ἔχουν γιὰ ἄμεσα παράλληλα κρητικὰ καὶ πάλι εἰδῶλια τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου¹³²¹ (εἰκ. 28), στὰ ὅποια πλεονάζουν οἱ κληροδοτημένες μυκη-

1314. Langdon 1985, 98 (=τοπικὴ ἐπινόηση). Byrne 1991, 116 (= κρητικῆς προέλευσης).

1315. Ἀντίθετοι μὲ τὴν ἐρμηνεία του ὡς “ἐπιφάνεια” οἱ Müller-Karpe 1959, 79· Mitten 1975, 22-23. Γιὰ τὴν ἀναγωγή αὐτοῦ τοῦ σχήματος χειρονομίας στὴ ΜΜ ἐποχὴ: Brown and Peatfield 1987, 32. Πὰ τὴν πολυσημία της: Neumann 1965, 91-93.

1316. Βλ. σ. 172: Neumann 1976, 95 P15.

1317. Γιὰ τὴ μετακίνηση μεταλλοτεχνιτῶν τῆ 2η χιλ.: Kardara 1968, 223-224 καὶ Philipp 1990, 88-89 γιὰ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες τῆς 1ης χιλ.

1318. Μ. Ὀλυμπίας B 5994, Y 0.045 μ.· B 5377, Y 0.07 μ.· B 5378, Y 0.055 μ.: Kunze 1967, 213-215· 217-218 πίν. 106.1a-c, ὅπου γιὰ τὸ B 5377 δέχεται ἀργίτικα πρότυπα καὶ γιὰ τὸ B 5378 προτείνει τὴν

ταύτισή του μὲ ἡνίοχο. Ἀλλὰ καὶ ἡ φόρμα τῆς κεφαλῆς τοῦ B 5377 εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ ἀργίτικου προτύπου καὶ ἡ χειρονομία τοῦ B 5378 εἶναι τελετουργικὴ καὶ μὲ πανομοιότυπη ἀπόδοση ὑπάρχει σὲ κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια: Neumann 1976, P2, P10, P20 πίν. 19, 22, 25.

1319. Herrmann 1964, 17-57· 60-66· γιὰ τὰ πελοποννησιακὰ ἐργαστήρια καὶ γιὰ τῆς Ὀλυμπίας ἰδιαιτέρα 22· 40 σημ. 14.

1320. Y 0.10 μ. Kunze 1967, 214. Herrmann 1987, 432-436, ποὺ τὸ χρονολόγησε στὴν ὑπομυκηναϊκὴ/πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ τὸ συνέδεσε μὲ τὴ μυκηναϊκὴ πηλοπλαστικὴ.

1321. Ὁ Herrmann (1987, 433-436) προσφεύγει στὰ λιγότερο συγγενικὰ πηλινὰ εἰδῶλια τῶν ΥΜ

Είκ. 173. Όλυμπία,
B 5377, Y 0.07 μ.,
ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

Είκ. 174. Άθήνα, χ. 6168, Y 0.10 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

ναϊκές φόρμες¹³²². Καὶ ὁ τύπος ἐπίστεψης (;) τοῦ πελοποννησιακοῦ εἰδωλίου 6168 μοιάζει περισσότερο μὲ ἀδέξια μεταφορὰ τοῦ περιχειλώματος τῆς κεφαλῆς τοῦ ὀπλοφόρου 11 (πίν. 11), παρὰ μὲ τὸν “πόλο” τῶν πήλινων μυκηναϊκῶν εἰδωλίων¹³²³.

Ἄν ἡ μέση πρωτογεωμετρικὴ περίοδος καλύπτει τὸ β' μισὸ τοῦ 10ου αἰ., σύμφωνα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν πρωτογεωμετρικῶν εἰδωλίων, τὸ εἰδώλιο 6168 καὶ ἡ ὁμάδα τῶν τεσσάρων τῆς Όλυμπίας (εἰκ. 172-173) εἶναι προγενέστερη. Ἴσως στὸ α' μισὸ τοῦ 10ου αἰ., ἂν ὄχι στὸν ὕστερο 11ο, φαίνεται νὰ μεταφυτεύθηκαν οἱ ἐπιδράσεις τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴν Πελοπόννησο, τῶν ὁποίων ἡ ἀδέξια ἐφαρμογὴ δίνει ἓνα ἀποτέλεσμα περισσότερο “πρωτόγονο” σὲ σύγκριση μὲ τῶν κρητικῶν εἰδωλίων τῆς πρώτης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 10, εἰκ. 26-27).

Τὸ πρῶτο βῆμα αὐτονόμησης τῆς πελοποννησιακῆς μεταλλοπλαστικῆς ἀπὸ τὴν κρητικὴ ἀντιπροσωπεύει μία δεύτερη ὁμάδα εἰδωλίων τῆς Όλυμπίας μὲ ἀνυψωμένα ἢ ἀνοικτὰ στὰ πλάγια χέρια, πὺν ἔχουν ἐπίσης χαρακτηρισθεῖ ὡς “πρωτόγονα”¹³²⁴. Οἱ στρογγυλοὶ συμπαγεῖς ὄγκοι τους, ὁ συμπιεσμένος κορμὸς καὶ οἱ ἔντονες, ἔστω καὶ ἀδέξιες, ἀρθρώσεις (εἰκ. 175) ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ ξένα πρὸς τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῶν πρωτογεωμετρικῶν κρητικῶν εἰδωλίων. Μόλις τώρα διαγράφονται στὸν “πρωτογονισμό” τῶν εἰδωλίων τῆς Όλυμπίας οἱ τάσεις ἀναζήτησης τῆς φυσιογνωμίας τοῦ τοπικοῦ

ΠΙΒ/Γ περιόδων ἀπὸ τὴ Φυλακωπή, γιὰ νὰ στηρίξει τὴ χρονολόγησι τοῦ 6168 στὴν ὑπομυκηναϊκὴ ἢ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ. Kaulen 1963, 10 σημ. 6 (ὑπομυκηναϊκό). Langdon 1985, 90· 98 σημ. 14 (10ος αἰ. μὲ ἐπιφύλαξη).

1322. Βλ. σ. 61-63· 289, σημ. 1254.

1323. Herrmann 1972, 59 (= πόλος). Schweitzer

1969, 133 (=πέτασος).

1324. Kunze 1944, 105-107 σημ. 3-4 πίν. 32· τοῦ Ἰδίου 1961, 140-141 (900-850) = Schweitzer 1969, 133-135 εἰκ. 92 πίν. 117-123 καὶ Kunze 1967, 223-224, ὅπου τὰ διαχωρίζει σωστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ὁμάδα, ἀλλὰ παρατείνει τὴ διάρκειά τῆς δεύτερης ἕως τὸ 800.

Εἰκ. 176. Ἀθήνα, χ. 6169, Υ 0.075 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

Εἰκ. 175. Ἀθήνα, χ. 6167, Υ 0.10 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁμάδα κατάγεται ὁ ἡνίοχος μὲ τὸν ἀποσπασματικά σωζόμενο παραβάτη τοῦ ἄρματος B 1671 τῆς Ὀλυμπίας (εἰκ. 48), ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχὴ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ στὴν Πελοπόννησο, μὲ βάση τὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν εἰδωλίων, ὅπως σημειώθηκε¹³²⁵. Ἄν ἡ ἄμεση ἐξάρτηση τῆς πρώτης ὁμάδας τῶν “πρωτόγονων” εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας ἀπὸ τὰ κρητικὰ εἰδώλια, ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξή τους στὸ ἀ΄ μισό τοῦ 10ου αἰ., μὲ νεότερο παράδειγμα τὸ 6168 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (εἰκ. 174), ἡ δεύτερη ὁμάδα τῶν “πρωτόγονων” εἰδωλίων ἴσως χρονολογεῖται κατὰ σύμβαση στὸν ὕστερο 10ο/πρώιμο 9ο αἰ., μὲ νεότερο παράδειγμα τὸν ἡνίοχο B 1671.

Ἡ συμβολὴ τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῆς Πελοποννήσου εἶναι προφανὴς καὶ στὸ γυναικεῖο εἰδώλιο 6169 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία¹³²⁶ (εἰκ. 176). Ἡ ἐμφατικὴ ἀπόδοση τῶν μαστῶν βρίσκει ἄμεσο παράλληλο στὸ πῆλινο γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα τῆς πρώτης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 36), ἐνῶ τὸ διαχρονικὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας ἐνδημεῖ στὴ μετανακτορικὴ καὶ πρωτογεωμετρικὴ εἰδωλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης. Ἡ ἄμεση προβαθμίδα του βρίσκεται στὸ πρώιμο πρωτογεωμετρικὸ γυναικεῖο εἰδώλιο 202 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀπὸ τὴν Πατσό (εἰκ. 177), ἐνῶ τὸ σχῆμα τῶν ἐκφυόμενων ποδιῶν ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τῆς χύτευσης¹³²⁷ ἔχει γιὰ παράλληλο τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Βρό-

1325. Βλ. σ. 79, 290.

1326. Υ 0.075 μ.: Furtwängler 1890, 41 ἀρ. 261 πίν. 15 = Böhm 1990, 21, 151 B5.

1327. Γιὰ τὴ στάση τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Βρόκα-

στο βλ. σ. 286. Τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς χύτευσης ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ὑποστήριξε ὁ Schweitzer (1969, 133 πίν. 118) σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Kunze (1961, 140 σημ. 5).

καστρο τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 37). Στὸ εἰδῶλιο 6169 δὲν εἶναι τόσο ἐμφανὴ τὰ στοιχεῖα τῆς μυκηναϊκῆς πηλοπλαστικῆς, πού ἔχουν κληροδοτηθεῖ σὲ μικρὴ ὁμάδα χάλκινων κρητικῶν εἰδωλίων¹³²⁸ μὲ παλαιότερο παράδειγμα τὸ εἰδῶλιο 202 ἀπὸ τὴν Πατσό. Ἴσως γιὰ τὸ μνηναϊκὸς τρόπος ἔκφρασης διοχετεύθηκε στὰ χάλκινα πελοποννησιακὰ εἰδῶλια, ἀφοῦ εἶχε ἀφομοιωθεῖ στὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο ἀπὸ τοὺς Κρητικὸς μεταλλοτεχνίτες, ὅπως δείχνει ὁ ὄπλοφόρος 9 (πίν. 9). Ἔτσι καὶ τὰ παραφρασμένα μνηναϊζόντα στοιχεῖα τῆς γυναικείας μορφῆς 6169 μὲ τὸ πτηνόσχημο πρόσωπο ἢ τῆς ἀνδρικής 6168 (εἰκ. 174) ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία¹³²⁹ δικαιολογοῦνται ὡς ἔμμεση ἐπίδραση τῆς μνηναϊκῆς τέχνης.

Ἡ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς εἶναι αἰσθητὴ καὶ στὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 3011 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία¹³³⁰ (εἰκ. 178). Τὸ σχῆμα τῆς διαστολῆς τῶν σκελῶν πού συνενώνονται μόνο κατὰ τὰ ἄκρα πόδια ἀποδίδεται ὁμοιότροπα στὸ κρητικὸ ἀνδρικό εἰδῶλιο 1928.15 τῆς Ὁξφόρδης, τῆς ὕστερης πρωτογεωμετρικῆς/πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου¹³³¹, ἐνῶ τὸ ἀπρόσμενο γιὰ ἀνδρική μορφὴ ἀνατολικὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας του (= τύπου Ἀφροδίτης rudique) ἔχει γιὰ παράλληλο τὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο G 392 τῆς Ὁξφόρδης ἀπὸ τὴν Πατσό, τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 39). Ἐπειδὴ στὸ ἴδιο εἰδῶλιο ἀπαντᾶται καὶ ὁ πλατὺς συμπίεσμένος λαίμδος τοῦ εἰδωλίου 3011, οἱ πεσμένοι ὄμοι, τὸ σανιδόμορφο σῶμα μὲ τοὺς ἰσχνοὺς γλουτοὺς καὶ εἶναι ἴδια ἡ σχέση τοῦ λαίμου μὲ τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς πού στρέφει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ, εἶναι πιθανὸν καὶ ἡ ἀταίριαστη γιὰ ἀνδρική μορφὴ χειρονομία του νὰ πέρασε ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Πελοπόννησο ὡς φορμαλιστικὸ στοιχεῖο. Τὴν ὑπόθεση στηρίζει καὶ τὸ παρεμφερὲς δισκοειδὲς πρόσωπο τῶν δύο εἰδωλίων, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ μετανακτορικὴ πηλοπλαστικὴ στὸ πελοποννησιακὸ εἰδῶλιο εἶναι λιγότερο σαφής, ἀπὸ ὅσο στὸ κρητικὸ¹³³². Ἴσως ἡ κάποια χρονικὴ ἀπόσταση τοῦ εἰδωλίου 3011 ἀπὸ τὸ παλαιότερο κρητικὸ G 392, πού ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ κατώφλι τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πρὸς τὸν γεωμετρικὸ ρυθμό, ἢ ἡ χύτευσή του στὴν Πελοπόννησο δικαιολογοῦν αὐτὴ τὴν παρέκκλιση.

Εἰκ. 177. Ἡράκλειο, χ. 202, Υ 0.083 μ., ΠΑΤΣΟΣ.

Εἰκ. 178. Βερολίνο, ΟΙ. 3011, Υ 0.094 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

1328. Naumann 1976, 60-61 P15-18.

1329. Ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ σύνδεση τῶν πρώιμων εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας μὲ τὰ πῆλινα μνηναϊκὰ ἔκφραζει ὁ Snodgrass 1968, 390-391. Πρόσθεσε καὶ Kunze 1967, 221-222. Πρβ. Nicholls 1972, 19.

1330. Staatliche Museen, Antikenabteilung, Υ 0.094

μ.: Furtwängler 1890, 38 ἀρ. 239 πίν. 16. Neugebauer 1931, 18 ἀρ. 26 πίν. 5 (7ος αἰ.). Langdon 1985, 202-204 C77 (γεωμετρικό).

1331. Ashmolean M., Υ 0.098 μ.: Naumann 1976, 97 P27 πίν. 30.

1332. Βλ. σ. 61-63· 289, σημ. 1254.

Στή σφαίρα έπιρροής τής κρητικής μεταλλοπλαστικής έντάσσεται και ή προσαρτημένη σέ λαβή τριποδικού λέβητα άνδρική μορφή 11322 του Μουσείου του Βερολίνου¹³³³ (είκ. 179). Τό σχήμα των λυγισμένων σκελών που συνενώνονται μόνο κατά μήκος των κνημιών λείπει από τις όμοιες κατά τό θέμα και τή λειτουργία μορφές των πελοποννησιακών έργαστηρίων, ένώ άπαντάται σέ αυτότελές κρητικό ειδώλιο άνδρικής μορφής τής ύστερης πρωτογεωμετρικής/πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (είκ. 43). Στήν Κρήτη παραπέμπει και ό τρόπος που μορφοποιείται τό πρόσωπο με τό κεφάλι. Ή έγκοπή για τό στόμα, ή σμή μήτη με τό λοξό μέτωπο και ή ήμικυκλική κορύφωση τής θόλου του κρανίου με τά προεξέχοντα ήμιελλειψοειδή φύματα των αυτιών συνθέτουν ένα σύνολο από όγκους παρεμφερές, ιδιαίτερα στήν πλάγια όψη, με του ειδωλίου από την Άμνισό του τέλους τής πρωτογεωμετρικής/πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (είκ. 38). Με αυτή την προσέγγιση και τή χρονολόγηση του ειδωλίου τής Άμνισού γύρω στο 850 τό άργότερο, δικαιώνεται ή πρόταση του Fr. Willemsen για τή χρονολόγηση του νεότερου ειδωλίου 11322 στο β' μισό του 9ου αι.¹³³⁴ Παράλληλα δικαιολογούνται και οι εικονογραφικές παρεκκλίσεις του από τον τύπο των ειδωλίων τής ίδιας κατηγορίας. Ή χειρονομία του ανοικτού προς τό πλάι δεξιού του χειριού, άντι τής καθιερωμένης άνύψωσης κατά τό σχήμα του έπιτιθέμενου όπλοφόρου, προέρχεται από τά πρώιμα χάλκινα ειδώλια τής Όλυμπίας με την τελετουργική/συγκινησιακή χειρονομία (είκ. 172-174), που μεταφυτεύθηκε από την Κρήτη στην Πελοπόννησο. Μόνον ή θέση του άριστερου χειριού αλλάζει, για να διασφαλισθεί ή συνοχή τής μορφής με τό άλλο, που θα τό κρατούσε από τον χαλινό σύμφωνα με την πελοποννησιακή εικονογραφία¹³³⁵. Τόν δανεισμό εικονογραφικών στοιχείων από τά κρητικά ειδώλια προδίδει και ό αιδιοιθύλακας, που αφήνει άκάλυπτους τους όρχεις¹³³⁶, γιατί ό Πελοποννήσιος μεταλλοτεχνίτης, άγνοώντας τή χρήση του αιδιοιθύλακα, τον δανείζεται (είκ. 44) ως φορμαλιστικό στοιχείο.

Ή έμβέλεια τής κρητικής μεταλλοπλαστικής προς την Πελοπόννησο δέν περιορίζεται στον χώρο μόνο τής Όλυμπίας. Μικροσκοπικό ειδώλιο άνθρώπινης μορφής σέ ιδιωτική συλλογή τής Βασιλείας, με πιθανή προέλευση τή Μάνη τής Λακωνίας, συνδέθηκε σωστά με τά πρωιμότερα πρωτογεωμετρικά ειδώλια τής Κρήτης¹³³⁷. Τό ειδώλιο του όπλο-

1333. Staatliche Museen, Antikenabteilung, άρ. 11322, Y 0.094 μ.: Furtwängler 1890, 39 άρ. 246 πίν. 16 = Neugebauer 1931, 10-11 άρ. 13 πίν. 4 = Kunze 1944, 112 (750)· του ίδιου 1961, 145 (800-750) = Byrne 1991, 34-35 άρ. 29, όπου τό συνδέει με άνατολικά έργα, λόγω τής λανθασμένης συμπλήρωσης του άριστερου χειριού με άσπίδα.

1334. Willemsen 1954-55, 21-22 · του ίδιου 1957, 61 πίν. 43.

1335. Ή έρμηνεία του έχει προβληματίσει τους μελετητές: Neugebauer 1931, 11. Herrmann 1964, 50-52 σημ. 138 (άπό τον κύκλο του "Πότιος θηρών")· του ίδιου 1972, 73-74 (άπό τον ήρωικό κύκλο του Πέλοπος). Langdon 1985, 110-114 (Ήρακλούς). Ό συγ-

κερασμός δύο σχημάτων χειρονομίας με διαφορετική καταγωγή ίσως άποκαθιστά τή νοηματική συνοχή τής έκφρασης σεβασμού του άναθέτη με την κοινωνική του θέση, που συμβόλιζε τό άλλο, έφόνσον βέβαια ό τρίποδας άποτελοϋσε άτομικό άνάθημα και όχι προσφορά τής πόλης. Για τους τριποδικούς λέβητες ως άνάθημα: Maaß 1978, 4 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

1336. Όπως και σέ δύο πήλινα ειδώλια τής Όλυμπίας (Heilmeyer 1972 άρ. 224-225 πίν. 38) που συνδέθηκαν κατά τό θέμα με τό σύνταγμα 15: βλ. σ. 217.

1337. Bosshard 1990, 7 πίν. 2.9-10 (ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου).

Εἰκ. 179. Βερολίνο, Ol. 11322,
Υ 0.094 μ., ΙΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΑΣ.

Εἰκ. 180. Ἀθήνα, χ. 15150, Υ 0.12 μ.

φόρου ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι τῆς Πελοποννήσου¹³³⁸ (εἰκ. 153) ἔχει κρητικὰ εἰδῶλια ὡς παράλληλα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ προσαρμόζεται ἡ μικρὴ ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ τοῦ χέρι (εἰκ. 151-152). Κρητικὰ εἶναι τὰ παράλληλά του καὶ γιὰ τὰ εὐκαμπτα περιγράμματα ποὺ ὀρίζουν σκέλη καὶ σῶμα χωρὶς ἀρθρώσεις (εἰκ. 47), γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν ἐδρῶν τοῦ προσώπου (πίν. 11) καὶ γιὰ τὸν μετεωρισμὸ τῆς στάσης του, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ λυγισμένα πρὸς τὰ κάτω ἄκρα πόδια¹³³⁹. Παρὰ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Πελοποννήσιου μεταλλοτεχνίτη νὰ ξεχωρίσει τὴ φόρμα τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ κράνος, κατὰ τὸ ἀνάλογο κρητικῶν εἰδωλίων (πίν. 10), οἱ περισσότερες ἐξισορροπημένες ἀναλογίες τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν στὸν ὅπλοφόρο ἀπὸ τὸ ὀρεινὸ Βαλτέτσι προϋποθέτουν μεταγενέστερη χρονολόγηση ἀπὸ τὰ κρητικὰ πρότυπά του· ἴσως στὴν πρώιμη γεωμετρικὴ περίοδο ὁ ἀπόηχος τῶν κρητικῶν ἐπιδράσεων νὰ ἦταν αἰσθητὸς στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια τῆς Πελοποννήσου.

Ἔργο τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τοῦ ὅπλοφόρου ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι εἶναι καὶ τὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο 15150 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας μὲ ἄγνωστη προέλευση¹³⁴⁰ (εἰκ. 180),

1338. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ., ἀρ. χ. 7486, Υ 0.09 μ.: De Ridder 1894, 134 ἀρ. 795.

1339. Πρβ. Naumann 1976, 97 P27 πίν. 30.

1340. Υ 0.12 μ.: Θεοφανείδης 1927-28, 13 εἰκ. 20.

Εικ. 181. Ίθακη, ανάπτυξη από N. Himmelmann-Wildschütz 1964, εικ. 28-30.

στο οποίο η κρητική επίδραση είναι πιο εμφανής. Ο ύψηλός κυλινδρικός λαιμός και το διεδρικό πρόσωπο, το σχήμα της χειρονομίας με τούς ευρείς ώμους και ο γερός προς τὰ εμπρός κορμός αναγνωρίζονται και σὲ ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, πού ἔχει ἐνταχθεῖ στο τέλος τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 40). Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ ἀνδρικό στο γυναικεῖο φύλο τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς με τὰ ἀδρανῆ χέρια κατὰ μήκος τοῦ σώματος δὲν δημιουργοῦσε πρόβλημα στὴν πρώτη εἰκαστική ἔκφραση, ὅπως δείχνει τὸ ἀπροσδιόριστο φύλου πρώμο πρωτογεωμετρικό εἰδώλιο τοῦ ἴδιου τύπου ἀπὸ τὸ Καβούσι (εἰκ. 27). Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἐπικεντρώνεται στό “ἰδεόγραμμα” ἀνθρώπου¹³⁴¹ καὶ σημειοθετεῖ τὸ φύλο, ὅταν ὑπῆρχε ἡ πρόθεση νὰ προβληθεῖ κάποιο μήνυμα, ὅπως ἡ γενετήσια λειτουργία με τὴν προβολὴ τοῦ αἰδοίου (εἰκ. 36) ἢ ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ με τὰ ὅπλα (πίν. 11).

Εἶναι ἡ πρωτογεωμετρικὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης, πού μεταφύτευσε στὴν Πελοπόννησο τόσο τὸν παραδοσιακὸ τύπο τῆς γυμνῆς γυναικείας μορφῆς με τὰ ἀνοικτὰ πρὸς τὰ πλάγια χέρια (εἰκ. 177), ὅσο καὶ τὸν τύπο με τὰ ἀδρανῆ χέρια κατὰ μήκος τοῦ σώματος (εἰκ. 27, 40), τὰ ὅποια προσκολλῶνται στο ἰσχίό στὴν ὕστερη μόλις περίοδο τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὰ ἀνατολικά πρότυπα. Χάρη στὴν τυπολογικὴ σύνδεση τοῦ πρώμου γεωμετρικοῦ γυναικεῖου εἰδωλίου 15150 με τὰ κρητικὰ πρωτογεωμετρικά εἰδώλια

1341. Βλ. σ. 220 σημ. 829.

καὶ τὴν ἄμεση τυπολογικὴ σχέση του μετὰ τὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο τῆς Ἰθάκης¹³⁴² (εἰκ. 181), μετὰ τὸ ὁποῖο συνδέεται τυπολογικὰ καὶ τὸ μεταγενέστερο γυναικεῖο εἰδῶλιο τῶν Δελφῶν¹³⁴³, διαγράφεται ἡ διαδρομὴ τοῦ τύπου τῆς γυμνῆς γυναικείας μορφῆς μετὰ τὰ ἀδρανῆ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ χαλκοπλαστικὴ τῆς Κρήτης στὴ γεωμετρικὴ τοῦ κυρίως ἑλληνικοῦ χώρου. Μόνον ὅταν πυκνώνουν οἱ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου ἀποκτᾶ ὁ τύπος τῆς ἀνατολίζουσα χροιά¹³⁴⁴.

Οἱ ἐπιδράσεις τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια τῆς Πελοποννήσου ἀπηχοῦν τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα μιᾶς ἐποχῆς, προγενέστερης τῆς γεωμετρικῆς: τὴ συνεχῆ ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Πελοπόννησο, ὅχι μόνον κατὰ τὴν ἀκμαία νεοανακτορικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ τὴ μετανакτορικὴ ἕως καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ¹³⁴⁵. Ἀπὸ τὴν ὕστερη πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ἡ εἰσαγωγὴ εὐβοϊκῶν ἀγγείων στὴν Κρήτη¹³⁴⁶, πού διευρύνει τὸν ὀρίζοντα τῆς ἐπικοινωνίας της μετὰ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα, στηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ ἐπηρέασε τὸν πρωτογεωμετρικὸ πῆλινο κένταυρο ἀπὸ τὸ Λευκαντί¹³⁴⁷ (εἰκ. 32).

Ἡ ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Δῆλο, πού ἀπηχεῖ ὁ μῦθος τοῦ Λαβυρίνθου, ἴσως ὑποφώσκει στὸ χάλκινο ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κύνθο, χρονολογημένο στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο¹³⁴⁸ (εἰκ. 182). Κριτήριον γιὰ τὴν ὀψιμη χρονολόγησή του στάθηκε τὸ

Εἰκ. 182. Δῆλος, Α454, Υ 0.09 μ., ΚΥΝΘΟΣ-ΔΗΛΟΣ.

1342. Χαμένο, Υ 0.13 μ. συγκολλημένο στοὺς μηρούς μετὰ τὰ πόδια ἄλλου εἰδωλίου: Benton 1934-35, 62 ἀρ. 15 πίν. 16 (ὕστερος 9ος) καὶ Willemsen 1954-55, 31-32 (τέλος 9ου/ἀρχὴ 8ου αἰ.). Himmelmann-Wildschütz 1964, 16 σημ. 32 εἰκ. 28-30 (ἀπὸ ὅπου ἀναπαράγεται ἡ εἰκ. 181). Herrmann 1964, 48-49 σημ. 132 (α' μισὸ 8ου αἰ.). Τὴ χαμηλὴ χρονολόγησή του ἐπιλέγει ἡ Böhm (1990, 20 σημ. 102· σ. 24, 28, 44) γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων.

1343. Rolley 1969, 17 ἀρ. 1 πίν. 1.

1344. Αὐτόθι 19 σημ. 5· 50 σημ. 2.

1345. Ὁ Desborough (1964, 180-181· 190) ἀνιχνεύει σχέσεις τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα στὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο καὶ στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ. Πὰ τὴν ἐπικοινωνία Κρήτης-Πελοποννήσου μετὰ βάση

τὴν κεραμική: Mountjoy 1999, 243-299 (Λακωνία, Κύθηρα, Ἀρκαδία)· 301· 306-308· 317· 339-353 (Μεσσηνία)· 365-366· 369-371· 393 (Ἡλιδα, Ἀχαΐα). Πρόσθεσε Borgna (1999, 199-205) γιὰ ἐπικοινωνία τῆς δυτικῆς Κρήτης καὶ τῆς Μεσσαρᾶς μετὰ τὴ Μεσσηνία σὲ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο.

1346. Ἀπὸ τὸ "Βόρειο νεκροταφεῖο" τῆς Κνωσοῦ: Coldstream 1996, 403-404 καὶ ἀπὸ τὴ νεκρόπολη στὴς Κοῦρτες τῆς Μεσσαρᾶς: Rocchetti 1993, 220 ἀρ. 117-118 εἰκ. 116-117· 257.

1347. Lebessi 1996, 146-149.

1348. Μ. Δήλου, ἀρ. Α454, Υ 0.09 μ.: Rolley 1973, 516 ἀρ. 19 εἰκ. 22-24 = Mitten 1975, 42 = Langdon 1985, 148-150 C153.

“ἀσυμβίβαστο” τῆς καλῆς ποιότητάς του μὲ τὴ δυσαρμονία τῶν ἀναλογιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ δυσαρμονία τῶν ἀναλογιῶν χαρακτηρίζει τὰ κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια καὶ ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Κρήτης ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἔργα πολὺ καλῆς ποιότητος¹³⁴⁹. Εἰδικότερα στὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κύνθο τῆς Δήλου τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὰ δύο συγκλίνοντα ἐπίπεδα κατὰ τὸν ἄξονα τῆς μύτης σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς, ἡ σαφὴς διάκρισή της ἀπὸ τὸν λαιμό, οἱ διευρυμένοι ὦμοι καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ σώματος ὡς ὀρθογώνιου ἀδιάρθρωτου ὄγκου ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐποχὴ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ κενταύρου ἀπὸ τὸ Λευκαντί, τοῦ ὁποῖου τὸ πλάσιμο ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης, ὅπως καὶ τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κύνθο¹³⁵⁰. Τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας του μὲ τὰ ἀδρανῆ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ὁ σανιδόσχημος κορμὸς μὲ τοὺς χαμηλὰ προεξέχοντες γλουτοὺς καὶ τοὺς πλατεῖς ὦμους καὶ ὁ ὑψηλὸς κυλινδρικός λαιμὸς μὲ τὸ μικρὸ διεδρικό πρόσωπο ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ κρητικῶν εἰδωλίων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ¹³⁵¹, ἐνῶ τὰ παράλληλά του σὲ ἐξωκρητικὰ εἰδῶλια δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω.

Καὶ ἡ μορφὴ τοῦ κρανοφόρου ἀπὸ τὸ ἀπομονωμένο γεωγραφικὰ Θέρμο¹³⁵² (εἰκ. 183) γίνεται πιὸ εὐανάγνωστη, ἂν ἐνταχθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης ἀκτινοβολίας τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς. Ἡ σχέση τοῦ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ μὲ τὸ μικρὸ τριγωνικὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἐπιμηκυμένο σῶμα ἀπαντᾶται στὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ πρῶιμα γεωμετρικὰ εἰδῶλια τῆς Κρήτης (πίν. 11, 14), ἐνῶ τὰ ἀνοικτὰ στὰ πλάγια χέρια παραβάλλονται καλύτερα μὲ τὰ συγκινησιακὰ σχήματα χειρονομίας, πού μεταφύτευσε ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ στὴν Πελοπόννησο (εἰκ. 172), παρὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ σχῆμα “τοῦ ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ”¹³⁵³. Πὰ τὴν πολλαπλὴ ζώνη ὑπάρχουν κρητικὰ παράλληλα καὶ ὁ συνδυασμὸς τοῦ αἰχμηροῦ τριγωνικοῦ προσώπου μὲ τὸ προσαρμοσμένο στὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς κράνος, πὺν ξεχωρίζει μόνον μὲ τὸν λόφο του, ἔχει γιὰ παράλληλο τοὺς κρανοφόρους τοῦ συντάγματος 15 (πίν. 15) τοῦ πρῶιμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ὡστόσο ὁ ὄγκος πὺν ἔχουν ἀποκτήσει οἱ κνῆμες καὶ τὰ χέρια τοῦ κρανοφόρου ἀπὸ τὸ Θέρμο δὲν ἀποκλείει τὴ μεταγενέστερη χρονολόγησή του, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἔργο περιφερειακοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ὁποῖου ἡ φυσιογνωμία καὶ οἱ δυνατότητες εἶναι ἄγνωστες.

Ἡ ἐμβέλεια τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς σὲ ἓνα τοπικὸ ἱερὸ τῆς Αἰτωλίας δὲν εἶναι ἀπίθανη¹³⁵⁴, γιὰ τὸ Θέρμο δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ πανελλήνιο ἱερὸ τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποῖου οἱ δεσμοὶ μὲ τὴν Κρήτη ξεπερνοῦν τὸ ἐπίπεδο τοῦ μύθου. Ἔργα ἀξιόλογα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας, ὅπως ὅπλα, ἀναθηματικὲς ἀσπίδες, τετράπλευροι ὑποστά-

1349. Πρβ. τὰ 11-12 καὶ τῶν εἰκ. 28-29.

1350. Καὶ χάλκινο εἰδῶλιο ἀλόγου ἀπὸ τὴ Δήλο ἔχει ἐκτιμηθεῖ ὡς κρητικὸ (Zimmermann 1989, 297-298) καὶ κεραμικὴ τῆς Κρήτης ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴ Δήλο: Coldstream 1977, 215 σημ. 86.

1351. Βλ. εἰκ. 27-29 καὶ πίν. 11.

1352. Ἀθήνα, Ἐθν. Ἀρχ. Μ., ἀρ. χ. 14756, Y 0.11 μ.: Ρωμαῖος 1915, 272-273 εἰκ. 41.

1353. Müller 1929, 72· 86· 167-168 ἀρ. 293 πίν. 23 = Byrne 1991, 123-124· 160 ἀρ. 15 πίν. 15. Kaulen 1963,

15 σημ. 23 (πρωτογεωμετρικό). Langdon 1985, 238-239 (γεωμετρικό). Σύμφωνα μὲ τὶς πρόσφατες στρωματογραφικὲς τομὲς ἐπαληθεύεται ἔμμεσα ὅτι τὸ μαῦρο στρώμα μὲ τὰ χάλκινα ἀναθήματα εἶναι γεωμετρικό: Παπαποστόλου 1997, 333.

1354. Ἐκτὸς τῆς ἀκτινοβολίας τῆς εἶναι ἡ ομάδα τῶν γεωμετρικῶν εἰδωλίων τῆς Ny Carlsberg Glyptothek μὲ πιθανὴ προέλευση τὴ Θεσσαλία: Christiansen 1992, 50-51 ἀρ. 17· 54-56 ἀρ. 19-20 (γνήσιοι): 58-60 ἀρ. 22-24.

Εἰκ. 183. Ἀθήνα, χ. 14756, Υ 0.11 μ., ΘΕΡΜΟΣ.

τες λεβήτων καὶ τριποδικοὶ λέβητες ἔχουν βρεθεῖ στοὶ δελφικὸ ἱερό, παλαιότερης ἐποχῆς καὶ σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀπὸ ὅσο στοὶ ἱεροὶ τῆς Ὀλυμπίας¹³⁵⁵.

Ἡ σχέση τῆς Κρήτης μὲ τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν δὲν περιορίζεται στὰ εἰσηγμένα κρητικὰ ἀναθήματα. Ἡ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς διαγράφεται σὲ ὁμάδα ἀπὸ ἑπτὰ αὐτοτελῆ εἰδώλια (Rolley 16-22) ποὺ ἀποδόθηκε σωστὰ σὲ ἐργαστήριον τοῦ ἱεροῦ¹³⁵⁶. Ὡστόσο, ἡ ἔνταξί τους στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ στηρίχθηκε σὲ δύο ἐπισφαλῆ κριτήρια: στοὶ κριτήριον τῆς σφυρηλάτησης, ποὺ δὲν εἶναι χρονολογικὸ, ἀφοῦ εἰδώλια μὲ σφυρηλατημένα τὰ ἄκρα πόδια ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο (πίν. 9), καὶ στὴ σύγκριση μὲ τὶς μορφές ἀττικοῦ σκύφου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα¹³⁵⁷. Πέρα ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ ἐγκυμονεῖ ἡ συγκριτικὴ μέθοδος μορφῶν σὲ ἔργα διαφορετικῶν κατηγοριῶν καὶ ἰδιαίτερα διαφορετικῶν ἐργαστηριακῶν κέντρων, ἡ χρονολόγησι τοῦ σκύφου τῆς Ἐλευσίνας κυμαίνεται ἀπὸ τὸν ὕστερον 9ο ἕως τὸν ὕστερον 8ο αἰ. Ἡ νεότερη χρονολόγησι τοῦ σκύφου προτιμήθηκε γιὰ τὰ ἑπτὰ εἰδώλια τῆς ὁμάδας μὲ βάση τὸ κριτήριον ὅτι ἀναπαράγουν ἀδέξια τὸν εἰκονογραφικὸ τύπον τῶν κρανοφόρων, ποὺ προσαρτῶνται στὶς λαβὲς τῶν τριποδικῶν λεβήτων καὶ εἶχαν ἀνατεθεῖ στοὶ ἱεροὶ. Ἀλλὰ τὸ

1355. Rolley 1977, 145-146. Maaß 1977, 34 σημ. 10. Schmaltz 1980, 140 σημ. 306. Coldstream 1977, 288-289. Πὰ Κρητικοὺς μεταλλοτεχνίτες στὴν Ὀλυμπία τὸ 675-650: Borell und Rittig 1998, 154-161.

1356. Rolley 1969, 38-43 ἀρ. 16-22 πίν. 6-8· 101.

1357. Καὶ γιὰ τὰ δύο κριτήρια: Kranz, *Gnomon* 1973, 474-483.

Εἰκ. 184. Δελφοί, 7731 = Rolley 20, Υ 0.068 μ.,
ΙΕΡΟ ΔΕΛΦΩΝ.

Εἰκ. 185. Δελφοί, 2910 = Rolley 22,
Υ 0.077 μ., ΙΕΡΟ ΔΕΛΦΩΝ.

μοτίβο τοῦ “ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ” ὑπάρχει μόνο στο νεότερο εἰδώλιο Rolley 20 (εἰκ. 184), σύμφωνα με τὴ χρονολογικὴ κατὰταξὴ τῶν ἑπτὰ εἰδωλίων τῆς ομάδας. Τὰ σχήματα τῆς χειρονομίας τῶν ἄλλων ἔξι μορφῶν ὑπάγονται στὶς συγκινησιακὲς/τελετουργικὲς χειρονομίες, γιατί οὔτε ἴχνη γιὰ τὴν ἔνθεση ἢ τὴν προσαρμογὴ ὄπλων στὰ ἄκρα χέρια τους ὑπάρχουν οὔτε διαφοροποιεῖται ἡ κίνησις τῶν δύο χειρῶν¹³⁵⁸ (εἰκ. 185), ὅπως στὸν ὄπλοφόρο Rolley 20.

Πὰ τὴν παλαιότερη μορφή τῆς ομάδας Rolley 16 εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ ἐγίνε ἀποδεκτὸ ὅτι τὰ παράλληλά της, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπόδοσις τῆς κόμης, τοῦ αἰδοιοθύλακα καὶ τῆς πολλαπλῆς ζώνης βρίσκονται σὲ κρητικὰ εἰδώλια¹³⁵⁹. Ὁ κρητικὸς τύπος τῆς ζώνης καὶ τὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας τῆς 16 ὑπάρχει καὶ στὰ εἰδώλια Rolley 17-19, ἐνῶ τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν ἑπτὰ εἰδωλίων, ποὺ ἀπαντῶνται σὲ κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδώλια, ἐλέγχουν ὡς ἐπισφαλῆ τὴ χρονολόγησή τους στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο.

Ἡ σύγκρισις τοῦ νεότερου εἰδωλίου τῆς ομάδας Rolley 20 (εἰκ. 184) μετὰ τὸ γυναικεῖο ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο τοῦ ὕστερου πρωτογεωμετρικοῦ/πρώιμου γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 37) φανερῶνει κοινὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψις. Ἡ ἀπόδοσις τῆς κεφαλῆς μετὰ τὰ ἀκανόνιστα συγκλίνοντα ἐπίπεδα καὶ τοῦ προσώπου μετὰ αἰχμηρὸ ὠοειδὲς περίγραμμα, ἡ μεγάλη τριγωνικὴ μύτη καὶ τὸ βαρὺ προεξέχον πηγούνι μετὰ τὴν ἐγκοπὴ γιὰ τὸ στόμα εἶναι τόσο ὅμοια στὰ δύο εἰδώλια, ὥστε ὁ ὄπλοφόρος τῶν Δελφῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ μεταγενέστερος τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου. Ἡ στάσις καὶ τὸ πλάσιμο τοῦ σώματος καὶ τῶν σκελῶν του ἔχουν τὴν προβαθμίδα τους σὲ κρητικὸ ἀνδρικό εἰδώλιο τοῦ ὀψιμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 40) καὶ ἡ ἀσπίδα του, ποὺ ἀποτελέσει τὸ μόνο κριτήριον

1358. Τὰ ἀνακαμπτόμενα ἄκρα τῶν χειρῶν δὲν δικαιολογοῦν τὴ σύνδεσις τῆς χειρονομίας τους μετὰ

τὴν “Anatolian pose”: Byrne 1991, 35· 110-126.

1359. Rolley 1977, 146 (Note complémentaire).

για την ὀψιμη χρονολόγησή του, εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου με τοῦ πρώιμου πρωτογεωμετρικοῦ ὄπλοφόρου 10¹³⁶⁰ (εἰκ. 152).

Ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ κρητικά εἰδῶλια τῆς πρώιμης περιόδου τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εἶναι προφανής καὶ στὸ εἰδῶλιο Rolley 22 τῆς ἴδιας ὁμάδας¹³⁶¹ (εἰκ. 185). Ὁ ἐπιμηκυσμένος σαναδόσχημος κορμὸς παραβάλλεται μετὰ τὰ σώματα τῶν κρανοφόρων τοῦ συντάγματος 15 τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 15) καὶ τὸ δισκοειδὲς πρόσωπό του μετὸν συρρικνωμένο ὄγκο τῆς κεφαλῆς ἔχει φόρμα παρόμοια μετὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Πατσὸ τῆς μετάβασης τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ πρὸς τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ (εἰκ. 39). Ἡ ἴδια φόρμα προσώπου, ποὺ ἐπιβιώνει σὲ κρητικά εἰδῶλια ἕως καὶ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ (πίν. 20), ἐμφανίζεται καὶ στὸ ἰδιότυπο εἰδῶλιο Rolley 174, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 7ου αἰ. μετὰ τὴν ἐκκλιση τοῦ εἰκονογραφικοῦ στοιχείου τοῦ ὑψηλοῦ πόλου¹³⁶². Ὡστόσο, ἂν ὁ ὑψηλὸς πόλος ἀπαντᾷται σὲ πῆλινα κρητικά εἰδῶλια τοῦ 7ου αἰ., ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδεται τὸ τυπικὰ κρητικὸ σχῆμα τῆς χειρονομίας του (πίν. 12, εἰκ. 29) καὶ ἡ ἰδιότυπη δισκοειδὲς φόρμα τοῦ προσώπου, ποὺ εἶναι παρεμφερὲς μετὰ τοῦ τοξότη 21 (πίν. 20), ἀποσποῦν τὸ εἰδῶλιο Rolley 174 ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή του καὶ ἴσως ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή του στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ.

Τὴν ἀποδέσμευση τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὶς κρητικὲς ἐπιδράσεις καὶ τὴν προσαρμογὴ του στοὺς τρόπους ἔκφρασης τῶν πελοποννησιακῶν (:) ἐργαστηρίων στὴ διάρκεια τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς δείχνει ὁ κρανοφόρος Rolley 14, ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῶν προσαρτημένων εἰδωλίων σὲ τριποδικοὺς λέβητες¹³⁶³. Ἡ σύγκρισή του μετὰ τὸ αὐτοτελὲς εἰδῶλιο τοῦ κρανοφόρου Rolley 17 (εἰκ. 186) τῆς ὁμάδας τῶν ἑπτὰ εἰδωλίων τὸν βγάζει ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή του “pour son style”. Τὴν καταγωγὴ τοῦ 14 ἀπὸ τὸ 17 προδίδουν οἱ κοινὲς φόρμες τοῦ προσώπου μετὰ τὸ αἰχμηρὸ πηγούνι, τοῦ τριγωνικοῦ ἐπάνω κορμοῦ καὶ τῶν γλουτῶν, ποὺ παραλλάζουν μόνον κατὰ τὸν ἐπαυξημένο ὄγκο καὶ τὶς πιὸ συμμετρικὲς ἀναλογίες τοῦ προσαρμοσμένου σὲ λέβητα κρανοφόρου 14, λόγω τῆς νεότερης ἐποχῆς ποὺ ἀντιπροσωπεύει.

Ὁ ἀπόηχος τῶν ἐπιδράσεων τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς στὰ εἰδῶλια τὰ προσαρτημένα σὲ λαβὲς τριποδικῶν λεβήτων, ὅπως στὸν κρανοφόρο Rolley 14 ἢ τὸν ὁδηγὸ ἀλόγου 11322 τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (εἰκ. 179), περιορίζει τὸν ρόλο τῆς Ἀνατολῆς γι' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν ἀνδρικῶν εἰδωλίων στὴν ἀποδοχὴ μόνο τοῦ τύπου τοῦ “ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ”, ποὺ προσφερόταν γιὰ τὴν πλαισίωση τῶν λαβῶν τοῦ λέβητα¹³⁶⁴.

Ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ τῆς πρώιμης 1ης χιλ. δὲν ἀποδυναμώνει μόνο τὸν ρόλο τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς πλαστικῆς στὸν χαλκὸ, ἀλλὰ συμβάλλει καὶ στὴ διάδοση ὀρισμένων μορφοποιητικῶν σχημάτων, ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ γεωμετρικά

1360. Πὰ τὸν τύπο τῆς ἀσπίδας βλ. σ. 210-211.

1361. Δελφοί, ἀρ. Μ. 2910, Υ 0.077 μ.: Rolley 1969, 41-42 ἀρ. 22 πίν. 8.

1362. Μ. Δελφῶν, ἀρ. 822, Υ 0.123 μ.: Rolley 1969, 114-116 ἀρ. 174 πίν. 29· τοῦ ἴδιου 1977, 146 (Note complémentaire).

1363. Δελφοί, ἀρ. Μ. 7415, Υ 0.139 μ.: Rolley 1969, 33-35 ἀρ. 14 πίν. 5.

1364. Πὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου στὴν ἑλληνικὴ τέχνη: Homann-Wedeking 1950, 22-23. Πρόσθεσε Maaß 1978, 94-104· 206-212 (κατάλογος).

Είκ. 186. Δελφοί, 7733 = Rolley 17, Y 0.095 μ., ΙΕΡΟ ΔΕΛΦΩΝ.

έξωκρητικά είδώλια. Ἡ διάσπαση τῆς ὀργανικῆς συνοχῆς τοῦ προσώπου μὲ τὸ κεφάλι ἀνταποκρίνεται βέβαια στὴν ὁμηρικὴ ἔκφραση κεφαλαί τε πρόσωπά τε (Ὀδ. υ 352). Ὡστόσο ἡ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ εἰκαστικοῦ σχήματος μὲ τὸν ποιητικὸ λόγο μετέβαλε τὸ σχῆμα σὲ χρονολογικὸ κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν εἰδωλίων στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ., μὲ βάση τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ ἔπους¹³⁶⁵. Σημειώθηκε ὅμως ὅτι ἡ ρήξις τῆς συνοχῆς τοῦ προσώπου μὲ τὸ κεφάλι κατάγεται ἀπὸ τὰ ἀνθρωπομορφικὰ ρυτὰ τῆς ΥΜ ΠΙΒ περιόδου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ πέρασε στὰ τροχήλατα εἴδωλα τῆς “θεᾶς μὲ ὑψωμένα χέρια” καὶ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὴ μικροπλαστικὴ τῆς ἴδιας περιόδου, ὅπως δείχνει τὸ πήλινο εἶδωλιον τοῦ Παλαικάστρου¹³⁶⁶ (εἰκ. 34). Ἡ στάσις τῆς κεφαλῆς καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἀπὸ τὸ πρόσωπο ἀποδίδεται στὸ μετανακτορικὸ εἶδωλιον, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ χάλκινο ἀνδρικό τῆς Νέας Ὑόρκης ἀπὸ τὴ λαβὴ γεωμετρικοῦ τριποδικοῦ λέβητα¹³⁶⁷. Τὸ χάσμα τῶν αἰώνων ἀνάμεσα στὸ πήλινο καὶ τὸ χάλκινο εἶδωλιον γεφυρώνεται στὴν Κρήτη μὲ τὴν πρωτογεωμετρικὴ πήλινη κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό (εἰκ. 33), ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὰ τροχήλατα μετανακτορικὰ-ὑπομινωικὰ γυναικεῖα εἴδωλα, ὅπως καὶ μὲ τὸ χάλκινο γυναικεῖο εἶδωλιον 12 (πίν. 12) τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἢ τὸ ἀνδρικό τοῦ

1365. Himmelmann-Wildschütz 1964, 12-13. Hermann-Wedeking 1950, 22 (γιὰ τὸ ἀναγεγνῶ κεφάλι ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς ὑστερογεωμετρικῆς τέχνης). Οἱ Kontoleon (1971, 381-382) καὶ Knox (1991, 93-96) εἶναι ἀντίθετοι μὲ τὴν ἄποψιν τῶν B. Snell καὶ N. Himmelmann γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς

ἄθροισματος.

1366. Πλὴ τὴ διαγραφὴ τοῦ ἀπὸ τὰ χρονολογικὰ χαρακτηριστικὰ βλ. σ. 66.

1367. Richter 1960, 26 εἰκ. 3-5. Himmelmann-Wildschütz 1964, 12-13 εἰκ. 18.

Κομμοῦ τῆς ἴδιας περιόδου¹³⁶⁸ (εἰκ. 5). Τὸ χρονικὸ κενὸ γιὰ τὴ μεταβίβαση αὐτῆς τῆς διάσπασης ἀπὸ τὰ δύο κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ εἰδῶλια στὰ ἐξωκρητικὰ γεωμετρικὰ γεφυρώνεται μὲ τὸ χάλκινο γυναικεῖο εἰδῶλιο τῆς Ἰθάκης (εἰκ. 178) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 9ου αἰ.¹³⁶⁹, ποὺ παρουσιάζει τὸ ἴδιο χαρακτηριστικόν. Ἡ διαχρονικὴ ἀξία του στὴν εἰδωλοπλαστικὴ τῆς Κρήτης προδίδει τὸν παρεμβατικὸ ρόλο της στὴν καθιέρωσή του ὡς φορμαλιστικοῦ χαρακτηριστικοῦ τῶν γεωμετρικῶν ἐξωκρητικῶν εἰδωλίων.

Ἡ ἴδια παρέμβαση ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ποιητικὲς ἐκφράσεις, ποὺ περιγράφουν τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωες μὲ λαιφερά γοῦνα (Ἰλ. Κ 358) καὶ εὐρέας ὤμους (Ἰλ. Γ 210). Τὸ σχῆμα τῶν λυγισμένων γονάτων εἰσάγει ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς στὰ κρητικὰ εἰδῶλια¹³⁷⁰ γιὰ νὰ ἐξισορροπηθεῖ ἡ κληρονομημένη μυκηναϊκὴ φόρμα τῶν προτεταμένων γλουτῶν, ἐνῶ οἱ εὐρεῖς ὤμοι χαρακτηρίζουν τὴ μεταναστασιακὴ/ὑπομινωικὴ εἰδωλοπλαστικὴ, ὅπως δείχνει τὸ εἰδῶλιο τοῦ Παλαικάστρου (εἰκ. 34) καὶ πολλὰ χάλκινα εἰδῶλια “σεβιζόντων”¹³⁷¹, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ κληροδοτοῦνται στὰ κρητικὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ εἰδῶλια¹³⁷². Ἡ ἐπιβίωση καὶ τῶν δύο μορφολογικῶν σχημάτων στὸν κυπελλοφόρο 17 (πίν. 16) τοῦ αὐστηροῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀκτινοβολία πρὸς τὴν Πελοπόννησο ἐπισημάνθηκε ἤδη¹³⁷³, δίνει πιθανότητες στὴν ὑπόθεση τῆς μεταβίβασής τους ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Ἡ διαχρονικὴ διαδρομὴ καὶ τῶν τριῶν μορφολογικῶν σχημάτων, ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ἰσάριθμους χαρακτηρισμοὺς ὁμηρικῶν ἡρώων, ἐνισχύει ἴσως τὴν ἄποψη ὅτι στὸ ἔπος δὲν ἀνακλᾶται μόνον ἡ πολυσχιδὴ κοινωνία τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνία τῶν λεγόμενων “σκοτεινῶν αἰώνων”¹³⁷⁴, ποὺ ἀποκαλύπτεται πολὺ πιὸ σύνθετη, ἀπὸ ὅσο ἔχει σκιαγραφηθεῖ.

Ἡ συμβολὴ τῆς Κρήτης στὸν τομέα τῆς μεταλλοπλαστικῆς λήγει μὲ τὸ τέλος σχεδὸν τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Παρὰ τὴν ἀκμαίαν ἐξέλιξή της σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰ.¹³⁷⁵, τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ της στὴ διαμόρφωση τῆς κατηγορίας τῶν μεγάλων σφυρήλατων ἀνθρώπινων μορφῶν καὶ τὴν ἀντιπροσώπευσή της μὲ ἀξιόλογα ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας στὰ δύο μεγαλύτερα πανελλήνια ἱερά¹³⁷⁶, ἡ ἀκτινοβολία της στὰ ἐξωκρητικὰ αὐτοτελῆ εἰδῶλια ἀνιχνεύθηκε σὲ λίγα παραδείγματα τοῦ 7ου αἰ.¹³⁷⁷ Ἴσως γιὰ τὴν κατηγορίαν τῶν χάλκινων αὐτοτελῶν εἰδωλίων δὲν ἀντιπροσώπευε τοὺς εὐποροὺς πιστοὺς τῶν μεγάλων ἐξωκρητικῶν ἱερῶν τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἡ χύτευση εἰδωλίων ὑψηλῆς ποιτικῆς στάθμης στὰ ἐξωκρητικὰ ἐργαστήρια ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ συμπίπτει μὲ τὴ βαθμιαία καθίζηση τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης στὴν Κρήτη¹³⁷⁸. Ὅτι ἡ κρητικὴ κοινωνία τοῦ 7ου αἰ. ἀρνήθηκε τὴν τιμοκρατικὴ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ της πολιτεύματος, τὴ μεταλλαγὴ του σὲ τυραννίδα τὸν 6ο αἰ. καὶ τὴν ὁποιαδήποτε σύγκλισή του πρὸς τὶς δομὲς τοῦ δημοκρα-

1368. Πρόσθεσε καὶ τὸ εἰδῶλιο 4870 ἀπὸ τὸν ὑποστάτη τῆς Σύμης (εἰκ. 42). Πὰ τὴν καταγωγὴ τῆς διάσπασης βλ. σ. 66 σημ. 182.

1369. Βλ. σ. 306-307 σημ. 1342.

1370. Ἐνδεικτικὰ βλ. εἰκ. 28, 40, 43, 51.

1371. Ἐνδεικτικὰ βλ. Verlinden 1984, ἀρ. 138 πίν. 62· ἀρ. 140 πίν. 63· ἀρ. 153-154 πίν. 67.

1372. Βλ. πίν. 13, 16, 20 καὶ εἰκ. 28, 38, 43, 64, 66.

1373. Βλ. σ. 84-86.

1374. Whitley 1991, 341-365.

1375. 23-25· 27-28· 30-31· 34-36 καὶ εἰκ. 71, 80, 88, 90, 95, 99-100.

1376. Borell-Rittig 1998, 154-161.

1377. Βλ. σ. 292-293.

1378. Βλ. 137-142· 294-295.

τικοῦ πολιτεύματος στὴ διάρκεια τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἡ συντήρηση τοῦ ἀπαρχαιωμένου πολιτειακοῦ συστήματος παρεμπόδιζε τὴν ἀναθεώρηση τῶν τρόπων τῆς παραγωγῆς καὶ ἐπέφερε τὴν οἰκονομικὴ συρρίκνωση· συνακόλουθα ἀναχαίτιζε κάθε νέο ἰδεολογικὸ προσανατολισμό, προκαλώντας τὴν ἀποστέωση τῆς τέχνης καὶ τὴν προσήλωσή της στὸ παραδοσιακὸ θεματολόγιο, παρόλο ὅτι οἱ ἐπαφές τῆς Κρήτης μὲ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα συνεχίσθηκαν¹³⁷⁹. Ἔτσι ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ ἔχασε τὸν δυναμισμό της ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. καὶ μετὰ, καθὼς οἱ κρατοῦντες δὲν συμμορφώθηκαν μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν. Παραμένοντας παρατηρητὲς τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι ἀποδυνάμωσαν τὶς δημιουργικὰς δυνατότητες τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε ἓνα περιφερειακὸ κέντρο ἕως καὶ τὴν ὑπαγωγή του στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

1379. Ἡ ἀπόδοση τῆς παρακμῆς στὴν “ἐξασθένιση τῶν δημιουργικῶν δυνάμεων” (=Florens 1987,

123) ἐπισημαίνει τὸ ἀποτέλεσμα ἀντὶ τῆς αἰτίας.

SUMMARY

I. INTRODUCTION

1. THE SANCTUARY. Systematic excavation (1972-1993) and conservation of the architectural remains (1994-1997) have demonstrated that the Syme sanctuary functioned continuously from an early phase of the Old Palace period to the sixth century A.D. The sanctuary attained its greatest extent and prosperity during the Old and New Palace periods and again in the Geometric and Early Archaic periods and, even at times of relative recession, exercised perceptible influence in central and east Crete. Inscriptions on late seventh/early sixth century metal dedications and Hellenistic graffiti attest to the cults of Hermes *Kedrites* and Aphrodite. They also indicate that the sanctuary was under the control of archons-managers and was visited by pilgrims from many Cretan city-states. The roofed buildings and architecturally defined open areas are directly associated with the nearby spring, which was a primary factor in the choice of this particular site for a cult centre (Plate B).

Hundreds of clay and stone ritual vessels dating from the second millennium BC, vast quantities of animal bones and votive objects of all periods have been found at the centre of the sanctuary in black, fatty soil, resulting from open-air cult practices over the centuries. Repeated ritual activity in the open and successive building programmes, during which new structures were frequently founded on earlier cultic levels, have led to the disturbance of the strata in which the 41 bronze human figurines published here were found (fig. 1).

2. METHODOLOGY. Given the lack of contextual data, the dating of the figurines depends solely on stylistic analysis. The following features serve as chronological criteria: the proportion of the body to the limbs and head, the articulation of the volumes and their outlines, the posture, and the degree of development discernible in the side views of the figure. Consistently repeated forms, which withstood the test of time and were adapted to current styles, are also considered as valid criteria for defining regional stylistic differences.

Comparisons between the figurines and human figures on securely dated vases have been avoided. Vases and figurines are different categories of objects that served different needs and did not respond to stylistic renewal at the same rate in any particular period. Consequently, the introduction of a new subject in pottery and in bronze sculpture is not necessarily a contemporaneous event. The use of the comparative method in dating the figurines from Syme is confined to drawing parallels with works of small-scale sculpture, preferably Cretan sculpture, and in particular those works that belong to large groups, whose internal evolution can provide a relative chronological sequence.

3. CURRENT SCHOLARSHIP. Minoan bronze anthropomorphic figurines have been the subject of exhaustive studies by C. Verlinden (1984) and E. Sapouna-Sakellarakis (1995) that to some extent facilitate the chronological classification of the Minoan figurines from Syme (pls. 1-8). Neither scholar, however, distinguishes stylistic from iconographic or even technical features. The dangers inherent in this unorthodox method are exemplified by Verlinden's attribution of two pieces of a figurine from Ayia Triada (fig. 3) to two different figurines of indeterminate date as well as Sapouna-Sakellarakis' conclusion that the body dates from the Old Palace period and the head from LM I. The joining of the two parts, however, produces a miscast ram-bearer of the seventh century (fig. 4, pp. 128-129).

Of far greater value is the contribution of U. Naumann, who in a seminal study (1976) distinguished the Postpalatial from the Protogeometric Cretan figurines for the first time. It is thanks to her article (1969) on an eighth century figurine (fig. 2) that Cretan small-scale bronze sculpture in the first millennium can no longer be described as 'provincial'.

The 41 figurines from Syme represent a significant addition to the corpus of Cretan anthropomorphic bronzes from the second and first millennia. Since there is no comprehensive study of this material, the publication of the Syme figurines also includes a discussion of the chronology, style and technique of the figurines already known.

II. CATALOGUE

The figurines in the catalogue are numbered in chronological order. The figurine of flute-player 13, which belonged to the decoration of a four-sided stand (pl. 13), is discussed along with the free-standing figurines for three reasons: its subject associates it directly with free-standing figurine 22 (pl. 21), on whose interpretation it sheds some light (pp. 336-337); there is evidence that free-standing figurines and stands were cast by the same metalworkers; and the elucidation of the stylistic evolution of free-standing figurines is of assistance in determining the dates of Cretan stands (pp. 71-74).

III. CHRONOLOGY

<A> PROBLEMS AND OPTIONS

The main section of this chapter is preceded by a discussion of the problems relating to the absolute chronology of the subdivisions of the Bronze and Iron Ages and the terminology used to define them. In this study the late introduction of the Attic Protogeometric style into Cretan pottery (Coldstream 1996, 311-420) is considered irrelevant for the chronology of Protogeometric figurines, not only on methodological grounds (pp. 5-8), but also because neither Attica nor any other part of the Greek world had the experience of Crete in casting human figures, which were dedicated in Cretan sanctuaries without interruption from the second to the first millennium. Moreover, the new style was not only introduced through imported vases nor was Crete simply a recipient of the Protogeometric style. At a time when communications were relatively limited some Cretan vases served as models for the potters of Attica in the Submycenaean and Early Pro-

togeometric periods (Bohen 1988, 13-16). For these reasons, the tenth and part of the ninth century are here accepted as the conventional chronological framework for the Protogeometric figurines 10-13 (pls. 10-13). A bronze figurine from Kommos (fig. 5), which was found with pottery dating from the tenth century to c. 810 (Koutroumbaki-Shaw 1987), also belongs in this period.

For the same methodological reasons, the discussion of the development of Geometric figurines does not take into account the phase of the Protogeometric B style of Knossian pottery, which was formulated under the influence of the pioneering metalwork of Crete. Thus, the conventional chronological limits for the Geometric figurines are here defined as c. 870-710.

<B> THE FIGURINES

A. MINOAN

The main formal features associated with the early Neopalatial style of the MM IIIA-IIIIB period are the understated modelling of the volumes of the human figure, the balanced development of limbs and head in relationship to the body, the stable yet flexible posture and the lack of clarity of individual iconographic features. A characteristic example of this stylistic stage is the well-known adorant Br 4294 from Psychro in the Louvre (fig. 6). The qualitative difference between this fine figurine and the mediocre adorant 1 from Syme (pl. 1), who also belongs to this phase, makes it impossible to define their chronological relationship with certainty. There is no doubt, however, that the greater elasticity and more slender proportions of the Psychro figurine presage the zenith of the Neopalatial style in the MM III-LM IA period.

A hallmark of this period is the emphatic form given to the human figure through visual contrasts: the juxtaposition of excessively long limbs with a compressed upper torso, of broad hips with a slim waist and of luxuriant, well-defined hair with facial features that range from indistinct to non-existent (fig. 7). This leads to a kind of 'decorative naturalism' (Matz 1935, 187-188), which transforms the canon of proportions, gives the sinuous movement of the earlier figurines (pl. 1, fig. 6) the elasticity of the bow and converts the supporting plaque from a neutral bearer of the figure into a springboard from which it is launched. These features are latent in adorants 2 and 3 (pl. 2). The need to keep costs low determined their tiny size and the oversimplification or omission of diagnostic features, but left intact the basic principles of the style: the sinuous movement, the tension of the posture and the new canon of proportions, according to which the centre of gravity of the body is shifted towards the chest.

The dynamic quality of the figures of the fully developed Neopalatial style and a 'decorative naturalism' also characterise the modelling of the feet of fragment 4 (pl. 3). Their length (0.03 m.), in relation to the ratio of feet to height in the fully preserved adorant 6 (pls. 4-5), gives an approximate height of 0.17-0.18 m. for the lost figurine, which would have been a good representative of the naturalistic trends of the Neopalatial style.

Adorant 5 (pl. 7), another piece of good quality, though cast by a conservative metalworker, represents the exhaustion of the MM III-LM IA style. The stylistic features of adorant 5 are the attenuation of the sinuous movement of the figurines that were created at the zenith of the style and the dessication of the indistinct modelling of the facial features. The latter was inherited from earlier naturalistic figures, from which adorant 5 also borrows the transparent

codpiece and the tension of the upper torso. Nevertheless, the geometrising treatment of the volumes and the clear rendering of the iconographic features suggest that adorant 5 has already moved away from 'decorative naturalism' towards the kind of idealistic realism that characterises the decoration of LM IB pottery (Popham 1967, 341).

The LM IB style is well represented by adorant 6 (pls. 4-5), who, despite casting imperfections, stands out by virtue of his size and quality. The stylistic change is evident in the rounded volumes of the face that stand out clearly from the planes of the forehead and temples. The expression of inner concentration is alien to the fleeting gaze of the earlier adorant from Tylosis (fig. 7), while the sinuous movement of MM III-LM IA figurines has fragmented into a series of individual palindromic movements, confined to the upper torso, arms and head. The posture, with the heavy, widely spread legs standing solidly on the broad casting plaque, has acquired the stability of a real figure.

The current of idealistic realism brought with it a 'truer' canon of proportions: the centre of gravity of the body shifts towards the hips, as the upper torso becomes longer without any corresponding contraction of the lower body or reduction in the length of the legs. The same canon was applied to the figurines of the LM IB group of the 'Gournia Adorant' (fig. 9), assembled by C. Verlinden, who saw in their style the decline of the creative forces of the MM III-LM IA period (Verlinden 1984, 124-131; 138-139). However, the quality of adorant 6 is such that it is proper to speak only of a renewed perception of the human figure rather than a decline in artistic expression.

The incipient trend towards a partial geometrising treatment, applied to the parts rather than the whole of figure 6, is more obvious in the fragmentary 7 (pl. 6). The meagre volumes of the lower body and the excessive elongation of the limbs foreshadow the dry mannerism characteristic of a small group of adorants, exemplified by a LM II adorant from Knossos (fig. 13).

B. TRANSITIONAL

The final stage in the ossification and disintegration of Postpalatial figures is represented by adorant 8 (pl. 8). Comparison with two Postpalatial/Subminoan adorants from Psychro (figs. 16-17) suggests that 8 is contemporary, although his more solid forms and compressed proportions differentiate it perceptibly from the thin, plank-like bodies and slender proportions of the Psychro adorants. These differences correspond to two different perceptions of the human figure within the same style. The style of the Psychro adorants is rooted in the tradition of the slender, early adorants of the Late Minoan phase, while that of adorant 8 draws upon the Postpalatial adorant NAMA 8914 (fig. 18), whose stylistic precursor is the late Neopalatial adorant 527 in the Giamalakis Collection (fig. 19).

With the fragmentation of central authority that followed the destruction of the palaces, the stylistic differences of regional workshops, evident in pottery production, also become more apparent in metalworking, which came under Mycenaean influence. A good example of the foreign, Mycenaean, influence is arms-bearer 9 (pl. 9) of the last phase of LM IIIC. Comparisons with more securely dated terracottas suggest a date in the eleventh century. Arms-bearer 9 probably represents an earlier dedication than 8, whose modelling approaches the solid forms of Protogeometric figurines.

C. PROTOGEOMETRIC

It has already been noted that Protogeometric figurines are distinguished from those of the Postpalatial period by the modelling of the volumes, to which iconographic elements are subordinated; by the emphasis placed on the head at the expense of the body and limbs; and by the detailed treatment of individual diagnostic features (Naumann 1976, 76-85). The conventional chronological limits of the Protogeometric Cretan figurines from the tenth to the early ninth century are based on the dubious evidence of the terracotta head from Kalo Chorio Pediadas (fig. 33) and the secure contexts of the figurine from Kommos (fig. 5) and of the terracotta centaur from Lefkandi, which is dated c. 900 (fig. 32). The centaur has points of similarity with Cretan Protogeometric figurines (Lebessi 1996, 146-154).

Figurines 10-13 from Syme are evidence that the cleavage between the Protogeometric and Postpalatial/Subminoan style is not so wide that all connecting links are lost. Arms-bearer 10 of the Early Protogeometric style (pl. 10) is as dependent on terracotta figurines as the LM IIIC arms-bearer 9, with whom he shares the same stride and the same emphatically rendered genitals, while projecting the shield in a traditional, typically Minoan gesture (pp. 212-213).

Comparison of the head of figure 12, of the Middle Protogeometric period (pl. 12), with the wheelmade head from Kalo Chorio, which continues the tradition of the Goddesses with Upraised Arms, suffices to show the debt owed by the Protogeometric style to the preceding period. At the same time, the break with tradition represented by the technique of creating the wax model is clearly revealed by the Middle Protogeometric arms-bearer 11 (pl. 11), whose model was made of hard wax shaped with a tool rather than hand-modelled in soft wax, like the earlier arms-bearer 10 or the figurines of the second millennium.

The Protogeometric figurines from Syme and their contemporary parallels also demonstrate that the two different stylistic approaches found in Postpalatial/Subminoan metalwork (cf. pl. 8, figs. 18-19 with figs. 15-17) are also latent in the Protogeometric figurines of Crete. The compact, rounded volumes, the forward-leaning torso, the emphasis placed on the head and the rough facial expression of arms-bearer 10 are also characteristics of a terracotta female figurine from Phaistos (fig. 25) and a bronze male figurine from Patsos (fig. 26), which has been dated to the Early Protogeometric period.

The same principles for the representation of the human figure also inform female figurine 12 of the Middle Protogeometric period and the contemporary male figurine from Kommos (pl. 12, fig. 5), as well as other Middle (fig. 28) or Late (fig. 40) Protogeometric figurines from Ayia Triada, whose influence also extended to Patsos. The diachronic intensification of the same features in figurines from the same geographic area can be interpreted as the hallmark of a common regional style, which will be referred to here as the South style, since it was created in the southern areas of central Crete.

In contrast with the figurines of the South style, arms-bearer 11, of the Middle Protogeometric period (pl. 11), is characterised by meagre, angular volumes, the upright posture of the thin, plank-like body, inflexible limbs and slender proportions. The directly preceding stylistic stage is to be found in the Early Protogeometric figurine from Kavousi (fig. 27) and the succeeding in a figurine from Psychro (fig. 29), while the distant forerunners of this manner of representing the human figure are to be sought in Subminoan figurines of adorants from Psychro (figs. 16-17) or the Phaneromeni cave (figs. 20-21). Since all stylistic parallels for arms-

bearer **11** are from the northern areas of central and north-eastern Crete, the term North style is used here to describe their common features.

Features of both stylistic approaches coexist in flute-player **13**, of the Late Protogeometric period (pl. 13), who belonged to a four-sided stand, and also in the contemporary free-standing male figurine from Amnisos (fig. 38).

D. GEOMETRIC

As in the case of Cretan pottery, so with Cretan figurines, it is difficult to distinguish the short Early Geometric from the Late Protogeometric period, since the production of cast figurines never ceased and the conditions under which craftsmen worked remained unchanged. The formal variety of Protogeometric figurines, which is the consequence of the different regional styles, is also characteristic of Geometric figurines, with the difference that the Geometric style often favours the convergence of the North and South styles (pl. 15, figs. 46-47).

The general features of the evolution of figurines from the Early (pl. 14) to the Late Geometric period (pl. 20) are the gradual increase in volume, the greater sense of depth and the progressively better balanced proportions of the body to limbs and head. In the case of bronze figurines, it is impossible to achieve a conventional translation of the Geometric style into decades, as in the case of pottery, since the end of the Protogeometric style is fixed only indirectly within the wide interval of the first half of the ninth century. The end of the Geometric style may be dated more securely to the decade 720-710, thanks to the contextual data provided by figurine HM 3072 from Aphrati (fig. 60; Λεμπέση 1980). Thus the chronological classification of the Geometric figurines from Syme within the broad period 870/50-710 is based on one hand on the degree to which they depend on Protogeometric figurines and on the other to the degree to which they approach the typologically and stylistically homogeneous Late Geometric group of figurine HM 3072 from Aphrati (figs. 57-59). The development of Geometric figurines conforms to the traditional tripartite division of the period into Early, Middle and Late Geometric, which correspond to the decades 850-790, 790-750 and 750/40-710.

Flagellant **14** (pl. 14), the helmeted figures in group **15** (pl. 15) and the head **16** (pl. 14) are all datable in the Early Geometric period since, although they are greatly influenced by Protogeometric figurines, the proportions of the body to the limbs and head are better balanced and the sense of depth is more developed. This period is represented by a series of other, well known figurines, such as the seated phorminx-player HM 2064 (fig 46), the male figure HM 2308 (fig. 44), the helmeted figure from Ayia Triada (fig. 47) and figurines HM 208 and 209 from Patsos (figs. 49, 51). Their many differences are cancelled if these figurines are allotted to the North and South styles that emerged in the Protogeometric period.

The evolution of the Early Geometric style is evident between figurines HM 208 and 209 from Patsos, with HM 2308 from Ayia Triada forming an intermediate, connecting link; all three are representative of the South style. The inability of this style to assimilate the stimuli of the North style is also clear in the helmeted figure from Ayia Triada, whose angular facial features have not been properly integrated with the volumes, while the slender upper torso sits uneasily on the protruding buttocks and bent legs. This is also the case with the helmeted figures of group **15** (pl. 15), whose angular forms, characteristic of the North style, are combined with the forward-leaning body, protruding buttocks, bent legs and rough facial expression of the South style.

In contrast, the refined style of the north has successfully combined the rounded forms of the body and the neck –features characteristic of the South style– with the lean, angular volumes of the face in flagellant **14**, phorminx-player HM 2064 and charioteer 199 from the four-sided stand from the Idaean Cave (pl. 14, figs. 45-46). In all three examples, curved and angular outlines have been blended in a ‘naturalistic’ form, informed by the circular motion inherited from Postpalatial figurines. The superior modelling skills of the craftsman who created flagellant **14** are clear when this figurine is compared with the charioteer of chariot B 1671 from Olympia (fig. 48), whose Early Geometric date (Heilmeyer 1994, 196-198, no. 73) is consistent with the evolution of contemporary Cretan figurines.

Cup-bearer **17** (pl. 16), with his forward-leaning body, bent legs, protruding buttocks and the rough expression of his discoid face, is a superlative work of the South style. The broad modelling of head **16** of the same style (pl. 14) presages the breath of the geometric volumes of **17**, which by their absolute symmetry and clear arrangement define the cup-bearer as a product of the early phase of the Mature Geometric style. Comparison with the helmeted figures of the Early Geometric group **15** (pl. 15) demonstrates the stage of development that **17** has reached; the fragmented volumes of the earlier figurines, formed of small, converging planes, are combined in the cup-bearer into larger converging surfaces.

Contemporary with cup-bearer **17** is a seated male figure from Palaikastro (fig. 52), a mediocre example of the North style, which is differentiated from figurines of the South style by its slender upper torso, the upright posture and the angular modelling of the face. A contemporary parallel outside Crete is arms-bearer NAMA 6182 from Olympia (fig. 53), who clearly reveals the inability of the Peloponnesian craftsman to assimilate the traditional Cretan motifs of the forward-leaning body and protruding buttocks.

The influence of Cretan metalwork in the Peloponnese is also documented by the somewhat later group of a man leading a horse B 4600, a tripod-handle attachment from Olympia (fig. 54). The decorative treatment of the hair, unusual in Peloponnesian figurines, is a general feature of Geometric figurines from Crete (figs. 55-56, 58-60, 62-63), while the outline of the face with the densely set features stamps the face of the Olympia figurine and of **17** with the same dynamic expression.

Figure **18** (pl. 17), set more solidly on its base and with bulkier limbs than cup-bearer **17**, represents a later stage of evolution in the North style. This style, centred on Knossos, was receptive to Oriental influences from the first half of the eighth century on. Comparison with figurines of this period and of the second half of the century from Knossos and the geographic areas under its influence (figs. 57-60) suggests that figure **18** dates to the mature phase of the Geometric period, just before 750. Its stylistic and chronological predecessor is HM 424 from Psychro (fig. 57), while a later stage of evolution is represented by the gold hammered calf-bearer from Knossos (fig. 58), dated to the beginning of the Late Geometric period.

The type of the head and face of the twins **19-20** (pls. 18-19) and the stage of their development correspond so closely to those of the gold calf-bearer that the stylistic association of these figurines calls for no comment. Only the looser modelling of the volumes in the gold calf-bearer –a characteristic feature of the Late Geometric style– indicates the earlier date of **19-20**. In the latter the juxtaposition of volumes, with their clear outlines and angular transitions, is successfully treated, without the looseness and slender forms of figurine HM 2065, which represents the South style (fig. 2) and is dated to the transition from the Middle to the

Late Geometric period (Naumann 1969). Despite their stylistic divergences, the twins **19-20** clearly belong to an earlier stage than HM 2065.

The parallel development of the Geometric style in Crete and in the rest of Greece is clear from a comparison of twins **19-20** with the charioteer of chariot B 1670 from Olympia (fig. 61). The latter was dated to the Middle Geometric period by Willemssen (1954/55, 21) and more recently also by Heilmeyer on the basis of the stage of evolution of the chariot (1994, 197). The style of the twins is no less Geometric, just because the North style that they represent was more receptive to Oriental influences than the contemporary Peloponnesian workshops.

Figure **21** (pl. 20), with his unarticulated, forward-leaning body, protruding buttocks, bent legs and short hair, worn behind the ears, reproduces the formal features of cup-bearer **17** (pl. 16). Despite the unbridgeable chasm in quality that separates these two representatives of the South style, a stylistic change is perceptible in the poorly made **21**. The volumes are loosely modelled, the outlines lack clarity and the facial features have lost their dynamic cohesion, as has also the traditional motif of the curving line connecting the arms with the shoulders. The lack of cohesion between the volumes that is characteristic of Late Geometric figurines becomes apparent when figure **21** is compared with the Middle Geometric-Early Late Geometric figurine HM 2065 (fig. 2). The type of the eyes and the arched eyebrows are shared diagnostic features, but in figurine HM 2065 they are organically integrated into the face, whereas in figure **21** they are merely elements grafted on to the traditional discoid face of the South style.

The sense of depth in figure **21** is at the same stage of development as in figurine HM 3072 from Aphrati, a representative of the North style dated to 720-710 (Λεμπέση 1980; see also above, p. 320). The stylistic evolution between the Middle Geometric and the Late Geometric period becomes clearer when figure **21** is compared with other, mediocre figurines of the same style. Figure **21** stands between the female figure HM 747 and the male HM 745 from Ayia Triada, of the Middle Geometric and Late Geometric periods respectively (figs. 62-63), and is closer in date to HM 745, which represents the Subgeometric trends of the conservative South style during the Early Archaic period.

Even during the disintegration of the Geometric style, the superiority of the North over the South style is made clear by figurines such as AE 16 from Lasithi in Oxford (fig. 64). Within the framework of this still dynamic style, it is evident that the gradual stylistic decline in the Late Geometric period encouraged the reproduction of obsolete types and the revival of iconographic and formal features drawn from the Minoan past. The female figurine 26.31.494 in New York (fig. 65) is a reworking of the Late Protogeometric figurine HM 2086 from Psychro (fig. 29), while the tendency towards Minoan revivals can be seen in the figurines of a standing (fig. 66) and a seated male figure (fig. 67). The refined tone of the North style, which has assimilated the motif of the bent legs and protruding buttocks of the South style, is combined in the standing figure with a Minoan approach to the modelling of the human body, which achieves its effect through its volumes. In the seated figure, the traditional loincloth obliterates the organic link between the lower body and the well-articulated legs.

E. EARLY ARCHAIC

Transitional period. Phorminx-player **22** (pl. 21) represents the transition from the Late Geometric to the Early Archaic style. The body and limbs, with their elongated proportions, betray

his dependence on the Late Geometric style (fig. 64), but their volumes are fuller and there is a symmetrical progression from the upper to the lower body, which no longer has the constricted abdomen of Late Geometric figurines. The change in style is more evident in the particular emphasis placed on the head through the expansive modelling of its volumes. The corresponding prominence given to the head at the expense of the body, which is characteristic of the early Black Figure style in Corinthian vases, dates 22 to c. 700.

Some iconographic elements of the face of phorminx-player 22 (fig. 68) and the domed shape of the head find parallels among much earlier figures of Syro-Phoenician iconography. Since they are also found in Postpalatial/Subminoan and Protogeometric figurines from Crete, the Oriental influences on phorminx-player 22 must have been indirect. The form of the head is found in the Late Protogeometric-Early Geometric figurines HM 2308 from Ayia Triada and HM 208 from Patsos (figs. 44, 49), while the treatment of the fleshy lips is characteristic of Early Daedalic terracottas from Gortyn (fig. 69). The lips are detached from cheeks and chin by vertically converging planes, very differently from the unarticulated lips of figures in Oriental art. This difference is of decisive importance in the attribution to a Cretan craftsman of the earlier of two ivory pins from the Idaean cave, which has a finial in the shape of two confronted heads (fig. 70).

The diachronic features shared by phorminx-player 22 and the Early Geometric figurine HM 208 from Patsos, which falls within the sphere of influence of Phaistos and Ayia Triada, support the attribution of the former to the South style. That this style evolved in parallel with the North style at the beginning of the seventh century is shown by the comparison of phorminx-player 22 with the contemporary helmeted figure HM 2448 from Gortyn (fig. 71). Instead of rounded volumes with indistinct transitions and the rough facial expression of the Syme figurine, HM 2448 has volumes with distinct, triangular and curvilinear, outlines combined into an elegant composition, just like in the Protogeometric and Geometric figurines of the North style (pl. 11, fig. 29).

Early Daedalic period. Kouros 23 (pls. 22-23) of the Early Daedalic period has advanced beyond the tentative stage represented by phorminx-player 22 as well as beyond the self-defining phase of the Daedalic style, to which belong the confronted heads on the finial of the second ivory pin from the Idaean cave (fig. 72). Kouros 23 differs from both these stages of development by virtue of the changes in the canon of proportions and his relation to space, which he now occupies as a figure conceived wholly in the round. The same, more natural proportions of the body to the head and limbs can be recognised in figures represented on bronze cut-out plaques from Syme (figs. 73-74), dated to 690-670 (Λεμπέση 1985, 85-87 A2-3), while stylistic parallels for the face are to be found in female figures on terracotta plaques from Gortyn (fig. 75), dated to 680-650 (Rizza & Scrinari 1966, no. 91 A 221-222; 227 no. 111). On the basis of his relationship with figures in these two different categories, kouros 23 can be dated c. 680-670 and associated with the South style.

The rough expression of the face and the modelling of the facial features in kouros 23 (fig. 77) clearly indicate that the Morgan ivory plaque with two female figures (fig. 78) is a contemporary work of the same style, as is also the terracotta figurine HM 3080 from Ayia Triada, which can no longer be considered a Minoan work (fig. 79). Finally, some features that kouros 23 shares with a bronze anthropomorphic tripod attachment from Delphi, an earlier product of

an Argive workshop (fig. 76), may provide the opportunity for reexamining the question of the relationship of Cretan metalwork with Argos, a relationship that has been noted in the case of figurines of the eighth century (see above p. 321).

Middle Daedalic period. The early phase of the Middle Daedalic period has shaken off the naturalistic tendencies of Early Daedalic, which are now constrained by a strong idealistic current, evident in the explosive, almost floral development of the figures. A corollary of this development is a change in the canon of proportions, with the shift of the centre of gravity of the body towards the chest and the elongation of the limbs, as in the unsuccessfully cast kouros 26 (pl. 25).

Even more characteristic of this trend is the elongation of the feet of fragments 24 and 25 (pl. 24), which belong to the early phase of the Middle Daedalic period. The increased volume of the legs in fragment 25, in contrast to the thin limbs of 24, may suggest that 25 was a work of the South style, which prefers more robust volumes from the Protogeometric period onwards (pl. 12, figs. 5, 43, 49).

The refined tone of the North style is represented in this period by the bronze Cretan kouros NAMA 6619 from the Athenian Acropolis (fig. 80), whose face and skull must have been worked separately in a different material. The iconographic features of the strap belt and horseshoe-shaped loincloth and, in particular, the slender proportions and fluid outlines of the volumes are also features of terracotta figurines HM 22366 and HM 3531 from Ayia Triada (figs. 81-82), which were once considered to be Minoan, solely on the dubious criteria of their provenance and the traditional loincloth, despite the fact that votives of the first millennium have been found at Ayia Triada, while the loincloth survived in Cretan art in the seventh and sixth centuries (pls. 21-23, figs. 97, 99-100, 108).

Some idea of the smoothing out of differences between the South and North styles in the early phase of the Middle Daedalic period can be gained from the comparison of kouros 23 or the completely preserved female figure on the Morgan ivory plaque (figs. 77-78) to the 'Mistress of Animals' represented on an ivory plaque from the Idaean cave (fig. 83). The roughness of the faces of the two earlier figures has given way to a gentle expression in the 'Mistress of Animals', and the idealistic slenderness of the period gives her body the graceful forms characteristic of the North style.

The gradual change from the early to the middle phase of the Middle Daedalic period can be seen in the retreat of the explosive slenderness of the figures and the gradual increase of volume, although this does not affect the idealistic conception underlying the modelling. The feet of fragment 27 (pl. 24), which must have belonged to a figure about 32-33 cm. tall, and the fragmentary, Egyptianising kouros 28 (pl. 26) belong to the middle phase of this period. Their fragmentary condition represents a real loss to scholarship, since the proficiency of Cretan metalworkers in casting large figurines is not fully documented nor is their ability to assimilate external stimuli.

There are no contemporary parallels from workshops outside Crete by which the quality and size of figure 27 can be assessed. Metalworking outside Crete was not subject to Egyptian influence as early as the period of kouros 28, presumably because it lacked the ability of Cretan metalworking to subordinate Egyptian stimuli to its own current style. The modelling of the Egyptianising facial features, the gentle gradations of volumes and the fleshy cheeks are typi-

cally Cretan, since they are also found in terracotta figurines from Gortyn earlier than as well as contemporary with kouros 28 (figs. 86-87).

Thanks to kouros 28, the much-discussed hollow female head in Karlsruhe (fig. 88) may be reassigned to Cretan art of the Middle Daedalic period. A feature shared by both faces is the gentle transitions of the mobile volumes, which are set within a notional rectangular frame. A precursor of this common conception of form is to be found in the face represented in relief on a terracotta plaque from Syme datable to the end of the Early Daedalic period (fig. 89); the protruding cheek-bones, the large mouth with its thin lips and the small chin, which recedes from the vertical line of the triangular nose, are identical to those of the Karlsruhe head and are set within the same rectangular frame. The fact that this earlier stage is documented in Crete also lends support to the old identification of the originally hollow bronze head in Klagenfurt as a Cretan work dating to the transition of the Middle to the Late Daedalic period (fig. 91).

The late phase of the Middle Daedalic period is represented at Syme by fragments 29, 31-33 (pl. 27), which preserve the bases and feet of male figures, as well as the exceptionally fine archer 30 (pls. 28-29). The latter was released from the strictly frontal posture of Daedalic figures so that the shooting of a bow could be represented as an act performed in its natural setting, on the analogy of the representations of archers-hunters on a group of bronze cut-out plaques dated to c. 640 (Λεμπέση 1985, 91-94). The stylistic connections of archer 30 to some of these plaques (figs. 93-94) are so close that it seems likely that they were all works of the same craftsman.

The bronze Cretan kouros at Delphi (fig. 95) belongs to the same stage of evolution as archer 30. His active gesture derives from the naturalism that remained latent in Cretan art even in periods when style was infused with strong idealistic trends. If the upper torso of the Delphi kouros were to be inclined forward, the bent arms extended a little further and the stride widened, the type of archer 30 would be produced. Similarly, it would be enough to unfold the legs of the ivory youth from the Samian Heraion, an attachment of a musical instrument, in order to restore it to the kouros type (fig. 96; Λεμπέση 1983).

The only difference between the ivory youth and archer 30 is stylistic. This is also the only difference separating the archers on the contemporary bronze plaques from the figure of a bearded huntsman on another, also contemporary, plaque from Syme (fig. 97). The ivory youth and the bearded huntsman are both characterised by the traditionally emphatic tone of the South style, which in the seventh century is expressed through the rich details of the hair as well as of the anatomical and iconographic features and through the equally traditional heavy head. In contrast, archer 30 and the figures of the cut-out plaques in his group are characterised by the sparing use of detail and the refined elegance of the North style. It was precisely this stylistic difference that hindered the association of the ivory youth with the wooden 'Hera', a contemporary figure that has been recently attributed to the Cretan North style (fig. 98; Λεμπέση 1999, p. 194). The emphatic expressiveness of the youth contrasts with the less solid volumes of 'Hera' and her refined outlines that give the frontal pose a latent flexibility.

Late Daedalic period. The expiring idealism of the last phase of the Middle Daedalic period (pls. 28-29, fig. 95) was replaced by a pronounced naturalism in centaur 34 (pl. 30), who represents the Late Daedalic period among the bronze figurines from Syme. The change begins gradually with the Oxford kouros (fig. 100) and the Berlin ram-bearer (fig. 99), dated to the first

phase of the Late Daedalic period. In centaur **34**, a later and more naturalistic piece, a significant change can also be observed in the relationship of the three-dimensional figure to space. The movement of the human legs and animal body is developed on a different plane from that of the human body and head, which turn two thirds of the way towards the viewer; the bent arms, which rest on the waist, move on a third plane. The convergence of these three planes of motion at an angle gives centaur **34** a sense of depth, with which Cretan metalworkers began experimenting in the Middle Daedalic period, using 'pseudo-perspective'.

A centaur, whose upper body has the same pose as that of **34**, is also represented on a contemporary pithos from Eleuphtherna (fig. 104). The obvious familiarity of Cretan craftsmen with such representations and their experience with pseudo-perspective suggest that the motif of torsion was an invention of Cretan art. It is very likely that this motif, which occurs in representations of centaurs on the gold rectangular plaques of a necklace from a Rhodian workshop (Laffineur 1978, 84-85, 179) was transmitted to Rhodes from Crete.

Centaur **34** is a pioneering creation that certainly presupposes a degree of individual input on the part of the craftsman, although his creativity must have also drawn upon the resources of his workshop. The centaur's beard, which is wound like a spring, the refined outline of the face, the shape of the eyes, and the swelling chest occur already in huntsmen represented on earlier cut-out plaques from Syme (fig. 97).

Post-Daedalic period. Kouros **35** (pl. 31) may be separated by only a short period of time from centaur **34**, but is completely divorced from the Daedalic style. Inherent in his tiny size is the same element of monumentality as in the marble kouros of the late seventh century. The reemergent idealistic slenderness was inevitably combined in this period with the degree of naturalism attained by the figures of the Late Daedalic period. Accordingly kouros **35** has volumes that are more naturally intergrated and more clearly articulated joints than the ivory youth from Samos, who is his equal in terms of quality (fig. 96). Comparison with the ivory figurine or with the bronze kouros from Delphi (fig. 95) indicate that the maker of kouros **35** had transcended the boundaries of small-scale art and, equipped only with the vigorous Daedalic tradition of his homeland, produced an individual piece of the finest quality.

The same degree of stylistic renewal can also be seen in the male figures of a small group of cut-out plaques from Syme, dated to 620-600 (Λεμπέση 1985, 98-100). Indeed the face of a figure from this group (fig. 106) bears so close a resemblance to that of the kouros (fig. 105) that no comment is required to justify the close association between the two works in terms of workshop and date.

The limitations of small-scale sculpture are also transcended by group **36**, a male figure and a bull, of which only four fragments survive (pl. 32). Not so much on account of the size of the male figure (which is calculated on the basis of the length of leg **36b** to have been about 40 cm.) as because the modelling in all four fragments is even more monumental than that of kouros **35**. If the difference is merely chronological, kouros **35** will have been separated from group **36** by only a short time, since leg **36b** finds a direct parallel in the leg of a man wearing a himation on a cut-out plaque (fig. 107) from the group dated to 620-600, which also provides a direct chronological parallel for the face of kouros **35**. Another reason for dating group **36** in the late seventh century is that, on existing evidence, Cretan figurines of this quality and size were very rarely produced in the sixth century.

F. ARCHAIC

The seated figure **37** and the legs **38** from a kouros figurine (pl. 33), dated to 550-500, reflect the decline in numbers and quality of bronze figurines at the Syme sanctuary. With few exceptions, a similar picture of decline is apparent in all Cretan figurines of the sixth century (p. 353).

The figurine of a youth in New York (fig. 108), datable on the basis of Cretan parallels (fig. 109) to 580-560 (Λεμπέση 1985, 100-102), rivals the quality of seventh century figurines (fig. 99). Nevertheless, the conservatism of this period is evident in the forms of the head and face, which reproduce the type and form of figurines dating from 750-710 (pls. 18-19, figs. 58-60). The jaded style of the sixth century is apparent in the iconographic type of the kouros (figs. 110-113), while the impasse in which Cretan metalworkers found themselves when they tried new means of expression is indicated by the armed man Louvre Br 106 (fig. 114). Although it dates to 560-550, he remains closely bound to the Late Daedalic ram-bearer in Berlin (fig. 99) –so much so that it has been considered a product of the seventh century (Floren 1987, 140-141).

Contacts between Crete and the rest of Greece in the sixth century did not lead to a regeneration of the Archaic style, as is clear from a flute-player in the Ortiz collection, dated to 530-520 (fig. 115). Ionian influence is confined to the facial features, but the modelling of the body harks back to the earlier figurine of the youth in New York, while the short overgarment, no longer fashionable for flute-players in the sixth century, is an abbreviated version of the same garment worn by the Middle Daedalic archer **30** (pls. 28-29).

Conservatism is also a feature of figures HM 214 and 215 (figs. 116-117) that belonged to the handles of a krater of Laconian type. Despite the clear Corinthian influence, the gesture of HM 214 and the elaborate treatment of the hair of HM 215 draw upon Cretan figurines of the seventh century (pls. 30-31). Nor does the obvious influence of Argive metalwork on the female bust HM 1080 from Lyttos (fig. 118) act as a check upon the conservatism of the Cretan craftsman, who arranged the locks of hair around the breasts in Minoan fashion. Laconian influence was received equally passively in another female head from a jug, dated in 550-525 (fig. 92); the treatment of the facial volumes maintains the tradition of Late Daedalic Cretan metalwork (fig. 91).

G. SEVERE STYLE

This picture of decline becomes worse in the fifth century. The Severe Style is represented at Syme by kouros **39** (pls. 34-35), dated in 490-470 and dedicated by Epanor, son of Brotos, according to the inscription on the base, and by the fragmentary leg **40** (pl. 35).

Both kouros **39** and kouros HM 1425 from Herakleion (fig. 121) clearly reveal the inability of the craftsmen to grasp the fundamental change introduced by the Severe Style into the Archaic kouros type, i.e. to render the difference between the weight-bearing and free leg, whose movement pervades the body and reaches the arms, which are informed by movements opposite to those of the corresponding legs. This particular weakness is indicative of the passive assimilation of models originating beyond Crete, which, in the case of kouros **39**, are to be located in Argos and its sphere of influence in north Arcadia. In contrast, the prototypes of kouros HM 1425 are to be sought in workshops of the south Peloponnese that were subject to Laconian influences (Thomas 1981, 135-138; 156-157), as shown by a comparison with the bronze figurine of a kouros pouring a libation from Longas in the region of Pylos (fig. 119).

The same weakness is also evident in the type of the archer and the type of the 'Smiting' god, hero or mortal, as is clear from figurines HM 981 and HM 982 (figs. 122-123). Both are examples of clumsy execution and extreme conservatism. Only the pronounced curvature of the left hip in the Archaising HM 981 dates it to 475-450. In the case of HM 982, a date anywhere within the first half of the fifth century seems possible, since the Cretan craftsman is unaware of the change in the relationship of the raised right arm to the left-facing head, which is of decisive importance in the precise dating of non-Cretan thematic parallels. The same is true of NAMA 16728, a tiny figurine of poor quality from the Messara (fig. 124). The turn of its head towards the missing left arm, which would have been raised, makes it fairly likely that it should be attributed to the type of the *aposkopon*. The only good example of the early Severe Style is the female head from Goulediana, Rethymno (fig. 120), which was attached to the lid of a vase or to some other object. Perhaps because the skill of the conservative craftsman was not called upon to confront the manner in which the Severe Style perceived the movement of the human body.

H. HELLENISTIC

After a long interval, free-standing bronze figurines reappear and also come to an end at the Syme sanctuary with Hermes 41 (pl. 36). The type and iconographic details of this figurine (p. 343-344) betray the tendency to revert to the past that is characteristic of Hellenistic art.

That Hermes 41 was cast by a Cretan metalworker is apparent from his direct stylistic relationship with figurine HM 392, from Mouliana, Siteia (fig. 125). The latter dates c. 380-360 and reflects the trends of the post-Polykleitan school of Argos. Indeed, the long, densely woven mantle worn by both figurines, with its rod-like folds, attests, albeit indirectly, to the fact that this type of *chlamys* (*Folienmantel*) was a creation of the post-Polykleitan school rather than of Roman copyists of post-Polykleitan works (Trillmich 1979, 349-354).

The intermediary role played by small-scale works in the transmission of the means of expression formulated in schools of monumental sculpture is obvious when the Cretan figurine from Mouliana is compared with the late fifth century figurine of Hermes from Lykaion in Arcadia (fig. 126), which falls within the Polykleitan tradition. The two figurines are divided only by chronological differences. The pose of Hermes 41 has become emancipated from the post-Polykleitan posture of HM 392: the placing of the heel of the relaxed leg at an obtuse angle to the weight-bearing leg and the complex antithetical movements of the head with regard to the body or of the body with regard to the limbs and the mantle, produce the centrifugal motion characteristic of figures of the middle Hellenistic period, to which Hermes 41 belongs.

The excess of counterbalanced motion has abated somewhat in the figurine of Hermes NAMA 7559, which probably comes from Crete (fig. 127), and to an even greater degree in the fine figurine of a bearded god in Berlin (fig. 128), whose Cretan provenance is also probable. The attribution of both figurines to the Hellenistic metalwork of Crete is documented in the case of Hermes NAMA 7559 by his direct stylistic association with Hermes 41 and in the case of the bearded god in Berlin by his direct stylistic relationship to HM 392 from Mouliana, despite the fact that these two figurines are separated by a period of two centuries. If Hermes 41 is a late work of the middle Hellenistic period, Hermes NAMA 7559 is even later. The bearded god in Berlin reflects the eclecticism of the period 150-100, as is clear from the tranquilly intersecting axes of the movement, the Classicising facial expression and the conventional impressionism of the locks of the hair and beard.

The Classicising echoes of the first century, well represented by the small statue of a boy from Ierapetra (Raftopoulou 1975), are also a feature of bronze figurine HM 1744 (fig. 129), whose hair suggests a date in the late first century BC or the early first century AD. The statue, which has been correctly attributed to the sphere of influence of Alexandrian art, and figurine HM 1744, share a number of formal features that are already found in Hermes 41, such as the densely woven mantle with folds of triangular cross-section, the motif of its arrangement around the neck and the modelling of the draped left arm. In the light of this relationship, the restrained centrifugal motion of 41 can be attributed to the influence of Alexandrian art, which is also evident in the rough surface of the exposed arms and legs of Hermes with their indistinct joins as well as in the softly modelled folds of his short chiton.

IV. TECHNIQUE

All figurines from Syme were cast by the lost-wax (*cire perdue*) method. All are solid and the product of a single casting operation. The only exceptions are fragment 32 (fig. 130), which is hollow, and archer 30, whose head had been cast separately and secured by a cast-on tenon in the neck socket (fig. 131).

Hollow- and piece-casting of figurines are equally rare in the second (Verlinden 1986, note 1) and first millennia (figs. 63, 88). At an early date, however, from the late ninth century on, Cretan metalworkers experimented with the 'pseudo-hollow' procedure (Schürmann 1996, 159-160, 180-182, 196-197), which is a forerunner of hollow casting. That the 'pseudo-hollow' process was handed on from Minoan to Cretan metalworking is documented by Postpalatial/Subminoan female figurines wearing a hollow skirt. The discovery of such figurines in Cretan sanctuaries where there was no break in cult practice accounts for the use of this technique in Crete at an earlier time than in workshops outside the island.

Piece-casting would also have been rare and is represented in the first millennium by only one certain example of Late Daedalic date (Gehrig 1979, fig. 98) and probably by another dated to 670-660 (pls. 22-23). A mould of the Old Palace period from Phaistos (Laviosa 1967-68) indicates that indirect casting was also known in the second millennium.

The types of the casting elements of figurines could also have been handed on from the second millennium to the first, not only because they are the same in both periods, but also because in many cases the connecting links are to be found in Postpalatial, Subminoan and Protogeometric figurines (pls. 1, 5, figs. 20-21; pl. 7, figs. 137-138). Furthermore, the similarities of some rare types, for which there are no connecting links (figs. 23, 49) cannot be explained as revivals, since the size and type of the casting elements of a figurine are determined by the casting process and not by its style. Only the uninterrupted casting of anthropomorphic figurines with the same technique from the second to the first millennium could have led to the use of the same practical solutions.

The many points of technical correspondence between Minoan and Cretan figurines of the first millennium cast serious doubts on the view that the technology was imported to Crete and the rest of Greece from the Orient in the first millennium. It is more probable, at least in the case of Crete, that the choice of a particular technique, which was familiar in both millennia, was determined by the extent to which it was appropriate for each casting. In Crete, in both

millennia, the normally small size of the figurines, the lack of any demand for mass production on the Egyptian model or for the casting of large numbers of similar, lightweight figures, such as the griffin protomes on Samian cauldrons, meant that indirect casting was not frequently used. This technique would have remained a rare option, because large figurines are uncommon and its use for small pieces was superfluous, since not only was there an adequate supply of metal, but the indirect method was more time-consuming than the direct.

The early experimentation by Cretan craftsmen with the 'pseudo-hollow' process and their complete mastery of hollow casting (fig. 88), the use of piece-casting from the Late Geometric period on (fig. 63) and the existence of perfectly cast large figurines (27, pl. 24, figs. 80, 95), all demonstrate that Cretan metalworkers were actively interested in improving methods of casting figures in the round. It was only from the sixth century on that Crete failed to make a contribution to technical progress. This was because factors unconnected with art militated against the creation of large-scale works (pp. 353, 357, which contributed to the development of indirect casting in areas outside Crete from the sixth century on.

The gradual distancing of Cretan figurines of the first millennium from Minoan statuettes was the result of the influence exerted on technique by style. Soft wax, modelled by hand, was the rule for the manufacture of the model in the case of Minoan figurines (pls. 1-8, figs. 6-10, 13-19); only parts of these were worked with a tool (spatula or small knife) and even then only exceptionally, in periods when the style adopted geometrising trends. In contrast, hard wax, worked with a tool, became the norm from the Middle Protogeometric period on (pl. 11). Even in cases where soft wax was added on by hand, if the subject required it (pls. 12-13), it did not alter the impression that the figures were carved (pl. 16), since these additions did not affect the original, rectangular mass of wax. Metalwork became disassociated from clay modelling in the Protogeometric and Geometric periods, but the two processes grew closer together in the seventh century, when open moulds were widely used for the production of terracotta votive plaques and coroplasts borrowed various techniques from metalworkers (figs. 89, 131, 133). The separation of bronze from terracotta figurines also led to a gradual decrease in the use of the additive process in the shaping of the wax model and the technique was completely abandoned in the early seventh century.

The same is true of the techniques of hammering, burnishing and polishing the metal, which were known in the second millennium, but were used either partially or not at all in Minoan figurines, depending on whether naturalistic or geometrising trends prevailed in the style of a particular period. The gradual predominance of geometrising trends in Postpalatial metalwork led to the use of hammering as a modelling technique from the last phase of the LM IIIC through the Early Geometric period (pls. 9-11, 15). Although burnishing and even polishing of parts of the human figure occur on some Minoan figurines (pls. 4-5), it was the Daedalic style that first made systematic use of these two techniques of treating the surface of the metal for the entire human figure, which was perceived as an indivisible entity.

The role of style in the choice of various techniques is also shown by the placement of the casting gate. In the case of Minoan figurines, the flow of molten metal would be more effectively controlled if the gate were placed on the head, since it is the arms in their familiar gestures that were hardest to cast successfully. Yet the gate was normally attached to the feet, presumably so as not to spoil the luxuriant hair of the figurines. It is only from the Postpalatial period on, when the hair is restricted to a single lock or omitted entirely, that the gate began

to be attached to the head (figs. 17, 30). This became the established position in Cretan figurines of the first millennium, provided there was no iconographic element, such as hair (pls. 17-19) or helmet (pl. 10), to prevent it.

In rare cases, however, technique influenced style, as is evident from the flat form of the head in Cretan figurines of the first millennium and the, more or less regular, projecting ledge around it (pls. 11, 16), which were both the result of hammering flat the remains of the gate attached to the head. With the repetition of this practice during the seventh century the flat form of the head became a stylistic feature alongside the domed head form (pls. 22-23). This practice also led to the transformation of the ledge into an iconographic feature of ambiguous semiotic value (pl. 31, fig. 100).

The large number of casting flaws in Minoan and Cretan figurines of the first millennium are due in the main to the rapid drying and inadequate firing of the clay investment and should not be ascribed to the rudimentary skills of the craftsmen (Verlinden 1986, 44-46), who had long experience in casting human figures and had solved the ventilation problems through the use of vents, even in figurines of small size (pl. 20). It was only when the craftsman was under pressure to deliver a votive to the client as quickly as possible that he would cut corners in the time-consuming preparation of the clay investment. Saving time would have certainly been necessary, if the figurines were cast at the sanctuaries, where both votaries and craftsmen congregated.

V. SUPPORTS

The similarity of the tenons/casting gates in Minoan and Cretan figurines of the first millennium suggests that the figurines were set up in the same manner in both Minoan and Greek sanctuaries. At the same time it disproves the view that Minoan adorants were inserted directly into the ground (Verlinden 1984, 51; Bol 1985, 20). Evidence to the contrary is provided by many figurines, one of which is noted here by way of example. If the tenon of the Middle Protogeometric female figure 12 means that it had been set in a wooden base, then adorant 2, who has a tenon of the same type and size (pls. 2, 12), will also have had a similar support.

As with the terracotta figurines of the Old and New Palace periods, so with the bronze figurines, standing males were supported by a circular or rectangular plaque, while females stood on the hem of their skirt. The fact that female figurines were in direct contact with the surface of the place where they were dedicated is evidence that the thin plaque supporting the adorants would have functioned like the ground line on two-dimensional works of art and was not an element, separate from the body and made to display and enhance the figure, like the base of Greek figurines.

Despite the different function of plaque and base, a consequence of the transmission of casting element types from the second to the first millennium was that the base appeared in Crete earlier than in workshops outside the island. A slight increase in the thickness of the small plaque from adorant 1 (pl. 1) to the Geometric figurine 18 and the addition of mouldings to the vertical sides (pl. 17) were all that was needed to transform the plaque from a springboard for the launching of the male body into a stable support of its weight.

The same is true of the early use of the plinth in Cretan Geometric figurines. Cup-bearer

17, who was cast from the head, stands on a plaque in the shape of an oxhide-ingot (pl. 16). This plaque does not give him stability if it is not set in the socket of a base, any more than the plinth of the Early Daedalic kouros 23 (pls. 22-23, fig. 141) secured him an upright position. The stimuli for the elaborately shaped plinth of 17 must have been provided by the local Minoan past, since the Syme sanctuary has yielded a number of supporting plaques of oxhide shape for wheelmade animals of the LM IIIC period.

Similarly the stepped base of fragments 25 and 33 (pls. 24, 27), created by setting the thick rectangular plaque on a wooden base, has the same visual effect as the stepped plaque of a Postpalatial terracotta from Gortyn-Kania (Rethemiotakis 1998, no. 139, pl. 28). Nevertheless, even in this example of the second millennium, the difference between the stepped plaque and the stepped base is evident, since the steps of the Postpalatial figurine do not extend to the rear; presumably because the figure was not conceived as a self-contained entity like the Geometric figurine 18 (pl. 17).

Although the early appearance of the base and the plinth in Cretan figurines does not imply that they influenced monumental sculpture, it precludes an influence in the opposite direction. No typology for bases developed in small-scale sculpture until the sixth century, since the decisive factors in the choice of a particular type of support for a figurine depended on its size and subject matter, which were in turn determined by the wishes of the votary. Accordingly, similarities in the method of support between figurines from the same area but of widely different date should be regarded as coincidental and ascribed to the inventiveness of the craftsmen.

VI. WORKSHOP PROBLEMS

The existence of workshops at sanctuaries that have yielded large quantities of metal dedications has been a matter of debate. In the case of Syme, in particular, it has already been discussed in reference to two large categories of votives (Λεμπέση 1985, 199-209; Schürmann 1996, 189-194). However, such questions as whether miscast statuettes retained their sanctity or were destined for remelting and whether the craftsmen received the materials from the votaries or had other sources of supply, merit reconsideration on the basis of the evidence furnished by each category of finds and the relevant excavation data.

Miscast and perfectly cast animal figurines have been discovered together in the central part of the sanctuary. In some cases the broken or imperfectly cast parts of failed examples have been smoothed or hammered. Since the craftsmen would not have taken the trouble to so treat a votive destined to be remelted, it seems reasonable to conclude that defective votives could be and were dedicated (Schürmann 1996, 190). Nevertheless, all the evidence that points to the casting of votives at the sanctuary itself —slag, casting debris, pieces of ingots, a piece of a cast axe cut off with a tool (fig. 148) and a fragment of a clay crucible (fig. 146)— has been found in the centre of the open-air cult area alongside perfectly cast figurines. Even a fragment of pure copper (Muhly, Madin and Stech 1988, 283), which may indicate that copper was alloyed with tin at the site, comes from the same central area. Although some objects associated with metalworking, such as an intact bun ingot (fig. 145) or a series of bronze spatula-shaped tools (ILAE 1983, 356, pl. 239a), which were also found in the same general area, may be interpreted as dedications of metalworkers, the rest of the evidence pointing to the melting down and

recasting of earlier votives is no less convincing simply because it comes from the cult centre.

The practice of hammering broken or imperfectly cast votives is also susceptible to more than one interpretation. In some perfectly cast and polished human figurines that have been broken into two or more pieces, one of the broken surfaces has been hammered (figs. 3, 132, 140), so that the join is no longer perfect. The best example is kouros 23 (pls. 22-23), the only broken figurine whose pieces have all been found. There are also legs of figurines in which one of two broken surfaces has been hammered (31, pl. 27). The hammering of two parts of archer 30 (pls. 28-29), the legs (which are broken above the ankle) and the left forearm (which is broken off at the wrist), did not serve to make it more acceptable or to give it stability and could not possibly have contributed in any way to the motif of shooting the bow.

The practice of hammering only one of the broken surfaces of two joining pieces of a figurine may rather have the significance of a stamp or hallmark guaranteeing the quality of the costly material of which the fragment is made. There is no way to determine on the basis of excavation data whether the instruction by the current archon/manager of the sanctuary to stamp old, broken votives signified a ban on their reuse or authorised their remelting. If the latter were the case, the sanctity of an old dedication would not have been affected by its remelting and recasting, since the stamp meant it could be reused in another dedication. Nor were the religious sentiments of the believers affected, since the votary was not involved in this process.

The dedication of a miscast animal, after it had been suitably 'tidied', was also legitimate, because in the case of animals the principle of 'part for whole' was established in cult practice (figs. 94, 102, 109). Miscast human figures (pl. 25) or parts of figures (fig. 140), since there is no evidence to suggest that either Hermes *Kedrites* or Aphrodite were worshiped at Syme as healing deities.

The casting of figurines at the sanctuary and the hammering of old, broken votives suggest that more than one source of bronze existed. Although the view that the votaries themselves supplied the craftsmen with the necessary material by bringing them damaged functional objects (Schürmann 1996, 193-194) cannot be ruled out, it seems probable that the manager of the sanctuary also provided bronze in the form of old, broken votives. The latter possibility is supported by the existence of a barter economy at the Syme sanctuary, which can be discerned in the representations of the cut-out plaques, in which votaries are depicted carrying the horn of a wild goat (fig. 97) or the skin of their quarry (Λεμπέση 1985, A29 pl. 50); both these were offerings suitable for barter rather than for being piously stored. The process of dedication – disposition of useless votives/creation of new votives – also involved craftsmen, who may be represented at the sanctuary by dedications of both votive and functional tools. It is not impossible that they also supplied the bronze themselves and that the intact bun ingot (fig. 145) was a thanks-offering for the profitable outcome of their labours.

This kind of relationship between the metalworkers and the sanctuary may be dated to the first half of the first millennium, since the majority of bronze votives belongs to this phase of the sanctuary's existence. Sanctuaries of wide repute, like Syme, which attracted pilgrims as well as craftsmen from various areas of central and east Crete, were places where local styles met and gradually influenced each other (pl. 13, figs. 46-47, p. 320-321). The steadily increasing demand for metal votives from the Geometric period on, would have provided the opportunity for ever-increasing numbers of craftsmen to meet at the same cult places, leading eventually to

the convergence of the different styles after c. 650 (pl. 31, fig. 100). The constant meeting of craftsmen at a sanctuary whose market they had won, eventually resulted in the formation of a common style, which is defined for reasons of brevity as the Syme Workshop style.

VII. THEMATIC AND ICONOGRAPHIC ISSUES

The Minoan figurines from Syme are thematically and typologically homogeneous and are treated here as a group (pls. 1-8). Beginning with the LM IIIC period, however, the figurines represent a surprising variety of subjects and iconographic types and will be discussed separately according to their subject matter (pls. 9-36).

1. ADORANTS

The eight adorants from Syme differ in size and quality. Since they belong to the same period, these differences probably reflect the varying economic status of the votaries, although, considering the costly material of the figurines, the votaries must have all belonged to a prosperous social group.

The figurines making the gesture of 'veneration' are generally thought to represent human beings. Consequently adorants 1-3, 5 and 8 may be identified with votaries. The gesture of figurine 6 (pls. 4-5) of the LM IB period is very rare in Neopalatial and Postpalatial bronze figurines, but is characteristic of superhuman figures represented in Minoan narrative scenes. On a seal in the Benaki Museum (fig. 149) a male figure making the same gesture as 6 emerges from horns of consecration, flanked by a Minoan 'genius' holding a libation jug and a winged goat. The attendant figures suggest that the central figure is taking part in a water libation, a purification ritual connected with an 'epiphany' which takes place in the open air, as indicated by the wild goat. In view of the identical gesture, it is likely that the Syme adorant should also be interpreted as a participant in similar rituals.

The excavation context of figure 6 suggests that such purification rituals took place in the open at the sanctuary. His gesture combined with the downward inclination of the head (fig. 11) and the lowered gaze (an expression of respect for the divine) indicate that the figure should be identified with a mortal, the votary, who took part in a water libation ritual connected with an 'epiphany', just like his superhuman counterpart on the seal. The other adorants, who are making the gesture of 'veneration', should probably also be interpreted as taking part in a similar kind of ritual, because they come from the same excavation context as adorant 6, while the two different kinds of gesture are linked by the common motif of the clenched fists.

Other factors such as style, the particular features of this category of votives as well as the economic status of the individual votaries have to be taken into account when evaluating iconographic differences among the bronze figurines of adorants from Syme.

In so far as the bronze figurines are concerned, the typical Minoan dress of loincloth, codpiece and belt are devoid of any semiotic value and the same is true of the hair. If the hard type of the codpiece signified the procreative impulse and the same hair indicated that two figures are of the same age, the differentiation of adorants 5 and 6 by virtue of their differing codpieces conflicts with the fact that their hair is the same.

The abbreviation of the hair to a single lock in adorant 8 (pl. 8), which, in the semiotics of the narrative representations in Thera wall-paintings, is a sign of childhood (Davis 1986, 399-406), conflicts with the emphatically rendered codpiece. If, indeed, the circle of associations were extended to include all bronze Minoan figurines, the assumption that the hair and the typical Minoan dress constitute a kind of semiotic code would lead to a paradoxical conclusion: that the right to dedicated bronze figurines in the Postpalatial period was confined to children, since in figurines of this period, the hair was abbreviated to a single lock or eliminated altogether.

The same is true of the dress, the frequent omission of which in Postpalatial adorants has suggested the theory of ritual nudity in males (Marinatos 1983, 4), despite the fact that in Minoan iconography there are no nude male figures in narrative scenes. The abbreviation or omission of the dress and hair in the Neopalatial period (pl. 2) was part of the means employed to reduce the cost of the dedication by restricting its size and reducing the work demanded by a detailed annotation of a figurine. In the Postpalatial period, on the other hand, the abandonment of individual iconographic features was effected by the style with its increasingly geometrising tendencies as well as the gradual disintegration and ossification of forms.

There was a rationale behind the use of visual devices to characterise figures in narrative scenes, in which it was necessary to distinguish them by age, social position and possibly also by office, in order to make the message of the representation intelligible. The application of the same semiotic code was not necessary in the case of individual votives, in which the lone figures are autonomous, while the ritual that provided the occasion for the dedication was well-known to the votary and his social circle.

The semiotic value of jewellery is difficult to determine, because of the inherent impossibility of determining from the representations whether the material of the jewels was precious or not, since style could eliminate distinctions between jewellery and iconographic features of different materials and functions, as in the case of adorant 5, whose jewellery is exactly the same as the hem of the loincloth, the belt and the locks of hair (pl. 7, fig. 150). Consequently, it would be an error to posit a social distinction between the person who dedicated this adorant and others who offered figurines of adorants similar in age, gesture and dress but without jewellery. The custom of dressing up for festive occasions, which transcends all social and economic barriers, makes it more likely that the jewellery of adorant 5 reflects the festive nature of the votary's visit to the sanctuary rather than his superior social rank.

The 'knot' of the same adorant (fig. 150) is the only feature that conceivably differentiates him from the other adorants, which do not have this symbol – provided that the 'knot's' magical/religious significance is accepted. Given this assumption and given that adorant 6 is probably taking part in a libation ritual associated with an 'epiphany', the symbol of the 'knot' in adorant 5 possibly denotes a different stage of the same ritual, which was also the occasion for the dedication of the other adorants in the sanctuary of Syme.

2. ARMS-BEARERS (pls. 9-11)

Figurines 9-11, which cover the period from the last phase of LM IIIC to the Middle Proto-geometric period, reflect a substantial cultural change. The subject of the armed male and the nudity of the figures mark a strong contrast with the motif of the clothed adorant. At the same time, they attest to a brief period when the end of one culture, reflected by adorant 8 (pl. 8),

overlapped with the beginning of another, represented by the contemporary or slightly earlier arms-bearer 9 (p. 318).

Neither the iconographic type of the arms-bearer nor the types of the weapons owe anything to the Orient; their parallels are to be sought within the geographic and chronological horizon of the final phases of the Late Bronze Age in the Greek world. The Cretan craftsman who created arms-bearer 9 (pl. 9) simply employed the type of the Mycenaean Tau-shaped figurine in order to respond to the demand for this new subject. It was easy to append the shield to the bent left arm and to insert the spear between the bent right arm and the body, on the analogy of the infant in Mycenaean *kourotrophoi*.

It was just as easy for his fellow craftsmen who produced figurines 10 and 11, of the Early and Middle Protogeometric period respectively (pls. 10-11), to adapt weapons of similar type to the Minoan ritual gesture which describes a circle or semicircle perpendicular to the body. This motif owes nothing to the 'Anatolian pose' (Byrne 1991, 124-126), since it survived in late Postpalatial/Subminoan and Protogeometric figurines in the same ossified version as in arms-bearer 10.

The nudity and the gesture of the Cretan arms-bearers 10-11 also characterise the LC IIIB/C terracotta arms-bearers from the sanctuary of Phylakopi on Melos (French 1985, 223-230). The fact that the nude arms-bearer is found as an individual dedication towards the end of the Late Bronze Age in two sanctuaries of such different type, geographically removed from each other and probably dedicated to different divinities cannot be fortuitous. It can only be explained if the rituals that led to the dedication of the nude arms-bearers were the same in both sanctuaries. Since it is the type of ritual that required the dedication of these figurines and there is no evidence for the cult of a warrior deity in the sanctuaries of Phylakopi and Syme, the arms-bearers are probably to be identified with mortals. Consequently, the emphatic representation of the penis will have also been associated with the nature of the rituals that led to their dedication, rather than with the divine nature of the arms-bearer. For these reasons, the arms-bearers of Phylakopi and Syme should be considered as the thematic archetypes of the armed god in later Greek religion and their ritual nudity as representing the beginnings of the idealized nudity of the Archaic period.

3. GROUP OF HELMETED FIGURES (pl. 15)

The iconographic features and the gesture of each of the helmeted figures in group 15 are the same as those of the Early Protogeometric arms-bearer 10; their semiotic value differs, however, since they are part of a different type, that of the couple. The Oriental bronze figurines of couples from the second millennium are mainly heterosexual and their characteristic features are a difference in height between the two figures and the motif of the embrace. There are very few examples of two male figures of unequal height, set side by side, with their arms hanging inert along the body (Seeden 1980, 16, no. 24-33). Inherent in the Oriental gestures is the notion of the permanent subordination of the smaller figure to the larger, irrespective of sex. In contrast, the active gesture of the armed figures in group 15 contains within it an element of impermanence.

Geographically and chronologically the closest parallel of group 15 is a Neo-Postpalatial(?) terracotta group of two male figures from Ayia Triada (fig. 154), whose touching hands are reinforced by an additional lump of clay. The wide gap between the two Cretan groups is

bridged by a Protogeometric terracotta figurine of a man from Olympia (fig. 155). The similarity of his gesture with that of the group from Ayia Triada and the existence of a connecting piece of clay on one arm suggest that this figure was originally complemented by a second, similar figure. A later thematic parallel is a bronze pair of male figures from the province of Taormina, which date to the seventh century; each figure holds a bowl in one hand (fig. 156). The fact that the iconographic type of the male couple occurs over a period of centuries makes it more likely that the Postpalatial coroplastic tradition acted as the intermediary in its transmission from the Orient to the Italian peninsula than that the type was directly transmitted.

The two figures in the groups from Greece and Sicily can be identified with mortals, since their active gesture is an indication of their temporary relationship and the temporary is a characteristic of human nature. The ritual gesture of the helmeted figures in the Cretan group 15 and the bowl held by the two male figures in the Sicilian group suggest a ritual context for these representations. The ritual may be identified in the Cretan group 15 with the ceremonial presentation of the *eromenos* by the *philetor* in the public hall (*andreion*) after the end of his training, as reported by Strabo (X. 483). All the iconographic features of the helmeted figures of group 15 correspond to this ritual. The ritual gesture, with the palm of the smaller figure covered by that of the larger, is one of guiding and denotes the introduction of the youth into the *andreion* by the mature man; the youth's helmet indicates his acceptance into the body (*hetairia*) of fighting men to which the mature man belongs; the shared support plaque alludes to their social equality and the erect penis to the erotic aspect of the temporary relationship between the *philetor* and the *eromenos*.

4. CUP-BEARER (pl. 16)

Thematically and iconographically the cup-bearer 17 of the early Middle Geometric period is an independent creation that owes no debts to Oriental and Cypriot figurines of cup-bearers. Nor is he beholden for his oxhide-shaped plinth to the Late Cypriot Horned God from Enkomi, who stands on an oxhide ingot (Platon 1979, 103). His association with the Hermaphrodite god, on the strength of the erect penis and the conical protrusions on the breast (Dietrich 1983, 87-90; Burkert 1977, 337), is even less convincing.

The fact that the plaque of cup-bearer 17 served as a plinth (pp. 331-332) deprives it of semiotic value, since once it was inserted into a wooden base, it could not project a symbolic message. Nor can the protrusions on the breast of 17 be equated with female breasts, since similar and even larger protrusions are used from the Postpalatial to the Geometric period to represent not only nipples but also the eyes of human figures, irrespective of sex.

A close thematic parallel of cup-bearer 17 is a LM IIIC/Subminoan terracotta figurine from Ayia Triada (fig. 157), originally attached to a kalathos, that holds out a cup in its right hand. The cup and the hairband on the forehead are iconographic features shared by both figurines, but the gestures are different: ritual in the case of the earlier figurine that was attached to an offering vessel, demonstrative, originating in everyday life, in that of the free-standing 17. The *kalathos* and gesture of the terracotta figurine refer to ritual dinners, while cup-bearer 17 is dissociated from the divine circle and religious ritual by his gesture and upright stance.

The conscious derivation of the shape of the cup from Minoan chalices (fig. 158), which do not occur after the Neopalatial period, gives it the value of an heirloom. More specifically that of the *poterion*, which was generally perceived in the Greek world as an heirloom and not an object

of worship, examples being the cups of Alkmene, Helen or Nestor. If the symbolism of the *poterion* in Crete first derived from ritual banquets, as is clear from the terracotta figurine from Ayia Triada, the iconographic features of cup-bearer **17** clearly indicate that he was a participant in a secular symposium as a distinguished guest. The derivation of the cup shape from the distant past of the place in which the figurine was created particularises the cup as the secular symbol of the *poterion* in general and, at the local level, as the institutionalised gift of the cup presented by the *philetor* to the *eromenos* after their two-months of isolation in the mountains (Strabo X. 483).

5. ARCHERS (pls. 20, 28-29)

The subject of the archer is represented by figurine **21** of the Late Geometric period and the headless figure **30** of the Middle Daedalic phase. The posture and gesture of the earlier figurine depend on the traditional type of the standing male figure, but the addition of an arrow in the right hand and the conversion of the upturned palm of the left into a phiale transform the ritual gesture into the offering of an arrow and the pouring of a libation. A jug, the libation vessel that accompanied the phiale, and is held by the votaries on the bronze cut-out plaques from Syme (Λεμπέση 1985, A11 pl. 42), would have fitted at the notch in the midriff of archer **21** and attached by means of a wire that passes through the body and was secured at the back. In the period of archer **30**, the archer/votary gives way to the huntsman in the act of shooting an arrow (figs. 131, 161), a subject that is regularly represented on bronze cut-out plaques of the seventh and sixth centuries (Λεμπέση 1985, 108-211).

The arrow and the libation bowl characterise archer **21** as a mortal. If the size of the erect penis, which is larger than natural, signified increased power, it probably alluded to the role of the phallus in pederasty (Vanggaard 1971, 8, 59-61), an institution that formed the basis of the education of children in Archaic societies; the Cretan version is reflected in the helmeted figures of group **15** and cup-bearer **17** with his erect penis (pls. 15-16). Archer **30** was also a mortal rather than a deity in view of the leather overgarment, which, along with the loincloth, was the dress typically worn by mortal archers on votives dedicated at the sanctuary (figs. 97, 102-103), while the himation is the garment appropriate to the divine nature of Hermes *Kedrites* when he is portrayed as an archer shooting an arrow (fig. 162).

6. FLAGELLANT (pl. 14)

Flagellant **14** has already been published in a special study (Lebessi 1991), which has treated in detail the derivation of the subject from terracotta figurines of the LM IIIC and Subminoan periods, the identification of the figure with a mortal huntsman and the association of the ritual of flagellation with the representation of Hermes, who engages in this act in order to effect the ascent of Aphrodite on an Attic vase of the fifth century. It suffices here to add another terracotta flagellant (fig. 81), which should no longer be dated to the Minoan period but rather to the Middle Daedalic phase (p. 324), and to note that the type of the self-flagellating figure as a free-standing dedication (fig. 43) was created, like cup-bearer **17** (pl. 16), within the context of similar rituals practised in Cretan sanctuaries of different types and addressed to different deities. Evidence for this view is provided by two thematic parallels earlier than flagellant **14** from the *piazzale dei sacceli* at Ayia Triada. These were not free-standing figurines, since one was attached to the rim of a kalathos (?) and the other must have formed part of a circular dance (Lebessi 1991, 108-109 figs. 6-7).

7. FLUTE-PLAYER AND PHORMINX-PLAYER (pls. 13, 21, fig. 68)

The same iconographic type of the standing male figure with slightly bent legs was used to represent the *aulomelodia* with flute-player **13** of the Late Protogeometric period and the act of *phormizein* with phorminx-player **22** of the early seventh century. Both figures are part of the same thematic cycle, although they belong to different categories of dedications. The fact that flute-player **13** was probably part of the decorative frieze of a four-sided stand (fig. 163) attests to his mortal nature. The other figures of the frieze suggest that the subject of the scene corresponded to those of the free-standing bronze figurines from the Syme sanctuary. The nude male figure holding a libation jug at the left end of the frieze recalls archer **21** (pl. 20), whose jug was attached to his midrift, while the symbolism of the hunt, condensed to the representation of a dog (?) pursuing a wild goat, corresponds with the subject of archer **30** (pls. 28-29), who is shooting an arrow.

Flute-player **13**, who is providing the music for the impending sacrifice, is associated with phorminx-player **22**, in that the flute, the phorminx, the lyre or the kithara normally accompanied animal sacrifices. Thus the phorminx-player as a free-standing dedication seems to derive from rituals relating to the hunt and the sacrifice of the quarry, which are frequently represented on the bronze cut-out plaques of the seventh and sixth centuries from the sanctuary (Δεμπίση 1985, pls. 35-39).

The standing phorminx-player was preceded by the seated type as shown by a Cretan figurine of the Early Geometric period (fig. 46), in which the playing of the lyre and the recital of poetry are represented in a condensed version. The creation of two types of phorminx-player within the same category of objects in the same region suggests a hierarchy of age: the seated type is appropriate to the mortal, venerable, 'divine bard' of early Greek society, while the standing figure is more appropriate for a youth – the youth who dedicated phorminx player **22**, whose loincloth signifies his mortal nature, in accordance with the semiotic code of the narrative scenes on cut-out plaques of the seventh and sixth centuries from Syme.

8. MAN LEADING A BULL (pl. 32)

The homogeneity of fragments **36a-d** in terms of style, size, surface treatment and patina suggests their attribution to the same group, comprising a male figure and a bull. The reconstruction of the two figures in a tightly knit composition, moving side by side towards the same direction (fig. 164), is based on the association of the motif of the left hand, which holds the bull's horn, with the position of the casting excrescence in fragments **b** and **c**, which has not been removed, an unusual omission in a free-standing figurine. Ordinarily excrescences of this kind were allowed to remain only in areas that were inaccessible to the chisel. In view of this practice, it seems very likely that hoof **c** was placed behind the right foot of the man and that his left leg **b** was thrust forward, parallel with the bull's left foreleg.

The thematic antecedents of group **36** are to be found in the group of a male figure and a ram in the Fogg Museum that are standing on the same base (Mitten 1977). This group may be identified as a Cretan work of c. 750-740, by virtue of the close similarity of the ram to figurines of rams from Syme (Schürmann 1996, nos. 297, 302, pl. 29, nos. 309-310 pls. 30-31, no. 416 pl. 44). The joining of the male figure and the ram at an angle, a grouping that reflects the growing narrative trends of Late Geometric iconography, signifies a change in the content of the subject from its Middle Protogeometric archetype, which is provided by the reconstruction

of the figurines of a bull and a man from Kommos on a shared support (figs. 5, 144). The ritual gesture of the male figure in the group from Kommos and his loose association with the animal refer to the ritual that was the occasion of its dedication. In contrast, the two figures in the Fogg Museum are closely associated. The man's gesture of ownership over the animal defines him as the owner/votary of the ram that is being led to sacrifice, like the bull is led by the man in group 36.

No evidence suggesting the association of the votaries or of Hermes and Aphrodite with the pastoral life of shepherds has been found at Syme. For this reason and also because of the large size of the group (ht. c. 41 cm.), it seems likely that it was dedicated by a votary of wealth and status.

9. RAM-BEARER

The unusual base of fragment 29 (pl. 27), which is rare even in the seventh century (pp. 239-240), has led to the association of the now lost figure with the well-known Cretan figurine of a ram-bearer in Berlin (fig. 99). In a recent study the present author has argued that the Berlin figurine came originally from the Syme sanctuary and identified the ram-bearer as a citizen carrying an animal destined for sacrifice (Lebessi 1989), like the leader of the bull in group 36. The attribution of fragment 29 to the type of the ram-bearer adds another link to the chain of iconographic similarities between the figurines and the bronze cut-out plaques from Syme, among which the ram-bearer type is confined to only two examples (fig. 101; Λεμπέση 1985, 121-124, A27, A35).

10. KOUROI (pls. 17, 22-24, 26-27 no 33, 31, 34-35)

Figurines 18, 23, 28, 35 and 39, and fragments 24-25, 33 and 38, which cover the period from 760-750 to the early fifth century, belong to the iconographic type of the kouros. The question of the origins of the kouros, i.e. whether the type was created under the influence of Egyptian art or developed out of the coroplastic tradition of the Geometric period, can be elucidated with the help of Cretan figurines of kouroi, provided it is viewed independently of the standardised kouros type of monumental sculpture.

Figurine 18, dated in 760-750 (pl. 17, fig. 56), has the features of the inactive free-standing figure, set on a base, that is characteristic of large-scale kouroi (Kontoleon 1973, 137-138), except for the advanced left leg, which is also diffidently advanced by kouros 35 of the late seventh century (pl. 31).

The prerequisite conditions for the early appearance of the male figure as a three-dimensional, static entity undoubtedly existed in Crete. The free-standing male figure with inert arms held alongside the body is already represented by Cretan bronze figurines of the Late Protogeometric period (fig. 40). Moreover, the dedication of free-standing human figures continued without interruption from the second to the first millennium and so did the belief that the votary could be represented in sanctuaries by a depiction of the ideal male as perceived by each culture: the adorant in the case of Minoan society and the kouros in the case of Greek culture.

Tradition, in perfect harmony with the panhellenic concept of male nudity, accounts for the iconographic feature of the belt, a remnant of the traditional Minoan dress, worn by the Geometric 'kouros' 18 and other Cretan Geometric figurines (figs. 2, 60, 66-67). Figurines like the

Cretan kouros from Delphi (fig. 95) attest to the fact that the belt was transferred from Crete to the early marble kouroi of Naxos and Delos.

The perception of the loincloth as a garment appropriate for votaries from upper social strata is also rooted in tradition and is revived in the Early Daedalic kouros **23** (pls. 22-23). The simplified outline of the feet of this figurine is also a traditional form, since the feet of adorants **6-7** (pls. 4-6) are treated in the same way, as are also those of nude figurines of the Protogeometric and Geometric periods in Crete (pls. 12, 15-16, 20). The motif of the diffidently advanced left leg of kouroi **23** and **35** is also traditional, since several bronze adorants have a similar or even wider stride (Verlinden 1984, nos. 11, 24, 30, 32, 101). The motif was probably revived in Cretan sanctuaries that functioned without interruption from the second to the first millennium.

In the case of the much-debated motif of the clenched fists of the kouroi, Cretan metalworkers had no need of Egyptian influence. This is made clear by kouros **23** with his unexpected gesture, which is the same as that of adorant **6** (pls. 4-5). The motif of the clenched fists is combined with virtually all Minoan forms of gesture and survives in Subminoan, Protogeometric and Early Geometric figurines (figs. 17-18, 38, 44). In the seventh century it is combined with arms bent at an angle in kouroi as well as other Cretan (fig. 165) and non-Cretan figurines. It also coexists with the loosely bent arms of the Cretan kouros from Delphi (fig. 95), whose gesture is identical with that of the Archaic marble kouroi of the Anavysos-Ptoon group (Richter 1960, nos. 135-136). Once divorced from Egyptian influence, this motif cannot be ascribed to the influence of monumental sculpture, since it also occurs together with arms held straight along the body in kouros **35** of the late seventh century. Its Minoan symbolism now forgotten (p. 334), the motif survives in the kouros type as a formal element, enhancing its static dynamism, like the motif of the striding legs.

For every kouros, irrespective of size or material, the question arises as to whether it is a human or a divine figure, since the kouros only becomes individualised in the early fifth century. Two examples suggest that the kouroi from Syme were mortals: the Early Daedalic kouros **23**, on account of the loincloth, which was appropriate to votaries according to the semiotics of Cretan art in the seventh century (Λεμπέση 1985, 141-142) and kouros **39**, of the early Severe Style, who would have held the leg of a sacrificial animal in his right hand and a bow in his left (fig. 166), like the votaries on cut-out plaques of the seventh and sixth centuries from the sanctuary (Λεμπέση 1985, A37, A24 pls. 48-49). These two kouroi delimit a period of almost two centuries. On the basis of this evidence, the other figurines of this type dating in the intermediate periods are also identified with votaries. By extension the Geometric 'kouros' **18** can also be assigned to the same social group of votaries.

11. SEATED MALE FIGURE (pl. 33)

The type of the seated male figure has a wide geographic and temporal distribution. The cubic seat of **37** with its curved back and footstool is the same as that of a male terracotta figurine from Gortyn, which is earlier than the eighth century (Rizza & Scrinari 1966, no. 47, pl. 8). However, the atypical representation of his diagonally draped himation betrays the inability of the untalented Cretan craftsman to copy the type of the seated male figure wearing a himation that was common in small-scale works from the late seventh century on. The type of the male figure wearing a himation, whether standing or seated, divine or mortal, is so com-

mon that the divine nature of such a figure can only be deduced from attendant figures in narrative scenes; the lack of accompanying symbols characterises human nature, as in the case of figure 37.

Most closely related to figure 37 is a bronze figurine in Munich dated to 530-500 (fig. 167), which had been attached to a krater and has been identified as a symposiast (Karuzu 1979, 77). Figure 37 may also be identified as such, but the careworn inclination of the head, which contrasts with the happy facial expression of the contemporary figurine in Munich, disassociates it from the carefree atmosphere of the secular banquet.

It was a Cretan custom to dine seated at the *syssitia*, which in Crete can be identified with the *andreia*. It is likely that figure 37 belongs to the austere environment of these institutions, although the iconographic feature of the footstool distinguishes the figure from the *hetairoi* who dined at the same table in the *andreion*, where decisions were also taken concerning public matters by those who held the office of *kosmoi*. The identification of figurine 37 with the *archon/kosmos* of Cretan society seems quite probable, since archons are attested epigraphically at Syme from the late seventh/early sixth century. In addition the himation identifies as archons two male figures on two cut-out plaques from the sanctuary, dated in the seventh and sixth centuries (fig. 107; Λεμπέση 1985, A 45, A 59, pl. 51).

12. CENTAUR (pl. 30)

Centaur 34 of the Late Daedalic period, who is completely human but with a horse's body attached at the buttocks, finds a typological parallel in the Protogeometric terracotta centaur from Lefkandi (fig. 32), whose formal perception is in turn rooted in Cretan metalwork (Lebessi 1996, 146-149). Even the gesture of the right arm is the same in both figurines, which are distinguished only by chronological differences and the motif of the movement of the left arm. Their typological similarity is bridged by figurines of the Geometric period and of the seventh century made in workshops outside Crete (Schiffler 1976, 320 V12-V13; 64 K-S2).

The branch that the centaur from Lefkandi had held in his left hand and the gaping wound on his leg, which support his identification with the benevolent centaur Cheiron, indicate that the myth of this 'spirit' of wild nature was fully formulated in Greece by the tenth century. The formal relationship between the Protogeometric centaur from Lefkandi and the fragmentary terracotta centaur of the LC IIIB/early IIIC phase from the West sanctuary at Phylakopi attests to the fact that the Greek type of centaur was created in Mycenaean Greece. It may also be evidence for the Mycenaean origins of the myth of Cheiron as a tutor, if the excavation data relating to the centaurs from Lefkandi and Phylakopi have been properly interpreted (Lebessi 1996, 149-151).

In Greek thought centaurs were directly associated with hunting, but centaur 34 has no iconographic feature suggesting such an association. The sole evidence is the large number of objects – both figurines (pls. 20, 28-29) and cut-out plaques – from Syme that represent votaries as huntsmen. The mountainous location of the sanctuary is also appropriate to the description of centaurs as "beasts of the mountains" (*Iliad* 1, 268). In contrast, the iconographic features of centaur 34 reveal the mixture of the wild, demonic nature of the centaurs with the invariably benevolent conduct of Cheiron towards human beings. The excessively long beard, the snub nose that gives the face a bestial quality and the thick hair on the back of the neck, which corresponds to the Homeric description of centaurs as "hairy" (*Iliad* 2, 743), suggest the uncivilised

side of centaur 34. The identification of the figure with the civilised Cheiron is based on his amiable disposition, which is evident in the turn of the upper body towards the viewer/votary, the motif of the gesture, which is of an everyday nature, familiar to humans, and the kindly expression of the face. The complete nudity of the figure is no obstacle to this identification, for clothing was not universally associated with Cheiron in Greece (Gisler-Huwiler 1986, 247). Of all the civilised, eponymous centaurs, Cheiron, the tutor of many heroes, seems the most likely identification for centaur 34.

13. HERMES νεανίη ἀνδρὶ ἐοικώς (pl. 36)

The typological parallels for the dress of the Middle Hellenistic Hermes 41 are to be found in much earlier two- or three-dimensional representations of youths/votaries or of the young Hermes, made of either bronze or clay. Even the manner in which the long mantle frames the body occurs in Boeotian terracotta figurines of young votaries or of Hermes carrying a ram (Schmaltz 1974, nos. 60, 168). In terracotta figurines of youths or children from Myrina, dated in the first century, the mantle is arranged in the same way as in Hermes 41, with one edge drawn aside by the left hand (Mollard-Besques 1963, nos. 130, 133, 980). Hellenistic art frequently had recourse to antiquated models which were adjusted to the current style, but it is no coincidence that the iconographic prototypes of Hermes 41 were chosen among non-Cretan figurines representing young men or Hermes. The desire to project adolescence in the figure of Hermes 41 presumably dictated the choice of these models, while his character as a young god accounts for the typological similarity with a bronze Cretan figurine of a youth from Moulia, Siteia.

The figurine HM 392 from Moulia (fig. 125) can be identified as a votary rather than Hermes by the omission from the left hand of the caduceus, which could have been made separately and wedged in, as in the case of terracotta figurines of Hermes from Syme that wear a chlamys and gesture in the same manner (fig. 168). The gesture of the right hand, which is broken off at the wrist, is similar to that of a bronze figurine from Lykaion in Arkadia of the late fifth century, which represent Hermes pouring a libation (fig. 126). This resemblance indicates that the right hand of HM 392 from Moulia should be restored holding a phiale.

The typological correspondence of the libating youth from Moulia and Hermes 41 is so close that the broken right hand of the latter should probably also be restored as holding a phiale rather than the symbolic purse held by many Roman bronze figurines. Moreover, Hermes as the patron god of trade and communications between the peoples of the Roman empire had no place at Syme, where he was worshipped as a young vegetation god from 650 until at least the third century AD, retaining the epithet *Kedrites*. The Homeric description of Hermes "looking like a young man" (*Odyssey* 10, 278) is appropriate to the youthful face of Hermes 41 and is also characteristic of his representations on the bronze cut-out plaques from the sanctuary dating from 700 to the 5th century (Λεμπέση 1985, 155-162).

The youthful nature of Hermes 41 is in perfect harmony with the iconographic features of the petasos, chlamys and short chiton, which were used throughout Greece to represent Hermes *Enodios*, the patron of mortals at every difficult time of transition: in the transportation of the dead to the Underworld, on journeys undertaken by the living in difficult terrain and at rites of passage from youth to maturity. The role of Hermes as divine lover of youths perhaps originates in the latter transition (Kaempf-Dimitriadou 1979, 12-13). The counterpart of this

relationship on the human level is the temporary attachment between the *philetor* and the *eromenos* that was the basis of Cretan education, as suggested in the helmeted figures of group 15 or the cup-bearer 17 (pls. 15-16).

14. DOUBLE HERMES (pls. 18-19)

The kouros type, modified with a different gesture and a hovering stride, was the basis for the creation of the twin figures 19-20, dated to c. 750. The slight turn of the heads, which directs their gaze to the same point, suggests that they stood on a common wooden support (pp. 181-183). The rounded ends of the legs (fig. 143), which would have barely touched the resting surface, give the impression that their movement takes place on a plane higher than that of the viewer/votary; the left arm, extended to the side with the palm turned downwards, transmits a message of benevolent protection, the authoritative nature of which is stressed by the right hand bent sharply across the chest.

The motifs of stride and gesture that identify 19-20 as transcendental beings are found in Minoan narrative scenes (fig. 169), in which a deity with the same gesture makes an 'epiphany', hovering over an open-air cult area. The hypothesis that these Minoan motifs, which are unknown in Greek iconography, survived in twins 19-20 is precluded by the absence of any intermediate parallels. It is conceivable, however, that they represent revivals, since the inhabitants of Crete in the first millennium came often in contact with Minoan works of art, especially at sites, such as Syme, where there was no break in cult activity.

Motifs borrowed by a culture from another, even within the same geographic area, do not retain their original significance. The gesture and hovering stride of twins 19-20 suggest a dual relationship between the deity and the faithful, who perceived the divine intervention as a momentary presence. This was different from the 'visionary epiphany' of the deity in the Minoan pictorial parallels and more real, since the divine is revealed to the faithful in identical replication, which reflects the actual, inexplicable event of the birth of twins.

Hermes, who was worshipped at the Syme sanctuary from 700 on (Λεμπέση 1985, A1, 84-85; 155-156), is one of the few male deities of the Olympic pantheon represented in duplicate or triplicate; indeed he is so depicted more frequently than other gods. It would therefore be vain to seek the name of the divine twins 19-20 among the hosts of double heroes or the lower-ranking male deities of Greek mythology. Amongst the representations of the reduplicated Hermes most frequent are the double Hermaic stelai, which marked the boundary between city and countryside, for Hermes was perceived throughout Greece as a 'guiding' god, leading the faithful who had to cross dangerous borders, whether real or conceptual, in order to enter a new social or moral state (Kahn 1979, 201-211).

This panhellenic perception of Hermes is given form in twins 19-20 through the motif of the hovering stride, which suggests the beneficial passing of the god to the right of the votary/viewer. For this reason it is likely that this iconographic type represents a condensation of an idealised transition or passage, accomplished with the aid of the guiding-authoritative intervention of Hermes – the god honoured in the sanctuary and the recipient of eloquent dedications associated with the actual transition from adolescence to adulthood, such as group 15 and cup-bearer 17 (pls. 15-16). In contrast with the helmeted figures of group 15, which are placed in a hierarchy of age, the identical replication of Hermes 19-20 was designed to stress his character as the preeminent *philetor* of the young, who are frequently represented by the kouros type (pls.

17, 22-23, 26, 31, 34-35), on analogy with the recipient god, who is differentiated from the kouroi/votaries by the motifs of gesture and stride that indicate his divine nature.

15. FEMALE FIGURE (pl. 12)

The Middle Protogeometric figurine **12** is the sole representation of the female sex among the bronze figurines from Syme. Her early date precluded the individualisation of the human figure, so that it is impossible to determine whether she is divine or human. It is only the fact that the breasts are developed to the same degree as in figurines that are certainly of female sex, as defined by the pubic groove (figs. 36-37), that identifies the figure as a woman and her nudity as actual. It is the nudity of the figure that makes possible the intentional emphasis placed on the second most important diagnostic feature of the female sex through the increased size of the breasts.

The gesture, the diagnostic facial features and the conjoined legs of figure **12** are traditional formal motifs, which were passed on from the second to the first millennium (pp. 65-69, 264-268, 319). Since the type of figure **12** has no connections with the hosts of Oriental and Egyptian nude females, its interpretation is based on evidence from its broader chronological and geographic horizon as well as on the contextual data.

The disproportionate representation of male and female sex among bronze figurines is a general phenomenon in the sanctuaries of Crete and the rest of Greece from the second millennium down to the seventh century: females constitute a tiny minority among the bronzes, but are predominant among terracottas. In the specific case of Syme, the female sex is only represented by a single example also among the bronze cut-out plaques (Λεμπέση 1985, A4, 85-87, 188). Such a generalised phenomenon during cultural periods when the female deity was predominant and rituals differed at local sanctuaries, must be ascribed to social conditions. It may have derived from the male-dominated structure of society, which allowed the female sex to be represented in clay, while the male prerogative to be represented in bronze went unchecked, perhaps because males exercised control over this costly metal.

Beyond the more general interpretation of this phenomenon, the isolation of **12** within a category of dedications in which males were predominant, lends credibility to the hypothesis that it was dedicated by a male votary and that it represented the same social group of dedicators who normally offered an idealised 'image' of their presence in the sanctuary and more rarely of Hermes, the god honoured there. Since the dedication of figure **12** is ascribed to a representative of the male sex, it is more probably of divine than of human nature. Since Aphrodite was worshiped alongside Hermes at Syme, it is possible that an early conception of the female deity who later acquired the specific attribute of the goddess of love is latent in figurine **12**.

VIII. THE VOTARIES

A deep chasm at the social and religious level separates the eight Minoan figurines from the thirty three that span the period from LM IIIC to the Middle Hellenistic phase. The gap is bridged by the smooth intervention of the Mycenaean element (represented by arms-bearer **9**; pl. 9) between the Subminoan adorant **8** and the Protogeometric arms-bearers **10-11** (pls. 8, 10-

11; pp. 319-320). The clothed, unarmed adorants give way to the nude arms-bearers and to a variety of other subjects and types, unexpected at a local sanctuary. The intrusion of myth, in the form of the centaur Cheiron 34 (pl. 30), and of the gods honoured in the sanctuary, through figurines 41, 19-20 and 12 (pls. 12, 18-19, 36; pp. 343-345) contrasts with the complete absence of deities among the figurines of the second millennium.

The analysis of the type and individual iconographic features of adorants 1-8 has led to the conclusion that they were probably dedicated by youthful individuals who were taking part in a purification ritual (pls. 4-5, fig. 149). The costly material of the figurines suggests that their votaries belonged to a wealthy social stratum; the differences in quality and size reveal their different economic status within the same social group. In contrast, the variety of subjects and types of the figurines from the LM IIIC period on make it possible to determine the social group to which their dedicators belonged with a greater degree of accuracy, since in the iconographic features of these figurines there is a latent tendency towards the social 'individualisation' of the votary.

The thematic correspondences between the figurines and the narrative scenes represented on the bronze cut-out plaques found at the sanctuary are very helpful for the interpretation of the former. The plaques cover the period from c. 700 to the end of the fifth century and were dedicated at coming-of-age rituals by youths or by other persons involved in their education (Λεμπέση 1985, 188-198). Archer 21 offering an arrow and a libation (pl. 20), ram-bearer 29 (pl. 27, fig. 99), the archer Epanor 39, carrying a leg of the sacrificial animal (pls. 34-35, fig. 166), the youth leading an animal to sacrifice in group 36 (pl. 32), and the *archon/kosmos* 37 (pl. 33) are all subjects also represented by several examples among the plaques. Even the isolated representation of the female figure 12 (pl. 12) and Hermes 19-20 in the form of a *kouros* (pls. 18-19) are found in the repertoire of the cut-out plaques (Λεμπέση 1985, A4 pl. 2, A60 pl. 33). The predominant theme of these is the hunting of the wild goat, followed by its sacrifice (Λεμπέση 1985, pl. 34-50) in honour of the vegetation god Hermes *Kedrites*, who, in his character as huntsman, is revealed on the plaques as the preeminent *philetor* of young men (fig. 162), the divine counterpart of the mortal *philetor* (fig. 97).

The relationship of *philetor-eromenos* and in particular the moment of the latter's presentation to the communal hall, according to the injunction that "the pursuit [of the *eromenos* by the *philetor*] does not end until the boy is taken to the *andreion* by his abductor" (Strabo X. 483) are illustrated in the helmeted figures of group 15 (pl. 15). The three institutionalised gifts, of military uniform, drinking cup and ox, that the *philetor* was obliged to present to the *parastatheis* ("for thus they call those who have been abducted", Strabo X. 484) are reflected in arms-bearers 9-11, cup-bearer 17 and the leader of the bull in group 36 respectively (pls. 9-11, 16, 32). The expensive gift of a military uniform signalled the entry of the young man into the group of fighting companions of the *philetor*. The drinking cup signified the distinguished position acquired by the youth after attaining adulthood as a prominent citizen among his former companions, who were now, along with him, the new members of the *hetairia* of the *philetor* who dined together in the city *andreion* (Strabo X. 484). The expensive gift of the ox presented to the *parastatheis* symbolised his right to sacrifice as a full citizen, like the owner of the bull led to sacrifice in group 36.

In the libating archer 21 (pl. 20) can be seen the culmination of the two months' testing of the *eromenos* with the *philetor* who, having presented the youth to the *andreion*, "takes him

away to any place in the country he wishes; and after feasting and hunting with them for two months .... they return to the city" (Strabo X. 483). The successful conclusion of the ordeal in the mountains, celebrated by pouring libations in thanksgiving, is signified by the phiale in the left hand of archer **21**, while the offering of the arrow with the right hand symbolises the relationship between hunting and sacrifice, which is frequently represented in the eloquent scenes of the cut-out plaques (Λεμπέση 1985, 125-130). The fragmentary archer **30** (pls. 28-29) may be assigned to the same context as **21**, despite the uncertainty concerning his divine or human nature. The act of shooting a bow is carried out on cut-out plaques both by young votaries and by their divine *philetor* who, despite being a vegetation god, is represented as a mature huntsman (fig. 162), just like his mortal counterpart (fig. 97).

The ideals of youthful beauty, physical strength and virtue associated with young citizens of noble descent, which constituted the code of values of aristocratic Archaic society and were given form in the kouros type, also provided the ideological foundations of the Cretan educational system, which provided that "the most outstanding and influential of the boys assemble the 'herds'" and "they regard as a worthy object of love not the boy who is exceptionally handsome, but the boy who is exceptionally manly and decorous" (Strabo X. 483). These emotional and intellectual values, which underlay the Cretan system of educating young men from aristocratic families, are reflected in kouros figurines **23**, **28**, **35** and **39** (pls. 22-23, 26, 31, 34-35), whose mortal nature has been documented (pp. 340-341). The act of dedicating a kouros has been interpreted in terms of the *ἀνθρώπων ἀπαρχαὶ* of Greek tradition (Ducat 1976, 242-245), while the motif of the stride has been associated with Hector's *εὔ διαβάς* (*Iliad* 12, 458; Metzler 1992, 296). Both interpretations are appropriate to the offer of a kouros figurine, which symbolised the successful transition of a youth from adolescence to adulthood and the beginning of his life as a full citizen.

The type of the phorminx-player **22** (pl. 21) also has a wide range of meaning. As has already been shown, the Syme figurine is not to be associated with Hermes as 'first inventor of the lyre' in the Homeric hymn to the god, but should be interpreted as a mortal youth (pp. 338-339). The act of playing the phorminx also has a wide range of meaning at the social level, including the realm of education, for the value of music in the *agoge* of youths was acknowledged throughout Greece. The Cretan educational system envisaged that youths would learn "the songs prescribed by the laws and certain forms of music" and ordained that "on certain appointed days 'herd' contends with 'herd' marching rhythmically into battle, to the tune of flute and lyre, as is their custom in actual war" (Strabo X. 483).

There is a thematic correspondence between phorminx-player **22** and flute-player **13** (pls. 21, 13), who, as already mentioned, probably belonged to the representation of a hunt and sacrifice decorating a four-sided stand (fig. 163). It seems likely, therefore, that the action of playing the lyre implicit in phorminx-player **22** symbolised the votary's participation in a sacrifice as part of the same rituals as the libating archer **21** or the man leading the bull in group **36** (pls. 20, 32). It is, however, just as likely that the figurine is to be associated with the teaching of music as with sacrifice with musical accompaniment, since one of the reasons for giving youths a musical education was fulfilled during the maturation rituals, when they would have invoked Hermes *Kedrites* with flute and lyre, just as the *kouretes* invoked the Great Kouros by playing the same instruments when they gave their oath of loyalty to the city on coming of age, according to the evidence of the Hymn from Palaikastro.

At Sparta, where the educational system was similar to that of Crete, there is evidence that "the youths sang paeans and danced naked in honour of Apollo *Karneios*, during the god's festival" (*Anecdota Graeca*, ed. I. Bekker, 1814, 234). Furthermore, according to oral tradition, the dancing of naked youths around the altar at Amyklai was attended by ritual flagellation (Hesychius s.v. *gymnopaidiai*). Ritual flagellation to musical accompaniment provides the connecting link between phorminx-player 22 and flagellant 14 (pls. 21, 14), even though flagellation is not attested in the literature as a method of educating the youth of Crete, as it was in Sparta (Lebessi 1991, 99-103, 118-122). Self-flagellation is a purely religious ritual, which may be associated with the worship of the couple Hermes and Aphrodite at the Syme sanctuary, since the young god is depicted on fifth century Attic vases using the effects of music or of flagellation to invoke the ascent of female deities, one of whom is Aphrodite (Lebessi 1991, 119-120). The act of flagellation could secure the ascent of the deity from the chthonic kingdom to the world of mortals, for along with her return to earth was secured the purification postulated by every transition –of mortals or gods– from one state to another, whether real or symbolic. The act of flagellation by figurine 14 may therefore be interpreted as a beneficial, purifying action, since the transition from adolescence to adulthood also had the sense of a return of the individual to society after his temporary death, symbolised by his childhood and adolescence.

An ideological correspondence between the secular and transcendental level can also be detected in the subjects of the seated male figure 37 (pl. 33), who has been identified with an *archon/kosmos*, and of centaur 34 (pl. 30), identified with Cheiron, the tutor par excellence of many heroes (pp. 342-343). The passage in Strabo, according to which "the leader of each 'herd' is generally the father of the assembler [of the 'herd']" (Strabo X. 483) invests the venerable figure 37 with the office of *kosmos*, the magistrate responsible for education, while the traditional areas of Cheiron's teaching –the art of war, hunting and music– correspond with the subjects of arms-bearers 9-11, archers 21 and 30, and phorminx-player 22. If the dedication of the centaur Cheiron 34 provided firm credentials for the Cretan educational system by elevating it to the level of myth, the need to provide divine justification for the institution of pederasty, which was of fundamental importance to education, was embodied in the fertile couple of Hermes *Kedrites* and the erotic Aphrodite, which reflects the erotic relationship between the *philetor* and the *eromenos*.

According to this interpretation, the votaries who dedicated bronze figurines at Syme from the eleventh century to the Middle Hellenistic period, belonged to the same social group. The mortal nature of the majority of male figures accounts for the wide variety of subjects and at the same time precludes the view that the Cretan educational system can be traced back to Minoan society (Koehl 1986, 104-110; Säflund 1987, 227-233). Taking into account the chronology of the figurines from Syme and the international social and political upheavals in the Aegean, which led to a revival of 'militarism' during the 'critical' twelfth century (Muhly 1992, 10-26), the beginnings of the Cretan educational system are placed in the twelfth or eleventh century.

The nature of the rituals practised during the Minoan period of the Syme sanctuary does not preclude the association of adorants 1-8 (pls. 1-8) with the coming-of-age of the young, since maturation rituals would have been celebrated in Minoan Crete, as in every society irrespective of its cultural level. It is only the self-flagellating figurine 14 (pl. 14), however, that has any point of reference with the Minoan figurines. Through the purification ritual of flagellation

he approaches adrant 6, in whose gesture the sense of expiation is inherent (pls. 4-5, fig. 149). This single example may support the attribution of the second and first millennium figurines to a similar social group of votaries, associated with maturation rituals, but it does not bear upon the hypothesis that the Cretan educational system should be traced back to Minoan society. Not only because the structure of Minoan society was different from the social organisation of Cretan settlements and city-states in the first millennium, but also because Minoan religious feeling approached the divine through rituals in which the participants were not distinguished as individuals from specific social groups and consequently cannot be identified as representatives of one or another of the many facets of Minoan life.

The religious gap between the two Cretan civilisations also prevents us from tracing the couple Hermes *Kedrites*-Aphrodite back to the Minoan goddess and her shadowy young consort. Whatever roots the divine couple may have had in the Minoan past are indicative of differences rather than similarities.

IX. AN ASSESSMENT OF CRETAN METALWORK

1. THE BEGINNINGS

The first appearance of bronze anthropomorphic figurines in Minoan Crete cannot be dated with certainty. The attribution of some figurines of small size and mediocre or poor quality to the Old Palace period (Verlinden 1984, 63-68; Sapouna-Sakellarakis 1995, 6-8) is not supported by archaeological evidence. The very few stratified figurines of adorants date from the Neopalatial period, in which the representation of the human figure is renewed through the new motif of the gesture of 'veneration'.

The perfect execution of the fully developed type of the adrant in bronze was feasible from the very beginning, because the prerequisite conditions already existed: casting techniques had long been applied to other categories of artefacts, while the craftsmen were familiar with the representation of the human figure in clay from the Old Palace period on, so that coroplasts and/or bronze workers were able to respond successfully to the demand for a type of votive that was new only in the sense of the novel material used in its production.

This accounts for the direct dependence of bronze Minoan figurines on terracottas. The Egyptianising aspect of the earliest known bronze adrant, HM 4192 from Mount Juktas, dated in MM IIB/MM IIIA (*JAE* 1980, 342, pl. 207b-c), may indicate that the stimulus for using metal rather than clay for an already established type of votive came from Egypt. Egyptian influence is also shown by the motif of the advanced left leg, although this met with only limited response in Minoan adorants.

The new demand for human figurines of metal seems to reflect the existence of a social group of upgraded status that had earlier represented itself in clay and now sought to distinguish itself from the votaries of terracotta figurines by offering more expensive votives. The legitimate self-promotion of the votary by means of the costlier material of the votive object coincided with the explosive growth of the economy in the Neopalatial period. The surplus produced by this new prosperity would not have accumulated only in the centres of power; their representatives would not, therefore, have been the only ones to dedicate bronze figurines.

2. TRADITION

The problem of the relationship between Minoan and Protogeometric Cretan figurines is placed on a new footing thanks to the new material from Syme. Comparison of this material with the figurines already known demonstrates that the relevant technical knowledge was transmitted from the second to the first millennium (pp. 329-332). The debts owed by the Protogeometric style to Postpalatial/Subminoan figurines can be summarised under two headings.

Under the first belong formal features from a wide geographic and chronological horizon, which were transferable from the earlier to the later cultural period. For example, the semi-elliptical shape of the gap between the legs, whose feet barely turn up, is so similar in the LM IIIC terracotta figurine from Phylakopi (fig. 24; French 1985, SF 2015), in the LM IIIC arms-bearer 9 and the Early Protogeometric figurine 10 (pls. 9-10) that these three figurines would be attributed to the same style if the lower body and legs were all that had survived. Again, if only the upper body had survived, the same would be true of the Middle Protogeometric figure 12 (pl. 12) and its LM IIIC parallels, which make the same gesture (Naumann 1976, 93 S27); the gesture is modified only at the stage of the Early Geometric helmeted figures of group 15 (pl. 15). The motif of the joined legs of the Middle Protogeometric figurine from Kommos (fig. 5) has its antecedents in bronze and terracotta figurines from Crete (Verlinden 1984, nos. 166, 167; Rethemiotakis 1998, pl. 84a-c) and a terracotta figurine from Phylakopi (French 1985, 224, SF 817).

Under the second heading belong the much more significant connecting links, i.e. certain formal features of LM III/Subminoan figurines and some constant formal principles of Minoan metalwork that also occur in Cretan figurines of the first millennium. The 'Mycenaeanising' modelling of the body and neck as a continuous cylinder, found in the LM IIIC arms-bearer 9, is still found in the Early Geometric flagellant 14 (pl. 14), with connecting links provided by figurines from Patsos (fig. 177), Kommos and Ayia Triada (figs. 5, 44), dating from the Early Protogeometric, Middle Protogeometric and Late Protogeometric-Early Geometric period respectively. The setting of the Late Protogeometric female figure from Vrokastro on a cast-on tenon (fig. 37), which serves as a launching pad rather than a resting surface, is a typical feature of Minoan art (pls. 1-3, figs. 6-7) and was transmitted, together with the Minoanising tension of the upper body, from late Minoan figurines of adorants (Verlinden 1984, nos. 153-154) to the female figure from Vrokastro.

The survival of the Postpalatial concept of modelling figures of the Goddess with Upraised Arms can be clearly discerned in the Protogeometric wheelmade head from Kalo Chorio Pediados (fig. 33) and in the head of the Middle Protogeometric figure 12 (pl. 12), whose discoid face is also found in the Late Protogeometric female figurine from Patsos (fig. 39). In both bronze figurines the body is treated according to the formal canons of the Middle and Late Protogeometric style, which, having been consolidated in the later figurine from Patsos, is receptive to an Oriental motif for the gesture. The co-existence of early and new formal feature can also be seen in an Early Protogeometric male figurine in Oxford from Psychro (Naumann 1976, P3 pl. 18), in which the Mycenaean form of the face of the LM IIIC arms-bearer 9 is clumsily reproduced, while the first, tentative, phase of the Protogeometric style is evident in the body and posture. The places where the new style met the old were most likely the sanctuaries, where the figurines were cast and where votaries from different regions of Crete, followed by the craftsmen, congregated (pp. 332-333).

3. DISTINCTIVE FEATURES

The polymorphy of Cretan art has been assessed as an inability to conform to the rules of a particular style (Pfuhl 1923, 86; Homann-Wedeking 1950, 38, 105-11; Florens 1987, 26), while, in the case of the bronze figurines themselves, the same phenomenon has been interpreted as a feature of the first, tentative stages of the Protogeometric style (Naumann 1976, 66-67; 81-86). The first view is not convincing, since the causes of this 'inability' are not defined, while the second is debatable, since polymorphy is not only a feature of Protogeometric but also of Geometric figurines in Crete, whose style is no longer improvising or passing through a stage of self-definition.

Two contemporary styles may be distinguished in Cretan Geometric pottery: the flourishing 'Knossian' or 'central' style, whose influence extended west as far as Eleuphtherna, east beyond the gulf of Mirabello and south as far as Afrati; and the conservative, 'idiosyncratic' style localised at Phaistos and in the southern areas of central Crete (Coldstream 1968, 233-261). A similar geographic distribution of two different approaches to the representation of the human figure is to be found in the bronze figurines of the Protogeometric period. Figurine HM 2309+2313 from Kavousi (fig. 27), arms-bearer **11** (pl. 11), HM 2286 from Psychro (fig. 29) and the female figure from Vrokastro (fig. 37), with their meagre, angular volumes and elongated proportions, are representative examples of the North style. Its centre was located at Knossos and its influence extended to the northern areas of central and east Crete, while the leaven for its development was provided by Postpalatial/Subminoan figurines from the same areas (figs. 16-17, 20-21, 31). The North style contrasts to the South style, which is characterised by more solid, heavy volumes and the rough expression of the face, as exemplified by arms-bearer **10** (pl. 10), HM 746 from Ayia Triada (fig. 28), female figure **12** (pl. 12), the male figurine from Kommos (fig. 5) and the flagellant in the British Museum of the Late Protogeometric-Early Geometric period (fig. 43). Whereas the modelling principles of the Postpalatial period are latent in the North style, the South style is dominated by Mycenaean formal traits.

These two styles can also be detected in the figurines of the Geometric period. The North style was patently able to assimilate elements of the South style or Oriental influences in the eighth century, during which it produced some examples of excellent quality (pls. 18-19, figs. 45-46, 57, 58-60). The evolution of the South style from the Early Geometric to the Late Geometric - Sub-Geometric period and its inability to assimilate elements of the North style (fig. 47) can both be detected in HM 2308 from Ayia Triada (fig. 44), in figurines HM 208 and 209 from Patsos (figs. 49, 51), in head **16**, cup-bearer **17**, archer **21** (pls. 14, 16, 20) and in figurines HM 747 and 745 from Ayia Triada (figs. 62-63).

The direct dependence of Geometric on Protogeometric figurines and of Early Archaic on Late Geometric (pl. 21, fig. 64) together with the parallel evolution of both styles down to the Middle Daedalic period (pls. 22-23, figs. 80, 83), when the more dynamic North style became predominant (pls. 26, 28-29, 31, figs. 95, 99), indicate that the conditions under which figurines were cast remained unchanged in Crete from the Protogeometric period to the sixth century. It is only the superior quality of the figurines of the seventh century –regardless of their material– (23-25, 27-28, 30-35, figs. 80-83, 88, 90-91, 95-96, 98-100) that differentiates the Early Archaic from the Geometric style, which created figurines of uneven quality.

In any case, stylistic development from the Protogeometric period to the sixth century is just as consistent in Crete as in the rest of Greece, provided that it is followed within the con-

text of the regional styles that evolved alongside each other. For this reason, the polymorphy of Cretan art should be seen as the reflection of a geographic-historical reality. The fragmented terrain of the island and the break-up of central authority after the destruction of the palaces intensified the development of regional stylistic idioms in the Postpalatial period, which bequeathed to the Protogeometric style a different conception of the representation of the human figure. The preservation of regional styles during the first millennium was encouraged by the consolidation of the small settlements of Crete into a large number of city-states, rather than in a single polis on the analogy of Attica or Laconia.

4. THE ZENITH

The polymorphy of Cretan Protogeometric and Geometric figurines did not detract from their style or quality. The bronze figurine HM 2286 is no less Protogeometric than or inferior in quality to the contemporary terracotta centaur from Lefkandi (figs. 29, 32). Nor is the Early Geometric flagellant **14** (pl. 14) less Geometric than the charioteer B 1671 from Olympia (fig. 48), whom it surpasses in quality –as the charioteer HM 199 from the Idaean cave stand also does (fig. 45). The comparison of cup-bearer **17** with the contemporary arms-bearer from Olympia (pl. 16, fig. 53) reveals not only the superiority of the Cretan metalworker over his Peloponnesian colleague, but also the influence exercised by Cretan bronze sculpture on the Peloponnesian, which is also latent in the man leading a horse B 4600 from Olympia, a figurine later than **17** (fig. 54; p. 321). The parallel and equal evolution of the Geometric style in Crete and the Peloponnese about 750 is evident in twins **19-20** (pls. 18-19) and the charioteer B 1670 from Olympia (fig. 61) that are separated only by the regional stylistic characteristics of two geographically removed areas.

Cretan metalwork reached its acme in the seventh century with works of outstanding quality that have already been noted. Some are impressive for their size (pls. 24, 27; 32) and the naturalistic treatment of the subject (pls. 28-29), which, as a formal principle, is also latent in Geometric figurines (pl. 14, figs. 45-46). The free-standing figurines of equal quality found in the major centres of mainland Greece in the seventh century are all Cretan (figs. 80, 95). The non-Cretan workshops are poorly represented during this century in terms of both numbers and quality, with the exception of the charioteer B 1700 from Olympia (Rolley 1969, 114 figs. 31-33).

In general, the anthropomorphic figurines produced by workshops outside Crete do not present the smooth continuity from the Geometric to the Early Archaic style that is characteristic of Cretan metalworking, with its long tradition in this category of dedications. Indeed it has been correctly noted that figurine B 4850 from Olympia (fig. 171) is isolated within its workshop. This is also the case with the Boeotian (?) Mantiklos Apollo, whose preceding or subsequent stages of development cannot be found within the ill-defined Boeotian workshop. Despite the difference in quality, the influence of Cretan metalwork is evident in both these figurines. The facial features and body structure of B 4850 are comparable with those **22** and **23** respectively (pls. 21-23), while the slender upper torso and sharply curving hip of **23** with the intervening ring-like belt, and the strong thighs, which are formed of planes converging at an angle, are also characteristic features of the Mantiklos Apollo. Moreover, the shape of the head of this figurine is a diachronic feature of Cretan metalwork (pls. 18-19, figs. 58-60, 108), while the relief ring around the inlaid eyes occurs in Cretan Geometric figurines (figs. 2, 65), just like the small mouth with its protruding lips (pl. 16) and the tall, flat neck (fig. 71).

However one explains why workshops outside Crete rarely produced free-standing figurines in the seventh century, the comparison of Cretan with non-Cretan figurines does not justify the description of Cretan metalwork as provincial. On the contrary, this traditionally robust category of dedications in Crete retained in the seventh century the dynamic character, which, already foreshadowed by figurines of the Protogeometric style, had been fully developed in the Geometric period.

5. THE DECLINE

It is only from the sixth century on that the development of bronze free-standing figurines declined at Syme (pl. 33), which had been rich in metal votives from the Protogeometric period, as well as in the whole of Crete (figs. 110-114). This decline, which is also evident in other areas of Cretan art, did not come about suddenly, as is clear from the limited production of figurines of good quality in the sixth century (figs. 108, 115-118) as well as the gradual decline in both numbers and quality in the first half of the fifth (pls. 34-35, figs. 120-124).

The causes of so widespread a phenomenon in an area where life continued smoothly are to be sought in the socio-political organisation of the inhabitants (Kontoleon 1970, 86-87), which remained essentially unchanged throughout this period. Social reaction to the fossilised political system on Crete made itself strongly felt only in the fourth century. The bronze figurine from Moulia, Siteia (fig. 125) dates from this period. Its fine quality and the assimilation of influences from the post-Polykleitan school (p. 328) indicate that Cretan metalwork is emerging from hibernation. The constitutional changes in the direction of democratisation, which coincided with Macedonian expansion, brought about the economic recovery of the Cretan city-states (Spyridakis 1970, 48-68; Petropoulou 1985, 135-137) and the recovery of metalworking as well (pl. 36, figs. 127-129), although this remained provincial in nature, reflecting the peripheral position of Crete in the Hellenistic world.

X. THE CONTRIBUTION OF CRETAN METALWORKING

The continuous casting of anthropomorphic figurines on Crete in the second and first millennia refutes the prevailing view that sees Oriental influences behind the appearance of this category of votives in the sanctuaries of mainland Greece (Müller 1929, 167-176; Langdon 1985, 272-276; Floren 1987, 29-31). It also calls into question the theory of depopulation in mainland Greece and the islands after the dissolution of the Mycenaean world and the isolation of the survivors, who were cut off from the sources of metal (Snodgrass 1980, 49-58). This gloomy picture of the 'Dark Ages' has been overturned after the excavation of the Protogeometric cemetery at Lefkandi (Popham, Sackett and Themelis 1980).

Equally unsound is the view that places the beginnings of sculpture no earlier than the late ninth century (Rolley 1977, 106-113) – a view based on the absence of early pottery at the two largest panhellenic sanctuaries. Yet free-standing bronze figurines existed in Greek sanctuaries earlier than the figures decorating the handles of tripod cauldrons, for which the Oriental type of the Smiting God was not adopted until the eighth century. Fairly recent tests at the Delphi sanctuary document the continuous use of the site from LH IIIC down to the Protogeometric period (Luce 1993, 626-631). Similar tests at Olympia also indicate that the site functioned as a

cult place continuously from the late second to the first millennium (Kyrieleis 1990, 187).

At the same time, imports or imitations of Cretan vases point to communications between Crete and the Peloponnese throughout the Postpalatial period and down to the Protogeometric (Mountjoy 1999, 243-299, 306-308, 317, 339-353, 365-366, 369-371, 393; Borgna 1999, 199-205). The decline in communications during the 'Dark Ages' did not prevent some Cretan vases from serving as models for the potters of Attica in the Submycenaean-Early Protogeometric period (Bohen 1988, 13-16) nor did it inhibit the influence of Cretan metalwork on Euboea (Lebessi 1996, 146-149), since imported Euboean vases of the Late Protogeometric style have been found in Crete (Coldstream 1996, 403-404; Rocchetti 1988-89, 220).

The indifference of the Mycenaeans to the dedication of bronze human figurines suggests that this practice was introduced to mainland Greece from another area. Since communications between the inhabitants of the Protogeometric settlements were possible, it is more likely that neighbouring Crete contributed to the development of this category of dedications in the first millennium than the remote Orient. Comparison of the Postpalatial/Subminoan figurine in Oxford (fig. 30) with the figurine B 6269 from Olympia (fig. 172) is enough to indicate that the latter's 'primitivism' represents the final stage of degeneration of Cretan metalwork, as is also the case with the Oxford figurine (pp. 62-63, n. 167). Even the different gesture of B 6269 — which recurs in B 5377 (fig. 173) from the same early group of so-called 'primitive' figurines (Kunze 1967, 223-224) — derives from Cretan Early Protogeometric figurines (fig. 177). Evidence for an incipient Peloponnesian style is provided by the figurine NAMA 6168 from Olympia (fig. 174), which is directly dependent on Cretan bronzework, as is clear from the inordinate elongation of the body, the rendering of the genitals like a stylised codpiece (figs. 18, 21; pl. 8) and the forward-leaning body with its protruding buttocks (fig. 28).

The first steps taken by Peloponnesian metalwork towards independence from Crete are represented by the second group of 'primitive' figurines with arms extended to the sides or raised (fig. 175). The round, solid volumes, compressed torso and distinctly articulated joints are features alien to the formal perceptions of the Cretan Protogeometric style. The charioteer of chariot B 1671 from Olympia (fig. 48), assigned to the Early Geometric style on the basis of the evolution of Cretan figurines (p. 79), belongs to this group. If the first group of early figurines from Olympia can, on the basis of their direct dependence on Cretan figurines, be assigned to the first half of the tenth century, with the latest example being NAMA 6168 (fig. 174), the second group may be conventionally dated in the late tenth/early ninth century, with the latest work in this case being the charioteer B 1671.

The contribution of Cretan metalwork is also evident in the female figure NAMA 6169 from Olympia (fig. 176). The immediate parallels for the modelling of the breasts and head, as well as for the gesture and the legs, which grow out of the tenon, are to be found in the Protogeometric terracotta and bronze figurines of Crete (figs. 36-37, 177).

Some features of Cretan Protogeometric-Geometric figurines are reflected in two more bronze male figurines from Olympia, now in Berlin (nos. 3011 and 11322). In 3011 (fig. 178), the motif of the separation of the legs, which are connected only at the feet, is the same as that of a Cretan Late Protogeometric-Early Geometric figurine in Oxford (Naumann 1976, P27 pl. 30). In a female Cretan figurine of the Late Protogeometric period, whose gesture adopts the Oriental pattern of Aphrodite *pudica* (fig. 39), the shoulders and the thin, flat body with its meager hips are modelled like those of 3011, which also presents the same relationship of the neck to the dis-

coid face and the slightly turned head, as well as the gesture, which seems to have travelled from Crete to the Peloponnese as a formalistic feature and was inappropriate for a male.

In figurine 11322 in Berlin, originally an attachment of a tripod handle (fig. 179), the traditional Cretan codpiece (fig. 44) was clearly used purely as a formalistic element, since it leaves the testicles uncovered, while the motif of the right arm extended to the side, which is inappropriate to this category of statuettes, draws upon the ritual gesture of the 'primitive' figurines from Olympia (figs. 172-174), which had Cretan models. In addition to the iconographic features of 11322, there are also a number of formal elements that indicate the influence of Cretan metalwork: the motif of the legs joined along the shins, which is not found in Peloponnesian attached figurines, occurs in a Late Protogeometric-Early Geometric free-standing figurine (fig. 43), while the facial features and the domed top of the head are the same as those of the contemporary figurine from Amnisos (fig. 38).

The extent of Cretan influence beyond the boundaries of Olympia is clear from a tiny Protogeometric figurine of a male from Mani (Bosshard 1990, 7) and a larger arms-bearer of the Early Geometric period from the mountain site of Valtetsi (fig. 153). Not only is the attachment of the small round shield the same as in Cretan figurines (figs. 151-152), but the supple, unarticulated outlines of the volumes of the body and legs (fig. 47), the way in which the face is formed of two converging planes (pl. 11) and the hovering stance that results from the downward-bent feet (Naumann 1976, P27 pl. 30) are all features found in earlier Cretan bronze figurines.

Communications between Crete and the Delphi sanctuary are attested by a large number of Cretan dedications. The influence of Cretan metalwork can be traced in the group of seven free-standing figurines Rolley 16-22, which has been correctly attributed to a local workshop. However, the eighth century date proposed for the group is based on debatable criteria (Rolley 1969, 38-43, pls. 6-8). The modelling of the head and face in the latest of the figurines, Rolley 20 (fig. 184), is similar to that of the female figurine from Vrokastro of the Late Protogeometric-Early Geometric style (fig. 37), while the posture and modelling of the body and legs find their antecedents in a Cretan male figurine of the Late Protogeometric period (fig. 40). Even the type of the pre-hoplite shield of Rolley 20, which was the sole criterion for dating this arms-bearer of Oriental type so late, does not preclude an earlier date in the Early Geometric period, since it is found in the Early Protogeometric arms-bearer 10 (pl. 10). The other six figurines of the group belong to an earlier stage of development. Their gesture should be considered as a ritual/emotional motif, since there is no trace of attached or inserted weapons, while the movement of the two arms is not differentiated as in the arms-bearer Rolley 20. In the case of the earliest figure in this group, Rolley 16, the Cretan influence is documented by the treatment of the hair, the codpiece and the multiple belt (Rolley 1977, 146). The belt of Cretan type and the gesture of Rolley 16 are repeated in figurines Rolley 17-19. In Rolley 22 of the same group (fig. 185) the elongated, thin, plank-like torso finds parallels in the bodies of the helmeted figures of group 15 of the Early Geometric period (pl. 15), while the discoid face and reduced volume of the head are similar to those of the female figurine from Patsos of the Late Protogeometric-Early Geometric style (fig. 39).

The emancipation of the Delphi workshop from Cretan influence is shown by the helmeted figure Rolley 14, which belongs to the category of tripod attachments (Rolley 1969, 33-35, pl. 5). That 14 has its origins in the helmeted figure Rolley 17 (fig. 186) is shown by the same

forms of the face with its pointed chin, the triangular upper torso, and the buttocks, which differ only in their increased volume and more symmetrical proportions, features that reflect the later date of figure Rolley 14. Given this example and also Berlin 11322 from Olympia (fig. 179), whose Cretan roots are even more apparent, the role of the Orient is confined to the type of the 'Smiting God', which was more suitable as a handle attachment.

From Delphi, the influence of Cretan metalwork seems to have extended to the nearby sanctuary at Thermon. This site has yielded a bronze helmeted figure (fig. 183), whose multiple belt of Cretan type recalls the figurines of the group Rolley 16-22, while his gesture resembles the ritual gestures imported from Crete to the Peloponnese (figs. 173-174). The connection of the helmeted figure with Cretan bronzes is clearer still in the treatment of the tall, cylindrical neck, the small triangular face and the elongated body, which is a distinctive feature of Proto-geometric and Early Geometric Cretan figurines. Indeed, the combination of the pointed face and the helmet, which is adapted to the form of the head, finds a parallel in the helmeted figures of the earlier group 15 of the Early Geometric period (pl. 15).

The origins of the bronze male figurine from Kynthos on Delos (fig. 182) should also be sought in Crete. The gesture, with the arms held inertly along the body, the thin, plank-like torso with the low, protruding buttocks and broad shoulders, the tall, cylindrical neck and the small dihedral face are all features of Cretan Proto-geometric figurines (figs. 27-29), in which the lack of harmony in the proportions coexists with fine quality (pl. 11), just as they do in the Late Proto-geometric figurine from Kynthos (Rolley 1973, 516 no. 19, dated to the Late Geometric period).

The Cretan contribution during the first stages of the development of bronze sculpture in the early first millennium may also be traced in iconographic types. The motif of the joined legs inherited from the second millennium is used in the representation of the nude female and male figure from the Middle Proto-geometric period on (pl. 12, fig. 5), while the second type, with legs apart and inert arms held close to the body, was transmitted to the female figurines NAMA 15150 (fig. 180) and a figurine from Ithaca (fig. 181), as a comparison with the Late Proto-geometric male figurine from Ayia Triada makes clear (fig. 40). The transmission of these types from the male to the female sex was legitimate in the Proto-geometric style, since sex is not indicated in the Early Proto-geometric bronze figurine of the same type from Kavousi (fig. 27). The interest of the Proto-geometric style was concentrated on the 'ideogram' of a human; sex was only indicated when there was an intention to transmit some message –the function of procreation by the genitals (fig. 36) or military prowess through weapons (pl. 10).

The contribution of Cretan metalworking to the development of bronze sculpture in the early first millennium not only detracts from the role played by the Orient. It also documents the diachronic value of certain formal features that correspond to Homeric terms and have been considered characteristic features of eighth century bronze figurines, since the epic poems date from this period (Himmelman-Wildschütz 1964, 12-13). The separation of the organic connection of the disc of the face with the head, which corresponds to the phrase "heads and faces" (*Odyssey* 20, 352), goes back to LM IIIB anthropomorphic rhyta (pp. 65-66), from which it was transmitted to terracottas of the same period, such as the figurine from Palaikastro (fig. 34), and to the Goddesses with Upraised Arms. These in turn bequeathed the Postpalatial concept of form to the Proto-geometric terracotta head from Kalo Chorio (fig. 33) and the identical head of the bronze female figure 12 (pl. 12). The chronological gap separating figurine 12

and her contemporary male figurine from Kommos (fig. 5) from non-Cretan figurines of the eighth century is bridged by the bronze female figurine from Ithaca, dated in the second half of the ninth century (fig. 181), in which the separation of face and head is the same as in the Early Geometric flagellant **14** (pl. 14).

The poetic phrases describing the Homeric heroes as having "swift knees" (*Iliad* 10, 358) or "broad shoulders" (*Iliad* 3, 210) also correspond to traditional forms found in Cretan figurines. The motif of bent legs, signifying motion, is introduced by the Protogeometric style to balance the protruding buttocks (figs. 28, 40, 43, 49) inherited from Mycenaean terracottas, while the broad shoulders of many Neopalatial and Postpalatial figures (pls. 4-5, figs. 7-8, 10, 15, 18, 34) were transmitted from Subminoan (pl. 8) to Protogeometric figurines (figs. 28, 40, 43, 51) to become an established formal feature in Cretan figurines of the Geometric (pls. 16, 20, figs. 52, 64) and Early Archaic style (pls. 22-23, 28, figs. 80, 84, 95, 100).

The decisive contribution of Cretan metalworking to the development of bronze sculpture was confined to the early first millennium. Its own dynamic evolution lasted throughout the Geometric and Early Archaic periods but came to an end in the sixth century, because the rulers did not respond to the demands of the times but remained onlookers of the historical process in the rest of Greece. Cretan society rejected the modification of its aristocratic government on timocratic lines in the seventh century, its transformation into a tyranny in the sixth, or its democratisation in the fifth. The preservation of this antiquated constitutional system proved an obstacle to the reform of the means of production and led to economic recession; concomitantly, it had an inhibiting effect on all new ideological orientations, leading to the ossification of art and its adherence to the traditional repertoire, despite the fact that contacts between Crete and the rest of Greece continued. It is only from the sixth century on that Cretan art can be reasonably described as provincial in contrast to its robust development over the preceding centuries.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Πά τις συντομογραφίες χρησιμοποιείται τὸ σύστημα τοῦ ΑΑ, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀκόλουθες:

ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον

ΑΕ: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς

ΑR: *Archaeological Reports of the British School at Athens*

ΠΑΕ: Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Art and Technology: Art and Technology. A Symposium in Classical Bronzes (ἐκδ. S. Doeringer, D.G. Mitten, A. Steinberg, Massachusetts 1970).

Crisis Years: The Crisis Years. The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris (ἐκδ. W. A. Ward and M. Sharp Joukowsky, Iowa 1992).

Dädal. Kunst: Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert. Ausstellung vom 23. September bis 27. Dezember 1970. Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg (Mainz am Rhein 1970).

Economics of Cult: Economics of Cult in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1990 (ἐκδ. T. Linders and Br. Alroth, Uppsala 1992) *Boreas* 21.

Greek Cult Practice: Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 26-29 June 1986 (ἐκδ. R. Hägg, N. Marinatos and G. C. Nordquist, Stockholm 1988).

Greek Renaissance: The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981 (ἐκδ. R. Hägg, Stockholm 1983).

KNS: Knossos. North Cemetery Early Greek Tombs I-IV (BSA Suppl. 28, ἐκδ. J. N. Coldstream and H. W. Catling, London 1996).

Minoan Palaces: The Functions of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984 (ἐκδ. R. Hägg and N. Marinatos, Stockholm 1986).

Περιφέρεια: Ἡ περιφέρεια τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Πρακτικά. Α' Διεθνὲς Διεπιστημονικὸ Συμπόσιο, Λαμία 1994 (ἐκδ. ΙΔ' Ἐφορεία, Λαμία 1999).

Polyklet: Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik. Ausstellung im Liebieghaus Museum alter Plastik. Frankfurt am Main (ἐκδ. H. Beck, P. C. Bol, M. Bückling, Mainz 1990).

Sanctuaries and Cults: Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980 (ἐκδ. R. Hägg and N. Marinatos, Stockholm 1981).

Sculpture: Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference held at American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992 (ἐκδ. O. Palagia and W. Coulson, Oxbow Monograph 30, Oxford 1993).

Small Bronze Sculpture: Small Bronze Sculpture from the Ancient World. Papers Delivered at a Symposium Organised by the Departments of Antiquities and Antiquities Conservation and Held at the J. Paul Getty Museum, March 16-19, 1989 (ἐκδ. The J. P. Getty Museum, Malibu 1990).

Tropis I: Tropis I. Proceedings of the 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Piraeus, 30 August-1 September 1985. Proceedings (Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, ἐκδ. H. E. Tzalas, Piraeus 1985).

Tropis II: Tropis II. 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Delphi, 27-29 August 1987. Proceedings (Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, ἐκδ. H. E. Tzalas, Athens 1990).

Tropis III: Tropis III. 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Athens, 24-27 August 1989. Proceedings (Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, ἐκδ. H. E. Tzalas, Athens 1995).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Άλεξίου Στ.,

1950. Παραστάσεις πολύποδος ἐπὶ πρωτοελληνικῶν ἀγγείων ἐκ Κρήτης, *ΚρητΧρον* Δ: 294-318.

1958. Ἡ μινωική θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, *ΚρητΧρον* IB: 179-299.

Βλαχόπουλος Ἀ. Γ.,

1999. Ἡ Νάξος κατὰ τὴν ΥΕ IIIΓ περίοδο. Ἡ φυσιογνωμία καὶ ὁ χαρακτήρας ἐνὸς ἀκμαίου νησιωτικοῦ κέντρου, στὸ *Περιφέρεια*: 303-314.

Δαβάρας Κ.,

1977. Χάλκινοι μινωικοὶ λάτρες τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ, *ΑΕ*: 109-127.

1992. Τὰ χάλκινα εἰδώλια, στὸν Κατάλογο *Μινωικὸς καὶ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τῆ Συλλογῆς Μητσοτάκη* (ἐκδ. Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, ἐπιμ. Λ. Μαραγκοῦ, Ἀθήνα): 243-257.

Δημακοπούλου Αἰκ.,

1982. Τὸ μινωικὸν ἱερὸ στὸ Ἀμνκλαῖο καὶ ἡ ΥΕ IIIΓ περίοδος στὴ Λακωνία (Ἀθήνα).

Θεοφανείδης Β. Δ.,

1927-28. Νέα προσκτήματα Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, *ΑΔ* 11, Παράρτημα: 1-13.

Καράγιωργα Θ.,

1970. "Γοργεῖη Κεφαλὴ". Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (Ἀθήνα).

Καρέτσου Ἀ. καὶ Ρεθεμιωτάκης Γ.,

1990. Κόφινες. Ἱερὸ Κορυφῆς, *ΑΔ* 45, Β2: 429-430 (ἐκδ. 1995).

1991/3. Ἱερὸ Κορυφῆς Κόφινες, *Κρητικὴ Ἑστία*, περ. Δ', τ. 4, 289-292 (Χανιά).

Καροῦζος Χρ.,

1930-31. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου, *ΑΔ* 13: 41-104.

1961. Ἀριστόδοκος. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος (Ἀθήναι).

Κοντολέων Ν. Μ.,

1973. Παρατηρήσεις εἰς τὴν δαιδαλικὴν τέχνην τῆς Κρήτης, στὰ *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνον 18-23 Σεπτεμβρίου 1971* (Ἀθήνα): 134-153.

Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰ.,

1975. *Χαλκαὶ κορινθιοσυργεῖς πρόχοι. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς χαλκουργίας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 82 (Ἀθήναι).

Κούρου Ν. καὶ Καρέτσου Ἀ.,

1994. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου στὴν Πατσὸ Ἀμαρίου, στὸ *Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro. Incunabula Graeca* 96 (ἐκδ. L. Rochetti, Roma): 81-157.

Κουρουνιώτης Κ.,

1904. Ἀνασκαφαὶ Λυκαίου, *ΑΕ*: 153-214.

1910. Ἀνασκαφαὶ Ἑρετρίας, *ΠΑΕ*: 267-269.

Κώστογλου-Δεσποίνη Αἰκ.,

1979. *Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου αἰ.* (δ.δ. Θεσσαλονίκη).

Λεμπέση Α.,

1973. Ίερόν Έρμου και Άφροδίτης παρὰ τὴν Κάτω Σύμη Βιάννου, *ΑΑΑ* 6: 104-114.

1976. *Οἱ στηλές τοῦ Πριναῖ* (δ.δ. Ἀθήνα).

1980. Χάλκινο γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὸ *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθήνα): 87-96.

1981. Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας: Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *ΑΕ*: 1-24.

1983. Τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιο τοῦ νέου ἀπὸ τῆ Σάμο, στὰ *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. a.C. Atene 15-20 ottobre 1979*, *ASAtene* 61 N.S. 45: 303-322.

1985. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, Π. Χάλκινα κρητικὰ τοξεύματα. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 102 (Ἀθήνα).

1987. Ἡ Κρητῶν Πολιτεία (1100-300 π.Χ.), στὸ *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς* I (ἔκδ. Βικελαίας Βιβλιοθήκης, Ἡράκλειο Κρήτης): 133-172.

1987α. Τελετουργία καὶ μῦθος στὶς κρητικὲς παραστάσεις τοῦ 7ου αἰ., στὸ *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο Κρήτης): 125-138.

1989. Ὁ κρητικὸς αὐλός, στὸ *Ἀριάδνη* 5. Ἀφιέρωμα στὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου: 55-61.

1991. Ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Οἱ λόγοι τῆς ἀκτινοβολίας ἐνὸς κρητικοῦ ἱεροῦ, στὸ *Ἐνημερωτικὸ Δελτίο. Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία* 18: 160-165.

1992. Τὰ μετάλλινα ζῶδια τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου. Μία ἐρμηνευτικὴ πρόταση, *ΑΕ*: 1-19.

1999. Σχέσεις Σάμου καὶ Κρήτης τὸν 7ο αἰ., στὸ *Φῶς κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου* (ἔκδ. Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ, ἐπιμ. Ν. Χρ. Σταμπολίδη, Ἀθήνα): 148-157.

2000. Ἀντιφεγγίσματα καὶ διαθλάσεις ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (Κρήτη), στὸ *Κρήτη - Αἴγυπτος. Πολιτικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν. Μελέτες* (ἔκδ. ΥΠΠΟ, ἐπιμ. Ἀ. Καρέτσου, Ἀθήνα) 174-183.

Ντούμας Χρ.,

1987. Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, στὸ *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο Κρήτης): 151-159.

Ξανθουδίδης Στ.,

1904. Ἐκ Κρήτης, *ΑΕ*: 1-56.

1922-24. Ἀνασκαφὴ εἰς Νίρου Χάνι Κρήτης, *ΠΑΕ*: 125-129.

Παπαβασιλείου Γ. Α.,

1912. Ἱερόν Διοσκούρων Καβείρων, *ΠΑΕ*: 145-153.

Παπαποστόλου Ἰ. Α.,

1997. Οἱ νεώτερες ἔρευνες στὸ Μέγαρο Β τοῦ Θέρμου, *Δωδώνη* 26: 327-339.

Πλάτων Ν.,

1951. Τὸ ἱερόν Μαζᾶ (Καλοῦ Χωριοῦ Πεδιάδος) καὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ Κορυφῆς, *ΚρητΧρον* 5: 96-160.

1961-62. Συγκριτικὴ χρονολογία τῶν τριῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, στὰ *Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (ἔκδ. Α. Γ. Καλοκαιρινός. *ΚρητΧρον* ΙΕ-ΙΣΤ, Ἡράκλειο Κρήτης) I: 127-136.

1966. Μινωικὴ λύρα, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, *ΑΕ* τ. Γ', Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 54: 208-232.

Ρεθεμωτάκης Γ.,

1998. Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως καὶ τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 174 (Ἀθήνα).

Ρωμαῖος Κ.,

1915. Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, *ΑΔ* 1: 225-279.

Σακελλαρίου Α.,

1967. Τρία χάλκινα μινωικὰ εἰδῶλια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, στὰ *Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Α (Ἀθήνα): 247-252.

Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη Ξ.,

1971. *Μινωικὸν Ζῶμα*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 71 (Ἀθήνα).

1993. Μυκηναϊκὴ πλαστικὴ στὴ Λακωνία, στὸ *Sculpture*: 137-143.

Σταμπολίδης Ν. Χρ.,

1993. *Ἐλεύθερα* (Ρέθυμνο).

- Τελεβάντου Χρ. Α.,
1994. *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 143 (Ἀθήνα).
- Τζεδάκας Γ.,
1970. Μινωικὸς κιθαρωδός, *AAA* 3: 111-112.
- Φαράκλας Ν. κ.ἄ.
1998. *Οἱ ἐπικράτειες τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης*. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σειρὰ Ρίθυμνα, ἀρ. 6 (Ρέθυμνο).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abramovitz K.,
1980. Frescoes from Ayia Irini, Keos, Parts II-IV, *Hesperia* 49: 57-85.
- Adams L.,
1978. *Orientalizing Sculpture in Soft Limestone from Crete and Mainland Greece* (Oxford).
- Aign B. P.,
1963. *Die Geschichte der Musikinstrumente des ägäischen Raumes bis zum 700 vor Christus* (Frankfurt am Main).
- Aldred C. von,
1981. II. Plastik, στὸ *Spätzeit und Hellenismus. Ägypten* III (ἐκδ. J. Leclant, München).
- Alexiou St.,
1967. *Gnomon* 39: 609-613.
1967a. Contribution to the Study of the Minoan Sacred Knot, στὸ *Europa. Studien zur Geschichte und Epigraphik des frühen Aegaeis. Festschrift für Ernst Grumach* (ἐκδ. W. C. Brice, Berlin): 1-6.
- Ampolo C.,
1992. The Economics of the Sanctuaries in Southern Italy and Sicily, στὸ *Economics of Cult*: 25-28.
- Amx D. A.,
1988. *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period I-III* (Berkeley - Los Angeles - London).
- Arias P. E. und Hirmer M.,
1960. *Tausend Jahre griechischer Vasenkunst* (München).
- Arnold D.,
1969. *Die Polykletnachfolgen. Untersuchungen zur Kunst von Argos und Sikyon zwischen Polyklet und Lysipp*, *JdI* Erg. 25.
- Arnold R.,
1972. *The Horse-Demon in Early Greek Art and his Eastern Neighbors* (δ.δ. Ann Arbor).
- Aubert C.,
1995. Nouvelle interprétation du décor de la larnax de Gazi no 18985, στὸ *Tropis* III: 31-42.
- Bagnall R. S.,
1976. *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt* (Leiden).
- Barnett R. D.,
1975. *A Catalogue of the Nimrud Ivories with other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum* (London).
1982. *Ancient Ivories in the Middle East*, *Qedem* 14 (Jerusalem).
- Baurain C.,
1985. *Pour une autre interprétation des Génies Minoens*, *BCH Suppl.* XI: 95-118.
- Beck Fr. A. G.,
1964. *Greek Education 450-350 B.C.* (London).
- Benton S.,
1934-35. Bronze Geometric Tripod-Cauldrons in Ithaca, *BSA* 35: 56-70.
- Benzi M.,
1977. Gli affreschi dell'Ammiraglio a Thera, *Prospettiva* 10: 3-15.

- Bérard Cl.,
1974. *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens* (Neuchâtel).
- Berger E.,
1963. *Kunstwerke der Antike. Sammlung Robert Käppeli* (Basel).
1970. *Das Basler Arztrelief. Studien zum griechischen Grab- und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin* (Basel).
- Beschi L.,
1986. La Nike di Hierapytna. Opera di Damokrates di Itanos, *RendLinc XL*: 131-144.
- Bianchi R. St.,
1990. Egyptian Metal Statuary of the Third Intermediate Period (circa 1070-656 B.C.), from its Egyptian Antecedents to its Samian Examples, στο *Small Bronze Sculpture*: 61-77.
- Bieber M.,
1915. *Die antiken Skulpturen und Bronzen des königlichen Museum Fridericianum in Cassel* (Marburg).
- Biesantz H.,
1954. *Kretisch-mykenische Siegelbilder. Stilgeschichtliche und chronologische Untersuchungen* (Marburg).
1958. Die minoischen Bildnisgemmen, *MarbWPr*: 9-25.
- Blome P.,
1982. *Die figürliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode* (Mainz am Rhein).
- Boardman J.,
1961. *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete* (Oxford).
1963. *Island Gems. A Study of Greek Seals in the Geometric and Early Archaic Period* (London).
1967. The Khaniala Tekke Tombs, II, *BSA* 62: 57-75.
1970. *Greek Gems and Finger Rings. Early Bronze Age to Late Classical* (London).
1980. *Kolonien und Handel der Griechen vom späten 9. bis zum 6. Jh. v.Ch.* (München).
1982. Crete, στο *CAH III 3, The Expansion of Greek World. Eighth to Sixth Centuries B.C.*² (ἐκδ. J. Boardman and N. G. L. Hammond): 222-233.
- Böhm S.,
1990. Die "Nackte Göttin". Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst (Mainz am Rhein).
- Bohen B.,
1988. *Die geometrischen Pyxiden. Kerameikos XIII* (DAI, Berlin - New York).
- Bol P. C.,
1978. *Großplastik aus Bronze in Olympia, OF 9* (DAI, Berlin).
1985. *Antike Bronzetechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbildner* (München).
- Bonfante L.,
1989. Nudity as a Costume in Classical Art, *AJA* 93: 543-570.
- Borchhardt H.,
1977. "Frühe griechische Schildformen". *Kriegswesen, ArchHom I.1 Kap. E1-56* (Göttingen).
- Borchhardt J.,
1977. "Helme". *Kriegswesen, ArchHom I. II Kap. E57-74*.
- Borchhardt L.,
1934. *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Part IV* (Berlin).
- Borell B. und Rittig D.,
1998. *Orientalische und griechische Bronzereliefs aus Olympia. Der Fundkomplex aus Brunnen 17. OF 26* (DAI, Berlin).
- Borgeaud Ph.,
1979. *Recherches sur le dieu Pan*. Bibliotheca Helvetica Romana XVII (Génève).
- Borgna E.,
1999. Circolazione della ceramica nello scambio cerimoniale tra mondo miceneo palaziale e Creta tardominoica: la prospettiva di Festòs nel TM III, στο *Ἐπὶ πόντον πλαζόμενος. Simposio italiano di Studi Egei, dedicato a L. Bernabò Brea e G. Pugliese Carratelli* (ἐκδ. V. La Rosa, D. Palermo e L. Vagnetti, Roma): 199-205.

- Bosanquet, R. C.
1908-9. The Palaikastro Hymn of the Kouretes, *BSA* 15: 339-356.
- Bosanquet R. C. and Dawkins R. M.,
1923. *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902-1906*, *BSA* Suppl. 1 (London).
- Bosshard H.,
1990. Protogeometrische Bronzefiguren in Basel – Zu Stil und Proportion früher griechischer Statuetten, *AntK* 33: 3-19.
- Boucher St.,
1976. *Recherches sur les bronzes figurés de Gaule pré-romaine et romaine* (Paris).
1979. Des bronzes hellénistiques aux bronzes romains. Quelques problèmes, στὸ *Actes du Ve Colloque International sur les bronzes antiques, 8-13 mai 1978* (Lausanne): 95-102.
- Boudon R.,
1971. *The Uses of Structuralism* (London).
- Boulotis Chr.,
1987. Nochmals zum Prozessionsfresco von Knossos. Palast und Darbringung von Prestige-Objekten, στὸ *Minoan Palaces*: 145-156.
1989. La déesse minoenne à la Rame-Gouvernail, στὸ *Tropis* I: 55-73.
- Bowden H.,
1991. The Chronology of Greek Painted Pottery: Some Observations, *Hephaistos* 10: 49-59.
- Braemer Fr.,
1979. Bronzes hellénistiques et romaines. Problèmes de chronologie, στὸ *Actes du Ve Colloque International sur les bronzes antiques, 8-13 mai 1978* (Lausanne): 31-42.
- Brandt E.,
1965. *Gruß und Gebet. Eine Studie zu Gebärden in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst* (Waldsassen/Bayern).
- Branigan K.,
1968. *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete* (*SIMA* 19, Lund).
- Breitholtz L.,
1960. *Die dorische Farce in griechischen Mutterland vor dem 5. Jahrhundert. Hypothese oder Realität?* (*Acta Universitatis Gothenburgensis*, Stockholm).
- Brelich A.,
1969. *Paides e Parthenoi I. Incunabula Graeca* 36 (Roma).
- Brock J. K.,
1957. *Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos*, *BSA* Suppl. 2 (Cambridge).
- Brommer Fr.,
1949-50. Pan im 5. und 4. Jahrhundert v.Chr., *MarbJb* 15: 5-42.
1979. *Konkordanzlisten zu alter Vasenliteratur* (Marburg).
- Brown A. and Peatfield A.,
1987. Stous Athropolithous: A Minoan Site near Epano Zakro, Sitias, *BSA* 82: 23-33.
- Brown N. O.,
1969. *Hermes the Thief. The Evolution of a Myth* (New York).
- Bruneau Ph. et Ducat J.,
1965. *Guide de Délos* (Paris).
- Buchholz H.-G.,
1979. Beobachtungen zum prähistorischen Bronzeguß in Zypern und der Ägäis, στὸ *Acts of the International Archaeological Symposium, "The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."*, Nicosia 16th April – 22nd April 1978 (Nicosia): 76-86.
- Buchholz H.-G. and Karageorghis V.,
1973. *Prehistoric Greece and Cyprus. An Archaeological Handbook* (London).
- Burkert W.,
1972. *Homo Necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen* (Berlin - New York).

1977. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart).
1982. *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley, First Paperback printing Berkeley 1979).
1988. Sacrificio-sacrilegio: il "trickster" fondatore, στὸ *Sacrificio e società nel mondo antico. Collezione storica* (ἐκδ. C. Grottanelli - N. F. Parise, Bari): 163-175.
- Buschor E.,
1934. *Altsamische Standbilder I-III* (Berlin).
1943. Satyrtänze und frühes Drama, *SBMünchen* Heft 5: 3-107.
1950. *Frühgriechische Jünglinge* (München).
1960. *Altsamische Standbilder IV* (Berlin).
- Byrne M.,
1991. *The Greek Geometric Warrior Figurine. Interpretation and Origin. Archaeologia Transatlantica X* (Louvain-La-Neuve).
- Callaghan P. J.,
1994. Archaic, Classical and Hellenistic Cnossos. A Historical Summary, στὸ *Knossos. A Labyrinth of History. Papers in Honour of Sinclair Hood* (ἐκδ. S. D. Evely, H. Hughes-Brock and N. Momigliano, Oxford): 135-140.
- Cameron M.,
1984. The Frescoes, στὸ M. R. Popham et al., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos. BSA Suppl.* 17 (Oxford): 127-150.
- Canby J. V.,
1969. Some Hittite Figurines in the Aegean, *Hesperia* 38: 141-149.
- Carapanos C.,
1878. *Dodone et ses ruines* (Paris).
- Carpenter R.,
1960. *Greek Sculpture. A Critical Review* (Chicago).
- Carter J.,
1972. The Beginning of Narrative Art in the Greek Geometric Period, *BSA* 67: 25-58.
- Caskey M. E.,
1986. *Keos II. The Temple at Ayia Irini I: The Statues* (Princeton).
- Catling H. W.,
1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (Oxford).
1971. A Cypriot Bronze Statuette in the Bomford Collection, στὸ *Alasia I, Mission archéologique d'Alasia IV* (Première Série, Paris): 15-32.
1996. The Subminoan Pottery, στὸ *KNS II: 295-310 καὶ The Subminoan Phase in the North Cemetery at Knossos, ἀπὸ τόθι: 639-649*.
- Charbonnaux J.,
1932. Statuette d'éphèbe thessalien au Musée du Louvre, *Mon Piot* 32: 33-40.
- Christiansen J.,
1992. *Catalogue. Greece in the Geometric Period - Ny Carlsberg Glyptotek* (Copenhagen).
- Clark Gr.,
1986. *Symbols of Excellence. Precious Materials as Expressions of Status* (Cambridge).
- Cline Er. H.,
- 1990-1991. Contact and Trade or Colonization? Egypt and the Aegean in the 14th-13th Centuries B.C., *Minos* 25-26: 7-36.
- Coldstream J. N.,
1968. *Greek Geometric Pottery* (London).
1973. *Knossos. The Sanctuary of Demeter, BSA Suppl.* 8 (Oxford).
1974. Sphinxes and Griffins from Geometric Knossos, στὸ *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi, II. Chronache di Archeologia* 13: 161-167.
1977. *Geometric Greece* (London).
1982. A Menagerie on a Late Geometric Cup from Knossos, *RA*: 25-32.
1989. Early Greek Visitors to Cyprus and the Eastern Mediterranean, στὸ *Cyprus and the East Mediterranean in*

- the Iron Age. Proceedings of the 7th British Museum Classical Colloquium, April 1988* (ἐκδ. V. Tatton-Brown, London 1989): 90-96.
- 1992/93. Early Greek Visitors to Egypt and the Levant, *The Journal of the Ancient Chronology, Forum* 6: 6-18.
1996. The Protogeometric and Geometric Pottery (Chapter 6), στὸ *KNS II*: 311-420.
- Comstock M. and Vermeule C.,
1971. *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston* (New York).
- Cook R. M.,
1967. Origins of Greek Sculpture, *JHS* 87: 24-32.
- Corsten T.,
1987. Zu den sogenannten schwebenden Gottheiten, στὰ *Akten des internationalen Kolloquiums. Forschungen zur ägäischen Vorgeschichte. Das Ende der mykenische Welt, 7-8 Juli 1984 in Köln* (Berlin): 193-200.
- Coulomb J.,
1978. A propos de l'art plastique minoen. Données anatomiques et iconométriques, *RA*: 205-226.
- Courtois J. C.,
1971. Objets en pierre et figurines de divinités en bronze provenant de Chypre conservés au Musée du Louvre, *RDAC*: 13-17.
1984. Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi, στὸ *Alasia III. Fouilles C. F. A. Schaeffer (1947-1970). Mission archéologique d'Alasia IV*. Éditions Recherche sur les Civilisations (Paris).
- Croissant F.,
1988. Tradition et innovation dans les ateliers corinthiens archaïques. Matériaux pour l'histoire d'un style, *BCH* 112: 91-166.
1992. Les débuts de la plastique argienne, στὸ *Polydipsion Argos. Argos de la fin des palais mycéniens à la constitution de l'État classique*, *BCH Suppl.* XXII: 69-86.
- Cucuzza N.,
1993. Leto e il cosiddetto tempio di Rhea di Festòs, *Quaderni di Messina* 8: 21-27.
- D'Agata A. L.,
1997. The Shrines on the Piazzale dei Sacelli at Ayia Triada. The LM IIIC and SM Material: A Summary, στὸ *La Crète mycénienne, Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 26-28 mars 1991* (ἐκδ. J. Driessen et A. Farnoux, Paris), *BCH Suppl.* 30: 85-100.
1998. Changing patterns in a Minoan and Post-Minoan Sanctuary: the Case of Agia Triada, στὸ *Post-Minoan Crete. Proceedings of the first Colloquium on Post-Minoan Crete held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995* (ἐκδ. W. C. Cavanagh and M. Custis, Nottingham): 19-26.
- Dakoronia F.,
1990. War-ships on Sherds of LH IIIC Krater from Kynos, στὸ *Tropis II*: 117-122.
- Dalley St.,
1987. Near Eastern Patron Deities of Mining and Smelting in the Late Bronze and Early Iron Ages, *RDAC*: 61-66.
- Davaras C.,
1969. Trois bronzes minoens de Skoteino, *BCH* 93: 620-650.
1972. *Die Statue aus Astritsi*, *AntK Beih.* 8 (Bern).
- Davies J. K.,
1997. The Origins of the Greek Polis. Where Should We Be Looking?, στὸ *The Development of the Polis in Archaic Greece* (ἐκδ. L. G. Mitschell and P. J. Rhodes, London - New York): 24-38.
- Davis E. N.,
1986. Youth and Age in the Thera Frescoes, *AJA* 90: 399-406.
- Dawkins R. M.,
1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS Suppl.* 5 (London).
- Delcourt M.,
1958. *Hermaphrodite. Mythes et rites de la bisexualité dans l'antiquité classique* (Paris).
1966. *Hermaphroditea. Recherches sur l'être double promoteur de la fertilité dans le monde classique. Collection Latomus* 86 (Bruxelles).

- Demargne P.,
 1929. Terres-cuites archaïques de Lato (Crète), *BCH* 53: 382-429.
 1947. *La Crète dédalique. Études sur les origines d'une renaissance* (Paris).
 1948. La robe de la déesse minoenne sur un cachet de Mallia, στὸ *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire offerts à Charles Picard*. RA 6, Séries 29-30 I: 280-288.
- De Ridder A.,
 1894. *Catalogue des bronzes de la Société Archéologique d'Athènes* (Paris).
 1896. *Catalogue des bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes* (Paris).
 1913. *Les bronzes antiques du Louvre, I. Les figurines* (Paris).
- Desborough V. R. d'A.,
 1948. What is Protoegeometric?, *BSA* 43: 260-272.
 1964. *The Last Mycenaeans and their Successors. An Archaeological Survey c. 1200 - c. 1000 B.C.* (Oxford).
 1972. *The Greek Dark Ages* (London).
 1980. The Dark Age Pottery (SM-SPG III) from Settlement and Cemeteries, στὸ *Lefkandi I. The Iron Age Settlement. The Cemeteries* (ἐκδ. M. R. Popham and L. H. Sackett and, with P. G. Themelis, *BSA*, Suppl. 11, Oxford): 281-354.
- Desborough V. R. d'A., Nicholls R. V. and Popham M.,
 1970. A Euboean Centaur, *BSA* 65: 21-30.
- Despinis G. I.,
 1981. Zum Hermes von Troizen, *AM* 96: 237-244.
- Diepolder H.,
 1965. *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v.Chr.* (Darmstadt, Unveränderter reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1931).
- Dietrich B. C.,
 1983. Tradition in Greek Religion, στὸ *Greek Renaissance*: 85-90.
 1985-86. Divine Concept and Iconography in Greek Religion, *GrazBeitr* 12-13: 171-192.
- Dimopoulou N.,
 1997. Workshops and Craftsmen in the Harbour-Town of Knossos at Poros-Katsambas, στὸ *Τέχνη. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Aegaeum* 16 (ἐκδ. R. Laffineur and Ph. Betancourt): 433-438.
 1999. The Neopalatial Cemetery of the Knossian Harbour-Town at Poros. Mortuary Behaviour and Social Ranking, στὸ *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen* (Monographien RG Zentralmuseums 43, Mainz): 27-36.
- Dörig J.,
 1980. Zur Heimat des Bronzeköpfchens in Klagenfurt, στὸ *Forschungen und Funde. Festschrift Bernhard Neutsch. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* 21 (ἐκδ. F. Krinzinger et al., Innsbruck): 109-115.
- Donlan W.,
 1989. Homeric *τέμενος* and the Land Economy of the Dark Age, *MusHelv* 46: 129-145.
- Dothan T.,
 1968. Mycenaean Elements in the Philistine Cult, στὸ *Atti e memorie del I. Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 27 Settembre-3 Ottobre 1967 (Incunabula Graeca XXV. 2 Roma)*: 1016-1020.
- Dowden K.,
 1989. *Death and the Maiden. Girls' Initiation Rites in Greek Mythology* (London - New York).
- Ducat J.,
 1971. *Les Kouroi de Ptoion. Le sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque* (Paris).
 1976. Fonctions de la statue dans la Grèce archaïque. Kouros et Kolossos, *BCH* 100: 239-251.
- Dunbabin T. J.,
 1957. *The Greeks and their Eastern Neighbours* (London).
- Durand L.,
 1992. L'Hermès multiple, στὸ *L'image en jeu de l'Antiquité à Paul Klee* (ἐκδ. Chr. Bron et E. Kassapoglou, Lausanne) 25-34.

- Eckstein F.,
1970. Bronzeköpfchen einer Frau mit Polos, στὸ *Dädal. Kunst*: 52-55.
- Effinger M.,
1996. *Minöischer Schmuck* (BAR 646, Oxford).
- Eitrem S.,
1902. *Die göttlichen Zwillinge bei den Griechen* (Christiania).
- Evans Sir A.,
1921. *The Palace of Minos I* (London).
1928. *The Palace of Minos II* (London).
1935. *The Palace of Minos IV* (London).
- Fabrizius E.,
1885. Alterthümer auf Kreta. II Die Idäische Zeusgrotte, *AM* 10: 59-72.
- Faider - Feytmans G.,
1979. *Les bronzes romaines de Belgique I-II* (Mainz).
- Fehr B.,
1971. *Orientalische und griechische Gelage. Abh. zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft* 94 (Bonn).
- Felsch R. C. S.,
1981. Zur Chronologie und zum Stil geometrischer Bronzen aus Kalapodi, στὸ *Greek Renaissance*: 122-129.
- Fittschen K.,
1969. *Untersuchungen zum Beginn der Sagedarstellungen bei den Griechen* (Berlin).
- Floren J.,
1987. *Die geometrische und archaische Plastik. Die griechische Plastik I, HdArch* (München).
- Foster Polinger K.,
1979. *Aegean Faience of the Bronze Age* (New Haven - London).
- Foti G.,
1972. *Il museo nazionale di Reggio Calabria* (Napoli).
- Fränkel H.,
1962. *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums* (München).
- French E.,
1971. The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66: 101-187.
1981. Cult Places at Mycenae, στὸ *Sanctuaries and Cults*: 41-48.
1985. The Figures and Figurines, στὸ C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl.* 18 (London): 209-280.
- Freyer-Schauenburg B.,
1974. *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils, Samos XI* (DAI, Berlin).
- Furtwängler A.,
1890. *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Olympia IV* (Berlin).
- Furtwängler A. E.,
1995. Poterion und Knabenliebe. Zum Schatzfund von Klazomenai, *AA*: 441-450.
- Gallet de Santerre H.,
1987. Les statuettes de bronze mycéniennes au type dite du Dieu Reshef dans leur contexte égéen, *BCH* 111: 7-29.
- Gehrig U.,
1975. Zum samischen Opferträger in der Antikenabteilung, *JbBerlMus*: 45-50.
1979. Frühe griechische Bronzegußtechniken, *AA*: 547-558.
1980. Στὸν κατάλογο *Kunst der Welt in der Berliner Museen. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Antikenmuseum Berlin* (Berlin).
- Gerhard A. V.,
1847. *Auserlesene griechische Vasenbilder hauptsächlich etruskischen Fundortes I-IV* (1840-1847 Berlin).
- Gesell G. C.,
1985. *Town, Palace, and House Cult in Minoan Crete. SIMA* 67 (Göteborg).

- Gesell G. C., Day L. P. and Coulson D. E.,
1988. Excavations at Kavousi, Crete 1987, *Hesperia* 57: 279-301.
- Giesecke H.-Eb.,
1988. Kretische Schurze, *OpAth* 17: 91-98.
- Gisler-Huwiler M.,
1986. *LIMC* III.1, στὸ λ. *Cheiron*: 237-248.
- Godart L. et Tzedakis Y.,
1992. *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète Occidentale du néolithique au minoen récent* IIIB, *SMEA* 39 (Roma).
- Graham A. J.,
1964. *Colony and Mother City in Ancient Greece* (Manchester).
- Hadzisteliou-Price Th.,
1971. Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought, *JHS* 91: 48-69.
- Hägg R.,
1986. Die göttliche Epiphanie im minoischen Ritual, *AM* 101: 41-62.
1992. Sanctuaries and Workshops in the Bronze Age Aegean, στὸ *Economics of Cult*: 29-32.
- Hägg T.,
1989. Hermes and the Invention of the Lyre. An Unorthodox Version, *SÖs* 64: 36-73.
- Hafner G.,
1961. *Geschichte der griechischen Kunst* (Zürich).
- Halbherr F. e Orsi P.,
1888. *Antichità dell'antro di Zeus Ideo in Creta (con un Atlante)* (Firenze).
- Hallager E.,
1985. *The Master Impression. A Clay Sealing from the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania, SIMA* LXIX (Göteborg).
- Hamiaux M.,
1992. *Les sculptures grecques I. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C.* (Louvre. Réunion des Musées Nationaux, Paris).
- Hampe R. und Winter A.,
1962. *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern* (Bonn).
- Hankey V.,
1987. The Chronology of the Aegean Late Bronze Age, στὸ *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg, 20th-22nd August 1987* (ἐκδ. P. Aström, Gothenburg) Part 2: 39-59.
- Harrison E. B.,
1965. *Archaic and Archaistic Sculpture. The Athenian Agora* XI (Princeton).
- Haskell H. W.,
1997. Mycenaean at Knossos: Patterns in the Evidence, στὸ *La Crète mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 26-28 mars 1991* (ἐκδ. J. Driessen et Al. Farnoux, *BCH* Suppl. 30): 187-193.
- Haynes D.,
1992. *The Technique of Greek Bronze Statuary* (Mainz/Rhein).
- Hazzidakis J.,
1934. *Les villas minoennes de Tyllissos* (Paris).
- Heilmeyer W.-D.,
1969. Gießereibetriebe in Olympia, *JdI* 84: 1-28.
1972. *Frühe olympische Tonfiguren*, *OF* 7 (DAI, Berlin).
1979. *Frühe olympische Bronzefiguren. Die Tiervotive*, *OF* 12 (DAI, Berlin).
1994. Frühe olympische Bronzefiguren. Die Wagenvotive, *OlympiaBericht* IX: 172-208.
- Helck W.,
1983. Die Fahrt von Ägypten nach Kreta, *MDAIK* 39: 81-92.

- Hemberg B.,
1950. *Die Kabiren* (Uppsala).
- Hemelrijk J. M.,
1982. Piece Casting in the Direct Process, *BABesch* 57: 6-11.
- Herfort-Koch M.,
1986. *Archaische Bronzeplastik Lakoniens, Boreas*, Beih. 4 (Münster).
- Herrmann H.-V.,
1964. Werkstätten geometrischer Bronzeplastik, *JdI* 79: 17-71.
1966. *Die Kessel der orientalisierenden Zeit. Kesselattaschen und Reliefuntersätze*, *OF* 6 (DAI Berlin).
1972. *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* (München).
1980. Pelops in Olympia, στο *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Αθήνα): 59-74.
1986. Κριτική, στο *BJb* 186: 748-751.
1987. *Prähistorisches Olympia*, στο *Ägäische Bronzezeit* (ἐκδ. H.-G. Buchholz, Darmstadt).
- Herter H.,
1938. *Phallos*, *RE* 19.2: 1681-1747.
- Higgins B. R.,
1980. Jewellery, Seals and Other Finds, στο *Lefkandi I. The Iron Age Settlement. The Cemeteries* (ἐκδ. M. R. Popham and L. H. Sackett, and with P. G. Themelis, *BSA*, Suppl. 11, Oxford): 217-230.
1984. The Terracotta Figurines, στο M. R. Popham et al., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos. BSA* Suppl. 17 (London): 197-202.
- Hill D. K.,
1949. *Catalogue of Classical Bronze Sculpture in the Walters Art Gallery* (Baltimore).
1958. An Egypto-Roman Sculptural Type and Mass Production of Bronze Statuettes, *Hesperia* 27: 311-317.
1982. Note on the Piecing of Bronze Statuettes, *Hesperia* 51: 277-283.
- Hiller F.,
1979. Beobachtungen zur Form der spätgeometrischen Plastik, *JdI* 94: 18-31.
- Hiller S.,
1983. Mycenaean Traditions in Early Greek Cult Images, στο *Greek Renaissance*: 91-99.
- Himmelman-Wildschütz N.,
1957. *Θεόληπτος* (Marburg-Lahn).
1959. *Zur Eigenart des klassischen Götterbildes* (München).
1964. *Bemerkungen zur geometrischen Plastik* (Berlin).
1967. *Erzählung und Figur in der archaischen Kunst*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, *AbhMainz* Nr. 2: 73-100 [5-32].
1967a. Die "Schrittstellung" des polykletischen Diadumenos. *MarbWPr*: 27-29.
1980. *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst* (Abh. der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, *Papyrologica Coloniensis* 65, Opladen).
1990. *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst* (Berlin - New York).
- Hodder I.,
1989. *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression* (Cambridge).
- Hoffmann H.,
1970. Antefix mit weiblicher Protome, στο *Dädal. Kunst*: 108-109 και *Dädalisch-kretische Keramik*: 110-120.
1971. *Collecting Greek Antiquities* (New York).
1972. *Early Cretan Armorers* (Mainz).
- Hogarth D. G.,
1899-1900. The Dictaeon Cave, *BSA* 6: 94-116.
- Homann-Wedeking E.,
1950. *Die Anfänge der griechischen Großplastik* (Berlin).
1966. *Das archaische Griechenland* (Baden-Baden).
- Hommel P.,
1959-60. II. Der Abschnitt östlich des Athena-Tempels, *IstMitt* 9-10: 31-66.

- Hornbostel W.,
1970. Kretische Reliefamphoren, στὸ *Dädal. Kunst*: 56-93.
- Hostetter E.,
1986. *Bronzes from Spina I. The Figural Classes* (Mainz am Rhein).
- Hübner W.,
1986. Hermes als musischer Gott, *Philologus* 130: 153-174.
- Iacovou M.,
1998. Philistia and Cyprus in the Eleventh Century: From a Similar Prehistory to a Diverse Protohistory, στὸ *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. In Honor of Professor Trude Dothan* (ἐκδ. S. Gitin, A. Mazar and E. Stern, Jerusalem): 332-344.
- Insley Chr.,
1979. A Bronze Statuette of Unnüfer, Choachyte of King Harsiese in the Fitzwilliam Museum, *JEa* 65: 167-169.
- Jackson A.,
1973. The Coins, στὸ J. N. Coldstream, *Knossos. The Sanctuary of Demeter. BSA Suppl.* 8 (Oxford): 99-113.
- Jacob-Felsch M.,
1969. *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen* (Waldsassen/Bayern).
- Jantzen U.,
1972. *Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos, Samos VIII* (DAI, Bonn).
- Jarosch V.,
1994. *Samische Tonfiguren des 10. bis 7. Jarhunderts v. Chr. aus dem Heraion von Samos, Samos XVIII* (DAI, Bonn).
- Jeanmaire H.,
1939. *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique* (Lille).
1949. *Chiron, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* (= Παγκάρπεια, *Mélanges H. Grégoire*) 9: 255-265.
- Jeffery L. H.,
1961. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (Oxford).
- Jenkins R. J. H.,
1935. *Dedolica. A Study of Dorian Plastik Art in the Seventh Century B.C.* (Cambridge).
- Jessen H. B.,
1912. *Hermaphroditos. RE* 8.1, 714-721.
- Joffroy R.,
1954. *Le trésor de Vix (Côte d'Or)* (Paris).
- Johnston A.,
1993. Some Thoughts on the Béhague Apollo, στὸ *Sculpture*: 41-45.
- Jost M.,
1975. Statuettes de bronze archaïques provenant de Lykosoura, *BCH* 99: 339-364.
1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie. Études Péloponnésienues IX* (Paris).
- Jucker H.,
1973. Altes und Neues zur Grächwiler Hydria, στὸ *Zur griechischen Kunst. Hans Jörg Blösch zum sechzigsten Geburtstag am 5. Juli 1972* (ἐκδ. H.-P. Isler und G. Seiterle), *AntK Beih.* 9: 42-62.
- Jung H.,
1982. *Thronende und sitzende Götter. Zum griechischen Götterbild und Menschenideal in geometrischer und früharchaischer Zeit* (δ.δ. Bonn).
1988. Zum strengen Stil, στὸ *Bathron, Beiträge zur Architektur und verwandten Künsten für Heinrich Drerup zu seinem 80. Geburtstag von seinen Schülern und Freunden* (ἐκδ. H. Büssing und Fr. Hiller, Saarbrücken): 253-268.
- Kaempf-Dimitriadou S.,
1979. *Die Liebe der Götter in der attischen Kunst des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, *AntK, Beih.* 11.
- Kahane P.,
1940. Die Entwicklungsphasen der attisch-geometrischen Keramik, *AJA* 44: 464-482.

- Kahil L.,
1977. L'Artémis de Brauron. Rites et mystère, *AntK* 20: 86-98.
- Kahn L.,
1978. *Hermès passe ou les ambiguïtés de la communication* (Paris).
1979. Hermès, la frontière et l'identité ambiguë, *Ktéma* 4: 201-211.
- Kaiser B.,
1976. *Untersuchungen zum minoischen Relief* (δ.δ. Bonn).
- Kanta A.,
1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution. SIMA* 58 (δ.δ. Göteborg).
1991. Cult, Continuity and the Evidence of Pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete, στὸ *La transizione dal Miceneo all'Alto Archaismo. Dal palazzo alla città, Roma 1988* (ἐκδ. D. Musti et al., Roma): 479-505.
- Karageorghis V.,
1972. Note on a Terracotta Group of the Late Bronze Age from Cyprus, *AAA* 5: 265-272.
1990. Rites de Passage at Thera: Some Oriental Comparanda, στὸ *Thera and the Aegean World III. Proceedings of the Third International Congress, Santorini 3-9 September 1989* (ἐκδ. D. H. Hardy et al., London): I 67-70.
1991. A Cypriote Centaur Figurine Rediscovered, *Centre d'Études Chypriotes* 15: 25-28.
- Kardara Chr.,
1968. The Itinerant Art, στὸ *Atti e memorie del Io Congresso Internazionale di micenologia, Roma 27 Settembre-3 Ottobre 1967* (Roma): 222-227.
- Karetsou A.,
1981. The Peak Sanctuary of Mt. Juktas, στὸ *Sanctuaries and Cults*: 137-153.
- Karusu S.,
1975. Eine Bronzestatuetten des Dionysos aus Aetolien, στὸ *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet* (Waldsassen/Bayern): 205-216.
1979. Τεχνουργοὶ κρατῆρων. Fragmente bronzener Volutenkrater, *AM* 94: 77-91.
- Kaufmann-Heinimann A.,
1977. *Die römischen Bronzen der Schweiz I. August und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica* (Mainz am Rhein).
- Kaulen G.,
1963. *Die Stilphasen der geometrischen Kunst in Keramik und Plastik von Mykene zum 7. Jahrhundert* (Köln).
1967. *Daidalika. Werkstätten griechischer Kleinplastik des 7. Jahrhunderts v. Chr.* (München).
- Keene Congdon L. O.,
1981. *Caryatid Mirrors of Ancient Greece. Technical, Stylistic and Historical Considerations of an Archaic and Early Classical Bronze Series* (Mainz).
- Kiechle F.,
1970. Götterdarstellungen durch Menschen in den altmediterranen Religionen, *Historia* 19: 259-271.
- Kilian - Dirlmeier I.,
1985. Noch einmal zu den "Kriegergräbern" von Knossos, *JbZMusMainz* 32: 196-214.
1986. Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber, *JbZMusMainz* 33: 159-198.
- Kilian K.,
1965. Santuari di Magna Grecia, στὸ *Atti del quarto Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto-Reggio Calabria 11-16 Ottobre 1964* (Napoli): 92-99.
1981. Zeugnisse mykenischer Kultausbübung in Tiryns, στὸ *Sanctuaries and Cult*: 49-58.
- Kirk G. S.,
1970. *Myth. Its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures* (London).
1981. Some Methodological Pitfalls in the Study of Ancient Greek Sacrifice (in particular), στὸ *Le sacrifice dans l'Antiquité. Entretiens sur l'Antiquité Classique (Vandoeuvres, 25-30 août 1980)* (Génève): 41-90.
- Kirsten E.,
1938. Die Insel Kreta in vier Jahrtausenden, *Die Antike* 14: 295-346.
1942. *Das dorische Kreta, Teil 1. Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert* (Würzburg).

- Klein U.,
1979. *Musik. Der Kleine Pauly* III (München): 1485-1496.
- Kleiner G.,
1942. *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte*, *JdI* Ergh. 15.
- Knapp A. B.,
1986. *Copper Production and Divine Protection. Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*. *SIMA Pocket-book* 42 (Göteborg).
- Knapp A. B., Muhly J. D. and Muhly P. M.,
1988. To Hoard is Human. Late Bronze Age Metal Deposits in Cyprus and the Aegean, *RDAC*: 233-262.
- Knox B.,
1991. The Human Figure in Homer, στο *New Perspectives in Early Greek Art. Studies in the History of Art* 32 (ἐκδ. D. Buitron-Oliver, Washington): 93-96.
- Koch-Harnack G.,
1983. *Knabenliebe und Tiergeschenke* (Berlin).
- Koehl R. B.,
1986. The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage, *JHS* 106: 99-110.
- Kontoleon N. M.,
1958. Theräisches, *AM* 73: 117-139.
1970. *Aspects de la Grèce préclassique* (Paris).
1971. Remarques sur l'art géométrique, στο *Εἰς μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχαηλῆ* (ἐκδ. Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Αἰσθητικῆς, Ἀθήνα): 381-396.
- Kopcke G.,
1967. Neue Holzfunde aus dem Heraion von Samos, *AM* 82: 100-148.
1976. Eine Bronzestatuette des Zeus in der Münchner Glyptothek, *MüJb* 27: 7-27.
- Kourou N.,
1991. Aegean Orientalizing versus Oriental Art. The Evidence of Monsters, στο *The Civilizations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean 2000-600 B.C. Proceedings of an International Symposium, 18-24 September 1989* (ἐκδ. V. Karageorghis, Nicosia 1991): 110-123.
- Koutroumbaki-Shaw M.,
1987. A Bronze Figurine of a Man from the Sanctuary at Kommos, Crete, στο *Εἰλαπίνη. Τόμος τιμητικός γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ἡράκλειο Κρήτης): 371-382.
- Krahmer G. von,
1923-24. Stilphasen der hellenistischen Plastik, *RM* 38-39: 138-184.
1931. Eine Jünglingsfigur mittelhellenistischer Zeit, *RM* 46: 130-149.
- Kranz P.,
1972. Frühe griechische Sitzfiguren, *AM* 87: 1-55.
- Krappe A. H.,
1930. *Mythologie Universelle*, cap. IV: Le Dioscurisme (Paris).
- Kühne H.,
1980. Die Bronzestuetten aus dem spätbronzezeitlichen Tempel, στο R. Hachmann, *Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kāmid el-Lāz in den Jahren 1968 bis 1970* (Bonn): 63-74.
- Kunze E.,
1931. *Kretische Bronzereliefs* (Stuttgart).
1944. Bronzestuetten, *OlympiaBericht* IV: 105-142.
1961. Kleinplastik aus Bronze, *OlympiaBericht* VII: 138-180.
1967. Kleinplastik aus Bronze, *OlympiaBericht* VIII: 213-250.
- Kyriakidis E.,
1997. Nudity in Late Minoan I Seal Iconography, *Kadmos* 36: 119-126.
- Kyrieleis H.,
1973. Καθάπερ Ἑρμῆς καὶ Ὠρεός, *AntPl* XII: 133-146.
1980. Archaische Holzfunde aus Samos, *AM* 95: 87-147.

1986. Neue archaische Skulpturen aus dem Heraion von Samos, στὸ *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Internationalen Kolloquiums von 22-25 April 1985 in Athen I* (ἐκδ. H. Kyrieleis, Mainz am Rhein): 35-45.
1990. Neue Ausgrabungen in Olympia, *AW* 21: 177-188.
- 1990α. Samos and Some Aspects of Archaic Greek Bronze Casting, στὸ *Small Bronze Sculpture*: 15-30.
1996. *Der große Kuros von Samos, Samos X* (DAI, Bonn).
- La Coste-Messelière P. de,
1936. *Au Musée de Delphes. Recherches sur quelques monuments archaïques et leur décor sculpté* (Paris).
- Laffineur R.,
1978. *L'orfèvrerie rhodienne orientalisante* (Paris).
- La Genière J. de,
1968. *Recherches sur l'Age du Fer en Italie méridionale. Sala Consilina* (Naples).
- Lamb W. M. A.,
1969. *Ancient Greek and Roman Bronzes* (Chicago, Reprint, with additions, of the 1929 edition).
- Lambropoulou, A.,
1999. A Bronze Sistrum from the Sanctuary of Syme/Crete, *AA*: 515-521.
- Lambrou - Phillipson C.,
1990. *Hellenorientalia: The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean ca. 3000-1100 B.C. Interconnections Based on the Material Record and the Written Evidence* (SIMA Pocket-Book 95, Göteborg).
- Langdon S. H.,
1985. *Art, Religion and Society in Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines* (δ.δ. Ann Arbor).
- Lange J.,
1899. *Die Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst* (Strassburg).
- Langlotz E.,
1967. *Frühgriechische Bildhauerschulen* (ristampa anastatica dell'edizione 1927 Roma).
- La Rosa V.,
1968. *Bronzetti indigeni della Sicilia*. Estratto da *Cronache di Archeologia et di Storia dell'Arte* 7 (Catania).
1986. Haghia Triada II: Relazione preliminare sui saggi del 1978 e 1979, *ASAtene* 57-58 N.S. 41-42: 49-164.
- Laviosa C.,
1967-68. Una forma minoica per fusione a cera perduta, *ASAtene* 45-46, N.S. 29-30: 499-510.
- Lawler L. B.,
1964. *The Dance in Ancient Greece* (London).
- Leach E. R.,
1958. *Magical Hair. Journal of the Royal Anthropological Institute of the Great Britain and Ireland* 88: 147-164.
- Lebessi A.,
1975. The Fortetsa Gold Rings, *BSA* 70: 169-176.
1976. A Sanctuary of Hermes and Aphrodite in Crete. *Expedition* 18, no 3: 2-13.
1989. Der Berliner Widderträger. Hirt oder hervorragender Bürger?, στὸ *Festschrift für Nikolaus Himmelmann* (ἐκδ. H. U. Cain, H. Gabelmann und D. Salzmann, Mainz am Rhein) Beih. *BJb* 47: 59-64.
1991. Flagellation ou Autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation, *BCH* 115: 99-123.
1992. Zum Phalos des homerischen Helms, *AM* 107: 1-10.
1996. The relations of Crete and Euboea in the 10th and 9th centuries B.C. The Lefkandi Centaur and his predecessors, στὸ *Minotaur and Centaur. Studies in the archaeology of Crete and Euboea presented to Mervyn Popham* (ἐκδ. D. Evelyn, I. S. Lemos and S. Sherratt, Tempus Reparatum, BAR Intern. Ser. 638, Oxford): 146-154.
- Lebessi A. and Muhly P.,
1987. The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete, *Research. National Geographic*: 102-113.
1990. Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete), *AA*: 315-336.

- Lebessi A., Muhly P. and Olivier J.-P.,
1995. An Inscription in the Hieroglyphic Script from the Syme Sanctuary, Crete (SY Hf 01), *Kadmos* 34: 63-77.
- Lechtman H. and Steinberg A.,
1970. Bronze Joining. A Study in Ancient Technology, στὸ *Art and Technology*: 5-35.
- Lehnstaedt K.,
1970. *Prozessionsdarstellungen auf attischen Vasen* (Bamberg).
- Leibundgut An.,
1990. Polykletische Elemente bei späthellenistischen und römischen Kleinbronzen. Zur Wirkungsgeschichte Polyklets in der Kleinplastik, στὸ *Polyklet*: 397-427.
- Le Ridder G.,
1966. *Monnaies crétoises du Ve au Ier s. av. J.-C.* (Paris).
- Levi D.,
1927-29. Arkades. Una città cretese all'alba della civiltà ellenica, *ASAtene*: 10-12.
1959. La villa rurale minoica di Gortina, *BdA, Cronaca d'Arte* 44, Ser. 4: 237-265.
1961-62. Gli scavi a Festòs negli anni 1958-1960, *ASAtene* 39-40, N.S. 23-24: 377-504.
1961-62. La tomba a tholos di Kamilarì presso a Festòs, ἀντόθι: 7-148.
1978. Testi e monumenti. Caratteri e continuità del culto cretese sulle vette montane, *PP* 181: 294-313.
- Levin K.
1964. The Male Figure in Egyptian and Greek Sculpture of the Seventh and Sixth Centuries B.C., *AJA* 68: 13-28.
- Linders T.,
1991. The Melting Down of Discarded Metal Offerings in Greek Sanctuaries, στὸ *Anathema. Atti del Convegno Internazionale. Regime delle offerte e vita dei santuari nel mediterraneo antico, Roma 15-18. 6. 1989. Scienze dell'Antichità* 3-4, 1989-90 (Roma): 281-285.
1992. Sacred Finances. Some Observations, στὸ *Economics of Cult*: 9-13.
- Linfert A.,
1990. Die Schule des Polyklet, στὸ *Polyklet*: 240-297.
- Link St.,
1994. *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung vom 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.* (Stuttgart).
- Lucas A. and Harris J. R.,
1962. *Ancient Egyptian Materials and Industries*⁴ (London).
- Luce J. M.,
1993. Delphes. Fouille de l'aire du pilier des Rhodiens, *BCH* 117: 619-631.
- Maaß M.,
1977. Kretische Votivdreifüße, *AM* 92: 33-59.
1978. *Die geometrischen Dreifüße von Olympia*. *OF* 10 (DAI, Berlin).
1979. *Griechische und römische Bronzewerke. Bildhefte der Staatlichen Antikensammlungen München* (München).
1984. Probleme der Formtechnik und Serienfertigung, στὸ *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit. Akten des 6. Tagung über antike Bronzen 13.-17. Mai 1980. Madame G. M. Faider-Feytmans zum Gedächtnis* (ἐκδ. U. Gehrig, Berlin): 160-165.
- Maas M. and McIntosh Snyder J.,
1989. *Stringed Instruments of Ancient Greece* (New Haven - London).
- MacGillivray et al.,
1989. Excavations at Palaikastro, 1988, *BSA* 84: 417-445.
1991. Excavations at Palaikastro, 1990, *BSA* 86: 121-147.
- Maehler H.,
1963. Die Auffassung des Dichterberufs im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars, *Hypomnemata* 3: 9-42.
- Malagardis A.,
1985. Deux temps d'une fête athénienne sur un skyphos attique, *AntK* 28: 71-92.
- Mallowan M. E. L.,
1966. *Nimrud and its Remains I* (London).

- Marangou E.-L.,
1969. *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien* (Tübingen).
1997. *LIMC VIII₁ Suppl.* στὸ λ. *Kentauroi καὶ Kentaurides* 676, ἀρ. 38.
- Marinatos N.,
1983. The West House at Akrotiri as a Cult Center, *AM* 98: 1-19.
1984. *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society* (Athens).
1986. Minoan Sacrificial Ritual, στὸ *Cult Practice and Symbolism* (Stockholm).
1989. The Tree as a Focus of Ritual Action in Minoan Glyptik Art, στὸ *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik*, *CMS Beih.* 3: 127-143.
1993. *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol* (University of South Carolina Press).
- Marinatos N. and Hägg R.,
1981. Anthropomorphic Cult Images in Minoan Crete, στὸ *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium* (ἐκδ. O. Krzyskowska and L. Nixon, Bristol): 185-201.
- Marinatos S.,
1967. *Kleidung, Haar- und Barttracht. ArchHom I Kap. A* (Göttingen).
- Marinatos S. and Hirmer M.,
1973. *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München).
- Marketou T.,
1998. Bronze LB I Statuettes from Rhodes, στὸ *Eastern Mediterranean. Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in May 1997* (ἐκδ. V. Karageorghis and N. Stampolidis, Athens): 55-69.
- Marrou H. I.,
1957. *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum* (Freiburg - München).
- Martini W.,
1989. *Die archaische Plastik der Griechen* (Darmstadt).
- Masson E.,
1992. Le Dieu guerrier d'Enkomi: Est-il debout sur un Lingot?, στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Βάσο Καραγιώργη* (ἐκδ. Γ. Κ. Ἰωαννίδης, *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΝΔ'-NE' Λευκωσία*): 155-156.
- Masson O.,
1973. Remarques sur les cultes chypriotes à l'époque du Bronze Récent, στὸ *Acts of the International Archaeological Symposium. "The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean", Nicosia 27th March - 2nd April 1972* (Nicosia): 110-121.
- Mattusch C. C.,
1988. *Greek Bronze Statuary - From the Beginnings through the Fifth Century B.C.* (Ithaka - London).
1990. *The Casting of Greek Bronzes. Variation and Repetition*, στὸ *Small Bronze Sculpture*: 125-144.
- Matz Fr.,
1935. Die kretisch-mykenische Kunst. Form und Entwicklung, *Die Antike* 11: 171-210.
1950. *Geschichte der geometrischen Kunst I. Die geometrische und die früharchaische Form* (Frankfurt am Main).
1956. *Kreta, Mykene, Troja. Die minoische und die homerische Welt* (Stuttgart).
1958. Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta, *AbhMainz*: 385-449.
- Menzel H.,
1970. Observations on Selected Roman Bronzes in the Master Bronzes Exhibition, στὸ *Art and Technology*: 221-234.
- Metzler D.,
1992. Archaische Kunst im Spiegel archaischen Denkens. Zur historischen Bedeutung der griechischen Kouros-Statuen, στὸ *Μουσικὸς Ἀνήρ. Festschrift für Max Wegner zum 90. Geburtstag* (ἐκδ. O. Brehm und S. Klie, Bonn): 289-303.
- Militello P.,
1999. Οἱ μυκηναϊκὲς νωπογραφίαι τῆς Ἀγίας Τριάδας, στὸ *Περιφέρεια*: 345-352.
- Mitten D. G.,
1975. *Classical Bronzes. Catalogue of the Classical Collection. Museum of Art, Rhode Island School of Design* (Providence - Rhode Island): 22-23.
1977. Mann and Ram: A Bronze Group of Geometric Style in the Fogg Art Museum, στὸ *Essays in Honor of Dr. Kent Hill. JWaltersArtGal* 36: 31-36.

- Mollard-Besques S.,
1963. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains II. Myrina* (Paris).
- Monloup Th.,
1984. *Les figurines de terre cuite de tradition archaïque. Salamine de Chypre XII* (Paris).
- Moore A.,
1986. The Large Monochrome Terracotta Figures from Mycenae: The Problem of Interpretation, στὸ *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986* (ἐκδ. E. B. French and K. A. Warde, Exeter): 219-225.
- Moorey P. R. S.,
1984. Problems in the Study of the Anthropomorphic Metal Statuary from Syro-palestine before 330 B.C., *Levant* 16: 67-90.
- Morgan C.,
1999. *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary, Isthmia 8* (New Jersey).
- Morris I.,
1987. *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State* (Cambridge).
- Morris J.,
1996. The Absolute Chronology of the Greek Colonies in Sicily, στὸ *Absolute Chronology. The Archaeological Europe 2500-500 B.C.* (ἐκδ. K. Randsborg) *ActArch* 67, Suppl. 1, København: 51-59.
- Mountjoy P. A.,
1988. LH IIIC versus Submycenaean, *JdI* 103: 1-37.
1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery I-II* (Rahden/Westf.)
- Müller H. W.,
1981. Eine ägyptische Holzfigur aus dem 6. Jahrhundert v. Chr., *Medelhavsmus B* 16: 7-14.
- Müller-Karpe H.,
1959. Vom Anfang Roms, *RM*, Ergh. 5.
1962. Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos-Gräber, *JdI* 77: 59-129.
- Müller P.,
1978. *Löwen und Mischwesen in der archaischen Kunst* (Zürich).
- Müller S.,
1992. Delphes et sa région à l'époque mycénienne, *BCH* 116: 445-496.
- Müller V.,
1929. *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien* (Augsburg).
- Müller W. A.,
1906. *Nacktheit und Entblößung in der orientalischen und älteren griechischen Kunst* (Leipzig).
- Muhly J. D.,
1980. Bronze Figurines and Near Eastern Metalwork, *IEJ* 30: 148-161.
1985. Beyond Typology: Aegean Metallurgy in its Historical Context, στὸ *Contributions to Aegean Archaeology. Studies in Honor of William A. McDonald* (ἐκδ. N. C. Wilkie and W. D. E. Coulson, Minneapolis): 109-141.
1992. The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration?, στὸ *Crisis Years*: 10-26.
1998. Copper, Tin, Silver and Iron. The Search for Metallic Ores as an Incentive for Foreign Expansion, στὸ *Mediterranean Peoples in Transition-Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE In Honor of Professor Trude Dotham* (ἐκδ. S. Gitin, A. Mazar and E. Stern, Jerusalem): 314-329.
- Muhly J. D., Maddin R. and Stech T.,
1988. Cyprus, Crete and Sardinia. Copper Ox-hide Ingots and the Bronze Age Metals' Trade, *RDAC*, Part 1: 281-298.
- Muhly Π.
1992. *Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 129 (Ἀθήνα).
- Naumann Fr.,
1983. *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, *IstMitt*, Beih. 28.

- Naumann U.,
 1969. Eine geometrische Bronzestatuetten von Kreta, στὸ *Opus Nobile. Festschrift zum 60. Geburtstag von Ulf Jantzen* (Wiesbaden): 114-120.
 1976. *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta*, *AM Beih.* 6 (Berlin).
- Negbi O.,
 1976. *Canaanite Gods in Metal. An Archaeological Study of Ancient Syro-palestinian Figurines* (Tel Aviv).
 1991. Were there Sea Peoples in the Central Jordan Valley at the Transition from the Bronze Age to the Iron Age?, *Tel Aviv* 17: 205-243.
- Neugebauer K. A.,
 1931. *Die minoischen und archaisch griechischen Bronzen. Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium*, I (Berlin-Leipzig).
 1951. *Die griechische Bronzen der klassischen Zeit und des Hellenismus. Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium. Staatliche Museen zu Berlin II* (Berlin).
- Neumann G.,
 1965. *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (Tübingen).
 1979. *Probleme des griechischen Weihreliefs. Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte*, τόμ. 3 (Tübingen).
- Nicholls R. V.,
 1972. Greek Votive Statuettes and Religious Continuity, c. 1200-700 B.C., Reprinted from *Auckland Classical Essays presented to E. M. Blaiklock* (ἐκδ. B. F. Harris, Oxford): 1-37.
- Niemeier W.-D.,
 1986. Zur Deutung des Thronraumes im Palast von Knossos, *AM* 101: 63-95.
 1989. *Zur Ikonographie von Gottheiten und Adoranten in den Kultszenen auf minoischen und mykenischen Siegeln*, *CMS Beih.* 3 (Berlin).
 1992. Erläuterungen zur absoluten Chronologie und zu den Kulturphasen in Zentralkreta, στὸ G. Schäfer et al., *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit* (Berlin) XXIII-XXIX.
- Niemeyer H.-G.,
 1960. *Promachos. Untersuchungen zur Darstellung der bewaffneten Athena in archaischer Zeit* (Waldsassen).
 1964. *Attische Bronzestatuetten der spätarchaischen und frühklassischen Zeit*, *AntPl* III (Berlin): 7-31.
- Nilsson M. P.,
 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen* (Leipzig).
 1967. *Geschichte der griechischen Religion. Handbuch der Altertumswissenschaft*³ V 2.1 (München).
 1968. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*² (Lund).
- Ohly D.,
 1941. Frühe Tonfiguren aus dem Heraion von Samos II, *AM* 66: 1-46.
 1953. Holz, *AM* 68: 77-126.
 1959. Zur Rekonstruktion des samischen Geräts mit dem Elfenbeinjüngling, *AM* 74: 48-56.
- Onassoglou A.,
 1985. Die "Talismanischen" Siegel, *CMS Beih.* 2 (Berlin).
- Orsi P.,
 1888. Scavi e trovamenti nell'Antro di Zeus sul Monte Ida in Creta, στὸ *Museo Italiano* II: 690-766.
- Ortiz G.,
 1994. *In Pursuit of the Absolute Art of the Ancient World. From the George Ortiz Collection. Royal Academy of Arts, London 20 January - 6 April 1994* (Berne).
- Padgett J. M.,
 1995. A Geometric Bard, στὸ *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (ἐκδ. J. B. Carter and S. P. Morris, Austin): 389-405.
- Papasavvas G., Muhly P. and Lebessi A.,
 1999. Weapons for Men and Gods: Three Knossian Swords from the Syme Sanctuary, στὰ *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year* (ἐκδ. Ph. P. Betancourt et al., Liège), *Aegaeum* 20, III: 641-649.

- Paquette D.,
1984. *L'instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique. Études d'Organologie* (Paris).
- Parker R.,
1985. *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford).
- Payne H G.,
1950. *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis* (London).
- Peatfield A. A. D.,
1995. Water, Fertility, and Purification in Minoan Religion, στο *Klados. Essays in Honour of J. N. Coldstream. BICS Suppl.* 63 (ἐκδ. C. Morris, London): 221-226.
- Pedley J. G.,
1976. *Greek Sculpture of the Archaic Period: The Island Workshops* (Mainz).
- Pelon O.,
1987. Une figurine en bronze du Musée d'Iraklion, στο *Ελλάπινη. Τόμος τιμητικός για τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα*: 431-439.
- Pendlebury G. D. S.,
1930. *Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area* (Cambridge).
1967. *The Archaeology of Crete. An Introduction* (Reprinted from 1965, London).
- Perdrizet P.,
1911. *Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fouquet* (Paris).
- Perlmann P. J.,
1995. Invocatio and Imprecatio: the Hymn to the Greatest Kouros from Palaikastro and the Oath in Ancient Crete, *JHS* 115: 161-167.
- Peschlow - Bindokat A.,
1972. Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts, *JdI* 87: 60-57.
- Petropoulou A.,
1985. *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit. Europäische Hochschulschriften. Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften*, 240 (Frankfurt-Bern-New York).
- Pfister F.,
1909. *Der Reliquienkult im Altertum I-II* (Gießen).
1924. *Epiphanie*, *RE Suppl.* 4: 277-323.
- Pflug H.,
1988. Griechische Helme geometrischer Zeit, στο *Antike Helme. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseus Mainz* 14 (Mainz): 11-26.
- Pfuhl E.,
1923. *Malerei und Zeichnung der Griechen I* (München).
- Philipp H.,
1990. Handwerker und bildende Künstler in der griechischen Gesellschaft (Kat. 9-18). Von homerischer Zeit bis zum Ende des 5. Jahrh. v. Chr, στο *Polyklet*: 79-110.
- Picard Ch.,
1948. *Les religions préhelléniques (Crète et Mycènes)* (Paris).
1951. Le culte et la légende du Centaure Chiron dans l'Occident Méditerranéen, *REA* 53: 5-25.
- Pini I.,
1981. *Echt oder falsch? - Einige Fälle*, *CMS Beih.* 1 (Berlin): 135-157.
1999. Minoische Porträts?, στο *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year* (ἐκδ. Ph. P. Bentacourt et al., Liège), *Aegaeum* 20, III: 661-667.
- Pirenne-Delforge V.,
1994. *L'Aphrodite grecque. Kernos Suppl.* 4 (Athènes-Liège).
- Platon N.,
1956. La chronologie minoenne, στο Chr. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne* (Paris): 509-512.
1979. L'exportation du cuivre de l'île de Chypre en Crète et les installations métallurgiques de la Crète minoenne,

- στο *Acts of the International Archaeological Symposium "The Relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C."*, Nicosia 16th April - 22nd April 1978 (Nicosia): 101-110.
- Polignac de F.,
1984. *La naissance de la cité grecque* (Paris).
- Popham M. R.,
1967. Late Minoan Pottery. A Summary, *BSA* 62: 337-351.
1970. Late Minoan IIIB Pottery from Knossos, *BSA* 65: 195-202.
1994. Late Minoan II to the End of the Bronze Age, στο *Knossos: A Labyrinth of History. Papers in Honour of Sinclair Hood* (ἐκδ. D. Evely, H. Hughes-Brock and N. Momigliano, Oxford): 89-102.
- Popham M. R. and Catling H. V.,
1974. Sellopoulo Tombs 3 and 4, two Late Minoan Graves near Knossos, *BSA* 69: 195-257.
- Popham M. R. and Sackett L. H. and, with Themelis P. G.,
1980. The Excavation and Layout of the Cemeteries. The Tombs, Pyres and their Contents, στο *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement - The Cemeteries. BSA Suppl. 11* (Oxford): 101-108· 109-196.
- Popham M. R., Touloupa E. and Sackett L. H.,
1982. Further Excavations of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1981, *BSA* 77: 213-248.
- Poulsen E.,
1977. Probleme der Werkstattbestimmung gegossener römischer Figuralbronzen. Herstellungsmilieu und Materialstruktur, *ActaArch* 48: 1-60.
- Poulsen V. H.,
1937. Der strenge Stil. Studien zur Geschichte der griechischen Plastik 480-450, *ActaArch* 8: 1-148.
- Pugliese-Carratelli G.,
1979. Afrodite Cretese, στο *25o Anniversario de la decifrazione della Lineare B. SMEA XX. Incunabula Graeca LXX* (Roma): 131-141.
- Raehs A.,
1990. *Zur Ikonographie des Hermaphroditen. Begriff und Problem von Hermaphroditismus und Androgynie in der Kunst. Europäische Hochschulschriften 28 - Kunstgeschichte* 113 (Frankfurt am Main).
- Raftopoulou El. G.,
1975. *L'enfant d'Iérapetra. École Française d'Athènes. Travaux et Mémoires XX* (Paris).
- Raubitschek A.,
1938. Zur Technik und Form der altattischen Statuenbasen, *BIBULZ* 12: 132-179.
1972. A Mitra Inscribed with Law (Appendix I), στο H. Hofmann, *Early Cretan Armorers* (Mainz on Rhine): 47-49.
- Raubitschek I. und Raubitschek T.,
1975. Der kretische Gürtel, στο *Wandlungen. Studien zur antiken and neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet* (München): 49-52.
- Raven-Hart R.,
1958. The Casting-Technique of Certain Greek Bronzes, *JHS* 78: 87-91.
- Renfrew C., with contr. by E. French et al.,
1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl. 18* (Oxford).
- Richter G. M. A.,
1944. Archaeological Notes. Five Bronzes Recently Acquired by the Metropolitan Museum, *AJA* 48: 1-9.
1945. An Ivory Relief in the Metropolitan Museum of Art, *AJA* 49: 261-269.
1953. *The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the Greek Collection* (Harvard).
1960. *Kouroi. Archaic Greek Youths. A Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture* (London).
1961. *The Archaic Gravestones of Attica* (London).
1968. *Korai. Archaic Greek Maidens. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture* (London).
- Ridgway B. S.,
1966. Greek Kouros and Egyptian Methods, *AJA* 70: 68-71.
1967. The Bronze Apollo from Piombino in the Louvre, *AntPl* VII: 43-71.
- Risberg Chr.,
1992. Metal Working in Greek Sanctuaries, στο *Economics of Cult*: 33-40.

- Rizza G.,
1968. Le terracotte di Axos, *ASAtene* 45-46, N.S. 29-30 (1967-1968): 3-94.
- Rizza G. e V. S. M. Scrinari,
1966. *Il Santuario sull'Acropoli di Gortina* (Monografie della Scuola Archeologica di Atene 2, Roma).
- Rocchetti L.,
1974-75. Le ceramica dell'abitato geometrico di Festòs a occidente del palazzo minoico, *ASAtene* 52-53, N.S. 36-37: 169-300.
1993. La ceramica della necropoli di Curtes, *ASAtene* 66-67, N.S. 50-51, 1988-89: 173-257.
- Roeder G.,
1933. Komposition und Technik des ägyptischen Metallplastik, *JdI* 48: 226-263.
- Rohde E.,
1968. *Griechische Terrakotten* (Tübingen).
- Rolley C.,
1968. Statuette d'Athéna Promachos, *RA*: 35-48.
1969. *Monuments figurés. Les statuettes de bronze*, *FdD* V (Paris).
1973. *Bronzes géométriques et orientaux à Délos. Études Déliennes*, *BCH* Suppl. 1: 491-524.
1977. *Les trépieds à cuve clouée*, *FdD* V, 3 (Paris).
1984. *Die griechischen Bronzen* (München).
1984α. *Gnomon* 56: 342-346.
1993. Les bronzes grecs et romains. Recherches récentes, *RA*: 387-400.
1998. Les bronzes grecs et romains. Recherches récentes, *RA*: 291-310.
- Rudhardt J.,
1986. *Le rôle d'Éros et d'Aphrodite dans les cosmogonies grecques* (Paris).
- Rudolph W.,
1988. Standing Youth with Mitra, στὸ *Ancient Art from the V. G. Simkhovitch Collection* (ἐκδ. W. Rudolph and A. Calinescu, Bloomington - Indianapolis).
- Rutkowski B.,
1981. *Frühgriechische Kultdarstellungen*, *AM* Beih. 8 (Berlin).
1991. *Petsophas. A Cretan Peak Sanctuary* (Warsaw).
- Rutter J.,
1992. Cultural Novelties in the Post-Palatial Aegean World. Indices of the Vitality or Decline?, στὸ *Crisis Years*: 61-78.
- Sackett H.,
1976. A New Figured Krater from Knossos, *BSA* 71: 117-129.
- Sackett H. and MacGillivray S.,
1989. Zeus. Boyhood of a God, *Archaeology* 42 Sept./Oct.: 26-31.
- Säflund G.,
1981. Cretan and Theran Questions, στὸ *Sanctuaries and Cult*: 189-208.
1987. The Agoge of the Minoan Youth as Reflected by Palatial Iconography, στὸ *Minoan Palaces*: 227-233.
- Sakellarakis J. A.,
1990. *Ivory Trade in the Aegean in the 8th Century B.C.E.*, στὸ *Biblical Archaeology Today, 1990. Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem, June-July 1990* (ἐκδ. A. Beran, J. Aviram, Jerusalem 1993): 345-366.
1992. The Idaean Cave Ivories, στὸ *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period* (British Museum Occasional Paper 85, ἐκδ. J. Lesley Fitton, London): 113-140.
- Sakellariou M. B.,
1989. *The Polis-State. Definition and Origin*, *MEΛΕΤΗΜΑΤΑ* 4 τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, Ἑθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν (Athens).
- Saleh M. und Sourouzzian H.,
1986. *Die Hauptwerke im Ägyptischen Museum Kairo* (Mainz).

- Sambin Ch.,
1989. Génie minoen et génie égyptien. Un emprunt raisonné, *BCH* 113: 77-96.
- Sapouna-Sakellarakis E.,
1995. *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis*, PBF I.5 (Stuttgart).
- Savignoni, L.,
1903. Il vaso di Haghia Triada, *MonAnt* 13: 77-132.
- Schachermeyer Fr.,
1964. *Die minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart).
- Schauenburg K.,
1973. Parisurteil und Nessosabenteuer auf attischen Vasen hocharchaischer Zeit, *Aachener Kunstblätter* 44: 15-42.
1979. Herakles Musikos, *JdI* 94: 49-76.
1980. Skylla oder Tritonin? Zu einer Gruppe Canosinischer Askoi, *RM* 87: 29-56.
1983. Hermes Ithyphallikos, *MededRom* 44-45: 45-53.
- Schauer P.,
1985. Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen Nordischen Kreis, *JbZMusMainz* 32: 123-195.
- Schefold K.,
1960. *Meisterwerke griechischer Kunst* (Basel).
1964. *Frühgriechische Sagenbilder* (München).
- Schiffler B.,
1976. *Die Typologie des Kentauren in der antiken Kunst vom 10. bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr.* (δ.δ. Archäologische Studien 4, Frankfurt/M.).
- Schmaltz B.,
1974. *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Menschenähnliche Figuren, menschliche Figuren und Gerät. Das Kabirenheiligtum bei Theben V* (DAI, Berlin).
1980. *Metallfiguren aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Die Statuetten aus Bronze und Blei. Das Kabirenheiligtum bei Theben VI* (DAI Berlin).
1981. Volumen und Schwerkraft in der Kunst geometrischer Zeit, *MarbWPr* 1980: 3-36.
- Schmidt G.,
1971. Zwei altsamische Meister. Geneleos und der Meister des Kouros Samos/Istanbul, *AM* 86: 31-41.
- Schuchhardt W. H.,
1969. Rundwerke außer den Koren. Reliefs, στὸ *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis*² (ἐκδ. H. Schrader, Reinheim/Odenwald).
- Schürmann W.,
1996. *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II. Die Tierstatuetten aus Metall*, Bibliothek der Archäologischen Gesellschaft zu Athen Nr. 159 (Athen).
- Schweitzer B.,
1963. Martin P. Nilsson: The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, στὸ B. Schweitzer, *Zur Kunst der Antike. Ausgewählte Schriften I* (ἐκδ. U. Hausmann, Tübingen): 258-283.
1969. *Die geometrische Kunst Griechenlands. Frühe Formenwelt im Zeitalter Homers* (ἐκδ. U. Hausmann, Köln).
- Seeden H.,
1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant. PBF I.1* (München).
- Sergent B.,
1984. *L'homosexualité dans la mythologie grecque* (Paris).
- Shelmerdine S. C.,
1984. Hermes and the Tortoise: A Prelude to Cult, *GrRomByzSt* 25: 201-208.
- Simon E.,
1978. Zwei Springtänzer - ΔΙΩΤΙ ΚΥΒΙΣΤΗΤΗΡΕ, *AntK* 21: 66-69.
- Sinn U.,
1982. Ein Elfenbeinkopf aus dem Heraion von Samos. Zur ostionischen Plastik im 3. Viertel des 6. Jh. v. Chr., *AM* 97, 35-55.

1988. Der Kult der Aphaia auf Aigina, στὸ *Greek Cult Practice*: 149-159.
- Smith R. W.,
1944. The Hearst Hydria. An Attic Footnote to Corinthian History. *University California Publication in Classical Archaeology* I no. 10: 241-290.
- Snodgrass A. M.,
1964. *Early Greek Armour and Weapons* (Edinburgh).
1968. *Gnomon* 40: 385-391.
1971. *The Dark Age of Greece. An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* (Edinburgh).
1980. *Archaic Greece. The Age of Experiment* (London).
1989. The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries, στὸ *Atti del convegno internazionale "Anathema": Regime delle offerte e vita dei santuari nel Mediterraneo antico, Roma 15-18 giugno 1989* (ἐκδ. P. Matthiae) *Scienze dell'Antichità* 3-4, 1989-1990: 287-294.
1996. Iron, στὸ *KNS* II: 574-597.
- Söldner M.,
1997. Der sogenannte Agon, στὸ *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia. Kataloge des Rheinischen Landesmuseum, Bonn* 1, 1 (ἐκδ. G. Hellekemper Salies et al., Köln): 399-429.
- Sokolowski F.,
1969. *Lois sacrées des cités grecques* (Paris).
- Sourvinou-Inwood Chr.,
1988. *Studies in Girls' Transition. Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography* (Athens).
1989. Space in Late Minoan Religious Scenes in Glyptik. Some Remarks, στὸ *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. Sept. 1985. CMS Beih.* 3 (ἐκδ. I. Pini, Berlin): 241-258.
- Spyridakis S.,
1970. *Ptolemaic Istanos and Hellenistic Crete*. University of California, Publications in History 82 (Berkeley - Los Angeles).
- Stampolidis N.,
1990. Eleutherna on Crete; An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery, *BSA* 85: 375-403.
1992. Four Ivory Heads from the Geometric/Archaic Cemetery at Eleutherna, στὸ *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period* (British Museum, Occasional Paper 85, ἐκδ. Fitton J. Lesley, London): 141-161.
- Stefanidou-Tiveriou Th.,
1988. Doppelbild eines Eingehüllten Pan, στὸ *Kanon. Festschrift Ernst Berger zum 60. Geburtstag am 26 Februar 1988 gewidmet* (ἐκδ. M. Schmidt, Basel), *AntK Beih.* 15: 262-268.
- Stengel P.,
1975. *Die griechischen Kultusaltertümer* (Supervision A. Hicks, Reprint Edition Arno Press Inc. 1975, New York, of the 3d published in 1920, v. 5, pt. 3 of *Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft*).
- Steuben H. von,
1980. *Kopf eines Kuros*. Liebieghaus Monographie 7 (Frankfurt am Main).
- Steuernagel D.,
1991. Der gute Staatsbürger: zur Interpretation des Kuros, *Hephaistos* 10: 35-48.
- Stewart A. C.,
1986. When is a Kouros not an Apollo? The Tenea "Apollo" Revisited, στὸ *Corinthiaca. Studies in Honor of D. A. Amyx* (ἐκδ. M. A. Del Chivro - N. Biers, Columbia): 54-70.
1997. *Art, Desire and the Body in Ancient Greece* (Cambridge, University Press).
- Stibbe C. M.,
1972. *Lakonische Vasenmaler des sechsten Jahrhunderts v. Chr.* (Amsterdam).
- Stillwell A. N.,
1952. *The Potters' Quarter. The Terracottas. Corinth XV. 2* (Princeton - New Jersey).
- Straten F. van,
1992. The Iconography of Epiphany in Classical Greece, στὸ *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods. Kernos Suppl.* 1 (ἐκδ. R. Hägg): 47-48.

- Studniczka Fr.,
1928. Ein frühgriechischer Bronzekopf in Karlsruhe, στὸ *Antike Plastik. Walther Amelung zum sechzigsten Geburtstag* (Berlin - Leipzig): 245-254.
- Stürmer V.,
1992. Die Funde, στὸ J. Schäfer et al., *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit* (Berlin): 217-254.
- Süsserott H. K.,
1968. *Griechische Plastik des 4. Jahrh. v. Chr. Untersuchungen zur Zeitbestimmung* (Frankfurt).
- Technau W.,
1939. Die statuarische Gruppe in der griechischen Kunst, *Die Antike* 15: 277-306.
- Thimme J.,
1986. *Antike Meisterwerke im Karlsruher Schloss. Eine Auswahl der schönsten Antiken im Badischen Landesmuseum* (Karlsruhe).
- Thönges-Stringaris M.,
1965. Das griechische Totenmahl, *AM* 80: 1-68.
- Thomas R.,
1981. *Athletenstatuetten der spätarchaik und des strengen Stils*, *Archaeologica* 18 (Roma).
1992. *Griechische Bronzestatuetten* (Darmstadt).
- Tiverios M. A.,
1991. *Gnomon* 63: 630-634.
- Tölle R.,
1964. *Frühgriechische Reigentänze* (Waldsassen).
- Töpperwein E.,
1976. *Terrakotten von Pergamon*, *PF* 3 (Berlin).
- Tréheux J.,
1992. L'unité de pensée et l'unité de compte des hiéropes à Délos, στὸ *Economics of Cult*: 21-24.
- Trillmich W.,
1975. Ein Kopffragment aus Verdolay bei Muricia. Zur Problematik der Datierung iberischer Grossplastik aufgrund griechischer Vorbilder, *MM* 16: 208-245.
1979. Eine Jünglingsstatue in Cartagena und Überlegungen zur Kopienkritik, *MM* 20: 339-360.
- True M.,
1989. Greek Bronzes, στὸ *The Gods Delight. The Human Figure in Classical Bronze* (ἐκδ. A. P. Kozloff κ.ᾶ. Cleveland Museum of Art): 42-119· 124-168.
- Van Effenterre H.,
1968. *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris, réimpression conforme à la première édition parue en 1948, B.F.A.R. 163).
- Vanggaard Th.,
1971. *Phallos. Symbol und Kult in Europa* (München).
- Verdelis N. M.,
1963. Neue geometrische Gräber in Tiryns, *AM* 78: 1-62.
- Verlinden C.,
1984. *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb, du IIIe millénaire au VIIe siècle av. J.-C.* *Archaeologia Transatlantica* IV (Louvain-la-Neuve).
1986. La métallurgie minoenne et la fonte à la cire perdue. Expérimentations sur un procédé antique, *BCH* 110: 41-52.
1988. Reflexions sur la fonction et la production des figurines anthropomorphes minoennes en bronze, *OpAth* 17: 183-188.
- Vermeule E.,
1968. The Decline and End of Minoan and Mycenaean Culture, στὸ *A Land Called Crete. A Symposium in Memory of Harriet Boyd Hawes 1871-1945. Smith College, Studies in History* XLV: 81-98.
1974. *Götterkult. ArchHom* III V (Göttingen).

1981. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (Berkeley - Los Angeles - London).
- Vermeule E. and Karageorghis V.,
1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (Harvard).
- Vernant J.-P.,
1965. *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique* (Paris).
- Versnel H. S.,
1974. Mercurius amongst the Magni Dei, *Mnemosyne* 27: 144-151.
- Vidal-Naquet P.,
1991. *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec* (Paris).
- Vierneisel B. und Schlöör B.,
1988. *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen, III. Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs* (München).
- Vilmos L.,
1987. Some Remarks on the Dorian Problem, *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae* 1: 3-14.
- Voyatzoglou M.,
1984. Thrapsano, Village of Jar-Makers, στὸ Ph. Betancourt, *East Cretan White on Dark Ware* (Philadelphia): 130-142.
- Wace A. J. B., Thompson M. S. and Droop J. P.,
1908-9. Laconia I. Excavations at Sparta, 1909, *BSA* 15: 108-157.
- Waldbaum C. J. and Magness J.,
1997. The Chronology of Early Greek Pottery: New Evidence from Seventh Century B.C. Destruction Levels in Israel, *AJA* 101: 23-40.
- Wallenstein K.,
1971. *Korinthische Plastik des 7. und 6. Jahrhunderts vor Christus* (Bonn).
- Walter H.,
1959. Ein samischer Elfenbeinjüngling, *AM* 74: 43-47.
- Walter H. und Vierneisel K.,
1959. Heraion von Samos. Die Funde der Kampagnen 1958 und 1959, *AM* 74: 10-34.
- Walter-Karydi H.,
1978. Ἡ γένεση τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος στὴν ἐλληνικὴ τέχνη, στὸ *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθήνα): 172-183.
1981. Bronzen aus Dodona. Eine epirotische Erzbildnerschule, *JbBerlMus* 23: 11-48.
1991. ΧΡΩΣ - Die Entstehung des griechischen Farbwortes, *Gymnasium* 98: 517-533.
- Walter O.,
1937. Die Reliefs aus dem Heiligtum der Echeliden in Neu-Phaleron, *AE*: I 97-119.
- Warren P.,
1969. *Minoan Stone Vases* (Cambridge).
1973. The Beginnings of Minoan Religion, στὸ *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi* I. *Cronache di Archeologia* 12 (Catania): 137-147.
1986. *Minoan Religion as Ritual Action* (Gothenburg University).
1991. A Merchant Class in Bronze Age Crete? The Evidence of Egyptian Stone Vases from the City of Knossos, στὸ *Bronze Age Trade in the Mediterranean. Papers Presented at the Conference Held at Reweley House, Oxford in December 1989* (ἐκδ. N. H. Gale). *SIMA* XC: 295-301.
- Warren P. and Hankey V.,
1989. *Aegean Bronze Age Chronology* (Bristol).
- Webb V. E. S.,
1996. Faience and Glass, στὸ *KNS*: 599-610.
- Weber-Hiden I.,
1990. Die mykenischen Terrakottafigurinen aus den Syringes von Tiryns, *Tiryns - Forschungen und Berichte* XI: 35-85 (Mainz).

- Wegner M.,
1949. *Das Musikleben der Griechen* (Berlin).
1968. *Musik und Tanz*, ArchHom III U (Göttingen).
- Weill N.,
1985. *La plastique archaïque de Thasos. Figurines et statuettes de terre cuite de l'Artémision. Le haut archaïsme. Études Thasiennes XI* (Paris).
- Weingarten J.,
1995. Measure for Measure. What the Palaikastro Kouros Can Tell us about Minoan Society, στὸ *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, 5e Rencontre Égéenne Internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut 10.-13. April 1994 (Aegaeum 12: I-Annales d'Archéologie égéenne de l'Université de Liège, ἐκδ. R. Laffineur and W.-D. Niemeier, Eupen): 249-261.*
- West M. L.,
1965. The Dictaeon Hymn to the Kouros, *JHS* 85: 149-159.
- Wheeler T. S. - Muhly J. D. - Madin R.,
1979. Mediterranean Trade in Copper and Tin in the Late Bronze Age, *AnnIstItNum*: 139-152.
- Whitley J.,
1991. Social Diversity in Dark Age Greece, *BSA* 86: 341-365.
- Wiegartz H.,
1965. Zur Deutung der Waffenläufer Stele, *MarbWPr*: 46-64.
- Willemsen Fr.,
1954/55. Das Datum der sogenannten Steinerschen Bronze, *AM* 69/70: 12-32.
1957. *Dreifußkessel von Olympia. Alte und neue Funde, OF 3* (DAI, Berlin).
1958. *Gnomon* 30, 1958: 611-619.
1961. Ein früharchaisches Dreifußbein, *OlympiaBericht VII*: 181-195.
- Willetts R. F.,
1955. *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London).
1962. *Cretan Cults and Festivals* (London).
1965. *Ancient Crete. A Social History from the Early Times until the Roman Occupation* (London-Toronto).
1988. *Everyday Life in Ancient Crete* (Amsterdam).
- Wolf W.,
1957. *Die Kunst Ägyptens. Gestalt und Geschichte* (Stuttgart).
- Yalouris N.,
1974. Three Geometric Figurines, *AntK* 17: 21-23.
- Zanker P.,
1965. *Wandel des Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei. Antiquitas, Reihe 3* (Bonn).
- Zazoff P.,
1970. Bronzestatuetten, στὸ *Dädal. Kunst*: 44-55.
- Zervos Chr.,
1956. *L'art de la Crète néolithique et minoenne* (Paris).
- Zimmer G.,
1990. *Griechische Bronzefußwerkstätten. Zur Technologieentwicklung eines antiken Kunsthandwerkes* (Mainz).
- Zimmermann J. L.,
1989. *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec* (Mayence).
- Zinserling V.,
1975. Zur Deutungsgehalt des archaischen Kuros, *Eirene* 13: 19-33.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Ι. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ ΜΕ ΣΕΛΙΔΕΣ, ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΑΡ.	ΣΕΛΙΔΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	ΠΙΝ.	ΕΙΚ.
1	σ. 13-14· 32-35· 37, 47, 50, 165, σημ. 523, 530, 544, 566, 572, σ. 178, 199-200· 201, 202, σημ. 730, σ. 204, 208, σημ. 881, σ. 281.	1	
2	σ. 14, 35-37· 47, σημ. 478, σ. 165, σημ. 523, 544, σ. 173, σημ. 572, σ. 177, 200, 202, σημ. 734, σ. 204, 208, 281.	2	
3	σ. 14-15· 38-39· 47, 50, σημ. 478, σ. 165, σημ. 523, σ. 177, 200-201· 203, 208, 281.	2	
4	σ. 15, 39-40· 47, σημ. 557, 572, 575, σ. 178, σημ. 649, σ. 193.	3	
5	σ. 5, 15, 47-49· 50, 165, σημ. 523, 557, 574, σ. 178, 199-200· 201, 202-204· 205-209· σημ. 756, σ. 281.	7	137, 150
6	σ. 5, 15-16· σημ. 90, σ. 40-44, σημ. 101· σ. 46 σημ. 113, σ. 47, 49, 132, σημ. 480, σ. 165, σημ. 523, 529-530, 532, 544, 549, 565-566, 573, 578, σ. 177, 178, 194, 195, 196-197· 198, 199-200· 201, 202-204· 208, 242, 244, 246, 281.	4-5	11
7	σημ. 34, σ. 16, 44-47· 49, σημ. 287, 479, 544, 566, σ. 177, 178, 194, 199-200· 201, 202, 244, 281.	6	
8	σ. 5, 16, 50-54· 56, 57, σημ. 478, 523, σ. 168, σημ. 532, 540, 565-566, 574, σ. 184, 199, 200, 201, 202-203· 208, 269, 281, 287.	8	
9	σ. 16-17· 54-56· 57, σημ. 154, σ. 58, 60, σημ. 478, 523, 535, 540, 545, 550, 573, σ. 209-214 σημ. 799· σ. 269, 271-272· 273, 275, 276, 278, 280, 285, 286, 287, 303.	9	
10	σ. 17, 57-59· 60, 61, 62, 79, σημ. 478, σ. 168, σημ. 535, 540, 545, 550, σ. 209-214 σημ. 799· σ. 215, 271-272· 273, 276, 278, 280-281· 285, 289, 311.	10	152

ΑΡ.	ΣΕΛΙΔΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	ΠΙΝ.	ΕΙΚ.
11	σ. 17, 60-65· 68, 76, σημ. 295, 478, σ. 165, σημ. 518, σ. 168, σημ. 532, 540, 545, 552-553, 566, 572, 574, 576, 669, σ. 209-214 σημ. 799· 1024-1025, σ. 271-272· 273, 275, 276, 278, 280-281· 289, 301, σημ. 1349.	11	
12	σ. 17, 60, 63-70 σημ. 185· σ. 81, 98, 160, 165, σημ. 518, 535, σ. 173, 174, σημ. 573-574, σ. 177, σημ. 669, σ. 264-267· 269, 282, 285-286· 287, 289, σημ. 1294, 1349, σ. 312.	12	
13	σ. 13 σημ. 40, σ. 17-18· 71-74· 75, 83, 165, σημ. 518, 529, 551, 565, 648, 652, σ. 229-234· 276.	13	163
14	σ. 18, 75-79· 80, σημ. 295, 478-479, 514, 518, 551, 669, σ. 228-229, σημ. 881, σ. 232, 237, 277, 281, 286, 289, 290 σημ. 1256.	14	
15	σ. 18-19· σημ. 196, σ. 79-80· 81, σημ. 478, 514, 518, σ. 169, σημ. 535, 545, σ. 174, σημ. 565, 574, σ. 183, 214-219· 224, 234, 258, 264, 267, 271, 272, 273, 274, 281, 286, σημ. 1336, σ. 308, 311.	15	
16	σ. 19, 81, σημ. 479, 551, 572, 575, σ. 289.	14	
17	σ. 19, 81-86· 89, 90, 92-93, σημ. 514, 518, σ. 167, σημ. 529, σ. 171, σημ. 552-553, 555, σ. 178-179· 180, 219-222· 224, 228, 232, 237, 245, 264, 271, 272, 273, 281, 289, σημ. 1256, σ. 290-291· 313.	16	136
18	σ. 19-20· 86-90· 91, σημ. 517-518, σ. 166, 173, σημ. 565-566, 573-574, 580, σ. 178, σημ. 947, σ. 240-242· 245, 247, 259, 275, 276, 281, 289.	17	56
19-20	σ. 20, 90-92· 98, σημ. 295, σ. 114, 160, 164-165, σημ. 515, σ. 166, σημ. 524, 535, 572, σ. 181-183· 242, 259-264 σημ. 1077· σ. 267, 269, 275, 282, 289, σημ. 1256, σ. 291.	18-19	55, 143
21	σ. 20-21· 92-94· 95, 160, σημ. 518, 529, σ. 168, σημ. 551, 579, σ. 223-224· 227, 231, 270, 272, 274, 276, 278, 281, 289, 290, 311.	20	135
22	σημ. 34, σ. 13, 21, σημ. 107, σ. 98-103· 104, 105, σημ. 479, 551, 555, σ. 175, σημ. 652, σ. 229-234· σημ. 988, σ. 276-277· 281, 292.	21	68, 140
23	σημ. 34, σ. 21-22· σημ. 107, σ. 103-107· 110-111, σημ. 299, σ. 114, 119, σημ. 479-480, σ. 162, 163, σημ. 514, σ. 166, σημ. 553-555, 573, 575, 578, σ. 176, 179, σημ. 652, σ. 199 σημ. 947, σ. 240-244· 246, 247, 275-276· 281, σημ. 1262, σ. 292, σημ. 1375.	22-23	77, 132, 141
24	σ. 22, 44-45· 107-109 σημ. 287· σ. 112, 113, 125, σημ. 514, 536, σ. 173, σημ. 572, 575, 578, σ. 177, 178, 240, 244, σημ. 1174, 1375.	24	

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Ι

ΑΡ.	ΣΕΛΙΔΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	ΠΙΝ.	ΕΙΚ.
25	σ. 22, 107-109· 112, 113, σημ. 514, 518, 529, σ. 174, σημ. 573, 575, 578, σ. 180, σημ. 863, 947, σ. 240, 244, σημ. 1174, 1375.	24	139
26	σ. 22, 111-112· σημ. 576, σ. 188.	25	
27	σ. 22, 112-113· 136, σημ. 504, σ. 167, 176, 180, 183, σημ. 863, 947, 1375.	24	142
28	σ. 22-23· 113-119· 120-121· 123, 139, σημ. 479, 514, 551-552, σ. 240, 243-244· 275, 276, 281, σημ. 1375.	26	
29	σ. 23, 124-126· σημ. 536, σ. 172, 178, σημ. 863, σ. 239-240, 270.	27	138
30	σ. 23-24· 119-124· 125, 126, 128, 135, 159, 160-161· 163, σημ. 514, 527, 573, σ. 188, σημ. 652, σ. 223, 225-228· 231, 236, 274-275· 278, σημ. 1375.	A, 28-29	131, 160-161
31	σ. 24, 124-125· σημ. 652, 863, 1375.	27	
32	σ. 24, 124-125· 159, 160, σημ. 863.	27	130
33	σ. 24, 124-125· σημ. 529, σ. 174 σημ. 575, σ. 180, σημ. 863, 947, σ. 240, 244, σημ. 1174.	27	
34	σ. 24-25· σημ. 292, σ. 126-131 σημ. 349· σ. 132, 133, 135, 142, σημ. 514, 529, σ. 169, σημ. 555, σ. 183, σημ. 669, 1106, σ. 278, σημ. 1375.	30	
35	σ. 25, 131-134· 136, 142, σημ. 514, 529, 669, σ. 240-241· 244, 275, 276, 281, σημ. 1262, 1375.	A, 31	106
36α-δ	σ. 25, 134-137· σημ. 504, σ. 167, 176, 234-239· 270, 272-273· 276, 281, σημ. 1375.	32	134, 164
37	σ. 25-26· 137-138· σημ. 517, 536, 579, σ. 183, σημ. 622, σ. 247-251· 270, 277-278· 281.	33	
38	σ. 26, 137-138· 146, σημ. 479, 529, 536, σ. 183, σημ. 622, 863, σ. 240.	33	
39	σ. 5, 26, 143-148· σημ. 514, σ. 167, 181, σημ. 648, 652, 947, σ. 240, 246-247· 270.	34-35	166
40	σ. 26-27· 146, σημ. 652.	35	
41	σ. 5, 27, 150-157· σημ. 529, 536, σ. 246, 255-258· 264, 269, 279, 282, 295.	36	

II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ἐξαιροῦνται τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Στὸ ΜΗ περιήλθε πρόσφατα διὰ δωρεᾶς ἡ συλλογὴ τοῦ Ἡρακλειώτη Νικολάου Μεταξᾶ μὲ τὸν κατάλογό της.

Χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες βραχυγραφίαι: ἀργ. = ἀσημένιο, λ. = λίθινο, π. = πήλινο, ξ. = ξύλινο, ὁστ. = ὁστέινο, χ. = χάλκινο καὶ χρ. = χρυσό· ἄ.ἄ. = ἄνευ ἀριθμοῦ, γιὰ ὅσα εἰδώλια εἶναι ἀκατάγραφα ἢ δὲν μπόρεσα νὰ ἔχω τὸν ἀριθμὸ τους.

ΑΘΗΝΑ, ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

- χ. 6166 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 111-112.
- χ. 6167 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 301-302 εἰκ. 175.
- χ. 6168 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 300-301 εἰκ. 174· σ. 304.
- χ. 6169 γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 302-303 εἰκ. 176.
- χ. 6180 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σμ. 558.
- χ. 6182 εἰδώλιο ὅπλοφόρου ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 84-85 εἰκ. 53· σ. 290, 292, σμ. 1267.
- χ. 6188 εἰδώλιο κενταύρου ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία: σ. 251, 253.
- χ. 6501 γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σμ. 1271.
- χ. 6516 γυναικεῖο εἰδώλιο μὲ φτερὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σμ. 1271.
- χ. 6593 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σμ. 1271.
- χ. 6597-6598, 6607 τρία εἰδώλια Ἑρμῆ (;) μὲ σύριγγα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σμ. 911.
- χ. 6618 ἀνδρικό εἰδώλιο λαβῆς λέβητα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σ. 102 σμ. 276.
- χ. 6619 εἰδώλιο κούρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σ. 109-110 εἰκ. 80· σ. 111, σμ. 384, σ. 161, 291, 293, σμ. 1375.
- χ. 6620 ἀνδρικό εἰδώλιο λαβῆς λέβητα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σ. 102 σμ. 276.
- χ. 6680 εἰδώλιο κενταύρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σ. 252 σμ. 1021.
- χ. 6684 εἰδώλιο κενταύρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σμ. 1271.
- χ. 7404 εἰδώλιο ἄλτη ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία: σμ. 421.
- χ. 7486 εἰδώλιο ὅπλοφόρου ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι Πε-

λοποννήσου: σ. 212 εἰκ. 153· σ. 304-305.

- χ. 7559 εἰδώλιο Ἑρμῆ ἀπὸ τὴν Κρήτη (;): σ. 153-154 εἰκ. 127· σ. 155, 295.
  - χ. 7561 Προτομή Ἡρακλῆ ἀπὸ τὴν Κρήτη (;): σμ. 473.
  - χ. 7619 εἰδώλιο Πανὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη (;): σμ. 473.
  - χ. 8914 εἰδώλιο λάτρη ἄγνωστης προέλευσης: σ. 52-53 εἰκ. 18.
  - χ. 11783 αἰγυπτιαζόν εἰδώλιο κούρου ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο: σ. 139 εἰκ. 113· σμ. 622.
  - χ. 13209 εἰδώλιο Διὸς ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας: σμ. 1001.
  - χ. 13211 εἰδώλιο Ἑρμῆ ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας: σ. 152 εἰκ. 126· σ. 257.
  - χ. 13219 εἰδώλιο “ἀποσκοποῦντος” ἀπὸ τὸ Λύκαιο τῆς Ἀρκαδίας: σμ. 441.
  - χ. 14495 εἰδώλιο κενταύρου ἀπὸ τὴ Φιγάλεια: σ. 251 σμ. 1018· σ. 253.
  - χ. 14756 εἰδώλιο κρανοφόρου ἀπὸ τὸ Θέρμο: σ. 308 εἰκ. 183.
  - χ. 14809 εἰδώλιο σπένδοντος ἀπὸ τὸν Λογγᾶ Πυλίας: σ. 145-146 εἰκ. 119· σ. 148.
  - χ. 15150 γυναικεῖο εἰδώλιο ἄγνωστης προέλευσης: σ. 305-306 εἰκ. 180.
  - χ. 15209 ἀγαλμάτιο Διονύσου ἀπὸ τὴν Αἰτωλία: σ. 153.
  - ὁστ. 15486 εἰδώλιο κούρου ἀπὸ τὴ Σπάρτη: σ. 243 σμ. 967.
  - χ. 15890 εἰδώλιο “κυμβαλίστριας” ἀπὸ τὴ Σπάρτη: σμ. 407.
  - π. 16503 εἰδώλιο κούρου ἀπὸ τὴν Περαχώρα: σ. 243 σμ. 967.
  - χ. 16728 ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὴ Μεσσαρά (;): σ. 149 εἰκ. 124· σ. 295.
- ΣΥΛ. ΚΑΡ. 28 χ. εἰδώλιο καθιστῆς ἀνδρική μορφῆς ἀπὸ τὴ Δωδώνη: σ. 249 σμ. 1004.

- ΣΥΛ. ΣΤΑΘ. 307 μολύβδινο ειδώλιο κούρου, άγνωστης προέλευσης: σ. 134 σημ. 374.
- ΒΑΘΥ ΣΑΜΟΥ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (άπό τό Ήραίο)
1256 χ. ειδώλιο κούρου: σ. 139 σημ. 395.
1665 έλ. ειδώλιο νέου: σημ. 250, σ. 122-124 εικ. 96· σ. 131-132· 244, σημ. 1262.
2613 ξ. γυναικείο ειδώλιο (Ήρας): σ. 124 εικ. 98· σημ. 1262.
ά.ά. (=T 722) π. άνδρικό ειδώλιο: σ. 241 σημ. 958.
ά.ά. (=T 723) π. κεφάλι γυναικείου ειδωλίου: σ. 116.
- ΒΑΛΤΙΜΟΡΗ, WALTERS ART GALLERY
54.733 χ. γυναικείο ειδώλιο άπό τη Θήβα (:): σ. 293 σημ. 1275.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑ, ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ BOSSHARD
ά.ά. χ. άνθρωπόμορφο ειδώλιο άπό τη Μάνη (:): σ. 304 σημ. 1337.
- ΒΕΡΟΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
M 512 χ. ειδώλιο καθιστής ιθυφαλλικής μορφής άπό τη Βέροια: σημ. 994.
- ΒΕΡΟΛΙΝΟ, STAATLICHE MUSEEN, ANTIKEN-ABTEILUNG
ΟΙ 3011 χ. άνδρικό ειδώλιο άπό την Όλυμπία: σ. 303 εικ. 178.
Misc 7477 χ. ειδώλιο κριοφόρου άπό την Κρήτη: σ. 125 σημ. 348 εικ. 99· σ. 126-129, 132, 139-141, 161, 172, 178, 239-240, σημ. 1375.
Misc 7478 χ. ειδώλιο γενειοφόρου θεοῦ άπό την Κρήτη (:): σ. 154-155 εικ. 128· σ. 157.
Misc 7644 χ. ειδώλιο Άρτέμιδος άπό τὰ Καλάβρυτα: σ. 145 σημ. 424.
Misc 8071 χ. γυναικείο (:): ειδώλιο άπό την Κρήτη (:): σ. 74 σημ. 201.
Misc 8092 χ. ειδώλιο λάτρισας άπό την Τρωάδα (:): σ. 40-41 σημ. 95.
Misc 10518 χ. άνδρικό ειδώλιο άπό την Κρήτη: σ. 33 σημ. 68.
Misc 10566 χ. ειδώλιο κούρου άπό την Κρήτη: σ. 139 εικ. 110· σημ. 622.
Misc 10581 χ. ειδώλιο Διός άπό τη Δωδώνη: σ. 155 σημ. 463.
- ΟΙ 11322 χ. άνδρικό ειδώλιο λαβής λέβητα άπό την Όλυμπία: σ. 304 εικ. 179· σ. 311.
ά.ά. χ. ειδώλιο άνδρικής μορφής με πρόχου άπό τό Ήραίο της Σάμου: σημ. 390, σ. 224 σημ. 849.
- BIENNH, KUNSTHISTORISCHES MUSEUM
VI2552 (922) χ. ειδώλιο λάτρη άπό την Κρήτη: σ. 45-47 σημ. 110.
- ΒΟΛΟΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
112 χ. άνδρικό ειδώλιο άπό τη Φίλια: σημ. 765.
- ΒΟΣΤΩΝΗ, MUSEUM OF FINE ARTS
03.997 χ. ειδώλιο Άπόλλωνος Μαντίκλου άπό τη Θήβα (:): σ. 293 σημ. 1272.
99.489 χ. ειδώλιο Έρμη κριοφόρου άπό τη Σπάρτη (:): σ. 256 σημ. 1052.
- ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
ά.ά. χ. σύμπλεγμα ζεύγους, άγνωστης προέλευσης: σ. 215 σημ. 808.
- ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ, MUSÉES ROYAUX D'ART ET D'HISTOIRE
R826 χ. ειδώλιο φορμικτή άγνωστης προέλευσης: σημ. 896.
- ΓΕΝΕΥΗ, ΣΥΛΛΟΓΗ G. ORTIZ
ά.ά. χ. ειδώλιο λάτρισας άπό την Τραπεζα Μαλεβυζίου (:): σ. 35 σημ. 74.
ά.ά. χ. ειδώλιο λάτρη άπό τις Άρχάνες (:): σ. 39 σημ. 88· σημ. 119.
ά.ά. δύο χ. ειδώλια λάτρεων άπό την Κρήτη: σ. 39 σημ. 89.
ά.ά. χ. ειδώλιο τοξότη άπό την Άξό (:): σ. 97 σημ. 255.
ά.ά. χ. ειδώλιο αύλητή άπό τη Μεσσαρά (:): σ. 141 εικ. 115.
ά.ά. χ. άνδρικό ειδώλιο άγνωστης προέλευσης: σημ. 956.
ά.ά. χ. ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, άγνωστης προέλευσης: σημ. 994.
ά.ά. χ. ειδώλιο πολεμιστή: σ. 295 σημ. 1284.
- CHUR, RÄTISCHES MUSEUM
P1978.4 χ. ειδώλιο Έρμη άπό τη Malader: σημ. 461.

ΔΕΛΦΟΙ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (από το ιερό)
822 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 291, 311 σημ. 1362.

1666 χ. προτομή από λαβή λέβητα: σ. 105-106
είκ. 76.

2527 χ. ειδώλιο κούρου: σ. 121-122 είκ. 95· σ. 124,
125, 126, σημ. 384, σ. 147, 175-176, 180, 243,
245, 291, σημ. 1262.

2561 χ. ειδώλιο κούρου: σ. 291 σημ. 1261.

2654 χ. ειδώλιο κρανοφόρου: σ. 309 [Rolley 21].

2659 χ. ειδώλιο κούρου: σ. 291 σημ. 1261.

2903 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 310 [Rolley 18].

2910 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 311 είκ. 185 [Rolley
22].

2976 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 291 σημ. 1261.

3006 χ. σκέλη ανδρικού ειδωλίου: σ. 138 σημ.
391.

3311 χ. ειδώλιο σεβίζοντος: σημ. 421.

3964 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 310 [Rolley 19].

4019 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 309-310 [Rolley 16].

7415 χ. ειδώλιο κρανοφόρου από λαβή λέβητα:
σ. 311 σημ. 1363 [Rolley 14].

7547, 7624 χ. δύο ειδώλια κούρων: σ. 291 σημ.
1261.

7722 χ. σύνταγμα δύο ανδρικών μορφών: σ. 182-
183 σημ. 617.

7730 χ. γυναικείο ειδώλιο από λαβή λέβητα:
σ. 307 σημ. 1343.

7731 χ. ειδώλιο πολεμιστή: σημ. 779, σ. 310-311
είκ. 184 [Rolley 20].

7733 χ. ανδρικό ειδώλιο: σ. 310-311 είκ. 186.

ΔΗΛΟΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

A 454 χ. ανδρικό ειδώλιο από τον Κύνθο: σ. 307-
308 είκ. 182.

ΕΡΕΤΡΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

8620 π. ειδώλιο κενταύρου από το Λευκαντί:
σ. 64 είκ. 32· σ. 65-66· 85, 251, 252, 253, σημ.
1114, σ. 307, 308.

ΗΡΑΚΛΕΙΟ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

έλ. 142-143 δύο ειδώλια παιδικών μορφών από
το Παλαίικαστρο: σ. 201 σημ. 725.

αργ. 150 ειδώλιο λάτρη από τον Πούχτα: σ. 38
σημ. 86.

χ. 199 ανδρικό ειδώλιο τετράπλευρου ύποστάτη
από το Ίδαϊο άντρο: σ. 76 είκ. 45· σ. 289,
σημ. 1256.

χ. 202 γυναικείο ειδώλιο από την Πατσό: σ. 172
είκ. 177· σ. 300, 302-303, 306.

χ. 206 ειδώλιο λάτρη από την Πραισό: σ. 201
σημ. 723.

χ. 207 ανδρικό ειδώλιο από την Πατσό: σ. 59
είκ. 26· σ. 301.

χ. 208 ανδρικό ειδώλιο από την Πατσό: σ. 80
είκ. 49· σ. 99, 100, 173, 288, 289.

χ. 209 ανδρικό ειδώλιο από την Πατσό: σ. 82
είκ. 51· σ. 289, σημ. 1370.

χ. 211 ειδώλιο κούρου από το Ίδαϊο άντρο:
σ. 111-112 είκ. 84· σ. 241.

χ. 213 ειδώλιο κούρου από την Κρήτη: σ. 139
είκ. 111· σημ. 622.

χ. 214, 215 δύο ανδρικά ειδώλια προσαρτημένα
σε κρατήρα: σ. 141-142 είκ. 116-117· σημ.
971, σ. 295.

χ. 216 ειδώλιο κούρου από την Κρήτη: σ. 139
είκ. 112· σημ. 622.

λ. 345 κεφάλι ανθρώπινης μορφής από την
Άμνισό: σ. 87 σημ. 234-235.

χ. 392 ειδώλιο σπένδοντος από τα Μουλιανά
Σητείας: σ. 150-152 είκ. 125· σ. 154, 157, 256-
257, 258, 295.

χ. 422 αίγυπτιακό ειδώλιο από το Ψυχρό: σ. 114
σημ. 308.

χ. 424 γυναικείο (;) ειδώλιο από το Ψυχρό: σ. 86-
87 σημ. 232 είκ. 57· σ. 289.

χ. 430 ειδώλιο λάτρη από το Ψυχρό: σ. 286 σημ.
1238.

χ. 431 ειδώλιο λάτρη από το Ψυχρό: σ. 63 είκ.
31· σημ. 1253.

χ. 612 ειδώλιο λάτρη από τα Γουρνιά: σ. 41-42
είκ. 9.

χρ. 671 ειδώλιο μοσχοφόρου από τον Τεκέ Κνω-
σοῦ: σ. 87 είκ. 58· σ. 90, 94, 139, 182, σημ.
616, 1089, σ. 289, 293.

χ. 704 ειδώλιο λάτρη από την Κνωσό: σ. 45-47
είκ. 13.

χ. 744 ανδρικό ειδώλιο από την Άγία Τριάδα:
σ. 61 σημ. 164.

χ. 745 ανδρικό ειδώλιο από την Άγία Τριάδα:
σ. 93-94 είκ. 63· σ. 96, 161, 224, 289, 290.

χ. 746 γυναικείο ειδώλιο από την Άγία Τριάδα:
σ. 61 είκ. 28· σ. 63, 81, 289, 300, σημ. 1351,
1370, 1372.

χ. 747 γυναικείο ειδώλιο από την Άγία Τριάδα:
σ. 93-94 είκ. 62· σ. 95, 289.

- χ. 748 ανδρικό ειδώλιο από την Ἁγία Τριάδα: σ. 61 εἰκ. 40· σ. 71 σημ. 194· σ. 79, σημ. 259, σ. 241, 306, 310, σημ. 1370.
- χ. 757 ανδρικό ειδώλιο από την Ἁγία Τριάδα: σ. 12 σημ. 37.
- π. 803 κεφάλι γυναικείου ειδωλίου από τὸ Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδας: σ. 65 εἰκ. 33· σ. 66, 286, 312.
- χ. 902+1416 ειδώλιο καθιστῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο: σ. 83 εἰκ. 52· σ. 92, 202 σημ. 732, σ. 289.
- χ. 981 ειδώλιο γενειοφόρου τοξότη ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 148 εἰκ. 122· σ. 295.
- χ. 982 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 149 εἰκ. 123· σ. 295.
- χ. 1080 προτομή γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴ Λύττο: σ. 142 εἰκ. 118· σημ. 428.
- χ. 1425 ειδώλιο κούρου ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο: σ. 147-148 εἰκ. 121· σημ. 622.
- π. 1483 ειδώλιο ὀπλοφόρου ἀπὸ τὴ Λατώ: σ. 210-211 εἰκ. 151· σ. 212, 305.
- χ. 1641 ειδώλιο λάτρη ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο: σ. 45-46 σημ. 111.
- χ. 1744 ειδώλιο χλαμυδοφόρου ἀπὸ τὴν Ἀβδοῦ: σ. 156-157 εἰκ. 129· σ. 295.
- χ. 1829 ειδώλιο λάτρη (;) ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶ (;) Ἡρακλείου: σ. 205 σημ. 747.
- χ. 1831 ειδώλιο λάτρη ἀπὸ τὴν Τύλισο: σ. 35 εἰκ. 7· σ. 37, 43, 205.
- χ. 2064 ειδώλιο φορμικτῆ ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 77 εἰκ. 46· σημ. 669, σ. 232, 289, σημ. 1256.
- χ. 2065 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 8 εἰκ. 2· σ. 91, 93, 95, σημ. 321, 1256, σ. 293.
- χ. 2286 ἀνθρωπόμορφο ειδώλιο ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 62 σημ. 166 εἰκ. 29· σ. 64-65, 95, σημ. 295, σ. 286, 289, σημ. 1349, 1351, σ. 311.
- χ. 2297 αἰγυπτιακὸ ειδώλιο ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν Κνωσό: σημ. 308.
- χ. 2308 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 75-76 εἰκ. 44· σ. 78, 99, 217, 286, 289, 304.
- χ. 2309+2313 γυναικεῖο (;) ειδώλιο ἀπὸ τὸ Καβούσι Ἱεράπετρας: σ. 59 εἰκ. 27· σ. 61, 62, 64, 289, 301, 306, σημ. 1351.
- χ. 2316 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀμνισό: σ. 70-71 εἰκ. 38· σ. 73, 74, 289, 304, σημ. 1372.
- χ. 2442 κεφάλι γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὰ Γουλεδιανὰ Ρεθύμνου: σ. 146-147 εἰκ. 120.
- χ. 2445 εἶδωλο Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴ Δοῖρο: σ. 87 εἰκ. 59· σ. 90, σημ. 295, σ. 139, 289, 291, 293.
- χ. 2448 γυναικεῖο ειδώλιο ἀπὸ τὴ Γόρτυνα: σ. 101-102 σημ. 274 εἰκ. 71· σ. 110, σημ. 295, σ. 293, σημ. 1375.
- χ. 2507 γυναικεῖο ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀξό: σ. 286 σημ. 1236.
- χ. 2677 ἀγαλμάτιο παιδιοῦ ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα: σ. 156-157 σημ. 466.
- χ. 2958 ειδώλιο λάτρη ἀπὸ τὸν Ἄζυμο τῶν Μαλίων: σ. 55-56 εἰκ. 23· σ. 173.
- χ. 2960-2961 ειδώλια λάτρων ἀπὸ τὴ σπηλιὰ τῆς Φανερωμένης: σ. 53 εἰκ. 20-21· σ. 56, 62, 173, σημ. 1253, σ. 300.
- χ. 2964 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴ σπηλιὰ τῆς Φανερωμένης: σ. 60-61 σημ. 164· σημ. 187, 731.
- π. 3041-3042 δύο ειδώλια μαστιγοφόρων μορφῶν ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 228 σημ. 874· σ. 232.
- χ. 3072 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὸ Ἀφρατί: σ. 75 εἰκ. 60· σ. 87, 90, 94, 95, 96, 101, 139, 188, 289, 293.
- π. 3080 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 106-107 σημ. 284 εἰκ. 79· σ. 110, 290, σημ. 1262.
- χ. 3093 ἀνθρωπόμορφο ειδώλιο ἀπὸ τὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν: σ. 283 σημ. 1221.
- π. 3531 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 109-110 εἰκ. 82· σ. 290.
- χ. 3837 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὸν Γιούχτα: σ. 12 σημ. 37.
- π. 3864 ανδρικό ειδώλιο μὲ περιζῶμα ἀπὸ τὴν Κνωσό: σ. 241 σημ. 961.
- π. 3904 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο: σ. 66 εἰκ. 34· σ. 287, 312, 313.
- χ. 4180 ανδρικό ειδώλιο ἀπὸ τὸν Γιούχτα: σ. 12 σημ. 37.
- χ. 4192 ειδώλιο λάτρη ἀπὸ τὸν Γιούχτα: σ. 12 σημ. 36· σ. 33-34 σημ. 73· σ. 283.
- χ. 4273 ἄκρα πόδια ἀνδρικοῦ ειδωλίου ἀπὸ τὸν Γιούχτα: σ. 160-161.
- χ. 4351 ειδώλιο λάτρη ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες: σ. 50 εἰκ. 15.
- χ. 4781, 4783 ειδώλιο κριοφόρου ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 10 σημ. 27-30 εἰκ. 3-4· σ. 129.
- χ. 4870, 5571 δύο ἀνδρικά ειδώλια τετράπλευ-

- ρου ύποστατη από τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: σ. 71-74 σημ. 195-196 εἰκ. 41-42· σ. 79, 230, 294, σημ. 1368.
- χ. 5416 ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Κορμό: σ. 12 εἰκ. 5· σ. 66-69· σημ. 187, σ. 76, 181, 265, 286, 287, 289, 313.
- π. 11266 εἰδῶλιο καθιστῆς ἀνδρικῆς μορφῆς: σ. 247 σημ. 995.
- π. 11382 εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴ Γόρτυνα: σ. 114-115 εἰκ. 86.
- π. 11385 κρανοφόρος κεφαλὴ εἰδῶλιου ἀπὸ τὴ Γόρτυνα: σ. 115 εἰκ. 87· σημ. 329.
- π. 15113 ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας: σ. 181 σημ. 607· σημ. 769.
- π. 15133+15140 γυναικεῖο εἰδῶλιο καλαθοφόρου ἀπὸ τὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας: σ. 222 σημ. 842.
- π. 18502 Παλλάδιο ἀπὸ τὴ Γόρτυνα: σ. 100 εἰκ. 69· σ. 101.
- π. 19076 σύνταγμα δύο ἀνδρικῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 216 εἰκ. 154.
- π. 20693 ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: σ. 223 σημ. 847.
- π. 20874 εἰδῶλιο Ἑρμῆ κριοφόρου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: σ. 257 εἰκ. 168.
- π. 21459 εἰδῶλιο αὐτομαστιγούμενου ἀπὸ τὸν Πριλιά: σ. 210 σημ. 773.
- π. 21861 κεφαλὴ εἰδῶλιου ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: σ. 86 σημ. 230.
- π. 22346 εἰδῶλιο κυπελλοφόρου ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 221-222 εἰκ. 157· σ. 232.
- π. 22351 γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 69 εἰκ. 36· σ. 264, 302, 306.
- π. 22366 ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 109-110 εἰκ. 81, 133· σ. 162-163, 290.
- π. 22419 εἰδῶλιο αὐλητῆ ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σημ. 895.
- ἄ.ἄ. (=F 2701) π. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό: σημ. 159.
- ἄ.ἄ. (=F 3570) π. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Φαιστό: σ. 58 εἰκ. 25.
- ἄ.ἄ. π. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Πόρο τοῦ Ἡρακλείου: σημ. 184, 718.
- ἄ.ἄ. χ. εἰδῶλιο ἀνδρικῆς καθιστῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 97 σημ. 256 εἰκ. 67.
- ἄ.ἄ. χ. εἰδῶλιο κρανοφόρου μορφῆς ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα: σ. 77 εἰκ. 47· σ. 86, σημ. 669, σ. 289, 305.
- χ. ἄ.ἄ. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο: σ. 69 εἰκ. 37· σ. 71, 74, 264, 286, 288, 289, 302-303, 310.
- χ. ἄ.ἄ. εἰδῶλιο λάτρισας ἀπὸ τὸν Κόφιννα: σ. 35 σημ. 76.
- ΣΥΛΛΟΓΗ Ν. ΜΕΤΑΞΑ
- 326 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὸν Κόφιννα (:): σ. 48-49 εἰκ. 14.
- 327 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὰ Καπετανιανά (:): σ. 35 σημ. 75.
- 331 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὴν Τύλισο (:): σ. 36-37 εἰκ. 8.
- 332 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὴν Τύλισο (:): σ. 47-48 σημ. 123.
- 881 χ. γυναικεῖα κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη: σ. 118 εἰκ. 92· σ. 142.
- 1835 π. εἰδῶλιο ὅπλοφόρου ἀπὸ τὴν Κρήτη: σημ. 777.
- ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΙΑΜΑΛΑΚΗ
- 527 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὴν Ἑλούντα (:): σ. 53 εἰκ. 19· σ. 201.
- 574 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἑλούντα: σ. 224 σημ. 852.
- ΘΑΣΟΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
- 1464 χ. γυναικεῖο εἰδῶλιο λαβῆς κατόπτρου ἀπὸ τὴ Θάσο: σημ. 405.
- ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
- 4903 χ. εἰδῶλιο καθιστῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ἀπὸ τὴ Δωδώνη: σ. 249 σημ. 1004.
- ΚΑΡΛΣΡΟΥΗ, LANDESMUSEUM
- F 1890 χ. γυναικεῖα κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (:): σ. 115-117 εἰκ. 88· σ. 161, σημ. 1375.
- ΚΕΜΠΡΙΤΖ, FITZWILLIAM MUSEUM
- E.11.1937 χ. αἰγυπτιακὸ εἰδῶλιο ὀκλάζοντος, ἄγνωστης προέλευσης: σ. 113 σημ. 305.
- ΚΕΜΠΡΙΤΖ, HARVARD UNIVERSITY, FOGG ART MUSEUM
1970. 26 χ. σύμπλεγμα ἀνδρικῆς μορφῆς με κραία: σ. 237 σημ. 930· σ. 238.
- ΚΛΑΓΕΝΦΟΥΡΤ, LANDESMUSEUM
- 1261 χ. κεφαλὴ ἀνθρώπινης μορφῆς, ἄγνωστης προέλευσης: σ. 118 εἰκ. 91· σ. 142.

ΚΟΠΕΓΧΑΓΗ, NY CARLSBERG GLYPTOTHEK
3309 χ. ειδώλιο κυπελλοφόρου, Θεσσαλία (:):
σ. 223 σημ. 847· σημ. 1354.

ΚΟΡΙΝΘΟΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ἄ.ἄ. π. ειδώλιο κενταύρου από την Κόρινθο:
σ. 251 σημ. 1016.

ΛΑΜΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
6060 χ. ειδώλιο καθιστής ανδρικής μορφής από
τὸ Καλαπόδι: σ. 84 σημ. 226.

LEYDEN, RIJSMUSEUM VAN OUDHEDEN
I 1904 - 2.1 χ. ειδώλιο λάτρη από την περιοχή της
Φαιστοῦ: σ. 41 σημ. 97.

ΛΕΥΚΩΣΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
16.15 χ. ειδώλιο ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ από την
Ἔγκωμη: σ. 179 σημ. 594· σ. 219.

ΛΟΝΔΙΝΟ, BRITISH MUSEUM
B330 λ. ἀγαλμάτιο κούρου από τὴ Ρόδο: σ. 241
σημ. 957.
1924. 7-15-1 χ. ἀνδρικό ειδώλιο από την Κρήτη:
σ. 96-97 σημ. 251-252 εἰκ. 66· σημ. 1372.
1930. 6-17.1 χ. ειδώλιο αὐτομαστιγούμενου από
τὴν Καλαμάνα (:): σ. 73-74 εἰκ. 43· σ. 75,
163, 288, 289, 304, σημ. 1370, 1372.
75.3-13.12 χ. ειδώλιο κενταύρου ἄγνωστης προέ-
λευσης: σ. 251 σημ. 1019.

ΜΑΔΡΙΤΗ, MUSEO ARQUEOLOGICO NACIONAL
18536 χ. ειδώλιο κενταύρου από τὸ Rolos τῆς
Murcia: σ. 131 σημ. 366· σ. 252.

MALIBOU, J. PAUL GETTY MUSEUM
90.AB.6 χ. σύνταγμα φορμικτῆ με παῖδα: σ. 217
σημ. 816.

ΜΗΛΟΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
SF 817 π. ἀνθρωπόμορφο ειδώλιο από τὴ Φυλα-
κωπή: σ. 66-67 σημ. 184.
SF 1544 π. ειδώλιο ὅπλοφόρου από τὴ Φυλακω-
πή: σημ. 789, σ. 212-214· 273.
SF 1553 π. ειδώλιο κενταύρου από τὴ Φυλακω-
πή: σημ. 789, σ. 253-254.
SF 2015 π. γυναικεῖο ειδώλιο από τὴ Φυλακωπή:
σ. 58 σημ. 158 εἰκ. 24.

SF 2340 π. ειδώλιο ὅπλοφόρου από τὴ Φυλακω-
πή: σημ. 789, σ. 212-214· 273.

MONAXO, STAATLICHE ANTIKENSAMMLUNGEN
UND GLYPTOTHEK
Loeb 18 χ. ειδώλιο Ποσειδῶνος, ἄγνωστης προέ-
λευσης: σ. 155 σημ. 464.
Br 3707 χ. ειδώλιο καθιστής ανδρικής μορφῆς,
ἄγνωστης προέλευσης: σ. 249 εἰκ. 167.

ΝΑΥΠΛΙΟ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΑΕ 20 π. ἀνδρικό ειδώλιο από τὴς Μυκῆνες: σ.
54-55 σημ. 140 εἰκ. 22.
ἄ.ἄ. π. κεφάλι ειδωλίου τύπου Ψῖ από τὴν Τί-
ρυνθα: σ. 55 σημ. 143.

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ, METROPOLITAN MUSEUM OF ART
17.190.2072 χ. σύμπλεγμα κρανοφόρου με κέν-
ταυρο, ἄγνωστης προέλευσης: σημ. 227,
σ. 253, σημ. 1267.
17.230.4 χ. ἀνδρικό ειδώλιο ἄγνωστης προέλευ-
σης: σ. 151 σημ. 447.
23.160.31 χ. γυναικεῖο ειδώλιο λαβῆς κατόπτρου,
ἄγνωστης προέλευσης: σημ. 409.
26.31.490 χ. ειδώλιο λάτρη από τὴν Κρήτη: σ. 96-
97 σημ. 253.
26.31.494 χ. γυναικεῖο ειδώλιο από τὴν Κρήτη:
σ. 95-96 εἰκ. 65· σ. 293.
36.11.8 χ. ἀνδρικό ειδώλιο από λαβὴ λέβητα,
ἄγνωστης προέλευσης: σ. 312 σημ. 1365.
39.11.12 χ. γυναικεῖο ειδώλιο (=καρυάτις) ἄγνω-
στης προέλευσης: σ. 117 εἰκ. 90· σ. 119, σημ.
1375.
44.11.3 χ. ειδώλιο ἀνδρικής μορφῆς με πρόχου
από τὴν Ἀρκαδία (:): σ. 224 σημ. 849.
47.11.8 χ. ἀνδρικό ειδώλιο από τὴν Κνωσό (:):
σ. 138-139 εἰκ. 108· σ. 141, 242, 293, 295.
69.61.3 χ. ἀνδρικό ειδώλιο ἄγνωστης προέλευ-
σης: σ. 259 σημ. 1075.
1972.118.45 χ. ειδώλιο λάτρη από τὴν Κρήτη:
σ. 42-43 εἰκ. 10.
ΣΥΛΛΟΓΗ Ε. ΚΟΛΒ
ἄ.ἄ. χ. ειδώλιο κενταύρου, ἄγνωστης προέλευ-
σης: σ. 251 σημ. 1019.
ΣΥΛΛΟΓΗ LEON LEVY AND SHELBY WHITE
ἄ.ἄ. χ. ειδώλιο φορμικτῆ, ἄγνωστης προέλευσης:
σ. 77 σημ. 208.

- ΟΛΥΜΠΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (από τὸ ἱερὸ)
 B 1670 χ. εἰδῶλιο ἡνιόχου σὲ ἄρμα: σ. 91, εἰκ. 61· σ. 291.
 B. 1671 χ. εἰδῶλιο ἡνιόχου σὲ ἄρμα: σ. 79 εἰκ. 48· σ. 290, 302.
 B 1700 χ. εἰδῶλιο ἡνιόχου: σ. 292 σημ. 1264.
 B 3400 χ. γυναικεῖο εἰδῶλιο: σ. 292 σημ. 1265.
 B 4600 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ λαβὴ λέβητα: σ. 85-86 εἰκ. 54· σ. 291.
 B 4850 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο: σ. 292 εἰκ. 171.
 B 5377 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο: σ. 300-301 εἰκ. 173· σ. 304.
 B 5378 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο: σ. 300-301 σημ. 1318.
 B 5994 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο: σ. 300-301 σημ. 1318.
 ἁ.ἁ. π. ἀνδρικό εἰδῶλιο: σ. 216 εἰκ. 155· σημ. 1023.
 ἁ.ἁ. π. δύο ἀνδρικά εἰδῶλια: σ. 216 σημ. 812.
- ΟΞΦΟΡΔΗ, ASHMOLEAN MUSEUM
 AE14 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 38 σημ. 87.
 AE16 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ Ἁγίου Γεωργίου Παπούρα, Λασιθί: σ. 94-95 εἰκ. 64· σ. 97, 100-101, 289, σημ. 1372.
 AE17 χ. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Καλαμαύκα: σημ. 173.
 AE20 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 51 εἰκ. 17· σ. 52, 53, 62, σημ. 1253, σ. 300.
 AE21 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 259 σημ. 1074.
 G392 χ. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Πατσό: σ. 61 σημ. 165 εἰκ. 39· σ. 71, 287, 303, 311.
 AE619 χ. κεφάλι λάτρη (;) ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 62 σημ. 167.
 AE620 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 51 εἰκ. 16· σ. 52, 53, 62, σημ. 1253.
 AE1528 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 287 σημ. 1242.
 AE1556 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σημ. 184.
 1928.15 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Κρήτη (;): σ. 79 σημ. 215· σημ. 221, 781, σ. 303, σημ. 1339.
 1930.1569 χ. εἰδῶλιο κούρου ἀπὸ τὴ Φαιστό: σ. 126-128 εἰκ. 100· σ. 241 σημ. 1375.
 1946.113 χ. ἀνδρικό εἰδῶλιο, ἄγνωστης προέλευσης: σ. 62-63 εἰκ. 30· σ. 299.
- 1971.888 χ. κυπριακὸ γυναικεῖο εἰδῶλιο πρῶην Συλλ. Bomford: σ. 179 σημ. 594.
- ΠΑΡΙΣΙ, CABINET DES MÉDAILLES
 514 χ. εἰδῶλιο κενταύρου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν: σημ. 1021.
- LOUVRE
 Br 105 χ. εἰδῶλιο πολεμιστῆ ἄγνωστης προέλευσης: σημ. 401.
 Br 106 χ. εἰδῶλιο πολεμιστῆ ἀπὸ τὴν Κνωσό (;): σ. 139 εἰκ. 114· σημ. 622, σ. 295.
 Br 160 χ. εἰδῶλιο δισκοφόρου ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (;): σημ. 437.
 MNE 686 χ. εἰδῶλιο κούρου: σημ. 406.
 Br 4238 χ. εἰδῶλιο λάτρισσας ἄγνωστης προέλευσης: σημ. 593.
 Br 4294 χ. εἰδῶλιο λάτρη ἀπὸ τὸ Ψυχρό: σ. 33 εἰκ. 6· σ. 35, 39.
- REGGIO DI CALABRIA, MUSEO NAZIONALE
 4779 χ. εἰδῶλιο κούρου λαβῆς κατόπτρου ἀπὸ τοὺς Λοκρούς: σ. 179 σημ. 598.
- ΡΕΘΥΜΝΟ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
 460 π. σύμπλεγμα ἐτερόφυλου ζεύγους ἀπὸ τὴν Πατσό: σ. 68-69 εἰκ. 35· σ. 215.
 ἁ.ἁ. π. κεφάλι ἀνδρικοῦ εἰδῶλιου ἀπὸ τὸ Μοναστηράκι Ἀμαρίου: σημ. 262.
- RIEHEN, ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
 ἁ.ἁ. χ. εἰδῶλιο κούρου: σ. 109 σημ. 288· σ. 112, σημ. 321, 396.
- ΣΑΜΟΣ: βλ. ΒΑΘΥ.
 ἁ.ἁ. χ. δύο εἰδῶλια κούρων (κλεμμένα στὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον): σ. 134 σημ. 374.
- ΣΗΤΕΙΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
 AE 8506 χρ.- ἐλ. ἀνδρικό εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαстро: σ. 46-47 σημ. 116· σ. 196.
- ΣΠΑΡΤΗ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
 1690 χ. δύο πανομοιότυπα ἀνδρικά εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Μενελάειο: σ. 259 σημ. 1076.
 1691 χ. γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Μενελάειο: σ. 102 σημ. 275· σ. 292.

ΣΤΟΚΧΟΛΜΗ, ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

314 χ. ειδώλιο κούρου, άγνωστης προέλευσης:
σ. 134 σημ. 375· σ. 241 σημ. 957.

MEDELHAVSMUSEET

MME 1980:1 ξ. αιγυπτιακό άγαλμάτιο άνδρικής
μορφής, άγνωστης προέλευσης: σημ. 307.

ΣΥΡΑΚΟΥΣΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

18729 χ. ειδώλιο άθλητῆ από την Palma di
Montechiaro: σημ. 437.

34747 χ. σύνταγμα ζεύγους άνδρικών μορφών
από την Taormina: σ. 217 εικ. 156.

ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗ, LIEBIGHAUS MUSEUM

440 χ. ειδώλιο λάτρισσας, άγνωστης προέλευ-
σης: σημ. 408.

ΧΑΛΚΙΔΑ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

378 χ. δύο πανομοιότυπα άνδρικά ειδώλια: σ.
259 σημ. 1076.

WÜRZBURG, ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ά.ά. χ. ειδώλιο τοξότη από τους Δελφούς (χαμέ-
νο): σ. 78 σημ. 212· σ. 290.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ

Α. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου: 71, 84, 92, 104, 111-112, 116-118, 134.

Ἀρχεῖο ἀνασκαφῶν ἱεροῦ Σύμης: 4, 8-9, 13-14, 19, 41, 45, 74, 127 καὶ τῶν εἰδωλίων **4, 16, 19-20** (πίσω ὄψη) **24** (φωτ. Ἡ. Ἡλιάδης): 7, 11-12, 42, 60, 73, 75, 79, 81-82, 85-87, 89, 93-94, 97, 101-103, 105-107, 109, 130-132, 136-142, 145-148, 152, 154, 157-159, 162, 168, 170 καὶ τῶν εἰδωλίων **1-6, 8-11, 14, 17-18, 21, 23-33, 36-40** (φωτ. Γ. Ξυλούρη): 5, 15, 33, 36, 120-123, 125, 129, 133, 135 (φωτ. Γ. Πατρικιάνου): ἔγχρ. πίν. Α (φωτ. Γ. Παπαδάκη-Πλουμίδης).

Ashmolean Museum, Oxford: 16-17, 30, 39, 64, 100.

British Museum, London: 43, 66.

CMS: 149, 169.

Deutsches Archäologisches Institut Athen: 2, 20-21, 23, 26-28, 31, 34, 37-38, 40, 44, 46-50, 52-54, 57, 61-63, 67, 76-77, 155, 171-177 καὶ τῶν εἰδωλίων **7, 12-13, 15, 34-35, 41**.

École Française d'Athènes: 182, 184-186.

Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν: 18, 80, 113, 119, 124, 126, 153, 180, 183.

Frantz A.: 59.

French E.: 22.

Horst K.: 151.

ΚΔ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων: 35 (φωτ. Στ. Ἀλεξάνδρου).

Landesmuseum, Karlsruhe: 88.

Landesmuseum, Klagenfurt: 91.

Λεμπέση Ἀ.: 58 (φωτ. Μ. Σκιαδαρέση).

Louvre, Paris: 6, 14.

Metropolitan Museum of Art, New York: 10, 65, 78, 90, 108.

Ortiz G.: 115.

† Popham M. R.: 32.

Renfrew C.: 24.

Σακελλαράκης Γ.: 70, 72, 83.

Scuola Archeologica di Atene: 25.

Staatliche Museen, Antikenabteilung, Berlin: 99, 110, 128, 178-179.

Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, München: 167.

Siracusa, Museo di: 156.

Β. ΣΧΕΔΙΑ

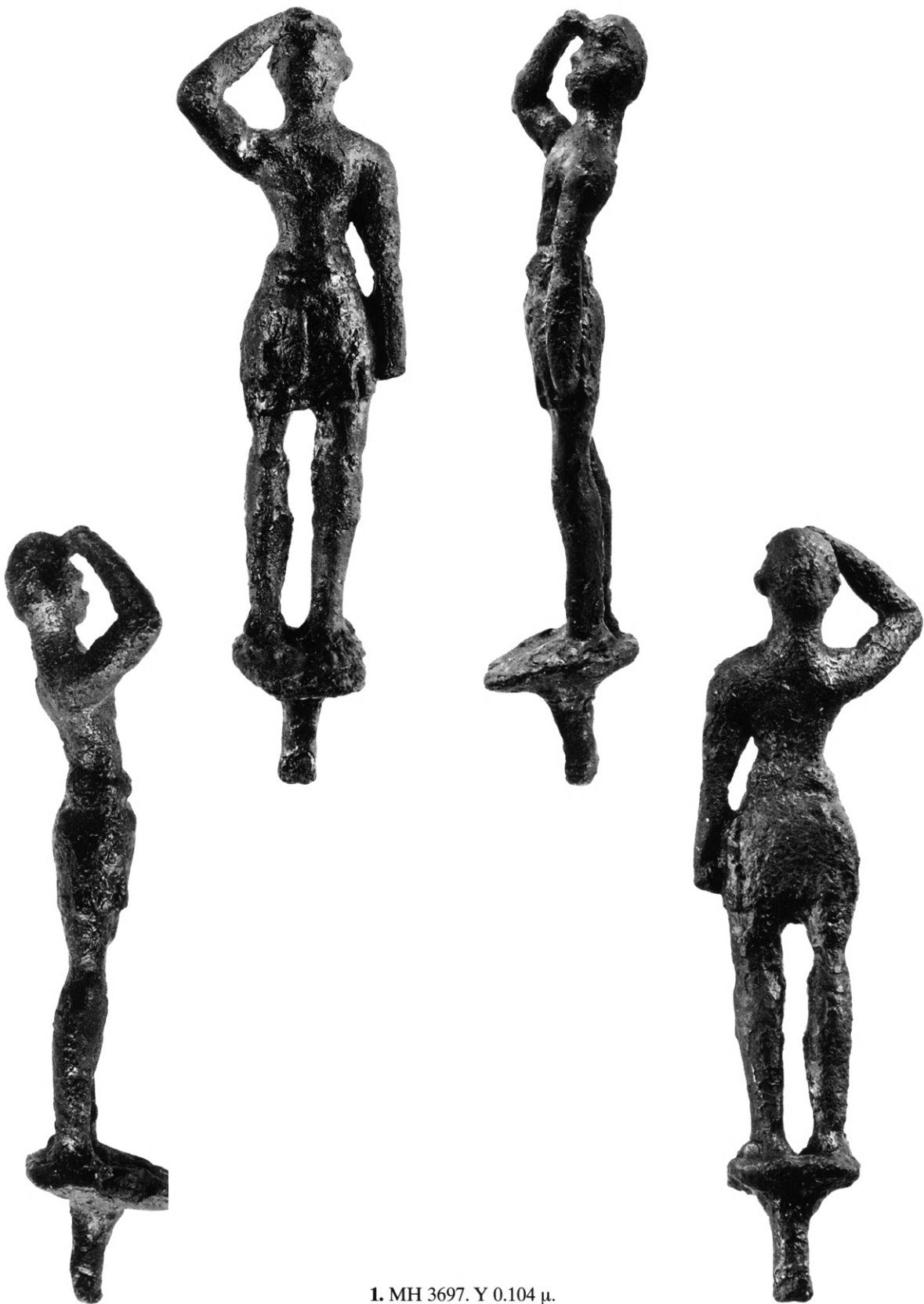
Ἡλιάκης Κ.: 55, 68, 143, 150, 160-161, 164.

Σκουλούδη Μ.: 144, 163, 166.

Στεφανάκη Π.: 56.

Ζαρίφης Ν.: ἔγχρ. πίν. Β, εἰκ. 1.

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. MH 3697. Υ 0.104 μ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

2. MH 4304. Y 0.071 μ .

3. MH 4305. Y 0.0545 μ .

4. MH 3154. Υ 0.062 μ.

6. MH 5065. Υ 0.165 μ.

6. ΜΗ 5065. Υ 0.165 μ.

5. MH 3696. Υ 0.093 μ.

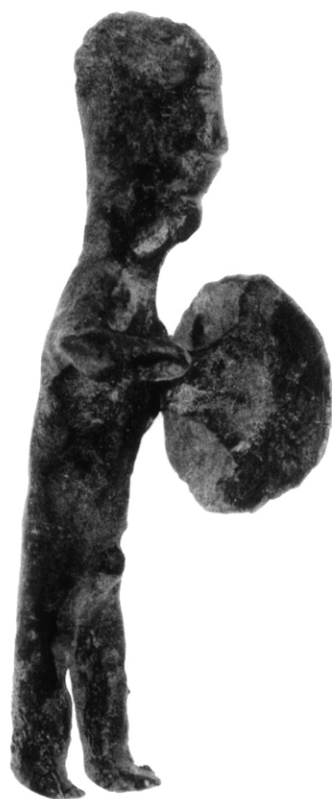

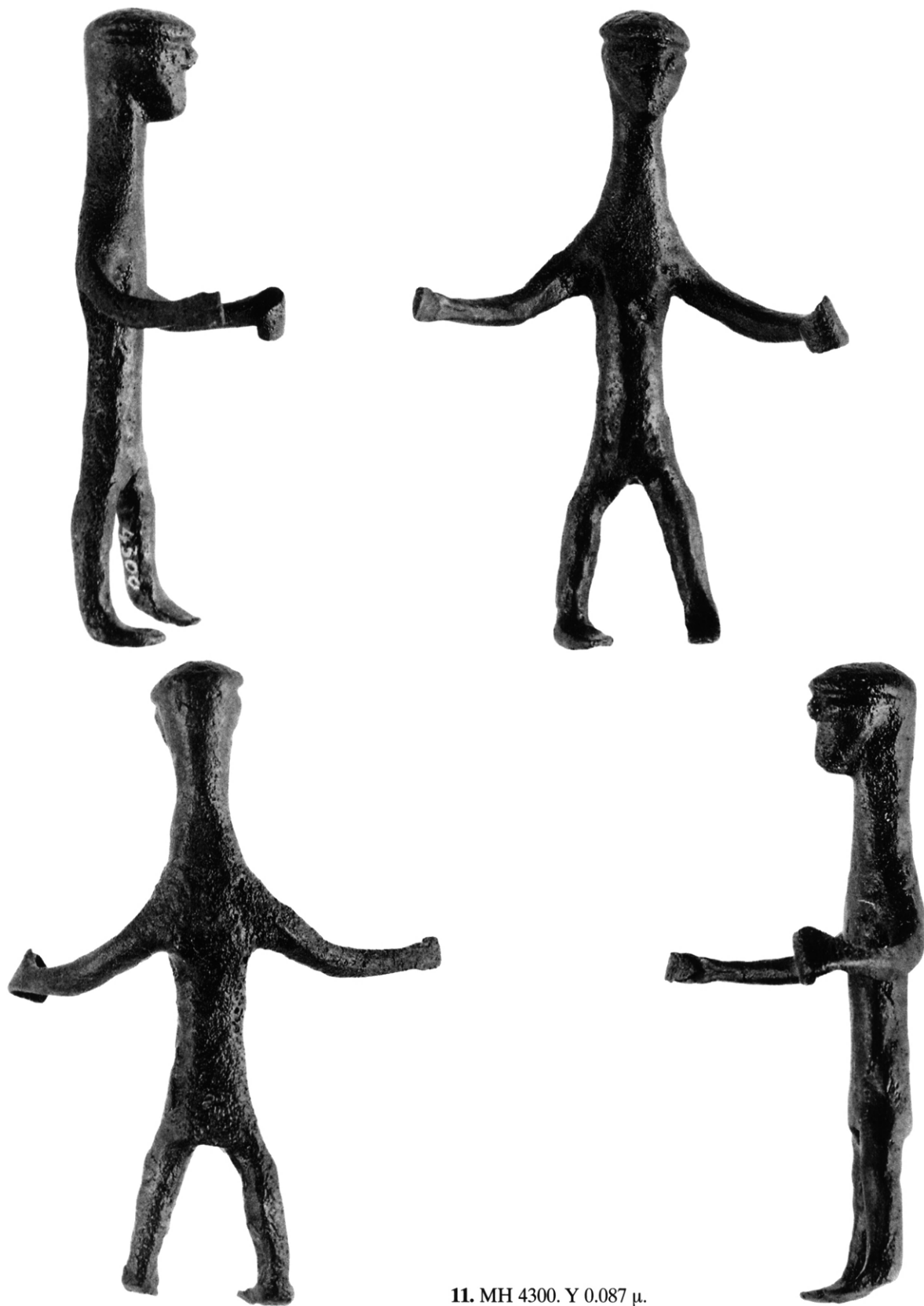
8. MH 5055. Υ 0.062 μ.

9. MH 3700. Υ 0.066 μ.

10. MH 4959. Υ 0.072 μ.

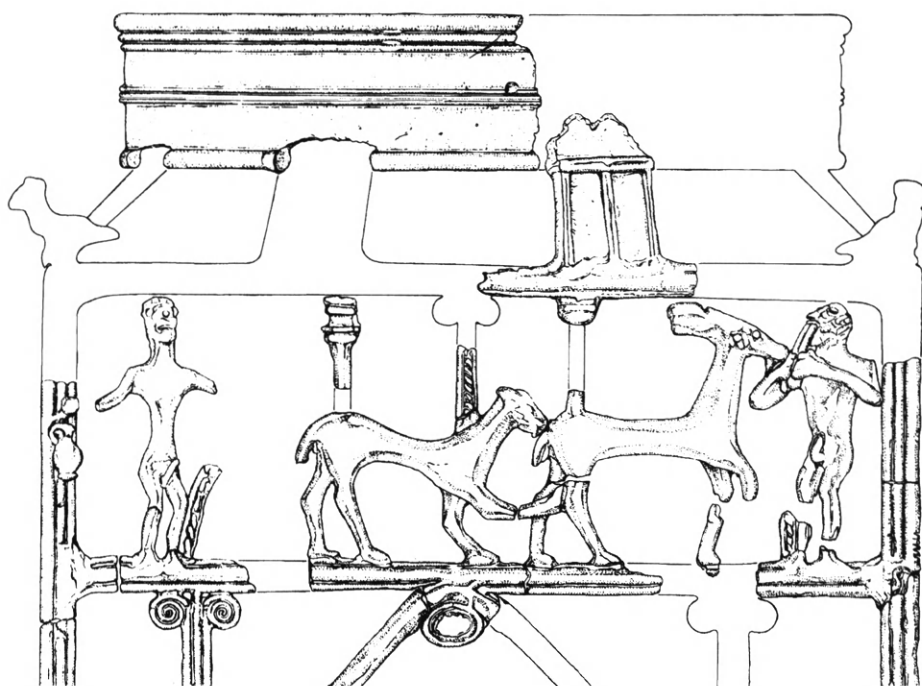

11. MH 4300. Υ 0.087 μ.

12. MH 3136. Υ 0.114 μ.

ΜΗ. Ζωοφόρος τετράπλευρου ὑποστάτη με τὸν αὐλητὴ 13.

13. ΜΗ 3147. Υ 0.085 μ.

14. MH 4301. Υ 0.049 μ.

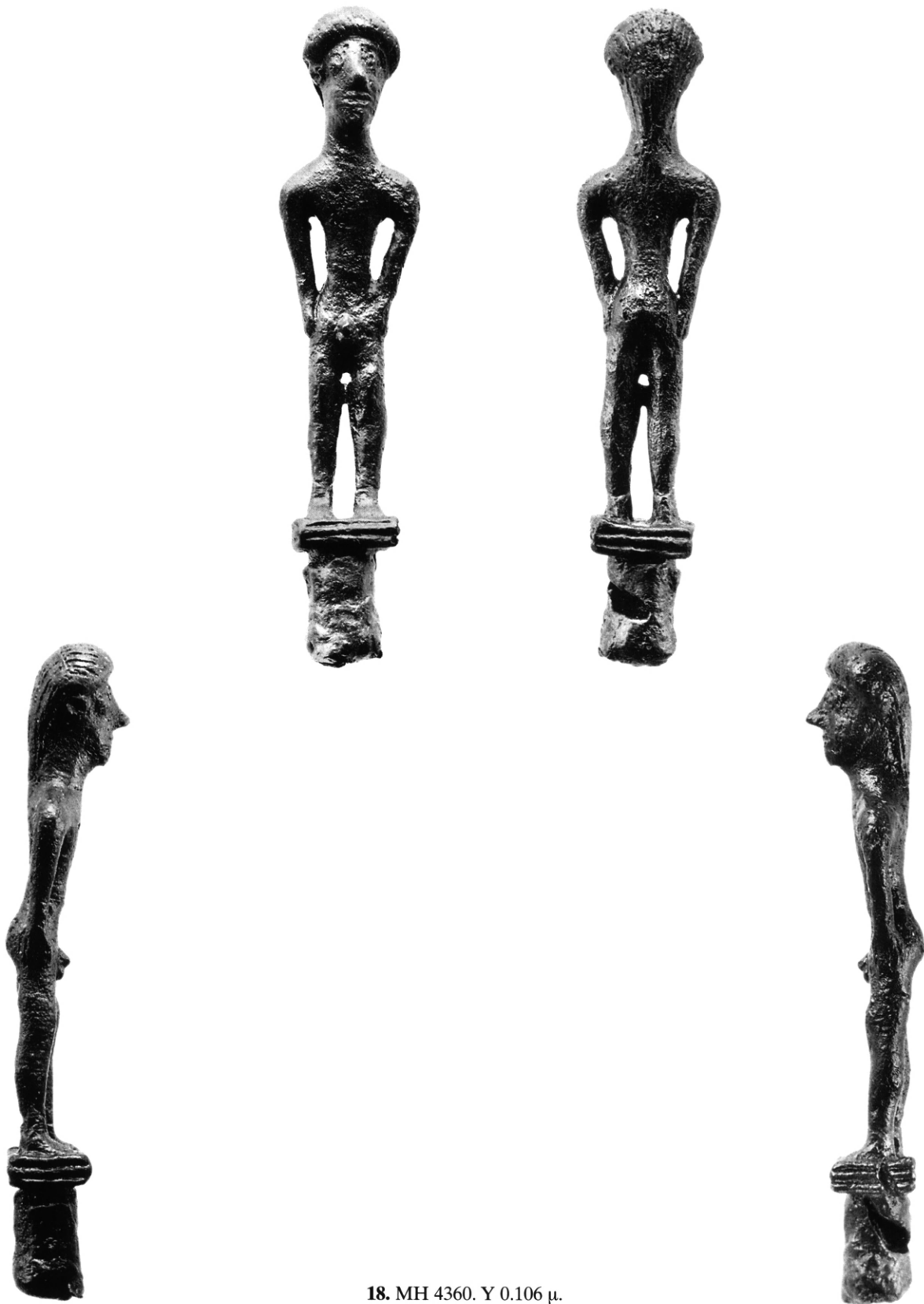
16. MH 5501. Υ 0.038 μ.

15. MH 3137. Υ 0.08 μ.

17. MH 4357. Υ 0.122 μ.

18. MH 4360. Υ 0.106 μ.

19. MH 4358. Υ 0.06 μ.

20. MH 4359. Υ 0.064 μ.

21. MH 3699. Υ 0.074 μ.

22. MH 3139. Υ 0.173 μ.

23. MH 3140+3150+3152+3627. Υ 0.182 μ.

23. MH 3140+3150+3152+3627. Υ 0.182 μ.

24. MH 3151+3703. Υ 0.068 μ.

25. MH 3153. Υ 0.0365 μ.

27. MH 4106. Υ 0.029 μ.

26. MH 3148. Υ 0.083 μ.

28. MH 3698. Υ 0.054 μ.

32. MH 4007. Y 0.034 μ.

31. MH 5200. Y 0.035 μ.

29. MH 3155. Y 0.03 μ.

33. MH 3149. Y 0.029 μ.

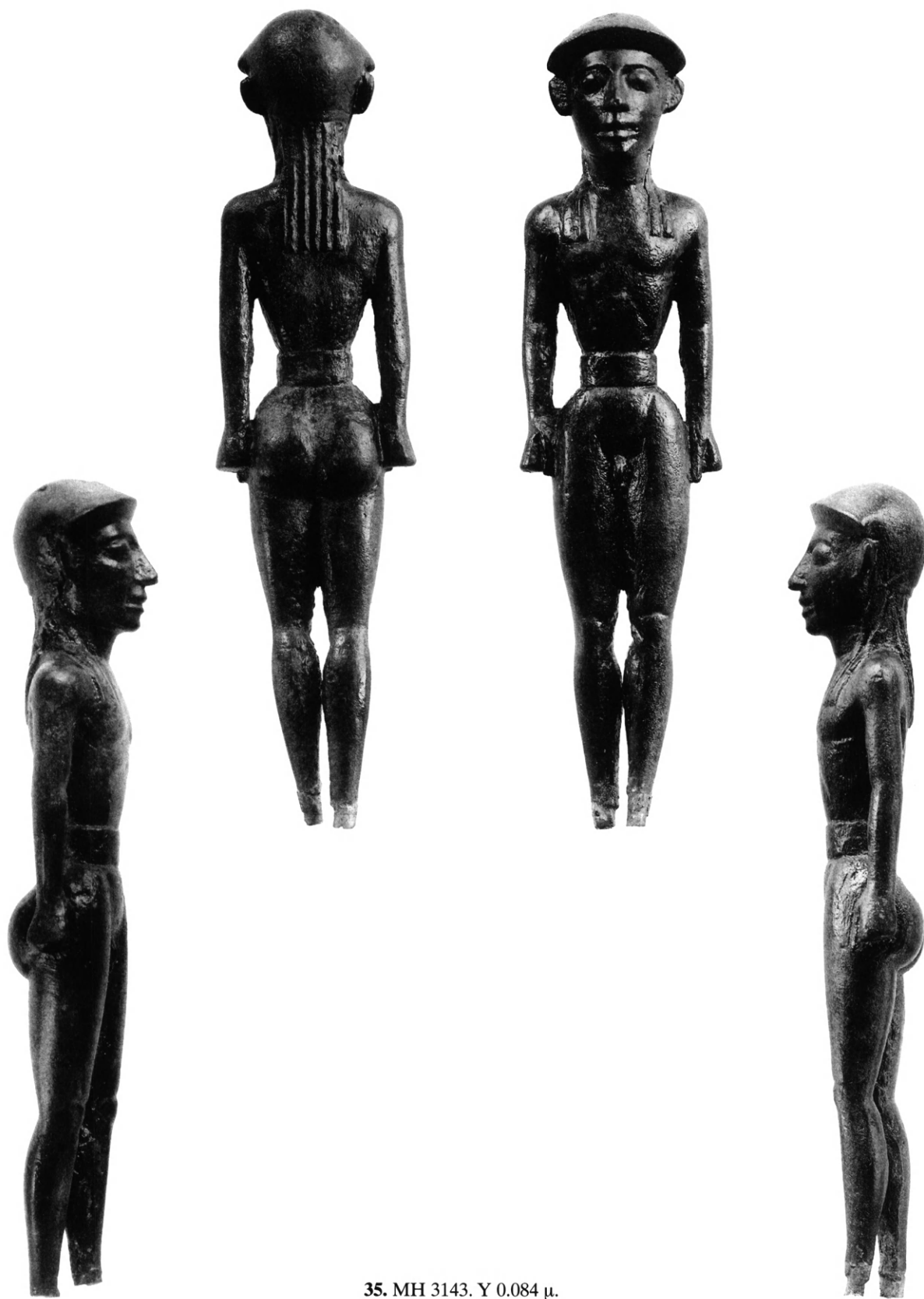
30. MH 3142. Υ 0.121 μ.

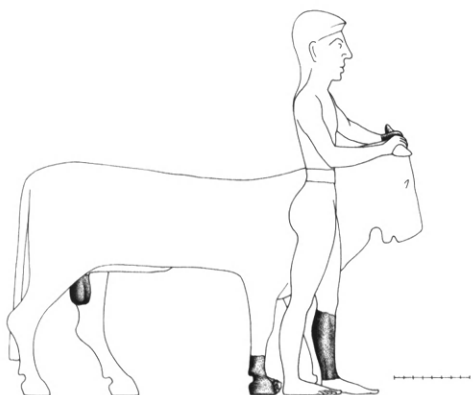
30. MH 3142. Υ 0.121 μ.

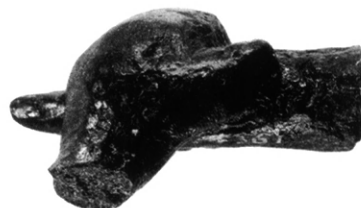
34. MH 3141. Υ 0.058 μ.

35. MH 3143. Υ 0.084 μ.

Σχεδιαστική αποκατάσταση του 36.

α

β

δ

γ

36. MH: α. 4361, M 0.047 μ. β. 3701, Y 0.068 μ.,
γ. 3803, Y 0.041 μ. δ. 3620, Y 0.035 μ.

37. MH 4201. Υ 0.066 μ.

38. MH 3156+3702. Υ 0.059 μ. καὶ 0.049 μ.

39. MH 4105. Υ 0.098 μ.

39. MH 4105. Υ 0.098 μ.

40. MH 4107. Υ 0.063 μ.

41. ΜΗ 3144. Υ 0.102 μ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΕΜΠΕΣΗ
ΤΟ ΙΕΡΟ
ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ ΙΙΙ
ΤΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2002

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»

ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ

ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ